

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Εμμανουήλ Α. Προκοπάκης

**ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΕΝΤΑΞΗΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Αναπληρωτής Καθηγητής Γεώργιος Χάλαρης

ΜΕΛΗ: Καθηγητής Διονύσιος Γράβαρης

Αναπληρωτής Καθηγητής Ιωάννης Ζαϊμάκης

Ρέθυμνο, Ιούλιος 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	7
----------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

1.1 Τα μεταναστευτικά ρεύματα του 19 ^{ου} και 20 ^{ου} αιώνα.....	20
1.2 Σύγχρονες τάσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων.....	26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

2.1 Η σχολή του Σικάγο.....	36
2.1.1 Ο κύκλος αποδιοργάνωσης-αναδιοργάνωσης.....	37
2.1.2 Η μελέτη των φυλετικών σχέσεων.....	39
2.1.3 Η πόλη.....	43
2.1.4 Η κληρονομιά της σχολής του Σικάγο.....	45
2.2 Η νεοκλασική θεωρία.....	48
2.3 Η μαρξιστική προσέγγιση.....	53
2.4 Η νεομαρξιστική προσέγγιση.....	57
2.5 Η θεωρία της έλξης – απόθησης.....	60
2.6 Η θεωρία του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας.....	62
2.6.1 Ο άτυπος τομέας εργασίας και το ανεπίσημο μεταναστευτικό δυναμικό.....	66
2.7 Οι εθνοτικές-πολιτισμικές προσεγγίσεις.....	71
2.8 Η έννοια του διεθνισμού.....	74
2.9 Τα κοινωνικά δίκτυα και το μεταναστευτικό κοινωνικό κεφάλαιο.....	77
2.10 Η προσέγγιση της «θηλυκοποίησης της μετανάστευσης».....	82

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

3.1 Αφομοίωση.....	88
3.2 Κοινωνική ενσωμάτωση και Κοινωνική ένταξη.....	91
3.3 Κοινωνικός Αποκλεισμός.....	95
3.4 Πολυπολιτισμικότητα.....	99

3.5	Στρατηγικές ένταξης των μεταναστών και στρατηγικές διαχείρισης της ταυτότητας.....	103
-----	--	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. ΤΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1	Τα βασικά χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα.....	109
4.2	Η ποσοτική προσέγγιση του φαινομένου.....	117
4.3	Έρευνες περί μεταναστών στην Ελλάδα.....	121
4.4	Το Ηράκλειο πόλη υποδοχής μεταναστευτικών ρευμάτων.....	139

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΣΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

5.1	Στόχοι.....	155
5.2	Εννοιολογικός προσδιορισμός της ομάδας – στόχου.....	156
5.3	Στατιστικά δεδομένα και ποσοτικές εκτιμήσεις της ομάδας – στόχου.....	158
5.4	Μεθοδολογικά εργαλεία.....	160
5.4.1	Η ποσοτική έρευνα.....	162
5.5	Η επιλογή του δείγματος και η διεξαγωγή της έρευνας.....	164

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

6.1	Εισαγωγή.....	169
6.2	Εθνική προέλευση.....	170
6.3	Οικογενειακή κατάσταση.....	173
6.4	Επίπεδο εκπαίδευσης.....	175
6.5	Χρόνος παραμονής στην πόλη και ο βαθμός επανασύνδεσης των μελών της οικογένειας.....	177
6.6	Συμπεράσματα.....	179

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΒΑΘΜΟΣ
ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΗΣ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ**

7.1	Εισαγωγή.....	183
7.2	Περιοχή προέλευσης.....	185
7.3	Εργασιακή εμπειρία των μεταναστών.....	187
7.4	Επαγγελματικό προφίλ και κοινωνική διαστρωμάτωση.....	189
7.5	Επαγγελματικό προφίλ των γονιών.....	194
7.6	Διαγενεακή επαγγελματική μεταβίβαση.....	196
7.7	Συμπεράσματα.....	201

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. Η ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΟ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ**

8.1	Εισαγωγή.....	204
8.2	Χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής εργασίας.....	205
8.3	Εργασιακό προφίλ και κοινωνική διαστρωμάτωση	208
8.4	Συνθήκες εργασίας των μεταναστών.....	213
8.5	Σύγκριση επαγγελματικών διαδρομών των μεταναστών από τη χώρα προέλευσης στο Ηράκλειο.....	215
8.6	Ικανοποίηση από την εργασία.....	221
8.7	Συμπεράσματα.....	222

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX. ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΩΝ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ**

9.1	Μεθοδολογικές παρατηρήσεις.....	225
9.2	Το εισόδημα των μεταναστών.....	226
9.3	Κατανομή του εισοδήματος.....	229
9.4	Συμπεράσματα.....	232

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X. ΕΡΓΑΣΙΑ, ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ, ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

10.1	Εισαγωγή.....	234
10.2	Υποκειμενικές ερμηνείες της πρόσληψης των μεταναστών στην εργασία.....	234
10.3	Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στο Ηράκλειο.....	236
10.4	Μελλοντικές προσδοκίες των μεταναστών.....	238

10.5 Συμπεράσματα.....	240
------------------------	-----

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

11.1 Στόχοι.....	243
11.2 Μεθοδολογικό πλαίσιο.....	246
11.3 Η διεξαγωγή της έρευνας.....	249
11.4 Η επιλογή του δείγματος.....	251
11.5 Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερευνητικών υποκειμένων και το βιογραφικό προφίλ.....	255

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙ. Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

12.1 Τα αίτια της μετανάστευσης.....	260
12.2 Η γυναικεία μετανάστευση.....	268
12.3 Το κοινωνικοοικονομικό status των μεταναστών στη χώρα καταγωγής.....	274
12.4 Η απόφαση της μετανάστευσης.....	283
12.5 Η επιλογή της χώρας υποδοχής.....	286
12.6 Ο ρόλος των δικτύων.....	290
12.7 Το μεταναστευτικό σχέδιο.....	294
12.8 Οι συνθήκες εισόδου.....	302
12.9 Συμπεράσματα.....	304

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙΙ. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

13.1 Προβλήματα ένταξης στην αγορά εργασίας της πόλης.....	308
13.2 Εργασιακές διαδρομές.....	314
13.3 Αντιλήψεις και ερμηνείες των μεταναστών για την κοινωνική τους ένταξη	330
13.4 Αλληλεγγύη και ανταγωνισμοί μεταξύ μεταναστών.....	348
13.5 Η σχέση των μεταναστών με τις υπηρεσίες.....	354
13.6 Παραστάσεις και διαδρομές των μεταναστών μέσα στην πόλη.....	360
13.7 Ταυτότητες και διαπολιτισμικές σχέσεις.....	368
13.8 Συμπεράσματα.....	380

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΥ. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ

14.1 Αξιολόγηση της μετανάστευσης και μελλοντικές προσδοκίες.....385

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....395

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....409

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....432

1. Πίνακας 1. Καταμερισμός των μεταναστών μαθητών του Δήμου Ηρακλείου ανά συνοικία & σχολείο, το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000
2. Πίνακας 2. Βιογραφικά στοιχεία ερευνητικών υποκειμένων
3. Σχεδιάγραμμα 1. Σχεδιάγραμμα συνοικιών και δημοτικών διαμερισμάτων του Δήμου Ηρακλείου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συζήτηση για το ζήτημα της μετανάστευσης έχει μία μακρόχρονη πορεία στην ελληνική κοινωνία. Ως γνωστόν, μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα δεν γινόταν λόγος παρά μόνο για την αποστολή εργατικού δυναμικού, καθώς η Ελλάδα είχε μακρά ιστορία σε πληθυσμιακές εκροές προς τις ανεπτυγμένες χώρες του Δυτικού κόσμου. Μολονότι στην αρχή της δεκαετίας του 1970 οι πρώτες ομάδες ξένου εργατικού δυναμικού στη χώρα είναι γεγονός, οι πραγματικά μαζικές μεταναστευτικές εισροές συνέβησαν δύο δεκαετίες αργότερα. Η νέα αυτή κατάσταση που διαφοροποιούσε τα πράγματα επέτεινε την ανάγκη να ξεκινήσει ένας κοινωνικός και επιστημονικός διάλογος, ιεραρχώντας τις προτεραιότητες και τους στόχους ως προς την παρουσία των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και την επίλυση των ζητημάτων που εν γένει προέκυπταν στις χώρες υποδοχής μεταναστευτικών ρευμάτων.

Σύμφωνα με την παγκόσμια οργάνωση μετανάστευσης (Ο.Ι.Μ.), ο συνολικός αριθμός των ανθρώπων που μετακινούνται σε παγκόσμια κλίμακα ανέρχεται μόλις στο 2,9% του παγκόσμιου πληθυσμού. Ο αριθμός των μεταναστών στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αντιπροσωπεύει το 5% του συνολικού πληθυσμού της.¹ Η μετανάστευση κατά συνέπεια εξακολουθεί να αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα, ωστόσο δεν παύει να είναι ένα σημαίνον κοινωνικό ζήτημα που απασχολεί δεόντως την επιστημονική κοινότητα τόσο στις παραδοσιακές όσο και στις νέες χώρες υποδοχής. Αυτό συμβαίνει διότι στην παρούσα φάση ανάπτυξης του μεταναστευτικού φαινομένου, διαπιστώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο μία αύξηση στον αριθμό των τόπων αποστολής και υποδοχής όπου οι ροές γίνονται πιο πολύπλοκες και ετερογενείς. Από ότι φαίνεται τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μεταναστών αλλάζουν συνεχώς, έτσι ώστε η μελέτη του φαινομένου να γίνεται πιο σύνθετη, απαιτώντας νέες επιστημονικές προσεγγίσεις και μεθοδολογικές στρατηγικές.

Στις χώρες υποδοχής η σχέση του μετανάστη με την κοινωνία υποδοχής και το θέμα της ένταξής του εξακολουθούν να βρίσκονται στο επίκεντρο του κοινωνικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος. Ιδιαίτερα για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, το

¹ J. Wets, "La dynamique migratoire internationale et son impact sur l'Europe", in E. Bribosia et A. Rea (sous la direction), *Les Nouvelles Migrations. Un enjeu européen*, Bruxelles, Complexe, 2002, p. 24.

μεταναστευτικό φαινόμενο αναδεικνύεται σε κεντρικό ζήτημα εξαιτίας της απότομης μεταβολής που υπέστησαν από χώρες αποστολής σε χώρες υποδοχής και των νέων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών δεδομένων που παρουσιάστηκαν στο εσωτερικό τους. Τα παρακάτω στατιστικά στοιχεία αποτυπώνουν την έκταση του φαινομένου στις χώρες αυτές. Τα τελευταία δέκα με δεκαπέντε χρόνια η Ιταλία και η Ισπανία υποδέχθηκαν περισσότερους από 2,5 εκατομμύρια μετανάστες, ακολούθως και η Ελλάδα πάνω από 1 εκατομμύριο. Το 2005 οι μετανάστες αριθμούσαν περίπου το 10% του συνολικού πληθυσμού της Ισπανίας και της Ελλάδας αντίστοιχα, ενώ για την Ιταλία μόνον οι νόμιμα διαμένοντες έφταναν το 5,2% του συνολικού πληθυσμού της.² Αυτές οι αθρόες μεταναστευτικές εισροές αποτελούν μία πρωτόγνωρη εμπειρία για τις σύγχρονες κοινωνίες που καλούνται να τις διαχειριστούν και να διαμορφώσουν συγκεκριμένες μεταναστευτικές πολιτικές κοινωνικής ένταξης για τους νεοεισερχομένους πληθυσμούς.

Στην πρόσφατη βιβλιογραφία ο μετανάστης δεν εξετάζεται πλέον ως το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό των υπανάπτυκτων χωρών που καλείται να εργαστεί στα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κράτη. Η οργανωμένη προσέλευση αυτού του εργατικού δυναμικού στις χώρες υποδοχής, όπως παρατηρείται το διάστημα 1960-1970, δεν ισχύει στη σημερινή χρονική περίοδο. Ο αριθμός των νέων μεταναστών «χωρίς χαρτιά» αυξάνεται διαρκώς, καθώς οι νέες μεταναστευτικές ροές, προερχόμενες από πολλές και διαφορετικές χώρες αποστολής, δεν ελέγχονται επαρκώς. Αυτού του τύπου η μετανάστευση κατά κανόνα έρχεται να καλύψει τη ζήτηση για ευέλικτο εργατικό δυναμικό. Με αυτό τον τρόπο η επιδίωξη της ανεπίσημης μεταναστευτικής εργασίας γίνεται ένα δομικό φαινόμενο, καθώς αποτελεί μία επιχειρηματική στρατηγική των χωρών υποδοχής για μείωση του εργατικού κόστους, μέσα από τη φτηνή εργασία, τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης και την αμφισβήτηση των εργασιακών δικαιωμάτων.

Τις τελευταίες δεκαετίες γύρω από το ζήτημα της μετανάστευσης αναπτύσσονται νέες θεωρητικές προσεγγίσεις οι οποίες έρχονται να παρουσιάσουν νέες θέσεις γύρω από το φαινόμενο και να συμβάλουν στην κατανόηση των σύνθετων διαστάσεών του. Όπως αναλύεται στο θεωρητικό μέρος της παρούσας εργασίας, οι έμφυλες, οι εθνοτικές, αλλά και οι διεθνικές προσεγγίσεις σηματοδοτούν νέες διαστάσεις στη μελέτη του φαινομένου και ενισχύουν τον σχετικό προβληματισμό. Οι έμφυλες

² Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρόπα (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*, Αθήνα, Κριτική, 2009, σσ.32, 201, 249, 280.

προσεγγίσεις επισημαίνουν την αυτόνομη συμμετοχή των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα. Οι γυναίκες προβάλλονται ως υποκείμενα της μετανάστευσης και όχι ως πρόσωπα που εξαρτώνται αποκλειστικά από την ανδρική μετακίνηση. Μεταναστεύουν και οι ίδιες προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους ή να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής της οικογένειάς τους. Παράλληλα, μέσα από την ανάλυση του προφορικού λόγου των υποκειμένων, έρχονται στο φως και άλλες μορφές και αιτίες της κινητικότητάς τους, όπως η κακοποίηση, τα καταπιεστικά πρότυπα των χωρών καταγωγής, κ.λπ.

Στο ερευνητικό μέρος της εργασίας δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στη διερεύνηση της γυναικείας παρουσίας και στη συμβολή της στο μεταναστευτικό φαινόμενο, όπως αυτό αποτυπώνεται στην πόλη του Ηρακλείου. Η μελέτη των χαρακτηριστικών της γυναικείας μετανάστευσης και της κοινωνικής τους ένταξης αναδεικνύουν σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την ανδρική μετανάστευση, ενισχύοντας τους σχετικούς προβληματισμούς στη βιβλιογραφία.³

Οι εθνοτικές προσεγγίσεις μελετούν τις δυνατότητες που προσφέρει η αλληλεγγύη της εθνοτικής ομάδας στην ανάπτυξη της επαγγελματικής δραστηριότητας των μεταναστών. Στο πλαίσιο αυτών των θεωρήσεων, οι μετανάστες έχουν τη δυνατότητα να εγκαταλείψουν την αβεβαιότητα της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας της χώρας υποδοχής και να δημιουργήσουν τους δικούς τους οικονομικούς «εθνοτικούς θύλακες», συνεπώς και τις ευκαιρίες, για οικονομική και κοινωνική ανέλιξη. Όμως, η παρουσία του «εθνοτικού επιχειρηματία» και η δημιουργία «εθνοτικών θυλάκων» προϋποθέτει ένα αρκετά μεγάλο διάστημα εγκατάστασης των μεταναστευτικών ομάδων στη χώρα υποδοχής. Το γεγονός ότι οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα είναι αρκετά πρόσφατες, περιόρισε σημαντικά στην παρούσα μελέτη την αξιοποίηση αυτής της θεωρητικής προσέγγισης.

Τέλος, οι διεθνικές προσεγγίσεις δεν εστιάζουν τη μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου στο πλαίσιο του έθνους – κράτους, αλλά επικεντρώνουν την προσοχή τους στις διαδικασίες εκείνες που υπερβαίνουν τα όρια των εθνικών συνόρων. Σύμφωνα με τα ανωτέρω, μελετώνται οι δυνατότητες των μεταναστών να διατηρούν συστηματικές σχέσεις τόσο με τον τόπο διαμονής όσο και με τον τόπο καταγωγής τους, διαμορφώνοντας δίκτυα κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που συνδέουν τις διαφορετικές κοινωνίες. Οι αναφορές στη «διεθνική δραστηριότητα» που

³Ενδεικτικά αναφέρεται: N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004, σσ. 138-144.

περιλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη μολονότι είναι ερευνητικά ενδιαφέρουσες, παραμένουν περιορισμένες. Γι' αυτό ευθύνονται ο μεγάλος αριθμός μεταναστών που δεν διέθετε μέχρι πρόσφατα άδεια παραμονής, αλλά και η γραφειοκρατία που εμποδίζει την ταχεία διεκπεραίωση και παράδοση των εγγράφων τους. Εν κατακλείδι, όλα όσα προαναφέρθηκαν, είναι οι κατεξοχήν αποτρεπτικοί παράγοντες στη δημιουργία και διατήρηση διεθνικών δεσμών.

Τα πρώτα χρόνια εμφάνισης των μεταναστευτικών εισροών στην Ελλάδα, η επιστημονική έρευνα επικεντρώθηκε στην καταγραφή και σύνθεση του μεταναστευτικού πληθυσμού, στην ερμηνεία του φαινομένου και στις αλλαγές που επέφερε ιδίως στην ελληνική κοινωνία και στην αγορά εργασίας και, όπως ήταν φυσικό, στις οικονομικές επιπτώσεις. Η σχεδόν αποκλειστική παρουσία μεταναστών «χωρίς χαρτιά» έκανε δύσκολη την ακριβή καταγραφή και την αξιολόγηση της συνεισφοράς τους στην εθνική οικονομία. Ως κύριο μέλημα κρίθηκε η διαχείριση του πρωτοφανούς όγκου για τα ελληνικά δεδομένα, νεοεισερχόμενου ανθρώπινου δυναμικού. Στη συνέχεια, η νομιμοποίηση ενός μεγάλου μέρους των μεταναστών και η μετεγκατάσταση, σε αρκετές περιπτώσεις του συνόλου της οικογένειας, άνοιξε το διάλογο για την κοινωνική τους ένταξη και το βασικό ζήτημα για τη συγκρότηση μίας πολυπολιτισμικής ελληνικής κοινωνίας. Το τελευταίο χρονικό διάστημα στο επίπεδο του κοινωνικού διαλόγου τέθηκε ένας επιπλέον προβληματισμός ως προς την πολιτική συμμετοχή και την ιθαγένεια των μεταναστών.

Στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης διακρίνονται παραδοσιακά δύο προβληματικές. Η πρώτη συνδέεται κατεξοχήν με τη μετανάστευση και η δεύτερη με την εγκατάσταση του μετανάστη.⁴ Το αντικείμενο μελέτης της πρώτης προσέγγισης επικεντρώνεται στα αίτια της μετανάστευσης, στις πολιτικές των κρατών αποστολής και υποδοχής και, τέλος, στη μετακίνηση των ατόμων. Η δεύτερη προβληματική μελετά την ένταξη των μεταναστών και τη δυνατότητα ισότιμης πρόσβασης στους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς στη χώρα υποδοχής. Ωστόσο, στην παρούσα ερευνητική προσέγγιση η μετακίνηση και η εγκατάσταση εκλαμβάνονται ως οι δύο πλευρές της ίδιας πραγματικότητας, πράγμα που σημαίνει πως δεν μπορούν να ερμηνευτούν η μία ξεχωριστά από την άλλη. Ο διαχωρισμός τους έχει ως αποτέλεσμα να δώσει στο μεταναστευτικό φαινόμενο μία μερική και εθνοκεντρική διάσταση. Για το λόγο αυτό, η μελέτη της μετανάστευσης στη χώρα

⁴ A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, Paris, La Découverte, 2003, p. 5.

καταγωγής είναι ταυτόχρονα μία μελέτη της εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής. Η ύπαρξη του μετανάστη δεν αρχίζει τη στιγμή της άφιξής του στη χώρα υποδοχής, αλλά «μεταναστεύει μαζί με την ιστορία του», δηλαδή μαζί με τις παραδόσεις του, με τον τρόπο ζωής, σκέψης, αντίληψης και δράσης, με τη γλώσσα του, με τη θρησκεία του, καθώς και με κάθε άλλη κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική δομή της κοινωνίας καταγωγής που ασφαλώς χαρακτηρίζουν την ίδια την προσωπικότητά του. Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνυπολογίζονται, βεβαίως, διερευνώντας το ζήτημα της προσαρμογής του μετανάστη στην κοινωνία υποδοχής.

Ένα άλλο ζήτημα που τίθεται στον διαχρονικό στοχασμό του φαινομένου της μετανάστευσης είναι η ετερόκλητη εικόνα του μετανάστη, ο οποίος προβάλλεται άλλοτε ως εργάτης και άλλοτε ως ξένος.

Στην πρώτη περίπτωση τονίζεται η οικονομική διάσταση του φαινομένου, δίνοντας έμφαση στη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στον νεοφερμένο και στην αγορά εργασίας. Η κοινωνία υποδοχής αντιλαμβάνεται τον μετανάστη ως προσωρινό εργατικό δυναμικό που θα επιστρέψει στη χώρα καταγωγής μόλις λήξει η σύμβαση εργασίας του, πράγμα που σημαίνει πως η μετανάστευση συνδέεται εδώ με την κινητικότητα.

Στη δεύτερη περίπτωση τονίζεται η πολιτισμική διάσταση και, πιο συγκεκριμένα, η ένταξη του μετανάστη στο διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον της κοινωνίας υποδοχής. Αυτό γίνεται περισσότερο αντιληπτό από τη στιγμή που η μετανάστευση εισέρχεται στη φάση της εγκατάστασης. Ο μετανάστης δεν προσανατολίζεται πλέον σε μία άμεση επιστροφή στη χώρα καταγωγής. Η προσέλευση, μάλιστα, και των άλλων μελών της οικογένειας στη χώρα υποδοχής υποδηλώνει τη μονιμότητα της εγκατάστασής τους. Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι σε ποιο βαθμό η κοινωνική ένταξη του μετανάστη επηρεάζει την ταυτότητά του και τον εθνοτικό του πολιτισμό. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, η οικονομική και η πολιτισμική διάσταση του φαινομένου δεν μπορούν να διαχωριστούν. Πρόθεσή μας είναι να δείξουμε ότι η μετανάστευση περιλαμβάνει πάντα την εμπειρία της οικονομικής ένταξης και, ταυτόχρονα, τη διαδικασία πολιτισμικής προσαρμογής ή και αντίστασης στη νέα κουλτούρα.

Μία άλλη σημαντική διάσταση που απασχολεί τη διατριβή αυτή, είναι η επίδραση του μεταναστευτικού στοιχείου στην κοινωνία υποδοχής, συγκεκριμένα για την πόλη του Ηρακλείου. Επισημαίνουμε στο σημείο αυτό ότι, ήδη, την περίοδο του Μεσοπόλεμου με την παράδοση της σχολής του Σικάγου, η πόλη γίνεται αντιληπτή

ως ένα ζωντανό εργαστήριο μελέτης και έρευνας. Ως τόπος υποδοχής των μεταναστευτικών ρευμάτων, η πόλη προσφέρει τη δυνατότητα της χωρικής και χρονικής παρατήρησης, της ώσμωσης των διαφορετικών εθνοτικών πολιτισμικών ομάδων και συγκεκριμενοποιεί τις αλληλεπιδράσεις που λαμβάνουν χώρα ανάμεσα στους νεοφερμένους και στους ντόπιους κατοίκους. Στους κόλπους της αναπτύσσονται συλλογικές δράσεις και συμμετοχικές διαδικασίες, παράλληλα με τις πολιτικές και θεσμικές διαδικασίες που πραγματοποιούνται σε κεντρικό επίπεδο. Συνεπώς, κάθε πόλη ως ζωντανός οργανισμός συνεχώς μεταβάλλεται, «πλάθεται και πλάθει» με το δικό της ξεχωριστό τρόπο τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς που την επιλέγουν ως τόπο εγκατάστασής τους.

Σε μία τέτοια προσέγγιση η ένταξη των μεταναστών δεν είναι μόνο ζήτημα εθνικό αλλά και τοπικό. Ενώ οι μεταναστευτικές πολιτικές διαμορφώνονται σε κεντρικό- εθνικό επίπεδο, οι μετανάστες ζουν σε μία τοπική κοινότητα όπου διαμορφώνουν τα δικά τους δίκτυα κοινωνικών σχέσεων και εντάσσονται στην τοπική αγορά εργασίας. Αυτός ο τόπος έχει τη δική του ταυτότητα, τις ξεχωριστές βιωματικές εμπειρίες αποδοχής εισερχόμενων πληθυσμιακών ομάδων και χτίζει τη δική του ιδιαίτερη σχέση με τους πρόσφατα αφιχθέντες μετανάστες. Οι καθημερινές εμπειρίες και πρακτικές στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας καθορίζουν την ποιότητα των σχέσεων ανάμεσα στους ντόπιους και στους νεοεισερχόμενους, καθώς και τις συνθήκες ένταξής τους.

Η παρούσα εργασία βασίζεται στο υλικό δύο ερευνών πεδίου που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη του Ηρακλείου σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Η πρώτη έρευνα από τις αρχές του 2006 μέχρι τον Ιούλιο του ίδιου έτους, επιχειρεί να αποτυπώσει τις συνθήκες ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας της πόλης του Ηρακλείου. Ο ποσοτικός χαρακτήρας της έρευνας διευκόλυνε σε αυτό δεόντως, στην απεικόνιση δηλαδή των ιδιαίτερων κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών των μεταναστών που ήταν εγκατεστημένοι στην πόλη, στη χαρτογράφηση της εργασιακής και εισοδηματικής τους κατάστασης και των εργασιακών τους σχέσεων στην τοπική οικονομία. Στη συνέχεια μελετώνται οι ατομικές επαγγελματικές διαδρομές από τη χώρα προέλευσης στη χώρα υποδοχής. Η συγκριτική μελέτη των επαγγελματικών διαδρομών, η διερεύνηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και η αποτύπωση της κοινωνικής κινητικότητάς τους, έδωσαν τη δυνατότητα ενός απολογισμού της μεταναστευτικής εμπειρίας και καταγραφής των

τυχόν ευκαιριών της τοπικής αγοράς εργασίας στην επαγγελματική ανέλιξη και στην κοινωνική πρόοδο των μεταναστών.

Η δεύτερη έρευνα από τον Σεπτέμβριο του 2007 μέχρι το Μάρτιο του 2008, έχει ποιοτικό χαρακτήρα και επιχειρεί να μελετήσει το πώς οι μετανάστες ερμηνεύουν το παρελθόν τους στη χώρα καταγωγής και το παρόν τους στη χώρα εγκατάστασης. Προς αυτή την κατεύθυνση εξετάστηκε ο τρόπος βίωσης της μεταναστευτικής τους εμπειρίας, και της ένταξής τους στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό της πόλης. Δόθηκε έμφαση στη μελέτη του μεταναστευτικού σχεδίου και του τρόπου που επιδρά στις στρατηγικές που αναπτύσσουν για την ένταξή τους στην πόλη. Ακόμη, εξετάστηκαν οι διαδικασίες με τις οποίες οι στρατηγικές ένταξης των μεταναστών επηρεάζουν τη συγκρότηση νέων ταυτοτήτων στη χώρα αποδοχής.

Η μελέτη περιλαμβάνει τρία μέρη και δεκατέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο μέρος έχει θεωρητικό προσανατολισμό, ενώ το δεύτερο και τρίτο έχουν εμπειρικό χαρακτήρα. Το πρώτο μέρος επικεντρώνεται σε θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα που έχουν απασχολήσει τους μελετητές του φαινομένου της μετανάστευσης και απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο (Ιστορική αναδρομή του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ευρώπη) επιχειρείται μία αποτύπωση των μεταναστευτικών ρευμάτων από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα. Παρουσιάζονται οι αλλαγές που έχουν σημειωθεί στα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού φαινομένου στο τέλος του 20^ο αιώνα και, μάλιστα, οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, μετατρέποντας τις σε αρκετά σύντομο χρονικό διάστημα από χώρες αποστολής σε χώρες υποδοχής μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (Θεωρητικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης) εξετάζονται τα διάφορα θεωρητικά ρεύματα που μελετούν το φαινόμενο της μετανάστευσης. Αρχικά, γίνεται αναφορά στις πρώτες μελέτες του μεταναστευτικού φαινομένου που πραγματοποίησε η σχολή του Σικάγο, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στην πόλη του Σικάγο και των κοινοτήτων που υπήρχαν στο εσωτερικό της. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι βασικότερες σύγχρονες θεωρίες της μετανάστευσης, οι οποίες κατηγοριοποιήθηκαν σε οικονομικές, κοινωνιολογικές, φεμινιστικές, εθνοτικές και διεθνικές προσεγγίσεις. Στο πλαίσιο αυτών των θεωριών εξετάζονται βασικές έννοιες, όπως είναι αυτές της προσφοράς και της ζήτησης, του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού, της εξάρτησης, της έλξης-απόθησης, της πρωτεύουσας και δευτερεύουσας αγοράς εργασίας, του «εθνοτικού» και «διεθνικού»

επιχειρηματία και, τέλος, των μεταναστευτικών δικτύων και της «θηλυκοποίησης» του μεταναστευτικού φαινομένου.

Στο τρίτο κεφάλαιο (Πολυπολιτισμικότητα-κοινωνική ένταξη και αποκλεισμός) εξετάζονται οι έννοιες της αφομοίωσης, της ενσωμάτωσης, της κοινωνικής ένταξης και της πολυπολιτισμικότητας και η σημασία τους στη κοινωνική συνοχή. Επίσης, εξετάζεται η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και των ποικίλων μορφών κοινωνικών και πολιτισμικών διακρίσεων που συνοδεύουν το φαινόμενο της μετανάστευσης. Ακολουθώντας, μελετώνται οι στρατηγικές ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Η συγκρότηση νέων υβριδικών ταυτοτήτων αποτελεί μέρος αυτής της στρατηγικής, καθώς η επιδίωξη του μετανάστη για επιβίωση και κοινωνική αναγνώριση θέτει σε δοκιμασία την ταυτότητα που μεταφέρει από τη χώρα καταγωγής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (Το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα) παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Στη συνέχεια επιχειρείται η αποτύπωση των δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών του μεταναστευτικού πληθυσμού που διαμένει στην Ελλάδα, καθώς και η παρουσίαση των κυριότερων εμπειρικών ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου εξετάζεται η σημασία των σημαντικότερων πληθυσμιακών εισροών που έχουν σημειωθεί στην πόλη κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα, υπογραμμίζοντας την ιστορική και κοινωνική εξέλιξη του Ηρακλείου.

Στο δεύτερο μέρος, που αποτελείται από έξι κεφάλαια, αναλύονται τα δεδομένα της ποσοτικής έρευνας. Αναλυτικότερα στο πέμπτο κεφάλαιο (Μεθοδολογία και σχεδιασμός της ποσοτικής έρευνας) παρουσιάζονται οι βασικοί στόχοι και οι κατευθύνσεις της έρευνας, καθώς και τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων. Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται το ζήτημα του εννοιολογικού προσδιορισμού της ομάδας-στόχου, αλλά και οι δυσκολίες που παρουσιάζουν τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία ως προς την ποσοτική αποτύπωσή του. Επίσης, εκθέτονται αναλυτικά η διαδικασία επιλογής του δείγματος και τα στάδια διεξαγωγής της έρευνας.

Στο έκτο κεφάλαιο (Κοινωνικά χαρακτηριστικά και εθνική προέλευση του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης του Ηρακλείου) παρουσιάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών που έχουν εγκατασταθεί στην πόλη, όπως η εθνική τους προέλευση, τα δημογραφικά δεδομένα και το επίπεδο εκπαίδευσής τους. Ακόμη,

εξετάζονται δεδομένα, όπως ο χρόνος παραμονής τους στο Ηράκλειο, ο βαθμός επανασύνδεσης των μελών της οικογένειας και τα δίκτυα που συγκροτούνται στην πόλη υποδοχής, με βάση κριτήρια συγγένειας και εθνοτικής ομάδας.

Στο έβδομο κεφάλαιο (Η επαγγελματική κατάσταση των μεταναστών στη χώρα προέλευσης και ο βαθμός διαγενεακής μεταβίβασης) εξετάζονται οι δείκτες που αφορούν το ζήτημα της εργασιακής κατάστασης και της επαγγελματικής ταυτότητας των μεταναστών στη χώρα καταγωγής. Σε αυτή την κατεύθυνση διερευνάται η περιοχή προέλευσής τους, η εργασιακή εμπειρία, το επάγγελμα που ασκούσαν, η κοινωνική διαστρωμάτωση, η απασχόληση του πατέρα και της μητέρας και η διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα.

Στο όγδοο κεφάλαιο (Η απασχόληση των μεταναστών στο Ηράκλειο) αποτυπώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής εργασίας στο Ηράκλειο και μελετώνται το επαγγελματικό προφίλ και η κοινωνική διαστρωμάτωση του μεταναστευτικού πληθυσμού. Στη συνέχεια, συγκρίνονται οι επαγγελματικές διαδρομές από τη χώρα προέλευσης στο Ηράκλειο τόσο του ανδρικού όσο και του γυναικείου πληθυσμού και διερευνώνται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνικής κινητικότητάς τους. Τέλος, εξετάζεται διεξοδικά ο βαθμός ικανοποίησής τους από την εργασιακή τους απασχόληση.

Στο ένατο κεφάλαιο (Εισοδηματική κατάσταση και δαπάνες των μεταναστών) δίδονται στοιχεία που αφορούν τα ατομικά τους εισοδήματα, καθώς και το είδος των αναγκών που καλύπτουν από την εργασία τους. Παράλληλα, εξετάζεται η κατανομή του εισοδήματος με βάση τους τρεις βασικούς οικονομικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται συχνά στη μελέτη του επιπέδου διαβίωσης και κατανάλωσης των μεταναστών: δαπάνες, αποταμίευση και εμβάσματα.

Στο δέκατο κεφάλαιο (Εργασία, προσδοκίες, προβλήματα μεταναστών) προβάλλονται οι απόψεις των ιδίων για το πώς αντιλαμβάνονται και αξιολογούν την παρουσία τους στην αγορά εργασίας της πόλης. Ακολούθως, αξιολογούνται τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο μεταναστευτικός πληθυσμός στο Ηράκλειο και στην τελευταία ενότητα καταγράφονται οι επιδιώξεις τους.

Τα επιπρόσθετα ερωτήματα που προέκυψαν από την επεξεργασία των δεδομένων και την αναλυτική διαδικασία κατέστησαν αναγκαία τη διεξαγωγή της ποιοτικής ερευνητικής προσέγγισης. Συνεπώς, η συνδυασμένη χρήση ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων εμπλούτισε κατά το δυνατόν την ανάλυση και συνέβαλε στην κατανόηση του αντικειμένου της μελέτης.

Στο τρίτο μέρος η ανάλυση μετατοπίζεται από την ποσοτική στην ποιοτική. Απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια, στα οποία παρουσιάζονται και αναλύονται τα δεδομένα της ποιοτικής προσέγγισης, και εξάγονται τα συμπεράσματά της. Στο εντέκατο κεφάλαιο (Μεθοδολογία και σχεδιασμός της ποιοτικής έρευνας) εκθέτονται οι βασικοί στόχοι και οι κατευθύνσεις της έρευνας, καθώς και τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή και ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων. Κατόπιν, επισημαίνονται τα στάδια διεξαγωγής της έρευνας, καθώς και η διαδικασία επιλογής του δείγματος. Ακολουθεί μία σύντομη περιγραφή των κοινωνικών χαρακτηριστικών των υποκειμένων και ορισμένα βασικά στοιχεία της μεταναστευτικής διαδρομής τους.

Στο δωδέκατο κεφάλαιο (Η ζωή στην πατρίδα) εξετάζονται οι συνθήκες εκείνες που επικρατούν στη χώρα καταγωγής και οι οποίες οδηγούν στην απόφαση της μετανάστευσης. Με αυτή τη λογική διερευνάται το πώς επιλέγεται η χώρα προορισμού και ποιος είναι ο ρόλος των μεταναστευτικών δικτύων στη διαμόρφωση των μεταναστευτικών ροών και στην εγκατάσταση των μεταναστών στην πόλη. Στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τη γυναικεία μετανάστευση και για το κοινωνικοοικονομικό status που έχουν οι μετανάστες στην πατρίδα τους. Επιπροσθέτως, παρουσιάζονται οι διαφορετικές κατηγοριοποιήσεις μεταναστευτικών σχεδίων και πώς αυτά τα σχέδια συνδέονται με τις ανάγκες και τα βιώματα του κάθε μετανάστη.

Στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο (Η ένταξη των μεταναστών στην πόλη) αναλύονται οι εργασιακές και κοινωνικές διαδρομές των μεταναστών στο Ηράκλειο. Συγχρόνως, διερευνάται το πώς οι μετανάστες οργανώνουν την προσωπική και οικογενειακή τους ζωή, πώς αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στον κοινωνικό ιστό της πόλης, το είδος των σχέσεων που διαμορφώνουν με τους γηγενείς και τις μορφές αλληλεγγύης που αναπτύσσουν μεταξύ τους. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στη μελέτη των στρατηγικών που αναπτύσσουν για την κοινωνική τους ένταξη και για την υλοποίηση του μεταναστευτικού τους σχεδίου. Ακόμα, παρουσιάζονται οι παραστάσεις που έχουν από το Ηράκλειο και η προσβασιμότητά τους στο δημόσιο χώρο και στις υπηρεσίες της πόλης. Στην τελευταία ενότητα αυτού του κεφαλαίου εξετάζεται το ζήτημα της συγκρότησης των ταυτοτήτων των μεταναστών στο νέο κοινωνικό τους περιβάλλον και παρουσιάζονται οι διαφορετικές «ταυτοτικές στρατηγικές» και οι διαφορετικοί τρόποι προσαρμογής στην τοπική κοινωνία.

Στο δέκατο τέταρτο κεφάλαιο (Αξιολόγηση και μελλοντικά σχέδια) καταγράφονται, αφενός, οι αξιολογήσεις των ιδίων των μεταναστών για την απόφασή τους να μεταναστεύσουν και να εγκατασταθούν στο Ηράκλειο και, αφετέρου, οι επιθυμίες και τα μελλοντικά τους σχέδια.

Στον επίλογο-συμπεράσματα κωδικοποιούνται τα σημαντικότερα ευρήματα της παρούσας εργασίας και διατυπώνονται προτάσεις αναφορικά με το σχεδιασμό της μεταναστευτικής πολιτικής στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας και την ολοκλήρωση δράσεων που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν από την Τοπική Αυτοδιοίκηση, με απώτερο στόχο την πληρέστερη ένταξη των μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου.

Τέλος, στο παράρτημα περιλαμβάνονται στοιχεία αναφορικά με τον καταμερισμό των μεταναστών μαθητών του Δήμου Ηρακλείου ανά συνοικία και σχολείο, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000 καθώς και το σχεδιάγραμμα χωροταξικής τοποθέτησης των οικογενειών τους. Αξίζει να σημειωθεί πως έχει καταχωρηθεί συγκεντρωτικός πίνακας με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερευνητικών υποκειμένων που συμμετείχαν στην ποιοτική έρευνα.

Ευχαριστίες

Η συγγραφή της παρούσας διατριβής υπήρξε μία επίπονη και μακρόχρονη διαδικασία στη διάρκεια της οποίας πολλοί άνθρωποι, με το δικό του τρόπο ο καθένας, βοήθησαν στην αποπεράτωσή της. Οφείλω καταρχήν να ευχαριστήσω θερμά τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής για την αμέριστη συμπαράσταση και την πολύτιμη γνώση που μου μετέδωσαν. Χωρίς την ουσιαστική, επιστημονική, πνευματική και πολλές φορές ψυχολογική υποστήριξη του προέδρου της επιτροπής, Αναπληρωτή καθηγητή Γ. Χάλαρη, η παρούσα εργασία δε θα είχε πραγματοποιηθεί. Επίσης, καθοριστικής σημασίας υπήρξαν οι συζητήσεις, οι παρεμβάσεις και οι επιστημονικές κατευθύνσεις του Αναπληρωτή καθηγητή Ι. Ζαϊμάκη, που λειτούργησαν καταλυτικά στην ερευνητική διαδικασία, καθώς και η αμέριστη συναισθηματική υποστήριξή του. Ευχαριστώ τον Καθηγητή Δ. Γράβαρη για τις πολύτιμες συμβουλές του. Επίσης τον Επίκουρο καθηγητή Γ. Τσιώλη για τις ουσιαστικές συζητήσεις και επιστημονικές συμβουλές που μου έδωσε στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας.

Ευχαριστίες οφείλω στην ερευνητική ομάδα των σπουδαστών του Τμήματος της Κοινωνικής Εργασίας που συμμετείχαν στην ποσοτική έρευνα και έφεραν σε πέρας μέρος των συνεντεύξεων με ερωτηματολόγιο.

Επίσης, ευχαριστώ τη Νίκη Κουκουνάκη και την Κατερίνα Οικονόμου για το ενδιαφέρον τους και για τη φροντίδα του κειμένου που μου πρόσφεραν, καθώς και την Άννα Μαστοράκη για τη βοήθειά της στην απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων.

Ξεχωριστά ευχαριστώ όλους τους μετανάστες που άνοιξαν τις καρδιές τους και δέχθηκαν να μιλήσουν κάνοντας μας κοινωνούς στα βιώματά τους, στις δυσκολίες και στις προσδοκίες τους.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω και να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου, για τη συναισθηματική, ηθική και ψυχολογική υποστήριξή της και για την κατανόησή της όλο αυτό το μακρύ χρονικό διάστημα της «απουσίας» μου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

1.1 Τα μεταναστευτικά ρεύματα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα

Οι μετακινήσεις πληθυσμών από περιοχή σε περιοχή είναι ένα από τα παλαιότερα κοινωνικά φαινόμενα που σημάδεψε για αιώνες τον τρόπο ζωής των ανθρώπων. Υπήρχε πάντα ένα σημαντικό μέρος της ανθρωπότητας που μετακινούνταν και αυτό συνέβαινε για πολλούς λόγους: είτε για να γλιτώσουν από τη φτώχεια, τους πολέμους και τις καταπιεστικές κοινωνίες είτε αναζητώντας νέες ευκαιρίες, υλικά αγαθά και έναν νέο τρόπο ζωής. Ενδεικτικά, τέτοιες μετακινήσεις σημειώθηκαν στη Μεσοποταμία, στην Αίγυπτο, στην Ελλάδα και στη Ρώμη. Επιπλέον, οι μεταναστεύσεις συντέλεσαν στην εξάπλωση του ισλάμ, καθώς και στα ταξίδια των Βίκινγκς. Αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι οι μεταναστεύσεις στην προ-βιομηχανική εποχή είχαν ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα, επηρεάζοντας όλες τις ηπείρους. Στην πιο πρόσφατη ιστορία, η καταγραφή μεγάλων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών, όπως η εξάπλωση του καπιταλισμού, η προλεταριοποίηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού, η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση, δημιούργησαν τα πιο σημαντικά μεταναστευτικά ρεύματα των τελευταίων πέντε αιώνων.

Η Μουσούρου επισημαίνει ότι με τον όρο «σύγχρονη νεωτερική μετανάστευση» αναφερόμαστε στη μετεγκατάσταση, για λόγους οικονομικούς, ενός ατόμου ή μίας κοινωνικής ομάδας που παρατηρείται στα πλαίσια της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής και συνδέεται απολύτως με την εκβιομηχάνιση.⁵ Η μετανάστευση αυτού του τύπου ήταν αλληλένδετη με την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη των βιομηχανικών κοινωνιών και είχε ευρύτερες επιπτώσεις: Πρώτον, με την εξάπλωση του καπιταλισμού, την αυξανόμενη οικονομική παγκοσμιοποίηση και τις διεθνείς και εθνικές ανισότητες που λαμβάνουν χώρα, δημιουργείται μία σχέση εξάρτησης των υπανάπτυκτων χωρών από τις βιομηχανικές ανεπτυγμένες χώρες. Αυτή η εξάρτηση με τις ποικίλες μορφές που πήρε (αποικιοκρατία, οικονομική και πολιτική εξάρτηση, πολιτισμική επιρροή) παγιοποίησε την εκμετάλλευση σε παγκόσμιο επίπεδο των υπανάπτυκτων κοινωνιών από τις ανεπτυγμένες, αυτό που σχηματικά λέγεται εκμετάλλευση του Νότου από τον Βορρά. Δεύτερον, με τις εκτεταμένες μετακινήσεις

⁵ Λ. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1991, σσ. 16-17.

πληθυσμών που παρατηρούνται προς τις ανεπτυγμένες χώρες, συντελείται και μία δεύτερη εκμετάλλευση. Αυτή του νέου εργατικού δυναμικού που για λόγους επιβίωσης εγκαταλείπει τη χώρα του για να εργαστεί ως φτηνό εργατικό δυναμικό στις βιομηχανίες των ανεπτυγμένων χωρών.

Οι μεταναστεύσεις της νεότερης εποχής παρατηρούνται κυρίως στην Ευρώπη και αργότερα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά, στη Βόρεια Αμερική. Αυτές οι δύο ήπειροι επηρεάζουν έως σήμερα σε μεγάλο βαθμό τις διεθνείς πληθυσμιακές μετακινήσεις που συντελούνται για λόγους οικονομικούς.

Διαχρονικά οι μετακινούμενοι πληθυσμοί, σύμφωνα με τη Βεντούρα, δεν ήταν όλοι φτωχοί αγρότες ή εργάτες. Δεν ανήκαν πάντα στις πιο εξαθλιωμένες λαϊκές τάξεις των χωρών τους. Παρατηρείται, επίσης, η μετακίνηση εμπόρων, επιχειρηματιών, τεχνοκρατών, και άλλων κατηγοριών που εντάσσονται είτε στα μεσαία κοινωνικά στρώματα είτε στις ελίτ των χωρών αποστολής. Ωστόσο, η ανάγκη αξιοπρεπούς διαβίωσης κατά κύριο λόγο παρακινούσε τη συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών στη μετεγκατάσταση.⁶

Με βάση την ευρωπαϊκή ιστορία της μετανάστευσης, μπορούμε να εντοπίσουμε χωρικά ενδοηπειρωτικές ή υπερπόντιες μεταναστεύσεις και χρονικά αυτές που πραγματοποιήθηκαν πριν και μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Εξίσου σημαντική είναι όμως και η αμερικανική ενδοηπειρωτική μετανάστευση, καθώς και εκείνη από την Ασία προς τη Βόρεια Αμερική.⁷

Το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα η αύξηση του πληθυσμού της Ευρώπης, σε συνδυασμό με την αποδιοργάνωση της γεωργίας που επέφερε η διείσδυση της χρηματικής οικονομίας στον αγροτικό χώρο, εξανάγκασαν εκατομμύρια χωρικούς να εγκαταλείψουν τα χωριά τους. Η βιομηχανία προσέλκυσε χωρικούς σε νέες εργασίες και σε νέους τόπους. Το ίδιο διάστημα εκτός της αγροτικής εξόδου προς τις πόλεις, παρατηρούνται μεγάλες μετακινήσεις αγροτικών πληθυσμών της Ευρώπης προς αναζήτηση ιδιοκτησίας γης κυρίως στη Βόρεια και Νότια Αμερική και στην

⁶Λ. Βεντούρα, «Ευρώπη και μεταναστεύσεις κατά τον 20^ό αιώνα», στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σ. 86.

⁷ Για μία περιληπτική παρουσίαση της μεταναστευτικής εμπειρίας των Ηνωμένων Πολιτειών, ενδεικτικά αναφέρεται: Θ. Παλυβός, «Οικονομική μετανάστευση: μια σύντομη περίληψη της αμερικανικής εμπειρίας», στο Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση, Οικονομικές πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σσ.115-144. Επίσης για μία περιληπτική παρουσίαση της εξέλιξη των διεθνών μεταναστευτικών ροών τον 20^ό αιώνα στις ανεπτυγμένες χώρες, ενδεικτικά αναφέρεται: G. Caselli, "Les migrations internationales au XXe siècle. Les cas des pays occidentaux", in G. Caselli, J. Vallin et G. Wunsch, (sous la direction), *Les déterminants de la migration*, Paris, INED, 2003, pp. 13- 53.

Αυστραλία. Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η εξάπλωση της βιομηχανικής παραγωγής αύξησε τη ζήτηση σε εργατικά χέρια όχι μόνο στις πόλεις της Ευρώπης αλλά και στα υπερπόντια κράτη και στις αποικίες. Έτσι, εκτός από τους μετανάστες της Βόρειας Ευρώπης, προστέθηκαν και εκείνοι της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης. Η Blanc-Chaléard αναφέρει ότι στη χρονική περίοδο του σχηματισμού και της σταθεροποίησης των εθνών-κρατών, οι μεταναστευτικές ροές αρχίζουν να διαπερνούν και να επηρεάζουν τον κοινωνικό ιστό αυτών των κρατικών οντοτήτων. Το παράδειγμα της Ιταλίας είναι χαρακτηριστικό, καθώς, την επομένη της ένωσης της (1860-1870), οι χωρικοί του Νότου αναχωρούν προς την Αμερική και οι χωρικοί του Βορρά προς τη Γαλλία και την κεντρική Ευρώπη.⁸

Με την ανάπτυξη των μεταφορικών μέσων οι μετανάστες κάλυπταν πιο εύκολα ολοένα και μεγαλύτερες αποστάσεις. Οι αγροτικοί πληθυσμοί μετεγκαταστάθηκαν μαζικά στα αστικά κέντρα της Ευρώπης και στις άλλες ηπείρους, όπου εντάχθηκαν ως προλετάριοι στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Παρατηρείται, λοιπόν, δίπλα στους ντόπιους εργάτες των ναυπηγείων, των ανθρακωρυχείων και των εργοστασίων, να εργάζονται ξένοι εργάτες και να συνδέονται μεταξύ τους λόγω της κοινής ταξικής τους θέσης.

Σύμφωνα με τον Simon, από το 1900 μέχρι το 1914, 14 εκατομμύρια Ευρωπαίοι έφυγαν για το Νέο κόσμο. Σε έναν αιώνα (1820- 1914) πάνω από 50 εκατομμύρια Ευρωπαίοι προερχόμενοι από τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιρλανδία, τη Γερμανία, τις Σκανδιναβικές χώρες, την Ιταλία, την Ισπανία, αλλά και την Πολωνία και τη Ρωσία εγκατέλειψαν την ήπειρό τους, για να εγκατασταθούν σε άλλη.⁹ Διπλάσιος αριθμός ατόμων άφησε τα χωριά για να ζήσει στις πόλεις και πολλοί μετανάστευαν για να εργαστούν σε άλλο ευρωπαϊκό κράτος. Όπως σημειώνει η Blanc-Chaléard, η δημογραφική δυναμική ήταν αρκετή για να τροφοδοτήσει μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης το εργατικό δυναμικό στις πόλεις των ανεπτυγμένων χωρών (π.χ. οι Ιρλανδοί το Ηνωμένο Βασίλειο, οι Πολωνοί το γερμανικό Ράιχ) και ταυτόχρονα στην αμερικανική ήπειρο. Στην αρχή η πλειονότητα των μεταναστών ήταν άνδρες, στη συνέχεια όμως, στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης, ακολουθούσαν και οι σύζυγοι τους. Μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο οι μεταναστεύσεις αυτές για εργασία

⁸ M.C. Blanc-Chaléard, *Histoire de l'immigration*, Paris, La découverte, 2001, pp. 5-9.

⁹ G. Simon, *Géodynamique des migrations internationales dans le monde*, Paris, Presses Universitaire de France, 1995, p. 57.

αλλά και για εγκατάσταση ήταν επιθυμητές και αναγκαίες, με τη διέλευση των συνόρων να γίνεται τις περισσότερες φορές χωρίς τυπικές διαδικασίες από τις χώρες υποδοχής.¹⁰

Με το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ξαναρχίζουν οι υπερπόντιες μεταναστεύσεις των Ευρωπαίων, οι οποίες όμως θα μειωθούν σημαντικά από τις αρχές του 1920. Όπως αναφέρει ο Tandonnet, η παγκόσμια οικονομική κρίση και οι περιορισμοί που επιβάλλουν οι Η.Π.Α. με την εφαρμογή της πολιτικής των ποσοτώσεων στις εθνικότητες, είναι τα κύρια αίτια της μείωσης. Αυτή η πολιτική είχε ως στόχο τη σταθεροποίηση της εθνοτικής και θρησκευτικής σύνθεσης του πληθυσμού και διήρκεσε με αυτή τη μορφή έως το 1965. Στις μέρες μας η συνέχιση της εφαρμογής της ποσόστωσης βασίζεται στο κριτήριο του επαγγέλματος του μετανάστη και της ειδικότητάς του.¹¹

Την ίδια χρονική περίοδο στην ευρωπαϊκή ήπειρο, η Γαλλία υπήρξε η μόνη χώρα που με διμερείς συμφωνίες με την Ισπανία, Ιταλία και Πορτογαλία στρατολόγησε μαζικά ξένους εργάτες. Με τον τρόπο αυτό προσπάθησε να καλύψει το οξύ δημογραφικό της πρόβλημα από τις ανθρώπινες απώλειες που είχε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Από το 1915 έως το 1918, 440.000 μετανάστες εισέρχονται οργανωμένα στη Γαλλία έχοντας μαζί τους, για πρώτη φορά, άδεια παραμονής και συμβόλαιο εργασίας. Η εποχή της απρόσκοπτης μετακίνησης των πληθυσμών στην Ευρώπη και στην Αμερική ανήκει πλέον στο παρελθόν.¹²

Με τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου η Ευρώπη έπρεπε να λύσει το οξύ προσφυγικό πρόβλημα, επιδιώκοντας τον σταδιακό επαναπατρισμό των εκτοπισμένων ή την εγκατάστασή τους στις χώρες υποδοχής. Η Δυτική Ευρώπη επιδιώκει την οικονομική της ανασυγκρότηση και την επούλωση των πληγών που είχε επιφέρει ο πόλεμος. Την ίδια χρονική περίοδο ο ψυχρός πόλεμος και οι περιορισμοί εξόδου που επέβαλαν τα κομμουνιστικά κράτη μείωσαν δραστικά τις διεθνείς μετακινήσεις από την Ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ προς τη Δύση έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Η Έμκε-Πουλοπούλου σημειώνει ότι η μετανάστευση από και προς την Ευρώπη, μετά τον πόλεμο, γνώρισε εξάρσεις, υφέσεις και διαφοροποιήσεις. Από το 1945 έως το 1960 παρατηρείται ο επαναπατρισμός των εγκατεστημένων στις αποικίες

¹⁰ M.C. Blanc-Chaléard, *Histoire de l'immigration*, ό.π., p. 10.

¹¹ M. Tandonnet, *Migrations la nouvelle vague*, Paris, L'Harmattan, 2003, pp. 26-28.

¹² M.C. Blanc-Chaléard, *Histoire de l'immigration*, ό.π., p. 23.

Ευρωπαίων λόγω της ανεξαρτησίας των χωρών αυτών: από την Ινδία και το Πακιστάν προς τη Βρετανία, από τις αποικίες της Αφρικής στη Γαλλία και από την Ινδονησία στην Ολλανδία.¹³

Η οικονομική ανάπτυξη των χωρών της Δυτικής Ευρώπης την περίοδο που ακολουθεί από το 1960 έως το 1973/74 και, παράλληλα, η έλλειψη εργατικών χεριών που παρατηρείται, αύξησαν ραγδαία τη μεταναστευτική ροή προς τις χώρες αυτές. Πολλοί μετανάστες προέρχονταν από χώρες της Νότιας Ευρώπης και, γενικότερα, της Μεσογείου: Ισπανοί, Πορτογάλοι και Μαροκινοί πήγαν στη Γαλλία, Ιταλοί, Έλληνες και Τούρκοι στη Γερμανία και στο Βέλγιο, κ.α.¹⁴ Η χαμηλή φυσική αύξηση του πληθυσμού τους, η επιμήκυνση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η συνταξιοδότηση σε νεαρότερη ηλικία, η μείωση των ωρών εργασίας και η αλλαγή της φύσης της εργασίας και των προσδοκιών των εργατικών τάξεων για κοινωνική και οικονομική ανέλιξη ήταν τα αίτια αυτής της έλλειψης.

Οι χώρες υποδοχής υιοθέτησαν μία πολιτική αύξησης του εργατικού δυναμικού τους μέσω της προσωρινής μετανάστευσης. Για τους μετανάστες αυτής της χρονικής περιόδου κυριαρχεί ο γερμανικός όρος του «φιλοξενούμενου εργάτη» (γκάσταρμπαϊτερ). Πολλοί από αυτούς, ύστερα από ένα διάστημα εργασίας στο εξωτερικό, επέστρεψαν στις πατρίδες τους και πολλοί άλλοι μετακινήθηκαν αρκετές φορές ανάμεσα στις χώρες καταγωγής και υποδοχής. Με αυτό τον τρόπο οι χώρες υποδοχής ήλπιζαν να αποφύγουν τη μόνιμη εγκατάστασή τους. Το 1973, απόγειο της περιόδου, η Γαλλία είχε 3 εκατομμύρια ξένους, η Ομοσπονδιακή Γερμανία 2,8 εκατομμύρια και το Ηνωμένο Βασίλειο 1,6 εκατομμύρια. Για το σύνολο της Δυτικής Ευρώπης ο ξένος πληθυσμός σε σχέση με τον ντόπιο πληθυσμό διπλασιάστηκε και από 1,3% το 1950 έφτασε στο 2,3% το 1970. Συνολικά στρατολογήθηκαν, μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και έως την πετρελαϊκή κρίση, περίπου 20 εκατομμύρια ξένοι εργάτες για την άμεση ανάγκη κάλυψης εργατικής δύναμης στα ορυχεία, στη μεταλλουργία, στην αυτοκινητοβιομηχανία, στα μεγάλα δημόσια έργα, κ.α.¹⁵ Χαρακτηριστικό γνώρισμα της μετανάστευσης αυτής ήταν ότι ρυθμιζόταν από διακρατικές συμφωνίες, οι οποίες όριζαν όχι μόνο τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μεταναστών, αλλά και τις αμοιβαίες υποχρεώσεις των κρατών.

¹³ Η Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ. 85.

¹⁴ Η Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σσ. 85-86.

¹⁵ G. Caselli, “Les migrations internationales au XXe siècle...”, ό.π., p. 33.

Αποτέλεσμα αυτής της σημαντικής αποδημίας ήταν η αγροτική έξοδος και η ερήμωση της υπαίθρου των χωρών αποστολής. Σύμφωνα με τη Βεντούρα «στην πλειονότητα των περιπτώσεων με τη μετανάστευση δεν συντελούνταν μόνο μία γεωγραφική κινητικότητα αλλά, συγχρόνως, και μία κοινωνική, καθώς οι μετανάστες περνούσαν από την αγροτική ζωή προς την αστική και τη μισθωτή εργασία. Οι μετανάστες υφίσταντο, συνεπώς, μία διπλή εκρίζωση από την κοινωνική τους τάξη και από τη χώρα τους και μία περιθωριοποίηση που απέρρευε από το γεγονός ότι ήταν ταυτόχρονα ξένοι και ανειδίκευτοι εργάτες».¹⁶

Από το 1974 και μετά η ιστορία της μετανάστευσης εισέρχεται εκ νέου σε μία φάση κρίσης. Η Έμκε-Πουλοπούλου αναφέρει ότι η ύφεση που προκάλεσε η κρίση του πετρελαίου θα επιδράσει καθοριστικά στη στασιμότητα της βιομηχανικής ανάπτυξης των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Η αύξηση της ανεργίας που θα ακολουθήσει θα οδηγήσει τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, όπως τη Γερμανία και τη Γαλλία, να απαγορεύσουν την εισροή ξένων εργατών. Επιπλέον, για τους ήδη εγκατεστημένους μετανάστες δίνονταν κίνητρα που απέβλεπαν στην επιστροφή τους στις χώρες καταγωγής τους. Όμως, ο αριθμός των μεταναστών αντί να μειώνεται αυξάνεται, κυρίως λόγω της επανένωσης των οικογενειών τους, της υψηλής γεννητικότητάς τους και της αύξησης του αριθμού των αιτούντων άσυλο.¹⁷ Οι δυτικές κοινωνίες αντιλήφθηκαν ότι η μετανάστευση δεν ήταν ένα προσωρινό φαινόμενο, αντιθέτως, η παρουσία και της δεύτερης γενιάς μεταναστών με τις εργασιακές και κοινωνικές της διεκδικήσεις υποδήλωνε τη μόνιμη εγκατάστασή τους. Οι μετανάστες δεν ήταν διατεθειμένοι να φύγουν για πολλούς λόγους. Η έλλειψη προοπτικών απασχόλησης στις χώρες καταγωγής και η πρόσβαση στις παροχές του κράτους πρόνοιας της χώρας υποδοχής είναι οι βασικοί λόγοι παραμονής τους, ακόμη και όταν έχαναν την εργασία τους.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η διεύρυνση της Ε.Ο.Κ. είχε ως αποτέλεσμα οι μετανάστες από τις χώρες της Νότιας Ευρώπης να αποκτήσουν τα ίδια δικαιώματα με τους ντόπιους εργαζόμενους και δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως ξένο εργατικό δυναμικό. Όμως η αύξηση του εργατικού δυναμικού από τις χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, όπως επισημαίνει ο Hammar, αύξησε την εχθρότητα των γηγενών στο πρόσωπό τους, καθώς οι μετανάστες αυτοί διαφέρουν από τους ντόπιους πληθυσμούς ως προς την κουλτούρα και τις παραδόσεις περισσότερο από

¹⁶ Λ. Βεντούρα, «Ευρώπη και μεταναστεύσεις...», ό.π., σσ. 103-104.

¹⁷ Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σ. 86.

όσο διέφεραν οι λεγόμενες «παραδοσιακές» ομάδες μεταναστών του παρελθόντος. Έντονες αντιπαραθέσεις και όξυνση των προκαταλήψεων και του ρατσισμού, ιδίως εναντίον των μουσουλμάνων μεταναστών, συνέβαλαν στον ακόμα μεγαλύτερο στιγματισμό και κοινωνικό αποκλεισμό τους.¹⁸

Μία νέα εποχή διαγράφεται για την Ευρώπη καθώς η αυστηρή πολιτική ελέγχου που εφαρμόστηκε δεν επέφερε σημαντικά αποτελέσματα. Το αρνητικό διεθνές περιβάλλον με τις συγκρούσεις και τις διεθνείς ανισότητες αύξησαν τον αριθμό των ατόμων που επιχειρούσαν να εισέλθουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση.¹⁹ Επιπλέον, όπως τονίζει ο Wets, «η εμφάνιση του οικολογικού παράγοντα, ως νέου σημαντικού στοιχείου, επιδρά στην επιτάχυνση της αύξησης των ροών. Στο παρελθόν οι καταστροφές της σοδειάς είτε από τις επιδρομές των ακρίδων, είτε από την ξηρασία ή τις πλημμύρες επέφεραν σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις. Όμως στο πέρασμα του χρόνου η καταστροφή του περιβάλλοντος παίρνει μία τέτοια διάσταση όπου ο οικολογικός παράγοντας γίνεται μία από τις αιτίες φυγής από τον τόπο καταγωγής».²⁰ Τις δύο λοιπόν τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και στις απαρχές του 21^{ου} νέες διεθνείς πολιτικές, οικονομικές και οικολογικές καταστάσεις δημιουργούν καινούργια μεταναστευτικά ρεύματα αλλάζοντας το χάρτη της παγκόσμιας μετανάστευσης, αλλά και το καθεστώς παραμονής των νεοεισερχόμενων πληθυσμών. Όπως τονίζει ο Legoux, η αύξηση των αιτούντων πολιτικό άσυλο και οι μετανάστες «χωρίς χαρτιά» είναι δύο από τις βασικές κατηγορίες των μετακινούμενων πληθυσμών.²¹

1.2 Σύγχρονες τάσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 παρουσιάζονται νέες παγκόσμιες πληθυσμιακές μετακινήσεις, οι οποίες λαμβάνουν χώρα προς όλες τις κατευθύνσεις. Οι προνομιακές διπολικές σχέσεις ανάμεσα στις χώρες/περιφέρειες αποστολής και στις χώρες/περιφέρειες υποδοχής του πρόσφατου παρελθόντος σχετικοποιούνται,

¹⁸ T. Hammar (ed.), *European Immigration Policy*, Cambridge University Press, 1985, p. 6.

¹⁹ Σχετικά με την αναποτελεσματικότητα των εθνικών μεταναστευτικών πολιτικών στην Ευρώπη αναφέρεται: Y. M. Boutang, “L’avenir des migrations vers l’Europe: changer de système migratoire et de paradigme”, in E. Bribosia et A. Rea (sous la direction), *Les Nouvelles Migrations. Un enjeu européen*, Bruxelles, Complexe, 2002, pp. 75-91.

²⁰ J. Wets, “La dynamique migratoire internationale...”, ό.π., p. 25.

²¹ L. Legoux, “La pression politique”, in G. Caselli, J. Vallin et G. Wunsch, (sous la direction), *Les déterminants de la migration*, Paris, INED, 2003. pp. 128-129.

καθώς οι νέοι μετανάστες προέρχονται με αυξανόμενο ρυθμό από άλλες περιοχές αποστολής. Η τάση παγκοσμιοποίησης των μεταναστευτικών ρευμάτων συνιστά χαρακτηριστικό της παρούσας φάσης.²²

Ωστόσο, αποτελεί πραγματικότητα ότι η παγκοσμιοποίηση δεν έχει σε όλες τις εκφάνσεις της την ίδια ένταση. Σύμφωνα με τον Χάλαρη, οι αγορές εργασίας παραμένουν οι συγκριτικά λιγότερο παγκοσμιοποιημένες μεταξύ των συντελεστών της οικονομίας.²³ Με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, υποστηρίζουν οι Tapinos και Delaunay, η μετανάστευση των τριών τελευταίων δεκαετιών δεν εμφανίζει μία αύξηση ανάλογη με αυτή που παρατηρήθηκε στο εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και στις ροές κεφαλαίου. Σε αντίθεση με τις οικονομικές πολιτικές που έπαιξαν ρόλο στην οικονομική παγκοσμιοποίηση, μέσω της δημιουργίας διεθνών οργανισμών, της απελευθέρωσης του εμπορίου και των πολιτικών που αφορούν τις ροές κεφαλαίου, για τη μετανάστευση δεν υπήρξε μία θεσμική δομή σε παγκόσμια κλίμακα. Αντιθέτως, πολλές χώρες υποδοχής υιοθέτησαν αυστηρότερους περιορισμούς στην είσοδο των μεταναστών.²⁴ Οι σημερινές μεταναστεύσεις δεν έχουν καθόλου μαζικό χαρακτήρα σε σύγκριση με τις μεταναστεύσεις των φτωχών Ευρωπαίων προς την Αμερική τον 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^ο. Επιπροσθέτως, οι πλέον φτωχές χώρες, τονίζουν οι Cogneau και Gubert, «στέλνουν τους λιγότερους μετανάστες στις ανεπτυγμένες χώρες. Οι χώρες μεσαίου εισοδηματικού επιπέδου, οι οποίες βρίσκονται γεωγραφικά και ιστορικά πιο κοντά στις ανεπτυγμένες χώρες, έχουν στείλει αναλογικά πολύ μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών. Αντιστρόφως, οι φτωχές χώρες είναι αυτές που στέλνουν τους περισσότερους ειδικευμένους».²⁵

Όμως το ερώτημα της αλληλεξάρτησης μεταξύ μετανάστευσης και συνεχούς οικονομικής παγκοσμιοποίησης παραμένει. Σε ποιο βαθμό η μετανάστευση αποτελεί μέρος του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης; Οι αλλαγές που έχουν σημειωθεί στο τέλος του 20^ο αιώνα, επιβεβαιώνουν τον όλο και πιο καθοριστικό ρόλο που παίζουν

²²Για τις τάσεις της διεθνούς μετανάστευσης ενδεικτικά αναφέρεται: E. M. Mouhoud, “Les migrations internationales: Une composante de la mondialisation”, in E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*, Paris, Universalis, 2005, pp. 27-43 · A. Simmons, “Mondialisation et migration internationale: tendances, interrogations et modèles théoriques”, *Cahiers québécois de démographie*, vol. 31, n° 1, printemps 2002, pp.7-33.

²³ Γ. Χάλαρης, «Μετανάστευση και παγκοσμιοποίηση», *Ο Πολίτης*, τ. 46, 1998, σ.21.

²⁴G. Tapinos, D. Delaunay, «Μπορούμε πράγματι να μιλάμε για παγκοσμιοποίηση των μεταναστευτικών ροών;», στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σσ. 37-82.

²⁵ D. Cogneau, F. Gubert, “Migration du sud et réduction de la pauvreté: Des effets ambigus pour les pays de départ” in E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*, Paris, Universalis, 2005, p. 62.

οι μεταναστεύσεις μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης των οικονομιών. Οι σημαντικότερες από αυτές τις αλλαγές αφορούν, κατά κύριο λόγο, τις εθνικές διαφοροποιήσεις των ατόμων που μεταναστεύουν και τις μεταναστευτικές διαδρομές που ακολουθούν.²⁶ Οι μετακινήσεις που λαμβάνουν χώρα συντελούνται προς όλες τις κατευθύνσεις, καθώς οι νέοι μετανάστες προέρχονται με αυξανόμενο ρυθμό από καινούργιες περιοχές. Οι διπολισμοί του πρόσφατου παρελθόντος όπως για παράδειγμα του Μαγκρέμπ με τη Γαλλία, της Τουρκίας με τη Γερμανία και της Λατινικής Αμερικής με τις Ην. Πολιτείες υποχωρούν, καθώς η Δυτική Ευρώπη δέχεται τώρα περισσότερους μετανάστες μη μεσογειακής προέλευσης και άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης επηρεάζονται εξίσου από τις νέες μεταναστευτικές ροές. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του Καναδά, της Αυστραλίας, των Η.Π.Α. αλλά και της Νότιας Αφρικής και των πετρελαιοπαραγωγών αραβικών χωρών. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι στην παγκοσμιοποίηση της μετανάστευσης, όπως συμβαίνει και στην παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, τα χαρακτηριστικά της περιφερειοποίησης είναι έντονα. Οι περισσότεροι μετανάστες παραμένουν ακόμη στις ευρύτερες περιφέρειες στις οποίες ανήκουν, όπως παραμένει γεγονός ότι η μεταναστευτική πίεση από τις χώρες της περιφέρειας είναι αποτέλεσμα της μεγάλης δημογραφικής αύξησης και των ανισοτήτων που συνοδεύουν τη νέα φάση συσσώρευσης του κεφαλαίου.²⁷

Μία δεύτερη σημαντική αλλαγή αφορά την αύξηση της μετακίνησης των ειδικευμένων στελεχών και των επαγγελματικών ελίτ από τις χώρες της περιφέρειας. Πρόκειται για επιστημονικό, στελεχιακό και τεχνικό προσωπικό, αλλά και, γενικότερα, για ταλαντούχα άτομα με αναγνωρισμένες ικανότητες, τα οποία εγγράφονται στην πρωτεύουσα αγορά εργασίας. Ο τύπος αυτός μετανάστευσης συνιστά μία αυτόνομη διαδικασία και έχει μία προνομιακή αντιμετώπιση από τις χώρες υποδοχής. Η μετανάστευση αυτή συμβάλλει στην ακόμη περαιτέρω ανάπτυξη των ανεπτυγμένων χωρών υποδοχής και στη διεύρυνση της απόστασης που τις χωρίζει από τις χώρες αποστολής.²⁸ Παραδοσιακές χώρες προορισμού όπως οι

²⁶ Ως προς το πανόραμα των τάσεων της παγκοσμιοποίησης των μεταναστευτικών ροών, ενδεικτικά αναφέρεται: J.-P. Garson, "Un panorama des migrations dans les pays de l' OCDE", in E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*, Paris, Universalis, 2005, pp. 45-58 · E. M. Mouhoud, "Les nouvelles migration en Europe", in E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*, Paris, Universalis, 2005, pp. 141- 151.

²⁷ Γ. Χάλαρης, «Μετανάστευση και παγκοσμιοποίηση», ό.π., σσ.20-25.

²⁸ Γ. Χάλαρης, «Μετανάστευση και παγκοσμιοποίηση», ό.π.

Η.Π.Α., ο Καναδάς, η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία, αλλά και νέες βιομηχανικές χώρες όπως η Σιγκαπούρη και η Μαλαισία, επιλέγουν, τουλάχιστον ένα μέρος των μεταναστών τους, με κριτήριο την επαγγελματική τους ειδίκευση.²⁹ Από την πλευρά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η πλειοψηφία των χωρών της στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 τροποποίησε τις πολιτικές στρατολόγησης και υιοθέτησε φορολογικά μέτρα υποκίνησης και ενθάρρυνσης της προσέλευσης ξένου ειδικευμένου εργατικού δυναμικού.

Οι νέες αυτές μεταναστευτικές ανάγκες προέκυψαν από τις οργανωτικές και τεχνολογικές αλλαγές στη βιομηχανία, μετά την εξάντληση του φορντικού μοντέλου. Η ανάπτυξη μίας οικονομίας που βασίζεται στις πληροφορίες και που δίνει σημαντικό βάρος στους άυλους παράγοντες στην παραγωγή, η έντονη αυτοματοποίηση της διαδικασίας στη βιομηχανία και, τέλος, η αύξηση της σημασίας των υπηρεσιών στην οικονομία, είναι οι βασικές αιτίες εμφάνισης αυτής της ζήτησης. Ειδικότερα, η άνοδος της οικονομίας της γνώσης προκαλεί αυξανόμενες ανάγκες σε ειδικευμένο εργατικό δυναμικό και σε επιστημονικές ελίτ. Στο τέλος του 20^{ού} αιώνα, περισσότερα από 17 εκατομμύρια διπλωματούχοι ανώτατης εκπαίδευσης ζούσαν σε μία χώρα του Ο.Ο.Σ.Α από την οποία δεν κατάγονται. Από αυτούς το 60% προέρχεται από μία χώρα εκτός της ζώνης του Ο.Ο.Σ.Α.: περίπου 30% από τις ασιατικές χώρες και 5% με 10% από τις άλλες ηπείρους.³⁰

Δύο σημαντικά γεγονότα επηρέασαν αποφασιστικά τις προαναφερθείσες αλλαγές και τροποποίησαν τις μεταναστευτικές ροές των τελευταίων δύο δεκαετιών. Το πρώτο, κεφαλαιώδους πολιτικής σημασίας γεγονός, είναι η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, με συνέπεια τις πολιτικές ανατροπές που άρχισαν να συντελούνται από το 1989 έως το τέλος της δεκαετίας του 1990 στις χώρες αυτές. Σύμφωνα με τις Wihtol de Wenden και De Tinguy, οι πολιτικές μεταβολές και οι οικονομικές αναδιαρθρώσεις των παλαιών και νέων κρατών που δημιουργήθηκαν, καθώς και οι πολεμικές συγκρούσεις σε συνάρτηση με την κατάργηση των περιορισμών εξόδου από τα πρώην κομμουνιστικά κράτη, προκάλεσαν μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα, εντάσσοντας εκ νέου τις

²⁹ A. Simmons, “Mondialisation et migration internationale...”, ό.π.

³⁰ J.-C. Dumont, “Les migrations internationales des travailleurs qualifiés: Des bénéfiques a partager”, in E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*, Paris, Universalis, 2005, p. 80.

περιοχές αυτές στο παγκόσμιο μεταναστευτικό σύστημα.³¹ Επιπλέον, η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης δημιούργησε νέες μειονότητες εντός των νεοδημιουργηθέντων κρατών.³² Ένα εκατομμύριο άτομα εγκατέλειπαν κάθε χρόνο, κατά το διάστημα 1990-1994, τις χώρες του πρώην σοβιετικού μπλοκ, ενώ οι διεθνείς μετακινήσεις στο εσωτερικό του, που οφείλονταν κυρίως στον επαναπατρισμό μειονοτήτων προς τα κράτη που ήταν κυρίαρχη η εθνοτική τους ομάδα, έφταναν τα 2 εκατομμύρια ετησίως.³³

Τα επόμενα έτη, αναφέρει η De Tinguy, τα κράτη της περιοχής ακολούθησαν αποκλίνουσες πολιτικές και οικονομικές κατευθύνσεις, διαφοροποιώντας τις μεταναστευτικές ροές τους. Η πολιτική σταθερότητα και η οικονομική ανάπτυξη χωρών όπως η Τσεχία, η Ουγγαρία, και η Πολωνία συνετέλεσαν ώστε αυτές να μετατραπούν σε χώρες υποδοχής μεταναστών. Αντιθέτως, η Αλβανία συνέχισε να στέλνει μετανάστες καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και των αρχών του 2000.³⁴

Το δεύτερο σημαντικό γεγονός είναι η αύξηση του αριθμού των χωρών υποδοχής των μεταναστευτικών ρευμάτων. Σε αυτή την περίπτωση εντάσσεται η μετατροπή των χωρών της Νότιας Ευρώπης από κράτη αποστολής σε κράτη υποδοχής. Αρκετοί επιστήμονες αναφέρονται στο «μεσογειακό μοντέλο μετανάστευσης» για να εξηγήσουν αυτή την εισροή, ανεπίσημου κυρίως μεταναστευτικού πληθυσμού στις συγκεκριμένες χώρες, οι οποίες έχουν διαφορετικούς τρόπους οικονομικής ανάπτυξης από τις άλλες χώρες της Βορείου Ευρώπης και διαφορετικές ταχύτητες ενσωμάτωσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση.³⁵ Τα αίτια αυτής της μετατροπής θα πρέπει να αναζητηθούν, αφενός, στην παγκόσμια οικονομική και πολιτική συγκυρία και, αφετέρου, στον ιδιαίτερο χαρακτήρα της οικονομικής ανάπτυξης των χωρών αυτών.

Οι Lazaridis και Romaniszyn υποστηρίζουν ότι η μαζική μετανάστευση από τις χώρες της Νότιας Ευρώπης τη δεκαετία του 1950 και του 1960 εντασσόταν στο

³¹ C. Wihtol de Wenden et A. de Tinguy, "L'Europe et ses migrations", in C. Wihtol de Wenden et A. de Tinguy, (sous la direction), *L'Europe et toutes ses migrations*, Paris, Complexe, 1995, pp.18-27.

³² Για μία αριθμητική αποτύπωση των Ρωσώφωνων πληθυσμών που ζουν εκτός της Ρωσίας, βλ. σχετικά: A. Vishnevski, "Migration européenne dans le nouveau contexte géopolitique", in M. Morokvasic et H. Rudolph, (sous la direction), *MIGRANTS. Les nouvelles mobilités en Europe*, Paris, L'Harmattan, 1996, p. 43.

³³ Α. Βεντούρα, «Ευρώπη και μεταναστεύσεις...», ό.π., σ.109.

³⁴ A. de Tinguy, "Europe de l'Est: intégration ou gestion du désordre? ", in C. Wihtol de Wenden et A. de Tinguy, (sous la direction), *L'Europe et toutes ses migrations*, Paris, Complexe, 1995, pp.117-131.

³⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται: M. Baldwin-Edwards, «Αγορές εργασίας της Νότιας Ευρώπης και μετανάστευση: δομική και λειτουργική ανάλυση», Αθήνα, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2002, σσ. 157-174.

πλαίσιο του μεταπολεμικού διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Τα περιφερειακά κράτη τροφοδοτούσαν με εφεδρικό στρατό εργασίας τις ραγδαία αναπτυσσόμενες βορειοευρωπαϊκές οικονομίες, μετατρέποντας μεγάλο μέρος των αγροτών τους και των εργατών γης σε βιομηχανικούς εργάτες. Η μετατροπή της Νότιας Ευρώπης, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, σε περιοχή προσέλευσης μεγάλου αριθμού μεταναστών σχετίζεται με τη μεταβολή του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και την αλλαγή της θέσης των χωρών αυτών στο εσωτερικό του.³⁶

Για τους Λαμπριανίδη και Λυγεράκη, η μεταβολή του διεθνούς καταμερισμού εργασίας συνδέεται με το πέρασμα από τη βαριά βιομηχανία των ανεπτυγμένων χωρών του Βορρά στη βιομηχανία υψηλής τεχνολογίας και στις υπηρεσίες. Οργανωτικά, στη μετάβαση από το φορντικό μοντέλο της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης σε περισσότερο ευέλικτη και μικρής κλίμακας παραγωγή και, τέλος, στην εμφάνιση της ευέλικτης αγοράς εργασίας.³⁷ Η αύξηση της παγκόσμιας ζήτησης για ελαστική εργασία έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση νέων ομάδων εργαζομένων μεταναστών, όπως οι ανεπίσημοι και οι εποχικοί. Αυτοί οι εργαζόμενοι, σημειώνει ο Ψημμένος, έρχονται για να καλύψουν νέες κατηγορίες εργασίας, όπως την παράνομη, τη συμπληρωματική, την προσωρινή, την οικιακή-προσωπική, κ.ά.³⁸ Σ' αυτές τις χώρες συνυπάρχουν ελλείψεις εργατικού δυναμικού με ελλείψεις εργασιακής απασχόλησης. Ο Garçon τονίζει ότι, παρά τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, τίθεται το ερώτημα ποιος θα κάνει αυτές τις δουλειές που, συνήθως, είναι βρώμικες, επικίνδυνες και κακοπληρωμένες και ποιος θα φροντίζει τους συνεχώς αυξανόμενους σε αριθμό ηλικιωμένους; Επίσης, ορισμένους μήνες παρατηρείται έλλειψη ημεδαπού εργατικού δυναμικού, εξαιτίας του εποχικού χαρακτήρα των αγροτικών και τουριστικών δραστηριοτήτων.³⁹

Αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν, επίσης, οι εσωτερικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές των χωρών της Νότιας Ευρώπης, τα τελευταία είκοσι πέντε-τριάντα χρόνια. Η οικονομική ανάπτυξη των χωρών αυτών, ο εκδημοκρατισμός τους, καθώς και η ένταξη της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στην Ε.Ο.Κ. τη

³⁶ G. Lazaridis, K. Romaniszyn, "Albanian and Polish undocumented workers in Greece: a comparative analysis", *Journal of European Policy*, vol. 8(1), 1998, pp. 5-22.

³⁷ Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυγεράκη, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001, σσ. 72-81.

³⁸ Ι. Ψημμένος, «Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: Η περίπτωση των Αλβανών ανεπίσημων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 1998, σ. 226.

³⁹ J. P. Garçon, "Où travaillent les clandestins?", *l'Observateur*, OCDE, Paris, 1999, p. 37.

δεκαετία του 1980, αναβάθμισαν την εικόνα της οικονομίας τους συμβάλλοντας στην αύξηση του βιοτικού επιπέδου των πληθυσμών τους και μετατρέποντάς τες σε χώρες υποδοχής νέου εργατικού δυναμικού, το οποίο προέρχεται από χώρες λιγότερο ανεπτυγμένες.

Ήδη, από τις προηγούμενες δεκαετίες, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης είχαν γνωρίσει πληθυσμιακές εισροές, υποδεχόμενες πολίτες τους είτε από τις πρώην αποικίες τους είτε πολιτικούς πρόσφυγες που είχαν εξοριστεί μετά τους εμφύλιους πολέμους τους. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 οι μεταναστευτικές εκροές μειώνονται και όλες οι νοτιοευρωπαϊκές χώρες αρχίζουν να εμφανίζουν καθαρές μεταναστευτικές εισροές, μεγάλο μέρος των οποίων ήταν παλιννοστούντες μετανάστες που είχαν εγκατασταθεί μεταπολεμικά στις χώρες της Δύσης. Στην περίπτωση της Ελλάδας, επισημαίνει ο Νικολινάκος, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 κιάλας καταγράφεται η είσοδος των πρώτων ξένων εργατών, παράλληλα με τη μετανάστευση του εγχώριου εργατικού δυναμικού⁴⁰ και, επιπλέον, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980 ένας μεγάλος αριθμός εθνοτικά ελληνικών πληθυσμών από την πρώην ΕΣΣΔ και την Αλβανία.⁴¹ Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, όλες οι χώρες της Νότιας Ευρώπης δέχτηκαν μαζικά ξένους εργάτες από την Αφρική, την Ασία, τη Λατινική Αμερική και την Ανατολική Ευρώπη. Η μεγάλη πλειοψηφία αυτών των μεταναστών, αναγνωρίζει η Κοιλιάρη, δεν εντάσσονταν σε νομοθετικά πλαίσια και η μετακίνησή τους συνεπαγόταν πολυποίκιλα προβλήματα και για τους ίδιους και για τις κοινωνίες υποδοχής.⁴²

Οι κύριοι ενδογενείς παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτή την αλλαγή ήταν, αφενός, η ανάπτυξη του τριτογενή τομέα (τουρισμός, υπηρεσίες) και, αφετέρου, οι ανάγκες για εποχικό εργατικό δυναμικό σε σημαντικούς τομείς της οικονομίας, όπως η γεωργία, ο τουρισμός, οι οικοδομές. Όπως αναφέρει στην αρθρογραφία του ο Φακιολάς, τα παραπάνω χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης των χωρών της Νότιας Ευρώπης σε συνάρτηση με το μεγάλο αριθμό των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, καθώς και με το μέγεθος της παραοικονομίας, προκάλεσαν ακόμη

⁴⁰ Μ. Νικολινάκος, «Οι αντιφάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα: Ανεπάρκεια εργατικών δυνάμεων και μετανάστευση», στο Μ. Νικολινάκος (επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάλβος, 1974, σσ. 78-97.

⁴¹ Για το φαινόμενο των μαζικών επαναπαρισμών Ελλήνων, βλ. σχετικά: Κ. Κασιμάτη, «Ιστορικές αναφορές των μεταναστευτικών ροών», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σσ. 26-32.

⁴² Α. Κοιλιάρη, *Ξένος στην Ελλάδα. Μετανάστες, γλώσσα και κοινωνική ένταξη. Στάσεις της Ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες ομιλητές*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1997, σσ. 7-8.

περισσότερη αυξημένη ζήτηση για ευέλικτο και προσωρινό εργατικό δυναμικό. Την έλλειψη αυτού του εργατικού δυναμικού, που δεν καταγράφεται στην επίσημη απασχόληση, ήρθαν να καλύψουν σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες.⁴³

Η φτηνή προσφερόμενη εργασία, υπό καθεστώς παρανομίας ή ημιπαρανομίας, ευνόησε όχι μόνο τους τεχνολογικά καθυστερημένους τομείς, όπως για παράδειγμα, τη βιοτεχνία και τη γεωργία, να επιβιώσουν από το διεθνή οικονομικό ανταγωνισμό, αλλά εξίσου και τον τουρισμό, τις κατασκευές, τα δημόσια έργα.⁴⁴ Ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο της Νότιας Ευρώπης, όπως επισημαίνει ο Κασίμης και οι συνεργάτες του, «οι μετανάστες απασχολούνται κυρίως σε περιοχές που εξειδικεύονται σε καλλιέργειες εντατικού χαρακτήρα, υψηλής εποχικότητας και υψηλής ζήτησης σ' εργατικά χέρια. Πρόκειται κυρίως για απασχόληση ανδρών κάτω από αρκετά δύσκολες εργασιακές συνθήκες και περιορισμένη επαφή με τον ντόπιο πληθυσμό. Οι μετανάστες που ζουν και απασχολούνται σε μειονεκτικές, χωρίς ιδιαίτερα αναπτυγμένη γεωργία, αγροτικές περιοχές προσφέρουν στον γερασμένο συνήθως πληθυσμό που χαρακτηρίζει συνήθως τις περιοχές αυτές, τα εργατικά χέρια που είναι απαραίτητα για τη συντήρηση του παραδοσιακού τρόπου ζωής τους».⁴⁵

Επίσης, πρέπει να τονιστεί η ιδιαίτερη συμβολή των μεταναστών στις οικιακές εργασίες, στη φροντίδα παιδιών ή ανήμπορων και, γενικότερα, στη δευτερεύουσα και ανεπίσημη αγορά εργασίας, οι ανάγκες της οποίας δεν καλύπτονται από το ντόπιο εργατικό δυναμικό. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ιθαγενείς πληθυσμοί συνήθως απορρίπτουν ή απαξιώνουν τέτοιες μορφές εργασίας, ενισχύοντας έτσι τη σημασία της εργασίας των μεταναστών.

Η απόρριψη κενών θέσεων εργασίας από το ντόπιο εργατικό δυναμικό συνδυάζεται με την άνοδο του βιοτικού και μορφωτικού του επιπέδου και τη μεταβολή των προσδοκιών του για αναζήτηση μη χειρωνακτικής εργασίας, αλλά πολύ περισσότερο πνευματικής και αξιοπρεπώς αμειβόμενης. Οι ντόπιοι εργαζόμενοι προτιμούν να παραμείνουν άνεργοι στην επίσημη αγορά παρά να εργαστούν με τους

⁴³ R. Fakiolas, "Italy and Greece: from emigrants to immigrants", in R. Cohen (ed.), *The Cambridge survey of world migration*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, pp. 313-315 · R. Fakiolas, "Migration and unregistered labour in the Greek economy, in R. King, G. Lazaridis, C. Tsardanidis (eds), *Eldorado or fortress? Migration in Southern Europe*, MacMillan Press, London, 2000, pp. 57-78.

⁴⁴ Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες...*, ό.π., σσ. 81-108.

⁴⁵ Χ. Κασίμης, Ε. Ζακοπούλου, Α. Παπαδόπουλος, «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ν° 111, 2003, σσ. 9-38.

μισθούς και τους όρους εργασίας που ευδοκιμούν στην παραοικονομία.⁴⁶ Επίσης, πολλοί νέοι των χωρών υποδοχής, με την οικονομική υποστήριξη των οικογενειών τους, προτιμούν να καθυστερήσουν την ένταξή τους στην αγορά εργασίας από το να εργαστούν σε θέσεις που δεν ανταποκρίνονται στα προσόντα τους. Αυτός είναι ο βασικός λόγος, σύμφωνα με τους Κασίμη και Παπαδόπουλο που η Ισπανία, η Ιταλία και η Ελλάδα, παρουσιάζουν από τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας στην Ευρώπη και ταυτοχρόνως προσελκύουν μεγάλους αριθμούς μεταναστών».⁴⁷

Ιδιαίτερα στην ελληνική κοινωνία, σύμφωνα με τον Τσουκαλά, η οικογένεια επιτρέπει, υποθάλπει και προγραμματίζει την καθυστερημένη προσέλευση των νέων στην αγορά εργασίας. Η πρακτική της χρηματοδότησης των παιδιών που σπουδάζουν (αλλά και ακόμα εκείνων που δεν σπουδάζουν) τις περισσότερες φορές εγγράφεται σαν απαρέγκλιτη ηθική αρχή και γονική υποχρέωση.⁴⁸ Επιπλέον, υποστηρίζει ο Ψημμένος, λόγω της αυξανόμενης απασχόλησης των γυναικών και της απουσίας τους από το σπίτι, δημιουργήθηκαν νέες θέσεις εργασίας χωρίς κύρος, προσωρινές και χωρίς επαγγελματικές προοπτικές, που κάλυπταν την «ανάγκη» για οικιακές προσωπικές υπηρεσίες (π.χ. φύλαξη και φροντίδα, οικιακή βοήθεια, κ.λπ.).⁴⁹ Τέτοιες θέσεις εργασίας που παλαιότερα καλυπτόταν από την εσωτερική μετανάστευση, σήμερα καλύπτονται, κατά πρώτο και κύριο λόγο, από το γυναικείο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό των χωρών αποστολής.

Σε γενικές γραμμές, οι αυξανόμενες παγκόσμιες αλλαγές στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, σε συνάρτηση με τις μεταβαλλόμενες μεταναστευτικές πολιτικές των κρατών υποδοχής, την ευκολία στις μετακινήσεις και τη γρήγορη εξάπλωση των πληροφοριών, έχουν διαφοροποιήσει τις παγκόσμιες μεταναστευτικές ροές, οι οποίες δεν έχουν πλέον το χαρακτηριστικό του απόλυτου ελέγχου, είναι περισσότερο παγκοσμιοποιημένες και ετερογενείς. Νέοι μετανάστες, εκ των οποίων ο αριθμός αυτών που «δεν έχουν χαρτιά» αυξάνεται όλο και περισσότερο, προέρχονται από πολλές και διαφορετικές χώρες αποστολής.

⁴⁶ Ξ. Πετρινώτη, «Η ανεργία», Επετηρίδα Εργασίας 1998, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου, σσ. 66-67.

⁴⁷ C. Kasimis, A.G. Papadopoulos, "The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31, Number 1, January 2005, p. 100.

⁴⁸ Κ. Τσουκαλάς, «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, απαντήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, 1986, σσ. 17,46,48.

⁴⁹ Ι. Ψημμένος, «Η κοινωνική διάσταση της εργασίας των μεταναστριών οικιακών βοηθών: αιτίες ανάπτυξης και συνθήκες απασχόλησης», στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σ. 159.

Παρατηρείται, τέλος, αυξανόμενη μετακίνηση γυναικών, η οποία συντελείται ανεξαρτήτως της ανδρικής μετανάστευσης, έχοντας τα δικά της εργασιακά χαρακτηριστικά απασχόλησης και η οποία οδηγεί πολλούς μελετητές να μιλήσουν για τη «θηλυκοποίηση της μεταναστευτικής κίνησης». Η Καβουνίδα παρατηρεί ότι «η τάση αυτή αναφέρεται σε ποιοτική και όχι σε ποσοτική διαφορά της σημερινής μετανάστευσης των γυναικών με εκείνη του παρελθόντος, καθώς το ποσοστό τους στο σύνολο των μεταναστών παραμένει σταθερό. Πρόκειται συγκεκριμένα για την τάση της συμμετοχής των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα ως αυτόνομων οικονομικών μεταναστών».⁵⁰ Όλες αυτές οι διαφοροποιήσεις εμπλουτίζουν τα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα, των οποίων οι μορφές βρίσκονται παγκοσμίως σε πλήρη εξέλιξη.

⁵⁰ Τζ. Καβουνίδα, « Οι μετανάστες του πρώτου ελληνικού προγράμματος νομιμοποίησης», στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σ. 103.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

2.1 Η σχολή του Σικάγο

Οι μελέτες της σχολής του Σικάγο, που πραγματοποιήθηκαν το χρονικό διάστημα ανάμεσα στους δύο Παγκόσμιους πολέμους, αποτέλεσαν τα πρώτα κείμενα της κοινωνιολογίας της μετανάστευσης. Αυτά τα κείμενα μελετούν τις σχέσεις που οι άνθρωποι δημιουργούν μέσα σε έναν κόσμο που μετασχηματίζεται εξαιτίας της βιομηχανοποίησης, της αστικοποίησης και της μετανάστευσης. Έχοντας ως αντικείμενο μελέτης τις εθνοτικές και φυλετικές σχέσεις μέσα στην πόλη του Σικάγο, ανάγουν τη διαφοροποίηση και την ενσωμάτωση σε δύο βασικούς προβληματισμούς της ανάλυσής τους. Την ίδια εποχή το Σικάγο γνωρίζει ένα ισχυρό ευρωπαϊκό μεταναστευτικό ρεύμα με την ταυτόχρονη μαζική προσέλευση των Μαύρων από το Νότο των Ηνωμένων Πολιτειών. Η συνολική αύξηση του πληθυσμού της πόλης, σε διάστημα πενήντα ετών, από το 1870 έως το 1920, από 300.000 φτάνει στα 3.000.000 κατοίκους.⁵¹

Η σχολή του Σικάγο προκύπτει ως επιστημονική, ανθρωπιστική και μαχόμενη απάντηση στην αντίληψη των αρχών του 20^{ου} αιώνα στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου ο «αγγλο-κομφορμισμός»* θεωρούνταν το μοναδικό επιτρεπτό μοντέλο που θα μπορούσε να υιοθετηθεί από τους μετανάστες που έχουν γεννηθεί στις Η.Π.Α. Σύμφωνα με αυτό, σημειώνει η Green, «οι νεοφερμένοι οφείλουν να συμμορφωθούν με το αγγλοσαξονικό μοντέλο κουλτούρας και κοινωνίας, προκειμένου να ενσωματωθούν στην αμερικανική κοινωνία».⁵² Αυτή η προσέγγιση βασίζεται στην αντίληψη της κυριαρχίας των βιολογικών στοιχείων στην κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπινου είδους και οδηγεί σε μία ρατσιστική αντίληψη αποκλεισμού κάθε διαφορετικής πολιτισμικής πρότασης.

Ο Hayot αναφέρει ότι «οι μελέτες της σχολής του Σικάγο διακρίνονται από ένα μεθοδολογικό πραγματισμό, έχοντας ως βάση μία μεθοδολογία ποιοτικού τύπου για την ανάλυση των κοινωνικών διαδικασιών, των πρακτικών και των ατομικών αναπαραστάσεων. Βιογραφίες, αφηγήσεις ζωής, μονογραφίες συνοικιών, κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων, παρατήρηση του αστικού χώρου και των πρακτικών

⁵¹ M. Halbwachs, "Chicago, expérience ethnique" in Y. Grafmeyer, I. Joseph (textes traduits et présentés), *L' Ecole de Chicago*, Paris, Aubier Montaigne, 1984, p. 281.

* Αποδίδεται ο όρος «Anglo-conformity». (Σ.τ.Μ.)

⁵² N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*, ό.π., σ. 74.

κοινωνικότητας που αναπτύσσονται στους κόλπους του και, τέλος, η ανάλυση των κοινωνικών δικτύων, είναι τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται».⁵³

Το σύνολο των μελετών μπορούν να σχηματοποιηθούν σε τρεις τομείς ανάλυσης: ο κύκλος οργάνωσης-αποδιοργάνωσης-αναδιοργάνωσης, ο κύκλος των φυλετικών σχέσεων και, τέλος, η μελέτη της πόλης.

2.1.1 Ο κύκλος αποδιοργάνωσης-αναδιοργάνωσης

Η επεξήγηση του φαινομένου της μετανάστευσης διαμέσου του κύκλου αποδιοργάνωσης-αναδιοργάνωσης δίδεται από τους Thomas και Znaniecki με τη μελέτη της μετανάστευσης των Πολωνών αγροτών στην Αμερική. Με την χρησιμοποίηση πολλαπλών πηγών⁵⁴ και, μάλιστα, μέσα από τη μεθοδολογική καινοτομία της αφήγησης ζωής του ερωτώμενου, πράγμα που γίνεται για πρώτη φορά στην ιστορία της κοινωνιολογίας, επιχειρείται η ερμηνεία της κατάστασης που ζει ο μετανάστης χωρίς να παρθεί ως κριτήριο η φυλετική καταγωγή. Οι παραπάνω συγγραφείς, σύμφωνα με τους Rea και Tripier, «αντιλαμβάνονται τη δυναμική της ιστορίας αναχαράζοντας τις βιωματικές διαδρομές των μεταναστών και επιχειρούν μέσα από την εμπειρική έρευνα να διερευνήσουν τις πράξεις τους και να καταλάβουν την έννοια που δίνουν σε αυτές».⁵⁵

Στο έργο τους *ο Πολωνός Αγρότης στην Ευρώπη και στην Αμερική*, επισημαίνει η Body-Gendrot, «οι δύο συγγραφείς θεωρούν ότι η αποδιοργάνωση δεν συνδέεται με τη μετανάστευση, αλλά προηγείται. Επέρχεται, όταν οι κανόνες χάσουν την επίδρασή τους στα άτομα και παράλληλα υπάρχει εξασθένηση των συλλογικών αξιών και μία αύξηση των ατομικών πρακτικών. Αυτό το φαινόμενο μεγεθύνεται, όταν μία κοινωνία γνωρίζει γρήγορους μετασχηματισμούς».⁵⁶ Στο παράδειγμα της παραδοσιακής πολωνικής οικογένειας, οι κοινωνικές αξίες έχουν ανατραπεί πολύ πριν η οικογένεια μεταναστεύσει. Η αποδιοργάνωση προκύπτει από την αλλαγή του τρόπου επιλογής του συζύγου, που δεν ανταποκρίνεται πλέον στις ανάγκες των

⁵³ A. Hayot, “Pour une anthropologie de la ville et dans la ville: questions de méthodes”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18-N° 3-2002, p. 97.

⁵⁴ Για το πλούσιο πρωτογενές υλικό του έργου, *ο Πολωνός Αγρότης στην Ευρώπη και στην Αμερική*, ενδεικτικά αναφέρεται: Ε. Κοβάνη, «Ο Πολωνός χωρικός των W. I. Thomas και Znaniecki: Γενέθλιος τόπος και μακρινή Αμερική», στο Ν. Τάτσης, Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009, σσ. 425-444.

⁵⁵ A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, ό.π., p. 10.

⁵⁶ S. Body-Gendrot, “Les recherches sur les «lieux sensibles» aux Etats-Unis” *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18 - N° 3-2002, p. 108.

συμμαχιών της εκτεταμένης πολωνικής οικογένειας, αλλά πρόκειται για μία ατομική συναισθηματική επιλογή, έκφραση της διαδικασίας της εξατομίκευσης που έχει επέλθει. Η αποδιοργάνωση είναι αποτέλεσμα της ασυμφωνίας ανάμεσα στις ατομικές πρακτικές και στους θεσμούς οι οποίοι δεν τις αναγνωρίζουν. Η μετανάστευση προκύπτει επίσης από αυτή την αποδιοργάνωση, καθώς ο Πολωνός αγρότης αναγκάζεται να μεταναστεύσει πρώτα από το χωριό στις πολωνικές πόλεις και αργότερα στο εξωτερικό.

Η μετανάστευση των Πολωνών αγροτών στην Αμερική τούς τοποθετεί σε ένα νέο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό πλαίσιο, αναγκάζοντάς τους να αναδιοργανώσουν τη συλλογική τους ζωή. «Αυτή η αναδιοργάνωση αφορά αξίες και πρακτικές που προέρχονται από τη χώρα καταγωγής. Με την επανασύσφιγξη των σχέσεων τους εντός των πολωνικών συνοικιών της πόλης του Σικάγο, ανακατασκευάζεται, μερικές φορές με μυθικό τρόπο, το στοιχείο της αλληλεγγύης που είχαν ζήσει στην παιδική τους ηλικία στη χώρα καταγωγής».⁵⁷ Οι κοινοτικές όμως σχέσεις των μεταναστών στη χώρα υποδοχής προσφέρουν τη δυνατότητα να αναπλάσουν μία νέα ταυτότητα, η οποία δεν είναι αυτή της χώρας υποδοχής αλλά μία πρόσμειξη παλαιών και νέων στοιχείων, που οι Thomas και Znaniecki ονομάζουν πολωνο-αμερικανική ταυτότητα. Η πολωνική κοινότητα λοιπόν στην Αμερική βασίζεται «σε μία νέα ταυτότητα που έχει κατασκευαστεί στο εσωτερικό της χώρας υποδοχής, με υλικά που προέρχονται από τη χώρα καταγωγής. Αυτή η νέα κοινοτική ζωή θεωρείται από τους δύο ερευνητές ένα αναγκαίο στάδιο στην αφομοίωση των μεταναστών. Οι πρακτικές αλληλοβοήθειας των Πολωνών μεταναστών, η χρήση της μητρικής γλώσσας, η γεωγραφική τους συγκέντρωση και η ύπαρξη ενός δικού τους δημόσιου χώρου μέσα στην πόλη, είναι στοιχεία που επιτρέπουν να λάβει χώρα η αναδιοργάνωση».⁵⁸

Η αφομοίωση εξετάζεται ως μία συλλογική ψυχοκοινωνική διαδικασία που επιβάλλεται στους μετανάστες. Μία διαδικασία ασυνείδητη στο μεγαλύτερό της μέρος, που δεν εξαρτάται από τις μεταναστευτικές πολιτικές της χώρας υποδοχής, ούτε από τις στρατηγικές που εκδηλώνονται από τα μέλη της ομάδας. Αναδύεται από μία πληθώρα αλληλεπιδράσεων, μέσα από τις οποίες το άτομο, από τη μία μεριά αυτοπροσδιορίζεται σε σχέση με τα άλλα μέλη της ομάδας του και, από την άλλη

⁵⁷ Αναφέρεται στο P. Tripier, “Migration et tradition pragmatique en sociologie : une relation nécessaire ?” *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18-N° 3-2002, p. 32.

⁵⁸ Αναφέρεται στο A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l’immigration*, ό.π., p. 10.

μεριά έρχεται σε σύγκρουση με τον εξωτερικό κόσμο. Μέσα από αυτή την αντίληψη, οι συγκρούσεις ανάμεσα στους ντόπιους κατοίκους και στους μετανάστες δεν είναι εμπόδιο στην αφομοίωση. Αυτές οι συγκρούσεις αποκαλύπτουν στο μετανάστη τις πολιτισμικές πρακτικές του και την ταυτότητά του.⁵⁹ Για το λόγο αυτό, οι Thomas και Znaniecki θεωρούσαν ότι μία πολιτική που θα καταργούσε τις μεταναστευτικές κοινότητες που λειτουργούν ως ενδιάμεση φάση της αναδιοργάνωσης θα επέφερε αναστολή της αφομοίωσης.

Όμως ο κύκλος της αποδιοργάνωσης-αναδιοργάνωσης δεν καταλήγει πάντα στην αφομοίωση των μεταναστών. Υπάρχει περίπτωση ένας αριθμός μεταναστών να ξεφύγει από τα ευεργετικά οφέλη της αναδιοργάνωσης και να βρεθεί σε μία κατάσταση που οι δυο μελετητές την ονομάζουν «αποθάρρυνση». Αυτή η «αποθάρρυνση» αφορά όχι τόσο τους μετανάστες πρώτης γενιάς όσο τους απογόνους τους και χαρακτηρίζεται από πράξεις κοινωνικής εκτροπής. Επιφέρει την οικογενειακή αποδιοργάνωση, τη φτώχεια, την εγκληματικότητα των νέων και τη βία στις συνοικίες.

Ο κύκλος αποδιοργάνωσης-αναδιοργάνωσης χρησιμοποιήθηκε από πλήθος μελετών που πραγματοποιήθηκαν στο Σικάγο μετά το 1920 και κυριάρχησε στις έρευνες ακόμη και σε εκείνες που είχαν ως αντικείμενο την πόλη.

2.1.2 Η μελέτη των φυλετικών σχέσεων

Όπως στο έργο των Thomas και Znaniecki, έτσι και στο έργο των Park και Burgess, *Εισαγωγή στην επιστήμη της κοινωνιολογίας*, το κεντρικό ερώτημα είναι πώς συνυπάρχουν οι διαφορετικοί πληθυσμοί στο έδαφος των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι σχέσεις αυτών των πληθυσμών, που χωρίς διακοπή κατέφθαναν πάνω από έναν αιώνα, δεν χαρακτηριζόταν από μεγάλη σταθερότητα. Ο ανταγωνισμός ήταν εμφανής κυρίως σε θέματα που αφορούσαν την εργασία και την κατοικία.

Σε αυτό τον ασταθή κόσμο δημιουργούνται δυναμικές αλληλεπίδρασης, οι οποίες επιδρούν στις σχέσεις των ατόμων που συγκατοικούν στο ίδιο μέρος ή σε γειτονικό χώρο. Αυτή η διαδικασία αλληλεπίδρασης διαχωρίζεται από τους Park και Burgess σε τέσσερις τύπους: *ο ανταγωνισμός, η σύγκρουση, ο συμβιβασμός και η αφομοίωση*. Κάθε τύπος παρουσιάζει μία εμβάθυνση της αλληλεπίδρασης ανάμεσα

⁵⁹ Αναφέρεται στο A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, ό.π., pp. 11-12.

στους μετανάστες (ή στις φυλετικές ομάδες) και στους ντόπιους. Η κατάληξη αυτής της αλληλεπίδρασης των φυλετικών σχέσεων θα είναι η αφομοίωση μέσα στην αμερικανική κοινωνία.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι «ο όρος φυλή δεν είναι βιολογικός, αλλά ένας καθαρά κοινωνικός προσδιορισμός».⁶⁰ Επίσης, με τον όρο φυλετικές σχέσεις «οι συγγραφείς περιγράφουν οποιαδήποτε αλληλεπίδραση ανάμεσα σε πλειοψηφικούς πληθυσμούς, όπως είναι οι πολίτες που έχουν γεννηθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες και έχουν αποδεχτεί τον «αγγλο-κομπορμισμό» και σε κάθε μειοψηφική ομάδα που της δίνεται ο κοινωνικός προσδιορισμός της φυλής, όπως οι ξένοι, Εβραίοι, οι Ασιάτες, οι Μαύροι».⁶¹

Ο ανταγωνισμός περιγράφεται ως η αλληλεπίδραση χωρίς επαφή και αλληλεπικοινωνία. Πρόκειται για ένα φαινόμενο καθολικό που αφορά κάθε οργανική και κοινωνική ζωή μέσα στην οποία τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες ανταγωνίζονται, στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν οικονομικά (εισόδημα, ασφάλιση), πολιτικά (εξουσία, επιρροή), και συμβολικά μέσα (φήμη, γόητρο). Στην περίπτωση της μετανάστευσης, σημειώνει η De Rudder «οι Park και Burgess θεωρούν ότι το πρώτο διάστημα της παρουσίας του μετανάστη στη χώρα υποδοχής κυριαρχεί ένας έντονος ανταγωνισμός ως προς την εργασία και την κατοικία. Αυτός ο απρόσωπος ανταγωνισμός, χαρακτηρίζεται από μία αναδιοργάνωση του καταμερισμού της εργασίας και της διανομής της γης».⁶²

Η φάση της σύγκρουσης συνδέεται με τον ανταγωνισμό. Είναι λογική και αναπόφευκτη συνέχειά του, όταν τα άτομα και οι ομάδες συνειδητοποιήσουν αυτά που τους χωρίζουν και οι ανταγωνιστές ταυτίσουν οι μεν τους δε ως αντιπάλους και εχθρούς. Επομένως «ο ανταγωνισμός είναι γενικός και απρόσωπος, η σύγκρουση είναι συνειδητή, ενέχει το στοιχείο της αναγνώρισης του αντιπάλου».⁶³ Αν ο ανταγωνισμός είναι μία πάλη για να αποκτηθεί μία θέση στον οικονομικό ιστό της κοινωνίας, η σύγκρουση γίνεται ένας συνειδητός ανταγωνισμός για να κρατηθεί ή να αποκτηθεί ένα status, μία κοινωνική θέση. Η σύγκρουση φέρνει αναγκαστικά σε επαφή τα άτομα και τις ομάδες δίνοντας στην αλληλεπίδραση μία ουσιαστική

⁶⁰ J.-M. Chapoulie, “La tradition de Chicago et l’étude des relations entre les races” Revue Européenne des Migrations Internationales, Volume 18 - N°3 - 2002, p. 10.

⁶¹ Αναφέρεται στο V. De Rudder, “De l’urbain au social: le «cycle des relations raciales»” Revue Européenne des Migrations Internationales, Volume 18 - N°3 - 2002, p. 42.

⁶² V. De Rudder, “De l’urbain au social...”’, ό.π., p. 44.

⁶³ Αναφέρεται στο Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Η θεωρητική συνεισφορά του R. E. Park», στο Ν. Τάτσης, Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009, σ. 129.

εμβάθυνση, καθώς η μειοψηφική ομάδα, αποκτώντας κοινή συνείδηση της κουλτούρας της, εντάσσεται στην κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της χώρας. Ταυτοχρόνως αναγνωρίζεται από την πλειοψηφία και τη μειοψηφία η ύπαρξη ενός χώρου εντός του οποίου οφείλουν να τυποποιήσουν τις σχέσεις τους. Η σύγκρουση για τους Park και Burgess δεν έχει αρνητική χροιά. Αντιθέτως, διαμέσου αυτής, δίνεται η ευκαιρία σε ομάδες ατόμων που παραγνωρίζονται να έλθουν σε επαφή και να συνομιλήσουν.⁶⁴

Το στάδιο του συμβιβασμού είναι η αμοιβαία προσαρμογή των συγκρουόμενων ομάδων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αλεξανδρόπουλος «ο συμβιβασμός ενέχει το στοιχείο της άρσης της σύγκρουσης. Συμβαίνει όταν το σύστημα κατανομής κοινωνικής θέσης και ισχύος σταθεροποιείται προσωρινά και ελέγχεται μέσω των νόμων και των ηθών».⁶⁵ Έτσι, την ανοιχτή σύγκρουση διαδέχεται η εναρμόνιση, η συμφωνία, ο διακανονισμός των ανταγωνισμών με το νόμο, η υιοθέτηση νέων κανόνων, που τίθενται ως μία καινούργια συμφωνία που επιτρέπει στα άτομα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων να ζήσουν στον ίδιο χώρο. Τα άτομα οφείλουν να αλλάξουν τις συνήθειές τους, τα έθιμά τους, να τροποποιήσουν σε βάθος τις αμοιβαίες αντιλήψεις τους και τις σχέσεις τους. Ο συμβιβασμός εμπεριέχει την αναγνώριση της αλληλεξάρτησης και προτρέπει σε πολιτισμικούς μετασχηματισμούς. Το παράδειγμα της πολιτογράφησης των ξένων είναι ένα κλασικό παράδειγμα αυτής της φάσης. Με την πολιτογράφηση ο ξένος αποκτά τα δικαιώματα του πολίτη, προϋποθέτει όμως συμβιβασμό στα ήθη και στα έθιμα, στους κοινωνικούς θεσμούς και, συνεπώς, συμμετοχή στη μνήμη και στον πολιτισμό της νέας ομάδας.

Ο όρος του συμβιβασμού ωστόσο, υποστηρίζει η De Rudder, είναι προβληματικός, όταν πρόκειται για σχέσεις υποταγής μίας ομάδας σε μία άλλη. Σε αυτή την περίπτωση ο συμβιβασμός παίζει το ρόλο της περιχαράκωσης και του «διακανονισμού» της κοινωνικής απόστασης, αποφεύγοντας έτσι τις συγκρούσεις.⁶⁶ Η κατάσταση των Μαύρων περιγράφει ακριβώς αυτή την υποταγή μίας φυλετικής ομάδας σε μία άλλη. Η κοινωνική διευθέτηση που προήλθε από την κατάργηση της δουλείας δεν εγκαθίδρυσε σχέσεις ισότητας ανάμεσα στους Λευκούς και στους Μαύρους, αντιθέτως οι κοινωνικές σχέσεις παρέμειναν άνισες.

⁶⁴ Αναφέρεται στο A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, ό.π., p. 13.

⁶⁵ Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Η θεωρητική συνεισφορά του R. E. Park», ό.π., σ. 130

⁶⁶ V. De Rudder, «De l'urbain au social...», ό.π., p. 45.

Ο κύκλος των φυλετικών σχέσεων καταλήγει στη φάση της αφομοίωσης. Αυτή η φάση προσδιορίζεται από τους Park και Burgess ως «μία διαδικασία αλληλοδιείσδυσης και συγχώνευσης, κατά τη διάρκεια της οποίας τα άτομα και οι ομάδες αποκτούν τις μνήμες, τα αισθήματα, και τις στάσεις άλλων προσώπων ή ομάδων και, συμεριζόμενοι την εμπειρία και την ιστορία τους, συσσωματώνονται με αυτούς σε μία κοινή πολιτισμική ζωή».⁶⁷ Η Μουσούρου επισημαίνει ότι «ο ορισμός αυτός αν και φαίνεται να υπονοεί μία πολυπολιτισμική αντίληψη της αμερικανικής κοινωνίας, εντούτοις υποχωρεί και ουσιαστικά εξαλείφεται από την στιγμή που επιχειρείται η επισήμανση των επιπτώσεων της αφομοίωσης στους μετανάστες». Κατά τους Park και Burgess η διαδικασία αυτή συνδέεται με εκείνη της ορατότητάς τους. «Μόλις ο μετανάστης πάψει να επιδεικνύει τα στοιχεία που τον κάνουν να αναγνωρίζεται ως μέλος μίας ξένης ομάδας, αποκτά με αυτό το γεγονός την πραγματική αν όχι τη νομική θέση του γηγενούς».⁶⁸ Σε αντίθεση με το συμβιβασμό, η αφομοίωση είναι μία διαδικασία μεγάλης διάρκειας που επηρεάζει μέχρι και τις πλέον ενδόμυχες σκέψεις τους, τα άτομα και τις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Οι μεικτοί γάμοι είναι ένα από τα πλέον ενδεδειγμένα παραδείγματα αυτής της διαδικασίας.

Οι Park και Burgess θεωρούν ότι η αφομοίωση δεν επιφέρει την κατάργηση της μνήμης του μετανάστη, καθώς και κάθε πολιτιστικής του διαφοράς, αλλά εξασθενεί μέσα στο χρόνο καθώς υιοθετεί προοδευτικά κοινές αξίες και στόχους. Όμως η δεύτερη γενιά μεταναστών μπορεί να συμμετέχει εξ ολοκλήρου στην κοινή μνήμη, στις ιδέες και στους στόχους του κοινωνικού συνόλου.

Η De Rudder επισημαίνει ότι ο αρχικός ενθουσιασμός για την κατάληξη του κύκλου των φυλετικών σχέσεων και της αντίληψης περί της γραμμικότητάς του, ύστερα από αρκετές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο Σικάγο, δεν επιβεβαιώθηκε. Παρατηρείται και από τον ίδιο τον Park ότι οι φυλετικές διακρίσεις βλάπτουν κυρίως τους Μαύρους, οι οποίοι βιώνουν μία κατάσταση πολύ περισσότερο δυσμενή από ό,τι οι καινούργιοι Ευρωπαίοι μετανάστες.⁶⁹ Η ανοδική κινητικότητά τους είναι ανεπιτυχής, τα γκέτο σε αντίθεση με τις συνοικίες των μεταναστών ενισχύονται, καθώς το περιθώριο ελεύθερης εγκατάστασής τους μέσα στην πόλη δεν αυξάνεται.

⁶⁷ Αναφέρεται στο Λ. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 133

⁶⁸ Αναφέρεται στο Λ. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 134.

⁶⁹ V. De Rudder, "De l'urbain au social...", ό.π., p. 47.

2.1.3 Η πόλη

Η πόλη και οι κοινότητες που λειτουργούν στο εσωτερικό της είναι το αντικείμενο μελέτης που θέτει σε προτεραιότητα η σχολή του Σικάγο. Όπως επισημαίνει ο Γκιζέλης «βασική άποψη των ερευνητών της σχολής ήταν ότι η πόλη δεν κατοικείται από άτομα αλλά από ομάδες και σύνολα. Επιπλέον θεωρούσαν ότι η πόλη ήταν ένα μέρος συνεχούς αλλαγής και συγκρούσεων που προκαλούσαν η άφιξη νέων μεταναστών, ο συναγωνισμός για την απόκτηση χώρου και το ενδιαφέρον για τις πιο κεντρικές τοποθεσίες στην πόλη».⁷⁰ Έτσι, οι μετασχηματισμοί της πόλης και των σχέσεων των κατοίκων της υπό τη μορφή των αστικών και εθνοτικών τους κοινοτήτων, αποτελούν το πλαίσιο της ανάλυσης που οι Park και Burgess ονομάζουν «αστική οικολογία».

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η σχολή του Σικάγο δίνει μεγάλη βαρύτητα κυρίως κοινωνικό σύστημα, στην οργάνωση, στη λειτουργία και στις μεταβολές του. Σε αυτό το σημείο ο Park είναι ιδιαίτερα επεξηγηματικός: «Η ανθρώπινη οικολογία, με την έννοια που οι κοινωνιολόγοι θέλουν να δώσουν σε αυτό τον όρο, δεν πρέπει να συγχέεται με τη γεωγραφία ούτε με την ανθρωπογεωγραφία. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η κοινότητα περισσότερο από τον άνθρωπο, οι σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους περισσότερο από τις σχέσεις τους με το έδαφος πάνω στο οποίο ζουν».⁷¹ Εντός των ορίων της αστικής κοινότητας ενεργοποιούνται δυνάμεις που επιδιώκουν να παράγουν μία συντεταγμένη και χαρακτηριστική συνάθροιση του πληθυσμού της και των θεσμών της. Η επιστήμη που προσπαθεί να απομονώσει αυτούς τους παράγοντες και να περιγράψει τα πρόσωπα και τους θεσμούς που παράγονται από τη σύγκλιση τους, ονομάζεται ανθρώπινη οικολογία, σε αντίθεση με την οικολογία των φυτών και των ζώων.⁷²

Επίσης, σύμφωνα με τον Park, η πόλη εκτός από μία γεωγραφική και οικολογική μονάδα είναι και οικονομική μονάδα. Η οικονομική οργάνωσή της θεμελιώνεται στον καταμερισμό εργασίας. «Ο καταμερισμός της εργασίας υποχρεώνει το άτομο,

⁷⁰ Γ. Γκιζέλης, «Η κοινωνιολογική σχολή του Σικάγο και η αστική ανθρωπολογία», στο Ν. Τάτσης, Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009, σ. 365.

⁷¹ Αναφέρεται στο Y. Grafmeyer, I. Joseph, “La ville - laboratoire et le milieu urbain” in Y. Grafmeyer, I. Joseph (textes traduits et présentés), *L' Ecole de Chicago*, Paris, Aubier Montaigne, 1984, p.34.

⁷² R. E. Park, “La ville. Proposition de recherche sur le comportement humain en milieu urbain” in Y. Grafmeyer, I. Joseph (textes traduits et présentés), *L' Ecole de Chicago*, Paris, Aubier Montaigne, 1984, p. 80.

αν θέλει να επιτύχει, να επικεντρωθεί σε μία δουλειά εξειδικευμένη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνεται η αλληλεξάρτηση των επαγγελματιών. Προκύπτει έτσι ένα πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης, στο εσωτερικό του οποίου το άτομο γίνεται όλο και περισσότερο εξαρτημένο μέλος της κοινότητάς του. Σε κατάσταση ανταγωνισμού η αύξηση της αλληλεξάρτησης των προσώπων επιφέρει στην κοινωνική οργάνωση ένα ιδιαίτερο τύπο κοινωνικής αλληλεγγύης που βασίζεται όχι στο συναίσθημα και στη συνήθεια αλλά σε μία κοινότητα συμφερόντων».⁷³

Το φαινόμενο της εξάπλωσης της πόλης και η συγκέντρωση των πληθυσμών είναι από τα βασικά θέματα μελέτης της σχολής του Σικάγο. Ο καλύτερος τρόπος για να ερμηνευτεί η διαδικασία εξάπλωσης, είναι κατά τον Burgess, η αναπαράσταση της πόλης με τη σχεδίαση μίας σειράς από ομόκεντρους κύκλους.⁷⁴ Ο πρώτος κύκλος αναπαριστά την εμπορική ζώνη του κέντρου της πόλης. Περιφερειακά του κέντρου βρίσκεται μία μεταβατική ζώνη που περιβάλλεται προοδευτικά από τις επιχειρήσεις και την ελαφρά βιομηχανία. Η τρίτη ζώνη κατοικείται από τους εργάτες της βιομηχανίας, οι οποίοι απομακρύνθηκαν από τη δεύτερη ζώνη, λόγω της εκβιομηχάνισης, αλλά επιθυμούν να ζουν κοντά στο χώρο εργασίας τους. Ακολουθεί η ζώνη κατοικίας με τα πολυτελή διαμερίσματα ή οι απομονωμένες γειτονιές με τις μονοκατοικίες. Ακόμη πιο μακριά, έξω από τα όρια της πόλης, βρίσκονται τα περίχωρα, ζώνη των προαστίων ή δορυφορικές πόλεις. Το σημαντικότερο γεγονός της εξάπλωσης είναι ότι κάθε ζώνη έχει την τάση να αναπτύσσει το χώρο της επάνω στη ζώνη που την περιβάλλει. Επιπλέον η «κινητικότητα της εγκατάστασης» συνδέεται με την κοινωνική κινητικότητα των μεταναστών. Η μετάβαση από μία ζώνη κατοικίας σε μία άλλη πραγματοποιείται όταν προκύψει αλλαγή του κοινωνικού status. Επί παραδείγματι, η δεύτερη γενιά μεταναστών αφήνει τη μεταβατική ζώνη κατοικίας των γονιών και εγκαθίσταται στις εργατικές κατοικίες.

Τέλος, αναφέρει ο Burgess, το φαινόμενο της συγκέντρωσης των πληθυσμών οφείλεται στην ασταθή ισορροπία της κοινωνικής τάξης πραγμάτων και της αποδιοργάνωσης που ζουν κάποιες κοινωνικές ομάδες, όπως για παράδειγμα οι μετανάστες. Η απρόσωπη ζωή της πόλης, οι επιφανειακές κοινωνικές επαφές, ο ατομικισμός, είναι στοιχεία της αποδιοργάνωσης. Σε αυτή την αποδιοργάνωση η ανάπτυξη των κοινοτήτων και, μάλιστα, των μεταναστών ενισχύει την κοινωνική

⁷³ R. E. Park, "La ville...", ό.π., p. 95.

⁷⁴ E. W. Burgess "La croissance de la ville. Introduction a un projet de recherche", in Y. Grafmeyer, I. Joseph (textes traduits et présentés), *L' Ecole de Chicago*, Paris, Aubier Montaigne, 1984, pp. 130-133.

τάξη. Επίσης στην εξάπλωση της πόλης μεσολαβεί μία διαδικασία ταξινόμησης που κατατάσσει τα άτομα και τις ομάδες κατά τόπο διαμονής και επάγγελμα. Έτσι οι υποβαθμισμένες συνοικίες καταλαμβάνονται από τις πρόσφατες μεταναστευτικές κοινότητες του Σικάγο. Αυτός ο διαχωρισμός προσφέρει στην ομάδα και στα άτομα που την συγκροτούν μία θέση και ένα ρόλο στη συνολική οργάνωση της αστικής ζωής. Η δημιουργία της εθνοτικής κοινότητας στην κατοικημένη ζώνη επιτρέπει, μέσω της διατήρησης της οικειότητας και της αλληλεγγύης των μελών της, την αναδιοργάνωση των μεταναστών. Τα πρόσωπα βρίσκουν τα στοιχεία του δικού τους κοινωνικού κόσμου μέσα στη δική τους ομάδα και μπορούν να κινούνται και να ζουν σε ξεχωριστές ομάδες μέσα στην πόλη ακόμη και όταν αυτές βρίσκονται σε σύγκρουση.⁷⁵

Γίνεται εύκολα κατανοητό ότι το παραπάνω ιδεατό σχεδιάγραμμα των ομόκεντρων κύκλων δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί επακριβώς ούτε στο Σικάγο ούτε σε καμία άλλη πόλη. Παράγοντες ιστορικοί που επιδρούν στη χωροταξική ανάπτυξη της πόλης ή ο βαθμός αντίστασης των τοπικών κοινοτήτων στην εισβολή άλλων πληθυσμών στο χώρο τους, είναι κάποια από τα στοιχεία που διαφοροποιούν την ακριβή εφαρμογή του.

2.1.4 Η κληρονομιά της σχολής του Σικάγο

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η σχολή του Σικάγο θέτει σε προτεραιότητα τη μελέτη της πόλης και των κοινοτήτων που ζουν μέσα σε αυτήν, με θεμελιώδες επιστημονικό ερώτημα την αφομοίωση των νεοεισερχομένων. Σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή κοινωνιολογία, η οποία έχει ως αντικείμενο μελέτης την κοινωνία επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στο ρόλο του κράτους, οι Αμερικανοί ερευνητές δεν ενδιαφέρονται για τους κρατικούς θεσμούς. Έτσι η μεταναστευτική πολιτική δεν αναφέρεται ποτέ στις αναλύσεις τους. Καθώς η μονάδα αναφοράς είναι η κοινότητα και όχι το κράτος και οι θεσμοί του, η αφομοίωση γίνεται αντιληπτή ως μία συλλογική διαδικασία που επικεντρώνεται στις εθνοτικές ομάδες. Η αφομοίωση δεν συγκρίθηκε ποτέ με τη μεταναστευτική πολιτική, τα νομοθετήματα ή την αστική και κοινωνική πολιτική.

⁷⁵ E. W. Burgess "La croissance de la ville ...", ό.π., pp. 134-138.

Ο Charoulie υποστηρίζει ότι η διάσταση της πολιτικής και οι δυνατότητες παρέμβασης του κράτους αγνοούνται εξίσου και στη μελέτη των φυλετικών σχέσεων. Ο ίδιος ο Park αντιλαμβάνεται τον φυλετικό ανταγωνισμό ως ένα φαινόμενο μη-οργανωμένο και αποσιωπά τις συλλογικές πολιτικές πράξεις των Λευκών προκειμένου να διατηρήσουν τις φυλετικές διακρίσεις.⁷⁶ Όμως η απουσία κοινωνικής ισότητας αλλά και της ισότητας απέναντι στο νόμο, εμποδίζουν την εξάλειψη των συγκρούσεων. Ο διαχωρισμός και οι φυλετικές διακρίσεις οδηγούν τους Μαύρους να αρνηθούν την πλήρη αφομοίωσή τους.

Είτε όμως αποδεχτούμε τον κύκλο των φυλετικών σχέσεων ως μία εξελικτική και γραμμική διαδικασία που διακρίνεται από στάδια είτε ως μία τυπολογία, και στις δυο περιπτώσεις η ερμηνεία του κύκλου δέχεται σκληρή κριτική. Αυτό ανάγεται κυρίως στην προοπτική της αφομοίωσης που καταγράφεται ως το τελευταίο στάδιο με το οποίο κλείνει ο κύκλος. Τη δεκαετία του 1910 και του 1920, σε αντίθεση με την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής που είναι ο «αγγλο-κομφορμισμός», ο Park και οι συνάδελφοί του, επηρεασμένοι από τον όρο «χωνευτήρι»,* έδειχναν αισιόδοξοι για την αναγκαία κατάληξη της ετερογενούς σύνθεσης του αμερικανικού έθνους. Η αφομοίωση θα οδηγήσει σε μία νέα κοινωνική τάξη, η οποία θα γεννηθεί από ένα μωσαϊκό λαών που, έχοντας εγκαταλείψει τις σχέσεις τους με τις χώρες καταγωγής και κάποιες από τις παραδόσεις τους, αποκτούν σιγά σιγά μία νέα κουλτούρα, που και αυτή με τη σειρά της πλάθεται και τροποποιείται.⁷⁷ Η αφομοίωση όχι μόνο δεν έχει ιστορικά αποδειχτεί, αλλά έχει επικριθεί και στο εσωτερικό των Ηνωμένων Πολιτειών. Όπως θα αναλύσουμε και σε επόμενα κεφάλαια, το «χωνευτήρι» ως έννοια-κλειδί της αμερικανικής κοινωνίας έχει αντικατασταθεί από την έννοια της εθνότητας και των εθνοτικών ομάδων. Και νέες έννοιες, όπως ο διεθνισμός και η δεύτερη γενιά, θα εμπλουτίσουν ακόμη περισσότερο την κοινωνική πραγματικότητα.

Ένα άλλο σημείο κριτικής στη σχολή του Σικάγο είναι ότι η έννοια της εξουσίας και της δημοκρατίας δεν λαμβάνεται υπόψη. Η απόκτηση από το άτομο μίας θέσης μέσα στην κοινωνία, καθώς και οι δυνατότητες επιλογής και η ανάπτυξη μίας στρατηγικής για την αλλαγή της κοινωνικής του κατάστασης, δεν είναι αποτέλεσμα της ατομικής του ικανότητας. Ούτε το άτομο είναι αυτό που δημιουργεί το δικό του αποκλειστικό κοινωνικό χώρο. Η εξουσία αλλά και οι κοινωνικές δομές παίζουν έναν

⁷⁶ J.- M. Charoulie, “La tradition de Chicago...”, ό.π., p. 16.

* Αποδίδεται ο όρος «melting pot». (Σ.τ.Μ.)

⁷⁷ Αναφέρεται στο P. Tripier, “Migration et tradition ...”, ό.π., p. 36.

σημαντικό ρόλο στην παραγωγή και αναπαραγωγή του κοινωνικού χώρου κάθε ατόμου. Σύμφωνα με την Horowitz, τα ερωτήματα που τίθενται σήμερα στο πλαίσιο των ερευνών για τη φτώχεια, δεν έχουν να κάμουν με την ικανότητα των ομάδων να μεταβάλλουν τις συνθήκες της ζωής τους, αλλά με τα αίτια της κοινωνικής τους στασιμότητας και της αύξησης των κοινωνικών ανισοτήτων. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, η έννοια της αποδιοργάνωσης, που χρησιμοποιήθηκε σε κάποιες αστικές ζώνες για να περιγραφεί η δυσμενής κατάσταση των ατόμων που κατοικούσαν σε αυτές, έχει χάσει την επικαιρότητά της. Αυτή η δυσμενής κατάσταση δεν ερμηνεύεται πλέον ως αποτέλεσμα της έλλειψης δεσμών κοινωνικότητας που προκαλεί η μετανάστευση και η αστικοποίηση. Αντιθέτως, δίνεται βαρύτητα στις σχέσεις εξουσίας που συντηρούνται μεταξύ των κοινοτήτων.⁷⁸

Επιπλέον η σχολή του Σικάγο, αν και αναφέρεται στην οικονομική οργάνωση της πόλης που θεμελιώνεται στον καταμερισμό εργασίας και έχει ως συνέπεια τον οικονομικό ανταγωνισμό, δεν έχει ως αντικείμενο μελέτης την αγορά εργασίας και τη θέση που καταλαμβάνουν σ' αυτήν οι μετανάστες και οι απόγονοί τους. Οι καταστάσεις που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες διερευνώνται σε σχέση με το χώρο που καταλαμβάνουν και την κινητικότητά τους σε σχέση με τη διαμονή και την εγκατάστασή τους μέσα στην πόλη.

Παρά τις κριτικές που έχει δεχτεί η σχολή του Σικάγο, ο χαρακτηριστικός τρόπος που προσεγγίζει την κοινωνική πραγματικότητα την κρατά στην επικαιρότητα. Η De Rudder αναγνωρίζει ότι η σχολή του Σικάγο, σε αντίθεση με τις λεγόμενες «μεγάλες θεωρίες», απολαμβάνει μία ελευθερία σκέψης ως προς την ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας, δίνοντας ορισμούς των κοινωνικών προβλημάτων που δεν είναι προκατασκευασμένοι. Οι εννοιολογικές προσεγγίσεις της συνιστούν στην πραγματικότητα περισσότερο ερευνητικά εργαλεία παρά αφηρημένες ερμηνευτικές έννοιες. Το ενδιαφέρον της που εστιάζεται στη δυναμική της αλληλεπίδρασης αποτελεί κατά κάποιο τρόπο ένα μοντέλο για την πρακτική της έρευνας, δίνοντας προτεραιότητα στα γεγονότα παρά στις θεωρητικές κατασκευές.⁷⁹

Τέλος, δεν πρέπει να αγνοηθεί η συλλογή του μεγάλου εμπειρικού και μεθοδολογικού υλικού με επίκεντρο την πόλη και την αμερικανική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Χρησιμοποιεί μεθοδολογικές καινοτομίες που συχνά αντικαθιστούν

⁷⁸ R. Horowitz, "Inégalités, démocraties et travail de terrain: L'École de Chicago d' hier et d'aujourd'hui" Revue Européenne des Migrations Internationales, Volume 18-N° 3-2002. p. 119.

⁷⁹ V. De Rudder, "De l' urbain au social...", ό.π., pp. 48-49.

τις στατιστικές, είτε γιατί δεν υπάρχουν είτε γιατί δεν μπορούν να προσφέρουν κάτι το ουσιαστικό στην ανάλυση των σχέσεων και στη σημασία που δίνουν τα άτομα στην προσωπική τους ιστορία. «Ο Park υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα των ιστοριών ζωής προκειμένου να κατανοήσει τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στην πορεία της διαμονής των οικογενειών και στην εξέλιξη της στάσης τους, στην πνευματική τους κατάσταση, στις προοπτικές τους και πάνω από όλα στην αντίληψη που έχουν για τον ίδιο τους τον εαυτό».⁸⁰

Ο μεγάλος αριθμός των μελετών εκείνης της εποχής αποδεικνύει από πολύ νωρίς το επιστημονικό ενδιαφέρον για την εγκατάσταση και το μέλλον των μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ενδιαφέρον που αντικατοπτρίζει τα ερωτήματα της ίδιας της κοινωνίας για το μέλλον της. Η σχολή του Σικάγο επιδίωξε να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα. Επρόκειτο για μία μεγάλη πηγή επιστημονικού προβληματισμού και ερευνητικής προσέγγισης.

2.2 Η νεοκλασική θεωρία

Η προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου στο πλαίσιο της νεοκλασικής θεωρίας βασίζεται στη γενικότερη θεώρηση των κλασικών οικονομικών θεωριών για τη λειτουργία της αγοράς εργασίας. Η κινητικότητα της εργασίας εντάσσεται στην ίδια κατηγορία με την κινητικότητα των αγαθών, καθώς το μοντέλο της ελεύθερης αγοράς εργασίας διαμέσου του *laissez-faire* επιτρέπει την ελεύθερη μετακίνηση και των δύο, ενσωματώνοντας ανθρώπους και εμπορεύματα στις διεθνείς ανταλλαγές.

Σύμφωνα με τη θεωρία της προσφοράς και της ζήτησης, η έλλειψη σε εργατικά χέρια σε μία περιοχή μπορεί να καλυφθεί από το πλεονάζον εργατικό δυναμικό μίας άλλης. Όπως αναφέρει η Έμκε – Πουλοπούλου, στην περιοχή που η ζήτηση της εργασίας είναι μεγαλύτερη από την προσφορά έρχεται εργατικό δυναμικό από μία άλλη περιοχή όπου η προσφορά είναι μεγαλύτερη από τη ζήτηση. Η αυξημένη αμοιβή εργασίας εκεί που η ζήτηση είναι μεγαλύτερη, μαζί με τις περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης, είναι το ουσιαστικότερο κίνητρο για τη μετακίνηση των μεταναστών. Ο εργαζόμενος μετανάστης είναι ελεύθερος, κρίνοντας ορθολογικά, να διαθέσει την εργατική του δύναμη στην περιοχή που εκείνος θεωρεί ότι τον συμφέρει

⁸⁰ Αναφέρεται στο Y. Grafmeyer, I. Joseph, “La ville - laboratoire...”, ό.π., p. 36.

καλύτερα.⁸¹ Μέσω αυτής της μετακίνησης επέρχεται και στις δύο περιοχές ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης της εργατικής δύναμης, καθώς και σε επίπεδο μισθών. Η εξισορρόπηση των μισθών, κυρίως λόγω της αύξησης των αμοιβών στη χώρα αποστολής εξαιτίας της μείωσης της προσφοράς, αφαιρεί το κίνητρο της μετανάστευσης, με αποτέλεσμα να σταματήσει η μετακίνηση του εργατικού δυναμικού.⁸²

Η παραπάνω προσέγγιση, μετά τη συσσώρευση της μεταπολεμικής μεταναστευτικής εμπειρίας, εμπλουτίστηκε και με άλλους παράγοντες που επιδρούν στη μετακίνηση του εργατικού δυναμικού. Οι οικονομικές και κοινωνικές υποδομές των περιοχών αποστολής και υποδοχής, η γεωγραφική απόσταση, το μεταναστευτικό ιστορικό του πληθυσμού είναι παράγοντες που επιδρούν. Σύμφωνα με τη Μουσούρου, και άλλες μεταβλητές, όπως η φυσική κίνηση του πληθυσμού, η εκπαιδευτική πολιτική και η διάρκεια υποχρεωτικής φοίτησης, η ευκολία πρόσβασης των γυναικών στην αγορά εργασίας, η πολιτική απασχόλησης και αντιμετώπισης της ανεργίας και, τέλος, η μεταναστευτική πολιτική, θεωρείται ότι ασκούν επίδραση στο μεταναστευτικό φαινόμενο. Όσο μεγαλύτερη είναι η διαφοροποίηση αυτών των μεταβλητών από περιοχή σε περιοχή τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα αύξησης του μεταναστευτικού ρεύματος.⁸³

Η νεοκλασική προσέγγιση έχει ως κύριο μέλημα την αποτύπωση των επιπτώσεων της μετανάστευσης τόσο για τη χώρα υποδοχής όσο και για τη χώρα αποστολής. Επιδιώκει την καταγραφή των κερδών και των ζημιών με στόχο να προσδιορίσει τα θετικά και τα αρνητικά αποτελέσματά της.⁸⁴ Για τη χώρα αποστολής η μείωση της ανεργίας, η αποτροπή των κοινωνικών εντάσεων, η εισροή εμβασμάτων, η δυνατότητα αύξησης του γεωργικού κλήρου, είναι τα κατεξοχήν θετικά αποτελέσματα. Στον αντίποδα καταγράφεται η μείωση του πληθυσμού, η υπογεννητικότητα και η γήρανση. Μεσοπρόθεσμα, επίσης, η έλλειψη εργατικού δυναμικού δυσχεραίνει την εκβιομηχάνιση, στον ίδιο βαθμό που η αύξηση των

⁸¹ Η Έμκε - Πουλοπούλου, *Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα 1970-1990*, Εκλογή, Τεύχος ΑΠΡ.-ΙΟΥΝ.1990, ΙΟΥΛ.-ΣΕΠΤ.1990, αρ.85/86, σ. 34.

⁸² Η. Zlotnik, "Théories sur les migrations internationales", in G. Caselli, J. Vallin et G. Wunsch, (sous la direction), *Les déterminants de la migration*, Paris, INED, 2003. p. 56.

⁸³ Λ. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 70.

⁸⁴ Για τις επιπτώσεις από τη μετανάστευση ενδεικτικά αναφέρεται: Μ. Χλέτσος, «Η πολιτική οικονομία της μετανάστευσης», στο Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση, Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σσ. 23-28 · Μ. Δαμανάκης, *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg, 1989, σσ. 59-60 · Λ. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σσ. 72-79.

μισθών λόγω της μείωσης της προσφοράς εργατικής δύναμης μειώνει τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων. Παράλληλα, γίνεται εμφανής η αυξητική πορεία της κατανάλωσης από την εισροή κεφαλαίων, με αρνητικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών.

Για τη χώρα υποδοχής υπάρχει αύξηση του ενεργού πληθυσμού που καλύπτει τις κενές θέσεις εργασίας, συμβάλλοντας στην αύξηση της παραγωγής. Λόγω του χαμηλού κόστους της εργασίας που επιτυγχάνεται από τους χαμηλούς μισθούς, η χώρα υποδοχής αφενός διατηρεί τη σταθερότητα των τιμών και, αφετέρου, αυξάνει την ανταγωνιστικότητά της σε παγκόσμιο επίπεδο. Επιπλέον υπάρχει μηδενικό κόστος για τη δημιουργία αυτού του εργατικού δυναμικού, το οποίο σε περιόδους οικονομικής κρίσης απωθείται στις χώρες προέλευσης διοχετεύοντας την ανεργία σε αυτές. Εκτός όμως από τις θετικές οικονομικές επιπτώσεις, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το κόστος που απαιτείται για τη δημιουργία της αναγκαίας υποδομής (π.χ. στην υγεία, στην κατοικία, στην εκπαίδευση της δεύτερης γενιάς, στην ασφάλιση, κ.λπ.), εξασφαλίζοντας για τους μετανάστες ένα ανεκτό επίπεδο ζωής έτσι ώστε να συντηρείται η εργατική τους δύναμη και, ταυτόχρονα, να μη δημιουργούνται κοινωνικά προβλήματα και αναταραχές σε περιόδους οικονομικών κρίσεων.

Πιο πρόσφατες έρευνες, όπως αυτές του Borjas,⁸⁵ που μελετούν τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στη χώρα υποδοχής στο πλαίσιο της μεθόδου ανάλυσης κόστους-οφέλους, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η μετανάστευση δημιουργεί κερδισμένους και χαμένους μεταξύ των γηγενών, οι οποίοι και ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Η μαζική είσοδος ανειδίκευτων μεταναστών σε μία χώρα αφενός μεν αυξάνει το ΑΕΠ και οδηγεί σε αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος των ντόπιων, αφετέρου δε τείνει να αυξάνει τις οικονομικές ανισότητες στο εσωτερικό της. Αναμφισβήτητα, η μετανάστευση ωφελεί άμεσα τα εύπορα κοινωνικά στρώματα, ενώ ζημιώνει σχετικά το οικονομικά αδύναμο μέρος του πληθυσμού. Λόγω της αύξησης της προσφοράς οι θέσεις εργασίας, ιδίως των ντόπιων ανειδίκευτων εργατών, τίθενται σε κίνδυνο και τα εισοδήματά τους μειώνονται. Η αύξηση του ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση των μισθών των γηγενών. Αυτοί που ωφελούνται από τη συγκεκριμένη μείωση είναι οι επιχειρήσεις που προσλαμβάνουν φτηνότερο εργατικό δυναμικό και ορισμένοι καταναλωτές επειδή τα αγαθά και οι υπηρεσίες γίνονται φτηνότερα ή, απλώς δεν ακριβαίνουν. Τα οφέλη που αποκομίζουν οι εργοδότες των μεταναστών και όσοι

⁸⁵ Αναφέρεται στο Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σσ. 128-129.

καταναλώνουν τις υπηρεσίες τους υπερβαίνουν τις εισοδηματικές απώλειες που υφίστανται οι ανειδίκευτοι γηγενείς εργαζόμενοι και, εν κατακλείδι η κοινωνία στο σύνολο της ωφελείται από τη μετανάστευση.

Τέλος, δεν πρέπει να αγνοούνται οι ίδιοι οι μετανάστες. Είναι αποδεκτό, σημειώνει ο Galbraith, ότι σε ατομικό επίπεδο οι περισσότεροι βελτιώνουν την οικονομική τους κατάσταση και συμβάλλουν στην ευημερία των χωρών υποδοχής. Γενικότερα, ως προς την εξάλειψη της φτώχειας, η μετανάστευση έχει θετικό αποτέλεσμα όχι μόνο για τους μετανάστες αλλά και για εκείνους που μένουν στη χώρα τους.⁸⁶ Η ανοδική τους κινητικότητα, ωστόσο, συνδέεται άμεσα με τη μεταναστευτική πολιτική της χώρας υποδοχής και με το χρόνο παραμονής τους σε αυτήν. Το ερώτημα όμως που παραμένει είναι, κατά πόσο το κόστος των διακρίσεων σε βάρος τους, των ψυχολογικών πιέσεων και της κοινωνικής απομόνωσης είναι δυνατόν να αποτιμηθεί;

Η κριτική που ασκείται στην παραπάνω θεώρηση έχει ως αφετηρία μία γενικότερη κριτική που αφορά τη λειτουργία και την αποτελεσματικότητα του συστήματος της ελεύθερης αγοράς. Ο Καρασαββόγλου τονίζει ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης πρέπει να προσεγγίζεται, όχι ως ένα φαινόμενο που απορρέει από την προσωπική επιθυμία και την ατομική απόφαση του μετανάστη, αλλά ως διαρθρωτικό ζήτημα της οικονομίας που έχει διαχρονική συνέχεια. Η ανάγκη για μετακίνηση εργατικού δυναμικού προκύπτει από την ίδια τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Η αύξηση της ζήτησης της εργατικής δύναμης απορρέει από τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Το επιπλέον εργατικό δυναμικό είναι αναγκαίο για την αύξηση της παραγωγής, αλλά και για να παίξει το ρόλο της βιομηχανικής εφεδρείας. Η βιομηχανική εφεδρεία στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των επιχειρήσεων συγκρατεί χαμηλά τις εργατικές αμοιβές, με αποτέλεσμα να μεγιστοποιείται η υπεραξία του προϊόντος, απαραίτητη προϋπόθεση για την εντατικοποίηση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου.⁸⁷ Η προσέλκυση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού προκύπτει ως αναγκαιότητα, όταν εξαντληθούν τα αποθέματα, για ένταξη στην αγορά εργασίας νέων τμημάτων του πληθυσμού, όπως οι γυναίκες και οι νέοι.

⁸⁶ J. K. Galbraith, *Théorie de la pauvreté de masse*, Paris, Gallimard, 1979, pp. 137-151.

⁸⁷ Α. Γ. Καρασαββόγλου, «Ο ρόλος της μετανάστευσης στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και ειδικότερα στις εργασιακές σχέσεις και η περίπτωση της Ελλάδας», στο Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση, Οικονομικές πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σσ. 196-199.

Ένα άλλο σημείο κριτικής στο νεοκλασικό μοντέλο ανάλυσης είναι η αμφισβήτηση της αντίληψης ότι η ατομική μετανάστευση συντελείται με αυθόρμητο τρόπο σύμφωνα με τη θέληση του ατόμου προκειμένου να εξυπηρετήσει τα ίδια τα συμφέροντά του. Οι άνθρωποι και τα αγαθά δεν κυκλοφορούν στο πλαίσιο μίας ιερατικής αγοράς, ενώ η ανισότητα των εταίρων αγνοείται. Ο εργαζόμενος πιθανόν να μη γνωρίζει τις δυνατότητες της αγοράς εργασίας λόγω ελλιπούς πληροφόρησης και παρακώλυσης της ελευθερίας των κινήσεων του. Η Green σημειώνει χαρακτηριστικά ότι οι άνθρωποι δεν είναι ένα οποιοδήποτε εμπόρευμα. Ο φόβος του αγνώστου, οι δυσκολίες της μετακίνησης, η γεωγραφική και η πολιτισμική απόσταση, είναι παράγοντες που ως επί το πλείστον αποθαρρύνουν τους υποψήφιους μετανάστες και σε διαφορετικό βαθμό τους άνδρες από τις γυναίκες. Τελικά, ο υποτιθέμενος υπολογισμός του ατομικού συμφέροντος που κάνει ο *homo economicus* είναι προβληματικός, καθιστώντας τα περιθώρια των επιλογών του περιορισμένα.⁸⁸

Η ισορροπία λοιπόν που θεωρείται ότι επιτυγχάνεται μεταξύ προσφοράς και ζήτησης της εργατικής δύναμης, καθώς και η εξισορρόπηση των μισθών ανάμεσα στη χώρα αποστολής και στη χώρα υποδοχής, δεν αποδεικνύεται ιστορικά. Παρά τη διαρκή και συχνά μαζική παγκόσμια μετανάστευση τους τελευταίους δύο αιώνες και την αδιάκοπη σχεδόν αγροτική έξοδο, διαπιστώνεται ότι η διαφορά των μισθών ανάμεσα στις πλούσιες και στις φτωχές περιοχές αυξάνεται ή τουλάχιστον διατηρείται στα ίδια επίπεδα. Ο TerMOTE σε αναλυτικό άρθρο του ως προς τους οικονομικούς παράγοντες της μετανάστευσης ασκεί κριτική στη νεοκλασική θεωρία, καθότι αυτή δεν λαμβάνει υπόψη της ότι ο μετανάστης δεν είναι μόνο εργατικό δυναμικό αλλά και καταναλωτής. Με την προσέλευσή του στη χώρα υποδοχής δεν αυξάνεται μόνο η προσφορά εργασίας, αλλά και η κατανάλωση. Αυτό οδηγεί σε μία νέα αύξηση της ζήτησης της εργασίας εκ μέρους των επιχειρήσεων. Αντίστοιχα στη χώρα αποστολής η μείωση της προσφοράς εργασίας συνοδεύεται από τη μείωση της ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών και έχει ως συνέπεια τη μείωση της ζήτησης της εργασίας.

Είναι αδύνατον να υπολογιστεί εκ των προτέρων εάν η επιπλέον ζήτηση της εργασίας στη χώρα υποδοχής θα είναι υψηλότερη ή χαμηλότερη από την προσφορά εργασίας που προκύπτει από τη μετανάστευση. Όλα εξαρτώνται από τη ροπή των μεταναστών να καταναλώσουν, τη σχέση ανάμεσα στη ζήτηση των αγαθών και της

⁸⁸ N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*ό.π., σσ. 109-110.

εργασίας και της ελαστικότητας της προσφοράς και της ζήτησης της εργασίας σε σχέση με το επίπεδο των μισθών. Το ίδιο πράγμα αντιστοιχεί και στη χώρα αποστολής.⁸⁹ Με άλλα λόγια, είναι αδύνατον να προσδιοριστεί εκ των προτέρων ποιο θα είναι το αποτέλεσμα της μετανάστευσης και αν θα οδηγήσει σε μία διαδικασία εξισορρόπησης ή ανισορροπίας του οικονομικού συστήματος ανάμεσα στις χώρες αποστολής και υποδοχής. Μπορεί να οδηγήσει στη μείωση των δυσαναλογιών των μισθών από περιοχή σε περιοχή, μπορεί όμως και να τους αυξήσει.

Τέλος, η συνολική εκτίμηση των επιπτώσεων της μετανάστευσης δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί καθώς παρατηρούνται αντιφάσεις ως προς την αξιολόγηση των επιπτώσεων τόσο στη χώρα αποστολής όσο και στη χώρα υποδοχής. Τα συμφέροντα της χώρας αποστολής, της χώρας υποδοχής και του μετανάστη δεν συμπίπτουν πάντα. Συχνά, οι ίδιοι παράγοντες που δημιουργούν οφέλη, μπορεί εξίσου να δημιουργήσουν και κόστος. Για παράδειγμα, η μετανάστευση εγκεφάλων αναφέρεται ως απώλεια για τις χώρες αποστολής και ως κέρδος για τις χώρες υποδοχής. Εξάλλου, αν η χώρα υποδοχής δεν χρησιμοποιεί τις ειδικότητες των μεταναστών, τότε η μετανάστευση μπορεί να δημιουργήσει αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο για τις δύο κοινωνίες, αλλά και για τον ίδιο τον μετανάστη.⁹⁰ Επίσης, επιπτώσεις που καταγράφονται αρχικά ως θετικές, στην εξέλιξη του φαινομένου μετατρέπονται σε αρνητικές ή και αντίστροφα. Όταν, λόγου χάριν, το αρχικό εκπαιδευτικό κεφάλαιο που φέρει μαζί του ο μετανάστης από τη χώρα καταγωγής δεν είναι πλέον αρκετό για τις ανάγκες της παραγωγής, η χώρα υποδοχής υποχρεώνεται να του προσφέρει επιπλέον επαγγελματική εκπαίδευση. Το δεύτερο αδιέξοδο προκύπτει κατά την αξιολόγηση των επιπτώσεων στο πρόσωπο του ίδιου του μετανάστη. Εκτός των οικονομικών παραγόντων, οι κοινωνικοί και ψυχολογικοί παράγοντες που επιδρούν σε αυτόν δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθούν ποσοτικά. Και η μετανάστευση, βεβαίως, δεν αφορά ποτέ μόνο τον ίδιο τον μετανάστη αλλά και την οικογένειά του.

2.3 Η μαρξιστική προσέγγιση

Τα βασικά εργαλεία ανάλυσης του μεταναστευτικού φαινομένου, η μαρξιστική θεωρία τα αντλεί κυρίως από τις απόψεις του Μαρξ για το βιομηχανικό εφεδρικό

⁸⁹ M. Termote, “Les déterminants économiques de la migration”, in G. Caselli, J. Vallin et G. Wunsch, (sous la direction), *Les déterminants de la migration*, Paris, INED, 2003. pp. 84-89.

⁹⁰ Αναφέρεται στο Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σ. 121.

στρατό και από τις θέσεις του Λένιν για την ανισομερή οικονομική και πολιτική ανάπτυξη. Η μετανάστευση του εργατικού δυναμικού θεωρείται ως ένα φαινόμενο συνδεδεμένο με την ανάπτυξη του καπιταλισμού συστήματος. Στην προσέγγισή του ο Καβουριάρης θεωρεί ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την ύπαρξη φτηνής και επαρκούς σε ποσότητα εργατικής δύναμης, διαθέσιμης να μεταφερθεί από τις υπανάπτυκτες περιοχές σε περιοχές και σε οικονομικούς κλάδους που αναπτύσσονται. Χωρίς τη δυνατότητα μεταφοράς της εργατικής δύναμης, το κεφάλαιο σε μορφή χρήματος δεν μπορεί να λειτουργήσει ως παραγωγικό κεφάλαιο. Η ιστορία λοιπόν της γέννησης και της ανάπτυξης του Κεφαλαιοκρατικού Τρόπου Παραγωγής είναι συνδεδεμένη με την προσπάθεια του κεφαλαίου να αυξήσει την κινητικότητα της εργατικής δύναμης, «απελευθερώνοντας» τον κάτοχό της από όλους τους δεσμούς που τον συνδέουν με έναν ορισμένο τόπο.⁹¹

Η δημιουργία ενός πλεονάζοντος πληθυσμού που παρατηρείται στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες είναι αποτέλεσμα του νόμου κίνησης του πληθυσμού που χαρακτηρίζει τον Κεφαλαιοκρατικό Τρόπο Παραγωγής. Καθώς ο εργάτης παράγει ολοένα και περισσότερη πλεονάζουσα εργασία, προκύπτει λογικά ότι απελευθερώνεται ολοένα και περισσότερη αναγκαία εργασία. Στην ανάπτυξη αυτής της πλεονάζουσας εργασίας αντιστοιχεί η ανάπτυξη του πλεονάζοντος πληθυσμού, πράγμα που ο Μαρξ ονομάζει «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό».⁹² Όπως διαπιστώνει ο Καβουριάρης το καπιταλιστικό σύστημα έχει ανάγκη τον εφεδρικό στρατό στην περίπτωση που χρειαστεί περισσότερο εργατικό δυναμικό, για να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες της παραγωγής και, επιπλέον, για να διατηρεί τους μισθούς χαμηλά, περιορίζοντας το εργατικό κόστος και αυξάνοντας τα κέρδη. Στην περίπτωση που αυτές οι εφεδρείες δεν υπάρχουν στις ανεπτυγμένες χώρες, αναζητούνται στις υπανάπτυκτες περιοχές του πλανήτη.⁹³ Έτσι λοιπόν η μετανάστευση του εργατικού δυναμικού είναι, αφενός, αναγκαία για τη διατήρηση και ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος και, αφετέρου, αναπόφευκτη για τους ίδιους τους μετανάστες λόγω των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης που έχουν στη χώρα τους.

⁹¹Ε. Καβουριάρης, «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», στο Μ. Νικολινάκος (επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάλβος, 1974, σσ. 25-26.

⁹² Αναφέρεται στο Λ. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 57.

⁹³ Ε. Καβουριάρης, «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», ό.π., σσ. 29,30, 38,43, 44,48.

Σύμφωνα με τον Νικολινάκο, η «κατασταλτική λειτουργία» που επιτελείται μέσω αυτής της κινητικότητας είναι εμφανής και για τη χώρα υποδοχής και για τη χώρα αποστολής του εργατικού δυναμικού. Στη χώρα προέλευσης η «κατασταλτική λειτουργία» συνίσταται στη σταθεροποίηση του κοινωνικοοικονομικού συστήματος, καθώς η αποδημία ενός μέρους της πλεονάζουσας εργατικής δύναμης περιορίζει την ανεργία και την υποαπασχόληση, με αποτέλεσμα να αποφεύγονται οι κοινωνικές αναταραχές και οι συγκρούσεις. Στη χώρα υποδοχής η «κατασταλτική λειτουργία» επιδρά θετικά στην ελαστικότητα της εργασίας. Σε περιόδους πλήρους απασχόλησης και αύξησης της παραγωγής οι ξένοι εργάτες καλύπτουν τις κενές θέσεις εργασίας και σε περιόδους κρίσης και ανεργίας χάνουν πρώτοι την εργασία τους και αναγκάζονται πολλές φορές να επαναπατριστούν. Με αυτό τον τρόπο εξάγεται η ανεργία στη χώρα αποστολής, μειώνοντας τη δυσaréσκεια του ντόπιου εργατικού δυναμικού από την οικονομική ύφεση. Επιπλέον, η αύξηση της προσφοράς εργασίας στις βιομηχανικές χώρες χρησιμοποιείται ως μέσο πίεσης για να υπάρξουν χαμηλές αμοιβές. Ο εφεδρικός βιομηχανικός στρατός, λοιπόν, συμβάλλει αποφασιστικά στη σταθεροποίηση του συστήματος και στις χώρες υποδοχής.⁹⁴

Ο Λένιν από τη δική του σκοπιά, στο πλαίσιο της ανάλυσης του ιμπεριαλισμού ως το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, θα αναφερθεί πιο συγκεκριμένα στις συνθήκες που διαμορφώνουν τη σύγχρονη διεθνή μετανάστευση. Στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, η οικονομική ανάπτυξη συντελείται ανισομερώς και με απότομα άλματα. Καθώς η τεχνολογία αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς εμφανίζονται νέοι κλάδοι παραγωγής, οι οποίοι είναι οικονομικά σημαντικότεροι από τους παλιούς. Οι χώρες που έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν αυτούς τους νέους κλάδους παραγωγής υποσκελίζουν τις χώρες που δεν αναδιάρθρωσαν την οικονομία τους και κυριαρχούν στη διεθνή αγορά. Σε αυτές τις ανεπτυγμένες ιμπεριαλιστικές χώρες η διαίρεση της εργατικής τάξης διαμορφώνεται με τρόπο σκληρό. Ο ιμπεριαλισμός έχει την τάση να διασπά τους εργάτες, να δυναμώνει τον οπορτουνισμό ανάμεσά τους και να προκαλεί την προσωρινή αποσύνθεση του εργατικού κινήματος. Ένα μέρος της εργατικής τάξης αποτελεί την εργατική αριστοκρατία, με μισθούς σχετικά υψηλούς, το οποίο και θεωρεί ότι τα συμφέροντά του συμβαδίζουν με τα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα. Ένα δεύτερο μέρος που ζει κάτω από άθλιες συνθήκες είναι εκείνο των μη προνομιούχων εργατών, το οποίο και

⁹⁴ Αναφέρεται στο Μ. Δαμανάκης, *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, ό.π., σσ. 22-24.

ενισχύεται από ξένους εργάτες που είναι σαφώς οι πιο κακοπληρωμένοι.⁹⁵ Ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός αποσπά από τον τόπο τους τις εργατικές αυτές μάζες λόγω των υψηλότερων μισθών, κάνοντάς τες να συμμετέχουν σε μία παγκόσμια ιστορική κίνηση απέναντι σε μια ισχυρή και ενωμένη παγκόσμια κοινωνική τάξη, αυτή των βιομηχάνων. Για τον Λένιν, πρόκειται για τη διαδικασία που παρατηρείται ήδη από την πρώτη βιομηχανική επανάσταση και συνδέει τη μετανάστευση της εργασίας με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και τη βιομηχανοποίηση. Αυτή η διαδικασία διαφοροποιείται από άλλες μορφές κινητικότητας, όπως είναι η αποικιοκρατία, το δουλεμπόριο, ο πόλεμος των κατακτήσεων, και γνώρισε μία επιτάχυνση τόσο στο εσωτερικό του κράτους-έθνους, όσο και στην διασυνοριακή μετανάστευση.⁹⁶

Οι περισσότερες εργασίες, μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, που εκφράζουν τη μαρξιστική προσέγγιση έχουν ως αντικείμενο τη μετανάστευση προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Ο περιορισμός των αναλύσεων αυτών μόνο στις χώρες υποδοχής, είναι χαρακτηριστικό για όλες τις μελέτες που γίνονται στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας. Όπως πολύ σωστά εξηγεί ο Δαμανάκης, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στο επίκεντρο των μελετών αυτών βρίσκεται η ανάλυση των καπιταλιστικών συνθηκών παραγωγής στις ανεπτυγμένες χώρες και ο ρόλος της εφεδρικής βιομηχανικής στρατιάς στα κέντρα του καπιταλισμού.⁹⁷ Η κριτική που μπορεί να διατυπωθεί στη μαρξιστική προσέγγιση και, γενικότερα, στα πολιτικοοικονομικά μοντέλα, είναι ότι περιορίζονται στις χώρες υποδοχής και στους λόγους που κατέστησαν αναγκαία την εισαγωγή ξένων εργατών. Η ανάλυση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών στις χώρες αποστολής και η αναζήτηση των λόγων που ανάγκασαν το εργατικό δυναμικό των χωρών αυτών να μεταναστεύσει, δεν λαμβάνεται υπόψη. Αυτό το κενό της μαρξιστικής θεωρίας καλύπτεται από το μοντέλο κέντρου – περιφέρειας της νεομαρξιστικής προσέγγισης.

Επιπλέον, η ανάλυσή τους περιορίζεται μόνο στους οικονομικούς παράγοντες. Το φαινόμενο της μετανάστευσης προσδιορίζεται στο πλαίσιο της εργασίας και ο μετανάστης μόνο ως βιομηχανικός εργάτης. Όμως, όπως επισημαίνει η Green, ο παράγοντας της εργασίας στη μεταναστευτική διαδικασία είναι θεμελιώδης, δεν είναι μοναδικός. Η εννοιολογική προσέγγιση του μετανάστη ως κοινωνική ομάδα,

⁹⁵ Β. Ι. Λένιν, *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2005, σσ. 123-126.

⁹⁶ Αναφέρεται στο A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, ό.π., pp. 34-35.

⁹⁷ Μ. Δαμανάκης, *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, ό.π., σ. 23.

αναπόσπαστου μέρους της εργατικής τάξης των χωρών υποδοχής, εμπεριέχει μία συλλογιστική ομοιότητα του ξένου εργάτη με τον ντόπιο.⁹⁸ Αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης είναι να μην μπορούν να κατανοηθούν τυχόν ανταγωνισμοί ή συγκρούσεις ανάμεσα στο ντόπιο εργατικό δυναμικό και στους μετανάστες, καθώς και ρατσιστικές συμπεριφορές που μπορούν να αναπτυχθούν εις βάρος τους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των χωρών υποδοχής. Με αυτό τον τρόπο αγνοείται η εθνοτική-πολιτιστική ταυτότητα του κάθε μετανάστη η οποία και τον διαφοροποιεί, όχι μόνο από τον ντόπιο κάτοικο αλλά και από τις άλλες μεταναστευτικές ομάδες. Οι αιτίες της αναχώρησης από τη χώρα καταγωγής μπορούν να εξεταστούν διαφορετικά για κάθε εθνική ομάδα, σύμφωνα με τις συνθήκες ζωής του τόπου της καθεμιάς, καθώς και οι συνθήκες άφιξης και ένταξης στην κοινωνία υποδοχής είναι διαφορετικές, ανάλογα με την οπτική γωνία κάθε μεταναστευτικής ομάδας και ανάλογα με τον τρόπο που τις αντιμετωπίζει ο ντόπιος πληθυσμός. Όλοι οι μετανάστες δεν αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο από τους γηγενείς, όπως δεν έχουν και όλοι τον ίδιο βαθμό αποδοχής. Τα ιδιαίτερα εθνικά, πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αλλά και ιστορικά στοιχεία, αφενός επηρεάζουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της εικόνας του «άλλου» και, αφετέρου, διαφοροποιούν την εικόνα κάθε μεταναστευτικής ομάδας.

2.4 Η νεομαρξιστική προσέγγιση

Οι νεομαρξιστές επεκτείνουν τις μελέτες τους, συνδέοντας τη μετανάστευση με την καπιταλιστική εκμετάλλευση στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς εργασίας. Σύμφωνα με αυτούς, η επέκταση του καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών. Από τη μία μεριά, υπάρχουν οι ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, οι λεγόμενες μητροπόλεις του καπιταλισμού και, από την άλλη, οι εξαρτημένες από αυτές υπανάπτυκτες χώρες της περιφέρειας. Οι μητροπόλεις και οι περιφέρειες υπάρχουν ταυτόχρονα και αποτελούν οργανικά τμήματα του συνολικού καπιταλιστικού συστήματος. Η ανάπτυξη των μεν και η υπανάπτυξη των κοινωνιών του Τρίτου Κόσμου αποτελούν αλληλοεξαρτώμενες και αλληλοσυμπληρούμενες διαδικασίες.⁹⁹

⁹⁸N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*, ό.π., σσ. 102-103.

⁹⁹ Για την ανάλυση των εννοιών της ανάπτυξης και υπανάπτυξης στο πλαίσιο της νεομαρξιστικής προσέγγισης ενδεικτικά αναφέρεται: Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα,

Ο Βαλλερστεϊν εξηγεί πως η επέκταση των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών στις περιφερειακές ζώνες και η ενσωμάτωσή τους στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας του καπιταλισμού δεν οφειλόταν τόσο στη ανάγκη αναζήτησης νέων αγορών όσο στην ανάγκη αναζήτησης εργατικής δύναμης χαμηλού κόστους. Η αναζήτηση κάθε εργατικής δύναμης που είναι διαθέσιμη θα επιτρέψει την ελαχιστοποίηση των εξόδων παραγωγής και ταυτόχρονα τη μεγιστοποίηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Για το λόγο αυτό η εργατική δύναμη αποτελούσε πάντα στον καπιταλισμό ένα κεντρικό και ποιοτικά σημαντικό στοιχείο στη διαδικασία παραγωγής. Ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής που επιδιώκει τη συσσώρευση κεφαλαίου ενδιαφέρεται για δύο διαφορετικές πλευρές της εργατικής δύναμης: τη διαθεσιμότητα και το κόστος της.¹⁰⁰ Αποτέλεσμα αυτής της διεύθυνσης του καπιταλισμού είναι η δημιουργία ενός ευέλικτου εργατικού δυναμικού έτοιμου να μεταναστεύσει. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται μία εργατική δύναμη σε παγκόσμια κλίμακα, την οποία οι καπιταλιστές μπορούν να αξιοποιήσουν όποτε τη χρειαστούν σύμφωνα με την περιοδικότητα των κύκλων της παραγωγής και χωρίς να έχουν επενδύσει χρήματα για τη δημιουργία της.¹⁰¹

Σε αυτό το θεωρητικό ρεύμα η έννοια της εξάρτησης δεν είναι απλώς μία εξωτερική σχέση υποταγής που επιβάλλεται από το εξωτερικό, όπως την αντιλαμβάνονται οι μαρξιστές. Πρόκειται για ένα εσωτερικευμένο πρόβλημα των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών, η κατάσταση των οποίων στο εσωτερικό τους αναγνωρίζεται ως οργανικό συστατικό μέρος του καθολικού καπιταλιστικού συστήματος. Η εξάρτηση, η οποία είναι ταυτόχρονα οικονομική, πολιτική, τεχνολογική, πολιτιστική και στρατιωτική, είναι ένα πρόβλημα της προώθησης στις περιφερειακές χώρες ενδογενών δομών που επιβάλλονται από μία κατάσταση διεθνούς εξάρτησης.

Αναφερόμενος στην υπανάπτυξη, ο Πατινιώτης υποστηρίζει ότι δεν είναι ένα στάδιο που προηγείται χρονικά της ανάπτυξης, αλλά πρόκειται για τις δύο ιστορικά ταυτόχρονες πλευρές της ίδιας διαδικασίας: της ανάπτυξης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Για το λόγο αυτό απορρίπτονται οι θεωρίες που αντιλαμβάνονται την υπανάπτυξη των περιφερειακών χωρών είτε ως μία στρέβλωση

Εξάντας, 1978, σσ. 85-120 · S. Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, tome 1, Paris, Anthropos, 1970, pp. 31-39.

¹⁰⁰ I. Βαλλερστεϊν, *Ιστορικός καπιταλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σσ. 26,45,46.

¹⁰¹ E. Balibar, I. Wallerstein, *Race, nation, classe. Les identités ambiguës*, Paris, Découverte, 1988, pp.144-146.

είτε ως μία αναπτυξιακή καθυστέρηση. Οι ανεπάρκειες και οι στρεβλώσεις που αποτελούν συστατικό στοιχείο όλων των εσωτερικών δομών τους, δεν είναι αποτέλεσμα μίας αυτόνομης ιστορικής διαδικασίας των περιφερειών, αλλά έχουν διαμορφωθεί ουσιαστικά από την κυριαρχία των μητροπόλεων του καπιταλισμού. Για το λόγο αυτό η εξάλειψη της υπανάπτυξης και των δομικών στρεβλώσεων προϋποθέτει την εξάλειψη της εξωτερικής κυριαρχίας που τα προκαλεί.¹⁰²

Σύμφωνα με το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο η μετανάστευση αποκαλύπτεται ως μία έμμεση κοινωνική επίπτωση της εξάρτησης των κοινωνικών σχηματισμών. Η στρεβλότητα των κοινωνικοοικονομικών δομών των χωρών της περιφέρειας, που είναι η αιτία δημιουργίας της φτώχειας, ωθεί τους ανέργους και τους υποαπασχολούμενους να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, όπου οι χώρες της μητρόπολης αναζητήσουν νέο εργατικό δυναμικό. Αυτό αποτελεί, σύμφωνα με τον Αμίν, ένα επιπλέον στοιχείο της διαίωνισης της ανισομέρειας ανάμεσα στις κυρίαρχες και εξαρτημένες οικονομίες και παράγει μία κρυφή μεταβίβαση αξίας από την περιφέρεια προς το κέντρο. Αυτή η αξία αντιστοιχεί με το τίμημα που έχουν επιβαρυνθεί οι χώρες αποστολής για τη δημιουργία αυτής της εργατικής δύναμης.¹⁰³

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο της νεομαρξιστικής αντίληψης είναι η μη ταύτιση των συμφερόντων των εργατικών στρωμάτων των δύο πόλων στην περίπτωση της μετανάστευσης. Η υπόθεση της ενιαίας εργατικής τάξης, όπως την αντιλαμβάνονται οι μαρξιστές, στους κόλπους της οποίας εντάσσονται το ντόπιο και το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό, δεν γίνεται αποδεκτή. Παρατηρείται ότι οι ντόπιοι και οι ξένοι εργάτες δεν έχουν κοινά συμφέροντα, ούτε τους διέπει μία εργατική αλληλεγγύη, αν και απασχολούνται από κοινού στα βιομηχανικά κέντρα της χώρας υποδοχής. Το γεγονός ότι οι μετανάστες καταλαμβάνουν συχνά τις κατώτερες θέσεις εργασίας συμβάλλοντας έτσι στην επαγγελματική αναβάθμιση των ντόπιων εργατών, αναπροσανατολίζει τους ντόπιους οι οποίοι σε περιόδους πλήρους απασχόλησης αναπτύσσουν νοοτροπία εργάτη-αριστοκράτη. Από τη μεριά των ξένων εργατών η αίσθηση της προσωρινότητας που διακατέχει πολλούς από αυτούς, δυσχεραίνει επιπλέον την ανάπτυξη μίας κοινής εργατικής συνείδησης και εργατικής αλληλεγγύης. Επίσης σε περιόδους οικονομικής κρίσης αναπτύσσονται κάποιες εθνοκεντρικές τάσεις, προκαταλήψεις και ανταγωνιστικές απόψεις, όπως το γνωστό

¹⁰² Ν. Πατινώτης, *Εξάρτηση και μετανάστευση. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1989, σσ. 47-62.

¹⁰³ S. Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, ό.π., p. 49.

μότο «οι ξένοι μας παίρνουν τις θέσεις εργασίας», που βαθαίνουν το χάσμα ανάμεσα στους ντόπιους και στους ξένους εργάτες.¹⁰⁴

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη νεομαρξιστική θεώρηση, δίνεται η δυνατότητα ερμηνείας της διάστασης που πολλές φορές παρατηρείται ανάμεσα στην εργατική τάξη της χώρας υποδοχής και στους μετανάστες. Όμως αυτοί οι ανταγωνισμοί και οι συγκρούσεις μελετώνται μονάχα υπό το πρίσμα της οικονομικής θεωρητικής προσέγγισης. Όπως πρεσβεύει και η μαρξιστική θεώρηση, στη νεομαρξιστική επίσης το πολιτισμικό και κοινωνικό στοιχείο της σχέσης που διαμορφώνεται ανάμεσα στους ντόπιους και στους νεοεισερχόμενους, όπως και η εθνοτική-πολιτιστική ταυτότητα του κάθε μετανάστη που τον διαφοροποιεί, όχι μόνο από τον ντόπιο κάτοικο αλλά και από τις άλλες μεταναστευτικές ομάδες, δεν λαμβάνονται υπόψη.

Τέλος, στις μέρες μας, η πολλαπλότητα των μεταναστευτικών ρευμάτων και, κυρίως, η μετατροπή χωρών αποστολής σε χώρες υποδοχής, όπως είναι οι χώρες της Νότιας Ευρώπης, δύσκολα ερμηνεύεται στο πλαίσιο της νεομαρξιστικής ανάλυσης. Η προσθήκη του όρου της «ημι-περιφέρειας» που αποδίδεται σε αυτές τις χώρες, προκειμένου να εξηγηθεί η εισροή μεταναστευτικών ρευμάτων, δεν μπορεί να ερμηνεύσει τις οικονομικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί σε αυτές και την αναπτυξιακή τους πορεία τα τελευταία χρόνια.

2.5 Η θεωρία της έλξης - απώθησης

Η θεωρία της έλξης - απώθησης χρησιμοποιήθηκε από πολλούς ερευνητές, οικονομολόγους, κοινωνιολόγους, δημογράφους για να αναλυθούν τα αίτια και τα αποτελέσματα του μεταναστευτικού φαινομένου. Προσπάθησαν να προσδιορίσουν τη σημασία των οικονομικών, των πολιτικών, των δημογραφικών και, πιο πρόσφατα, των οικολογικών παραγόντων που διαμορφώνονται στις χώρες αποστολής και υποδοχής, για να εξηγήσουν τα αίτια αλλά και τα κίνητρα της μετανάστευσης. Επίσης, μερικές φορές επιχειρήθηκε με αυτή την προσέγγιση να υπολογισθεί το κόστος και το όφελος της μετανάστευσης.

Αυτός ο τρόπος προσέγγισης, τονίζει ο Wets, αναλύει αφενός τους αντικειμενικούς παράγοντες έλξης και απώθησης, δηλαδή τις αιτίες βάσει των οποίων είναι δυνατή η εξήγηση του φαινομένου και, αφετέρου, τα προσωπικά

¹⁰⁴ Αναφέρεται στο Μ. Δαμανάκης, *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, ό.π., σσ. 32-33.

κίνητρα βάσει των οποίων είναι δυνατή η ερμηνεία της επιλογής κάποιων ατόμων να μεταναστεύσουν και κάποιων άλλων να μείνουν στη χώρα τους. Επιπλέον διερευνώνται οι επιρροές που ασκούν εκατέρωθεν οι χώρες αποστολής και υποδοχής. Επί παραδείγματι, οι πολιτιστικές, θρησκευτικές, γλωσσικές ή ιστορικές συγγένειες ανάμεσα στις χώρες, μπορούν να αυξήσουν τις μεταναστευτικές ροές.¹⁰⁵

Ένα αντιπροσωπευτικό μοντέλο ανάλυσης αυτής της θεωρητικής προσέγγισης

είναι το μοντέλο του Lee.¹⁰⁶ Στο μοντέλο αυτό αναφέρονται τέσσερις ομάδες παραγόντων: οι παράγοντες στη χώρα προέλευσης (η ανεργία, οι χαμηλοί μισθοί, η ύπαρξη οικογένειας, κ.λπ.), στη χώρα υποδοχής (η εργασία, οι υψηλοί μισθοί, κ.λπ.), τα παρεμβαλλόμενα εμπόδια (όπως η απόσταση, η συλλογή πληροφοριών) και, τέλος, οι προσωπικοί παράγοντες (η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, κ.λπ.). Στη συνέχεια, οι παραπάνω παράγοντες χωρίζονται σε απωθητικούς, ελκυστικούς και σε ουδέτερους. Η ανεργία στη χώρα προέλευσης είναι απωθητικός παράγοντας, ενώ αντίστοιχα η δυνατότητα εργασίας στη χώρα υποδοχής είναι ελκυστικός παράγοντας. Η μετακίνηση ενός ατόμου εξαρτάται από τους παράγοντες που έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα για το ίδιο το άτομο και από τα παρεμβαλλόμενα εμπόδια. Ο εν δυνάμει μετανάστης σταθμίζει τους παράγοντες και παίρνει τελικά την απόφασή του.

Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι, ανάλογα με τη θεωρητική προσέγγιση που υιοθετούν οι μελετητές, οι παράγοντες της έλξης και της απώθησης ποικίλλουν. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε πως άλλους παράγοντες έλξης και απώθησης καταγράφουν οι μαρξιστές και άλλους οι μελετητές της νεοκλασικής προσέγγισης.¹⁰⁷ Για τους μαρξιστές, ως παράγοντες έλξης των μεταναστευτικών ροών στις ανεπτυγμένες χώρες τη δεκαετία του 1960, καταγράφονται οι μεταναστευτικές πολιτικές στρατολόγησης ξένου εργατικού δυναμικού και οι κοινωνικές πολιτικές που εφαρμόζονται από αυτές τις χώρες για τη συντήρηση του εφεδρικού στρατού. Επιπροσθέτως, στο πλαίσιο της νεομαρξιστικής προσέγγισης, η μετανάστευση οφείλεται στη δυναμική της ύπαρξης των παραγόντων έλξης-απόθησης που απορρέουν από την ανισομερή ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνιών. Σε αυτή την περίπτωση η έλξη-απόθηση παραπέμπει στην αντίθεση ανάπτυξη-υπανάπτυξη του

¹⁰⁵ J. Wets, “La dynamique migratoire internationale...”, ό.π., p. 25.

¹⁰⁶ Αναφέρεται στο H. Zlotnik, “Théories sur les migrations internationales”, ό.π., p. 64.

¹⁰⁷ Λ. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σσ. 83-85.

καπιταλιστικού συστήματος. Άλλοι μελετητές, επηρεασμένοι από τη μαρξιστική προσέγγιση, προσδιορίζουν αναλυτικότερα τους παράγοντες της έλξης και της απώθησης. Οι βραδείς ρυθμοί δημογραφικής αύξησης, σε συνδυασμό με την αύξηση των θέσεων εργασίας και την απροθυμία του γηγενούς εργατικού δυναμικού να εργαστεί σε ανειδίκευτες, κακοπληρωμένες και κουραστικές θέσεις εργασίας, προσδιορίζουν τους βασικούς παράγοντες έλξης. Οι παράγοντες απώθησης συνοψίζονται στα υψηλά ποσοστά ανεργίας και υποαπασχόλησης, στο χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα και στις μεγάλες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες των χωρών αποστολής.

Από τη δική τους πλευρά στο πλαίσιο της νεοκλασικής θεωρίας, οι μελετητές μεταφράζουν τους παράγοντες της έλξης-απώθησης σε αντικρουόμενα συμφέροντα. Πρόκειται για το συμφέρον του ατόμου που μεταναστεύει, το συμφέρον της χώρας αποστολής, καθώς και της χώρας υποδοχής. Επομένως, όπως ήδη έχουμε αναφέρει στο αντίστοιχο κεφάλαιο παρουσίασης της νεοκλασικής θεωρίας, η μελέτη των κερδών και των ζημιών για το καθένα από αυτά τα τρία μέρη βρίσκεται στον κεντρικό πυρήνα του προβληματισμού τους. Το βασικό ερώτημα που καλούνται να απαντήσουν είναι, ποιον συμφέρει η μετανάστευση; Ποια τα κέρδη και ποιες οι ζημιές;

Μέσα από αυτή τη θεωρία γίνεται αντιληπτό ότι οι παράγοντες προσέλκυσης είναι συνήθως πιο σημαντικοί για τα άτομα που μεταναστεύουν εκούσια, ενώ οι παράγοντες απώθησης αφορούν πρωτίστως άτομα που εγκαταλείπουν τη χώρα τους για λόγους ανεξαρτήτως της θέλησής τους. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι η έλξη δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς την απώθηση και αντίστροφα. Μετανάστευση από και μετανάστευση προς, είναι οι δύο όψεις της ίδιας κίνησης.

2.6 Η θεωρία του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας

Η συνεχής παρουσία των εργαζομένων μεταναστών στις κατώτερες θέσεις εργασίας των ανεπτυγμένων δυτικών χωρών, έδωσε το ερέθισμα προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960 να αναπτυχθεί μία γενικότερη προβληματική που καλούνταν να απαντήσει στα εξής ερωτήματα: Με ποια κριτήρια κατανέμονται οι μετανάστες στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής; Είναι ανταγωνιστικοί ή συμπληρωματικοί σε σχέση με τους γηγενείς εργαζόμενους; Και, τέλος, ποια θέση καταλαμβάνουν στην κοινωνική δομή της χώρας υποδοχής; Τα παραπάνω ερωτήματα, σε τελική ανάλυση

μπορούσαν να συμπτυχθούν σε ένα ερώτημα που έθετε υπό αμφισβήτηση την κυρίαρχη μαρξιστική θέση, το κατά πόσο δηλαδή οι λεγόμενοι «φιλοξενούμενοι εργάτες» (Gastarbeiter) ανήκουν στην εργατική τάξη των χωρών υποδοχής.

Ο όρος του «φιλοξενούμενου εργάτη»¹⁰⁸ (Gastarbeiter) που κυριαρχεί στις ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης, την περίοδο 1960 - 1970, συνοψίζει την αντίληψη ότι ο μετανάστης έρχεται για να καλύψει καθορισμένες και προσωρινές ανάγκες εργατικής δύναμης. Μόλις οι ανάγκες αυτές εξαλειφθούν, ο εργαζόμενος θα επιστρέψει στην πατρίδα του. Έτσι, επισημαίνει η Μουσούρου, ο εργαζόμενος «προσκαλείται» να φιλοξενηθεί για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, στο τέλος του οποίου «προσκαλείται» άλλος για να πάρει τη θέση. Ακόμη, με αυτό τον όρο εκφράζεται η στάση των χωρών υποδοχής απέναντι στις κοινωνικές ανάγκες του μετανάστη. Οι κοινωνίες υποδοχής θεωρούν ότι νομιμοποιούνται να παραβλέπουν εκείνες τις ανάγκες του μετανάστη που κρίνουν, αφενός, ως μη συμβατές με το ρόλο του ως προσωρινό εργαζόμενο και, αφετέρου, αυτή η ικανοποίηση μπορεί να εκληφθεί ως αναγνώριση της δυνατότητας του μετανάστη για μία επ' αόριστον εγκατάσταση του ιδίου και της οικογένειάς του στη χώρα υποδοχής.¹⁰⁹

Σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, οι Castles και Kosack θεωρούν ότι οι ξένοι εργαζόμενοι δεν μπορούν να θεωρηθούν ούτε μία ξεχωριστή κοινωνική τάξη ούτε μία περιθωριακή ομάδα, αφού αντιπροσωπεύουν ένα μεγάλο ποσοστό των εργατών στη βιομηχανία. Αν και ανήκουν στην εργατική τάξη των χωρών υποδοχής, εντούτοις αυτή είναι διαιρεμένη. Το κριτήριο της διάκρισης είναι το επίπεδο εξειδίκευσης. Οι μετανάστες συγκεντρώνονται σε θέσεις ανειδίκευτης εργασίας, ενώ οι ντόπιοι εργάτες τείνουν στο να εγκαταλείπουν αυτές τις εργασίες. Οι μετανάστες καταλαμβάνουν όχι μόνο τις κατώτερες θέσεις εργασίας, αλλά και εκείνες που έχουν χαμηλό επαγγελματικό γόητρο, αμείβονται λιγότερο, είναι επισφαλείς και διεξάγονται κάτω από τις χειρότερες συνθήκες. Για τους παραπάνω λόγους ευθύνεται το γεγονός ότι οι μετανάστες στερούνται εξειδίκευσης και τεχνικής κατάρτισης, καθώς δε θέτουν στόχους επαγγελματικής κινητικότητας. Επιπλέον, ο τρόπος

¹⁰⁸ Διηγήσεις και περιγραφές από τη ζωή των Ελλήνων εργατών (γκασταρμπάιτερ) στη Δ. Γερμανία, τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης τους ενδεικτικά αναφέρεται: Γ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία (γκασταρμπάιτερ)*, Αθήνα, Gutenberg, 1974 · Γ. Ματζουράνης, *Τα παιδιά του Νότου. Μας λένε Γκασταρμπάιτερ...και στην πατρίδα Γερμανούς*, Αθήνα, Gutenberg, 1990 · Ε. Kolodny, *Η Σαμοθράκη στις όχθες του Νέκαρ. Έλληνες μετανάστες στη Στουτγάρδη*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1985.

¹⁰⁹ Λ. Μ. Μουσούρου, *Από τους γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν. Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1993, σσ. 22-24.

αντιμετώπισής τους από τη χώρα υποδοχής, οι διακρίσεις που ασκούνται σε όλα τα επίπεδα εις βάρος τους, οι νομοθετικές ρυθμίσεις που περιορίζουν τα δικαιώματά τους, συμβάλλουν αποφασιστικά, ώστε να συγκεντρώνονται στις κατώτερες θέσεις εργασίας και να μην έχουν τη δυνατότητα βελτίωσης της κοινωνικοοικονομικής τους θέσης.¹¹⁰

Αυτή η διαίρεση της εργατικής τάξης προϋποθέτει την κατάτμηση της αγοράς εργασίας σε δύο ομογενή μεταξύ τους τμήματα: την πρωτεύουσα και δευτερεύουσα αγορά εργασίας.¹¹¹ Η πρωτεύουσα αγορά εργασίας προορίζεται για τον ντόπιο πληθυσμό και περιλαμβάνει τον κρατικό τομέα και τις μεγάλες επιχειρήσεις. Χαρακτηρίζεται από τη σταθερή εργασιακή σχέση, την υψηλή αμοιβή, την κατοχή θέσεων ανώτερου προσωπικού, τη μη αμφισβήτηση των εργασιακών δικαιωμάτων, ενώ υπάρχει και η δυνατότητα επαγγελματικής ανέλιξης. Οι εργαζόμενοι σε αυτόν τον κεντρικό τομέα της αγοράς εργασίας απολαμβάνουν τα προνόμιά του, που τους καθιστά ένα είδος εργατικής αριστοκρατίας. Στη δευτερεύουσα ή ανεπίσημη αγορά εργασίας, που αφορά κυρίως τις μειονότητες, τις γυναίκες και τους μετανάστες, περιλαμβάνονται οι οικιακής φύσης εργασίες, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις, οι κλάδοι με υψηλή παραοικονομία και σκληρούς όρους εργασίας. Κατά συνέπεια, μέσα σε αυτή την εργασιακή αβεβαιότητα, οι μισθοί είναι χαμηλοί, τα εργατικά δικαιώματα υποτυπώδη, οι συνθήκες εργασίας ανθυγιεινές. Δεν προσφέρεται η δυνατότητα επαγγελματικής εξέλιξης, οι εργασίες στερούνται κοινωνικού κύρους και η πιθανότητα να μετακινηθεί κάποιος προς την πρωτεύουσα αγορά εργασίας είναι πολύ μικρή. Επιπλέον, στο πρωτεύον τμήμα της αγοράς εργασίας, όπως αναδεικνύεται και σε αντίστοιχη έρευνα του Ιωσηφίδη που αφορά τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μεταναστών στην Αθήνα, η εκπαίδευση παίζει σημαντικότατο ρόλο, ενώ στο δευτερεύον ο ρόλος της είναι μειωμένος έως ανύπαρκτος.¹¹² Το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών έχει ελάχιστη σχέση με το είδος των εργασιών που αναλαμβάνουν, ενώ, αντιθέτως, οι σημαντικότεροι παράγοντες είναι εθνοτικοί, ηλικιακοί και φυλογενετικοί. Επίσης ένας άλλος

¹¹⁰ Αναφέρεται στο A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, ό.π., p. 38.

¹¹¹ Α. Κόντης, «Ημεδαπό και αλλοδαπό εργατικό δυναμικό στην Ελληνική αγορά εργασίας», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας, 1998, σσ. 515-517 · Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες...*, ό.π., σσ. 93-98 · Η. Zlotnik, "Théories sur les migrations internationales", ό.π., pp. 60-62.

¹¹² Θ. Ιωσηφίδης, «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2001, σσ. 227-246.

παράγοντας, σύμφωνα με τον Κασίμη είναι η «αρχαιότητα» των μεταναστευτικών ρευμάτων. «Οι «παλαιότεροι» μετανάστες σταδιακά αποκτούν καλύτερες θέσεις στην αγορά εργασίας ενώ για τους «νεότερους» μένουν, ή καλύτερα παραχωρούνται, οι σχετικά χειρότερες θέσεις εργασίας από πλευράς αμοιβών, συνθηκών εργασίας και ασφάλισης. Αυτό, όπως πρόσφατα φάνηκε στην Ισπανία, συνδέεται με πρακτικές των εργοδοτών, του κράτους και θεσμικών παραγόντων, που στοχεύουν στον περιορισμό της συλλογικής δράσης και των συλλογικών διαπραγματεύσεων».¹¹³

Η Έμκε - Πουλοπούλου σημειώνει ότι «αυτές οι ανειδίκευτες, επισφαλείς και βρώμικες εργασίες δεν είναι δυνατόν να εξαφανιστούν με τη νέα τεχνολογία και, καθώς οι ντόπιοι εργαζόμενοι τις απορρίπτουν, θα έμεναν κενές, εάν δεν υπήρχε το ξένο εργατικό δυναμικό. Οι μετανάστες αποδέχονται αυτές τις κατώτερες θέσεις που δεν προσφέρουν επαγγελματική άνοδο και κοινωνικό γόητρο, διότι δεν ανήκουν στην κοινωνική δομή της χώρας υποδοχής. Λόγω του αισθήματος της προσωρινότητας που τους διακατέχει αντιλαμβάνονται την εργασία μονάχα ως εισόδημα».¹¹⁴

Το συμπέρασμα που εξάγεται σύμφωνα με τα παραπάνω είναι ότι, σε αντίθεση με τη μαρξιστική ανάλυση του εφεδρικού στρατού, όπου ο μετανάστης αντικαθιστά τον ντόπιο εργαζόμενο, στις προσεγγίσεις που αναφέρονται στην τμηματοποίηση της αγοράς εργασίας, ο ξένος εργαζόμενος δεν ανταγωνίζεται και δεν αντικαθιστά τον ντόπιο, αλλά ο τύπος εργασίας και η θέση που καταλαμβάνει είναι, μάλλον, παράλληλες με αυτή του γηγενή.¹¹⁵

Αυτό που πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί εδώ είναι ότι στις μέρες μας παρατηρείται, σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη, μία γενικευμένη υιοθέτηση περισσότερο ευέλικτων παραγωγικών και εργασιακών προτύπων. Αυτό σχετίζεται με την κρίση και την υπέρβαση του φορντιστικού μοντέλου συσσώρευσης και με την παραγωγική αναδιάρθρωση που προήλθε από την αποβιομηχάνιση, τη τμηματοποίηση και την επέκταση της δευτερογενούς αγοράς εργασίας, τις υπεργολαβίες, την αυξανόμενη ευελιξία στις παραγωγικές και εργασιακές σχέσεις, την επέκταση του ανεπίσημου τομέα της οικονομίας και την ανάπτυξη του τομέα των προσωπικών υπηρεσιών. Η

¹¹³ Χ. Κασίμης, «Ντόπιοι και ξένοι στη σύγχρονη αγροτική Ελλάδα», στο Τ. Καβουνίδη Α. Κόντης, Θ. Λιανός, Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα. Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Τόμος Α, Αθήνα, Ι.ΜΕ.ΠΟ., 2008, σσ. 192-209, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/Tomos_A.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 20 Ιανουαρίου 2009).

¹¹⁴ Η. Έμκε - Πουλοπούλου, *Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα 1970-1990*, ό.π., σσ. 35-36.

¹¹⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται: Θ. Ιωσηφίδης, «Συνθήκες εργασίας...», ό.π., σ. 237 · Η. Ιωακείμoglou, «Οι μετανάστες και η απασχόληση» στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόglou, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2001, σσ. 81-94.

συνολική αυτή αναδιάρθρωση έχει σημαντικές επιπτώσεις στην απασχόληση του ξένου εργατικού δυναμικού, το οποίο οδηγείται στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας και στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας, με κυρίαρχα χαρακτηριστικά την έλλειψη εργασιακών, ασφαλιστικών και άλλων δικαιωμάτων, των μειωμένων μισθών, της υπερεργασίας και της εργασιακής αστάθειας.¹¹⁶ Η προσφυγή των ανεπτυγμένων χωρών σε αυτό το ιδιαίτερα εύκαμπτο εργατικό δυναμικό είναι που ωθεί σε μεγάλο βαθμό τα σημερινά μεταναστευτικά ρεύματα και, όπως θα δούμε παρακάτω, μεγάλο μέρος αυτού του εύκαμπτου εργατικού δυναμικού αποτελείται από τους ανεπίσημους μετανάστες.

2.6.1 Ο άτυπος τομέας εργασίας και το ανεπίσημο μεταναστευτικό δυναμικό

Τα μεγάλα πληθυσμιακά ρεύματα του 21^{ου} αιώνα δεν μοιάζουν με τα προηγούμενα και η μετανάστευση των τελευταίων δεκαετιών είναι ένα φαινόμενο που διαφοροποιείται αισθητά από τις εμπειρίες του παρελθόντος. Στα πρόσφατα μεταναστευτικά ρεύματα προς τον Δυτικό κόσμο διακρίνονται δύο κύρια χαρακτηριστικά: πρώτον, μία μαζικά αυξητική επιθυμία μετανάστευσης, η οποία δημιουργεί περισσότερα δαιδαλώδη μεταναστευτικά ρεύματα και, δεύτερον, η υιοθέτηση, μετά το 1990, μίας διαφορετικής μεταναστευτικής πολιτικής από τα ανεπτυγμένα κράτη. Τα «αυθόρμητα» μεταναστευτικά ρεύματα έχουν αντικαταστήσει πλέον σε μεγάλο βαθμό τις διμερείς συμβάσεις της δεκαετίας του 1960 και τις διευθετημένες εκ των προτέρων μετακινήσεις των εργαζομένων.

Σύμφωνα με το διεθνές γραφείο εργασίας ο συνολικός αριθμός των ανεπίσημων μεταναστών στον κόσμο εκτιμάται το 2000 σε 20 εκατομμύρια, που αντιστοιχεί περίπου στο 1/7 του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού. Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο αριθμός των ανεπίσημων ανέρχεται περίπου στα 8 εκατομμύρια και στη Δυτική Ευρώπη περίπου στα 3 εκατομμύρια. Οι υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης εκτιμούν σε 500.000 τον αριθμό των νέων ανεπίσημων μεταναστών που εισέρχονται κάθε χρόνο στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Επιπλέον ο αριθμός των αιτούντων πολιτικό άσυλο στην Ευρώπη αυξάνεται σε 400.000, κάθε έτος, μετά το 1999.¹¹⁷

¹¹⁶ Θ. Ιωσηφίδης, «Εργασία, μεταναστευτική εργασία και το τέλος (;) της εργασίας», στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σσ. 171-174.

¹¹⁷ Αναφέρεται στο M. Tandonnet, *Migrations la nouvelle vague*, ό.π., σσ. 6,43.

Η ανεπίσημη μεταναστευτική εργασία, η λαθραία, η παράνομη, η άτυπη, η «χωρίς έγγραφα», ή όπως αλλιώς αυτή ονομάζεται, είναι μία παράμετρος της σημερινής μεταναστευτικής πολιτικής των ανεπτυγμένων κρατών, που αποδεικνύει ότι η πολιτική κλεισίματος των συνόρων που υιοθέτησαν μετά το 1974 είχε τα όριά της και ότι η μετανάστευση δεν σταμάτησε ποτέ. Απλώς η αύξηση της δυσκολίας να μεταναστεύσει κάποιος μεταφράζεται σε μία αύξηση των διαφορετικών μορφών που παίρνει η μετακίνηση.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι η ανεπίσημη μετανάστευση δεν είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα μόνο της σημερινής μετακίνησης. Από τη δεκαετία του 1950 τα κράτη αντιμετώπιζαν αυτούς που ευρέως ονόμαζαν «λαθραίους». Εντούτοις, η εισχώρησή τους στην αγορά εργασίας αλλά και στην κοινωνία, γινόταν με διαφορετικούς όρους ανάλογα με τη χρονική περίοδο. Ο Rea διακρίνει μέχρι σήμερα τρεις φάσεις ως προς τον τρόπο που τα ευρωπαϊκά κράτη αντιδρούσαν στην παρουσία του ανεπίσημου μετανάστη.¹¹⁸

Η πρώτη φάση που προσδιορίζεται περίπου από το 1960 έως το 1974, έχει ως χαρακτηριστικό την οργανωμένη προσέλευση των μεταναστών στις χώρες υποδοχής. Αυτή η πολιτική της νόμιμης εισόδου συνοδευόταν από την είσοδο μεταναστών χωρίς άδεια, στους οποίους γρήγορα δινόταν η δυνατότητα από τα κράτη υποδοχής να νομιμοποιήσουν την παρουσία τους. Η ισχύουσα νομοθεσία επέτρεπε την νομιμοποίηση εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης εργατικού δυναμικού. Για το λόγο αυτό, η φιγούρα του μετανάστη που η παρουσία του θεωρούνταν παράνομη είναι μία περίπτωση της μετανάστευσης που δεν συναντιόταν συχνά.

Η δεύτερη φάση είναι συνακόλουθη της πολιτικής κλεισίματος των συνόρων και της λεγόμενης μηδενικής μετανάστευσης. Κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης, που διαρκεί από το 1974 έως το 1980, οι ανεπίσημοι μετανάστες μπόρεσαν να επωφεληθούν είτε ενός προσωπικού διακανονισμού της κατάστασης τους είτε μίας συλλογικής διευθέτησης, όπως συνέβη το 1974 στο Βέλγιο και το 1981 στη Γαλλία. Οι νεοεισερχόμενοι ζητούσαν συνήθως πολιτικό άσυλο και επωφελούνταν συχνά μίας κοινωνικής ή φιλανθρωπικής βοήθειας, ή τους δινόταν η δυνατότητα να εργαστούν.

¹¹⁸ A. Rea, “Le travail des sans papiers et la citoyenneté domestique” in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, pp. 461-462.

Η τρίτη φάση ξεκινά στις αρχές του 1990. Η διαφοροποίηση των μεταναστευτικών ρευμάτων που παρατηρούνται οφειλόταν, όπως ήδη έχει αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, αφενός, στις αλλαγές που επήλθαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και, αφετέρου, στην ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των ατόμων που ζητούν πολιτικό άσυλο στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και του αριθμού των ανεπίσημων μεταναστών στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Εντούτοις, ο δημόσιος λόγος σχετικά με την άφιξη των νέων μεταναστών, ανεπίσημων και υποψήφιων πολιτικών προσφύγων, σκληραίνει. Παρατηρείται το εξής αντιφατικό: Την ίδια στιγμή που οι χώρες της Νότιας Ευρώπης μετατρέπονται σε χώρες υποδοχής, η αντίληψη της μηδενικής μετανάστευσης διακατέχει όλο και περισσότερο τον πολιτικό λόγο των ευρωπαϊκών κρατών. Αυτή η σκλήρυνση του πολιτικού λόγου έχει αρνητικές επιπτώσεις στη μεταχείριση των υποψήφιων πολιτικών προσφύγων. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο για τους ανεπίσημους μετανάστες στους οποίους προσφεύγουν όλο και πιο συχνά τα κράτη της Ευρώπης για την κάλυψη εργατικού δυναμικού σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας.

Η ανεπίσημη μεταναστευτική εργασία αποτελεί μία επιχειρηματική στρατηγική που βασίζεται στη μείωση του εργατικού κόστους, στην πρόσκαιρη και ευέλικτη μορφή εργασίας, στο διεθνή ανταγωνισμό και στην κατάρριψη των εργασιακών δικαιωμάτων. Αυτή η εργασία εντάσσεται στον άτυπο τομέα της οικονομίας και αποτελεί μία παραλλαγή της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας. Οι συνθήκες εργασίας και οι μισθοί είναι κατώτεροι από αυτούς που αντιστοιχούσε το μοντέλο του «φιλοξενούμενου εργάτη» (*Gastarbeiter*).

Στην παρουσία αυτού του εργατικού δυναμικού οφείλεται η υψηλή απόδοση σε τομείς του παραγωγικού συστήματος, οι οποίοι αφορούν δραστηριότητες μικρής ειδίκευσης και θεωρούνται χαμηλού κοινωνικού κύρους. Διαφορετικές έρευνες¹¹⁹ που έχουν πραγματοποιηθεί δείχνουν ότι οι τομείς της ένδυσης, των κατασκευών, ο αγροτικός τομέας, οι υπηρεσίες καθαρισμού, τα εστιατόρια και ξενοδοχεία, και, τέλος, οι προσωπικές υπηρεσίες αποτελούν τους βασικότερους πόλους έλξης της ανεπίσημης εργασίας. Η ζήτηση της ανεπίσημης μεταναστευτικής εργασίας στον τομέα της άτυπης εργασίας γίνεται ένα φαινόμενο δομικό. Αντιπροσωπεύει νέες

¹¹⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται: A. Rea, “Le travail des sans papiers...”, ό.π. pp. 463-469 · M. Tandonnet, *Migrations la nouvelle vague*, ό.π., pp. 35-38,61-64 · E. Bribosia et A. Rea, “Le débat sur les nouvelles migrations en Belgique à la lumière des politiques migratoires récentes ” in E. Bribosia et A. Rea (sous la direction), *Les Nouvelles Migration. Un enjeu européen*, Bruxelles, Complexe, 2002, pp.242-244.

μορφές εργασίας κυρίως στο επίπεδο της μικρής επιχείρησης, η οποία με μεγαλύτερη ευχέρεια μπορεί να εκμισθώνει κρυφά ανεπίσημους μετανάστες. Συχνά όμως τα ίδια τα κράτη, παρά τη αρνητική ρητορική και τα μέτρα που παίρνουν για τον έλεγχο του φαινομένου, χρησιμοποιούν ανάλογα με τις ανάγκες τους ανεπίσημο εργατικό δυναμικό, π.χ. σε μεγάλα έργα.

Η ανοχή που επιδεικνύουν συχνά οι κρατικοί φορείς των κρατών υποδοχής στην ανεπίσημη μεταναστευτική εργασία καταγράφεται και σε άλλες περιπτώσεις. Για παράδειγμα, ο κρατικός έλεγχος και η ταυτοποίηση όσων μεταναστών δεν έχουν νόμιμη άδεια παραμονής δεν οδηγεί πάντα στην απέλασή τους ή στον εγκλεισμό τους σε κάποιο κέντρο κράτησης. Επίσης, οι μαζικές απελάσεις, αν και έχει καταγραφεί ένας μικρός αριθμός, είναι πρακτικά αδύνατες, διότι οι κρατικοί φορείς δεν διαθέτουν τα μέσα για να τις υλοποιήσουν. Μία άλλη κατηγορία ανεπίσημων μεταναστών δεν μπορεί να εκδιωχθεί διότι προστατεύεται από τους νόμους. Πρόκειται για όσους έχουν κάνει αίτηση «νομιμοποίησης» ή για όσους έχουν παιδιά που έχουν γεννηθεί στο ευρωπαϊκό έδαφος. Άλλο παράδειγμα αφορά την ατιμωρησία όσων προσλαμβάνουν μετανάστες αυτής της κατηγορίας. Με αυτό τον τρόπο δεν μπαίνει κανένα ουσιαστικό εμπόδιο στην ένταξη αυτού του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας.

Παρατηρείται, λοιπόν, με βάση την πρακτική των κρατικών θεσμών στο επίπεδο ελέγχου και νομοθεσίας των ευρωπαϊκών κρατών, η υιοθέτηση μίας πολιτικής ανοχής απέναντι στο φαινόμενο της ανεπίσημης μετανάστευσης που δεν καταγράφεται μόνο στη μη εφαρμογή συστηματικών και μαζικών απελάσεων, αλλά και στην ουσιαστική λειτουργία που επιτελείται με την ανεπίσημη εργασία σε κάποιους οικονομικούς τομείς. Στην πραγματικότητα, αυτή η πολιτική ανοχής συγκροτεί μία φιλελεύθερη και αποδιοργανωμένη μορφή μίας νέας μεταναστευτικής πολιτικής στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Βασικά της στοιχεία είναι: ο έλεγχος των εξωτερικών συνόρων για να περιοριστούν οι εισροές, απέλαση μίας μικρής μειοψηφίας και περιθωριοποίηση της πλειοψηφίας των ανεπίσημων μεταναστών, εφαρμόζοντας την πολιτική της ελεύθερης αγοράς. Επί της ουσίας, η ενίσχυση του συνοριακού ελέγχου δεν πραγματοποιείται για να μειωθεί η μετανάστευση. Πρόκειται για μία μορφή επιλογής των μεταναστών, εξασφαλίζοντας την είσοδο σε αυτούς που είναι έτοιμοι να αποδεχθούν τις σκληρές συνθήκες που θα συναντήσουν, ελαχιστοποιώντας ταυτόχρονα τις κοινωνικές και οικονομικές τους προσδοκίες. Η ανεπίσημη

μετανάστευση είναι λοιπόν το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής που, αν και δεν διακηρύσσεται, εντούτοις εφαρμόζεται συνειδητά.¹²⁰

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο της ανεπίσημης μετανάστευσης αφορά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των νεοεισερχομένων. Ο ιδεατός τύπος του ανειδίκευτου μετανάστη που εγκαταλείπει το αγροτικό του επάγγελμα για να βρεθεί σε μία βιομηχανική πόλη, παραχωρεί τη θέση του σε μία φιγούρα η οποία διαφοροποιείται αισθητά. Πρόσφατες μελέτες για τους ανεπίσημους μετανάστες, όπως αυτή που πραγματοποιήθηκε από τον Laacher στο κέντρο φιλοξενίας και κατεπείγουσας φιλανθρωπικής υποδοχής Sangatte της Γαλλίας,¹²¹ δείχνουν ότι ένα μέρος των νέων μεταναστών προέρχεται από τις μεσαίες τάξεις των χωρών καταγωγής τους. Αντίθετα με το παρελθόν, προέρχονται από πόλεις και κατέχουν διπλώματα. Το επίπεδο εκπαίδευσής τους, καθώς και το αρκετά υψηλό επαγγελματικό τους status, καταδεικνύει ότι στη χώρα καταγωγής τους διέθεταν ένα υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο και μία σχετική κοινωνική και οικονομική άνεση σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Οι φτωχοί, πολλοί από τους οποίους ζουν αρκετά κάτω από το όριο της φτώχειας, δεν έχουν τη δυνατότητα να πάρουν το ρίσκο ενός ταξιδιού που κοστίζει αρκετά χρήματα και που συχνά διαρκεί αρκετούς μήνες, χωρίς καμία εγγύηση ότι στο τέλος θα φτάσουν στον προορισμό τους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η αιτιολογία της μετανάστευσης αυτών των κοινωνικών στρωμάτων. Η αναχώρησή τους από τις χώρες καταγωγής δεν απορρέει από τη μιζέρια και την πείνα. Καθώς το νέο αυτό ρεύμα προέρχεται περισσότερο από τη μεσαία τάξη και από τα ανώτερα τμήματα των λαϊκών στρωμάτων, η μετακίνησή τους δεν είναι αποτέλεσμα της ανεργίας, ούτε προκύπτει απλώς από ένα συγκεκριμένο στόχο, ένα επαγγελματικό ή οικογενειακό σχέδιο. Δεν σκέφτονται την καλύτερευση της αγοραστικής τους δύναμης ή την απόκτηση μίας καλύτερης αμειβόμενης εργασίας. Η μεγάλη τους πλειοψηφία θέτει μία σειρά από παράγοντες που αντιστοιχούν στη θέλησή τους να φύγουν και να ξαναρχίσουν από μηδενική βάση μία νέα ζωή. Αυτό που προβάλλουν ως αιτία φυγής είναι ηθικής και υλικής τάξης. Πολλοί εξ αυτών προέρχονται κυρίως από περιοχές στρατιωτικών επιχειρήσεων, κοινωνικής και οικονομικής ανασφάλειας, με καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπου η επιβολή διά της βίας πολιτιστικών ή

¹²⁰ A. Rea, "Le travail des sans papiers...", ό.π., pp. 471-472 · V. Ruggiero, "Les répertoires d'action des immigrés" in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, pp. 45-46.

¹²¹ S. Laacher, *Après Sangatte...nouvelle immigrations, nouveaux enjeux*, Paris, La Dispute, 2002.

θηρσκευτικών μοντέλων είναι μία συνεχής δομική πραγματικότητα αυτών των κοινωνικών συστημάτων. Η βία και η αυθαιρεσία δομούν το σύνολο των κοινωνικών πεδίων: την οικονομία, την πολιτική, τον πολιτισμό και το δίκαιο. Με τη μετανάστευση διεκδικούν, λοιπόν, όχι απλώς το δικαίωμα στην εργασία, αλλά πάνω από όλα το δικαίωμα της ύπαρξης, της ανθρώπινης αναγνώρισης, της ελευθερίας της έκφρασης, της μετακίνησης και της επιλογής του τόπου κατοικίας.¹²² Η αναχώρηση συμβολίζει λοιπόν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την πίστη ότι σε κάποια άλλη χώρα θα μπορέσουν να αλλάξουν τις συνθήκες της ζωής τους.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, δύο σημαντικές διαφορές παρατηρούνται ανάμεσα στον σημερινό ανεπίσημο μετανάστη και στον «φιλοξενούμενο εργάτη» των δεκαετιών του 1950 και 1960. Λόγω της έλλειψης πολιτικής-νομικής κατοχύρωσης, ο σημερινός ανεπίσημος μετανάστης βιώνει μία σημαντική επιδείνωση της εργασιακής του θέσης και εργασιακής του κατάστασης, σε σύγκριση με τον «φιλοξενούμενο εργάτη». Ωστόσο διαθέτει ένα καλύτερο εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κεφάλαιο. Δεν πρόκειται πλέον, σε μεγάλο βαθμό, για ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, όπως ήταν η περίπτωση του «φιλοξενούμενου εργάτη», ούτε προέρχεται κατά αποκλειστικότητα από τα αγροτικά και κατώτερα κοινωνικά στρώματα των χωρών υποδοχής.

2.7 Οι εθνοτικές-πολιτισμικές προσεγγίσεις

Η μέχρι τώρα εννοιολογική προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου και της παρουσίας του μετανάστη στη χώρα υποδοχής γινόταν από τα διαφορετικά θεωρητικά ρεύματα υπό το πρίσμα της κοινωνικής ομάδας. Η παρούσα όμως θεωρητική προσέγγιση διαφοροποιείται ως προς αυτό, μελετώντας τους μετανάστες όχι με όρους κοινωνικής τάξης, αλλά ως εθνοτική ομάδα.

Η προβληματική αυτού του θεωρητικού ρεύματος ξεκινά από κάποιες διαπιστώσεις που αφορούν τις μορφές ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας. Θεωρούν ότι το μεταπολεμικό μοντέλο του «φιλοξενούμενου εργάτη» δεν αντιπροσωπεύει πλέον το σύνολο των μεταναστών. Άλλες μορφές ένταξης έχουν εμφανιστεί, οι οποίες ανατρέπουν την εικόνα του μετανάστη που καταλαμβάνει μία θέση εργασίας στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας, χωρίς ωστόσο αυτός να έχει

¹²² S. Laacher, *Après Sangatte...*, ό.π., pp. 35-39 · M. Tandonnet, *Migrations la nouvelle vague*, ό.π., pp. 11-24.

εισέλθει στην επίσημη αγορά. Υπάρχουν μετανάστες που έχουν καταφέρει να γίνουν εστιάτορες, παντοπώλες, έμποροι ή επιχειρηματίες, οι δραστηριότητες των οποίων συμβάλλουν στη δημιουργία μίας «εθνοτικής οικονομίας». Διαφορετικές μελέτες καταδεικνύουν την πολλαπλότητα των μορφών που μπορεί να πάρει η απασχόληση αρκετά μεγάλου αριθμού μεταναστών, που στη σύγχρονη βιβλιογραφία ονομάζονται «εθνοτικοί επιχειρηματίες».¹²³ Πρόκειται, όπως εξηγούν οι Rea και Tripier, για μικρούς εμπόρους και ελεύθερους μικροεπαγγελματίες που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους συμπατριώτες τους, αλλά εξυπηρετούν επίσης και όσους ζητούν ειδικά προϊόντα που δεν βρίσκονται στο εμπόριο. Αυτοί οι ειδικευμένοι μικροεπιχειρηματίες καταλαμβάνουν θέσεις που χαρακτηρίζονται «μεσολαβητικές», γεφυρώνουν δηλαδή το χάσμα ανάμεσα στη χώρα υποδοχής και στον νεοεισερχόμενο συμπατριώτη. Μπορεί να είναι, επίσης, και προμηθευτές κατοικίας στους συμπατριώτες τους ή προμηθευτές εργατικού δυναμικού στους ντόπιους εργοδότες. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για «μεσολαβητές» που εργάζονται για πρόσωπα που διαθέτουν κύρος και μπορούν να κινητοποιήσουν ομάδες ατόμων που τους έχουν εμπιστοσύνη και τους υπακούουν.¹²⁴

Σύμφωνα με τον Portes, η «εθνοτική επιχειρηματικότητα» συνιστά μία εναλλακτική λύση στην οικονομική αβεβαιότητα της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας και στις διακρίσεις που υπόκεινται λόγω εθνοτικών και φυλετικών διαφορών. Έτσι, το προφίλ του μεροκαματιάρη φτωχού μετανάστη στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας αντικαθίσταται με αυτό του θεληματικού και δημιουργικού προσώπου που επιδιώκει να εκμεταλλευτεί την κάθε ευκαιρία για την κοινωνική του ανοδική κινητικότητα. Η έννοια του «εθνοτικού επιχειρηματία» μπορεί να εξηγήσει την ένταξη των μεταναστών στην οικονομική ζωή της πόλης και την κινητικότητα των οικογενειών τους και των συμπατριωτών προς όφελος δικό τους και της τοπικής κοινωνίας. Όλες αυτές οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται επιτρέπουν την κοινωνική άνοδο στο εσωτερικό της ομάδας και καθιστούν πιο βιώσιμες τις μεγάλες πόλεις.¹²⁵

Ταυτόχρονα, με την έννοια του «εθνοτικού επιχειρηματία», η έννοια του «εθνοτικού θύλακα» επιδιώκει να προχωρήσει περαιτέρω τη σκέψη αυτού του

¹²³ G. Noiriel, *Le creuset français. Histoire de l'immigration XIXe –XXe siècle*, Paris, Seuil, 2006, p. 178 · Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, 1994, σσ. 24-25.

¹²⁴ A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, ό.π., pp. 44-45 .

¹²⁵ A. Portes, “L'enclave ethnique, Réflexions théoriques et études des cas”, *Revue internationale d'action communautaire*, N° 14/54 1985, pp. 45-64.

ρεύματος. Ο «εθνοτικός θύλακας», εξηγεί σε άρθρο του ο Portes, θεωρείται η τρίτη μορφή αγοράς εργασίας στο πλαίσιο της οποίας οι ίδιοι οι μετανάστες, χρησιμοποιώντας τα εθνοτικά δίκτυα και τις κοινότητές τους, δημιουργούν τις δικές τους αγορές εργασίας. Εντός του «εθνοτικού θύλακα» οι εθνοτικές μειονότητες βρίσκουν εργασία ως ελεύθεροι επαγγελματίες ή ως μισθωτοί σε «εθνοτικές επιχειρήσεις». Επεξεργάζονται τις δικές τους στρατηγικές ανάπτυξης και προόδου, αλληλοβοηθούνται, ανταλλάσσουν πληροφορίες, δημιουργούν κοινά ταμεία αλληλοβοήθειας αλλά και πιστωτικά συστήματα. Ο ρόλος του εθνοτικού δικτύου στο πλαίσιο αυτής της προοπτικής δεν είναι μόνο «ρόλος μεσολαβητή», που βοηθά τον μετανάστη να εγκατασταθεί στην χώρα υποδοχής, αλλά διευκολύνει στην έρευνα των άμεσα κατανεμημένων ευκαιριών στη χώρα υποδοχής.¹²⁶

Ο «εθνοτικός θύλακας» χαρακτηρίζεται από μία χωρική συγκέντρωση μίας μεταναστευτικής ομάδας και από μία εσωτερική στρωματοποίηση της εθνοτικής ομάδας. Η διαφορά ανάμεσα στον «εθνοτικό επιχειρηματία» και στον «εθνοτικό θύλακα» είναι ότι ο πρώτος προσφέρει τα αγαθά και τις υπηρεσίες του στα πρόσωπα της ίδιας εθνοτικής ομάδας, ενώ ο δεύτερος έχει ειδίκευση σε έναν τύπο οικονομικών δραστηριοτήτων που απευθύνεται σε όλους, ντόπιους και μετανάστες.¹²⁷ Τομείς όπως η ένδυση, η εστίαση, το εμπόριο μικρών αντικειμένων, τα παντοπωλεία, κ.ά. ανάλογα με την πόλη, αποτελούν τομείς ειδίκευσης διαφόρων εθνοτικών ομάδων.

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας οι μετανάστες συγκροτούν έναν δικό τους τρίτο δρόμο, μία δική τους σταθερή αγορά εργασίας. Με αυτό τον τρόπο εγκαταλείπουν το αβέβαιο για να ενταχθούν στην οικονομική σιγουριά που δημιουργεί η εμπιστοσύνη και η αλληλεγγύη της εθνοτικής ομάδας. Ωστόσο, η κριτική σε αυτό το θεωρητικό μοντέλο επικεντρώνεται κυρίως στο γεγονός ότι η εθνοτική αγορά εργασίας δεν δύναται να αναπτυχθεί από μόνη της, καθώς ενσωματώνει τους περιορισμούς της ευρύτερης αγοράς της χώρας υποδοχής και αξιοποιεί τις υπάρχουσες ευκαιρίες που προσφέρει. Παράλληλα υποβαθμίζονται οι αντιφάσεις στο εσωτερικό των κοινοτήτων, όπως και οι διακρίσεις και οι συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στην «εθνοτική επιχείρηση», διακρίσεις, για παράδειγμα, απέναντι στις γυναίκες ή στους ίδιους τους ομοεθνείς. Η εθνοτική αγορά εργασίας δεν είναι αναγκαστικά δικαιότερη. Η αξία της αλληλεγγύης που προβάλλεται από την ομάδα ως ύψιστης σημασίας για το συμφέρον της, μπορεί να δημιουργήσει κοινωνικές πρακτικές «υποχρεωτικής

¹²⁶ A. Portes, "L'enclave ethnique..." ό.π.

¹²⁷ A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, ό.π., p. 45 .

εμπιστοσύνης» των μελών σε πρόσωπα συμπατριωτών υψηλού κύρους. Οποιαδήποτε όμως αθέτηση της «υποχρεωτικής εμπιστοσύνης» μπορεί να είναι καταστροφική για τον μετανάστη λόγω της απομάκρυνσής του από την εθνοτική ομάδα.

2.8 Η έννοια του διεθνισμού*

Η έννοια του διεθνισμού επιχειρεί μία ριζική επανατοποθέτηση των στόχων, των μεθόδων και των ερμηνευτικών μοντέλων της κοινωνικής έρευνας. Η συμβολή αυτής της έννοιας, σύμφωνα με τη Λαλιώτου είναι ότι επιχειρεί να αποδεσμεύσει τη μελέτη της μετανάστευσης από το στενό πλαίσιο του έθνους-κράτους, που συχνά περιορίζει τη διερεύνηση του θέματος στη μελέτη αποκλειστικά των συνεπειών της μετανάστευσης στις χώρες υποδοχής. Ο διεθνισμός αναπροσανατολίζει τη μελέτη της μετανάστευσης προς τη διερεύνηση των δικτύων πολιτισμικής, οικονομικής και πολιτικής ανταλλαγής και επικοινωνίας μεταξύ κοινοτήτων της διασποράς και εθνικών κέντρων τόσο αποστολής όσο και υποδοχής μεταναστών.¹²⁸ Αυτό γίνεται εφικτό στην εποχή της παγκοσμιοποίησης καθώς τα άτομα και οι ομάδες που βρίσκονται σε μεγάλη γεωγραφική απόσταση έχουν τη δυνατότητα να έρχονται σε επαφή άμεσα, να επικοινωνούν, να ανταλλάσσουν πληροφορίες και να ταξιδεύουν μέσω των νέων τεχνολογιών.

Η συγκεκριμένη θεώρηση, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Καραγιάννης, τεκμηριώνεται κατά κύριο λόγο με την παρατήρηση ότι «οι μετανάστες διατηρούν συστηματικές σχέσεις και με τον τόπο διαμονής αλλά και με τον τόπο προέλευσής τους. Αυτή η συγχρονία των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργείται με το «εδώ» και το «εκεί» ανατρέπει την κυρίαρχη άποψη στη θεωρία της μετανάστευσης που συσχετίζει το «εκεί» με το «πριν» και το «εδώ» με το «μετά».¹²⁹ Οι μετανάστες εγκαθίστανται και εντάσσονται στη χώρα υποδοχής, ταυτόχρονα όμως ανήκουν και αλλού, διατηρώντας σχέσεις και συναλλαγές με τις χώρες καταγωγής. Έτσι, οι πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές δραστηριότητες των μεταναστών διαπερνούν τα όρια των εθνικών κρατών εισάγοντας μία εναλλακτική πρόταση στην προσαρμογή των μεταναστών στη χώρα υποδοχής. Η αντίληψη ότι ο μετανάστης διατηρεί μία

* Αποδίδεται ο όρος «transnationalism». (Σ.τ.Μ.)

¹²⁸ Ι. Λαλιώτου, «Οδύσσεια 2000 μείον 1. Δι-εθνικότητα και μετανάστευση στο τέλος της χιλιετίας», *Ελευθεροτυπία*, 23 Ιουλίου 1999.

¹²⁹ Β. Καραγιάννης, «Μετανάστευση-διεθνικότητα-κινητικότητα: Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα της διεθνικής μετανάστευσης», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 92 (Τεύχος-αφιέρωμα στις *Σύγχρονες Θεωρήσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου*), σ. 24.

προσωρινή σχέση με τη χώρα καταγωγής είναι πλέον παρωχημένη, χωρίς ωστόσο αυτό να δημιουργεί πρόβλημα στην προσαρμογή του στη χώρα υποδοχής. Η Βαΐου διαπιστώνει ότι «έτσι εισάγεται μία νέα προβληματική που αφορά τη συγκρότηση υβριδικών ταυτοτήτων, την εμπειρία τού να είναι κάποιος/α από έναν τόπο και να ανήκει (αν όχι πλήρως) σε κάποιον άλλο, τη συνείδηση ότι συνυπάρχουν το τοπικό και το παγκόσμιο, το «εδώ» και το «εκεί», το «τότε» και το «τώρα».¹³⁰ Σε αντίθεση με τη θεωρία της αφομοίωσης, στην περίπτωση της συγκρότησης των υβριδικών ταυτοτήτων, δεν αποσιωπάται η πιθανότητα της διπλής υπηκοότητας και του αισθήματος του ανήκειν σε διαφορετικούς τόπους και κουλτούρες.

Στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο χαράσσονται τροχιές που διαφοροποιούνται από αυτές του αρχέτυπου του μισθωτού εργάτη. Όλο και περισσότερο οι μετανάστες έχουν μία διπλή ζωή καθώς η οικονομική τους δραστηριότητα δεν περιορίζεται μόνο στη χώρα υποδοχής.¹³¹ Όπως τονίζει ο Portes και οι συνεργάτες του «οι οικονομικές τους δραστηριότητες επιβάλλουν συχνές μετακινήσεις στο εξωτερικό και η επιχειρηματική τους επιτυχία εξαρτάται από τις επαφές τους και από τους συνεταίρους τους που βρίσκονται στη χώρα καταγωγής. Συμμετέχουν δηλαδή διαμέσου διασυνοριακών κοινωνικών δικτύων και στα δύο κοινωνικά και οικονομικά περιβάλλοντα. Σε αυτό της πατρίδας τους και σε αυτό της χώρας υποδοχής».¹³²

Πρόσφατες μελέτες¹³³ καθορίζουν τέσσερις τύπους «διεθνικών επιχειρήσεων» που αντιστοιχούν σε διαφορετικές μορφές οικονομικής συνδιαλλαγής ανάμεσα στη χώρα υποδοχής και στη χώρα καταγωγής. Ο πρώτος τύπος είναι αυτός της «μεταφορικής επιχείρησης» η οποία ειδικεύεται στη μεταφορά αγαθών και κεφαλαίων από χώρα σε χώρα. Η μορφή που μπορεί να πάρει αυτός ο τύπος είναι είτε ένα σύνολο άτυπων διεθνών μεταφορέων, οι λεγόμενοι *viajeros*, είτε μεγάλες διεθνείς επιχειρήσεις. Ο δεύτερος τύπος είναι οι «πολιτιστικές επιχειρήσεις», οι οποίες

¹³⁰Ν. Βαΐου, «Από τις “γυναίκες” στο “φύλο”: Θεωρητικές προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης», στο Ν. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σ. 24.

¹³¹ Βλ. σχετικά: Α. Tarrius, *Les fourmis d'Europe. Migrants riches, migrants pauvres et nouvelles villes internationales*, Paris, L' Harmattan, 1992 · Μ. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002.

¹³² Α. Portes, W. Haller, L. E. Guarnizo, “Les entrepreneurs transnationaux: une forme alternative d'adaptation économique des immigrés”, in Μ. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, p. 66.

¹³³ Αναφέρεται στο Α. Portes, W. Haller, L. E. Guarnizo, “Les entrepreneurs transnationaux...”, ό.π., p. 53.

έρχονται σε καθημερινή επαφή με τις χώρες καταγωγής και απαντούν στις ανάγκες των μεταναστών να καταναλώσουν πολιτιστικά αγαθά της χώρας τους όπως εφημερίδες, C.D. μουσικής, video, κ.λπ. Ακολουθούν οι «εθνοτικές επιχειρήσεις», οι οποίες ειδικεύονται στο εμπόριο και προμηθεύουν κατά κύριο λόγο με φαγώσιμα είδη και ρουχισμό τη μεταναστευτική κοινότητα. Τέλος, οι «μικρο-επιχειρήσεις της επανόδου», οι οποίες είναι επιχειρήσεις μεταναστών που έχουν επιστρέψει στη χώρα τους και η λειτουργία τους βασίζεται στην επαφή που διατηρούν με τη χώρα υποδοχής. Αυτού του είδους οι επιχειρήσεις βασίζονται στην εμπειρία και στο κεφάλαιο που έχει συσσωρεύσει ο μετανάστης και περιλαμβάνουν εστιατόρια, μαγαζιά video, μηχανουργία αυτοκινήτων, αυτόματα πλυντήρια ρούχων, κ.λπ.

Στους παραπάνω τύπους επιχειρήσεων διακρίνονται διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη χώρα υποδοχής και αποστολής. Ωστόσο, μερικά γενικότερα στοιχεία αφορούν το σύνολο αυτών των επιχειρήσεων. Η διεθνική οικονομική δραστηριότητα δεν αντιπροσωπεύει τους πρόσφατα αφιχθέντες μετανάστες, ούτε αυτούς που έχουν ένα περιθωριακό οικονομικό status. Οι «διεθνικοί επιχειρηματίες», αν και αντιπροσωπεύουν έναν μικρό αριθμό του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού, εντούτοις η αναλογία τους στην κατηγορία των μεταναστών που δουλεύουν για τον εαυτό τους είναι αρκετά σημαντική. «Ανήκουν κυρίως στις ελίτ των μεταναστευτικών κοινοτήτων από την άποψη του επιπέδου σπουδών, της νόμιμης παρουσίας τους στη χώρα υποδοχής και των εσόδων που έχουν από αυτή τη δραστηριότητα, η οποία είναι η πιο επικερδής από κάθε άλλη δραστηριότητα μισθωτού εργαζόμενου. Είναι, επίσης, οι περισσότερο ειδικευμένοι, έμπειροι και διαθέτουν κοινωνικά δίκτυα περισσότερο εκτεταμένα και ποικίλα. Το ανθρώπινο κεφάλαιο παίζει έναν σημαντικό ρόλο, καθώς αυτού του είδους η επιχειρηματικότητα εγκλείει μία πολυπλοκότητα και ένα μεγάλο ρίσκο. Τέλος, αυτού του είδους οι επιχειρηματίες προέρχονται από ισχυρές μεταναστευτικές κοινότητες και διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τη χώρα καταγωγής, η οποία, ανάλογα με το βαθμό ομαλότητας της κοινωνικοπολιτικής της κατάστασης, παρουσιάζει λιγότερες ή περισσότερες διασυννοριακές ευκαιρίες».¹³⁴

Παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτή η προσέγγιση, δέχεται έντονη κριτική ως προς τη σημαντικότητα της. Είναι γεγονός ότι αυτή η δραστηριότητα θεωρείται εξαίρεση, καθώς μόνο μία μικρή μειοψηφία μεταναστών διατηρεί ιδιαίτερα τακτικές

¹³⁴ A. Portes, W. Haller, L. E. Guarnizo, "Les entrepreneurs transnationaux...", ό.π., pp. 66-72.

και διαρκείς σχέσεις με τη χώρα προέλευσης. Η κινητικότητα, η ανάπτυξη και διατήρηση διεθνικών δικτύων απαιτούν πόρους που δεν είναι διαθέσιμοι από όλα τα άτομα. Έτσι, η έρευνα της διεθνικής μετανάστευσης εστιάζει σε ελίτ μεταναστών.¹³⁵ Η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών ακόμη και σήμερα ακολουθεί την παραδοσιακή τροχιά. Είτε αφομοιώνονται είτε επιστρέφουν οριστικά στην πατρίδα τους. Αν και ο διεθνισμός καταγράφεται όχι απλώς ως μία εναλλακτική οικονομική δραστηριότητα αλλά και ως μία εναλλακτική πρόταση στη διαδικασία της αφομοίωσης, στην πραγματικότητα δεν είναι σίγουρο ότι πρόκειται για μία διαφορετική πρόταση. Η «διεθνική επιχείρηση» προσφέρει μία οικονομική διέξοδο στην πρώτη γενιά και επιτρέπει μία επιτυχή προσαρμογή στη δεύτερη. Πρόκειται όμως για τα ίδια οφέλη που ήδη έχουν καταγραφεί στην περίπτωση της «εθνοτικής επιχείρησης» και του «εθνοτικού θύλακα». Απλώς η «διεθνική επιχείρηση» επιταχύνει περισσότερο τη διαδικασία ένταξης των μεταναστών. Θα πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η αφομοίωση είναι ένα πραγματικό γεγονός για την πρώτη γενιά. Αυτού του είδους οι επιχειρηματίες έχουν εγκατασταθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα στη χώρα υποδοχής, έχουν αποκτήσει την εθνικότητα και γνωρίζουν μια σημαντική οικονομική επιτυχία. Αντιθέτως δεν υπάρχουν έρευνες προσανατολισμένες στη δεύτερη γενιά. Δεν γνωρίζουμε εάν αυτή η γενιά θα ακολουθήσει την οικονομική τροχιά των γονιών της μεγαλώνοντας το μέγεθος και τους τομείς της διεθνικής επιχείρησης, ή θα τη χρησιμοποιήσουν ως μέσον για μία περισσότερο ολοκληρωμένη και επιτυχημένη ένταξη στη χώρα υποδοχής.

2.9 Τα κοινωνικά δίκτυα και το μεταναστευτικό κοινωνικό κεφάλαιο

Η αιτιολόγηση ότι η μετακίνηση από μία χώρα σε μία άλλη προκαλείται λόγω των διαφορών στους μισθούς και στα διαφορετικά βιοτικά επίπεδα των δύο χωρών, δεν είναι επαρκής από μόνη της. Στη διεθνή βιβλιογραφία αναδεικνύεται όλο και περισσότερο η σπουδαιότητα των δικτύων μετανάστευσης στην παρουσία και εξέλιξη του μεταναστευτικού φαινομένου. Αυτά τα δίκτυα, που αποτελούνται από μέλη της οικογένειας, συγγενείς, φίλους και γνωστούς, αναπτύσσουν δεσμούς ανάμεσα στις κοινότητες των χωρών προέλευσης και των χωρών υποδοχής και

¹³⁵ Αναφέρεται στο Β. Καραγιάννης, «Μετανάστευση-διεθνικότητα-κινητικότητα...», ό.π., σ. 27.

παίζουν καθοριστικό ρόλο στην κατανόηση, αφενός των μεταναστευτικών ρευμάτων και αφετέρου των διαδικασιών ένταξης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής.

Οι μετανάστες μετακινούνται μέσω αυτών των άτυπων ή οργανωμένων δικτύων. Επίσης, ο ρόλος τους είναι καθοριστικός στην επιλογή της χώρας και της περιοχής που θα κατευθυνθούν. Με αυτό τον τρόπο επιχειρείται η μείωση του ρίσκου της μετακίνησης, καθώς το ταξίδι εμπεριέχει πάντα κινδύνους αλλά και η συλλογή απαραίτητων πληροφοριών για τη χώρα υποδοχής και για τις ευκαιρίες που προσφέρει.¹³⁶ Παρέχουν επίσης, σημειώνει η Βεντούρα, πρακτικές διευκολύνσεις, υλική βοήθεια και ηθική στήριξη που δημιουργεί ο φόβος του αγνώστου. Ιδιαίτερα τις παλαιότερες εποχές όπου τα ταξίδια ήταν δύσκολα, οι πληροφορίες σπάνιες και οι γνώσεις για τον κόσμο περιορισμένες, αλλά και σήμερα που η κατάσταση σε πολλά μέρη του κόσμου είναι αρκετά δύσκολη, τα δίκτυα διαδραματίζουν σημαντική λειτουργία.¹³⁷

Για την Καβουνίδη, ο ρόλος των δικτύων είναι εξίσου σημαντικός και κατά τη διάρκεια παραμονής του μετανάστη στη χώρα υποδοχής. Προσφέρουν υπηρεσίες υποδοχής, όπως είναι η παροχή προσωρινής στέγης, η οικονομική ενίσχυση και ο προσανατολισμός στο καινούργιο περιβάλλον. Επίσης, η ανεύρεση κατοικίας είναι μία από τις βασικές προτεραιότητες του νεοεισερχόμενου. Τα μεταναστευτικά δίκτυα διευκολύνουν τον μετανάστη σε αυτή του την αναζήτηση, κατευθύνοντάς τον σε δρόμους και γειτονιές για να μπορέσει να βρει κατοικία που να ανταποκρίνεται στην οικονομική του κατάσταση και, ταυτόχρονα, να βρίσκεται κοντά σε συμπατριώτες ή συγγενείς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να παρατηρούνται γειτονιές με μεγάλη συγκέντρωση μεταναστών, στο πλαίσιο των οποίων ευνοείται η ανάπτυξη δικτύων αλληλοβοήθειας και συναισθηματικής στήριξης. Με δύο λόγια, τα κοινωνικά δίκτυα μειώνουν το χρηματικό και συναισθηματικό κόστος της μετανάστευσης και αυξάνουν τις πιθανότητες της επιτυχίας.¹³⁸ Τέλος, στα δίκτυα πληροφόρησης και γνωριμιών βασίζονται οι μετανάστες για κάθε είδους ευκαιρία που μπορεί να παρουσιαστεί στον εργασιακό τομέα και είναι αυτά που προσδιορίζουν σε πολλές περιπτώσεις τα είδη της εργασίας στα οποία έχουν πρόσβαση. Παρατηρείται συχνά ότι από τη στιγμή που ένας τομέας απασχόλησης στον οποίο έχει πρόσβαση μία

¹³⁶ G. Noiriel, *Le creuset français...*, ό.π., pp. 154-155 · S. Laacher, *Après Sangatte...*, ό.π., pp. 45-55.

¹³⁷ Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος...*, ό.π., σσ. 52-53.

¹³⁸ Τ. Καβουνίδη, «Μετανάστευση, νομιμοποίηση και κοινωνικά δίκτυα», στο Κ. Γ. Βγενόπουλος (επιμ.), Φ. Ταμβίσκου (βοηθ. επιμ.), *Πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελληνική αγορά εργασίας*, Αθήνα, Ε.Κ.Ε.Μ., πρακτικά συνεδρίου, 13 Ιουλίου 1998, Παπαζήσης, σ. 42.

εθνική ομάδα παρέχει σημαντικά οικονομικά οφέλη, τείνει να μονοπωληθεί από αυτήν χάρη στον έλεγχο που ασκεί στα δίκτυα πληροφόρησης.¹³⁹

Στο πλαίσιο των εθνοτικών-πολιτισμικών προσεγγίσεων έχει επίσης επισημανθεί ο ρόλος των μεταναστευτικών δικτύων στη λειτουργία της «εθνοτικής οικονομίας». Οι «εθνοτικοί επιχειρηματίες» χρησιμοποιούν τα μεταναστευτικά δίκτυα, αφενός για την αύξηση της πελατείας τους και, αφετέρου, για να βρουν εργατικά χέρια συμπατριωτών που θα δουλέψουν στην επιχείρησή τους. Επιπλέον, οι «εθνοτικοί θύλακες» βασίζονται σε αυτά για τη δημιουργία των εθνοτικών αγορών εργασίας.

Από τη μεριά της διεθνικής οπτικής τα δίκτυα παρουσιάζουν ξεχωριστή σημασία στις μελέτες των διεθνικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Δίπλα στην περίπτωση του «διεθνικού επιχειρηματία», ο οποίος διαθέτει εκτεταμένα και ποικίλα κοινωνικά δίκτυα, έχει εμφανιστεί μία νέα μορφή επιχειρηματικότητας. Σύμφωνα με τη Streiff-Fénart, πρόκειται για την ανάδυση μίας νέας μεταναστευτικής πρακτικής οργανωμένης σε διεθνές επίπεδο και σε διεθνικά δίκτυα, η οποία χρησιμοποιεί νέους εμπορικούς δρόμους, νέες αγορές και εμπορικές συναλλαγές στο πλαίσιο μίας άτυπης οικονομίας, η οποία έχει ένα χαρακτήρα αυτόνομο και δεν υπόκειται σε κανένα κρατικό έλεγχο.¹⁴⁰ Αυτή η νέα μορφή επιχειρηματικότητας των μεταναστών τροφοδοτεί αυτό που πολλοί ερευνητές ονομάζουν «υπόγεια οικονομία»¹⁴¹ και που βασίζεται στην αύξηση του αριθμού των ανεπίσημων μεταναστών και στην ανάπτυξη διεθνικών δικτύων μεταφοράς αγαθών και προσώπων. Συναντιέται σε διαφόρων ειδών οικονομικές δραστηριότητες, όπως στα παζάρια των μεγαλουπόλεων, στη μεταφορά κεφαλαίων από χώρα σε χώρα και σε κάθε είδους εμπορική συναλλαγή που προσφέρει η πώληση προϊόντων της μαύρης αγοράς.¹⁴² Σε όλες αυτές τις

¹³⁹ Αναφέρεται στο Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος...*, ό.π., σ. 57.

¹⁴⁰ J. Streiff-Fénart, "Transnationalité et ethnicité", in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, pp. 489-495.

¹⁴¹ Ενδεικτικά αναφέρεται : A. Tarrus, "Au-delà des Etats-nations: sociétés, cultures et réseaux de migrants en Méditerranée occidentale" in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, pp. 479-488 · S. Palidda, "Milan global : entre affairisme et politique sécuritaires", in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, pp. 91-123.

¹⁴² Για αυτού του είδους τις δραστηριότητες ενδεικτικά αναφέρεται: A. H. Merane Mahmoud, "Londres au Carrefour des réseaux migrants et financiers" in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, pp. 125-144 · T. Godefroy, "Les flux financiers de l'économie de bazar et la question des systèmes informels de transferts de fonds", in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, pp.145-161 · C. A. Gauthier, "Les routes du bled : commerce et mobilité marocaines" in M.

δραστηριότητες που βασίζονται στη συνεχή μετακίνηση των μεταναστών από τη μία χώρα στην άλλη, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η στήριξη των εθνοτικών κοινοτήτων και η ενεργοποίηση συνδέσμων, διεθνικών συνεργασιών και δικτύων.

Είναι προφανές από τα παραπάνω ότι τα οικογενειακά, τα τοπικά, τα εθνικά και τα διεθνικά δίκτυα είναι αυτά που σε μεγάλο βαθμό ενισχύουν την απόφαση για μετανάστευση, την κατευθύνουν και την καθιστούν μία από τις εναλλακτικές στρατηγικές επιβίωσης. Επειδή ακριβώς τα κοινωνικά δίκτυα μειώνουν το κόστος και τους κινδύνους της μετακίνησης και προσφέρουν πρόσβαση σε οικονομικούς και κοινωνικούς πόρους στη χώρα υποδοχής, θεωρούνται ότι αποτελούν «κοινωνικό κεφάλαιο».

Ο Κόντης ορίζει ως «κοινωνικό κεφάλαιο» την ικανότητα πρόσβασης του ατόμου σε υλικά και άυλα αγαθά, αξιοποιώντας τη συμμετοχή του σε θεσμούς της μεταναστευτικής και ημεδαπής κοινότητας.¹⁴³ Σύμφωνα με τον Bourdieu το κοινωνικό κεφάλαιο είναι το σύνολο των πραγματικών ή των εν δυνάμει πόρων, που συνδέονται με την κατοχή ενός δικτύου μόνιμων σχέσεων, περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένων, αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης ή, με άλλα λόγια, με την ένταξη σε μία ομάδα.¹⁴⁴

Ο όρος «κοινωνικό κεφάλαιο» αφορά κεντρικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής, όπως είναι ο σχηματισμός των κοινωνικών δικτύων, οι κοινωνικοί κανόνες και η εμπιστοσύνη, τα οποία επιτρέπουν στα κοινωνικά υποκείμενα να ενεργήσουν αποτελεσματικότερα από κοινού, πραγματοποιώντας κοινούς στόχους. Οι κοινωνικοί κανόνες καθορίζουν συγκεκριμένα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς. Τα κοινωνικά δίκτυα είναι αλληλοσυνδεδεμένες κοινωνικές ομάδες, με λιγότερο ή περισσότερο σταθερές, συχνές ή επίσημες σχέσεις, οι οποίες μοιράζονται κάποιο κοινό χαρακτηριστικό. Μέσω των κοινωνικών δικτύων γίνεται κατανοητός ο ρόλος και η λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου, αφού είναι συνήθως το μέσο και το αποτέλεσμα της ύπαρξης και της δυναμικής του. Τέλος, η εμπιστοσύνη σχετίζεται με το βαθμό αξιοπιστίας των σχέσεων μεταξύ των ατόμων, στη βάση της αλληλεγγύης ή

Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002, pp. 193-216.

¹⁴³ Α. Κόντης, «Οικονομική ενσωμάτωση μεταναστών στη χώρα υποδοχής», στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σ. 198.

¹⁴⁴ Π. Μπουρντιέ, «Κοινωνικό κεφάλαιο» στο Π. Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Στάχυ, 1999, σ.92.

της αμοιβαιότητας.¹⁴⁵

Το κοινωνικό κεφάλαιο διακρίνεται σε τρεις βασικούς τύπους:¹⁴⁶ Πρώτον, το «κοινωνικό κεφάλαιο δεσμού», το οποίο αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις που οδηγούν στο σχηματισμό σχετικά ομοιογενών κοινωνικών ομάδων (π.χ. εθνοτικών ομάδων και κοινοτήτων). Αυτός ο τύπος έχει την τάση να ενδυναμώνει αποκλειστικές ταυτότητες και πολλές φορές είναι μη ανεκτικός στη διαφορετικότητα.

Δεύτερον, το «κοινωνικό κεφάλαιο γεφύρωσης», το οποίο είναι πιο εξωτερικευμένο και αναφέρεται στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Πρόκειται για τις σχέσεις εκείνες που βασίζονται σε κοινά ενδιαφέροντα και οι οποίες υπερβαίνουν τις ανομοιογενείς διαφορές της εθνικότητας, της θρησκείας και της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης (π.χ. μεταξύ γηγενών και μεταναστών κυρίως σε επίπεδο κοινωνικών σχέσεων).

Τρίτον, το «κοινωνικό κεφάλαιο σύνδεσης», το οποίο αναφέρεται στις σχέσεις που αναπτύσσονται με άτομα ή κοινωνικές ομάδες διαφορετικής κοινωνικής θέσης. Αυτές οι σχέσεις βοηθούν τα άτομα να κερδίσουν πρόσβαση σε διαφορετικές και ευρύτερες πηγές και δομές δύναμης, προκειμένου να επιτύχουν κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη (π.χ. σχέσεις μεταναστών με εργοδότες, με ιδιοκτήτες κατοικιών, με εκπροσώπους των αρχών).

Οι διαφορετικοί τύποι κοινωνικού κεφαλαίου διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο σε όλες τις φάσεις της μετανάστευσης, καθώς ο εν δυνάμει μετανάστης δεν είναι μόνο homo economicus, αλλά αποφασίζει σύμφωνα και με κριτήρια που αφορούν το κοινωνικό κεφάλαιο, τόσο στη χώρα καταγωγής, όσο και στη χώρα προορισμού. Κατ' αρχάς, το κοινωνικό κεφάλαιο, όπως αναφέρει η Καβουνίδη, επηρεάζει τα μεταναστευτικά ρεύματα καθώς δεν είναι πάντα τα πιο φτωχά άτομα που έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά μετανάστευσης, αλλά τα άτομα που έχουν το κατάλληλο κοινωνικό κεφάλαιο. Είναι δηλαδή τα άτομα που έχουν πρόσβαση στη σχετική πληροφόρηση και σε υπηρεσίες υποδοχής. Έτσι η μετανάστευση επηρεάζεται από την ύπαρξη κοινωνικών σχέσεων με άτομα που έχουν μεταναστεύσει και τα κοινωνικά δίκτυα παίζουν σημαντικό ρόλο στην τροφοδότηση του μεταναστευτικού

¹⁴⁵ Αναφέρεται στο Θ. Ιωσηφίδης, «Ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στη μεταναστευτική έρευνα: Προκλήσεις, ερωτήματα και προβλήματα», στο Γ. Κυριακάκης, Μ. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2006, σσ. 186,188.

¹⁴⁶ Αναφέρεται στο Θ. Ιωσηφίδης, «Ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις...», ό.π., σ.187 · Ε. Προκοπάκης, Κ. Οικονόμου, Κ. Κούτρα, «Το κοινωνικό κεφάλαιο των μεταναστών μαθητών που φοιτούν στα δημοτικά σχολεία της πόλης του Ηρακλείου», Κοινωνική Εργασία, (υπό έκδοση).

ρεύματος. Η κάθε μεταναστευτική κίνηση κάποιου ατόμου δημιουργεί πρόσθετο κοινωνικό κεφάλαιο το οποίο μπορεί να προκαλέσει και να στηρίξει καινούργια μεταναστευτική κίνηση άλλου ατόμου.¹⁴⁷

Επιπλέον το κοινωνικό κεφάλαιο επιδρά στην ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Ο Κόντης επισημαίνει ότι «ανάλογα με το απόθεμα του κοινωνικού και οικονομικού τους κεφαλαίου αναμένεται και διαφορετικός ρυθμός ενσωμάτωσης».¹⁴⁸ Είναι αυτό που οδηγεί σε αυξημένη πρόσβαση στους πόρους, στα αγαθά και στις υπηρεσίες που προσφέρει η συμμετοχή σε κοινά δίκτυα με άλλους ανθρώπους. Επίσης είναι δυνατό να οδηγήσει σε αυξημένη πρόσβαση σε πληροφορίες που σχετίζονται με την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας υποδοχής. Το «κοινωνικό κεφάλαιο δεσμού» συμβάλλει στην εμπέδωση ενός κλίματος ασφάλειας και εκείνο της γεφύρωσης συμβάλλει στη μείωση των διακρίσεων, του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, αμβλύνοντας το χάσμα ανάμεσα στους ντόπιους και στους μετανάστες.¹⁴⁹

Δεν επιδρούν όμως πάντα θετικά οι διάφοροι τύποι κοινωνικού κεφαλαίου στην ένταξη των μεταναστών. Στην περίπτωση που υπάρχουν ισχυροί εθνοτικοί δεσμοί και απουσία «κοινωνικού κεφαλαίου γεφύρωσης», μπορεί να αποτραπεί η συμμετοχή τους στην ευρύτερη κοινωνία. Σε αυτή την περίπτωση οι μειονοτικές εθνικές ομάδες πιέζουν, προκειμένου να δεθούν τα μέλη μεταξύ τους και αδιαφορούν για την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία υποδοχής.¹⁵⁰

Συνοπτικά όμως θα λέγαμε ότι τα κοινωνικά δίκτυα και το κοινωνικό κεφάλαιο των μεταναστών είναι καθοριστικά για τη μορφή της κοινωνικοοικονομικής τους ένταξης. Επηρεάζουν τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους και τις σχέσεις που θα αναπτύξουν με τον ντόπιο πληθυσμό.

2.10 Η προσέγγιση της «θηλυκοποίησης της μετανάστευσης»

Η αντίληψη ότι η μετανάστευση είναι μία ανδρική υπόθεση κυριάρχησε στην επιστημονική σκέψη μέχρι πρόσφατα. Το πρότυπο του νέου άνδρα ο οποίος ξεκινά μόνος του, εγκαταλείποντας το χωράφι για να γίνει εργάτης στις βιομηχανίες των πόλεων των ανεπτυγμένων χωρών, θεωρήθηκε ότι ανταποκρίνεται πλήρως στα

¹⁴⁷ Τ. Καβουνίδη, «Μετανάστευση, νομιμοποίηση και κοινωνικά δίκτυα», ό.π., σ. 43.

¹⁴⁸ Α. Κόντης, «Οικονομική ενσωμάτωση μεταναστών...», ό.π., σ. 214.

¹⁴⁹ Αναφέρεται στο Θ. Ιωσηφίδης, «Ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις...», ό.π., σ. 189.

¹⁵⁰ Αναφέρεται στο Ε. Προκοπάκης, Κ. Οικονόμου, Κ. Κούτρα, «Το κοινωνικό κεφάλαιο...», ό.π.

δεδομένα της μετανάστευσης. Οι γυναίκες από τη μεριά τους έχουν ένα μικρής σημασίας και συμπληρωματικό ρόλο στην ιστοριογραφία του φαινομένου, καθώς το φύλο δεν είχε θέση στις ερευνητικές προσεγγίσεις μέχρι τη δεκαετία του 1970. Η Έμκε-Πουλοπούλου σημειώνει ότι «η γυναικεία μετανάστευση προσεγγιζόταν περισσότερο ως αποτέλεσμα της ανδρικής μετακίνησης. Οι γυναίκες μεταναστεύουν ακολουθώντας τις οικογένειές τους ή τους συζύγους τους ή για να παντρευτούν. Στην περίπτωση που εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό των χωρών υποδοχής αυτό αποδιδόταν στις ανάγκες των οικογενειών τους».¹⁵¹

Αυτός ο παθητικός ρόλος της γυναίκας αμφισβητήθηκε έντονα από τις φεμινιστικές κριτικές. Καθώς η ανδρική αριθμητική υπεροχή αρχίζει να μειώνεται, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, με τον ερχομό όλο και περισσότερων γυναικών στις χώρες υποδοχής στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης, η εικόνα της ανδροκρατούμενης μετανάστευσης τίθεται υπό αμφισβήτηση. Η Κασιμάτη και η Μουσούρου υποστηρίζουν ότι «ιδιαίτερα μετά το 1990, ο όρος της «θηλυκοποίησης της μετανάστευσης», που χρησιμοποιούν όλο και περισσότερο οι επιστήμονες, παραπέμπει αφενός στο αυξανόμενο μερίδιο των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα και, αφετέρου, στο γεγονός ότι οι γυναίκες δεν μεταναστεύουν πλέον μόνο στο πλαίσιο της οικογενειακής επανασύνδεσης ως εξαρτώμενα μέλη του άνδρα μετανάστη, αλλά και αυτόνομα για να βρουν δουλειά».¹⁵²

Πρόσφατες μελέτες¹⁵³ επανατοποθετούν το ζήτημα του γυναικείου ρόλου στο πλαίσιο της μαζικής κινητικότητας, επιχειρώντας μία διαφορετική ανάγνωση της ιστορίας των γυναικών και της μετανάστευσης. Οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, μεταναστεύουν ήδη από τον 19^ο αιώνα. Αν και οι περισσότερες πηγαίνουν να συναντήσουν συζύγους ή συγγενείς, εντούτοις η οικογενειακή επανασύνδεση δεν είναι η μόνη αιτία που εξηγεί τη μετακίνηση. Άλλες φεύγουν με δική τους πρωτοβουλία, μόνο και μόνο για να δοκιμάσουν την τύχη τους. Επίσης, εκτός της γυναίκας που κινείται από μόνη της, υπήρξε μία συνολικότερη επανεκτίμηση του γυναικείου ρόλου, τόσο για αυτές που μένουν στη χώρα καταγωγής όσο και γι' αυτές που ακολουθούν τους συζύγους στο ταξίδι. Και στις δύο περιπτώσεις δεν πρόκειται

¹⁵¹ Η Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σ. 149.

¹⁵² Κ. Κασιμάτη, Λ. Μ. Μουσούρου, *Φύλο και Μετανάστευση. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, τόμος Ι, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 2007, σ. 19.

¹⁵³ Κ. Βασιλικού, *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών, 2007 · Ν. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*, ό.π., σσ. 134-152.

πλέον για μία αδρανή γυναίκα. Είναι αυτές που, αναλαμβάνοντας ανδρικούς ρόλους και αναπληρώνοντας το σύζυγο στο χωράφι και στο σπίτι, κάνουν εφικτή τη μετακίνησή του. Χωρίς τη γυναικεία δραστηριοποίηση θα ήταν ανέφικτη η ανδρική μετανάστευση. Επίσης, όσες μεταναστεύουν δεν θεωρούνται πλέον απλές «ακόλουθοι». Υπόκεινται και αυτές στις ίδιες δυσκολίες του ταξιδιού, μεταφέροντας συχνά μαζί και τα παιδιά τους. Στη χώρα υποδοχής αντιμετωπίζουν τα ίδια, αν όχι μεγαλύτερα, προβλήματα, καθώς οι γυναίκες αυτές βρίσκονται συχνά σε κατάσταση ακραίας τρωτότητας.

Ο όρος της «θηλυκοποίησης της μεταναστευτικής κίνησης» αλλά και της μεταναστευτικής εργασίας έρχεται να δώσει μία νέα διάσταση στην ανάλυση του φαινομένου. Στο πλαίσιο της δευτερεύουσας εργασίας η «θηλυκοποίηση της εργασίας» συσχετίζεται με την ελαστική εργασία, τις κακές και επισφαλείς συνθήκες των μεταναστών στον τριτογενή τομέα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες μετανάστριες σε αυτό τον τομέα εργασίας απασχολούνται ως οικιακοί βοηθοί και γενικότερα στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών, στη βιομηχανία του sex και στο χώρο της ψυχαγωγίας. Η «θηλυκοποίηση της εργασίας» αποτελεί μία διαδικασία προσαρμογής του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού σε μορφές απασχόλησης που χαρακτηρίζονται από εργασιακή ευελιξία, οικονομική, εργασιακή και κοινωνική αστάθεια, προσωρινότητα, χαμηλό κύρος και ψευδείς προσδοκίες, καθώς και υποτυπώδη έως ανύπαρκτη κοινωνική προστασία.¹⁵⁴

Ειδικότερα από το τέλος της δεκαετίας του 1970 δημιουργούνται όλες εκείνες οι προϋποθέσεις για την περαιτέρω και σε μεγαλύτερη έκταση περιθωριοποίηση της μετανάστριας. Οι αλλαγές της μεταναστευτικής πολιτικής των ανεπτυγμένων χωρών, που είχαν ως κατεύθυνση τη μηδενική μετανάστευση και τα επιλεκτικά προγράμματα άδειας παραμονής και εργασίας για την κάλυψη αναγκών στους τομείς φροντίδας και καθαριότητας, σηματοδότησαν μία νέα προοπτική για το γυναικείο πληθυσμό σε χαμηλού κύρους εργασίες στον τομέα των προσωπικών υπηρεσιών. Η συγκεκριμένη μεταναστευτική πολιτική πρόσφερε μηδαμινές πιθανότητες εύρεσης εργασίας και διαβίωσης εκτός της παραοικονομίας, καθώς επίσης φέρεται ως υπεύθυνη για τη διατήρηση και ανάπτυξη της σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Σε έρευνά τους οι

¹⁵⁴ Ι.Ψημμένος, «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2001, σσ.101-103 · Κ. Κασιμάτη, «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία – Απασχολήσεις και διαφορετικότητες», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σσ. 160-161.

Ψημμένος και Σκαμνάκης στέκονται ιδιαίτερα στην ανασφάλιστη οικιακή εργασία των μεταναστριών. Θεωρούν ότι η παραοικονομία αναπτύσσεται σε αυτό τον τομέα διότι, εκτός των άλλων, αποτελεί βασικό παράγοντα επιβίωσης των μεταναστριών και επίσης βασικό στοιχείο κοινωνικής ένταξης του κοινωνικού περιθωρίου μέσα στην άτυπη αγορά εργασίας. Η ανασφάλιστη εργασία επιτρέπει στις μετανάστριες να βρουν εργασία, να διατηρήσουν την πελατεία και τις σχέσεις τους, και απλώς να επιβιώσουν.¹⁵⁵

Η επιλογή, λοιπόν, των παραπάνω εργασιακών απασχολήσεων του τριτογενούς τομέα εκ μέρους των γυναικών, ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες συνθήκες της αγοράς εργασίας. Αυτές οι συνθήκες είναι η ταύτιση της εργασίας με το φύλο, η προβλεψιμότητα και η προσαρμοστικότητα των μεταναστριών στις απαιτήσεις της αγοράς και στις ανάγκες των εργοδοτών τους. Διαμορφώνεται έτσι ένα εργατικό δυναμικό σχεδόν ανύπαρκτο για τις κρατικές υπηρεσίες, το νομικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής και τις συλλογικές μορφές αλληλεγγύης και προστασίας, αλλά και αναγνώρισής του ως μέρος της κοινωνίας.

Επιπλέον, αυτό το εργατικό δυναμικό θεωρείται αποτέλεσμα μίας πολιτισμικής νοοτροπίας και πατριαρχικών σχέσεων, τόσο στη χώρα καταγωγής όσο και στη χώρα υποδοχής, που θεωρεί ότι η γυναικεία εργασία είναι συμπληρωματική της ανδρικής, περιστασιακή και προέκταση των φυσικών και των κοινωνικών της ρόλων. Η μετανάστρια υποχρεώνεται στην αποδοχή παραδοσιακών ρόλων και στερεοτύπων για τη θέση της στην κοινωνία υποδοχής και στη διατήρηση αυτών των κανόνων που απορρέουν από αυτούς τους ρόλους μέσα στην οικογένεια και στον εργασιακό της χώρο. Αποτέλεσμα αυτών των συνθηκών απασχόλησης είναι οι γυναίκες να υφίστανται συχνά κοινωνική και πολιτισμική απομόνωση και ανισότητα. Έρχονται αντιμέτωπες με μορφές εργασίας που καθιστούν την κοινωνική τους ύπαρξη «αόρατη», χωρίς να τους δίνεται η δυνατότητα να αναπτύξουν κοινωνική δραστηριότητα, σχέσεις αλληλεγγύης, και να διεκδικήσουν εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα.¹⁵⁶

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η παραπάνω προσέγγιση, που τοποθετεί το γυναικείο εργατικό δυναμικό στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας, δεν είναι η μοναδική. Άλλες μελέτες αναλύουν το ρόλο και τη θέση της γυναίκας στη

¹⁵⁵ Ι. Ψημμένος, Χ. Σκαμνάκης, *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2008, σσ. 64,65,92.

¹⁵⁶ Ι. Ψημμένος, «Η κοινωνική διάσταση της εργασίας των μεταναστριών οικιακών βοηθών...», ό.π., σ. 158-174.

μεταναστευτική διαδικασία από διαφορετική οπτική γωνία. Αυτές οι προσεγγίσεις δεν επικεντρώνονται πλέον στις αντίξοες συνθήκες εργασίας, στις διακρίσεις που υπόκεινται οι γυναίκες, στις γλωσσικές ανεπάρκειες, κ.λπ., αλλά δίνουν έμφαση στη βούληση του υποκειμένου να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες που το περιβάλλουν. Επικεντρώνονται στη δράση της γυναίκας και στην αποφασιστικότητά της να ανταπεξέλθει. Με αυτό τον τρόπο δίνεται μία διαφορετική εικόνα της γυναικείας παρουσίας, λιγότερο εξαρτημένης από τον άνδρα-σύζυγο ή από τον εργοδότη και περισσότερο ανεξάρτητη.¹⁵⁷

Σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση η απόφαση της γυναίκας να μεταναστεύσει θεωρείται μία ηθελημένη απόφαση να ξεφύγει, είτε από τις καταπιεστικές παραδόσεις της χώρας καταγωγής είτε από τις κακές οικονομικές συνθήκες. Επιδίωξή της είναι η ανεξαρτησία της και, μάλιστα, η οικογενειακή, πολιτισμική και κοινωνική χειραφέτησή της. Για το λόγο αυτό παρατηρείται όλο και περισσότερο στις μέρες μας οι γυναίκες να επινοούν νέες μεταναστευτικές διαδρομές. Είναι ενδεικτικό, όπως αναφέρει και η Κασιμάτη για τη γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα, ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, οι γυναίκες μετανάστριες υπερτερούν των ανδρών. Επίσης, η εικόνα του αναλφάβητου γυναικείου εργατικού δυναμικού δεν ανταποκρίνεται πλέον στην πραγματικότητα. Όλο και περισσότερες μετανάστριες παρουσιάζουν σήμερα σημαντικά εκπαιδευτικά προσόντα και δεξιότητες που τις διαφοροποιούν από την περίπτωση της ανειδίκευτης εργάτριας.¹⁵⁸ Οι προοπτικές λοιπόν της γυναικείας μετανάστευσης μέσα από αυτή την οπτική γωνία παρουσιάζονται πολύ περισσότερο ενθαρρυντικές.

Και στις δύο όμως προσεγγίσεις τονίζεται η σημασία των έμφυλων σχέσεων. Η ανάδυση του φύλου εμπλουτίζει πολύ περισσότερο την προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου. Η ενεργός γυναικεία παρουσία, με τις διαφορετικές εμπειρίες στη χώρα καταγωγής αλλά και τη διαφορετική αντίληψη για τη μετακίνησή της και για τη ζωή της στη χώρα υποδοχής, δίνει νέες προοπτικές στο πεδίο μελέτης.

¹⁵⁷ Για τη γυναικεία οικονομική δραστηριότητα και επαγγελματική δημιουργικότητα στο πλαίσιο της γαλλικής οικονομίας ενδεικτικά αναφέρεται: P. Hukum, D. Le Saout, "Les femmes migrantes et la création d'activité", *Revue Migration Etudes*, Janvier 2002, N° 104, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα, http://www.pseau.org/outils/ouvrages/cnhi_migrationsetudes104_femmes_migrantes.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 7 Σεπτεμβρίου 2007) · Επίσης για τα χαρακτηριστικά της γυναικείας επαγγελματικής δραστηριότητας στην Ελβετία ενδεικτικά αναφέρεται: P. Wanner, A. Gabadinho, A. Ferrari, *La participation des femmes au marché du travail*, Forum suisse pour l'étude des migrations et de la population, Rapport de recherche n° 7/03, Janvier 2003, p. 13.

¹⁵⁸ Κ. Κασιμάτη, «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία...», ό.π., σσ. 158-160.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

Η ιστοριογραφία της μετανάστευσης δείχνει ότι η ανάλυση αυτού του φαινομένου τροποποιείται σύμφωνα με τις εποχές ή τις πολιτικές επιλογές της χώρας υποδοχής. Όπως χαρακτηριστικά αναλύει η Green, σε άλλες εποχές τονίζεται η πολιτισμική και σε άλλες η οικονομική διάστασή του, χωρίς ωστόσο αυτές οι εποχές να είναι χρονικά ταυτόσημες στις διαφορετικές χώρες υποδοχής. Αυτή η διπλή διάσταση έχει ως αποτέλεσμα η εννοιολογική προσέγγιση του μετανάστη να διαφοροποιείται, δίνοντας στον όρο μία ετερόκλητη εικόνα, μία διπλή φύση. Ο μετανάστης προσδιορίζεται διαχρονικά είτε ως εργάτης είτε ως ξένος. Η επιλογή του ενός ή του άλλου όρου εξαρτάται από το τι προσδοκά, με την παρουσία τους στο έδαφός της, η κάθε χώρα υποδοχής: εργάτες ή εποίκους.¹⁵⁹

Όταν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης συνειδητοποιούν, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά, ότι από τη φάση της μετανάστευσης της εργασίας έχουν πλέον περάσει στη φάση της εγκατάστασης των μεταναστευτικών πληθυσμών,¹⁶⁰ τότε τα ζητήματα της ετερότητας, που υποδηλώνει ο όρος του ξένου, αλλά και της ένταξής του στους κόλπους της κοινωνίας τίθενται επιτακτικά. Όροι όπως «επιπολιτισμός»,* «αφομοίωση», «ενσωμάτωση», «ένταξη» και «πολυπολιτισμικότητα», στο επίπεδο του δημόσιου και επιστημονικού διαλόγου εκδηλώνουν τον εξής προβληματισμό: πώς θα διατηρηθεί η κοινωνική συνοχή στη χώρα υποδοχής εντάσσοντας στους κόλπους της πολιτισμικά διαφορετικούς πληθυσμούς.

Παρατηρείται όμως από διαφορετικές κοινωνικές και ιστορικές συγκυρίες να πηγάζουν διαφορετικοί κοινωνικοί προβληματισμοί για τη θέση και τις σχέσεις των μεταναστών με την κοινωνία υποδοχής, που επηρεάζουν τον προσανατολισμό της επιστημονικής διερεύνησης. Επίσης, υποστηρίζει η Κασιμάτη, λόγω των μετασχηματισμών της εννοιολόγησης του μετανάστη καθώς και της διάκρισης της πολιτικής χρήσης των όρων από την επιστημονική τους σημασία, διαπιστώνεται το εξής: η ανάλυση των διαφορετικών εννοιών που αφορούν τις μορφές ένταξης του μετανάστη και η χρήση τους ποικίλλει μέσα στο χρόνο και από χώρα σε χώρα. Συχνά

¹⁵⁹ N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*, ό.π., σ. 54.

¹⁶⁰ Βλέπε σχετικά στο A. Sayad, *L'immigration ou les paradoxes de l'altérité. L'illusion du provisoire*, Tome 1, Paris, Raisons D'Agir, 2006, pp. 172-178.

*Ο όρος «acculturation» αποδίδεται επίσης και ως αποπολιτισμοποίηση. (Σ.τ.Μ.)

οι όροι αλλάζουν σημασία και χρησιμοποιούνται όροι ανάλογα με τις χώρες και τις χρονικές στιγμές αλλά, μερικές φορές, και ως προς τους επιστημονικούς κλάδους.¹⁶¹

Παρακάτω θα μελετηθούν αρχικά οι έννοιες της «αφομοίωσης», της «ενσωμάτωσης» και της «ένταξης», που αναλύουν η καθεμία από τη δική της οπτική γωνία τη θέση και τις σχέσεις που πρέπει να έχουν οι μετανάστες με την κοινωνία υποδοχής και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Ακολουθεί η μελέτη του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού ως αποτέλεσμα της αποτυχίας της κοινωνίας να εντάξει στους κόλπους της τις κάθε είδους μειονοτικές ομάδες και ασφαλώς τις μεταναστευτικές, με επακόλουθο τη χαλάρωση της κοινωνικής συνοχής. Στη συνέχεια ο όρος «πολυπολιτισμικότητα» περιγράφει τη νέα πραγματικότητα που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες και δίνει μία άλλη διάσταση και προοπτική στη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και στους μετανάστες. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα μελετηθούν οι στρατηγικές που διαμορφώνουν οι μετανάστες για την επιβίωσή τους στη χώρα υποδοχής.

3.1 Αφομοίωση

Η αφομοίωση είναι η διαδικασία σύμφωνα με την οποία η κάθε μειονοτική ομάδα εγκαταλείπει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα, όπως τη γλώσσα, τη θρησκεία, τον πολιτισμό, τις στάσεις και τις αντιλήψεις ζωής, και καλείται να αποδεχτεί τους τρόπους, τις συμπεριφορές και, γενικότερα, το πολιτισμικό πρότυπο της κυρίαρχης ομάδας, με στόχο να γίνει ένα με αυτήν. Μέσα από αυτή τη διαδικασία αναδεικνύονται σχέσεις επιβολής από την κυρίαρχη στην κυριαρχούμενη μειονοτική ομάδα.¹⁶²

Αρχικά η έννοια του «αγγλο-κομφορμισμού» και αργότερα ο όρος «χωνευτήρι», προσδιορίζουν στις Ηνωμένες Πολιτείες την αφομοιωτική διαδικασία που οφείλουν να υποστούν οι νεοεισερχόμενοι μετανάστες. Σύμφωνα με την πρώτη, όπως ήδη έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι μετανάστες οφείλουν να συμμορφωθούν με το αγγλοσαξονικό μοντέλο κουλτούρας προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί στην κοινωνία. Αυτό το μοντέλο υπονοεί την αρχική ύπαρξη ενός αμερικανικού σώματος,

¹⁶¹ Κ. Κασιμάτη, «Η ένταξη των Αλβανών μεταναστών στην Ελληνική κοινωνία. (Από διηγήσεις Αλβανών και Ελλήνων)» στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σσ. 356-357.

¹⁶² Αναφέρεται στο Γ. Ζαϊμάκης, *Κοινωνική Εργασία και Τοπικές Κοινωνίες. Ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ.150.

δηλαδή ενός μοντέλου που υποτίθεται ότι ανήκε στους πρώτους εποίκους βάσει του οποίου καλλιεργήθηκε ο λεγόμενος «αυτοχθονισμός».

Ο όρος «χωνευτήρι», εδώ, πέρα από την κυριολεκτική ή μεταφορική σημασία του, έχει ως κεντρική ιδέα τη συγχώνευση των ατόμων όλων των εθνών που βρίσκονται στο αμερικανικό έδαφος και τη δημιουργία ενός νέου ανθρώπου, ο οποίος αντιπροσωπεύει πλέον μία νέα φυλή. Πρόκειται για τη γέννηση του αμερικανικού κοινωνικού σώματος, το οποίο δεν διατηρεί πλέον τα αγγλικά εθνοτικά χαρακτηριστικά, ούτε τα χαρακτηριστικά οποιασδήποτε άλλης εθνότητας. Εκφράζει μία διαδικασία ομογενοποίησης, η οποία είναι αρμονική τόσο για τη χώρα όσο και για τους μετανάστες. Προϋπόθεση και στην περίπτωση του «χωνευτηρίου» είναι η αποκήρυξη της καταγωγής και των ιδιαίτερων πολιτιστικών χαρακτηριστικών των μεταναστών, γεγονός που έχει προκαλέσει τις αντιδράσεις των ενδιαφερομένων και των εκπροσώπων τους, οι οποίοι δεν ήταν διατεθειμένοι να εγκαταλείψουν την ίδια τους την κουλτούρα.¹⁶³

Σε αντίθεση με την αφομοιωτική προσέγγιση, στο τέλος της δεκαετίας του 1930, ο όρος «επιπολιτισμός» επηρεάζει όλο και περισσότερο την επιστημονική σκέψη. Η Παπαδοπούλου σημειώνει ότι πρόκειται για το αποτέλεσμα της επαφής ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες το οποίο επιφέρει αλλαγές στο αρχικό πολιτισμικό μοντέλο, της μίας ή και των δύο ομάδων. Σύμφωνα με αυτό τον όρο οι κυριαρχούμενες ομάδες όπως οι μετανάστες, σε αυτή τη συνάντηση των πολιτισμών δεν χάνουν εξ ολοκλήρου το πολιτισμικό τους πλαίσιο. Η υιοθέτηση των κυρίαρχων πολιτισμικών στοιχείων δεν οδηγεί στην εξαφάνιση των δικών τους χαρακτηριστικών. Συμμετέχουν και αυτοί στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, μόνο που η ανταλλαγή δεν φαίνεται και δεν μπορεί να είναι ισότιμη με την κυρίαρχη ομάδα.¹⁶⁴

Από την πλευρά του ο Gordon προτείνει μία νέα ανάλυση της διαδικασίας της αφομοίωσης διακρίνοντας τον επιπολιτισμό από τη «δομική αφομοίωση»*. Ο επιπολιτισμός συνίσταται στην υιοθέτηση ορισμένων στοιχείων της κυρίαρχης κουλτούρας, ενώ η δομική αφομοίωση αφορά, κυρίως, την ένταξη των μελών των εθνοτικών μειονοτήτων σε δευτερεύουσες ομάδες της κοινωνικής ζωής, όπως π.χ. σε

¹⁶³ Αναφέρεται στο N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*, ό.π., σσ. 74-77.

¹⁶⁴ Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών. Το παράδειγμα της Περιφέρειας Αττικής», στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σ.303.

*Αποδίδεται ο όρος «assimilation structurelle». (Σ.τ.Μ.)

συλλόγους, σε λέσχες καθώς και σε ομάδες και σε κοινωνικά δίκτυα που συγκροτούνται στο πλαίσιο της γειτονιάς, των φιλικών και οικογενειακών σχέσεων.

Ο Gordon προτείνει επτά στάδια¹⁶⁵ της αφομοιωτικής διαδικασίας που θα μπορούσε ένας μετανάστης να υιοθετήσει, χωρίς να υποχρεούται να τα αποδεχθεί όλα. Το πρώτο στάδιο είναι αυτό του επιπολιτισμού στη διάρκεια του οποίου τα μέλη των εθνοτικών μειονοτήτων υιοθετούν πολιτισμικές πρακτικές, όπως η γλώσσα, οι ενδυματολογικές συνήθειες, οι μουσικές προτιμήσεις, κ.λπ., με εξαίρεση τη θρησκεία. Το δεύτερο στάδιο είναι αυτό της δομικής αφομοίωσης, το οποίο χαρακτηρίζεται από την είσοδο των εθνοτικών ομάδων στους κοινωνικούς θεσμούς και στα κοινωνικά δίκτυα. Πρόκειται για το σημαντικότερο στάδιο, καθώς η αποδοχή των επόμενων σταδίων θεωρείται από τον μελετητή το φυσικό επακόλουθο αυτού του δεύτερου σταδίου. Το τρίτο στάδιο εμπεριέχει την επιλογή συζύγου που ανήκει στην κυρίαρχη εθνοτική ομάδα και το τέταρτο στάδιο είναι η προσπάθεια του μετανάστη να ταυτιστεί με τα σύμβολα της χώρας υποδοχής και με τους θεσμούς. Με το τέλος του τέταρτου σταδίου το *αίσθημα του ανήκειν* του μετανάστη κατασκευάζεται σε αναφορά με τη χώρα εγκατάστασης πλέον και όχι με τη χώρα καταγωγής. Τα τρία επόμενα στάδια προσδιορίζουν το ρόλο που καλείται να παίξει η χώρα εγκατάστασης. Στο πέμπτο στάδιο η εθνοτική μειονοτική ομάδα δεν αποτελεί πια αντικείμενο εχθρότητας και ξενοφοβίας από τη μεριά της πλειοψηφικής ομάδας, με αποτέλεσμα να μην υπόκειται πια σε διακρίσεις. Τέλος, η διαδικασία ολοκληρώνεται με την πολιτική αφομοίωση κατά την οποία επιτυγχάνεται η πολιτική και συμβολική ένταξη των μειονοτικών ομάδων στους κόλπους της κοινωνίας υποδοχής.

Άλλοι μελετητές επικεντρώνονται σε διαφορετικές διακρίσεις της αφομοιωτικής διαδικασίας. Για παράδειγμα η Galitzi διακρίνει τρία είδη αφομοίωσης: Πρώτον, η οικονομική και τεχνική αφομοίωση, που είναι μόνο μία εξωτερική προσαρμογή του ατόμου στο γενικό τρόπο ζωής της χώρας υποδοχής. Δεύτερον, η πολιτισμική αφομοίωση, που είναι η αποδοχή νέων πολιτισμικών χαρακτηριστικών και ταυτόχρονα η ψυχολογική αναπροσαρμογή του ατόμου. Τρίτον, η εθνική αφομοίωση, που συμπληρώνει και πιστοποιεί τις άλλες δύο, περιλαμβάνοντας και τη βιολογική ανάμειξη μέσω της επιγαμίας. Αυτή η τριπλή διαδικασία σπάνια ολοκληρώνεται από την πρώτη γενιά μεταναστών. Η συγγραφέας θεωρεί ότι

¹⁶⁵ M. Gordon, *Assimilation in American Life*, στο A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration*, ό.π., p. 55.

απαιτούνται τουλάχιστον τρεις γενιές για την ολοκλήρωσή της και κάθε νέα γενιά την ενισχύει ακόμη περισσότερο.¹⁶⁶

Παρά τους διαφορετικούς προσδιορισμούς που κατά καιρούς δίνονταν στην έννοια της αφομοίωσης, η διαδικασία και ο εθνοκεντρικός χαρακτήρας της δέχτηκε σκληρή κριτική τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες όσο και στην Ευρώπη. Είναι μία διαδικασία η οποία δεν επαληθεύεται ιστορικά, καθώς ο στόχος της πολιτισμικής ομογενοποίησης δεν επήλθε ποτέ. Η ανάδυση της εθνοτικής ταυτότητας και η διεκδίκηση του δικαιώματος στη διαφορετικότητα επανέρχεται στην επιφάνεια από τις μετέπειτα γενιές των μεταναστών.

Ιδίως στην Ευρώπη, ο επιπολιτισμός και η αφομοίωση παρέπεμπαν στην αποικιοκρατική περίοδο και υποδήλωναν σχέσεις κυριαρχίας ανάμεσα στις μειονότητες και στην πλειοψηφία, όπως και σχέσεις μεγάλης κοινωνικής και πολιτισμικής ανισότητας ανάμεσα στους ντόπιους και στους ξένους.

Η Παπαδοπούλου τονίζει ότι «η αφομοίωση ως πολιτικός όρος στόχευε να κάνει λίγο πολύ «αθέατους» τους μετανάστες για να διατηρηθεί η συνοχή της κοινωνίας με βάση τις δικές της εθνικές ιδέες και πολιτισμικές αξίες».¹⁶⁷ Η αφομοίωση ως επιστημονικός και πολιτικός όρος συνδέεται με μία προηγηθείσα ιστορική φάση μονοπολιτισμικής αντίληψης για τη συγκρότηση των κοινωνιών. Αυτή η αντίληψη δεν αντιπροσωπεύει πλέον τις επιδιώξεις των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων που συγκροτούν τους σύγχρονους πολυπολιτισμικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

3.2 Κοινωνική ενσωμάτωση και Κοινωνική ένταξη

Οι όροι «κοινωνική ενσωμάτωση»* και «κοινωνική ένταξη»* έρχονται να αντικαταστήσουν τους όρους της αφομοίωσης και του επιπολιτισμού και να δώσουν απάντηση στα προβλήματα που προκύπτουν από τη χρήση αυτών των όρων.

Στην περίπτωση της κοινωνικής ενσωμάτωσης ο στόχος είναι και πάλι η υιοθέτηση από τη μειονοτική ομάδα των πολιτισμικών στοιχείων της κοινωνίας υποδοχής ώστε να δημιουργηθεί μία ομοιογενής κοινωνία, ωστόσο η πολιτισμική

¹⁶⁶ C. Galitzi, A Study of Assimilation among the Rumanians in the United States, στο Λ. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 134.

¹⁶⁷ Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές κοινωνικής ένταξης...», ό.π., σ. 306.

*Αποδίδονται οι όροι «intégration» και «inclusion» αντίστοιχα. (Σ.τ.Μ.)

ιδιαιτερότητα είναι αποδεκτή μέσα σε ορισμένα πλαίσια.¹⁶⁸ Η ενσωμάτωση, τονίζει ο Ζαϊμάκης, «γίνεται με τους όρους που θέτει η κυρίαρχη ομάδα ώστε να μην τεθεί υπό αμφισβήτηση η κυριαρχία της».¹⁶⁹

Η έννοια της ενσωμάτωσης προέρχεται από την κοινωνιολογική παράδοση, η οποία εξετάζει το σχηματισμό και τη διατήρηση του συλλογικού, καθώς και τις σχέσεις του ατόμου και της ομάδας. Χρησιμοποιείται είτε για να χαρακτηρίσει την κοινωνία στο σύνολό της είτε τη σχέση των ατόμων μέσα σε αυτή. Στην πρώτη περίπτωση είναι αυτό που ονομάζεται «ενσωμάτωση της κοινωνίας» και στη δεύτερη αυτό που ονομάζεται «ενσωμάτωση στην κοινωνία».

Στο πλαίσιο των μελετών για την απόκλιση, η «ενσωμάτωση της κοινωνίας» διαφαίνεται ως το αποτέλεσμα του σεβασμού των συλλογικών κανόνων, χάρη στην εσωτερίκευση των αξιών που εγκλείουν αυτοί οι κανόνες. Η ενσωμάτωση, αναφέρει η Schnapper, είναι το αποτέλεσμα της υποταγής των πρακτικών και των συμπεριφορών των ατόμων στους κανόνες της συνολικής κοινωνίας.¹⁷⁰ Στην περίπτωση της «ενσωμάτωσης στην κοινωνία», η έννοια προσδιορίζει όχι μία κατάσταση πλέον, αλλά μία διαδικασία. Αυτή η διαδικασία δεν είναι μία και μοναδική, καθώς τα άτομα και οι ομάδες μπορούν να ενσωματωθούν κατά διαφορετικούς τρόπους. Οι μορφές της συμμετοχής στη συλλογική ζωή είναι πολλαπλές. Η συμμετοχή δεν είναι όμοια για όλες τις κοινωνικές ομάδες, δεν ακολουθεί μία μοναδική κατεύθυνση και δεν μπορεί να είναι ποτέ πλήρης. Η πολλαπλότητα των ρόλων και των ταυτοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία επιτρέπει το συνδυασμό διαφορετικών τρόπων συμμετοχής στην επαγγελματική ζωή, στους οικογενειακούς ρόλους και στις διάφορες εκφάνσεις της συλλογικής ζωής. Με αυτή τη λογική δεν υπάρχουν επίπεδα, αλλά τρόποι ενσωμάτωσης, που δεν έχουν το ίδιο περιεχόμενο σε κάθε εποχή και σε κάθε κοινωνία.¹⁷¹

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο όρος της ενσωμάτωσης αποτελεί προϊόν πολιτικής ερμηνείας και διαπραγμάτευσης ανάλογα με την πολιτική και οικονομική συγκυρία, αλλά και τις ευαισθησίες που έχει κάθε κοινωνία. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει η Παπαδοπούλου, κάθε κοινωνία ενσωματώνει τα μέλη της ανάλογα με τις αξίες που

¹⁶⁸ Αναφέρεται στο Χ. Κατσίκας, Ε. Πολίτου, *Εκτός «τάξης» το «διαφορετικό»; Τσιγγάνοι, Μειονοτικοί, Παλινοστούντες, και Αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg, 2005, σσ. 39-40.

¹⁶⁹ Γ. Ζαϊμάκης, *Κοινοτική Εργασία...*, ό.π., σ. 150.

¹⁷⁰ D. Schnapper, *La France de l'intégration. Sociologie de la nation en 1990*, Paris, Gallimard, 1991, pp. 96-97.

¹⁷¹ D. Schnapper, *La France de l'intégration...*, ό.π., pp. 98-99.

τη διέπουν και το ιδεολογικό της υπόβαθρο. Το τι είναι αποδεκτό και τι δεν είναι μέσα σε μία κοινωνία είναι αποτέλεσμα κοινωνικής εκτίμησης.¹⁷²

Εννοιολογικά, η ενσωμάτωση προϋποθέτει τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, βάσει της οποίας το άτομο, με την εκμάθηση των αξιών και των προτύπων, δύναται να λειτουργήσει στο πλαίσιο της κοινωνίας. Οι μετανάστες από τη μεριά τους έρχονται ήδη κοινωνικοποιημένοι και έχουν ήδη ενσωματωθεί στη δική τους κοινωνία, γεγονός που τους διαφοροποιεί από τους γηγενείς. Για το λόγο αυτό η συμμετοχή τους στην κοινωνία υποδοχής προϋποθέτει την αποβολή μέρους των αξιών και συμπεριφορών που αντιστοιχούν στην κοινωνία καταγωγής και την υιοθέτηση μέρους των νέων αξιών της χώρας υποδοχής. Πρόκειται για τη λεγόμενη διαδικασία αποκοινωνικοποίησης* και ανακοινωνικοποίησης.* Όσο πιο επιτυχημένη είναι αυτή η διαδικασία τόσο πιο επιτυχημένη θεωρείται η ενσωμάτωσή τους.

Παράλληλα, με τον όρο της ενσωμάτωσης, στην κοινωνιολογική επιστήμη αναφέρεται ο όρος της κοινωνικής ένταξης. Οι δύο όροι, αν και παραπέμπουν σε διαφορετικής έντασης φαινόμενα, συχνά δεν είναι πλήρως οριοθετημένοι. Η κοινωνική ένταξη δεν προϋποθέτει την υιοθέτηση από τη μειονοτική ομάδα των πολιτισμικών στοιχείων της κυρίαρχης ομάδας. Αντιθέτως, χωρίς να χάσει την ιδιαίτερη πολιτισμική της ταυτότητα, από την οποία απορρέουν οι στάσεις και οι αντιλήψεις των μελών της, η μειονοτική ομάδα εντάσσεται στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας υποδοχής ως ισότιμο μέλος. Η κοινωνική ένταξη προϋποθέτει πολιτικές που ενισχύουν την ισότιμη πρόσβαση της μειονότητας στις ευκαιρίες για εργασία, εκπαίδευση, υγεία, κ.λπ. και την άρση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων σε βάρος της.¹⁷³

Όπως στην περίπτωση της ενσωμάτωσης έτσι και στην κοινωνική ένταξη δεν υπάρχει μία και μοναδική διαδικασία, αλλά υπάρχουν πολλές και διαφορετικές μορφές ένταξης, που σε κάποιες περιπτώσεις είναι αλληλοσυγκρουόμενες. Η επιλογή της μορφής ένταξης και ενσωμάτωσης που τελικά θα επιλέξει η κοινωνία γίνεται με πολιτικούς όρους. Η Παπαδοπούλου τονίζει ότι, ανάλογα με την πολιτικοοικονομική συγκυρία, ο όρος γνώρισε μεταβολές που εξυπηρετούσαν τις εφαρμοζόμενες πολιτικές ένταξης και ενσωμάτωσης των κρατών. Για παράδειγμα, στην αγγλοσαξονική παράδοση οι όροι της ένταξης και ενσωμάτωσης είναι αποκλειστικά

¹⁷² Αναφέρεται στο D. Schnapper, *Η κοινωνική ενσωμάτωση. Μία σύγχρονη προσέγγιση*, Αθήνα, Κριτική, 2008, σ. 27.

* Αποδίδονται οι όροι «désocialisation» και «resocialisation» αντίστοιχα. (Σ.τ.Μ.)

¹⁷³ Γ. Ζαϊμάκης, *Κοινωνική Εργασία...*, ό.π., σ. 151.

συνδεδεμένοι με τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας και την επαγγελματική ένταξη. Η πιθανότητα ενσωμάτωσης στην κοινωνία μέσω άλλου θεσμού αγνοείται.¹⁷⁴ Σε άλλες χώρες, όπως στη Γαλλία, οι δύο όροι παραπέμπουν κατά πρώτο και κύριο λόγο στην εκπαίδευση και δευτερευόντως στην οικονομική προοπτική. Βασικό κριτήριο ένταξης των μεταναστών θεωρείται η γνώση της γλώσσας και η επιτυχία στο σχολείο. Το δεύτερο κριτήριο αφορά το μέλλον τους και, πιο συγκεκριμένα, πού σκοπεύουν να μείνουν στο μέλλον: στη χώρα υποδοχής ή θα επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους. Το τρίτο κριτήριο ένταξης είναι η δυνατότητα των μεταναστών να ζουν μαζί με τους ντόπιους. Βεβαίως, η συμμετοχή στην αγορά εργασίας έχει βαρύνουσα σημασία για την ένταξη των μεταναστών, δίνοντας προτεραιότητα στην καταπολέμηση των κοινωνικών διακρίσεων που παρατηρούνται εις βάρος τους στον τομέα αυτό.¹⁷⁵ Στις έρευνες που πραγματοποιούνται στην Ελλάδα, παρατηρείται ότι ως πρωταρχικό κριτήριο ένταξης προβάλλεται το νομικό καθεστώς. Η αδυναμία απόκτησης άδειας παραμονής θεωρείται άμεσο πρόβλημα για την ένταξη του μετανάστη στην ελληνική κοινωνία. Ακολουθούν τα άλλα κριτήρια, όπως η σταθερή εργασία, η ικανοποίηση της ανάγκης στέγασης, η γνώση της ελληνικής γλώσσας, η οικογενειακή επανένωση, η εκπαίδευση και η παιδεία των παιδιών, η συναναστροφή με τους ντόπιους, το ενδιαφέρον για τη ζωή του τόπου, η ιδιότητα μέλους συλλόγου, η πρόσβαση στις υπηρεσίες.¹⁷⁶

Όσον αφορά τη διάκριση των εννοιών της ένταξης και ενσωμάτωσης, σε πρόσφατη έρευνα των Δημουλά και Παπαδοπούλου,¹⁷⁷ οι δύο έννοιες διαφοροποιούνται στο εξής σημείο: Οι τομείς της καθημερινής ζωής του ατόμου που συνδέονται με το δημόσιο βίο, αποτελούν τους βασικούς παράγοντες της κοινωνικής ένταξης. Εδώ εντάσσονται, η απασχόληση που θεωρείται ένας από τους πρωτίστης σημασίας μηχανισμούς ένταξης στην κοινωνία υποδοχής, οι όροι εισόδου και παραμονής στη χώρα με το νόμιμο ή όχι χαρακτήρα τους, ο χρόνος παραμονής, η ισότητα πρόσβασης στις δημόσιες και κοινωνικές υπηρεσίες σε σύγκριση με τον

¹⁷⁴ Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές κοινωνικής ένταξης...», ό.π., σ. 304.

¹⁷⁵ E. Gazon, «Οι μετανάστες και η Δημοκρατία», στο Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Αθήνα, Πατάκη, 2001, σσ. 167-175.

¹⁷⁶ Αναφέρεται στο Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σ. 451.

¹⁷⁷ Πρόκειται για την έρευνα πεδίου που έγινε κατά το 2004 από το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ / ΑΔΕΔΥ στην Αττική και αφορούσε τα χαρακτηριστικά και τις μορφές κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης των οικονομικών μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής. Βλ. σχετικά: Κ. Δημουλάς, «Παράμετροι ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία: Η περίπτωση της Περιφέρειας Αττικής», στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σσ. 245-289 · Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές κοινωνικής ένταξης...», ό.π., σσ. 291-351.

ντόπιο πληθυσμό, η εκμάθηση της γλώσσας, το εκπαιδευτικό επίπεδο, η σταθερότητα στην κατοικία, και ό,τι άλλο εντάσσεται στο δημόσιο βίο. Αντίθετα, ο ιδιωτικός βίος, ο τρόπος οργάνωσής του και οι δραστηριότητες μέσα σε αυτόν, παραπέμπουν στην κοινωνική ενσωμάτωση. Πρόκειται για μία πιο σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία, όπου η εγκατάσταση ή η συγκρότηση της οικογένειας, καθώς και η πολιτισμική και θρησκευτική ιδιαιτερότητα, είναι από τους βασικότερους παράγοντες. Τέλος, οι άτυπες κοινωνικές σχέσεις και, γενικότερα, η σχέση με την κοινωνία υποδοχής και τους ντόπιους, είναι παράγοντες που παραπέμπουν σε μία κοινωνική ενσωμάτωση που υποδηλώνει μία διαφορετική σχέση των μεταναστών με τον κοινωνικό τους περίγυρο.

Στην πράξη οι δύο διαδικασίες δεν θεωρούνται ανεξάρτητες και απομονωμένες η μία από την άλλη. Αλληλοεπηρεάζονται και αναμφισβήτητα η ένταξη τροφοδοτεί τη διαδικασία ενσωμάτωσης, χωρίς ωστόσο η πρώτη να οδηγεί πάντα στην υλοποίηση της ενσωμάτωσης. Επίσης, οι παράγοντες που τις διαμορφώνουν δεν επιδρούν με την ίδια βαρύτητα σε όλες τις περιπτώσεις.

3.3 Κοινωνικός Αποκλεισμός

Στον αντίποδα του όρου της κοινωνικής ένταξης βρίσκεται ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού. Πρόκειται για δύο συμπληρωματικούς και σε πλήρη εξάρτηση όρους, διότι εκεί που τελειώνει το περιεχόμενο του ενός αρχίζει το περιεχόμενο του άλλου.

Μέχρι πρόσφατα, υπήρχαν δυσκολίες στην αποσαφήνισή του. Ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού άλλοτε ταυτιζόταν με αυτόν της φτώχειας ή της περιθωριοποίησης και άλλοτε συνδεόταν μαζί τους, χωρίς όμως η φύση της σύνδεσης να είναι ξεκάθαρη. Στην πρώτη περίπτωση ο αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση συνδέονται με την αδυναμία πρόσβασης στην αμειβόμενη εργασία. Η ενσωμάτωση στην κοινωνία επιτυγχάνεται μέσω της ενσωμάτωσης της εργασίας, χωρίς ωστόσο να αναγνωρίζεται η πιθανότητα κάποιοι εργαζόμενοι να είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι.¹⁷⁸ Στη δεύτερη περίπτωση ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται με τη φτώχεια και κυρίως με τις απόψεις εκείνες που την αντιμετωπίζουν σαν κάτι πιο

¹⁷⁸ R. Levitas, «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα ντυρκεμιανή ηγεμονία», στο Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας, 2004, σ. 210.

ουσιώδες από το χαμηλό εισόδημα, συνδέοντάς τη με τις πολλαπλές διαστάσεις της στέρησης. Σε ποιες όμως περιπτώσεις η φτώχεια είναι ξεχωριστή έννοια και συνοψίζεται στην έλλειψη των υλικών πόρων και σε ποιες περιπτώσεις περιλαμβάνει τον κοινωνικό αποκλεισμό, με την έννοια της αδυναμίας συμμετοχής στην κοινωνική ζωή;¹⁷⁹

Άλλες φορές, πάλι, οι ορισμοί οι οποίοι δίνονταν για τον κοινωνικό αποκλεισμό περιέγραφαν μία δυσμενή κατάσταση που βίωναν κάποιες κοινωνικές ομάδες, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται οι αιτίες που την προκαλούσαν. Αυτές οι ομάδες περιγράφονται ως ανασφαλείς και ευάλωτες, αποκλεισμένες από την κοινωνική και οικονομική ζωή. Πρόκειται για ανέργους, άτομα με έλλειψη δεξιοτήτων, με χαμηλό εισόδημα, με κακές συνθήκες διαβίωσης, με επισφαλή υγεία, με διαλυμένες οικογένειες, άτομα με ειδικές ανάγκες, ηλικιωμένοι, κ.λπ.

Ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού δεν χαρακτηρίζει απλώς μία κατάσταση αλλά μία σημαίνουσα διαδικασία, μέσω της οποίας τα άτομα μίας κοινωνίας γλιστρούν έξω από τους κυρίαρχους τρόπους οικονομικών ανταλλαγών και κοινωνικών σχέσεων.¹⁸⁰ Πρόκειται για μία διαδικασία που γεννιέται και αναπτύσσεται στην καρδιά του κοινωνικού γίνεσθαι και σχετίζεται άμεσα με τα συστήματα των κοινωνικών αξιών και των κοινωνικών σχέσεων μίας εθνικής κοινωνίας. Η Παπαδοπούλου τονίζει ότι ο όρος αποκλεισμός δεν παραπέμπει αποκλειστικά σε οικονομικά φαινόμενα, αλλά και σε άλλα, πάσης φύσεως, που δεν συνδέονται κατ' ανάγκη με τις οικονομικές συνθήκες του ατόμου και του συνόλου. Συνιστά τη διαδικασία εκείνη που εμφανίζεται ως αποτέλεσμα συσσώρευσης πολλών κοινωνικών μειονεκτημάτων, όπως αυτό της φτώχειας, της ασθένειας, της ρήξης των κοινωνικών δεσμών, κ.λπ. Όλα τα μειονεκτήματα, λοιπόν που προαναφέρθηκαν πλήττουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, γεγονός από το οποίο και συνάγεται η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων.¹⁸¹

Ο Τσιάκαλος επισημαίνει ότι αυτή η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων οδηγεί στην πρόκληση διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού, μέσα

¹⁷⁹ R. Levitas, «Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός;», στο Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας, 2004, σ. 239.

¹⁸⁰ Αναφέρεται στο Λ. Μ. Μουσοπούλου, «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία», στο Κ. Κασμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 1998, σ. 69.

¹⁸¹ Δ. Παπαδοπούλου, «Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελληνική κοινωνία», στο Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας, 2004, σσ. 370-371.

από την παρεμπόδιση απορρόφησης δημόσιων και κοινωνικών αγαθών, όπως είναι η εκπαίδευση, η υγειονομική περίθαλψη κ.λπ. Δημόσια χαρακτηρίζονται τα αγαθά στα οποία θεωρητικά έχουν πρόσβαση όλοι οι άνθρωποι και κοινωνικά εκείνα που χρηματοδοτούνται και παρέχονται από την οργανωμένη κοινωνία. Όσο λιγότερο δημόσιο και κοινωνικό πλούτο απορροφά ένας άνθρωπος τόσο περισσότερο αυξάνεται η πιθανότητα να οδηγηθεί στην οικονομική ανέχεια και στην περιθωριοποίηση.¹⁸² Αυτή η δυνατότητα απορρόφησης των δημόσιων αγαθών διαφοροποιείται από ομάδα σε ομάδα ατόμων.

Στις κατηγορίες υψηλού κινδύνου εντάσσονται οι ομάδες εκείνες που τις προσδιορίζει η «ετερότητα» ως προς τη φυλή, την εθνική ταυτότητα, τη γλώσσα, τη θρησκεία, οι μειονότητες, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες. Επίσης, σε αυτή την κατηγορία ανήκουν οι ομάδες με χαρακτηριστικά τα οποία ο κοινωνικός περίγυρος θεωρεί μειονεκτήματα και, εκ των πραγμάτων, περιορίζουν τις δυνατότητές τους να απορροφήσουν δημόσια αγαθά. Τυπικά παραδείγματα είναι η μεγάλη ηλικία, ο αναλφαβητισμός, η αδυναμία πρόσβασης στη νέα τεχνολογία, η μακρόχρονη ανεργία, οι εκ γενετής ή με επίκτητες ειδικές ανάγκες άνθρωποι, η φτώχεια, κ.ά. Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι ο κοινωνικά αποκλεισμένος οφείλει τον αποκλεισμό του όχι σε ένα μειονέκτημα, αλλά, συνήθως, σε έναν συνδυασμό μειονεκτημάτων. Επιπλέον, ο αποκλεισμένος συμπαρασύρει και άλλα άτομα στη διαδικασία αυτή, κυρίως τα παιδιά του. Παρατηρείται, λοιπόν, η αναπαραγωγή του φαινομένου να γίνεται εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος.¹⁸³

Η ύπαρξη και η αναπαραγωγή του κοινωνικού αποκλεισμού δεν συμβαίνει τυχαία. Η διαίωση του αποκλεισμού από την ισότιμη απορρόφηση των δημόσιων και κοινωνικών αγαθών είναι αποτέλεσμα ενός ιδεολογικού υπόβαθρου, που στερεί από κάποιες ομάδες αυτό το δικαίωμα, καθώς και η έλλειψη πολιτικής βούλησης για την άσκηση μίας κοινωνικής πολιτικής που θα επιφέρει τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις. Όπως διαπιστώνεται, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν μπορεί να αποδοθεί σε προσωπικές αποτυχίες και στην ανικανότητα του ατόμου, αλλά, κυρίως, στις κοινωνικές συνθήκες, στις πολιτικές και στις στρατηγικές που κάθε κοινωνία εφαρμόζει για να αντιμετωπίσει τις κοινωνικές ομάδες της, δηλαδή πρακτικές που επιτρέπουν ή αποκλείουν τα μέλη μίας κοινωνίας να συμμετάσχουν στις διαφορετικές

¹⁸² Γ. Τσιάκαλος, «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Ορισμοί, Πλαίσιο και Σημασία», στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 1998, σσ. 58-59.

¹⁸³ Λ. Μ. Μουσούρου, «Κοινωνικός Αποκλεισμός...», ό.π., σ. 74.

εκφάνσεις της σύγχρονης καθημερινότητας και να ασκήσουν τα κοινωνικά, τα πολιτισμικά και τα πολιτικά τους δικαιώματα.¹⁸⁴ Έτσι το περιεχόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού προσδιορίζεται με όρους πολιτικής και προτάσσει τη διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής.

Αυτό που εντοπίζει η Παπαδοπούλου στη μελέτη της για τη φύση του κοινωνικού αποκλεισμού, στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα, κρίνεται εκ του αποτελέσματος που είναι η χαλάρωση του κοινωνικού ιστού και η διάσπαση της κοινωνικής συνοχής. Παρατηρείται, σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, ότι όσο αυξάνουν οι ευάλωτες κοινωνικές ομάδες σε μία κοινωνία, τόσο χαλαρώνει η κοινωνική συνοχή. Αντίστροφα, ένας δυνατός κοινωνικός δεσμός προστατεύει σε σημαντικό βαθμό τις κοινωνικές ομάδες, καθώς πολλές μορφές αποκλεισμού προκαλούνται από τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού. Επίσης, άτομα που δεν είχαν επαγγελματική ταυτότητα και χαρακτηρίζονταν από ολοκληρωτική απουσία οικονομικών πόρων συμβαίνει να βρίσκονται πολύ πιο κοντά στην κοινωνία λόγω των ισχυρών κοινωνικών δεσμών που είχαν αναπτύξει, σε αντίθεση με άλλα άτομα που, αν και είχαν επαφή με κάποιο επαγγελματικό χώρο, ζουν στο περιθώριο, ακολουθώντας μία πορεία αποκλεισμού λόγω έλλειψης πλέγματος κοινωνικών σχέσεων και αλληλεγγύης.¹⁸⁵ Για το λόγο αυτό, προληπτικά και θεραπευτικά μέτρα ενάντια στην εξάπλωση του φαινομένου είναι η σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών, ιδιαίτερα των οικογενειακών σχέσεων και η ανάπτυξη της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Όπως προαναφέρθηκε, οι μεταναστευτικές ομάδες έχουν χαρακτηριστικά και στοιχεία που διευκολύνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι κατά κύριο λόγο η δυσμενής οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση και οι πολιτισμικές τους διαφορές με τη χώρα υποδοχής. Ιδιαίτερα για τους ανεπίσημους μετανάστες, ο φόβος της απόλυσης και του ακούσιου επαναπατρισμού στη χώρα καταγωγής τους αναγκάζει να ανεχθούν πολλαπλές διακρίσεις και κακομεταχειρίσεις στον οικονομικό και στον κοινωνικό τομέα. Όπως σημειώνει ο Ζαϊμάκης, οι χαμηλές αμοιβές και η ανασφάλιστη εργασία του δευτερογενούς τομέα εργασίας, μαζί με τη γενικότερη αντιμετώπιση που έχουν από τους ντόπιους κατοίκους ως υποδεέστεροι πολίτες της χώρας υποδοχής και τη σκληρή μεταχείριση που τους επιφυλάσσουν οι

¹⁸⁴Σ. Ρομπόλης, Κ. Δημουλάς, «Οι Εταιρικές σχέσεις στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού» στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 1998, σ. 160.

¹⁸⁵ Δ. Παπαδοπούλου, «Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού...», ό.π., σσ. 377-379.

κατασταλτικοί μηχανισμοί, τους καθιστούν ομάδα υψηλού κινδύνου.¹⁸⁶ Η φτώχεια που προέρχεται από την εκμετάλλευση και την οικονομική ανισότητα είναι η απαρχή για μία σειρά χαρακτηριστικών αποστέρησης, αποξένωσης και απομόνωσης, τα οποία τους οδηγούν στο στιγματισμό και στην περιθωριοποίηση. Μη γνωρίζοντας συχνά το πλαίσιο των θεσμών της χώρας υποδοχής, των κανόνων και των δικαιωμάτων τους, μην έχοντας πρόσβαση στο πολιτικό και νομικό σύστημα της χώρας, εγκλωβίζονται στη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού.¹⁸⁷

Επίσης, όπως τονίζει η Κασιμάτη, οι πολιτισμικές διαφορές αποτελούν σοβαρές αιτίες κοινωνικού αποκλεισμού. Όσο μεγαλύτερη είναι η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στον μετανάστη και στον ντόπιο κάτοικο, αλλά και όσο περισσότερες οι διαφορές φυλής, θρησκείας και ιστορικής πορείας, τόσο αυξάνεται η πιθανότητα αποδιοργάνωσης και απομόνωσης του μετανάστη στη χώρα υποδοχής, με τα ανάλογα αποτελέσματα. Η μετανάστευση από μόνη της είναι μία διαδικασία ξεριζωμού του ατόμου από το πολιτισμικό του περιβάλλον. Η διαφορετική γλώσσα, τα έθιμα, το σύστημα αξιών, η ψυχαγωγία, οι διατροφικές συνήθειες, κ.λπ. είναι ορισμένα στοιχεία της χώρας υποδοχής που η άγνοια τους έχει ως αποτέλεσμα ο μετανάστης να αντιμετωπίζει σημαντικά προβλήματα προσαρμογής.¹⁸⁸

3.4 Πολυπολιτισμικότητα

Τόσο το αφομοιωτικό όσο και το μοντέλο της ενσωμάτωσης δεν κατάφεραν να δώσουν αξιόπιστες απαντήσεις στα προβλήματα της περιθωριοποίησης, της οικονομικής εκμετάλλευσης, των κοινωνικών διακρίσεων, της καταπίεσης, της αδυναμίας κοινωνικής ανόδου, και άλλων δεινών που αντιμετώπιζαν οι μετανάστες στις χώρες υποδοχής. Η αντίληψη ότι η πολιτισμική ομογενοποίηση θα μπορούσε να εξαλείψει τα όποια προβλήματα προέκυπταν από τη μειονεκτική θέση που καταλαμβάνουν οι μειονοτικές ομάδες, στο συσχετισμό δύναμης και εξουσίας με την πλειονότητα, δεν επαληθεύτηκε ποτέ. Αντίθετα, σημειώνει η Δημητράκα, η έλλειψη δικαιωμάτων των μειονοτήτων είχε ως αποτέλεσμα τη διαίωνιση αυτών των προβλημάτων. Οι μειονότητες, αφενός, υποχρεώνονται να ενταχθούν σε ένα

¹⁸⁶ Γ. Ζαϊμάκης, *Κοινοτική Εργασία...*, ό.π., σσ. 205-206.

¹⁸⁷ Κ. Κασιμάτη, Ι. Ψημμένος, «Οργανωτική κουλτούρα και κοινωνικός αποκλεισμός» στο Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας, 2004, σσ.440-441.

¹⁸⁸ Κ. Κασιμάτη, «Πόντιοι στην Ελλάδα και Κοινωνικός Αποκλεισμός» στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 1998, σ. 278.

σύστημα, στο οποίο δεν έχουν το δικαίωμα άρθρωσης του δικού τους λόγου και, αφετέρου, χρεώνονται την περίπτωση αποτυχίας που αποδίδεται στις περιορισμένες δυνατότητές τους από την κυρίαρχη ομάδα.¹⁸⁹

Η ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων τη δεκαετία του 1960 και στις αρχές του 1970 βοήθησε στη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων, ελευθεριών, οικονομικής ένταξης και του δικαιώματος στη διαφορετικότητα των μειονοτικών ομάδων. Την ίδια χρονική στιγμή αρχίζει να αναγνωρίζεται η σπουδαιότητα της πολιτισμικής ταυτότητας των μειονοτήτων, ως ουσιώδους στοιχείου για την ένταξή τους στη χώρα υποδοχής.

Η πολυπολιτισμική προσέγγιση εμφανίζεται σε αυτή τη χρονική συγκυρία, αναδεικνύοντας τον πολιτισμικό πλουραλισμό ως κυρίαρχο στοιχείο των σύγχρονων κοινωνιών. Μέσα από αυτή την προσέγγιση δίνεται έμφαση στην καλλιέργεια του σεβασμού των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών όλων των διαφορετικών ομάδων που συμβιώνουν μέσα σε μία κοινωνία. Σε αυτή τη περίπτωση η πολιτισμική ετερότητα δεν εκλαμβάνεται ως απειλή για την κοινωνική συνοχή και την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας, αλλά ως πλούτος που παρέχει τη δυνατότητα διεύρυνσης των πολιτισμικών οριζόντων της χώρας.¹⁹⁰ Για το λόγο αυτό, η ιδέα της πολυπολιτισμικότητας αποβλέπει στην προστασία του εθνοπολιτιστικού υπόβαθρου της κάθε κοινότητας και όχι στην εξομάλυνση των διαφορών ή στην υιοθέτηση του κυρίαρχου πολιτισμικού μοντέλου από τις μειονότητες.

Η αναγνώριση της πολιτισμικής πολλαπλότητας των σύγχρονων κοινωνιών μετατοπίζει όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον και τον δημόσιο προβληματισμό από την εθνοκεντρική προσέγγιση προς τον πολιτισμικό πλουραλισμό. Όπως υποστηρίζει ο Μάρκου «οι σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες θεωρείται ότι λειτουργούν πιο αποτελεσματικά και αρμονικά στη βάση του πλουραλισμού, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα στη διαφορετικότητα των εθνικών/μεταναστευτικών ομάδων και ενθαρρύνοντας όλους τους πολίτες να συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωσή της».¹⁹¹ Οι διαφορετικοί πολιτισμοί των διαφόρων μειονοτικών ομάδων θα πρέπει να

¹⁸⁹ Μ. Δημητράκα, «Μοντέλα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και επικοινωνίας», στο *Πολυπολιτισμικότητα στην Ελλάδα. Πρόσκληση για την Κοινωνική Εργασία*, Πρακτικά σεμιναρίου, Αθήνα, Ι.Α.Κ.Ε., Σ.Ε.Κ.Ε., 2004, σ. 84.

¹⁹⁰ Μ. Δημητράκα, «Μοντέλα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και επικοινωνίας, ό.π., σ. 85.

¹⁹¹ Γ. Π. Μάρκου, *Προσεγγίσεις της πολυπολιτισμικότητας και η διαπολιτισμική εκπαίδευση – Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, 1996, σ. 14.

κατανοηθούν, να γίνουν αποδεκτοί και να αφεθούν ελεύθεροι να εκφραστούν, για να μπορέσουν να υπάρξουν αρμονικές σχέσεις και συνοχή στην κοινωνία.

Η θεωρητική τεκμηρίωση της έννοιας της πολυπολιτισμικότητας ίσως βρίσκει την καλύτερη διατύπωσή της στο παρακάτω απόσπασμα της Swann Report:¹⁹²

«Μία πολυπολιτισμική κοινωνία θα λειτουργούσε στην πραγματικότητα αποτελεσματικότερα και αρμονικότερα στη βάση του πλουραλισμού, ο οποίος καθιστά ικανά, προσδοκά και ενθαρρύνει τα μέλη όλων των εθνικών ομάδων, της μειονότητας και της πλειονότητας, να συμμετέχουν πλήρως στη διαμόρφωση της κοινωνίας συνολικά στο πλαίσιο κοινά αποδεκτών αξιών, πρακτικών και διαδικασιών, ενώ παράλληλα θα επιτρέπει, όπου είναι αναγκαίο, την παροχή βοήθειας στις εθνικές μειονοτικές κοινότητες για τη διατήρηση της ιδιαίτερης εθνικής τους ταυτότητας μέσα σ' αυτό το κοινό πλαίσιο», και καταλήγει, λέγοντας ότι «μία δημοκρατική πλουραλιστική κοινωνία αναζητά να επιτύχει μία ισορροπία ανάμεσα στη διατήρηση και στην ενεργό υποστήριξη των ουσιαστικών στοιχείων των πολιτισμών και των τρόπων ζωής όλων των εθνικών ομάδων από τη μία πλευρά και, από την άλλη, την αποδοχή από όλες τις ομάδες κοινά αποδεκτών αξιών που χαρακτηρίζουν την κοινωνία στο σύνολό της».

Ωστόσο, η ιδεαλιστική και ρομαντική σκοπιά αυτής της θεώρησης δέχεται κριτική. Κατηγορείται ότι προωθεί έμμεσα την αφομοίωση, καθώς εστιάζεται μόνο στο πολιτισμικό επίπεδο, παραπέμποντας σε μία επιφανειακή περιγραφή της πολιτισμικής διαφοροποίησης που παρατηρείται σε μία κοινωνία, παραβλέποντας τις συνέπειες της κοινωνικής διάκρισης και του θεσμικού ρατσισμού.¹⁹³ Παρά τις όποιες προσπάθειες προστασίας και αντιπροσώπευσης των μειονοτικών ομάδων στα διάφορα πεδία της κοινωνικής ζωής, όπως είναι η εργασία, οι παροχές κοινωνικών υπηρεσιών, οι κοινωνικές δραστηριότητες, κ.λπ., όλες οι ενέργειες προωθούνται από την κυρίαρχη ομάδα, πράγμα που σημαίνει ότι δεν συντελείται αυτόματα

¹⁹² Swann Report, "Education for All: Report of the Committee of Inquiry into the Education of Children from Ethnic Minority Groups", στο Γ. Π. Μάρκου, *Προσεγγίσεις της πολυπολιτισμικότητας...*, ό.π., σσ. 16-17.

¹⁹³ Αναφέρεται στο Α. Κανδυλάκη, «Πολυπολιτισμικότητα και κοινωνική εργασία στην εκπαίδευση: ενδυναμώνοντας τη σχέση σχολείου, οικογένειας και τοπικής κοινωνίας», στο Γ. Ζαϊμάκης, Α. Κανδυλάκη, (επιμ.), *Δίκτυα Κοινωνικής Προστασίας: Μορφές παρέμβασης σε ευπαθείς ομάδες και σε πολυπολιτισμικές κοινότητες*, Αθήνα, Κριτική, 2005, σ. 243.

οποιαδήποτε μεταφορά εξουσίας από την κυρίαρχη ομάδα, ούτε υπάρχει αύξηση του μεριδίου της εξουσίας των μειονοτικών ομάδων.¹⁹⁴

Ένα άλλο σημείο κριτικής εστιάζεται στον όρο της αρμονικής συμβίωσης των διαφορετικών πολιτισμών. Τι σημαίνει αυτό και πώς εννοείται; Ειρηνική ή δημιουργική συνύπαρξη; Επειδή ο ένας έχει αποδεχθεί πλήρως την κυριαρχία του άλλου και, ταυτόχρονα, τη δική του περιθωριοποίηση; Επιπλέον ο όρος προσδίδει μία «εξωτερικότητα» στη πολυπολιτισμικότητα, προσανατολίζοντάς τη σε μία εξωτερική σχέση διαφορετικών πολιτισμών με κυρίαρχο στοιχείο αυτό της μεταξύ τους ανοχής και όχι σε διαπολιτισμική, εσωτερική σχέση, η οποία επιτρέπει την αλληλοεπιρροή και τη σύνθεση διαφορετικών πολιτισμών.¹⁹⁵

Από την άλλη πλευρά, όμως, η πολυπολιτισμικότητα εμφανίζει το πλεονέκτημα ότι δεν συγκρίνει και δεν ιεραρχεί τις διαφορετικές κουλτούρες ή πολιτισμικές ομάδες, θεωρώντας ότι συνεισφέρουν ισάξια στο κοινωνικό σύνολο. Ακόμη, αποδέχεται ότι η διαφοροποίηση μπορεί να οδηγήσει σε απομόνωση και αποκλεισμό αν δεν επιτευχθεί η κοινωνική ένταξη των πολιτισμικά διαφορετικών ομάδων μέσα στην κοινωνία. «Μία πολυπολιτισμική πολιτική οφείλει να ενισχύσει την κοινωνική ένταξη της πολιτισμικά διαφέρουσας ομάδας και να αποτρέψει την περιχαράκωσή της. Η απομόνωση και η δημιουργία ενός γκέτο είναι ένας σημαντικός κίνδυνος αφού διαιωνίζει και πολλές φορές υπερτονίζει τις αξίες και τα γνωρίσματα της περιχαρακωμένης ομάδας, ενισχύοντας τις κοινωνικές διακρίσεις και τις πολιτισμικές αποστάσεις από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, επιβραδύνοντας με αυτό τον τρόπο τη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης. Οι μειονοτικές ομάδες και οι μετανάστες προτιμούν αυτό το περιβάλλον που τους παρέχει ασφάλεια από το εχθρικό περιβάλλον της περιρρέουσας κοινωνίας».¹⁹⁶

Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα ζητήματα της ένταξης δεν πρέπει να σχετίζονται τόσο πολύ με την κουλτούρα και με τη πολιτισμική διαφοροποίηση όσο με τις ευκαιρίες που δίνονται στις μειονοτικές ομάδες. Δεν σχετίζονται με την πολιτισμική κληρονομιά μίας ομάδας, αλλά με την ικανότητά της να ανταπεξέρχεται στις κοινωνικές απαιτήσεις. Αφορούν κατά βάση την ανισότητα και τη διάκριση που

¹⁹⁴ Αναφέρεται στο Γ. Ζαϊμάκης, *Κοινοτική Εργασία...*, ό.π., σ. 148.

¹⁹⁵ Ν. Γιαννόπουλος, «Γαξικότητα και πολυεθνικότητα, επιβολή και αποδοχή: αντινομίες στη διαμόρφωση ενός νέου αντιρατσισμού», στο Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση, Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Αθήνα, Πατάκης, 2001 σ. 245.

¹⁹⁶ Αναφέρεται στο Γ. Ζαϊμάκης, *Κοινοτική Εργασία...*, ό.π., σ. 207.

υφίστανται αυτές οι ομάδες.¹⁹⁷ Για το λόγο αυτό, επισημαίνει ο Γιαννόπουλος, η πολυπολιτισμικότητα μπορεί να συμβάλλει θετικά στην ανταγωνιστική σχέση της μειονότητας και, ειδικότερα, του μετανάστη με την κοινωνία υποδοχής και στις κοινωνικές διακρίσεις που υπόκεινται, μόνο με την προϋπόθεση ότι συμβαδίζει με την ισότητα. Η προβολή της πολυπολιτισμικότητας χωρίς την ισότητα, αναπαράγει τις διακρίσεις και, ενδεχομένως, ευνοεί την περιθωριοποίηση. Η ισότητα όχι μόνο μπορεί να συνυπάρξει με την αποδοχή του διαφορετικού ως «ίση ελευθερία», αλλά είναι και η μοναδική συνθήκη που μπορεί να δικαιώσει το διαφορετικό, επιτρέποντάς του όχι απλώς να υπάρχει, αλλά να συνδιαμορφώνει την κοινωνική συνείδηση.¹⁹⁸

Η Κανδυλάκη τονίζει ότι η εκπαίδευση είναι ένα από τα σημαντικότερα πεδία για την ανάπτυξη της πολυπολιτισμικής διαλεκτικής, που αφορά την πολιτισμική διαφορετικότητα και την ισότητα ευκαιριών στην παιδεία. Μέσα από την παιδεία μπορεί σταδιακά να αρθούν οι κοινωνικές διακρίσεις και να πραγματοποιηθεί αποτελεσματικά η κοινωνική ένταξη των πολιτισμικά διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Επιπλέον, μέσα από την πολυπολιτισμική και την αντιρατσιστική εκπαίδευση, οι νέοι που προέρχονται από την κυρίαρχη πλειονότητα μπορούν να αναπτύξουν στάσεις, πεποιθήσεις και συμπεριφορές που δεν θα χαρακτηρίζονται από προκαταλήψεις και ρατσισμό.¹⁹⁹ Με αυτό τον τρόπο, η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει, αφενός, στην ανάπτυξη της κοινωνικής συνοχής και, αφετέρου, στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

3.5 Στρατηγικές ένταξης των μεταναστών και στρατηγικές διαχείρισης της ταυτότητας

Εκτός της μεταναστευτικής πολιτικής που εφαρμόζει κάθε χώρα υποδοχής, βάσει της οποίας προσδιορίζονται οι σχέσεις της κοινωνίας με τους μετανάστες και η πολυεπίπεδη αντιμετώπισή τους από την πολιτεία, εξίσου σημαντικό ρόλο παίζουν, οι στρατηγικές που αναπτύσσουν οι ίδιοι οι μετανάστες ως προς την παρουσία και την επιβίωσή τους σε έναν νέο τόπο. Αυτές οι στρατηγικές ασφαλώς λαμβάνουν υπόψη τους την πολιτική της χώρας υποδοχής και τα βιώματα από την επαφή με την

¹⁹⁷ Α. Κανδυλάκη, «Πολυπολιτισμικότητα και κοινωνική εργασία...», ό.π., σσ. 244-246.

¹⁹⁸ Ν. Γιαννόπουλος, «Ταξικότητα και πολυεθνικότητα...», ό.π., σσ. 245-246. σπ. 4.30

¹⁹⁹ Α. Κανδυλάκη, «Πολυπολιτισμικότητα και κοινωνική εργασία...», ό.π., σσ. 244-245.

κοινωνία, αλλά εξαρτώνται, επίσης, από τις εκάστοτε ανάγκες, τα σχέδια και τα συμφέροντά τους.

Έτσι, οι νεοεισερχόμενοι δεν πρέπει να θεωρούνται παθητικοί αποδέκτες ενός συστήματος το οποίο τους προσδιορίζει ολοκληρωτικά, αλλά υποκείμενα που, αν και έχουν ασφαλώς περιορισμένες δυνατότητες, διαθέτουν τη δική τους ικανότητα να δράσουν και να επεξεργαστούν σύνθετες απαντήσεις και στρατηγικές. Όπως σημειώνουν οι Guillon και Taboada-Leonetti, «αυτές οι απαντήσεις αντλούνται από ένα corpus που προέρχεται από τον πολιτισμικό τους πλούτο, τη μεταναστευτική τους παράδοση, το status που έχουν στη χώρα υποδοχής, το μεταναστευτικό σχέδιό τους κ.λπ.».²⁰⁰

Με την εγκατάστασή τους στη χώρα υποδοχής οι μετανάστες αναπτύσσουν στρατηγικές, με στόχο την ένταξή τους. Η συγκρότηση νέων ταυτοτήτων αποτελεί μέρος αυτής της στρατηγικής, καθώς η έννοια της ταυτότητας του μετανάστη, όπως αναφέρει η Κασιμάτη, «συσχετίζεται έντονα με το βαθμό κοινωνικής του ένταξης στην κοινωνία της χώρας υποδοχής. Είναι ένα μέτρο διαπίστωσης της κοινωνικοποίησής του στο νέο κοινωνικό περιβάλλον και η ταυτότητά του είναι παράγωγο αλλά και παραγωγός της κοινωνικής του ένταξης».²⁰¹

Ο Jenkins τονίζει ότι, «η ταυτότητα παραπέμπει στους τρόπους σύμφωνα με τους οποίους τα άτομα και οι συλλογικότητες διακρίνονται από άλλα άτομα ή συλλογικότητες στις κοινωνικές τους σχέσεις. Είναι η βάση των ταξινομήσεων και των διακρίσεων που κάνει ένα άτομο για τον εαυτό του και τους άλλους και κατ' επέκταση για τις ομάδες ή τις συλλογικότητες στις οποίες είτε ανήκει ο ίδιος είτε ανήκουν άλλοι άνθρωποι από το κοινωνικό του περιβάλλον».²⁰² Με αυτό τον τρόπο οι άνθρωποι κατανοούν αυτό που είναι οι ίδιοι και αυτό που είναι οι άλλοι και, αντιστρόφως, η κατανόηση εκ μέρους των άλλων ανθρώπων του εαυτού τους και των άλλων. Με αυτή την έννοια η ταυτότητα δεν παραπέμπει μόνο στο άτομο, αλλά, ταυτόχρονα, ταυτοποιεί την ομάδα και τη διακρίνει από τις άλλες ομάδες. Έχει, λοιπόν, ατομικό και συλλογικό χαρακτήρα, καθώς «κάθε άνθρωπος συγκροτεί μία

²⁰⁰ M. Guillon, I. Taboada-Leonetti, *Le triangle de Choisy, un quartier Chinois à Paris*, Paris, L'Harmattan, 1986, p. 13.

²⁰¹ Κ. Κασιμάτη, «Η ταυτότητα των μεταναστών, παράγοντας ξενοφοβίας και ρατσισμού – Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλίσεις*, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 2004, σ. 166.

²⁰² R. Jenkins, *Κοινωνική ταυτότητα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2007, σ. 28.

ταυτότητα, μία εικόνα για τον «εαυτό» του και για τους άλλους και παράλληλα ταυτίζεται με άλλους σε συλλογικό επίπεδο».²⁰³

Ο Cuche αναφέρει ότι η κατασκευή της ταυτότητας προϋποθέτει μία σχεσιακή κατάσταση, στο πλαίσιο της οποίας η κάθε ομάδα αντιπαρατίθεται με τις άλλες ομάδες με τις οποίες έρχεται σε επαφή. Η ταυτότητα δεν υπάρχει από μόνη της, αλλά είναι πάντα μία εν δυνάμει σχέση με τον άλλον. Η ταυτότητα και η ετερότητα συνδέονται και βρίσκονται σε μία διαλεκτική σχέση. Για το λόγο αυτό η ταυτότητα κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται συνεχώς μέσα από τις κοινωνικές ανταλλαγές.²⁰⁴ Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Jenkins, «οι ταυτότητες υπάρχουν και αποκτώνται, διεκδικούνται και αποδίδονται μέσα από σχέσεις δύναμης».²⁰⁵ Έτσι, ανάλογα με το συσχετισμό δύναμης μεταξύ των ομάδων που έρχονται σε επαφή, προσδιορίζεται και ο βαθμός νομιμότητας της ταυτότητας της κάθε ομάδας.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί ότι η ταυτότητα, στο μέτρο που είναι ένα διακύβευμα του συσχετισμού δύναμης των κοινωνικών ομάδων, κατασκευάζεται διαμέσου των στρατηγικών των υποκειμένων. Σύμφωνα με τον Cuche, τα άτομα, διαθέτοντας ένα ορισμένο περιθώριο κίνησης για να ορίσουν την ταυτότητά τους, αναπτύσσουν τις δικές τους «ταυτοτικές στρατηγικές», σύμφωνα με τα υλικά και συμβολικά συμφέροντά τους ανά πάσα στιγμή. Αυτές οι στρατηγικές λαμβάνουν υπόψη την κοινωνική κατάσταση, το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των ομάδων και τους χειρισμούς των άλλων. Εν κατακλείδι, η έννοια της στρατηγικής μπορεί να εξηγήσει τη μεταβαλλόμενη διάσταση της ταυτότητας, τη συνεχή κατασκευή και ανακατασκευή της.²⁰⁶

Οι στρατηγικές επιβίωσης των μεταναστών δεν αγνοούν ούτε την ιδιαίτερη θέση τους στην κοινωνική διαίρεση της εργασίας και στο σύστημα των αναπαραστάσεων, ούτε την αδυναμία άσκησης των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Η επιδίωξη της συμβολικής τους καταξίωσης στα μάτια των γηγενών, θέτει σε δοκιμασία την ταυτότητά τους και το συλλογικό τους σύστημα αναπαραστάσεων. Όπως σημειώνει η Κασιμάτη «ο μετανάστης βρίσκεται αντιμέτωπος με τους κατοίκους της χώρας υποδοχής, οι οποίοι έχουν τη δική τους ταυτότητα, τις δικές τους ιδιαιτερότητες και τη δική τους συλλογική αναγνωρισιμότητα. Πόσο θα αποδεχθεί αυτό το νέο

²⁰³ R. Jenkins, *Κοινωνική ταυτότητα*, ό.π., σ. 15.

²⁰⁴ D. Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2001, σσ. 151-153.

²⁰⁵ R. Jenkins, *Κοινωνική ταυτότητα*, ό.π., σ. 54.

²⁰⁶ D. Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, ό.π., σσ. 162-165.

περιβάλλον και θα προσαρμοστεί ή αντίστροφα θα μείνει προσκολλημένος στη δική του ταυτότητα και, επομένως, θα βρίσκεται σε διαρκή διάσταση με την κοινωνία της χώρας υποδοχής, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες που εστιάζονται και στις δυο κοινωνίες, προέλευσης και εγκατάστασης».²⁰⁷

Η πρακτική της αλλαγής του ονόματος, που υιοθετείται από τους ξένους εργαζόμενους στην Ελλάδα, σηματοδοτεί αυτή την αλλαγή της προσωπικής και συλλογικής ταυτότητας, καθώς το όνομα έχει βαρύνουσα σημασία στη συγκρότησή της. Δεν πρέπει να αγνοείται ότι η ένταξη του προσώπου σε οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα (εθνοτική, φυλετική, θρησκευτική) επιτελείται καταρχήν μέσω του ονόματος. Σύμφωνα με τους Κατριβέση και Προκοπάκη, «η στρατηγική της ονοματοθεσίας απορρέει από τη γνώση των μεταναστών της κοινωνικής μειονεξίας τους και υποδηλώνει, καταρχήν, την πρόθεσή τους να αποφύγουν την εθνοτική κατάταξη. Η διεκδίκηση μίας νέας ταυτότητας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για το ξεπέραςμα των άνισων όρων που διέπουν τη συμβίωσή τους με τους ντόπιους. Υποδηλώνει ότι το άτομο δεν περιχαρακώνεται στο εσωτερικό της δικής του κοινότητας, ούτε αντλεί μονοδιάστατα νόημα από το πολιτισμικό πλαίσιο της εθνότητάς του. Αποκόπτοντας το όνομα από τις κοινωνικές του καταβολές δεν αποτελεί πλέον σημείο αναφοράς σε συγγένεια, παράδοση, ή κοινωνική διάκριση. Έτσι, ανασυγκροτούνται τα πολιτισμικά εθνοτικά πρότυπα της μεταναστευτικής ομάδας, καθώς και ο ίδιος ο ιστός και η συνοχή της».²⁰⁸

Ένα άλλο καθοριστικό στοιχείο που επηρεάζει τη διαμόρφωση της μεταναστευτικής στρατηγικής είναι η επανασύνδεση της οικογένειας. Έχει διαπιστωθεί ότι όσο μεγαλύτερη είναι η διάρκεια παραμονής του μετανάστη στη χώρα υποδοχής τόσο αυξάνεται η πιθανότητα μετεγκατάστασης και της οικογένειάς του. Αυτή η απόφαση σηματοδοτεί μία σημαντική αλλαγή στο νόημα της μετανάστευσης, η οποία εισέρχεται πλέον στη φάση της εγκατάστασης. Από αυτή τη στιγμή και ύστερα ο μετανάστης παύει να είναι πλέον αποκλειστικά και μόνο εργαζόμενος, προσδιοριζόμενος από αυτόν και μόνο το ρόλο στην κοινωνία υποδοχής, και αρχίζει να υιοθετεί κανόνες και στοιχεία του τρόπου ζωής της χώρας υποδοχής. Όπως χαρακτηριστικά λέει η Schnapper, με την εγκατάσταση της

²⁰⁷ Κ. Κασιμάτη, «Η ταυτότητα των μεταναστών, παράγοντας ξενοφοβίας και ρατσισμού ...», ό.π., σ. 163.

²⁰⁸ Ν. Κατριβέσης, Ε. Προκοπάκης, «Ξένοι εργαζόμενοι, συλλογικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες. Η περίπτωση των ξένων μεταναστών στη συνοικία της Αγίας Τριάδας του Ηρακλείου Κρήτης», Νέα Κοινωνιολογία, (υπό έκδοση).

οικογένειας ανοίγει ένας νέος κύκλος επανακαθορισμού των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας και μία διαδικασία ανασυγκρότησης της ταυτότητάς τους. Η παρουσία της οικογένειας στη χώρα υποδοχής πολλαπλασιάζει τις ευκαιρίες διείσδυσης των νέων κανόνων και των αξιών στον μεταναστευτικό πληθυσμό.²⁰⁹

Συνακόλουθο του σχεδιασμού της μακροχρόνιας παραμονής στη χώρα υποδοχής είναι ότι, στα μελλοντικά σχέδια των μεταναστών, καταγράφονται όχι μόνο η επιδίωξη εξεύρεσης καλύτερης απασχόλησης και κατάκτησης υψηλότερου βιοτικού επιπέδου, αλλά και η εκπαιδευτική προοπτική της νέας γενιάς. Η εκπαίδευση των παιδιών θα αποτελέσει ένα στρατηγικό στόχο της οικογένειας, που επιθυμεί την κοινωνικοποίησή τους στα πολιτισμικά και κοινωνικά πρότυπα της χώρας υποδοχής. Όπως αναφέρουν οι Κατριβέσης και Προκοπάκης, «οι εκπαιδευτικές στρατηγικές θα πρέπει να θεωρηθούν προσπάθεια για κοινωνική αναρρίχηση και συμβολική καταξίωση στον τοπικό χώρο αλλά και στη χώρα προέλευσης. Οι γονείς πιθανότατα ευελπιστούν ότι με τη μόρφωση που το εκπαιδευτικό σύστημα εξασφαλίζει, θα είναι πιο ανώδυνη η ένταξη των παιδιών τους στην κοινωνία υποδοχής. Έτσι, το εκπαιδευτικό κεφάλαιο, προϊόν στρατηγικής κοινωνικής επένδυσης, στοχεύει όχι μόνο στη μείωση της πολιτισμικής και μορφωτικής ανισότητας, αλλά και στη συμβολική και κοινωνική αναγνώριση και αποδοχή, απαραίτητη προϋπόθεση για την ένταξή τους στην κοινωνία. Παράλληλα, όμως, η εκπαίδευση των παιδιών μεταδίδει νέα ιδεολογικά σχήματα και αξιακά πρότυπα, που θέτουν σε δοκιμασία την οικογενειακή και εθνοτική ταυτότητα των μεταναστών. Κατά συνέπεια βλέπουμε τα παιδιά των μεταναστών να αποποιοούνται πολλές από τις παραδοσιακές τους αξίες, τις συμπεριφορές και τις αντιλήψεις της εθνοτικής ομάδας, με απώτερο στόχο την εξάλειψη των διαφορών από τον γηγενή πληθυσμό».²¹⁰

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ένταξη των μεταναστών στη χώρα υποδοχής δεν είναι μία απλή, ομαλή πορεία, ούτε μονόδρομος. Ανάλογα με τις συνθήκες που θα συναντήσουν σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο θα χαράξουν και τις προσωπικές τους στρατηγικές. Σε συνθήκες κοινωνικών διακρίσεων και απομόνωσης, οι στρατηγικές των μεταναστών επικεντρώνονται στην επαναδιαπραγμάτευση της πολιτισμικής τους ταυτότητας και στη χάραξη μίας

²⁰⁹ D. Schnapper, *La France de l'intégration...*, ό.π., σ. 172-173.

²¹⁰ Ν. Κατριβέσης, Μ. Προκοπάκης, «Ξένοι εργαζόμενοι, συλλογικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες ... », ό.π.

εκπαιδευτικής στρατηγικής για τη δεύτερη γενιά, επιδιώκοντας την πιο ανώδυνη ένταξή της στην κοινωνία υποδοχής σε σύγκριση με την πρώτη γενιά μεταναστών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. ΤΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1 Τα βασικά χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα

Στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, όλες οι χώρες της Νότιας Ευρώπης έχουν μετατραπεί από χώρες εξαγωγής μεταναστευτικού πληθυσμού σε χώρες υποδοχής. Ιδιαίτερα για την Ελλάδα, κατά τη δεκαετία του 1990, η αγορά εργασίας παρουσιάζει σημαντική αύξηση εργατικού δυναμικού, μεγάλο μέρος του οποίου αποτελεί η ανεπίσημη μετανάστευση.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο, αυτή η εισροή εργατικού δυναμικού οφειλόταν σε εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες. Οι μεν πρώτοι σχετίζονται με τον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και την αύξηση της ζήτησης για φτηνή και ελαστική εργασία, οι δε ενδογενείς παράγοντες αφορούν, κυρίως, τα χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας, το μεγάλο αριθμό των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, κ.λπ. Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων προκάλεσε την αυξημένη ζήτηση για εύελκτο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό.

Η μαζική άφιξη μεγάλου αριθμού μεταναστών την ίδια χρονική περίοδο, δεν είναι το μοναδικό κοινό χαρακτηριστικό της μετανάστευσης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Πρόσφατες μελέτες καταδεικνύουν μία σειρά από κοινά χαρακτηριστικά τα οποία μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για ένα νέο μοντέλο μετανάστευσης που θα αντιπροσωπεύει αυτές τις χώρες.²¹¹ Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι ότι οι κυριότερες μεταναστευτικές ομάδες που εισρέουν στις χώρες της Νότιας Ευρώπης προέρχονται από χώρες που βρίσκονται κοντά τους, είτε γεωγραφικά είτε πολιτισμικά. Πρόκειται, κυρίως, για ανεπίσημους μετανάστες που καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας οι οποίες εντοπίζονται στη δευτερεύουσα αγορά και σχετίζονται με το αυξημένο ποσοστό της παραοικονομίας. Η απασχόλησή τους αυτή φαίνεται να είναι στενά συνδεδεμένη με την παράνομη είσοδο και παραμονή τους στις χώρες υποδοχής. Επιπλέον, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας των νέων και των γυναικών των χωρών της Νότιας Ευρώπης δεν αποτελούν αποτρεπτικό παράγοντα στην απόφαση

²¹¹ Για μία τυπολογία των ευρωπαϊκών χωρών με βάση τη μεταναστευτική τους εμπειρία, βλ. σχετικά: Ρ. Γρόπα, Α. Τριανταφυλλίδου, «Καταληκτικές παρατηρήσεις», στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρόπα (επιμέλεια), *Η μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*, Αθήνα, Κριτική, 2009, σσ. 503- 511.

των μεταναστών να αναζητήσουν εργασία σε αυτές τις χώρες. Αυτό σημαίνει σε έναν βαθμό ότι οι μετανάστες καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας που απορρίπτουν οι γηγενείς και ότι οι νεοεισερχόμενοι απασχολούνται σε εποχικές εργασίες. Το μοντέλο του βιομηχανικού εργάτη της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης δεν αντιπροσωπεύει ούτε την Ελλάδα ούτε τις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Ευρώπης.

Αυτή η απότομη μεταβολή των χωρών της Νότιας Ευρώπης από χώρες αποστολής σε χώρες υποδοχής είχε και ένα κοινό χαρακτηριστικό που αφορούσε την αντιμετώπιση του φαινομένου. Δεν μπόρεσε να γίνει άμεσα αντιληπτή η έκταση και η σημασία της εισόδου των ξένων εργαζομένων. Αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος ήταν να μην υπάρξει έγκαιρα μία μεταναστευτική πολιτική που να ανταποκρίνεται στη νέα πραγματικότητα. Σύμφωνα με έκθεση εκείνης της περιόδου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη μετανάστευση στις τέσσερις χώρες της Νότιας Ευρώπης, αναφέρεται ότι «το συνονθύλευμα νομικών κανόνων σχετικά με τη μετανάστευση δείχνει καθαρά ότι τα κράτη αυτά δεν έχουν (ακόμα) προσαρμοστεί στη νέα λειτουργία τους ως *de facto* χώρες μετανάστευσης», λόγω της «απουσίας μιας μεταναστευτικής πολιτικής που να ανταποκρίνεται στις υπάρχουσες συνθήκες».²¹²

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό μεταναστών σε σχέση με τον ενεργό της πληθυσμό, περίπου το 8-9%. Ωστόσο, καθυστέρησε πολύ περισσότερο να εφαρμόσει μία πολιτική νομιμοποίησης των ανεπίσημων μεταναστών.²¹³ Υπήρξε μία ανυπαρξία μέτρων προς την κατεύθυνση της ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία. Τα κατασταλτικά-περιοριστικά μέτρα που υιοθετήθηκαν όχι μόνο δεν κατάφεραν να περιορίζουν τις παράνομες εισόδους, αλλά στην πραγματικότητα ήταν επικίνδυνα για τις ατομικές ελευθερίες και υπέθαλπαν το ρατσισμό και την ξενοφοβία. Ο πρώτος νόμος που ψηφίζεται τη δεκαετία του 1990, ο 1975/1991, υποστηρίζει ο Λινάρδος-Ρυλμόν, θέτει τους ανεπίσημους μετανάστες υπό την ομηρία του κράτους, της αστυνομίας και των εργοδοτών, καθώς, αφενός, δεν προβλέπει καμία διαδικασία νομιμοποίησής τους και, αφετέρου, για πρώτη φορά θεωρείται αδίκημα η εργασία αλλοδαπού χωρίς τη σχετική άδεια. Κατ' ουσίαν λοιπόν, αυτός ο νόμος ενίσχυσε τους μηχανισμούς δημιουργίας μίας εκτεταμένης

²¹² SOCIAL EUROPE, 1/19, σ. 82, αναφέρεται στο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 1993, σ. 21.

²¹³ Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη, «Οι πολιτικές ρύθμισης της μετανάστευσης στην Ελλάδα», στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σ. 41.

παράνομης αγοράς εργασίας που τροφοδοτείται από εργαζόμενους ανεπίσημους μετανάστες και συνδέεται με την ανυπαρξία μίας μεταναστευτικής πολιτικής.²¹⁴

Η Ελλάδα όχι μόνο ήταν η τελευταία χώρα της Νότιας Ευρώπης που καθιέρωσε νέο θεσμικό πλαίσιο που να προβλέπει την απογραφή και νομιμοποίηση των ανεπίσημων μεταναστών (Π.Δ.358/97), αλλά παρατηρείται και έλλειψη σταθερού νομικού πλαισίου με συνεχή προεδρικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις και νόμους.²¹⁵ Μετά το πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998, το οποίο κρίθηκε σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματικό, ένας μεγάλος αριθμός από τους μετανάστες που νομιμοποιήθηκαν επανήλθαν στο προηγούμενο νομικό καθεστώς, αφού οι άδειες διήρκεσαν έξι μήνες. Ακολούθησαν άλλα τρία προγράμματα νομιμοποίησης, το 2001, το 2005 και το 2007. Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο και τους συνεργάτες του, αυτά τα προγράμματα μείωσαν τον αριθμό των ανεπίσημων μεταναστών, βελτίωσαν τις συνθήκες διαβίωσής τους και δρομολόγησαν τη δραστική μείωση των απελάσεων, όμως δεν έλυσαν το πρόβλημα παντελώς. Η Ελλάδα δεν ανέπτυξε μία μακροπρόθεσμη και βιώσιμη μεταναστευτική πολιτική, ούτε εφήρμοσε ένα σταθερό και επίσημο σύστημα υποδοχής μεταναστών. Είναι αμφίβολο εάν υπάρχουν

²¹⁴ Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *Αλλοδαποί εργαζόμενοι...*, ό.π., σσ. 22-24.

²¹⁵ Ο πρώτος νόμος που θεσπίζεται ν.1975/1991 αντικαθιστά τον ν.4310/1929. Περιέχει ρυθμίσεις που αφορούν τη νόμιμη είσοδο αλλοδαπών στο ελληνικό έδαφος. Πουθενά δεν γίνεται λόγος για τους αλλοδαπούς που εισήλθαν παράνομα και θέλουν να νομιμοποιηθούν. Γι' αυτούς τους μετανάστες υπάρχουν αυστηρές ποινικές και διοικητικές κυρώσεις. Ο νόμος συμπληρώνεται με διάφορες Υ.Α. και Π.Δ. η έκδοση των οποίων θα πραγματοποιηθεί ύστερα από μεγάλο χρονικό διάστημα. (Στις 26/6/92 Υ.Α. 4803/13/4κγ και Υ.Α. 4803/13/7 α. Στις 31/7/92 Υ.Α. 4803/13/8-α και Υ.Α. 4803/13/9-α. Το Νοέμβριο η Υ.Α. 4803/13/13 α. Το Φεβρουάριο του 1993 η Υ.Α. 30353 και το Σεπτέμβριο η Υ.Α. 4803/13/8-ιε. Το Μάρτιο του 1995 η Υ.Α. 33140). Το 1996 θεσπίζεται ο ν.2434/1996 του οποίου μόνο το άρθρο 16 αφορά τη νομιμοποίηση των μεταναστών. Το Δεκέμβριο του 1996 το άρθρο 3 του ν.2452 περιλαμβάνει συμπληρωματικές διατάξεις του ν.1975/1991. Τον Ιούνιο του 1997 ανακοινώνεται το Π.Δ. 124 που και αυτό συμπληρώνει το νόμο του 1991. Χρειάστηκαν να περάσουν έξι χρόνια προκειμένου με τα Π.Δ. 358/97 και 359/97 του ν.2434/1996 η Ελλάδα να προσανατολιστεί στο πρώτο αξιόλογο βήμα μίας ολοκληρωμένης διαδικασίας νομιμοποίησης και πρώτης αποδοχής του μετανάστη που βρίσκεται ανεπίσημα στη χώρα. Ακολουθούν το Π.Δ. 5/98 που προβλέπει ρυθμίσεις για την έλευση και εγκατάσταση μελών οικογένειας αλλοδαπού και τα Π.Δ.241/98, Π.Δ.242/98. Στους μετέπειτα νόμους (ν.2713/99 και ν.2676/99) υπάρχουν τροποποιητικά άρθρα προηγούμενων νόμων και Π.Δ.. Μετά το 2000 ψηφίζονται άλλοι τρεις νόμοι. Ο ν.2910/2001 ο οποίος προέβλεπε ένα δεύτερο πρόγραμμα νομιμοποίησης και δημιούργησε ένα πλαίσιο πολιτικής για μια μεσοπρόθεσμη διαχείριση της μετανάστευσης. Λίγο αργότερα με το ν.3202/2003 ξεκίνησε η έκδοση αδειών διευτούς διάρκειας. Ακολούθησαν οι νόμοι 3386/2005 και 3536/2007 οι οποίοι περιελάμβαναν νέα προγράμματα νομιμοποίησης καθώς και την ενοποίηση των αδειών διαμονής και εργασίας σε έναν ενιαίο τίτλο. Το ίδιο χρονικό διάστημα υπήρξε εναρμόνιση της ελληνικής νομοθεσίας με τρεις κοινοτικές οδηγίες: Η οδηγία 2003/86/EK για την οικογενειακή επανένωση, η οδηγία 2003/109/EK για τους επί μακρόν διαμένοντες και η οδηγία 2004/81/EK για τη χορήγηση άδειας διαμονής σε θύματα εμπορίας.

περιπτώσεις νόμιμα εργαζομένων μεταναστών (με εξαίρεση τους εποχικούς και εξειδικευμένους εργαζόμενους μετανάστες), που να έχουν εισέλθει νόμιμα στη χώρα.²¹⁶

Ο Γεωργούλας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από το νομικό πλαίσιο που θεσπίστηκε από το 1991 μέχρι και σήμερα, «διακατέχεται από την αντίληψη της προσωρινότητας της παραμονής των μεταναστών, αντιμετωπίζοντάς τους ως εργάτες σε κοινωνικά ανεπιθύμητες θέσεις εργασίας και όχι ως πολίτες με νομοθετικά κατοχυρωμένα δικαιώματα και με τη δυνατότητα πρόσβασης σε δίκτυα και θεσμούς κοινωνικής πολιτικής. Δίδεται έμφαση στην κατασταλτική πολιτική και, βέβαια, στην αναπαραγωγή και διατήρηση της ανεπίσημης μετανάστευσης».²¹⁷ Παρά τα τέσσερα προγράμματα νομιμοποίησης, εκτιμάται ότι ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών εξακολουθεί είτε να διαμένει στην χώρα χωρίς άδεια είτε να εργάζεται υπό συνθήκες αδήλωτης και ανασφάλιστης εργασίας. Αν και ο υπολογισμός του αριθμού αυτού είναι εξαιρετικά δύσκολος, καθώς μπορεί να μεταβάλλεται με μεγάλη ταχύτητα, ο Λιανός και οι συνεργάτες του υπολογίζουν, σε μία από τις πιο πρόσφατες μεθοδολογικά τεκμηριωμένες προσεγγίσεις, ότι ο αριθμός των αλλοδαπών που διαμένουν χωρίς άδεια στην Ελλάδα είναι μεταξύ 172.250 και 209.402 ατόμων.²¹⁸ Είναι σύνηθες ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών να συνεχίζει να εργάζεται ανεπίσημα παρά την απόκτηση άδειας διαμονής η οποία του παρέχει το δικαίωμα να αναλάβει νόμιμη εργασία. Κατ' αυτό τον τρόπο, το ανεπίσημο εργασιακό καθεστώς τους εμποδίζει να ανανεώσουν την άδεια διαμονής, εφόσον βασική προϋπόθεση για την ανανέωση είναι ο μετανάστης να κατέχει μία νόμιμη εργασία ή να μπορεί να αποδείξει ένα εισόδημα ικανό να συντηρήσει τον εαυτό του και την οικογένειά του. Αυτή η προϋπόθεση δεν μπορεί να ισχύει για εκείνους που έχουν περιστασιακή ή αδήλωτη εργασία. Επίσης, ανάμεσα στους μετανάστες που καταφέρνουν να ανανεώσουν την άδεια διαμονής, αρκετοί είναι αυτοί που συνάπτουν ένα συμβόλαιο

²¹⁶ Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Α. Πετραλιάς, *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα: Κρατικές πολιτικές, τα χαρακτηριστικά και η κοινωνική τους θέση*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 2006, σσ. 16-17.

²¹⁷ Σ. Γεωργούλας, «Το νομικό πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα τον εικοστό αιώνα- Μια ιστορική, κριτική οπτική», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ενταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σ. 98.

²¹⁸ Π. Λιανός, Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Ε. Γκέμι, Π. Παπακωνσταντίνου, *Εκτίμηση του όγκου των αλλοδαπών που διαμένουν παράνομα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, 2008, σ. 105. (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/AENEAS_IMEPO_RESEARCH_2008_GR_000.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 5 Ιανουαρίου 2010)

νόμιμης εργασίας για ένα καθορισμένο διάστημα, προκειμένου να ανανεώσουν την άδειά τους, και στη συνέχεια επιστρέφουν στο συνηθισμένο ανεπίσημο εργασιακό καθεστώς τους.²¹⁹

Όσο και αν το νομικό πλαίσιο μετά το 2000 εμφανίζεται να απορρίπτει την «αστυνομική λογική» και να προσανατολίζεται προς την κατεύθυνση ενός συστήματος «επισκεπτών εργατών», με βασικούς στόχους την ελεγχόμενη μετανάστευση και τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας μέσω της καταπολέμησης της ανεπίσημης μετανάστευσης και της παραοικονομίας, εντούτοις οι κριτικές δεν έπαψαν. Το ζήτημα της ισότιμης ένταξης των μεταναστών και η εγγύηση για την προστασία των δικαιωμάτων τους εξακολουθούν να είναι το κυρίαρχο θέμα. Υπάρχουν άλλα δύο ουσιαστικά σημεία κριτικής: αφενός η αποτελεσματικότητα του μοντέλου «επισκέπτη εργάτη» που εφαρμόζεται τώρα στην Ελλάδα, το οποίο και έχει ήδη αμφισβητηθεί από τη δεκαετία του 1970 στη Δυτική Ευρώπη και, αφετέρου, η διεθνής εμπειρία που έχει δείξει ότι τα προγράμματα νομιμοποίησης αλλοδαπών σχεδόν ποτέ δεν αποτρέπουν την εμφάνιση νέου πληθυσμού ανεπίσημων μεταναστών. Όπως επισημαίνει η Καβουνίδα, ακόμη και αν η νομιμοποίηση συνοδεύεται από την ενίσχυση των προσπαθειών ελέγχου των συνόρων και του εσωτερικού της χώρας, αυτός ο έλεγχος δεν μπορεί να είναι αποτελεσματικός, εφόσον συνεχίζει και υπάρχει ζήτηση για εργασία των μεταναστών στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής. Αντιθέτως, ο ενισχυμένος έλεγχος καθιστά όλο και πιο επικίνδυνη τη διάβαση των συνόρων και η διακίνηση των ανεπίσημων μεταναστών συνθέτει μία όλο και πιο κερδοφόρα οικονομική δραστηριότητα.²²⁰

Ενδιαφέρουσα παρουσιάζεται σε αυτό το σημείο η κριτική που ασκείται από τη μεριά των συνδικάτων: «Αν πράγματι η επιλογή της κρατικής πρακτικής, που επιβεβαιώνεται σε μεγάλο βαθμό μέχρι σήμερα, ήταν η οποιαδήποτε προσπάθεια ελέγχου της μεταναστευτικής ροής και όχι η πλήρης αποδοχή της κάλυψης της ζήτησης για φτηνή αδήλωτη εργασία, τότε η αποτελεσματικότερη μέθοδος για την επίτευξη αυτού του στόχου θα ήταν η συγκράτηση της ζήτησης για φτηνή και αδήλωτη εργασία, με μέσα που έχει στη διάθεσή του ο κρατικός μηχανισμός, δηλαδή με την εξασφάλιση του σεβασμού των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων

²¹⁹ Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Α. Πετραλιάς, *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα...*, ό.π., σσ. 82-83.

²²⁰ Τ. Καβουνίδα, *Η Πολιτική της Νομιμοποίησης Παράνομων Μεταναστών: Ελληνική και Διεθνής Εμπειρία*, Αθήνα, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική, Μάρτιος 2004, σσ. 58,59.

όλων των εργαζομένων ντόπιων και ξένων». ²²¹ Ωστόσο, όπως έχει αποδειχθεί σε ανάλογες περιπτώσεις άλλων χωρών, ο έλεγχος και η προστασία της αγοράς εργασίας από μόνα τους δεν εμποδίζουν την ανεπίσημη μετανάστευση. Πιο πρόσφατες συζητήσεις αναδεικνύουν και άλλες πολιτικές που θεωρούνται καταλληλότερες από την καταστολή και τις κυρώσεις προς τους εργοδότες που προσλαμβάνουν ανεπίσημους μετανάστες. Αυτές οι πολιτικές περιλαμβάνουν τα παρακάτω μέτρα. ²²²

- Μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας και θέσπιση οικονομικών ή δημοσιονομικών κινήτρων (π.χ. μείωση κοινωνικών εισφορών ή φόρων σε ορισμένους τομείς και για ορισμένες εργασίες) που θα ενθαρρύνουν τους εργοδότες να απασχολήσουν εργαζόμενους νόμιμα και, έτσι, να περιοριστεί σταδιακά η ανεπίσημη απασχόληση όχι μόνο των μεταναστών αλλά και άλλων ατόμων.
- Σύναψη συμφωνιών με τις χώρες προέλευσης για συνεργασία στην αναχαίτιση των ανεπίσημων ροών. Αυτές οι συμφωνίες θα προβλέπουν ως αντάλλαγμα κίνητρα για τις χώρες αποστολής, όπως για παράδειγμα πρόβλεψη συγκεκριμένου αριθμού αδειών για προσωρινή οικονομική μετανάστευση.
- Διεύρυνση των ευκαιριών και των δυνατοτήτων για επίσημη μετανάστευση. Οι νόμιμες δίοδοι εισδοχής να μη βαρύνονται από χρονοβόρες και γραφειοκρατικές διαδικασίες.
- Μέτρα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Χωρίς μία πολιτική ένταξης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής ενδέχεται να υπονομευτούν τα οικονομικά οφέλη από τη μετανάστευση και να απειληθεί η κοινωνική συνοχή.

Η πολιτική όμως που εφαρμόζεται στην Ελλάδα στερείται κοινωνικής νομιμοποίησης, με την έννοια της μη ένταξης των μεταναστών στην πράξη στο πεδίο των ασφαλιστικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Όπως επιβεβαιώνει ο Ρομπόλης, «ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών δεν είναι εγγεγραμμένοι στην κοινωνική ασφάλιση, δεν δικαιούνται επιδόματα ανεργίας, οι αμοιβές τους είναι πολλές φορές χαμηλότερες απ' αυτές που προβλέπουν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας,

²²¹ Α. Καψάλης, Π. Λινάρδου-Ρυλιών, «Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική. Απολογισμός και προτάσεις από τη σκοπιά των συνδικάτων», στο Π. Λινάρδος-Ρυλιών, Α. Καψάλης, (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Μελέτες 22, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2005, σ.13, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/ΜΕΛΕΤΕΣ/ΜΕΛΕΤΗ_22.zip, ημερομηνία επίσκεψης 10 Απριλίου 2008).

²²² Τ. Καβουνίδη, *Η Πολιτική της Νομιμοποίησης Παράνομων Μεταναστών...*, ό.π., σσ. 65-70.

αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην οικογενειακή επανένωση και απουσιάζουν οι πολιτικές ενίσχυσης της μητρικής γλώσσας και της κουλτούρας τους».²²³ Ιδιαίτερα για τους ανεπίσημους μετανάστες η ελληνική νομοθεσία δεν προβλέπει κανενός είδους δικαίωμα. Αντίθετα, θεσπίζει συγκεκριμένες κυρώσεις γι' αυτούς και τους εργοδότες τους. Επίσης, όπως σημειώνουν ο Κανελλόπουλος και οι συνεργάτες του, απαγορεύεται στις δημόσιες υπηρεσίες, ΝΠΔΔ, τοπικές αρχές, οργανισμούς κοινής ωφέλειας και επιχειρήσεις, καθώς και στους οργανισμούς κοινωνικής ασφάλισης, την παροχή οποιασδήποτε υπηρεσίας σε αλλοδαπούς, οι οποίοι δεν μπορούν να αποδείξουν ότι διαμένουν νόμιμα στη χώρα. Επιπλέον, προβλέπεται η υποχρέωση των δημόσιων φορέων να αναφέρουν στις αστυνομικές αρχές κάθε περίπτωση ανεπίσημου μετανάστη. Η απαγόρευση παροχής υπηρεσιών επεκτείνεται σε νοσοκομεία και κλινικές, εκτός αν πρόκειται για επείγον περιστατικό ή για την παροχή υπηρεσιών υγείας σε παιδιά. Εξαιρέση αποτελεί η φοίτηση στα ελληνικά σχολεία. Από το 1996 και μετά, σύμφωνα με το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο (2413/1996), η εγγραφή των ανήλικων παιδιών των ανεπίσημων μεταναστών γίνεται απρόσκοπτα χωρίς τα αναγκαία δικαιολογητικά. Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι η εφαρμογή όλων των παραπάνω απαγορευτικών διατάξεων στην πράξη είναι αμφίβολη.²²⁴

Τα τελευταία χρόνια το ελληνικό κράτος προχώρησε στην υιοθέτηση μίας σειράς Κοινοτικών Οδηγιών, που ευνοούν την οικογενειακή συνένωση και δίνουν στους επί μακρόν διαμένοντες το δικαίωμα της εγκατάστασης για μεγάλο χρονικό διάστημα στη χώρα υποδοχής με πλήρη εργασιακά δικαιώματα. Το Μάρτιο του 2010 ψηφίστηκε ο νόμος 3838/10, που αφορά την απόκτηση ελληνικής ιθαγένειας, καθώς και το δικαίωμα του «εκλέγειν» και «εκλέγεσθαι» από μετανάστες που ζουν νόμιμα στην Ελλάδα. Αν και ο νόμος αυτός, λόγω της αυστηρότητας των προϋποθέσεων που θέτει αποκλείει τη μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών, ωστόσο, η πολιτεία για πρώτη φορά δεν θεωρεί πλέον ότι για το ζήτημα της ιθαγένειας και των πολιτικών δικαιωμάτων, επικρατεί το «δίκαιο του αίματος» και εντάσσει στις αρχές της την αντίληψη του «δικαίου του εδάφους». Οι μετανάστες και τα παιδιά τους μπορούν να

²²³ Σ. Ρομπόλης, «Οικονομία, αγορά εργασίας και μετανάστευση στην Ελλάδα», στο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, Α. Καψάλης, (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Μελέτες 22, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2005, σσ. 39-40, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/ΜΕΛΕΤΕΣ/ΜΕΛΕΤΗ_22.zip, ημερομηνία επίσκεψης 10 Απριλίου 2008).

²²⁴ Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Α. Πετραλιάς, *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα...*, ό.π., σσ. 78-80.

αποκτήσουν υπό προϋποθέσεις την ελληνική ιθαγένεια²²⁵ και, για πρώτη φορά, όσοι διαμένουν νόμιμα στη χώρα και έχουν οριστικές άδειες διαμονής μπορούν να ψηφίσουν στις τοπικές εκλογές πρώτου βαθμού. Ο νόμος προβλέπει επίσης ότι οι μετανάστες θα μπορούν να εκλέγονται έως το αξίωμα του δημοτικού συμβούλου υπό τον όρο να μιλούν επαρκώς την ελληνική γλώσσα.

Παρά την υιοθέτηση των παραπάνω οδηγιών και του πρόσφατου νόμου (ν.3838/10), η μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα, όπως τονίζει ο Ρομπόλης, «εμφανίζεται συγκρατημένη στην προώθηση τέτοιων ρυθμίσεων που οδηγούν στη μονιμότερη παρουσία των μεταναστών και των οικογενειών τους».²²⁶ Στην ίδια διαπίστωση καταλήγουν και οι Γρόπα και Τριανταφυλλίδου, σύμφωνα με τις οποίες « η Ελλάδα εξακολουθεί να δυσκολεύεται να αποδεχθεί το ρόλο της ως κοινωνία υποδοχής. Η μεταναστευτική της πολιτική στερείται μεσοπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης προοπτικής και τα μέτρα που έχουν παρθεί μέχρι σήμερα ήταν, εκ των υστέρων, βραχυπρόθεσμα και αποσπασματικά».²²⁷

Παράλληλα, η κεντρική και η περιφερειακή διοίκηση καθώς και η τοπική αυτοδιοίκηση, που υλοποιούν τη μεταναστευτική πολιτική, δεν έχουν επιτύχει υψηλά επίπεδα αποτελεσματικής λειτουργίας και εξυπηρέτησης των μεταναστών. Η ανεπάρκεια της υπάρχουσας υποδομής, η γραφειοκρατία και οι ελλείψεις σε διοικητικό προσωπικό δημιουργούν ταλαιπωρία και πολλές φορές εκμετάλλευση των μεταναστών από διάφορους μεσάζοντες. Επίσης, οι μεγάλες καθυστερήσεις στην απόδοση των αδειών παραμονής και εργασίας, σε συνδυασμό με τη μικρή διάρκεια της ισχύος τους (ένα - δύο έτη), έχουν ως αποτέλεσμα οι μετανάστες να τις παραλαμβάνουν ληγμένες. Το καθεστώς προσωρινότητας, όπως επισημαίνει ο

²²⁵ Τα παιδιά που γεννιούνται στην Ελλάδα από γονείς που διαμένουν μόνιμα και νόμιμα στη χώρα επί πέντε συνεχή έτη ή παιδιά που έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς την παρακολούθηση έξι τάξεων ελληνικού σχολείου και κατοικούν μόνιμα και νόμιμα στη χώρα αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια, με κοινή δήλωση των γονιών τους. Για τους ενήλικες βασικές προϋποθέσεις είναι να διαμένουν στην Ελλάδα νόμιμα για επτά συνεχή έτη πριν από την υποβολή της αίτησης πολιτογράφησης, να έχουν άδεια επί «μακρόν διαμένοντος», να γνωρίζουν επαρκώς την ελληνική γλώσσα, και να έχουν ενταχθεί ομαλά στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Βλ. σχετικά: Πρακτικά της ΠΕ΄, 16 Μαρτίου 2010, Συνεδρίασης της Ολομέλειας της Βουλής, *Σύγχρονες διατάξεις για την ελληνική ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις*, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.yypes.gr/UserFiles/24e0c302-6021-4a6b-b7e48259e281e5f3/N_3838.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 20 Απριλίου 2009).

²²⁶ Σ. Ρομπόλης, *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα. Απολογισμοί και προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007, σ. 124.

²²⁷ Ρ. Γρόπα, Α. Τριανταφυλλίδου, «Ελλάδα», στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρόπα (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*, Αθήνα, Κριτική, 2009, σσ. 215-216.

Χατζής, «δεν είναι απλώς ένα σύμπτωμα γραφειοκρατίας, είναι αυτό που χαρακτηρίζει την όλη στάση της ελληνικής πολιτείας απέναντι στους μετανάστες».²²⁸

Ως εκ τούτου, ο μετανάστης βιώνει μια διαρκή εκκρεμότητα ως προς το καθεστώς της διαμονής του, πράγμα που του γεννά ένα αίσθημα ανασφάλειας ως προς την παραμονή και την ένταξή του στην κοινωνία.

4.2 Η ποσοτική προσέγγιση του φαινομένου

Η έλλειψη μίας εξειδικευμένης και ρεαλιστικής πολιτικής διαχείρισης του μεταναστευτικού ρεύματος είχε ως συνέπεια την απουσία μιας ρεαλιστικής αποτύπωσης της μεταναστευτικής κατάστασης. Σύμφωνα με τον Ζαβό, «τα όποια στοιχεία υπάρχουν για τους μετανάστες είναι αποσπασματικά, παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα ανάλογα με το αντικείμενο του εκάστοτε φορέα και βρίσκονται διάσπαρτα στα μητρώα των κατά τόπους αρμοδίων υπηρεσιών».²²⁹ Η λειτουργία από το 2004 της βάσης δεδομένων για τις άδειες παραμονής του Υπουργείου Εσωτερικών είναι μία σημαντική προσπάθεια αποτύπωσης του φαινομένου, έστω και αν αποκλείονται οι ανεπίσημοι μετανάστες. Ωστόσο και σε αυτή την περίπτωση υπάρχουν σημαντικές δυσκολίες ως προς την πληρότητα των δεδομένων.²³⁰ Τα παρακάτω στοιχεία έχουν αντληθεί από τις απογραφές του πληθυσμού της ΕΣΥΕ, από τις εκάστοτε καταγραφές του ελληνικού κράτους που είχαν ως στόχο τη νομιμοποίηση των ανεπίσημων μεταναστών, καθώς και από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ που πραγματοποιήθηκε το δεύτερο τρίμηνο των ετών 1999, 2000 και 2002.

²²⁸ Χ. Χατζή, «Ο αλλοδαπός ως υποκείμενο δικαιωμάτων στην ελληνική έννομη τάξη», στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική, 2004, σ. 236.

²²⁹ Α. Ζαβού, «Ζητήματα και προτάσεις για τις πολιτικές αντιμετώπισης της μετανάστευσης στην Ελλάδα στο άμεσο μέλλον» στο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, Α. Καψάλης, (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Μελέτες 22, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2005, σ. 112, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/ΜΕΛΕΤΕΣ/ΜΕΛΕΤΗ_22.zip, ημερομηνία επίσκεψης 10 Απριλίου 2008).

²³⁰ Για τα προβλήματα που προκύπτουν από τη βάση δεδομένων του Υπουργείου Εσωτερικών καθώς και αυτά που προέκυψαν από την απογραφή του 2001, βλ. σχετικά: Μ. Baldwin-Edwards, Ι. Κυριάκου, Π. Κακαλικά, Γ. Κάτσιος, *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης, Ι.Α.Π.Α.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2004, σσ. 29-30, 32-34. (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/IMEPO_Report_Greek_revised_Final1.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 25 Απριλίου 2009).

Η μεταβολή της Ελλάδας από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών αρχίζει να εμφανίζεται το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970, συνεχίζεται στη δεκαετία του 1980 και εντείνεται μετά το 1990. Σύμφωνα με τις απογραφές της ΕΣΥΕ το σύνολο των ξένων υπηκόων το 1971 ανέρχεται στις 92.568, το 1981 στις 171.424, το 1991 στις 167.276 και δέκα χρόνια αργότερα ο αριθμός αυτός σχεδόν πενταπλασιάζεται και ανέρχεται στις 762.191.²³¹ Είναι όμως αδύνατον να υπολογισθεί με ακρίβεια ο συνολικός αριθμός των μεταναστών, ανεπίσημων και επίσημων, που βρίσκονται στην Ελλάδα, καθώς στα νούμερα των απογραφών δεν αποτυπώνεται μόνο ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών, αλλά και οι ομογενείς χωρίς την ελληνική υπηκοότητα και οι πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.²³²

Παράλληλα με τις απογραφές της ΕΣΥΕ οι βάσεις δεδομένων που δημιουργήθηκαν για τις καταγραφές των ανεπίσημων μεταναστών μάς δίνουν τα εξής στοιχεία: Το 1998 και το 2001 έγιναν οι δύο πρώτες προσπάθειες νομιμοποίησης. Οι αλλοδαποί που υπέβαλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής το 1998 ανερχόταν σε 371.641. Εκτιμήσεις εκείνης της εποχής ανέβαζαν σε 150.000 περίπου τους ανεπίσημους μετανάστες που δεν προσήλθαν σε αυτή τη διαδικασία νομιμοποίησης.²³³ Στη δεύτερη προσπάθεια νομιμοποίησης το 2001 συγκεντρώθηκαν 367.860 αιτήσεις και στο τρίτο πρόγραμμα νομιμοποίησης του 2005 υπέβαλαν αίτηση 145.000. Ακολούθως, σύμφωνα με τη βάση δεδομένων του Υπουργείου Εσωτερικών, το 2006 εκδόθηκαν 695.979 άδειες παραμονής.²³⁴ Το 2008 υπολογίζεται ότι ο συνολικός αριθμός των οικονομικών μεταναστών που ήταν εγκατεστημένοι στην Ελλάδα κυμαίνεται μεταξύ του ενός εκατομμυρίου και ενός εκατομμυρίου διακοσίων χιλιάδων.²³⁵

Από όλες τις υπάρχουσες πηγές, τα στατιστικά στοιχεία από την απογραφή του πληθυσμού το 2001 και την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ, δίνουν τη δυνατότητα περαιτέρω επεξεργασίας και εξαγωγής χρήσιμων συμπερασμάτων.

²³¹ Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Απογραφών Πληθυσμού, αναφέρεται στο Χ. Μπάγκαβος, «Δημογραφικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση» στο Κ. Κασμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg, 2003. σ. 70

²³² M. Baldwin-Edwards, I. Κυριάκου, Π. Κακαλίκα, Γ. Κάτσιος, *Στατιστικά δεδομένα...*, ό.π., σ. 4.

²³³ Τ. Καβουνίδη, Λ. Χατζάκη, *Αλλοδαποί που υπέβαλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής: υπηκοότητα, φύλο και χωροθέτηση*, Αθήνα, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Μάρτιος 2000, σ. 1.

²³⁴ Αναφέρεται στο Π. Λιανός, Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Ε. Γκέμι, Π. Παπακωνσταντίνου, *Εκτίμηση του όγκου των αλλοδαπών...*, ό.π., σ. 5.

²³⁵ Σ. Ζωγραφάκης, Θ. Μητράκος, *Πόσους μετανάστες μπορούμε να έχουμε*; Ημερίδα: Απασχόληση και ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες, Αθήνα, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 31 Οκτωβρίου 2008.

Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, από το σύνολο των μεταναστών που διαμένουν στην Ελλάδα, 415.552 είναι άνδρες και 346.639 είναι γυναίκες (54,5% άνδρες και 45,5% γυναίκες). Ως προς την εθνικότητα, περισσότεροι από τους μισούς είναι Αλβανοί (55,7%), ενώ ακολουθούν με μεγάλη διαφορά οι Βούλγαροι με 4,7%, οι Γεωργιανοί με 2,9%, και οι Ρουμάνοι με 2,9%.²³⁶

Επιπλέον, ο αριθμός των μεταναστών της τελευταίας απογραφής αντιστοιχεί στο 7% του πληθυσμού της χώρας. Ένας σημαντικός αριθμός των μεταναστών (80%), βρίσκεται στις παραγωγικές ηλικίες 15-64 ετών. Το 17% των μεταναστών είναι ηλικίας 0-14 ετών και το 3,5% είναι πληθυσμός άνω των 65 ετών. Είναι ενδιαφέρον να τονιστεί ότι το 50% των μεταναστών (άνδρες και γυναίκες) ανήκουν στον παραγωγικό πληθυσμό, ηλικίας 20-44 ετών, τη στιγμή που ο παραγωγικός πληθυσμός ηλικίας 20-44 ετών στο σύνολο της Ελλάδας δεν υπερβαίνει το 38% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.²³⁷

Ο αριθμός των μεταναστών που έχει ενταχθεί στην αγορά εργασίας αποτελεί το 9,6% του συνολικού εργατικού δυναμικού και ανέρχεται στα 431.300 άτομα. Το μέσο ποσοστό ανεργίας των μεταναστών είναι οριακά μικρότερο από το μέσο ποσοστό της χώρας (9,2% έναντι 9,3%). Η απασχόλησή τους αναφέρεται κυρίως στη μισθωτή εργασία (90%). Αυτοαπασχολούμενοι είναι το 6,5%, από τους οποίους το 2,8% είναι εργοδότες και τέλος το 1,7% ανήκει στα συν-βοηθούμενα και μη αμειβόμενα μέλη. Τέλος, η κατά επάγγελμα ταξινόμηση της απασχόλησής τους έχει ως εξής: Το 37% των μεταναστών εργάζεται ως ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες, το 27% ως τεχνίτες, το 4,4% ως χειριστές μεταφορικών μέσων, το 10,4% εργάζεται στην παροχή υπηρεσιών και ως πωλητές, το 7% ως ειδικευμένοι γεωργοί-κτηνοτρόφοι, το 9,6% απασχολείται στα «λοιπά επαγγέλματα» και το 4,7% των μεταναστών δεν έχει δηλώσει επάγγελμα.²³⁸

Ενδιαφέροντα συγκριτικά στοιχεία ως προς την οικογενειακή και την εργασιακή κατάσταση, το επίπεδο εκπαίδευσης και τα έτη παραμονής, των επίσημων όσο και

²³⁶ Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή Πληθυσμού 2001, αναφέρεται στο Μ. Παύλου, «Η Ελλάδα της μετανάστευσης με αριθμούς», στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική, 2004, σ. 373.

²³⁷ Γ. Κρητικίδης, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα», αναφέρεται στο Σ. Ρομπόλης, «Οικονομία, αγορά εργασίας...», ό.π., σ. 32.

²³⁸ Γ. Κρητικίδης, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα», αναφέρεται στο Σ. Ρομπόλης, «Οικονομία, αγορά εργασίας...», ό.π., σσ. 35-36.

των ανεπίσημων μεταναστών, παρουσιάζει η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ. Τα σημαντικότερα συγκριτικά στοιχεία είναι τα εξής:²³⁹

- Ως προς την οικογενειακή κατάσταση παρατηρείται ότι οι παντρεμένοι μετανάστες τείνουν να είναι σε μεγαλύτερο βαθμό νόμιμοι και ασφαλισμένοι σε σύγκριση με τους ανύπαντρους. Το 70% των νόμιμων και ασφαλισμένων μεταναστών είναι παντρεμένοι, ενώ στο σύνολο των ανασφάλιστων και ανεπίσημων το ποσοστό τους μειώνεται περίπου στο 58%. Αντίστοιχα, στην πρώτη κατηγορία το 27,7% είναι ανύπαντροι, ενώ στη δεύτερη το ποσοστό των ανύπαντρων αυξάνεται στο 36,9%.
- Ως προς την εργασιακή τους κατάσταση παρατηρείται ότι το ποσοστό ανεργίας των επίσημων μεταναστών είναι περίπου ίσο με αυτό των Ελλήνων. Αντιθέτως, το ποσοστό των ανέργων ανεπίσημων μεταναστών είναι σχεδόν διπλάσιο από το αντίστοιχο των επίσημων μεταναστών (13% και 7% αντίστοιχα). Αυτό το ποσοστό αποτυπώνει τις δυσκολίες που συναντούν οι ανεπίσημοι μετανάστες για να βρουν εργασία. Επίσης, υψηλότερο είναι το ποσοστό των ανεπίσημων μεταναστών που διαμένει στη χώρα και είναι εκτός εργατικού δυναμικού (26,8%), σε σύγκριση με τους νόμιμους μετανάστες που οι μη ενεργοί εργασιακά είναι λιγότεροι (24%).
- Οι επίσημοι μετανάστες έχουν σημαντικά υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από τους ανεπίσημους και, όπως φαίνεται από την έρευνα, συναγωνίζονται σε επίπεδο σπουδών αρκετά καλά τους Έλληνες. Είναι ενδεικτικό ότι, για όλα τα επίπεδα σπουδών από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και άνω, οι νόμιμοι μετανάστες παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά σε σύγκριση με τους ανεπίσημους, ενώ το αντίθετο συμβαίνει για τα κατώτερα επίπεδα. Το 19,7% των επίσημων μεταναστών είναι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας, το 35,4% δευτεροβάθμιας και το 12,4% έχει πτυχίο ανώτερης ή ανώτατης εκπαίδευσης. Τα αντίστοιχα ποσοστά των ανεπίσημων μεταναστών είναι 28% στην πρωτοβάθμια, το 29,3% στη δευτεροβάθμια και το 11% στην ανώτερη εκπαίδευση.
- Ως προς το χρόνο παραμονής, οι ανεπίσημοι μετανάστες έχουν μικρότερη περίοδο διαμονής στην Ελλάδα σε σύγκριση με τους επίσημους. Είναι ενδεικτικό ότι ο ένας στους δύο ανεπίσημους διαμένει στη χώρα κάτω από τέσσερα έτη. Από την άλλη πλευρά, ένα αξιόλογο ποσοστό επισήμων μεταναστών (18,3%) διαμένει στη χώρα πάνω από μία δεκαετία.

²³⁹ Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, στο Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Α. Πετραλιάς, *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 50-54.

Τέλος, η μεταναστευτική εισροή έχει διαφοροποιήσει και τη σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού της χώρας. Παρατηρείται ο αριθμός των αλλοδαπών μαθητών στα ελληνικά σχολεία σταδιακά να αυξάνεται. Έτσι το 1993-1994 οι αλλοδαποί μαθητές αριθμούσαν 8.455 άτομα (το 0,6% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού), το 2003-2004 ήταν 98.241 μαθητές και το 2005-2006 αριθμούσαν 108.684 άτομα και αποτελούσαν το 6,8% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.²⁴⁰ Όσον αφορά το ποσοστό συμμετοχής των αλλοδαπών μαθητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, τα στοιχεία είναι ελλιπή. Ωστόσο, στην πιο πρόσφατη Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών που διεξήχθη από την Ε.Σ.Υ.Ε.²⁴¹ και κάλυψε δειγματοληπτικά όλα τα νοικοκυριά της χώρας, διαπιστώνεται ότι το ποσοστό συμμετοχής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση των παιδιών των μεταναστών είναι το μικρότερο σε σύγκριση με τις άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης. Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, σχεδόν το σύνολο των παιδιών των μεταναστών φοιτούν στις τρεις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης (προσχολική εκπαίδευση, δημοτικό, γυμνάσιο). Στην πλειοψηφία τους δεν συνεχίζουν τη φοίτησή τους στο λύκειο (περίπου το 66% της μεταναστευτικής νεολαίας ηλικίας 14-18 ετών) και κατ' επέκταση σε ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (περίπου το 85% της μεταναστευτικής νεολαίας ηλικίας 19-24 ετών).

4.3 Έρευνες περί μεταναστών στην Ελλάδα

Οι εμπειρικές έρευνες του μεταναστευτικού φαινομένου και η επίδρασή του στην ελληνική κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα είναι σχετικά λίγες. Ωστόσο, παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς αναδεικνύουν όχι μόνο τα προβλήματα που προκύπτουν από την εμφάνιση του φαινομένου αλλά και τη σημασία του στη λειτουργία της αγοράς εργασίας και στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, όπως, επίσης, και τις διαδικασίες εκείνες που συντελούνται σε κοινωνικό επίπεδο και

²⁴⁰ Ι.ΜΕ.ΠΟ., «Αλλοδαποί μαθητές στην Ελλάδα», αναφέρεται στο Σ. Ρομπόλης, *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα ...*, ό.π., σ. 93.

²⁴¹ Ε.Σ.Υ.Ε., Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2004/05, στο Α. Κόντης, Σ. Ζωγραφάκης, Θ. Μητράκος, Εταιρία Knowledge Systems A.E., *Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2006, σσ. 25-26, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/eriptoseisAEP.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 5 Ιανουαρίου 2010).

αφορούν την ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Παρακάτω παρουσιάζονται οι σημαντικότερες από αυτές τις έρευνες.

Η έρευνα των Σαρρή, Λιανού,²⁴² που πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990, εστιάστηκε σε τέσσερις νομούς της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκης, Ημαθίας, Κιλκίς και Πέλλας) και είχε ως στόχο τη διερεύνηση των νέων συνθηκών που διαμορφώνονται στις τοπικές αγορές εργασίας εξαιτίας της μετανάστευσης. Σύμφωνα με τα ευρήματα αυτής της έρευνας, οι μόνιμοι ανεπίσημοι μετανάστες απασχολούνται κατά το μεγαλύτερο ποσοστό στη γεωργία (50%) και ακολουθούν οι οικοδομές-κατασκευές (21%) και η βιομηχανία-βιοτεχνία (18%). Κατά μία πολύ μεγάλη αναλογία (87%) απασχολούνται σε δουλειές ανειδίκευτου εργάτη και αλλάζουν εύκολα δουλειές. Από τη μεριά των προσωρινών ανεπίσημων μεταναστών η απασχόληση στη γεωργία παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερα ποσοστά (82%), ενώ οι οικοδομές-κατασκευές μικρότερα (12%). Στη βιομηχανία-βιοτεχνία η απασχόληση των προσωρινών ανεπίσημων μεταναστών είναι περίπου μηδενική. Όσον αφορά την αμοιβή τους, αυτή είναι σημαντικά κατώτερη εκείνης των Ελλήνων περισσότερο και από το 40%. Οι ανεπίσημοι μετανάστες υποκαθιστούν εν μέρει τους Έλληνες, εντείνοντας το πρόβλημα της ανεργίας μεταξύ των ανειδίκευτων εργατών και μεταξύ των εποχικών εργατών, χωρίς να παρατηρούνται αρνητικές επιπτώσεις στους ειδικευμένους εργάτες. Ταυτόχρονα όμως υπάρχουν εργασίες που κάνουν οι μετανάστες, οι οποίες δεν θα γίνονταν χωρίς αυτούς. Στον κοινωνικό τομέα οι σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με τους μετανάστες δεν είναι ούτε ιδιαίτερα φιλικές ούτε εχθρικές. Σημαντικά ωστόσο προβλήματα εντοπίζονται στο ζήτημα της διαβίωσης και εγκατάστασής τους. Πάνω από το 90% των ανεπίσημων μεταναστών ζουν σε εγκαταλελειμμένα σπίτια ή στάβλους και από αυτούς τουλάχιστον οι μισοί ζουν στην ύπαιθρο, πιθανότατα σε παλαιά κτίσματα ή πρόχειρους καταυλισμούς.

Την ίδια πάνω κάτω χρονική περίοδο, πραγματοποιείται η έρευνα του Καρασαβόγλου και των συνεργατών του²⁴³ στο Νομό Καβάλας, τα ευρήματα της οποίας συμβαδίζουν με αυτά της προηγούμενης έρευνας που αναφέραμε. Και σε αυτή την περίπτωση οι αλλοδαποί καλύπτουν κατά κύριο λόγο εποχικές ανάγκες της οικονομίας. Βασικοί τομείς απασχόλησης είναι η γεωργία (36,5%) και η κτηνοτροφία

²⁴² Α. Σαρρή, Θ. Λιανός, *Μετανάστευση και τοπικές αγορές εργασίας στη Βόρεια Ελλάδα*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών Διεθνούς Οικονομικής και Ανάπτυξης, Ινστιτούτο Ανάπτυξης και Βαλκανικής Στρατηγικής, Δεκέμβριος 1994.

²⁴³ Α. Καρασαβόγλου, Δ. Μαδυτινός, Μ. Νικολαΐδης, Δ. Καστορίδας, *Ξένοι εργάτες στο Νομό Καβάλας. Επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία*, Τ.Ε.Ι. Καβάλας, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Γενικές εκδόσεις Καβάλας, Νοέμβριος 1996.

(26,9%) και ακολουθούν οι οικοδομές, η εξόρυξη και ο τουρισμός. Οι λόγοι πρόσληψης αυτού του εργατικού δυναμικού πρωτευόντως οφείλονται στο χαμηλό ημερομίσθιο και δευτερευόντως στην έλλειψη ντόπιου εργατικού δυναμικού. Και εδώ, βεβαίως, εντοπίζεται το έντονο πρόβλημα στέγασης εξίσου με το γεγονός της έλλειψης εμπιστοσύνης από τους ντόπιους.

Η έρευνα των Βαΐου και Χατζημιχάλη,²⁴⁴ που έγινε σε διάφορες χρονικές περιόδους κατά το διάστημα 1987-1993, διερευνά και αυτή την περίπτωση των μεταναστών στους Νομούς Πέλλας και Ημαθίας. Τα αποτελέσματά της ενισχύουν τη βασική υπόθεση εργασίας ότι συγκεκριμένες ομάδες μεταναστών συνθέτουν ένα δομικό πλέον φαινόμενο στην ελληνική ύπαιθρο. Η προσφορά και η εκμετάλλευση φτηνών ξένων εργατών κάλυψε τα τοπικά ελλείμματα εργασίας, αύξησε τις αγροτικές αποδόσεις, περιόρισε τις αυξήσεις ημερομισθίων στη γεωργία και συγκράτησε προς τα κάτω τις τιμές των αγροτικών προϊόντων. Η εργασία από το 1985 έως το 1991 των ανεπίσημων εργαζομένων Πολωνών και ύστερα των Αλβανών που τους αντικατέστησαν, δεν υποκατέστησε τις εργασίες των ντόπιων, αλλά πραγματοποιήθηκε κατά 34% σε τομείς όπου αν δεν υπήρχαν οι ξένοι εργάτες δεν θα προχωρούσε καμία εργασία. Γίνεται έτσι κατανοητή η συμβολή της ανεπίσημης αγροτικής εργασίας στην άνοδο του ΑΕΠ.

Τα παραπάνω αποτελέσματα και των τριών ερευνών καταδεικνύουν την αναγκαιότητα σε ξένο εργατικό δυναμικό στην αγροτική οικονομία της Βορείου Ελλάδας και συγκεκριμένα σε δραστηριότητες εντάσεως εργασίας. Καθώς όμως εστιάζονται σε συγκεκριμένες αγορές εργασίας με ιδιαίτερες ανάγκες σε εποχικό εργατικό δυναμικό, δεν είναι σε θέση να απαντήσουν στο ερώτημα της συνολικής επίδρασης των μεταναστών στην οικονομία και, ιδιαίτερα, στους μισθούς και στη διανομή του εισοδήματος. Επιπροσθέτως, εντοπίζονται ορισμένα μειονεκτήματα στον τρόπο συλλογής των στοιχείων. Κατά κύριο λόγο στις δύο πρώτες έρευνες και, εν μέρει, στην έρευνα των Βαΐου και Χατζημιχάλη, τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από άτομα που εξέφραζαν κάποια δημόσια αρχή ή κάποιον επαγγελματικό φορέα, εμπεριέχοντας τον κίνδυνο αφενός οι απαντήσεις να είναι υποκειμενικές και, αφετέρου, οι πληροφορίες που είχαν στη διάθεσή τους οι φορείς να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν

²⁴⁴ Ν. Βαΐου, Κ. Χατζημιχάλη, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, Περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας, 1997, σσ.159-177.

τα αποτελέσματά τους να γενικευθούν στο σύνολο των αγροτικών περιοχών της χώρας.

Στο ερώτημα της συνολικής επίδρασης των ανεπίσημων μεταναστών στην οικονομική ευημερία, στους μισθούς και στη διανομή του εισοδήματος απαντά η μελέτη των Σαρρή και Ζωγραφάκη.²⁴⁵ Η μετανάστευση, σύμφωνα με αυτή τη μελέτη, συνεισφέρει σημαντικά στην εθνική οικονομία, αυξάνοντας το ΑΕΠ κατά 1,5%, τις συνολικές ιδιωτικές επενδύσεις κατά 0,9% και μειώνει το δείκτη τιμών του καταναλωτή. Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι η μετανάστευση συμβάλλει στην αύξηση της απασχόλησης, καθώς μόνο κατά το 1/3 εκτοπίζει ντόπιους εργαζόμενους και κατά τα 2/3 δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας. Ως προς τους μισθούς σημειώνεται σοβαρή μείωση των αμοιβών των ανειδίκευτων εργαζομένων και αύξηση των αποδοχών των ειδικευμένων. Οι επιδράσεις στη διανομή του εισοδήματος ποικίλλει ανάλογα με την κατηγορία των εργαζομένων. Οι ανειδίκευτοι εργάτες και οι εργάτες γης πλήττονται σοβαρά από την εργασία των ανεπίσημων μεταναστών, ενώ όλα τα αγροτικά νοικοκυριά εμφανίζονται ωφελημένα. Τα φτωχά και μεσαίων εισοδημάτων αστικά νοικοκυριά με αρχηγό ανειδίκευτο εργάτη έχουν υποστεί μείωση του καθαρού διαθέσιμου εισοδήματός τους, ενώ τα αστικά νοικοκυριά με αρχηγό ειδικευμένο εργάτη ή εκτός εργατικού δυναμικού, όπως οι συνταξιούχοι, φαίνεται να ωφελούνται.

Από μία άλλη εμπειρική – οικονομετρική διερεύνηση των επιπτώσεων της χρήσης των μεταναστών στον αγροτικό τομέα, που έγινε από τον Χλέτσο και τους συνεργάτες του,²⁴⁶ με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού από τους Εθνικούς Λογαριασμούς της ΕΣΥΕ και της απογραφής της ΕΣΥΕ του 1991 και 2001, εξάγονται τα εξής συμπεράσματα:

- Οι μετανάστες προτιμούν κυρίως τα αστικά κέντρα από το να ζουν στην ύπαιθρο και να απασχολούνται στις γεωργικές εργασίες.
- Το ύψος της οικονομικής δραστηριότητας σε μία περιοχή αποτελεί παράγοντα προσέλκυσης και απασχόλησης των μεταναστών.

²⁴⁵ A. Sarris, S. Zografakis, “A computable general equilibrium assessment of the impact of illegal immigration on the Greek economy”, *Journal of population economics*, vol. 12, 1999, pp. 155-182.

²⁴⁶ Μ. Χλέτσο, Χ. Κόλλιας, Κ. Συρακούλης, Σ. Παλαιολόγου, Χ. Θαλασσοχώρη, Β. Μπουρδούβαλη, Α. Πουλιού, *Οικονομικές διαστάσεις της μετανάστευσης. Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Ιανουάριος 2005, σσ. 79-170, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/Agrotikostomeas.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 25 Απριλίου 2009).

- Δεν υπάρχει σημαντική υποκατάσταση των Ελλήνων εργαζομένων από μετανάστες στον αγροτικό τομέα.
- Δεν υπάρχει σημαντική επίπτωση από την απασχόληση των μεταναστών στην αγροτική παραγωγή.

Επιπλέον, αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια η συμβολή του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ συνεχώς φθίνει, όπως και ότι η διάρθρωση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων είναι τέτοια που δεν επιτρέπει το μεγάλο μέγεθος παραγωγής και τη χρήση πολλών εργατών γης, τότε, με βάση τα στοιχεία αυτά, συμπεραίνουμε πως η συνεισφορά των μεταναστών στον αγροτικό τομέα δεν διαφαίνεται να είναι ιδιαίτερος σημαντική.

Ωστόσο, δεν πρέπει να υποτιμάται η συμβολή των μεταναστών στην κάλυψη των αναγκών σε εργατικό δυναμικό των αγροτικών περιοχών. Σύμφωνα με έρευνα του Κασίμη και των συνεργατών του,²⁴⁷ που πραγματοποιήθηκε σε τρεις παραδειγματικές αγροτικές περιοχές της Ελλάδας σε δύο χρονικές περιόδους, το 2000-2002 και το 2004-2006, προέκυψε ότι οι μετανάστες πρόσφεραν τη δυνατότητα σε ένα μεγάλο τμήμα των αγροτών να διατηρήσουν, να διευρύνουν ή να αναδιαρθρώσουν τις γεωργικές τους καλλιέργειες. Αυτό θα ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί χωρίς την κάλυψη από τους μετανάστες του ελλείμματος σε εργατικό δυναμικό που είχε προκύψει σε αυτές τις περιοχές. Η εξασφάλιση, κυρίως εποχικού αλλά και μόνιμου εργατικού δυναμικού χαμηλού κόστους, κάλυψε ικανοποιητικά το διαρθρωτικό έλλειμμα που δημιουργήθηκε τόσο από τη στροφή προς νέες, δυναμικές καλλιέργειες, όπως η σουλτανίνα (στην περιοχή της Κορινθίας) και τα θερμοκήπια (στην περιοχή των Χανίων), όσο και από την αναδιάρθρωση των αγροτικών περιοχών και την ανάπτυξη άλλων δραστηριοτήτων, όπως ο τουρισμός (Χανιά), ο αγροτουρισμός και οι κατασκευές (Ιωάννινα). Η έρευνα έδειξε, επίσης, ότι η απασχόληση του ξένου εργατικού δυναμικού είχε επιπτώσεις στην απασχόληση των μελών των αγροτικών νοικοκυριών. Ένας αξιόλογος αριθμός αρχηγών εκμεταλλεύσεων σταμάτησε να κάνει τις βαριές δουλειές και άρχισε να έχει περισσότερο χρόνο για την επίβλεψη και εμπορία της παραγωγής. Οι σύζυγοι μείωσαν την εργασία τους ή σταμάτησαν να εργάζονται στις καλλιέργειες, υιοθετώντας τον αποκλειστικό ρόλο της νοικοκυράς ή εξασφαλίζοντας τις προϋποθέσεις για τη στροφή τους προς την εξω- γεωργική αγορά εργασίας. Για τα

²⁴⁷ Χ. Κασίμης, Ε. Ζακοπούλου, Α. Παπαδόπουλος, «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση...», ό.π., σσ. 9-38.

υπόλοιπα μέλη δόθηκε η δυνατότητα μείωσης της συμμετοχής τους στις αγροτικές εργασίες και ενίσχυσε την τάση των νέων να στραφούν προς άλλους τομείς απασχόλησης.

Τη δεύτερη χρονική περίοδο της παραπάνω μελέτης διερευνώνται οι στρατηγικές προσαρμογής των μεταναστών στις ευέλικτες τοπικές αγορές εργασίας και οι προοπτικές κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής κινητικότητάς τους.²⁴⁸ Παρατηρείται μία επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών εκτός γεωργίας, που συνοδεύεται από αναζήτηση εργασιακής σταθερότητας και καλύτερης εκπαίδευσης για τα παιδιά τους. Συγκριτικά με τις άλλες εθνικότητες, οι Αλβανοί χαρακτηρίζονται από υψηλότερη επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα. Διαπιστώνεται επίσης ότι η διαφοροποίηση και ο βαθμός ένταξης στις τοπικές κοινωνίες εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από την οικογενειακή κατάσταση και τη διάρκεια παραμονής στην περιοχή. Οι μη-οικογενειάρχες και οι εποχικοί έχουν λιγότερες σχέσεις με τις τοπικές κοινωνίες και μικρότερες δυνατότητες και προοπτικές ένταξης. Από την άλλη, οι προοπτικές και οι προσδοκίες διαφοροποιούνται με βάση την ηλικία. Οι νεότεροι και τα παιδιά των μεταναστών επιθυμούν να μείνουν στην Ελλάδα και να μετακινηθούν στην πόλη, με σταθερό και καλύτερο επάγγελμα από αυτό των γονιών τους και, συνεπώς, με καλύτερη εκπαίδευση.

Όμως, το επιστημονικό ενδιαφέρον δεν περιορίζεται στις αγροτικές περιοχές. Η έντονη παρουσία του μετανάστη στις πόλεις, και μάλιστα στην πρωτεύουσα, προσανατολίζει τις επιστημονικές έρευνες κυρίως στον αστικό χώρο. Η έρευνα του Ψημμένου,²⁴⁹ στα μέσα της δεκαετίας του 1990, που αφορούσε στους ανεπίσημους Αλβανούς μετανάστες στο κέντρο της Αθήνας, είναι από τις πρώτες σημαντικές έρευνες που πραγματοποιούνται. Η έρευνα ασχολείται με δύο βασικά στοιχεία: αυτό της διαμονής και της σημασίας του κοινωνικού χώρου για τη ζωή του μετανάστη και εκείνο της εργασίας και της σημασίας της στην οικονομική αλλά και ηθική ανάπτυξη του. Ο χώρος δεν είναι για τον μελετητή απλώς η χωροταξική παράμετρος και το φυσικό περιβάλλον στο οποίο επέρχεται η ανθρώπινη αλληλεπίδραση, αλλά είναι μέρος αυτής της αλληλεπίδρασης. Μέσα από τη χωροταξική προσέγγιση αναζητεί τις παραμέτρους που επηρεάζουν τη ζωή των μεταναστών μέσα στην πόλη και μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο σχέσεων και όχι μίας γεωγραφικής τοποθεσίας. Έτσι, με

²⁴⁸ Χ. Κασίμης, «Ντόπιοι και ξένοι στη σύγχρονη αγροτική Ελλάδα», ό.π.

²⁴⁹ Ι. Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια – Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα, Glory Book – Παπαζήσης, 1995.

τον όρο «κοινωνικός χώρος» διαγράφεται η ζωή ενός συγκεκριμένου κόσμου στην πόλη, που επηρεάζεται από την οικονομική – πολιτική δομή της πόλης, από τις σχέσεις με τους άλλους πολίτες και, ταυτόχρονα, αναπαράγει ή και διαμορφώνει το συγκεκριμένο περιβάλλον που ζει.²⁵⁰ Επίσης, με την εργασία στον κοινωνικό χώρο του περιθωρίου, παίρνει μορφή η ανικανότητα του ανθρώπου να εκφράσει τον εαυτό του, να φέρει πιο κοντά τον κόσμο και να τον κατανοήσει, δίνοντας νόημα στην ύπαρξή του. Οι χώροι των μεταναστών που έχουν περιθωριοποιηθεί, με την εργασία μετατρέπονται σε φίλτρα οικονομικής ανισότητας.²⁵¹

Με βάση τα ευρήματα αυτής της έρευνας, διαπιστώνεται ότι οι χώροι της καθημερινής ζωής των μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας αποτελούν χώρους κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς συγκεντρώνουν τα πιο αδύναμα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, τα οποία μετατρέπονται σε φτηνό, ελαστικό, ανειδίκευτο και προσωρινό εργατικό δυναμικό χωρίς κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία αδυνατούν να ενταχθούν στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Οι δραστηριότητές τους κατατάσσονται στον τομέα των υπηρεσιών που προσφέρονται στους πολίτες της πόλης για την κάλυψη προσωπικών αναγκών, καθώς και σε εφήμερες χειρωνακτικές εργασίες. Επίσης, μεγάλο μέρος της εργασιακής απασχόλησης στο κέντρο της Αθήνας, την περίοδο της έρευνας, εξελισσόταν στον κόσμο της πορνείας και της διασκέδασης.

Η μελέτη του Ψημμένου αποτυπώνει τις άθλιες συνθήκες ζωής των μεταναστών, την περιθωριοποίησή τους, την ανισότητα και το ρατσισμό στην πιο δύσκολη φάση της εξέλιξης του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα. Οι ανεπίσημοι μετανάστες καταφθάνουν κατά κύματα στην Ελλάδα, χωρίς κανένα σχεδιασμό και χωρίς καμία πρόνοια. Το κέντρο της Αθήνας μετατρέπεται σε εθνοτικό θύλακα ο οποίος υποδέχεται τους νεοεισερχόμενους, προσφέρει διαμονή τουλάχιστον την πρώτη χρονική περίοδο και τη δυνατότητα να βρίσκονται με ομοεθνείς τους. Σε αυτούς τους χώρους, όπως παρατηρείται σε άλλες αντίστοιχες έρευνες μεγαλουπόλεων του εξωτερικού, κάποιοι εγκαθίστανται για μεγάλο χρονικό διάστημα και κάποιοι άλλοι επιδιώκουν να τους εγκαταλείψουν δοθείσης της ευκαιρίας.²⁵² Αυτοί οι χώροι συχνά διατηρούνται παρά την ανανέωση στην οποία υπόκεινται από τα διαδοχικά μεταναστευτικά ρεύματα. Οι μετέπειτα μετανάστες έρχονται να αντικαταστήσουν όσους είχαν έρθει προγενέστερα και αφήνουν αυτόν

²⁵⁰ Ι. Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια...*, ό.π., σσ. 57-59.

²⁵¹ Ι. Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια...*, ό.π., σ. 159.

²⁵² M. Guillon, I. Taboada-Leonetti, *Le triangle de Choisy...*, ό.π., pp. 198-199.

τον γεωγραφικό, και συνάμα κοινωνικό χώρο, στο πλαίσιο της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητάς τους.²⁵³ Συχνά αυτοί οι χώροι λειτουργούν για τους μετανάστες ως «πύλη εισόδου» στην πόλη. Θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί πώς οι μετανάστες και κάτω από ποιες συνθήκες απεγκλωβίζονται από αυτούς τους περιθωριακούς χώρους και χαράσσουν τις ατομικές διαδρομές τους μέσα στην πόλη.

Στο ζήτημα της «εγκληματικής δράσης των μεταναστών», που είχε απασχολήσει έντονα την κοινή γνώμη στα μέσα της δεκαετίας του 1990, αναφέρεται ο Καρύδης²⁵⁴ στην έρευνά του, επισημαίνοντας ότι, παρά την «αριθμητική αύξηση», υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις στη συμβολή της κάθε εθνικότητας, στην έκταση και στη σοβαρότητα των παραβατικών συμπεριφορών και των εγκλημάτων. Φαίνεται ότι η «εγκληματικότητα» των μεταναστών είναι μία κοινωνική επινόηση και δεν συνιστά σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα.

Σύμφωνα με τα ευρήματα μίας άλλης έρευνας που πραγματοποίησε ο Ιωσηφίδης²⁵⁵ σε διάφορες περιοχές του λεκανοπεδίου Αττικής, η συντριπτική πλειοψηφία των ξένων εργαζομένων απασχολούνται στον ανεπίσημο/άτυπο τομέα της ελληνικής οικονομίας. Οι λέξεις που επιλέγει για να περιγράψει τις συνθήκες εργασίας των μεταναστών στην Αθήνα είναι: ανασφάλεια, αστάθεια, περιθωριοποίηση και χαμηλό κόστος. Διαπιστώνει ακόμη ότι από τις τρεις εθνοτικές ομάδες που διερεύνησε, κυρίως οι Φιλιππινέζες ακολουθούν το μοντέλο της εθνοτικής εργασιακής εξειδίκευσης που παρατηρείται και στις άλλες χώρες της Νότιας και Δυτικής Ευρώπης. Είναι η εθνοτική ομάδα με τη μεγαλύτερη εργασιακή σταθερότητα, ενώ στον αντίποδα βρίσκονται οι Αλβανοί που χαρακτηρίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό από εργασιακή αστάθεια και ανασφάλεια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μελέτη για τους Βούλγαρους μετανάστες στην περιοχή Αθηνών, της Μάρκοβα.²⁵⁶ Αυτή η έρευνα μελετά τη συγκεκριμένη μεταναστευτική κοινότητα σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, το 1996 και το 1999. Επιχειρεί να αναδείξει τις αλλαγές που επήλθαν σε αυτή την ομάδα μετά το πρόγραμμα νομιμοποίησης που εφήρμοσε η Ελλάδα το 1997. Αν και δεν παρατηρούνται αξιόλογες μεταβολές ως προς την εργασία που ασκούσαν, ωστόσο η κοινωνική ασφάλιση, η δυνατότητα να ανοίξουν τραπεζικούς λογαριασμούς, αλλά

²⁵³ M. Guillon, I. Taboada-Leonetti, *Le triangle de Choisy...*, ό.π., p. 7.

²⁵⁴ Β. Χ. Καρύδης, *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.

²⁵⁵ Θ. Ιωσηφίδης, «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων...», ό.π., σσ. 227-246.

²⁵⁶ Ε. Μάρκοβα, «Η παρουσία των Βουλγάρων μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2001, σσ. 247-275.

και η δυνατότητα να επισκεφτούν την πατρίδα τους, είναι από τα σημαντικότερα οφέλη της νομιμοποίησής τους. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα ότι οι περισσότεροι Βούλγαροι μετανάστες στέλνουν εμβάσματα στην πατρίδα τους, που αντιστοιχούν περίπου στο 50% των αποδοχών τους.

Η διερεύνηση της σημασίας που αποδίδουν οι Φιλιππινέζοι μετανάστες στη δημιουργία εθνοτικών οργανώσεων είναι το αντικείμενο μελέτης του Canete.²⁵⁷ Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι η συγκεκριμένη ομάδα είναι η μοναδική, σε σύγκριση με τις άλλες μεταναστευτικές ομάδες που ζουν στην Ελλάδα, που εκδηλώνει έντονη διάθεση οργάνωσής της σε συλλόγους και σε κοινότητες. Αυτό το χαρακτηριστικό μπορεί να αποδοθεί στη δεξιότητα των Φιλιππινέζων να είναι ευέλικτοι και προσαρμόσιμοι, κάτι που σαφώς έχει τις ρίζες του και στις πολυάριθμες ξένες επιδράσεις και επεμβάσεις που έχουν υποστεί, κατά τη διάρκεια των τελευταίων τεσσαράμισι αιώνων. Επιπλέον, οργανώνονται σε κοινότητες προκειμένου να αντιμετωπίσουν το άγχος που προκαλεί ένας συνδυασμός κοινωνικο-πολιτιστικών, οικονομικών, προσωπικών, οικογενειακών και νομικών παραγόντων. Οι οργανώσεις τους, λοιπόν, τους βοηθούν στην προσαρμογή και στην αντιμετώπιση των δυσκολιών που προκύπτουν ζώντας έξω από τη χώρα καταγωγής.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον δεν επικεντρώνεται μόνο στον αστικό χώρο της πρωτεύουσας. Ο Λαμπριανίδης και η Λυμπεράκη²⁵⁸ μελετώντας τους Αλβανούς μετανάστες που ζουν στη Θεσσαλονίκη, αποτυπώνουν τις εργασιακές τους διαδρομές καθώς και τις διαδρομές κατοικίας. Η έρευνά τους πραγματοποιήθηκε το 2000, έτος κατά το οποίο το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα εισέρχεται ήδη στη δεύτερη δεκαετία. Τα ευρήματά τους αποτυπώνουν μία σαφή βελτίωση των συνθηκών ζωής τους. Οι αμοιβές τους βρίσκονται πολύ κοντά στον ελληνικό μέσο όρο. Πιο καλοπληρωμένοι είναι εκείνοι που δουλεύουν στις κατασκευές, ενώ τα χαμηλότερα εισοδήματα παρουσιάζονται στη γεωργία. Λιγότεροι από τους μισούς στέλνουν εμβάσματα στην πατρίδα, ενώ οι υπόλοιποι καταναλώνουν το σύνολο των εισοδημάτων τους στην Ελλάδα. Αποτελεί μύθο η εντύπωση πως οι Αλβανοί συγκεντρώνονται σε ανειδίκευτες εργασίες με χαμηλή αμοιβή. Συγκεντρώνονται ασφαλώς σε θέσεις εξαρτημένης εργασίας (σε οικοδομές και βιοτεχνίες), εντούτοις

²⁵⁷ L. Y. Canete, «Η Φιλιππινέζικη κοινότητα στην Ελλάδα στο τέλος του 20^{ου} αιώνα», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2001, σσ. 277-304.

²⁵⁸ Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες...*, ό.π.

δεν φαίνεται να απασχολούνται σε ασταθή βάση, ούτε να έχουν δυσκολία να βρουν δουλειά.

Καθώς το φαινόμενο της μετανάστευσης εισέρχεται στη δεύτερη δεκαετία, οι πολίτες συνειδητοποιούν όλο και περισσότερο ότι δεν πρόκειται για κάτι το προσωρινό. Παράλληλα, παρατηρείται και μία στροφή του ενδιαφέροντος των μελετών, οι οποίες εστιάζονται πλέον όχι μόνο στα περιγραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών αλλά και στη θέση που καταλαμβάνουν στην αγορά εργασίας. Τα ζητήματα της ένταξης τίθενται σε προτεραιότητα.

Στο πλαίσιο του ερευνητικού διακρατικού προγράμματος IAPASIS (2000-2003), στο οποίο συμμετείχε από την Ελλάδα το ΚΕΚΜΟΚΟΠ από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, εντάσσονται οι παρακάτω τρεις επιμέρους έρευνες.

Η πρώτη έρευνα που υλοποιεί ο Ψημμένος²⁵⁹ διερευνά τον τρόπο που οι μετανάστες, και ειδικότερα οι Αλβανοί και οι Πολωνοί, ερμηνεύουν το παρελθόν τους, τα αίτια της μετανάστευσής τους, πώς βιώνουν το παρόν, τις νέες μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης και πώς αυτές επιδρούν στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων τους. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας, οι άνθρωποι μετακινούνται από έναν τόπο σε έναν άλλο για λόγους επιβίωσης, αλλά και για να αναπτύξουν τις κοινωνικές τους σχέσεις. Από τη πλευρά τους οι Αλβανοί μετανάστες προσδιορίζουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους όχι ως εθνική αλλά ως μεταναστευτική τοπική ομάδα, η οποία και συλλογικοποιείται μέσα από την κοινωνική ανασφάλεια και την αναζήτηση σχέσεων, εργασιακών και κοινωνικών που υποστηρίζουν την ομαδική αμοιβαιότητα και αλληλεγγύη. Αντίθετα, οι Πολωνοί προτάσσουν το ατομικό αποτέλεσμα και η μετανάστευση είναι γι' αυτούς μία μορφή περιπλάνησης, αναζητώντας μία ποιότητα ζωής και τρόπους κάλυψης των αναγκών τους που σχετίζονται με την οικονομία και την απασχόληση.

Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος (IAPASIS), η έρευνα της Κασιμάτη²⁶⁰ αναφορικά με τη γυναικεία μετανάστευση, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην περιοχή της πρωτεύουσας οι γυναίκες από την Αλβανία και την Πολωνία, ανεξάρτητα από την εκπαίδευση και τις δεξιότητές τους, απασχολούνται σε επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών, συνήθως ως οικιακές βοηθοί, ενώ ένας μικρός αριθμός από αυτές

²⁵⁹ Ι. Ψημμένος, «Ερμηνείες μετανάστευσης, προσδοκίες και ταυτότητες των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σσ. 123-155.

²⁶⁰ Κ. Κασιμάτη, «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία...», ό.π., σσ. 157-192.

τροφοδοτούν τη βιομηχανία του σεξ. Το μόνο θετικό στοιχείο που αναγνωρίζουν από την εργασία τους είναι το καλό ημερομίσθιο. Εξυπακούεται, φυσικά, πως ο τρόπος που έχουν έλθει στην Ελλάδα παίζει καταλυτικό ρόλο για τη μετέπειτα επαγγελματική και κοινωνική τους ζωή. Αν το έκαναν ακολουθώντας τις νόμιμες διαδικασίες, τότε οι συνθήκες της ζωής τους είναι καλύτερες. Διαφορετικά, υφίστανται διάφορες μορφές εκμετάλλευσης και ζουν συνεχώς κάτω από το φόβο της απέλασης.

Το βαθμό ένταξης των Αλβανών μεταναστών στην αγορά εργασίας και στην κοινωνική ζωή πραγματεύεται μία άλλη εργασία της Κασιμάτη,²⁶¹ η οποία βασίζεται και αυτή σε στοιχεία εμπειρικής έρευνας στο πλαίσιο του προγράμματος IAPASIS. Σύμφωνα με τα ευρήματά της, η νομιμοποίηση των μεταναστών θεωρείται το κανάλι μέσα από το οποίο συντελείται η κοινωνική τους ένταξη. Επίσης, η ένταξη στην αγορά εργασίας αποτελεί βασική προϋπόθεση για την κοινωνική τους ένταξη. Καταγράφονται σημαντικοί προβληματισμοί για την ένταξη της συγκεκριμένης ομάδας, καθώς στο επίπεδο των κοινωνικών συναναστροφών τους δεν γίνονται αποδεκτοί από τους Έλληνες. Ωστόσο, σε γενικότερα πλαίσια, οι ίδιοι αξιολογούν τη μετανάστευση στην Ελλάδα θετική. Το βασικό κριτήριο της αξιολόγησής αυτής είναι η εργασία, η οποία μπορεί να τους εξασφαλίσει ένα καλύτερο επίπεδο ζωής, προσφέροντας τη δυνατότητα στα παιδιά τους να σπουδάσουν.

Στο πλαίσιο της Κοινοτικής πρωτοβουλίας EQUAL «Forum για την ισότητα και την κοινωνική συνοχή» διεξήχθη έρευνα σε εργαζόμενους μετανάστες σχετικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και προβλήματα της εργασίας τους.²⁶² Η έρευνα αφορούσε τους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων καυσίμων και της ένδυσης. Από τα αποτελέσματα της έρευνας συνάγεται ότι οι οικοδόμοι μετανάστες κρίνουν τις συνθήκες εργασίας τους θετικά, αν και ο βαθμός επικινδυνότητας για εργατικά ατυχήματα είναι υψηλός. Επίσης, αισθάνονται ότι, ενώ πληρώνονται κανονικά τις υπερωρίες, αμείβονται λιγότερο απ' ό,τι οι Έλληνες συνάδελφοί τους με τους οποίους δεν υπάρχει ιδιαίτερη αλληλεγγύη. Από την έρευνα προκύπτουν

²⁶¹ Κ. Κασιμάτη, « Η ένταξη των Αλβανών μεταναστών... », ό.π., σσ. 353-411.

²⁶² Α. Καψάλης (συγγραφή), *Παρουσίαση των αποτελεσμάτων από τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της ομάδας-στόχου των εργαζομένων μεταναστών στους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων βενζίνης και της ένδυσης*, Κοινοτική πρωτοβουλία EQUAL «Forum για την ισότητα και την κοινωνική συνοχή», Αθήνα, Φορείς υλοποίησης: Ε.Κ.Α., Ομοσπ. Εργ/νων κλωστ/ργίας, Ιματισμού Δέρματος, ΚΕΚ ΑΚΜΩΝ, ΚΕΚ ΕΡΓΟΝ, Δεκ. 2004, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/EPEYNEΣ/EQUAL_RESEARCH_FINAL.zip, ημερομηνία επίσκεψης 5 Δεκεμβρίου 2008).

αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ των κλάδων απασχόλησης. Οι εργαζόμενοι στα πρατήρια καυσίμων αντιμετωπίζουν περισσότερα προβλήματα στην απόδοση των υπερωριών τους, σε σύγκριση με τους οικοδόμους. Οι εργαζόμενοι στην ένδυση χαρακτηρίζουν θετικές τις συνθήκες εργασίας, ενώ οι εργαζόμενοι στα πρατήρια καυσίμων αξιολογούν ως πολύ καλές τις σχέσεις τους με τους Έλληνες συναδέλφους τους. Ασφαλώς θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον η έρευνα να επεκταθεί και σε άλλους κλάδους.

Το 2004 πραγματοποιήθηκε έρευνα για λογαριασμό της Περιφέρειας Αττικής από το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, υπό την εποπτεία των Δημουλά και Παπαδοπούλου.²⁶³ Η έρευνα αφορούσε τα χαρακτηριστικά και στις μορφές κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης των οικονομικών μεταναστών που διαμένουν και δραστηριοποιούνται στον αστικό και προαστικό χώρο της περιφέρειας Αττικής. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, η πλειοψηφία των μεταναστών έχει έλθει με σκοπό να ζήσει μεγάλο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα. Πρόκειται κυρίως για οικογενειάρχες που έχουν ένα ή δύο παιδιά. Εμφανίζουν μεγάλη σταθερότητα ως προς τη διαμονή τους στον ίδιο τόπο αλλά και στην ίδια κατοικία. Εκδηλώνεται όμως έντονη ανασφάλεια από μέρους τους, λόγω της έντασης των προβλημάτων απόκτησης της άδειας νόμιμης παραμονής στη χώρα και των συνακόλουθων δυσκολιών οικογενειακής συνένωσης που ανακύπτουν. Ως προς την εργασία τους, η πλειοψηφία αναφέρει ότι έχει πλήρη απασχόληση, με μορφή αορίστου χρόνου, και είναι ασφαλισμένοι. Αν και αξιολογούν τα εισοδήματά τους ως ανεπαρκή, ωστόσο αξιολογούν ως ευνοϊκές τις συνθήκες διαβίωσής τους. Τέλος, η σχέση των μεταναστών με τους κρατικούς και δημόσιους φορείς αποδεικνύεται πολύ σημαντική για τη διαδικασία ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία. Η σχέση αυτή χαρακτηρίζεται από ένταση και υπογραμμίζεται ο πρωταγωνιστικός ρόλος της αστυνομίας, της τοπικής διοίκησης, του ΟΑΕΔ και του ΙΚΑ. Τα αποτελέσματα της έρευνας αποτέλεσαν τη βάση για την ανάπτυξη συγκεκριμένων προτάσεων. Αυτές οι προτάσεις συνδέονται με τη γραφειοκρατική αποσυμφόρηση των υπηρεσιών και τη νομοθετική αναδιάρθρωση, κυρίως στα θέματα της οικογενειακής συνένωσης. Ως εκ τούτου, προκύπτει η ανάγκη να παταχθεί το δίκτυο παραοικονομίας που εκμεταλλεύεται τους μετανάστες. Προτείνεται δε η επιμήκυνση των χρονικών

²⁶³ Κ. Δημουλάς, Δ. Παπαδοπούλου, *Έρευνα για τις μορφές κοινωνικής ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην περιφέρεια Αττικής 2003-2004*, Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, 2004, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.inegsee.gr/equal/equal2/EPEYNEΣ/Τελική%20Εκθεση%20Μετανάστες-Tel.zip>, ημερομηνία επίσκεψης 10 Δεκεμβρίου 2008).

περιθωρίων για την ισχύ της κάρτας παραμονής και την αποδέσμευσή της από την κάρτα εργασίας. Σε ό,τι αφορά την παιδεία, ο βαθμός πρόσβασης σε προγράμματα ελληνομάθειας να είναι καθολικός χωρίς γραφειοκρατικά κωλύματα. Τέλος, εκτός των άλλων, προτείνεται η νομιμοποίηση των παιδιών δεύτερης γενιάς στα οποία να δίνεται η ιθαγένεια.

Μία από τις πιο πρόσφατες έρευνες πεδίου διεξήχθη από τους Μπάγκαβο και Παπαδοπούλου²⁶⁴ το χρονικό διάστημα 2005-2006. Η περιοχή διεξαγωγής της ήταν πέντε πόλεις και πιο συγκεκριμένα η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, ο Πειραιάς, ο Βόλος και η Πάτρα. Κύρια επιδίωξη ήταν να διερευνηθούν σε βάθος οι διαδικασίες παροχής υπηρεσιών προς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, με στόχο την ενδυνάμωσή τους στην αγορά εργασίας. Τα ευρήματα της έρευνας φανερώνουν ότι πολλοί από τους φορείς που αρχικά δεν είχαν δημιουργηθεί για να παρέχουν υπηρεσίες σε μετανάστες, στην πορεία ενέταξαν την παροχή υπηρεσιών σε αυτούς ως μία από τις δραστηριότητές τους. Έτσι, ενώ το 99% από τους εξεταζόμενους φορείς παρέχουν υπηρεσίες σε μετανάστες, μόνο το 17,3% των φορέων έχει ως βασικό στόχο των δραστηριοτήτων του την επίσημη παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες. Πιο συγκεκριμένα παρέχονται κοινωνικές υπηρεσίες και υπηρεσίες για την ένταξη και τη διευκόλυνσή τους στην αγορά εργασίας. Από τους φορείς που παρέχουν άτυπες υπηρεσίες, υπάρχουν αυτές που εξειδικεύονται στην παροχή συμβουλευτικής βοήθειας και ακολουθούν η παροχή ανθρωπιστικής – κοινωνικής βοήθειας. Ως προς την αξιολόγηση των υπηρεσιών, το σύστημα κοινωνικής προστασίας περιγράφεται από τους εργαζόμενους ως προβληματικό, με σημαντικές ελλείψεις και δυσλειτουργίες, στοιχεία ωστόσο που δεν ακυρώνουν τη λειτουργία του. Από τους ίδιους τους εργαζόμενους το σύστημα εκτιμάται συνολικά ως αποτελεσματικό και είναι σε θέση να λειτουργήσει ως μηχανισμός κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Αντίστοιχα, οι εκπρόσωποι των μεταναστευτικών ομάδων διαπιστώνουν τις δυσλειτουργίες του συστήματος και υπογραμμίζουν σοβαρά προβλήματα. Το ελληνικό σύστημα κοινωνικής πολιτικής εμφανίζει σημαντικές δομικές αδυναμίες. Και οι δύο πλευρές πιστεύουν ότι πρέπει να γίνουν βελτιώσεις ως προς τη γνώση και την κατανόηση των προβλημάτων των μεταναστών, ως προς τις πολιτικές που ασκούνται, και ως προς τις νοοτροπίες και τη συμπεριφορά προς τους μετανάστες.

²⁶⁴ Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου, *Μελέτη για την ενδυνάμωση των μεταναστών και προσφύγων στην αγορά εργασίας*, Πρόγραμμα EQUAL, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Οκτώβριος 2006. (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.inegsee.gr/equal/equal2/EPEYNEΣ/Τελική%20έκθεση%20EQUAL%20συνολική.zip>, ημερομηνία επίσκεψης 10 Δεκεμβρίου 2008).

Και οι δύο ομάδες ερωτώμενων, σε πολύ μεγάλα ποσοστά, πιστεύουν ότι οι πολιτικές που ακολουθούνται στην Ελλάδα δεν είναι αποτελεσματικές. Θεωρούν ότι οι μετανάστες δεν λύνουν τελικά τα προβλήματά τους και εξακολουθούν να γίνονται από πολλούς αντικείμενο εκμετάλλευσης. Τέλος, και σε αυτή την έρευνα επανέρχονται τα θέματα της απλοποίησης των διαδικασιών της νομιμοποίησης και της οικογενειακής συνένωσης.

Περίπου την ίδια χρονική περίοδο, ο Ιωσηφίδης και οι συνεργάτες του²⁶⁵ διερευνούν το ρόλο των μεταναστών εργαζομένων στην τοπική αγορά εργασίας και την πορεία της κοινωνικο-οικονομικής και θεσμικής τους ενσωμάτωσης στην κοινωνία των Νομών της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας (Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείας και Αχαΐας). Σύμφωνα με αυτή την έρευνα, οι βασικοί παράγοντες που οδήγησαν τους μετανάστες να εγκατασταθούν στην περιφέρεια της Δ. Ελλάδας σχετίζονται, πέρα από την αναζήτηση εργασίας, με την ύπαρξη και λειτουργία κοινωνικών δικτύων οικογενειακών μελών, συγγενών, ομοεθνών και φίλων. Η ένταξή τους σε αυτά τα κοινωνικά δίκτυα αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης είναι αποφασιστικός παράγοντας, όχι μόνο για την απόφασή τους για μετανάστευση αλλά και για τη γεωγραφική κατανομή τους εντός της Ελλάδας. Όσον αφορά στη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, παρατηρούνται έντονα τάσεις έμφυλης και εθνοτικής εργασιακής εξειδίκευσης. Για παράδειγμα, η πλειοψηφία των Αλβανών ανδρών απασχολείται στον οικοδομικό κλάδο, στον πρωτογενή τομέα, αλλά και σε μικρές και οικογενειακές επιχειρήσεις εστίασης και μεταφορών. Αντίθετα, οι Αλβανίδες εργάζονται κυρίως στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό ασχολείται μόνο με τη φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού. Οι μετανάστες από την Αφρική εξειδικεύονται στο μικρεμπόριο διαφόρων προϊόντων. Επίσης, πολλές μετανάστριες από την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, με εξαίρεση τις Αλβανίδες, εργάζονται σε καφετέριες και άλλες συναφείς επιχειρήσεις αναψυχής. Οι τάσεις αυτές σχετίζονται άμεσα με την κυρίαρχη λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου σαν μέσο για την εύρεση εργασίας και για τη διαμόρφωση των όρων ένταξης στην αγορά εργασίας. Τέλος, όσον αφορά στις κοινωνικές σχέσεις, υπάρχουν σαφείς τάσεις περιχαράκωσης των μεταναστών στα εθνοτικά τους δίκτυα

²⁶⁵Θ. Ιωσηφίδης, Θ. Κίζος, Δ. Παπαγεωργίου, Α. Μαλλιωτάκη, Η. Πετράκου, «Κοινωνικά και Οικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας: Αγορά Εργασίας και Κοινωνική Αναπαραγωγή», στο Τ. Καβουνίδη Α. Κόντης, Θ. Λιανός, Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα. Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Τόμος Α, Αθήνα, Ι.ΜΕ.Π.Ο., 2008, σσ. 38-51, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/Tomos_A.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 20 Ιανουαρίου 2009).

και έλλειψη εκτεταμένων, στενών και ουσιαστικών σχέσεων με γηγενείς. Οι τάσεις αυτές ενισχύουν την αμοιβαία καχυποψία και δημιουργούν το υπόστρωμα για να αναπτυχθούν φαινόμενα όπως είναι η ξеноφοβία και οι διακρίσεις προκαλώντας αλυσιδωτές αρνητικές επιπτώσεις στη μεταναστευτική ένταξη.

Πρόσφατα έχουν δημοσιευτεί μία σειρά από μελέτες το ενδιαφέρον των οποίων επικεντρώνεται σε ειδικές πτυχές της γυναικείας μετανάστευσης δύο συγκεκριμένων πληθυσμών, από την Αλβανία και την Ουκρανία, που απασχολούνται στην Ελλάδα σε οικιακού τύπου εργασίες. Αυτές οι δημοσιεύσεις υποδηλώνουν το ερευνητικό ενδιαφέρον σε αυτό που ονομάζεται «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης» και παραπέμπει στο αυξανόμενο μερίδιο των γυναικών στις μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα και στην αναγνώριση του αυτόνομου ρόλου που όλο και περισσότερο ασκούν στην ελληνική κοινωνία και στην οικονομία.

Η έρευνα των Ψημμένου και Σκαμνάκη²⁶⁶ επικεντρώνεται σε θέματα προσβασιμότητας και χρήσης αγαθών και κοινωνικών υπηρεσιών προστασίας (π.χ. ασφάλιση, υγεία, προσχολική φροντίδα-αγωγή, κ.λπ.) από τις μετανάστριες οικιακές εργάτριες με καταγωγή από την Αλβανία και την Ουκρανία. Παράλληλα, εξετάζεται ο τρόπος αντιμετώπισης της κοινωνικής προστασίας από τις ίδιες και από τους υπαλλήλους των κοινωνικών υπηρεσιών. Μέσα από την έρευνα προκύπτει ότι η προσβασιμότητα και η χρήση των κοινωνικών υπηρεσιών στην Ελλάδα από τις μετανάστριες αυτών των χωρών, της Αλβανίας και της Ουκρανίας είναι προβληματική. Τα εμπόδια που συναντούν προέρχονται από τη μεταναστευτική πολιτική της χώρας, από την εργασία και τον τύπο της απασχόλησής τους και, τέλος, από τις συνήθειες, τα νοήματα και τις αξίες που αποκτώνται κατά τη διάρκεια της εργασίας τους. Η πλειονότητά τους παρουσιάζει προβλήματα κοινωνικής ασφάλισης και προσβασιμότητας σε νοσοκομεία και υπηρεσίες προσχολικής αγωγής. Οι δυσκολίες με την ασφάλιση της εργασίας αφορούν την άρνηση των εργοδοτών να καλύψουν το κόστος της ασφάλισης, την οικονομική αδυναμία των ιδίων να εξασφαλίζουν ένσημα μέσω της αυτασφάλισης, καθώς και τη γραφειοκρατική αντιμετώπιση από μέρους των υπηρεσιών κοινωνικής ασφάλισης. Πέραν όλων αυτών, η ανασφάλιστη εργασία αποτελεί συστατικό στοιχείο της οικονομικής ένταξης των μεταναστριών στην ιδιωτική φροντίδα και καθαριότητα. Η οικιακή εργασία διακατέχεται και από ένα πλαίσιο συμπεριφορών, αξιών και συνηθειών ή

²⁶⁶ Ι. Ψημμένος, Χ. Σκαμνάκης, *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών...*, ό.π.

πολιτισμικών προτύπων, που συντελούν στη διαμόρφωση μιας εργασιακής κουλτούρας που στηρίζεται: στην ευελιξία της εργασίας, στην ανάπτυξη σχέσεων πατρωνίας με την εργοδοτική οικογένεια, στην αποξένωση της μετανάστριας από τα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης, στη διαμόρφωση αντιλήψεων για τον εαυτό τους και τη ζωή στη χώρα υποδοχής, που μειώνουν το κοινωνικό ενδιαφέρον των μεταναστριών για την ανάκτηση του δικαιώματος πρόσβασης στην επίσημη κοινωνική ασφάλιση, και, τέλος, στην ανάπτυξη «στρατηγικών» αναζήτησης εναλλακτικών μορφών ασφάλειας και αλληλεγγύης. Όσον αφορά την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, οι συνθήκες εργασίας (π.χ. το ωράριο, οι ανάγκες της δουλειάς) επιτείνουν τα προβλήματα προσβασιμότητας και χρήσης των υπηρεσιών αυτών. Στην ίδια μελέτη, εκτός, από τις συνθήκες εργασίας, στην ιατροφαρμακευτική ή νοσοκομειακή περιθωριοποίηση πρωταρχικό ρόλο φαίνεται να διαδραματίζουν η συναισθηματική αποξένωση των μεταναστριών και η απομόνωσή τους από κοινωνικά δίκτυα, στον ίδιο βαθμό με τις διαψευσμένες προσδοκίες από την κρατική κοινωνική πολιτική. Η κρατική μέριμνα αντικαθίσταται από την ατομική, ιδιωτική και πολλές φορές φιλανθρωπική φροντίδα ή βρίσκει ανταπόκριση στην εργοδοτική οικογένεια.

Στο επίπεδο των υπηρεσιών επιβεβαιώθηκε η αδυναμία των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας να λειτουργούν απρόσκοπτα προς την κατεύθυνση της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών και να προωθούν την κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Από τα στοιχεία της έρευνας προέκυψε ότι η προσθήκη των μεταναστευτικών ομάδων στη χρήση των υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας δεν προκάλεσε τις απαραίτητες προσαρμογές. Αυτή όμως η προσαρμογή δεν ενήργησε ούτε εκ των υστέρων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η προστασία των ομάδων αυτών από αποκλεισμούς.

Μία άλλη ερευνητική προσέγγιση, αυτή της Ελένης Καμπούρη,²⁶⁷ διερευνά την καθημερινή ζωή των Αλβανίδων και Ουκρανών οικιακών εργαζομένων στην Αθήνα. Η έννοια της «καθημερινής ζωής» πραγματεύεται τη σχέση μεταξύ ατομικών και κοινωνικών πρακτικών και στο χώρο και στο χρόνο. Η οπτική της καθημερινής ζωής επιτρέπει τη θεώρηση της μετανάστευσης και του φύλου από δύο πλευρές: α) αφορά τις στρατηγικές εκείνες μέσω των οποίων λειτουργούν οι σχέσεις κυριαρχίας που επιβάλλουν τις διακρίσεις σε βάρος των μεταναστριών και β) πραγματεύεται τις

²⁶⁷ Ε. Καμπούρη, *Φύλο και Μετανάστευση. Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, τόμος II, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 2007.

τακτικές που διαχέονται εντός και εκτός των επίσημων θεσμών και δημιουργούν τόσο τις ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων όσο και τις συνθήκες ανατροπής τους.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας οι περισσότερες εργοδότες κατατάσσουν τις γυναίκες που εργάζονται στο σπίτι τους σε ένα σύστημα ιεράρχησης ανάλογα με την κουλτούρα τους, η οποία εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από τη χώρα καταγωγής τους. Οι Αλβανίδες θεωρούνται δυνατές, γρήγορες, καταπιεσμένες από τους άνδρες τους και κατατάσσονται στο τέλος αυτής της ιεραρχίας. Από την άλλη μεριά οι Ουκρανές βρίσκονται σε πιο υψηλή θέση στην κλίμακα. Θεωρούνται πιο πολιτισμένες αλλά το ίδιο καταπιεσμένες και με ένα συναίσθημα μειονεξίας επιπλέον για τον χαρακτηρισμό «μετανάστριες». Οι πρακτικές στον οικιακό χώρο κατανέμονται με βάση πολιτισμικά κριτήρια.: οι Αλβανίδες κρίνονται πιο ικανές για τον καθαρισμό και τις βαριές δουλειές, ενώ οι Ουκρανές αναδεικνύονται συνήθως πιο «καλές» για τις λεπτοδουλειές και τη φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων. Η σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στην εργοδότρια και στην εργαζόμενη είναι μία σχέση ανισότητας, που καθορίζεται με αυστηρά κοινωνικά και πολιτισμικά κριτήρια. Οι εργοδότες αναφέρουν ότι στην καθημερινή ζωή ακολουθούν στρατηγικές (στον καταμερισμό εργασίας, στους μισθούς, στην εικόνα που έχουν διαμορφώσει για τις μετανάστριες) που προϋποθέτουν και ισχυροποιούν την απόσταση, πολύ συχνά δε και την αποξένωση. Οι σχέσεις εξουσίας που καθιστούν τις μετανάστριες δέσμιες της οικιακής εργασίας επεκτείνονται και στον ιδιωτικό τους χώρο, όπου κάνουν και εκεί τις δουλειές του σπιτιού, χωρίς όμως να αμείβονται. Αυτή η συστηματική προσκόλληση στις οικιακές πρακτικές μειώνει το χρόνο ξεκούρασης και τις δυνατότητες απόδρασης από την καθημερινότητα. Όμως οι υπερβολικά πολλές ώρες εργασίας και η κατάληψη του χωροχρόνου της καθημερινής ζωής από την οικιακή εργασία, αποτελούν στρατηγικές που προτίθενται να μετατρέψουν την ιδιότητα της νοικοκυράς σε μια επαγγελματική ταυτότητα, ανατρέποντας την υποβάθμιση που υφίστανται ως γυναίκες και ως μετανάστριες.

Μία άλλη σημαντική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τη Θανοπούλου²⁶⁸ και αποσκοπούσε στη διερεύνηση των σχέσεων φύλου κατά γενεές, όπως αυτές διαμορφώνονται και εξελίσσονται κατά τη διαδικασία ένταξης των Αλβανών στην ελληνική κοινωνία. Η μελέτη έδειξε ότι οι Αλβανοί μετανάστες στην Ελλάδα φέρουν ένα παρελθόν διαγενεακών σχέσεων και σχέσεων φύλου που έχει καθοριστεί με βάση

²⁶⁸ Μ. Θανοπούλου, *Φύλο και Μετανάστευση. Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*, τόμος III, Αθήνα, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, 2007.

ένα σύστημα παραδοσιακών αξιών της αλβανικής κοινωνίας, όπου οι ρόλοι των δύο φύλων και οι σχέσεις των γενεών είναι αυστηρά προσδιορισμένα σύμφωνα με το ισχύον από αιώνες εθιμικό δίκαιο. Οι Αλβανοί μετανάστες ερχόμενοι στην Ελλάδα, παράλληλα με το παρελθόν των διαγενεακών και έμφυλων σχέσεων που φέρουν, βιώνουν τις σχέσεις αυτές στο παρόν υπό την επήρεια ενός πλέγματος παραγόντων που συμβάλλουν στην αλλαγή τους, όπως: α) Η ελληνική αγορά εργασίας και οι όροι απασχόλησης ξένου εργατικού δυναμικού κατά φύλο και ηλικία, οι οποίοι αντανακλώνονται και στην οργάνωση της καθημερινής ζωής των νοικοκυριών. β) Η τηλεόραση με την προβολή και διάδοση νέων αξιών και προτύπων ζωής. γ) Η επαφή με τους Έλληνες, που είναι ένας άλλος δίαυλος προβολής και διάδοσης νέων αξιών και προτύπων ζωής, η οποία έχει διαφορετική βαρύτητα ανά γενεά.

Η πρώτη γενιά μεταναστών αλλά και τα παιδιά τους βρίσκονται προ του διλήμματος, από τη μία, της συμμόρφωσης προς το εθιμικό δίκαιο και εξασφάλισης της έξωθεν καλής μαρτυρίας της αλβανικής κοινότητας και, από την άλλη, της προσαρμογής στη σύγχρονη πραγματικότητα και της εξασφάλισης της αποδοχής από την ελληνική κοινωνία. Στη μεταβατική αυτή φάση που βιώνουν είναι αναμενόμενο να υπόκεινται σε επαναδιαπραγμάτευση οι σχέσεις φύλου και οι διαγενεακές σχέσεις. Τα πρότυπα σχέσεων που προβάλλει στους μετανάστες η κοινωνία υποδοχής τείνουν να γίνουν ισχυρά και να αλώσουν σταδιακά το παραδοσιακό σύστημα αιώνων που φέρουν οι Αλβανοί μετανάστες. Η συγκεκριμένη διερεύνηση έδειξε ότι για να κατανοήσουμε τα προβλήματα ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία, αλλά και τις διαγενεακές σχέσεις και τις σχέσεις φύλου όπως εμφανίζονται σήμερα στην Ελλάδα, δεν αρκεί να τους προσεγγίσουμε με την ισοπεδωτική λογική του φτηνού ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, ομογενοποιώντας τους αδιακρίτως και αγνοώντας την ιστορία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, την κοινωνική θέση και την παράδοση των ιδίων και των οικογενειών τους.

Σύμφωνα με όλες τις παραπάνω έρευνες, τα τελευταία χρόνια έχει καταγραφεί μία βελτίωση της οικονομικής θέσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, χωρίς ωστόσο να έχουν εκλείψει τα ζητήματα της οικονομικής εκμετάλλευσης, των συνθηκών εργασίας, κ.λπ. Η επαφή τους με την κοινωνία υποδοχής δεν συναντάει τις δυσκολίες των πρώτων χρόνων. Εντούτοις, προβλήματα όπως αυτό της νομιμοποίησης συνεχίζουν να τους ταλαιπωρούν, εμποδίζοντας την ομαλότερη κοινωνική τους ένταξη. Σε αυτά τα θέματα της κοινωνικής ένταξης μετατοπίζεται όλο και περισσότερο το επιστημονικό ενδιαφέρον, εστιάζοντας στη διερεύνηση των

παραγόντων εκείνων που επηρεάζουν αποφασιστικά τις σχέσεις ανάμεσα στους μετανάστες και στην κοινωνία. Παρ' όλα αυτά, το ενδιαφέρον ως προς τη μελέτη του φαινομένου στις αστικές περιοχές της περιφέρειας είναι μειωμένο, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών υλοποιείται στην περιοχή της πρωτεύουσας. Τα ευρήματα αυτών των ερευνών δεν μπορούν να γενικευτούν καλύπτοντας όλες τις αστικές περιοχές της χώρας, εφόσον αγνοούνται τα τοπικά χαρακτηριστικά και οι τυχόν ιδιαιτερότητες που διαμορφώνουν το πλαίσιο ανάπτυξης και εξέλιξης του μεταναστευτικού φαινομένου.

4.4 Το Ηράκλειο πόλη υποδοχής μεταναστευτικών ρευμάτων

Η εισροή του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού που καταγράφεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 στο Ηράκλειο δεν είναι πρωτόγνωρο φαινόμενο για την ιστορία της πόλης. Ανατρέχοντας στα χρόνια που προηγήθηκαν, δεν είναι η πρώτη φορά κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα που σημειώνεται μαζική εισροή νέων πληθυσμών στην πόλη. Όπως δεν είναι η πρώτη φορά που προσδίδονται πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά στη συγκρότηση του αστικού ιστού της πόλης.

Το Ηράκλειο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι μία πόλη με πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία και παραδόσεις συνθέτουν το αστικό περιβάλλον της. Η κάθε συνοικία της πόλης έχει το δικό της χρώμα, ξεχωριστή αισθητική και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ο πληθυσμός της πόλης τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα έχει αυξητικές τάσεις παρά τη μείωση των μουσουλμάνων.²⁶⁹ Το 1900 ο αριθμός των κατοίκων ανέρχεται σε 22.481, από τους οποίους 10.541 είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, 11.659 μουσουλμάνοι, 160 καθολικοί, 69 εβραίοι, 39 Αρμένιοι και 13 διαμαρτυρόμενοι. Επίσης, παρατηρείται μία εθνοτική πολυσπερμία, καθώς κατά την απογραφή, εκτός τους Κρητικούς, βρέθηκαν και 1.563 αλλοδαποί. Το 1920 ο πληθυσμός ανέρχεται σε 29.491 κατοίκους, από τους οποίους οι 21.493 είναι χριστιανοί και οι 7.998 μουσουλμάνοι. Οι διαφορετικές θρησκευτικές και εθνοτικές ομάδες που κατοικούν στην πόλη συμβάλλουν στη

²⁶⁹ Οι περισσότεροι μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την Κρήτη το 1898 και το 1899, με προορισμό τη Σμύρνη και τα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Ρόδο, την Κω, τη Συρία, τα παράλια της Βορείου Αφρικής και άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. σχετικά: Μ. Πεπονάκης, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897 /1899», στο Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός, (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών ιστορικών μελετών, 2001, σσ. 127-145 · Ν. Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος} – 19^{ος} αι.)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 128.

διαμόρφωση ενός αστικού περιβάλλοντος που χαρακτηρίζεται από πολιτισμική ποικιλία και κοινωνική ρευστότητα. Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου βασίζεται σε θρησκευτικά, κοινωνικά και εθνοτικά κριτήρια.²⁷⁰

Όπως αναφέρει ο Ζαϊμάκης, η οικονομία της πόλης στηριζόταν κυρίως στο εμπόριο και στη βιοτεχνία και σε πολύ μικρότερη κλίμακα στη βιομηχανική παραγωγή της σταφίδας και της σαπυνοποιίας. Μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας ήταν προσανατολισμένο, αφενός, στην ενδοχώρα που τους επέφερε αγροτικά προϊόντα προς κατανάλωση και προς εξαγωγή και, αφετέρου, στο λιμάνι της πόλης, που αποτελούσε σημαντικό εμπορικό κόμβο για τη διεκπεραίωση των συναλλαγών με τον έξω κόσμο και, ιδιαίτερα, με τις αγορές της Ανατολικής Μεσογείου και τα μεγάλα ευρωπαϊκά λιμάνια της Δύσης. Το λιμάνι όμως δεν συνέβαλε μόνο στον εμπορικό-οικονομικό τομέα. Ως σημείο συνεύρεσης και επικοινωνίας για διαφορετικές κοινωνικές και εθνοτικές ομάδες, θεωρούνταν η πύλη εισόδου πολιτισμικών ρευμάτων και πολιτιστικών παραδόσεων που επηρέαζαν σαφώς τη ζωή της πόλης.²⁷¹

Ωστόσο, η προσπάθεια για τον πολιτισμικό εξευρωπαϊσμό των εγχώριων αστικών στρωμάτων αρχίζει από την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Εντατικοποιείται και γενικεύεται μετά το 1923, καθώς η ανταλλαγή των πληθυσμών ύστερα από τη μικρασιατική καταστροφή οδηγεί στη θρησκευτική ομοιογένεια του πληθυσμού της πόλης και στην εξάλειψη κάθε εθνοτικής και θρησκευτικής διαφοροποίησης των πολιτών. Με τον κοινωνικο-πολιτισμικό μετασχηματισμό της, η πόλη αποβάλλει σταδιακά τον κοσμοπολίτικο και ανατολίτικο χαρακτήρα της, αναζητώντας τον αστικό εκσυγχρονισμό και την κάθαρση από το οθωμανικό παρελθόν της. Ιδιαίτερα τα τελευταία μεσοπολεμικά χρόνια τίθεται επιτακτικά, σε εθνικό αλλά και σε τοπικό επίπεδο, το ζήτημα της υπεράσπισης του εθνικού πολιτισμού και της «γνήσιας» πολιτισμικής κληρονομιάς του ελληνικού λαού. Η πανεθνική εκστρατεία πολιτισμικής κάθαρσης κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά καταλήγει στην πολιτισμική ομοιογένεια της πόλης και στην εξαφάνιση κάθε διαφορετικής πολιτισμικής έκφρασης.²⁷²

Η άφιξη των προσφύγων το 1922 άλλαξε ριζικά την ανθρωπογεωγραφία της πόλης και, ουσιαστικά, συνέτεινε στο μετασχηματισμό της. Πρόκειται για το πρώτο

²⁷⁰ Αναφέρεται στο Γ. Ζαϊμάκης, «Καταγωγή Ακμάζοντα».Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου(1900-1940), Αθήνα, ΠΛΕΘΡΟΝ, 1999. σσ. 69-77.

²⁷¹ Γ. Ζαϊμάκης, «Καταγωγή Ακμάζοντα»..., ό.π., σ. 77-79.

²⁷² Γ. Ζαϊμάκης, «Καταγωγή Ακμάζοντα»..., ό.π., σσ.125-148.

μεγάλο κύμα πληθυσμιακής εισροής κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Η διαδικασία πολιτογράφησης άρχισε το Νοέμβριο του 1922. Συντάχτηκε κατάλογος προσφύγων και βάσει αυτού του καταλόγου οι πρόσφυγες ενεγράφησαν αυτεπάγγελτα στο δημοτολόγιο του Δήμου Ηρακλείου. Από την έναρξη της διαδικασίας πολιτογράφησης μέχρι το τέλος Δεκεμβρίου του 1923 είχαν πολιτογραφηθεί 17.309 πρόσφυγες.²⁷³ Στην απογραφή του 1928 ο αριθμός τους μειώθηκε στους 14.069 και ο συνολικός πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 39.231 κατοίκους. Σύμφωνα με τον Ανδριώτη, οι πρώτες ανάγκες με τον ερχομό των προσφύγων αρχικά αντιμετωπίστηκαν από τις κρατικές υπηρεσίες, από τις πρωτοβουλίες των ντόπιων κατοίκων και από ξένες φιλανθρωπικές αποστολές. Οι πρώτες όμως διαμαρτυρίες δεν άργησαν να ξεσπάσουν, καθώς ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός των προσφύγων δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στη σίτιση, στη στέγαση και στην ιατρική περίθαλψή τους, την ίδια στιγμή που οι επιδημικές αρρώστιες έπαιρναν όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις.²⁷⁴ Μετά το 1924 άρχισε η οριστική αποκατάστασή τους και τα κυριότερα μέτρα που πάρθηκαν από την Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων και το ελληνικό Δημόσιο ήταν η χορήγηση άτοκων δανείων, ανέγερση κατοικιών, δημιουργία συνοικισμών και η διανομή αγροτικού κλήρου, όχι μόνο στα περίχωρα του Ηρακλείου αλλά και στην ενδοχώρα του νομού.²⁷⁵ Επίσης, στο Δήμο Ηρακλείου εξαιτίας της αύξησης του μαθητικού πληθυσμού λειτούργησαν επτά νέα δημοτικά σχολεία και το Δεκέμβριο του 1923 ιδρύθηκε το «Εθνικόν Ορφανοτροφείον Θηλέων» που παρείχε τροφή και στέγη στα ορφανά προσφυγόπουλα.²⁷⁶

Η εγκατάστασή τους έγινε, κυρίως, στα αστικά κέντρα της Κρήτης, επειδή οι ίδιοι, προερχόμενοι από αστικό περιβάλλον, το προτιμούσαν, και για τον επιπλέον λόγο ότι οι μουσουλμάνοι που θα έφευγαν στην πλειοψηφία τους κατοικούσαν στις πόλεις. Το 45% των προσφύγων το 1928 βρισκόταν εγκατεστημένο στην περιοχή του Ηρακλείου (Δήμο Ηρακλείου και κοινότητα Αλικαρνασσού). Ασχολήθηκαν με την

²⁷³ Αναφέρεται στο Ε. Λαγουδάκη-Σασλή, *Ειδικό Προσφύγων*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου, 2004, σ. 15.

²⁷⁴ Ν. Ανδριώτης, «Η άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο», στο Σ. Κανάκη (επιμ.), *Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*, Ηράκλειο, Ηράκλεια Πρωτοβουλία, 2000, σσ. 231-233.

²⁷⁵ Για την αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο του Νομού Ηρακλείου, βλ. σχετικά: Ε. Λαγουδάκη-Σασλή, «Αγροτική εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων του Νομού Ηρακλείου», στο Παλίμψηστον, Τεύχος 19-20, (2004-2005), Ετήσια έκδοση της «Βικελαίας δημοτικής βιβλιοθήκης» του Δήμου Ηρακλείου, σσ. 207-236.

²⁷⁶ Ε. Λαγουδάκη-Σασλή, *Ειδικό Προσφύγων*, ό.π., σ. 17.

καλλιέργεια της σουλτανίνας, σε βυρσοδεψία, ως ναυτεργάτες, πλανόδιοι μικροπωλητές, στιλβωτές παπουτσιών, μικροέμποροι, εργάτες στη διάνοιξη του λιμανιού, και αλλού. Οι γυναίκες τα πρώτα χρόνια δούλεψαν ως υπηρέτριες και αργότερα ως σταφιδεργάτριες ή ως μοδίστρες.

Ο Ανδριώτης σημειώνει ότι ο νέος αυτός πληθυσμός είχε πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τον ντόπιο πληθυσμό. Πρώτα πρώτα είχαν τις ίδιες πολιτικές πεποιθήσεις. Ανήκαν στο κόμμα των Φιλελευθέρων και ψήφιζαν Βενιζέλο. Μιλούσαν πολύ καλά την ελληνική γλώσσα και η κοινωνική τους κατάσταση ήταν ίδια με αυτή του νέου χώρου διαβίωσής τους. Επρόκειτο, δηλαδή, για μικροαστούς και αγρότες. Η γη ήταν κατάλληλη για την καλλιέργεια της σουλτανίνας, η οποία αφθονούσε και στην πατρίδα τους και ήξεραν να τη δουλεύουν, δημιουργώντας ευνοϊκούς όρους ενσωμάτωσής τους. Ενέσκηπταν ωστόσο προβλήματα και διαφορές, ως προς την δυσμενή οικονομική τους κατάσταση, τον τρόπο διαβίωσης και τα πολιτισμικά τους γνωρίσματα στα οποία δεν αποδίδονταν ο απαιτούμενος σεβασμός με συνέπεια οι εντάσεις μέσα στην πόλη να μη λείπουν. Οι ντόπιοι ασκούσαν κριτική στα ήθη των νεοφερμένων, στη ροπή τους για διασκέδαση και σε άλλες καθημερινές πρακτικές και συνήθειές τους, που δεν συμβάδιζαν με τον συντηρητικό χαρακτήρα της τοπικής κοινωνίας. Από τη μεριά τους οι πρόσφυγες συχνά αποκαλούσαν τους ντόπιους απολίτιστους και αγροίκους και θεωρούσαν το Ηράκλειο μία πόλη βρώμικη. Η πεποίθηση που τους διακατείχε τα πρώτα χρόνια για προσωρινή παραμονή στην Ελλάδα, τους αποστασιοποιούσε από την πόλη. Πρωτίστως, όμως, οι κακές συνθήκες διαβίωσης και οι περιορισμένες δυνατότητες απασχόλησης στην τοπική αγορά, είναι οι λόγοι που καθυστερούσαν την κοινωνικοοικονομική τους ένταξη και εξωθούσαν στην περιθωριοποίηση τις πιο φτωχές ομάδες του προσφυγικού πληθυσμού.²⁷⁷

Ο Ζαϊμάκης επισημαίνει ότι η ενεργοποίηση ορισμένων προσφύγων σε παρασιτικές δραστηριότητες, σε συνδυασμό με την αύξηση της εγκληματικότητας, της παρέκκλισης των ηθών, της αλητείας, της πορνείας και της χασισοποσίας, που προβάλλονταν ως κοινωνικές μάστιγες της πόλης, έκαναν εντονότερο το στιγματισμό και τη διάκριση εις βάρος των προσφύγων. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο η «εκστρατεία αρετής» και η χρήση κατασταλτικών μέτρων που εφαρμόστηκαν για την «εξυγίανση» της πόλης, ήθελαν να δηλώσουν τη διάθεση της τοπικής κοινωνίας να

²⁷⁷ Ν. Ανδριώτης, «Η άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων...», ό.π., σσ. 238-241.

προστατευθεί από το προσφυγικό στοιχείο που απειλούσε, όπως ισχυρίζονταν, τα καθιερωμένα πολιτισμικά πρότυπα και τους κοινωνικούς κανόνες.²⁷⁸

Μεσοπρόθεσμα η άφιξη των προσφύγων ευνόησε την ανάπτυξη της πόλης. Η πόλη επεκτάθηκε έξω από τα τείχη και ο πληθυσμός της αυξήθηκε αισθητά. Υπήρξε αύξηση του εργατικού δυναμικού και διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και κατανάλωσης. Η τοπική οικονομία ενισχύθηκε αξιοσημείωτα από την τεχνογνωσία ορισμένων προσφύγων, καθώς και από τα κεφάλαια που μετέφεραν. Ιδιαίτερα άνθισε η γεωργία με την αμπελοκαλλιέργεια και την εμπορευματοποίηση της σταφίδας και, ουσιαστικά τέθηκε έτσι το ζήτημα της βιομηχανικής και εμπορικής ανάπτυξης της πόλης. Στο επίπεδο της πολιτισμικής ανάπτυξης η συμβολή του προσφυγικού στοιχείου υπήρξε σημαντική. Οι θεατρικές παραστάσεις, το θέατρο σκιών και η πλούσια παράδοση της μικρασιάτικης μουσικής βρήκαν μεγάλη απήχηση, ιδίως στα λαϊκά στρώματα της τοπικής κοινωνίας.²⁷⁹

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, μετά τη μεταπολίτευση το Ηράκλειο γνώρισε για άλλη μία φορά μία μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση. Από 77.506 που ήταν το 1971, οι κάτοικοι έφτασαν τους 101.634 το 1981, σε 115.124 το 1991, ενώ το 2001 αριθμούσαν 137.711 ανθρώπους. Αυτή τη φορά η αστικοποίηση είχε να κάνει με την εισροή του αγροτικού πληθυσμού της ενδοχώρας αλλά και κατοίκων από άλλες περιοχές της Ελλάδας, που απέβλεπαν στην αξιοποίηση των οικονομικών ευκαιριών που πρόσφερε η πόλη. Η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη του Ηρακλείου μετά το 1970 οφειλόταν κατά κύριο λόγο στον τουρισμό, στο εμπόριο, στις υπηρεσίες και στις κατασκευές.²⁸⁰

Η μεγάλη όμως πληθυσμιακή συσσώρευση προκάλεσε τεράστια προβλήματα στο οικιστικό περιβάλλον. Ο Περτσελάκης διαπιστώνει ότι χωρίς ρυθμιστικό σχέδιο που να ανταποκρίνεται στις αυξανόμενες ανάγκες, χωρίς πολιτική βούληση για ενεργοποίηση του κρατικού ελέγχου στις οικιστικές αυθαιρεσίες και χωρίς τον απαιτούμενο σεβασμό προς τους νόμους του κράτους επόμενο ήταν να οδηγηθεί η πόλη στην άναρχη δόμηση και στην ακαλαίσθητη πολεοδομική ανάπτυξη. Το 1979 υπήρχαν 6.000 αυθαίρετες οικοδομές που έγιναν 8.000 το 1981 και τριπλασιάστηκαν τις επόμενες δεκαετίες. Κατασκευές πάνω σε μπαζωμένα ρέματα, καταπατήσεις

²⁷⁸ Γ. Ζαϊμάκης, «Καταγωγή Ακμάζοντα»., ό.π., σσ. 115-116.

²⁷⁹ Γ. Ζαϊμάκης, «Καταγωγή Ακμάζοντα»., ό.π., σσ. 118-119.

²⁸⁰ Αναφέρεται στο Γ. Ζαϊμάκης, «Όψεις κοινωνικού αποκλεισμού και δίκτυα παρεμβάσεων στο Ηράκλειο της Κρήτης», στο *Σύγχρονες ανάγκες κοινωνικής φροντίδας. Δομές και προγράμματα στην τοπική κοινωνία*, 2^η Πανελλήνια διημερίδα (Ηράκλειο 19-20 Μαρτίου 2004), Ηράκλειο, ΚΟΙΝΩ.ΠΟΛΙΤΙ.Α. Κρήτης-Π.Τ.Κ. Σ.Κ.Λ.Ε., 2005, σ. 76.

δημόσιων εκτάσεων, παράνομες χαράξεις στενών δρόμων και πολυώροφες αυθαίρετες οικοδομές που χτίζονται ανεξέλεγκτα όχι για τη κάλυψη των αναγκών στέγασης των κατοίκων αλλά για επενδυτικούς λόγους, είναι τα οικιστικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου.²⁸¹

Είναι γεγονός ότι αυτό το περιβάλλον έχει αρνητικές επιπτώσεις στην ταυτότητα και την ποιότητα ζωής της πόλης. Ο Ζαϊμάκης τονίζει ότι ένα τέτοιο περιβάλλον δημιουργεί προβλήματα πρόσβασης, επικοινωνίας και περιορίζει τις δυνατότητες δημιουργικής έκφρασης και κοινωνικής δράσης για τους κατοίκους της, ιδιαίτερα για τις ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες όπως οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με αναπηρίες, τα παιδιά. Επιπλέον, έχει ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις, καθώς η χωρική εγκατάσταση ενός νοικοκυριού προσδιορίζει την πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά της εκπαίδευσης, της υγείας, της κατανάλωσης, της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, επηρεάζοντας αναμφίβολα την πορεία της ζωής των ατόμων. Σε αυτό το υποβαθμισμένο οικιστικό περιβάλλον του Ηρακλείου σε ορισμένες συνοικίες, όπως η Αγία Τριάδα, το Υγειονομικό, τα Δειλινά, τα Καμίνια συντηρούνται θύλακες φτώχειας.²⁸²

Η τελευταία πληθυσμιακή εισροή προς την πόλη είναι το πρόσφατο μεταναστευτικό ρεύμα που παρατηρείται από τις αρχές του 1990, το οποίο καταγράφεται επίσης με αρκετή καθυστέρηση. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, η πρώτη βάση δεδομένων που πιστοποιεί τον μεταναστευτικό πληθυσμό στις περιφέρειες της Ελλάδας δημιουργείται το 1998, με βάση το Π.Δ. 358/97, στο πλαίσιο της πρώτης προσπάθειας νομιμοποίησής τους. Αν και η επεξεργασία των δεδομένων δεν γίνεται στο επίπεδο των Δήμων της χώρας, εντούτοις τα αποτελέσματα στο επίπεδο των Περιφερειών αποτυπώνουν την σημαντική παρουσία των μεταναστών ακόμα και στις πλέον απομακρυσμένες περιοχές της χώρας. Ειδικότερα στην Περιφέρεια της Κρήτης καταγράφονται 20.999 μετανάστες επί συνόλου 371.641 ατόμων και καταλαμβάνει σε σύγκριση με τις άλλες Περιφέρειες της Ελλάδας την έκτη θέση, με ποσοστό 5,7%. Από αυτούς τους μετανάστες, στο Νομό Ηρακλείου έχουν καταγραφεί 7.803, στα Χανιά 7.083, στο Λασιθί 4.317 και στο Ρέθυμνο 1.796. Ειδικότερα για το Νομό Ηρακλείου το 69,7% είναι άνδρες και το 27,8% γυναίκες. Όσον αφορά τις

²⁸¹ Γ. Περτσελάκης, «Ηράκλειο: Χάος με χάρη. Σκιαγράφηση όσων έγιναν, όσων γίνονται και όσων μέλλει να γενούν στο λαβύρινθο ενός πολεοδομικού οράματος», στο Σ. Κανάκη (επιμ.), *Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*, Ηράκλειο, Ηράκλεια Πρωτοβουλία, 2000, σσ. 269-272.

²⁸² Γ. Ζαϊμάκης, «Όψεις κοινωνικού αποκλεισμού...», ό.π., σ. 77.

εθνικότητές τους, στο Νομό Ηρακλείου καταγράφεται πρώτη η αλβανική εθνικότητα με 56,4% και ακολουθεί η βουλγαρική και η ρουμανική με ποσοστό 15,8% και 11% αντίστοιχα.²⁸³

Στη δεύτερη καταγραφή του ανεπίσημου μεταναστευτικού πληθυσμού στο πλαίσιο της νομιμοποίησής του το 2001 έχουμε για πρώτη φορά στοιχεία σε επίπεδο Δήμου. Ωστόσο αυτοί οι αριθμοί, σύμφωνα με εκτιμήσεις, απέχουν πολύ από την πραγματικότητα. Στο Νομό Ηρακλείου κατατίθενται 7.271 αιτήσεις για προσωρινή κάρτα παραμονής, από τις οποίες οι 2.343 (32,2%) αντιστοιχούν σε μετανάστες που ζουν στο Δήμο Ηρακλείου.²⁸⁴ Το 2006 ο αριθμός των αλλοδαπών που έλαβε άδεια παραμονής αυξήθηκε αλματωδώς. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Περιφέρειας Κρήτης 5.020 αλλοδαποί έλαβαν άδεια παραμονής από τους οποίους οι 4.765 ήταν οικονομικοί μετανάστες άνω των δεκαοκτώ ετών. Από αυτούς το 52,8% ήταν άνδρες και το 47,2% γυναίκες.²⁸⁵

Εκτός από τα στοιχεία των καταγραφών για την απόκτηση άδειας παραμονής, του ανεπίσημου μεταναστευτικού πληθυσμού, οι απογραφές του πληθυσμού της Ελλάδας από την Ε.Σ.Υ.Ε. μας δίνουν την εξέλιξη του μεταναστευτικού πληθυσμού από δεκαετία σε δεκαετία. Το 1981 επί συνόλου 9.234 αλλοδαπών στο Νομό Ηρακλείου οι 2.658 απογράφονται στο Δήμο Ηρακλείου.²⁸⁶ Το 1991 παρατηρείται μία σημαντική μείωση. Σε επίπεδο Νομού απογράφονται μόλις 1.686 αλλοδαποί από τους οποίους οι 739 στο Δήμο.²⁸⁷ Το 2001 παρατηρείται η μεγάλη αύξηση. Επί συνόλου 40.413 αλλοδαπών που απογράφονται στην Κρήτη, οι 14.915 μένουν στο Νομό Ηρακλείου και από αυτούς οι 5.775 στο Δήμο Ηρακλείου. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία για την εθνική τους προέλευση, ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών στην πόλη ανέρχεται σε 4.581 άτομα. Από αυτούς το 54,1% ήταν άνδρες και το 45,9% ήταν γυναίκες. Η εθνικότητα που κυριαρχεί είναι η αλβανική με

²⁸³ Γ. Καβουνίδη, Λ. Χατζάκη, *Αλλοδαποί που υπέβαλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής...*, ό.π.

²⁸⁴ Περιφέρεια Κρήτης, «Αιτήσεις για προσωρινή κάρτα παραμονής το 2001», Ηράκλειο, Διεύθυνση Αλλοδαπών.

²⁸⁵ Περιφέρεια Κρήτης, «Αριθμός αλλοδαπών με άδεια παραμονής στο Δήμο Ηρακλείου το 2006», Ηράκλειο, Στοιχεία της Διεύθυνσης Αλλοδαπών.

²⁸⁶ Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή Πληθυσμού 1981, Πραγματικός πληθυσμός αλλοδαπών κατά Νομούς και Δήμους, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1982.

²⁸⁷ Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή Πληθυσμού 1991, Μόνιμος πληθυσμός κατά υπηκοότητα και φύλο. Σύνολο Ελλάδος, Νομοί και Δήμοι, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1994.

ποσοστό 68,9% και ακολουθούν οι άλλες με σημαντικότερες τη βουλγαρική με 5,3%, τη ρουμανική και την ουκρανική με 3,5% και 3,2% αντίστοιχα.²⁸⁸

Ένα επιπλέον στοιχείο που αποτυπώνει την παρουσία των μεταναστών σε επίπεδο Νομού και Δήμου είναι οι καταγραφές που κατά καιρούς έχουν γίνει από την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Σύμφωνα με τη Δ/ση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Ηρακλείου ο αριθμός των μεταναστών μαθητών στα νηπιαγωγεία και δημοτικά σχολεία του Δήμου, για τα ακαδημαϊκά έτη 1998-1999 και 1999-2000 ανέρχεται σε 400 και 462 μαθητές αντίστοιχα, αντιπροσωπεύοντας το 3,1% και 3,6% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού του Δήμου. Στα σχολεία του Νομού τα ίδια ακαδημαϊκά έτη φοιτούσαν 792 και 1.020 μαθητές αντίστοιχα. Επίσης, το ακαδημαϊκό έτος 2006-2007, ο αριθμός των μεταναστών μαθητών στα δημοτικά σχολεία της πόλης ανέρχεται σε 384 άτομα και κατανέμεται σε τριάντα τρία δημοτικά σχολεία της πόλης. Όσον αφορά τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση το 2001 φοιτούσαν σε όλα τα γυμνάσια και λύκεια του Νομού 383 μαθητές και το 2004 ο αριθμός αυξήθηκε σε 642 μαθητές.²⁸⁹

Αυτός ο μεταναστευτικός πληθυσμός, τα πρώτα χρόνια, ήταν κυρίως ανδρικό εργατικό δυναμικό που προερχόταν από τις Βαλκανικές χώρες και η παρουσία του οποίου γίνεται όλο και πιο εμφανής στους χώρους εργασίας (οικοδομές, αγροτικές εργασίες κ.λπ.) και σε διάφορα στέκια αναζήτησης εργασίας, όπως η Χανιώπορτα, η Καινούργια Πόρτα και η πλατεία Σινάνη. Πολλοί από αυτούς διανυκτέρευαν στο χώρο εργασίας τους, στην ύπαιθρο ή σε εγκαταλελειμμένα σπίτια υποβαθμισμένων περιοχών της πόλης. Εντύπωση προκαλεί η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού μεταναστών όλο το εικοσιτετράωρο και κατά τη διάρκεια όλου του έτους στα παραδοσιακά στέκια αναζήτησης εργασίας, όπως αυτό της Χανιώπορτας (πρόκειται για τη δυτική είσοδο της εντός των τειχών πόλης). Αυτός ο χώρος μέχρι πρόσφατα ήταν τόπος αναζήτησης ντόπιου εργατικού δυναμικού, ειδικά τους θερινούς μήνες που ο τρύγος των αμπελιών αύξανε τη ζήτηση των εργατών γης. Σε αυτή την περιοχή έχουν καταγραφεί οι μεγαλύτερες αστυνομικές επιχειρήσεις σύλληψης, καθώς τις περισσότερες φορές επρόκειτο για ανεπίσημο εργατικό δυναμικό. Η μαζική τους παρουσία προσφερόταν για μαζικές συλλήψεις, αν και τα παράπλευρα δαιδαλώδη

²⁸⁸ Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή Πληθυσμού 2001, Μόνιμος πληθυσμός κατά υπηκοότητα και φύλο. Σύνολο Ελλάδος, Νομοί και Δήμοι, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 2003.

²⁸⁹ Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, «Αριθμός αλλοδαπών μαθητών ανά Σχολείο», Ηράκλειο, Δ/ση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

σοκάκια των υποβαθμισμένων συνοικιών, της Αγίας Τριάδας και του Υγειονομικού, προσέφεραν τρόπους διαφυγής.

Σε αρκετά μικρό χρονικό διάστημα οι πρώτοι μετανάστες ολοκλήρωσαν τον κύκλο επανασύνδεσης των μελών της οικογένειάς τους. Σε σχετική έρευνα των Κατριβέση και Προκοπάκη που αφορά τους μετανάστες που διαμένουν στη συνοικία της Αγίας Τριάδας, το 82,1% των εγγάμων δηλώνει ότι ζει με το σύνολο της οικογένειάς του στο Ηράκλειο.²⁹⁰ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι μετανάστες αυτοί να σχεδιάσουν μία μεγαλύτερης διάρκειας παραμονή στο Ηράκλειο και να προσπαθήσουν να καλυτερεύσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους. Οι πρόχειρες διανυκτερεύσεις στην ύπαιθρο και στις οικοδομές δεν θα συνεχιστούν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η στέγαση της οικογένειας και η καλύτερευση της εργασιακής τους απασχόλησης γίνονται οι βασικές προτεραιότητές τους. Αναζητούν κατοικία στις υποβαθμισμένες συνοικίες της Αγίας Τριάδας και του Υγειονομικού καθώς και σε άλλες λαϊκές συνοικίες όπως το Ατσαλένιο, ο Πόρος, η Θέρισσος, ο Γιόφυρος, κ.λπ.²⁹¹ Η επιλογή αυτών των περιοχών συνδέεται, αφενός, με την υποβάθμιση τους και με τα χαμηλά ενοίκια των παλαιών κατοικιών και, αφετέρου, με τη δυνατότητα της άμεσης πρόσβασης στις αγορές της πόλης και σε συγκεκριμένα σημεία τα οποία αποτελούν πύλες πρόσβασης προς τα ενδότερα της πόλης και τα στέκια αναζήτησης εργασίας, όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Ειδικότερα, οι συνοικίες της Αγίας Τριάδας και του Υγειονομικού στις οποίες παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση μεταναστευτικού πληθυσμού, παρουσιάζουν έντονα χαρακτηριστικά υποβάθμισης. Η συνοικία της Αγίας Τριάδας βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της πόλης εντός των ενετικών τειχών. Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα η περιοχή αποκτά έναν σαφή βιοτεχνικό-βιομηχανικό χαρακτήρα με τη δημιουργία εργοστασίων και αποθηκών για την επεξεργασία και αποθήκευση των αγροτικών προϊόντων του Νομού (σταφίδα, κρασί, λάδι). Κοντά στα εργοστάσια δημιουργούνται οι γειτονιές που στεγάζουν το εργατικό δυναμικό αυτού του πρώτου βιομηχανικού πυρήνα του Ηρακλείου, μεγάλο ποσοστό του οποίου είναι Μικρασιάτες πρόσφυγες. Στις μέρες μας η χαμηλή ποιότητα και η παλαιότητα των κτιρίων της περιοχής, τα σοβαρά προβλήματα στο φωτισμό και στον αερισμό των κατοικιών, σε συνδυασμό με την έλλειψη κοινόχρηστων χώρων και χώρων πρασίνου

²⁹⁰ Ν. Κατριβέσης, Ε. Προκοπάκης, «Ξένοι εργαζόμενοι, συλλογικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες...», ό.π.

²⁹¹ Για ένα αναλυτικότερο γεωγραφικό καταμερισμό, βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο: Μεθοδολογία και σχεδιασμός της ποσοτικής έρευνας.

και με τον αυξημένο κίνδυνο πλημμυρών λόγω του ανεπαρκούς δικτύου ομβρίων, αποτελούν στοιχεία της γενικότερης υποβάθμισης της περιοχής.²⁹² Σε αυτή τη συνοικία με την πυκνή και άναρχη δόμηση, με τις απαρχαιωμένες βιοτεχνίες, τα ετοιμόρροπα σπίτια που εγκαταλείπονται σταδιακά,²⁹³ βρίσκουν καταφύγιο πολλά νοικοκυριά μεταναστών λόγω του χαμηλού ενοικίου.²⁹⁴ Επιπλέον, όπως προκύπτει από την έρευνα του Δαφέρμου, στην περιοχή της Αγίας Τριάδας κατοικούν εργατικός πληθυσμός με χαμηλά εισοδήματα και συνταξιούχοι. Καταγράφεται υψηλό ποσοστό ανεργίας εξαιτίας του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των ανθρώπων, ενώ υψηλό επίσης είναι το ποσοστό των αναλόγων και εκείνων που έχουν εγκαταλείψει την υποχρεωτική εκπαίδευση. Δεν είναι τυχαίο ότι σε αυτή την περιοχή συγκεντρώνεται πλήθος μεταναστών, αλλά και άλλων κοινωνικά περιθωριοποιημένων ομάδων: πρόσφυγες, Τσιγγάνοι, κ.λπ.²⁹⁵

Η συνοικία του Υγειονομικού, που βρίσκεται νοτιοδυτικά εντός των ενετικών τειχών της πόλης, παρουσιάζει ανάλογα χαρακτηριστικά υποβάθμισης με τη συνοικία της Αγίας Τριάδας, όχι μόνο από την άποψη των συνθηκών κατοικίας αλλά και από τη σύνθεση των κατοίκων και την οικονομική δραστηριότητά τους. Σε αυτή την περιοχή που ονομάζεται και Λάκκος, παλαιότερα ήταν εγκατεστημένα νομίμως τα πορνεία της πόλης και για μία μεγάλη ιστορική περίοδο, από τις αρχές του 20^{ού} έως το τέλος του Μεσοπολέμου, αντιπροσώπευε τον υπόκοσμο της πόλης του Ηρακλείου.²⁹⁶ Τα ερειπωμένα χαμόσπιτα και η άναρχη δόμηση της περιοχής είναι τα απομεινάρια μίας παρελθούσας ιστορικής εποχής. Σε αυτή την περιοχή οι προηγούμενες μορφές κοινωνικού στιγματισμού και περιθωριοποίησης συναντιούνται με νέες μορφές αποκλεισμού. Πολλοί από τους κατοίκους της συνοικίας διαμένουν σε σπίτια χωρίς τις στοιχειώδεις υποδομές (νερό, θέρμανση,

²⁹² Βλέπε σχετικά: Δήμος Ηρακλείου, *Πρόταση Δήμου Ηρακλείου για τη βελτίωση ποιότητας ζωής και ανάδειξη συνοικίας Αγ. Τριάδας*, στα πλαίσια της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας «URBAN» (Αναβάθμιση αστικών περιοχών), Ηράκλειο 1994, σ. 10.

²⁹³ Σε σχετική χαρτογράφηση της συνοικίας έχουν καταγραφεί 30 αποθήκες, 92 μη χρησιμοποιούμενα και 125 ερειπωμένα κτίρια επί συνόλου 495 κτισμάτων. Βλ. σχετικά, Ε. Προκοπάκης, Ν. Ράτσικα, *Μελέτη Κοινότητας στην περιοχή της Αγ. Τριάδας*, Ηράκλειο Κρήτης, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Τ.Ε.Ι. Κρήτης, 2000.

²⁹⁴ Δήμος Ηρακλείου-Γραφείο Παλιάς Πόλης, *Προστασία και ανάδειξη της Παλιάς Πόλης Ηρακλείου*, Πολεοδομική Μελέτη Ανάπλασης, Τεύχος: Α Φάση-Ανάλυση, Αναγνώριση, Αξιολόγηση, σ. 132.

²⁹⁵ Μ. Δαφέρμος, *Περιθωριοποίηση και εκπαιδευτική ένταξη. Η περίπτωση των Τσιγγάνων του Ηρακλείου Κρήτης*, Αθήνα, Ατραπός, 2006, σ. 156.

²⁹⁶ Για την κοινωνική ιστορία του Λάκκου, την κοινωνική του συγκρότηση, την άνθιση και παρακμή του, βλ. σχετικά, Γ. Ζαϊμάκης, «Καταγώγια Ακμάζοντα»..., ό.π.

κ.λπ.), ενώ αντιμετωπίζουν τεράστιες δυσκολίες στην κάλυψη των βασικών αναγκών.²⁹⁷

Όσον αφορά τη συλλογική παρουσία των αλλοδαπών και την κοινωνική τους δράση στην πόλη του Ηρακλείου, δραστηριοποιούνταν από τη δεκαετία του 1990 ήδη τέσσερις σύλλογοι αλλοδαπών. Όμως κανένας από αυτούς δεν εκπροσώπηε τους οικονομικούς μετανάστες. Πρόκειται για το σύλλογο των αγγλόφωνων γονέων, τον ολλανδικό σύλλογο, το σύλλογο των γερμανόφωνων γονέων και το σύλλογο της παροικίας των Αράβων. Τα μέλη και των τεσσάρων συλλόγων προέρχονται κυρίως από μεικτούς γάμους, είναι μόνιμοι κάτοικοι Ηρακλείου και πολλοί από αυτούς έχουν την ελληνική υπηκοότητα. Ο κύριος λόγος δημιουργίας των τριών πρώτων ήταν για την εκμάθηση της γλώσσας καταγωγής στα παιδιά των μελών τους και γι' αυτό οι δραστηριότητές τους περιστρέφονται γύρω από τα σχολεία που έχουν δημιουργήσει. Όπως είναι φυσικό, ο πληθυσμός τους στα πλαίσια της Ε.Ε. δεν αντιμετωπίζει τα ίδια προβλήματα με αυτά των οικονομικών μεταναστών. Ο σύλλογος των Αράβων δεν έχει σχολείο. Ο λόγος δημιουργίας του ήταν η σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στους Άραβες που κατοικούν μόνιμα στην πόλη και έχουν συνάψει μεικτούς γάμους. Το καταστατικό του συλλόγου δεν δίνει το δικαίωμα στους Άραβες οικονομικούς μετανάστες να γίνουν μέλη του συλλόγου. Εντούτοις, ο σύλλογος συχνά αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για την επίλυση προβλημάτων τους που έχουν να κάνουν κυρίως με την εργασία και τη διαμονή τους. Τέλος, η μοναδική πολιτική οργάνωση που δραστηριοποιείται κατά καιρούς στην πόλη είναι η οργάνωση των Κούρδων (ΕΡΝΚ), τα περισσότερα μέλη της οποίας δεν έχουν την ιδιότητα του πρόσφυγα αλλά του οικονομικού μετανάστη.

Αντιθέτως, η συλλογική παρουσία των οικονομικών μεταναστών και η κοινωνική τους δράση μέχρι πρόσφατα ήταν τελείως υποβαθμισμένη. Σήμερα, διανύοντας τη δεύτερη δεκαετία παρουσίας τους στην πόλη, παρατηρούνται όλο και περισσότερες αλλαγές σε αυτόν τον τομέα. Πρόσφατα έχουν δημιουργηθεί τέσσερις μεταναστευτικοί σύλλογοι στο Ηράκλειο, δηλώνοντας εμπράκτως την ανάγκη συλλογικής παρουσίας και δράσης: ο αλβανικός, ο βουλγαρικός, ο ρουμανικός σύλλογος, καθώς και ο Σύνδεσμος μουσουλμάνων Κρήτης.

²⁹⁷ Μ. Δαφέρμος, *Περιθωριοποίηση και εκπαιδευτική ένταξη...*, ό.π., σ. 159.

Η δημιουργία αυτών των συλλόγων που εκπροσωπούν τους οικονομικούς μετανάστες σηματοδοτεί κάτι καινούργιο για τα δρώμενα της πόλης. Σύμφωνα με τα καταστατικά τους, οι κυριότεροι σκοποί τους είναι:

- Η ενότητα, η αλληλεγγύη και η υποστήριξη των παραδόσεών τους.
- Η ανάπτυξη πολιτιστικής δράσης, η προώθηση των θρησκευτικών τους δικαιωμάτων και η αντιμετώπιση των προβλημάτων τους.
- Η συνεργασία τους με τους φορείς και της υπηρεσίες της πόλης, καθώς και με πολιτιστικούς συλλόγους.

Σύμφωνα με τα παραπάνω οι μεταναστευτικοί σύλλογοι στοχεύουν, αφενός, να στηρίζουν τα μέλη τους και, αφετέρου, να γίνουν γέφυρα πολιτιστικών ανταλλαγών ανάμεσα στους δύο λαούς ώστε να υπάρξει ομαλή συνύπαρξη και αλληλοκατανόηση με τους ντόπιους. Οι πρώτες δράσεις του αλβανικού μεταναστευτικού συλλόγου έχουν ήδη καταγραφεί στον τοπικό ημερήσιο Τύπο. Αναφέρονται σε μία καλλιτεχνική εκδήλωση και σε μία ενημερωτική εκδήλωση για τα μέλη της αλβανικής κοινότητας.

Άλλες συλλογικές δραστηριότητες που παρατηρούνται στην πόλη είναι συνδεδεμένες με τις θρησκευτικές παραδόσεις των μεταναστευτικών ομάδων. Στο Ηράκλειο υπάρχουν εκκλησίες, μία για τους καθολικούς, μία για τους Αρμένιους, καθώς και δύο αίθουσες τις οποίες οι μουσουλμάνοι μετανάστες χρησιμοποιούν ως χώρους λατρείας. Επίσης, η ρουμάνικη κοινότητα έχει ομοεθνή ιερέα στον οποίο η Αρχιεπισκοπή Κρήτης σε σημαντικές εορτές της Ορθοδοξίας παραχωρεί μία ελληνορθόδοξη εκκλησία για τον εκκλησιασμό της κοινότητάς του.

Η Καθολική Εκκλησία, εκτός του καθαρά θρησκευτικού της έργου, ασκεί φιλανθρωπική δράση σε μετανάστες του ιδίου δόγματος αλλά διαφορετικών υπηκοοτήτων. Αρχικά η Καθολική Εκκλησία ήταν χώρος λατρείας Ευρωπαίων καθολικών που διέμεναν στην πόλη. Σύμφωνα με τον καθολικό ιερέα, με την εγκατάσταση των οικονομικών μεταναστών στο Ηράκλειο, η σύνθεση του εκκλησιάσματος έχει αλλάξει εντυπωσιακά. Από επιτόπιες παρατηρήσεις μας διαπιστώσαμε ότι κατά τη διάρκεια της κυριακάτικης λειτουργίας, στην οποία συγκεντρώνεται και ο μεγαλύτερος αριθμός πιστών, εκτός από τους Δυτικοευρωπαίους, ένα αξιοσημείωτο ποσοστό προέρχεται από την Αφρική και την Ασία, με ιδιαίτερα αισθητή τη γυναικεία παρουσία από τις Φιλιππίνες. Μετά τη λειτουργία, η εκκλησία παραχωρεί μία διπλανή αίθουσα στην οποία οι πιστοί όλων

των εθνικοτήτων μπορούν να παρευρεθούν, να πιουν τον καφέ τους και να συνομιλήσουν στο πλαίσιο των κοινωνικών τους σχέσεων. Η ίδια αίθουσα χρησιμοποιείται και από τις Ασιάτισσες μετανάστριες ως τόπος συνάντησης, στην προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου μεταναστευτικού συλλόγου, με την ονομασία «Σύλλογος χωρίς σύνορα».

Από τη μεριά της η Αρμενική Εκκλησία, που χτίστηκε το 1860, είναι τόπος λατρείας των κατά καιρούς διωχθέντων Αρμενίων από την πατρίδα τους, αρκετοί από τους οποίους σήμερα έχουν την ελληνική υπηκοότητα και είναι μόνιμοι κάτοικοι της πόλης. Η εκκλησία δείχνει πάντα την αλληλεγγύη της και τη συμπαράστασή της στους πρόσφατα αφιχθέντες αρμενικής εθνικότητας μετανάστες.

Με πρωτοβουλία του Συνδέσμου μουσουλμάνων Κρήτης λειτουργούν δύο αίθουσες στις οποίες οι μετανάστες μπορούν να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Κατά την επίσκεψή μας διαπιστώσαμε ότι πρόκειται για δύο ισόγειους χώρους, οι οποίοι στο εσωτερικό τους έχουν διαμορφωθεί κατάλληλα για την προσευχή των πιστών. Αν και η λειτουργία των «τζαμιών» είναι νόμιμη, δεν υπάρχει κανένα εξωτερικό σύμβολο ή κάποια ένδειξη αναγνώρισής τους. Επίσης, δεν υπάρχουν επίσημοι κληρικοί. Χρέη ιμάμη ασκούν δυο μετανάστες, πανεπιστημιακής μόρφωσης, οι οποίοι γνωρίζουν καλά το Κοράνι. Η προσέλευση των πιστών γίνεται, συνήθως, στην προσευχή της Παρασκευής. Αθρόα προσέλευση παρατηρείται στο ραμαζάνι, που διαρκεί όλο τον ένατο μήνα του μουσουλμανικού έτους και, ιδιαίτερα, με το τέλος της νηστείας. Οι μετανάστες που συμμετέχουν στις προσευχές είναι Άραβες αλλά και περιορισμένος αριθμός Ασιατών, κυρίως, Πακιστανών και Αφρικανών μεταναστών. Η δράση του Συνδέσμου μουσουλμάνων Κρήτης περιορίζεται σε αυτή τη θρησκευτική δραστηριότητα. Εξάλλου, όπως μας είπε ο πρόεδρος του σωματείου, αυτός ήταν και ο λόγος δημιουργίας του.

Με το πέρασμα του χρόνου παρατηρούνται αλλαγές και από τη μεριά της τοπικής κοινωνίας. Τα πρώτα χρόνια ο δημόσιος διάλογος σε τοπικό επίπεδο δεν διαφοροποιούνταν από αυτόν που γινόταν σε εθνικό επίπεδο. Όπως καταγράφεται και στις τοπικές εφημερίδες, τα ζητήματα που απασχολούσαν την τοπική κοινωνία αφορούσαν, τον έλεγχο της παράνομης μετανάστευσης και την «εγκληματικότητα των μεταναστών». Η αρθογραφία επικεντρωνόταν στις αστυνομικές επιχειρήσεις σύλληψης και απέλασης των ανεπίσημων μεταναστών από την πόλη και ευρύτερα από όλο το νησί. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 οι τοπικές εφημερίδες δεν αναφέρονται καν στις συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών στην πόλη, ούτε και στα

οικονομικά ή εργασιακά τους προβλήματα. Ενδεικτικό είναι ότι από το 1991 έως το 1995 από τον ημερήσιο τοπικό Τύπο ξεχωρίσαμε μόλις δύο θέματα κοινωνικού περιεχομένου που είχαν να κάνουν με μετανάστες. Η πρώτη περίπτωση αφορούσε στη σύλληψη κάποιου πολύτεκνου Σύριου, η επικείμενη απέλαση του οποίου θα άφηνε την οικογένεια απροστάτευτη. Στη δεύτερη περίπτωση γινόταν λόγος για έναν μικρό Αλβανό που, λόγω γραφειοκρατικών δυσκολιών, δεν του δινόταν η δυνατότητα να πάει στο σχολείο.

Στις μέρες μας η τοπική κοινωνία έχει εξοικειωθεί πλέον με την παρουσία του μετανάστη στην πόλη. Υπάρχουν κάποιοι φορείς, όπως ο Ερυθρός Σταυρός, ο Δικηγορικός σύλλογος Ηρακλείου, η Εκκλησία, η Διεθνής Αμνηστία και μερικοί άλλοι που, είτε ενεργοποιούνται σε κρίσιμες στιγμές, όπως είναι αυτές της διάσωσης από τη θάλασσα, οι απελάσεις και η πείνα, είτε καταγγέλλουν στην κοινή γνώμη τις απαράδεκτες συνθήκες κράτησης ή και γενικότερης αντιμετώπισης των μεταναστών από την πολιτεία. Επιπλέον, οι πρώτες προσπάθειες αντιμετώπισης των ζητημάτων της ένταξής τους έχουν ξεκινήσει. Τοπικοί φορείς, όπως η Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης (Ν.Ε.Λ.Ε) Ηρακλείου με τα προγράμματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας που υλοποιεί, η Νομαρχία Ηρακλείου με τη δημιουργία του Κέντρου πληροφόρησης μεταναστών, περιλαμβάνουν ήδη τους μετανάστες στα άμεσα ενδιαφέροντά τους. Επίσης, αρκετά ευρωπαϊκά προγράμματα που έχουν ως στόχο την οικονομική και κοινωνική ένταξη ειδικών κοινωνικών ομάδων, ανέργων, ευπαθών και κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων κ.ά., εμπεριέχουν και τους μετανάστες.²⁹⁸

Ωστόσο, στην πόλη του Ηρακλείου παρατηρείται μία γενικότερη έλλειψη ευαισθητοποίησης στα θέματα της αντιμετώπισης και ένταξης των μεταναστών. Οι φορείς της τοπικής κοινωνίας, αν και είχαν δραστηριοποιηθεί στο παρελθόν ως προς

²⁹⁸ Η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου στα πλαίσια υλοποίησης του προγράμματος PEOPLES (Νέες ανθρώπινες σχέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο), της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας INTERREG III B Archimed, έχει καταγράψει δεκατρία προγράμματα που έχουν υλοποιηθεί στην Κρήτη μέχρι το 2007 που αφορούσαν εκτός τον γηγενή πληθυσμό και τους μετανάστες ή/και τους πρόσφυγες. Επίσης, υπάρχουν άλλα τριάντα τρία ευρωπαϊκά προγράμματα που βρίσκονται σε εξέλιξη και δίνουν τη δυνατότητα συμμετοχής στους μετανάστες. Τα περισσότερα από αυτά τα προγράμματα αφορούν την επαγγελματική κατάρτιση, την καταπολέμηση του αποκλεισμού σε κοινωνικό και εργασιακό επίπεδο, καθώς και την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Η Νομαρχία αναφέρει ότι παρουσιάζονται προβλήματα, όσον αφορά την ενημέρωση των μεταναστών για την παρακολούθηση αυτών των προγραμμάτων, ωστόσο θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε το ποσοστό συμμετοχής τους σε σχέση με τον ντόπιο πληθυσμό, καθώς και την αποτελεσματικότητα αυτών των προγραμμάτων. Βλ. σχετικά: Μ. Κοκαράκης, *Προγράμματα για τους μετανάστες και τους πρόσφυγες/αιτούντες πολιτικό άσυλο στην Κρήτη*, PEOPLES (Νέες ανθρώπινες σχέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο), της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας INTERREG III B Archimed, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, 2007.

την ευαισθητοποίηση των πολιτών στα θέματα του ρατσισμού, εντούτοις αυτές οι δράσεις ήταν αποσπασματικές και δεν είχαν συνέχεια.²⁹⁹ Από την πόλη απουσιάζει η μονιμότερη συνεργασία των τοπικών φορέων με τους μετανάστες. Στο Ηράκλειο δεν υπάρχουν οι δομές που λειτουργούν σε άλλες πόλεις, όπως στο Ρέθυμνο το «Στέκι Μεταναστών» και στα Χανιά το «Κοινωνικό Στέκι - Στέκι Μεταναστών» και το «Φόρουμ Μεταναστών Κρήτης».³⁰⁰ Προσφάτως, το Δεκέμβριο του 2009 ξεκίνησε μία πρωτοβουλία πολιτών, δημιουργώντας το σύλλογο «Ένωση κατά του Ρατσισμού και της Ξενοφοβίας». Ο σύλλογος αυτός, σύμφωνα με τις διακηρυκτικές του αρχές, επιδιώκει να αναδείξει τα ζητήματα που ενσκήπτουν με κάθε μειονοτική ομάδα από την τοπική κοινωνία.

Από την πλευρά της Δημοτικής Αρχής ομοίως παρατηρείται απουσία και αδράνεια. Αν και οι μετανάστες αποτελούν πλέον συστατικό στοιχείο της πόλης συμβάλλοντας στην πολυπολιτισμική συγκρότησή της, ωστόσο δεν υπάρχει μία μεταναστευτική πολιτική σε τοπικό επίπεδο που να διασφαλίζει την κοινωνική τους ένταξη, τη συμμετοχή τους στα κοινά, καθώς και την ενίσχυση της πρόσβασής τους στα κοινωνικά αγαθά. Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα ζητήματα κοινωνικών σχέσεων, ένταξης και συνύπαρξης κοινωνικών ομάδων αντιμετωπίζονται αποτελεσματικότερα με θεσμική δράση ειδικά στο επίπεδο της συνοικίας, της κοινότητας, του δήμου. Η παρέμβαση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης θα πρέπει να έχει τα χαρακτηριστικά απεγκλωβισμού των μεταναστευτικών ομάδων από το περιθώριο της κοινωνικής ζωής της πόλης. Να δημιουργηθούν σε θεσμικό επίπεδο οι διάυλοι επικοινωνίας μαζί τους και, συγχρόνως να τους δοθεί η δυνατότητα έκφρασης και λόγου. Να προβάλλουν την ταυτότητά τους, να εκφράσουν τις ανάγκες και τις προσδοκίες που έχουν από την κοινωνία που ζουν και να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους.³⁰¹

²⁹⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται: Το 2003 πραγματοποιήθηκε Αντιρατσιστικό φεστιβάλ από το 7^ο Ενιαίο Λύκειο και το 8^ο Γυμνάσιο Ηρακλείου. Επίσης το 2006 διοργανώνεται εκ νέου Αντιρατσιστικό φεστιβάλ από τους: ΑΔΕΔΥ, ΕΛΜΕ, Διεθνής Αμνηστία, Κοινωνικό φόρουμ, Πολιτικά κόμματα και Φοιτητικούς συλλόγους.

³⁰⁰ Για το «Κοινωνικό Στέκι - Στέκι Μεταναστών» και το «Φόρουμ Μεταναστών Κρήτης», βλέπε ιστοσελίδες: www.stekichania.gr και <http://fmkritis.wordpress.com/>

³⁰¹ Ε. Προκοπάκης, *Ο παρεμβατικός ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στις μεταναστευτικές ομάδες. (Μια αρχική προσέγγιση στη περιοχή του Δήμου Γαζίου)*, στο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνικής Πολιτικής «Δίκτυο Υπηρεσιών Κοινωνικής Φροντίδας: ο ρόλος της εκτελεστικής εξουσίας, των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης και των μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», Διοργάνωση: "ΣΚΛΕ", ΚΟΙΝΩ.ΠΟΛΙΤΙ.Α, (ΕΣΑΕΑ), Ηράκλειο, 20-23 Οκτωβρίου 2001.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΣΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

5.1 Στόχοι

Αντικείμενο της έρευνας είναι η ένταξη των οικονομικών μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου. Ειδικότερα, θα μελετηθούν οι συνθήκες ένταξής τους στην αγορά εργασίας και οι διαμορφούμενες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις στο νέο τόπο εγκατάστασής τους. Ο σκοπός της έρευνας καθορίστηκε από τη βασική παραδοχή, ότι η μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα και της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών θα πρέπει να έχει ως επίκεντρο την ανάλυση των υφιστάμενων κοινωνικών συνθηκών των διαφόρων μεταναστευτικών ομάδων, καθώς και των κοινωνικών-οικονομικών σχέσεων που έχουν δημιουργηθεί μεταξύ αυτών και της τοπικής κοινωνίας.

Στη διάρκεια του σχεδιασμού της έρευνας καθορίστηκαν οι βασικοί στόχοι, ο ακριβής εννοιολογικός προσδιορισμός, η επιλογή του δείγματος, καθώς και το σχέδιο διεξαγωγής της ερευνητικής διαδικασίας.

Λαμβάνοντας υπόψη το γενικότερο σκοπό της έρευνας καθορίστηκαν οι επιμέρους στόχοι της που είναι οι παρακάτω:

1. Η διερεύνηση του μορφωτικού επιπέδου και της επαγγελματικής κατάστασης των μεταναστών στον τόπο προέλευσης τους, δείκτες που επιτρέπουν να αποτυπωθούν οι τυχόν συνδέσεις με την μετέπειτα κοινωνική-οικονομική τροχιά τους στο Ηράκλειο.
2. Η χαρτογράφηση της σημερινής εργασιακής τους κατάστασης και των εργασιακών τους σχέσεων στην τοπική οικονομία και ο βαθμός της κοινωνικής τους ένταξης.
3. Η μελέτη της εισοδηματικής τους κατάστασης και ο βαθμός κάλυψης των αναγκών τους.
4. Η διερεύνηση του βαθμού ικανοποίησής τους από την οικονομική και την εργασιακή τους κατάσταση.

5. Ο τρόπος πρόσληψης από τους μετανάστες της νέας κατάστασης αλλά και οι προσδοκίες και οι ενδεχόμενες διεκδικήσεις τους για επαγγελματική και κοινωνική ανέλιξη.

5.2 Εννοιολογικός προσδιορισμός της ομάδας-στόχου

Ο ακριβής προσδιορισμός του ερευνώμενου πληθυσμού τίθεται ως βασικό ζήτημα στην έρευνα πεδίου και αποτελεί βασική προϋπόθεση για κάθε δειγματοληπτική μέθοδο. Στη περίπτωση της εν λόγω μελέτης η ομάδα-στόχος της έρευνας είναι οι οικονομικοί μετανάστες που ζουν στην πόλη του Ηρακλείου. Όμως η σύνθεση που φαίνεται να έχει η μετανάστευση, καθώς και η έλλειψη ομοφωνίας σχετικά με το ποιοι από τους εισερχόμενους θα πρέπει να συμπεριληφθούν στην κατηγορία αυτή καθιστούν αναγκαίο τον ακριβή εννοιολογικό προσδιορισμό της ομάδας στόχου.³⁰²

Το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει το φαινόμενο της μετανάστευσης είναι η μετακίνηση του ατόμου ή της ομάδας από τόπο σε τόπο. Οι διαφορετικοί λόγοι της μετακίνησης, όπως για παράδειγμα οικονομικοί, οικογενειακοί, εκπαιδευτικοί προσδιορίζουν διαφορετικές κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες έχουν τα δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Έτσι, όπως επισημαίνει η Μουσούρου, «οικονομικός μετανάστης είναι αυτός που μετακινείται για οικονομικούς λόγους μεταξύ περιοχών που έχουν διαφορετικές οικονομικές δομές ή που βρίσκονται σε διαφορετικά επίπεδα κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης: συνήθως από λιγότερο προς περισσότερο αναπτυγμένες περιοχές».³⁰³

Μολονότι η έννοια της μετανάστευσης είναι ευρέως διαδεδομένη στη σχετική βιβλιογραφία, υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις για το ποιες ομάδες πληθυσμού μπορούν να ενταχθούν στο μεταναστευτικό πληθυσμό. Μία βασική διάκριση των οικονομικών μεταναστών είναι σε επίσημους και ανεπίσημους με βάση το κριτήριο της νόμιμης ή μη εισόδου και παραμονής στη χώρα υποδοχής. Σύμφωνα με τον Καρύδη, επίσημοι μετανάστες είναι όσοι έχουν εισέλθει και παραμένουν νόμιμα στη χώρα και είναι εφοδιασμένοι με άδεια παραμονής και/ή εργασίας. Αντιθέτως ανεπίσημοι είναι αυτοί οι οποίοι είτε εισήλθαν χωρίς νόμιμα ταξιδιωτικά έγγραφα,

³⁰² Για μια τυπολογία των μεταναστευτικών κατηγοριών, ενδεικτικά αναφέρεται: Ξ. Πετρινώτη, *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα. Μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993, σσ. 11-16.

³⁰³ Α.Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 17.

είτε εισήλθαν νόμιμα αλλά στη συνέχεια παραμένουν παράνομα στη χώρα υποδοχής.³⁰⁴ Όπως αναφέρει ο Κατρούγκαλος, πρόκειται για σύγχρονους παρίες, σχεδόν μη υποκείμενα δικαίου, στερημένοι από κάθε είδους κοινωνικά δικαιώματα. Η συγκεκριμένη κοινωνική και εργασιακή τους κατάσταση αυξάνει στο μέγιστο την οικονομική εκμετάλλευσή τους και τους ελαχιστοποιεί κάθε δυνατότητα ένταξης στον κοινωνικό ιστό της χώρας.³⁰⁵ Και οι δύο κατηγορίες μεταναστών εντάσσονται στην ομάδα-στόχο της παρούσης έρευνας.

Επίσης οι οικονομικοί μετανάστες διακρίνονται από τους πρόσφυγες, αφού οι πρώτοι, όπως τονίζει η Έμκε-Πουλοπούλου, «εγκαταλείπουν οικειοθελώς τη χώρα τους με σκοπό να εγκατασταθούν αλλού, ενώ οι δεύτεροι, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951, βρίσκονται έξω από τη χώρα τους λόγω βάσιμου φόβου δίωξης για λόγους φυλετικής προέλευσης, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ορισμένη κοινωνική ομάδα ή για τις πολιτικές πεποιθήσεις τους».³⁰⁶ Αν και αυτή η διάκριση γίνεται μερικές φορές ασαφής, διότι πίσω από τους οικονομικούς λόγους μπορεί να κρύβονται φυλετικοί, θρησκευτικοί ή πολιτικοί παράγοντες, εντούτοις έχει σημασία διότι η παραπάνω σύμβαση μαζί με το πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης του 1967 προστατεύει τον πρόσφυγα στη χώρα υποδοχής.³⁰⁷ Το θεσμικό πλαίσιο για τον πρόσφυγα είναι διαφορετικό, έχοντας ως αποτέλεσμα, ζητήματα όπως αυτά της εγκατάστασης, επιβίωσης, χρονικής διάρκειας παραμονής ή και της μετάβασής τους σε άλλη χώρα, να τίθενται σε διαφορετική βάση από αυτή του μετανάστη.

Επιπλέον, η οικονομική μετανάστευση διακρίνεται από την ελεύθερη μετακίνηση των Ευρωπαίων πολιτών αφού τα άτομα αυτά απολαμβάνουν τις ελευθερίες της κυκλοφορίας και της εγκατάστασης εντός των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³⁰⁸ Οι Ευρωπαίοι μετανάστες δεν έχουν απλώς το status του εργαζόμενου, αλλά θεωρούνται πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με κατοχυρωμένα νομικά και πολιτικά δικαιώματα, που δεν διαφοροποιούνται από αυτά του ντόπιου πληθυσμού.

³⁰⁴ Β.Χ. Καρύδης, *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 17-18.

³⁰⁵ Γ. Κατρούγκαλος, «Τα κοινωνικά δικαιώματα των παράνομων αλλοδαπών», στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σσ. 86-87.

³⁰⁶ Η. Έμκε - Πουλοπούλου, *Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα 1970-1990*, ό.π., σ. 8.

³⁰⁷ Υπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. για τους πρόσφυγες: *Η σύμβαση της Γενεύης του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων και το Πρωτόκολλο της 31.1.1967 για τη Νομική κατάσταση των προσφύγων*, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://hosting01.vivodinet.gr/unhcr/protect/files/UNHCR%20CONVENTIONS%20AND%20STATUTE/1951_CONVENTION.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 14 Απριλίου 2008).

³⁰⁸ Ξ. Πετρινιώτη, *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα...*, ό.π., σ.14.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω παρατηρήσεις προσδιορίσαμε ότι η ομάδα-στόχος της έρευνας είναι οι επίσημοι και ανεπίσημοι οικονομικοί μετανάστες, οι οποίοι ζουν και εργάζονται στο Ηράκλειο. Από αυτή την ομάδα-στόχο εξαιρούνται οι ομογενείς μετανάστες (συνήθως αποκαλούνται πρόσφυγες ή παλιννοστούντες Ελληνικής καταγωγής). Οι πολιτικές που εφαρμόζονται σχετικά με αυτούς διαφοροποιούνται σε σημαντική έκταση από τα μέτρα που απευθύνονται στους άλλους μετανάστες. Οι περισσότεροι έχουν λάβει την Ελληνική υπηκοότητα, ενώ οι υπόλοιποι έχουν ειδικές άδειες και τυγχάνουν προνομιακής μεταχείρισης σύμφωνα με πολιτικές αποφάσεις του Ελληνικού κράτους.³⁰⁹

5.3 Στατιστικά δεδομένα και ποσοτικές εκτιμήσεις της ομάδας-στόχου

Ο προσδιορισμός της ομάδας στόχου υπήρξε αρκετά δυσχερής. Οι δυσκολίες είχαν να κάνουν με τα κενά που παρουσιάζουν τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία των υπηρεσιών, καθώς και με την ίδια τη φύση των μεταναστευτικών ομάδων. Είναι γεγονός ότι οι συνεχείς μετακινήσεις για ανεύρεση εργασίας αποτελούν ένα χαρακτηριστικό τους γνώρισμα που καθιστά προβληματικό το έργο της απογραφής τους. Η όσο το δυνατόν πληρέστερη αριθμητική εκτίμηση του ερευνώμενου πληθυσμού, όπως ήδη έχει αναφερθεί στο τελευταίο κεφάλαιο του θεωρητικού μέρους, στηρίχθηκε σε δύο πηγές που κρίνονται και οι πλέον αξιόπιστες. Η πρώτη είναι η δημογραφική απογραφή του 2001 της Ε.Σ.Υ.Ε. και η δεύτερη τα στατιστικά στοιχεία της Περιφέρειας Κρήτης που αναφέρονται στους μετανάστες που έχουν λάβει άδεια παραμονής.

Σύμφωνα με την απογραφή του συνολικού πληθυσμού το 2001, η οποία θεωρείται από τον Baldwin-Edwards και τους συνεργάτες του, η πλέον αξιόπιστη για την αποτύπωση του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα,³¹⁰ το σύνολο των αλλοδαπών στον Νομό Ηρακλείου³¹¹ ήταν 14.915 άτομα και για το Δήμο Ηρακλείου

³⁰⁹ Βλέπε σχετικά: Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη, «Οι πολιτικές ρύθμισης της μετανάστευσης στην Ελλάδα», ό.π., σσ. 49-52 · Ρ. Φακιολάς, «Η ενσωμάτωση των Ελληνοποντίων στην Ελληνική κοινωνία», στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σσ. 143-145.

³¹⁰ Μ. Baldwin-Edwards, Ι. Κυριάκου, Π. Κακαλίκα, Γ. Κάτσιος, *Στατιστικά δεδομένα...*, ό.π., σ. 4.

³¹¹ Αντίστοιχα, σύμφωνα με τα στοιχεία από το Γραφείο Αλλοδαπών της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηρακλείου στο Νομό Ηρακλείου το έτος 2003 υπήρξαν 11.830 αιτήσεις για άδεια εργασίας από μετανάστες, στο Γ. Ζαϊμάκης, «Όψεις κοινωνικού αποκλεισμού...», ό.π., σ. 79.

5.775.³¹² Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία για την εθνική προέλευση, ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών όλων των ηλικιών σε επίπεδο Δήμου ήταν 4.581. Από αυτούς το 54,1% ήταν άνδρες και το 45,9% ήταν γυναίκες. Όσον αφορά τις εθνικότητες τους το 68,9% ήταν Αλβανοί, το 5,3% Βούλγαροι, το 3,5% Ρουμάνοι, το 3,2% Ουκρανοί και ακολουθούσαν οι Ρώσοι με 2,6%, οι Σύριοι και οι Γεωργιανοί με 2,5% αντίστοιχα. Με μικρότερα ποσοστά αποτυπώνεται ένα μωσαϊκό μεταναστών από 49 εθνικότητες.

Τα στατιστικά στοιχεία που δόθηκαν τον Οκτώβριο του 2006 από την Περιφέρεια Κρήτης, αναφέρουν για το Δήμο Ηρακλείου τον αριθμό των 5020 αλλοδαπών που έχουν λάβει άδεια παραμονής. Από αυτούς οι 4.765 ήταν οικονομικοί μετανάστες άνω των 18 ετών. Το 52,8% ήταν άνδρες και το 47,2% γυναίκες. Όσον αφορά στην εθνικότητά τους, σύμφωνα με τον παρακάτω Πίνακα, αριθμητικά υπερίσχυαν οι Αλβανοί με 57,8% και ακολουθούσαν οι Βούλγαροι με 8,7% και οι Ουκρανοί με 5,8%.³¹³

Πίνακας 1

Νόμιμοι οικονομικοί μετανάστες στο Ηράκλειο ανά εθνικότητα το 2006

ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΑΛΒΑΝΙΚΗ	1.714	68,2	1.038	46,1	2.752	57,8
ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ	153	6,1	261	11,6	414	8,7
ΟΥΚΡΑΝΙΚΗ	44	1,8	231	10,3	275	5,8
ΣΥΡΙΑΚΗ	171	6,8	66	2,9	237	5,0
ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ	96	3,8	129	5,7	225	4,7
ΡΩΣΙΚΗ	19	0,8	145	6,4	164	3,4
ΓΕΩΡΓΙΑΝΗ	49	2,0	79	3,5	128	2,7
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΗ	56	2,2	67	3,0	123	2,6
ΜΟΛΔΑΒΙΚΗ	28	1,1	81	3,6	109	2,3
ΑΛΛΕΣ	185	7,4	153	6,8	338	7,1
ΣΥΝΟΛΟ	2.515	52,8	2.250	47,2	4.765	100,0

Πηγή: Περιφέρεια Κρήτης, Διεύθυνση Αλλοδαπών.

³¹² Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή Πληθυσμού 2001, Μόνιμος πληθυσμός κατά υπηκοότητα και φύλο. Σύνολο Ελλάδος, Νομοί και Δήμοι, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 2003.

³¹³ Περιφέρεια Κρήτης, «Αριθμός αλλοδαπών με άδεια παραμονής στο Δήμο Ηρακλείου το 2006», Ηράκλειο, Στοιχεία της Διεύθυνσης Αλλοδαπών.

Κάθε μία από τις παραπάνω πηγές έχει τα θετικά και τα αρνητικά της σημεία. Η απογραφή του 2001 είναι η πλέον αξιόπιστη πηγή. Περιλαμβάνει το σύνολο των αλλοδαπών του Δήμου, επίσημους και ανεπίσημους, από τους οποίους οι οικονομικοί μετανάστες μπορούν να διαχωριστούν από τους υπόλοιπους, αν ληφθεί υπόψη η εθνική τους προέλευση. Δεν παρέχει όμως στοιχεία για τους οικονομικούς μετανάστες με βάση την ηλικία τους. Τα στοιχεία της Περιφέρειας εντούτοις είναι πιο πρόσφατα και παρέχουν ακριβείς πληροφορίες ως προς την εθνικότητα, το φύλο και την ηλικία των μεταναστών στο επίπεδο του Δήμου Ηρακλείου. Ωστόσο καταγράφουν μόνο αυτούς που έχουν άδεια παραμονής και όχι το σύνολο των μεταναστών. Αν υποθεθεί ότι από το σύνολο των μεταναστών περίπου το 10% σε επίπεδο πόλης δεν έχει άδεια παραμονής,³¹⁴ οι οικονομικοί μετανάστες άνω των 18 ετών που ζουν στην πόλη, σύμφωνα με τους επίσημα καταγεγραμμένους στην Περιφέρεια Κρήτης, προσεγγίζουν τα 5.000 με 5.500 άτομα.³¹⁵ (βλ. Πίνακα 2).

Πίνακας 2

Ποσοτική εκτίμηση των οικονομικών μεταναστών στο Ηράκλειο

ΠΗΓΗ		ΣΥΝΟΛΟ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ	ΕΠΙΣΗΜΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΑΝΩ ΤΩΝ 18 ΕΤΩΝ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΑΝΩ ΤΩΝ 18 ΕΤΩΝ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ 2006	ΠΟΛΗ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	5.020		4.765 (1)	5.000-5.500*
Ε.Σ.Υ.Ε.2001	ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	14.915	12.036		
	ΠΟΛΗ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	5.775	4.581		

(1) Δεν περιλαμβάνει τους ανεπίσημους μετανάστες, (*) Εκτίμηση.

5.4 Μεθοδολογικά εργαλεία

Για τη συλλογή των δεδομένων της έρευνας επιλέχθηκε μία σύνθετη ερευνητική προσέγγιση. Ο συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων θεωρήθηκε ως ο πλέον ενδεδειγμένος για τη διερεύνηση του θέματος. Όπως σημειώνει η Κυριαζή, οι δύο μέθοδοι έχουν διαφορετικές ιδιότητες και οδηγούν σε αλληλοσυμπληρούμενα

³¹⁴ Η υπόθεση αυτή βασίζεται σε εκτίμηση της Διεύθυνσης Αλλοδαπών της Περιφέρειας Κρήτης.

³¹⁵ Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί ότι κατά το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000 στα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του Δήμου φοιτούσαν 462 παιδιά μεταναστών, σύμφωνα με το πρωτογενές υλικό που δόθηκε από τη Δ/ση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Ηρακλείου.

συμπεράσματα. Η ποσοτική μέθοδος δίνει ένα μικρό αριθμό τυποποιημένων πληροφοριών ενός μεγάλου αριθμού ατόμων για τα οποία δεν γνωρίζουμε τίποτα άλλο. Από τη μεριά της η ποιοτική μέθοδος παρέχει σε βάθος ένα μεγάλο αριθμό πληροφοριών ενός μικρού αριθμού περιπτώσεων. Η πρώτη δεν εισέρχεται σε βάθος, ενώ η δεύτερη επικεντρώνεται σε ένα περιορισμένο τομέα των κοινωνικών δράσεων διερευνώντας τον διεξοδικά.³¹⁶

Η συνδυασμένη χρήση ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων έγινε, ώστε να αποφευχθούν τα μειονεκτήματα των μεμονωμένων τεχνικών, να εμπλουτιστεί όσο το δυνατόν περισσότερο η ανάλυση της έρευνας και να αυξηθεί η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων της ερευνητικής προσέγγισης.³¹⁷ Επίσης, σύμφωνα με τον Robson, οι πολλαπλές μέθοδοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν αφενός για να απαντηθούν διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές ερωτήσεις στο πλαίσιο μίας μελέτης αντί να υπάρχει εστίαση σε ένα μοναδικό, συγκεκριμένο, ερευνητικό ερώτημα και, αφετέρου, μπορούν να χρησιμοποιηθούν συμπληρωματικά για να ενισχύσουν την ερμηνευτική δυνατότητα. Σε μία πρωταρχικά ποσοτική μελέτη, η ερμηνεία των στατιστικών αναλύσεων μπορεί να ενισχυθεί από μία ποιοτική έκθεση αφηγηματικού χαρακτήρα και αντιστρόφως.³¹⁸ Τέλος, η σύνθετη ερευνητική στρατηγική είναι η καταλληλότερη στη διερεύνηση της χωροχρονικής διάστασης ενός φαινομένου, όπως είναι αυτό της μετανάστευσης και μπορεί να οδηγήσει σε μία πιο ολοκληρωμένη και σε βάθος αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας που διερευνάται.³¹⁹

Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης των ποσοτικών στοιχείων προέκυψαν επιπρόσθετα ερωτήματα που κατέστησαν αναγκαία τη διεξαγωγή συμπληρωματικής ποιοτικής διερεύνησης, μέσω της οποίας μπορέσαμε να κατανοήσουμε και να εμβαθύνουμε στο πώς, γιατί, μέσα από ποιες διαδικασίες και κάτω από ποιες συνθήκες προέκυψαν τα φαινόμενα και οι σχέσεις που καταγράφονται στα ποσοτικά στοιχεία. Σε γενικές γραμμές πρόθεσή ήταν να εξασφαλιστεί, από τη συλλογή των ποσοτικών στοιχείων, η εξαγωγή γενικεύσιμων συμπερασμάτων, που να αφορούν την οικονομική ένταξη των μεταναστών, ενώ μέσω της ποιοτικής προσέγγισης να

³¹⁶ Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 246.

³¹⁷ Για τα πλεονεκτήματα της συνδυασμένης χρήσης ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων, ενδεικτικά αναφέρεται: Χ. Βιτσιλάκη- Σορωνιάτη, «Η συμπληρωματικότητα ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων στην κοινωνιολογική και εκπαιδευτική έρευνα», στο Γ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1998, σσ. 255-289.

³¹⁸ C. Robson, *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, Αθήνα, Gutenberg, 2007, σσ. 440-444.

³¹⁹ Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα...*, ό.π., σ. 14.

αναδεχθούν νέοι προβληματισμοί, οι οποίοι δίνουν τη δυνατότητα να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι μετανάστες νοσηματοδοτούν τις συνθήκες ένταξής τους τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στον κοινωνικό ιστό της πόλης.

5.4.1 Η ποσοτική έρευνα

Το κύριο εργαλείο της ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες για τη συλλογή των πληροφοριών είναι το ερωτηματολόγιο. Το τελευταίο επιτρέπει μέσα από την τυποποίηση των ερωτήσεων, την ποσοτικοποίηση και τη στατιστική επεξεργασία να οδηγηθεί ο ερευνητής στην ανάλυση του υπό μελέτη φαινομένου. Οι απαντήσεις των ερωτώμενων μετατρέπονται σε δείκτες, οι οποίοι δίνουν τη δυνατότητα να επαληθευτούν οι θεωρητικές υποθέσεις και να εξαρθούν εμπειρικά γενικεύσιμα συμπεράσματα.

Για τις ανάγκες της έρευνας διαμορφώθηκε ένα ερωτηματολόγιο με τριάντα τέσσερις ερωτήσεις, εκ των οποίων οι 22 κλειστού τύπου, καθώς θεωρήθηκαν οι καταλληλότερες στην αναζήτηση των αντικειμενικών στοιχείων,³²⁰ και το οποίο περιλάμβανε τις παρακάτω επτά θεματικές ενότητες:

1. Δημογραφικά στοιχεία
2. Χρόνος παραμονής στο Ηράκλειο και βαθμός οικογενειακής επανασύνδεσης
3. Εκπαιδευτικά προσόντα και επαγγελματική εμπειρία στη χώρα καταγωγής
4. Εργασία και ασφάλιση στο Ηράκλειο
5. Χαρακτηριστικά εργασιακής κατάστασης και εργασιακών σχέσεων
6. Απολαβές – κατανομή εισοδήματος
7. Προβλήματα – προσδοκίες.

Από τις μεθόδους συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου η πρόσωπο με πρόσωπο συνέντευξη θεωρήθηκε ως η καταλληλότερη για τη συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού. Η αποστολή του ερωτηματολογίου ταχυδρομικά ή η τηλεφωνική συνέντευξη αποκλείστηκαν ευθύς εξαρχής, καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα πρόσβασης σε διευθύνσεις ή σε αριθμούς τηλεφώνων. Ο κυριότερος όμως λόγος αποκλεισμού

³²⁰ Για τον τύπο των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου, βλ. σχετικά: C. Javeau, *Η Έρευνα με ερωτηματολόγιο .Το Εγχειρίδιο του Καλού Ερευνητή*, Αθήνα, Τυπωθήτω – ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ, 1996, σσ. 94-103.

αυτών των δύο τεχνικών είναι ότι ομάδες πληθυσμού, όπως οι μετανάστες, χρειάζονται ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο προσέγγισής τους. Αρχική εκτίμηση ήταν ότι, ίσως, θα υπήρχε ως ένα βαθμό επιφυλακτικότητα ή και καχυποψία εκ μέρους των ερωτώμενων για τους σκοπούς της έρευνας. Γι' αυτό θεωρήθηκε αναγκαία η προσωπική επαφή για τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης. Οι αρχικές ανησυχίες, με κάποιες εξαιρέσεις, διαψεύστηκαν ως προς την τυχόν επιφυλακτικότητα των ερωτώμενων. Όμως η παρουσία των ερευνητών σε αρκετές περιπτώσεις ήταν υποβοηθητική στην κατανόηση των ερωτήσεων που τους ετέθησαν. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν να θέτει ο συνεντευκτής τις ερωτήσεις και να συμπληρώνει τις απαντήσεις των ερωτώμενων. Διαπιστώθηκε ότι, παρά τις όποιες δυσκολίες, οι μετανάστες χειρίζονταν σχετικά καλά τον προφορικό λόγο στην ελληνική γλώσσα και αρκετά δύσκολα έως καθόλου το γραπτό. Σε ελάχιστες περιπτώσεις η επικοινωνία ήταν αδύνατη, γεγονός που δεν επέτρεψε τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου.

Σημαντικός αριθμός ερωτηματολογίων συμπληρώθηκε από ερευνητική ομάδα που την αποτελούσαν τελειόφοιτοι σπουδαστές του Τμήματος της Κοινωνικής Εργασίας του Τ.Ε.Ι. Κρήτης. Η συγκρότηση της ερευνητικής ομάδας έγινε στο πλαίσιο συγκεκριμένου μαθήματος του τελευταίου εξαμήνου σπουδών. Στο πλαίσιο αυτό οι σπουδαστές εκπαιδεύτηκαν για τις ανάγκες της έρευνας και τον τρόπο διεξαγωγής της. Οι πρώτες συναντήσεις αφιερώθηκαν στην κατανόηση του στόχου της έρευνας και ακολούθησαν συζητήσεις για τη σημασία των ερωτήσεων και την πλήρη κατανόηση του ερωτηματολογίου. Στις εβδομαδιαίες συναντήσεις της ομάδας οι οποίες διήρκεσαν όλη τη χρονική περίοδο της έρευνας, δινόταν η δυνατότητα καταγραφής και συζήτησης των νέων δεδομένων που προέρχονταν από το ερευνητικό πεδίο και των πληροφοριών που παρουσίαζαν ενδιαφέρον.

Για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, η επιδίωξη ήταν ο χώρος που θα επιλεγόταν να προσφερόταν για την απρόσκοπτη διεξαγωγή της έρευνας. Η επιλογή του σπιτιού του ερωτώμενου δεν ήταν πάντα εφικτή. Όταν ο ερωτώμενος έμενε μακριά ή όταν δεν δεχόταν μία δεύτερη συνάντηση, θεωρώντας ότι εκείνη τη στιγμή μπορούσε να απαντήσει στις ερωτήσεις μας, του προτεινόταν κάποιο καφενείο της περιοχής, επιλεγμένο εκ των προτέρων. Σε κάθε περίπτωση όμως δεν υπήρχαν ούτε εξωτερικές παρεμβάσεις στη συζήτηση ούτε παρακολούθησή της από τρίτους, που τυχόν θα επηρέαζαν τον ερωτώμενο. Κύριο μέλημα στην επιλογή του χώρου ήταν να

υπάρχουν οι κατάλληλες εξωτερικές συνθήκες (απουσία θορύβου, μουσικής), ώστε να μην αποσπάται η προσοχή τους.

Η μέση διάρκεια της συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου ήταν περίπου τριάντα λεπτά. Σε αρκετές περιπτώσεις ο ερωτώμενος μετά το τέλος της συνέντευξης συνέχιζε να εκφράζει τις απόψεις και σκέψεις του σχετικά με το αντικείμενο της συζήτησης, δίνοντάς τη δυνατότητα στον ερευνητή να διαμορφώσει μία επιπλέον εικόνα αλλά και αίσθηση της υπάρχουσας κατάστασης.

5.5 Η επιλογή του δείγματος και η διεξαγωγή της έρευνας

Δεδομένων των εμποδίων που έχουν ήδη αναφερθεί ως προς την αξιόπιστη καταγραφή του ερευνώμενου πληθυσμού, δυσκολίες υπήρξαν και ως προς την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος. Καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε το δείγμα να είναι τυχαίο, πράγμα το οποίο αποδείχθηκε εξαιρετικά δυσχερή εφόσον δεν ήταν γνωστά με ακρίβεια τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης. Πρωταρχικό μέλημα ήταν, αφενός το μέγεθος του δείγματος να είναι όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ώστε να αυξάνεται το επίπεδο εμπιστοσύνης στα αποτελέσματα και, αφετέρου, το δείγμα να μην είναι συστηματικά προκατειλημμένο (biased), επιλέγοντάς το για παράδειγμα από μία κατηγορία μεταναστών ή από ένα και μόνο κοινωνικό τους δίκτυο. Για το λόγο αυτό η ερευνητική ομάδα δεν περιορίστηκε μόνο σε μία συνοικία της πόλης, σε ένα δρόμο ή στέκι, αλλά κατέβαλε προσπάθεια ώστε να έρθει σε επαφή μαζί τους αναζητώντας τους σε πολλά και διαφορετικά σημεία.

Επιδίωξη ήταν η επιλογή του δείγματος να γίνει με όρους γεωγραφικής διασποράς και συγχρόνως να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο τη σύνθεση του πληθυσμού ως προς την εθνικότητα και το φύλο, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία της Περιφέρειας, όπως έχουν καταγραφεί στον Πίνακα 1. Η επιλογή της δειγματοληψίας αναλογίας (quota sample) κρίθηκε η πλέον κατάλληλη μέθοδος, από τη στιγμή που οι παραπάνω μεταβλητές ήταν οι μόνες με μεγάλο βαθμό αξιοπιστίας, που υπήρχαν στη διάθεση του ερευνητή. Σύμφωνα με την Κυριαζή, η συγκεκριμένη μέθοδος εφαρμόζεται όταν ο ερευνητής δεν έχει στη διάθεση του πλήρη κατάλογο όλων των ατόμων που περιλαμβάνονται στον υπό έρευνα πληθυσμό για να

εφαρμόσει τυχαία δειγματοληψία, αλλά γνωρίζει τη σύνθεση του πληθυσμού ως προς μία τουλάχιστον σημαντική μεταβλητή για τη μελέτη επιδιώκοντας να επιτύχει την ίδια αναλογία και στο δείγμα.³²¹ Αυτή η μέθοδος δεν παύει να στηρίζεται στην απλή διάθεση των ερωτώμενων να συμμετάσχουν στην έρευνα. Επομένως η εξαγωγή των συμπερασμάτων πρέπει να γίνεται με μεγάλη προσοχή. Εντούτοις το στατιστικά σημαντικό δείγμα της έρευνας, που αντιπροσωπεύει περίπου το 10% του συνολικού ερευνώμενου πληθυσμού, μπορεί να επιτρέψει ορισμένες γενικεύσεις για τους μετανάστες που ζουν στο Ηράκλειο.

Για την επιτυχή έκβαση της επιλογής του δείγματος με όρους γεωγραφικής διασποράς προηγήθηκαν οι παρακάτω ενέργειες:

1) Μία πρώτη επιτόπια παρατήρηση εντός των γεωγραφικών ορίων της πόλης. Επιδίωξη ήταν ο εντοπισμός της ομάδας-στόχου και μία πρώτη παρατήρηση της παρουσίας της στο δημόσιο χώρο. Στόχος μας ήταν να αναζητηθούν οι χώροι συνεύρεσής τους, επί παραδείγματι τα καφεενεία, τα εστιατόρια, οι πλατείες, μαγαζιά ομοεθνών τους, που αποτελούν χώρους συνάντησης και γενικότερα τα στέκια εύρεσης εργασίας ή ψυχαγωγίας τους. Οι πρώτες συζητήσεις μαζί τους ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες για τον εντοπισμό των συνοικιών, καθώς και οδών όπου κατοικούσε μεγάλος αριθμός αυτών. 2) Με βάση τα στοιχεία της Δ/σης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Ν. Ηρακλείου, που αφορούσαν τον αριθμό του μαθητικού μεταναστευτικού πληθυσμού ανά σχολείο στην πόλη, το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000, μελετήθηκε η χωροταξική κατανομή των μεταναστών που έχουν παιδιά στα δημοτικά σχολεία της πόλης. Λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική νομοθεσία που προβλέπει ότι οι οικογένειες των μεταναστών στέλνουν τα παιδιά τους, όπως ακριβώς και οι Έλληνες, στο αντίστοιχο σχολείο της περιοχής τους, επιδιώχθηκε, μέσω της διερεύνησης του καταμερισμού των μεταναστών μαθητών ανά σχολείο, να προσδιοριστεί δια μέσου των συνοικιών που αντιπροσωπεύουν αυτά τα σχολεία η αντίστοιχη χωροταξική τοποθέτηση των οικογενειών τους (βλ. Παράρτημα Πίνακα 1). Η αξιολόγηση αυτού του υλικού έδωσε τη δυνατότητα να αποτυπωθεί μία αξιόπιστη εικόνα των συνοικιών στις οποίες διαμένουν τουλάχιστον οι μετανάστες που έχουν παιδιά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.³²²

³²¹ Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα...*, ό.π., σ. 118.

³²² Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο αριθμός των μεταναστών μαθητών στα νηπιαγωγεία και δημοτικά σχολεία του Δήμου, για το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000 ανέρχεται σε 462 μαθητές,

Από τα δεδομένα της έρευνας φαίνεται ότι οι οικογένειες των μεταναστών μαθητών (βλ. Παράρτημα Σχεδιάγραμμα 1), συγκεντρώνονται περισσότερο στην πρώτη ζώνη της πόλης, όπου παρατηρούνται υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής παιδιών μεταναστών στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού. Η συγκέντρωση νεανικού μεταναστευτικού πληθυσμού εντοπίζεται κυρίως στις υποβαθμισμένες γειτονιές, όπως η Αγία Τριάδα και η περιοχή γύρω από το Υγειονομικό. Οι τελευταίες είναι δύο συνοικίες, από τις πλέον υποβαθμισμένες της πόλης του Ηρακλείου, όπου οι μετανάστες μπορούν να βρουν στέγη με χαμηλά ενοίκια σε προβληματικές κατοικίες. Σε αυτές τις δύο εντός των τειχών συνοικίες παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση των μεταναστών μαθητών. Σε αυτή τη ζώνη αποτυπώνονται και οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις. Τα υπόλοιπα σχολεία που βρίσκονται στο Κέντρο της πόλης, σε αντίθεση με τις δύο προαναφερθείσες συνοικίες, έχουν ελάχιστη παρουσία μεταναστών μαθητών, ακόμη μικρότερη και από τις συνοικίες της δεύτερης ζώνης. Πρόκειται για τα σχολεία των μαθητών που οι γονείς τους είτε μένουν στο κέντρο, είτε εργάζονται εκεί.

Στη δεύτερη ζώνη περιλαμβάνονται μερικές από τις μεγαλύτερες σε έκταση και σε πληθυσμό συνοικίες της πόλης. Αυτό γίνεται αντιληπτό και από τον αριθμό των σχολείων και από τον αριθμό των μαθητών. Παρατηρείται ότι στο εσωτερικό της παρουσιάζονται αποκλίσεις στον αριθμό των μεταναστών. Το Ατσαλένιο, η Όαση, η Ανάληψη είναι οι συνοικίες με το μεγαλύτερο αριθμό, ενώ τα Καμίνια και η

αντιπροσωπεύοντας το 3,6% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού του Δήμου. Δύο όμορες συνοικίες παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση του μαθητικού πληθυσμού των μεταναστών. Στην Αγία Τριάδα και το Υγειονομικό το 17,32% και 10,82% αντίστοιχα του μαθητικού πληθυσμού είναι παιδιά μεταναστών. Ακολουθούν άλλες δεκατέσσερις συνοικίες με μικρότερα ποσοστά. Σημαντικότερες είναι το Ατσαλένιο (8,66%), η Όαση (8,23%), η Ανάληψη (7,36%), και ο Πόρος (6,71%) (βλ. Παράρτημα Πίνακα 1).

Σύμφωνα με το Σχεδιάγραμμα 1 (βλ. Παράρτημα), ο Δήμος Ηρακλείου κατανέμεται σε τέσσερις ζώνες, στις οποίες εντάσσονται τέσσερις γεωγραφικές περιοχές που αντιπροσωπεύουν τις αντίστοιχες κατανομές του μεταναστευτικού μαθητικού πληθυσμού και κατ' επέκταση τον τόπο κατοικίας των οικογενειών τους.

Η πρώτη ζώνη περιλαμβάνει την εντός των τειχών, λεγόμενη "παλαιά πόλη". Εδώ εντάσσεται το εμπορικό κέντρο της πόλης καθώς και στα δυτικά οι συνοικίες της Αγίας Τριάδας και του Υγειονομικού.

Η δεύτερη περιλαμβάνει τις συνοικίες που βρίσκονται έξω από τα τείχη, είτε συνορεύουν μ' αυτά, όπως οι συνοικίες της Ανάληψης, Όασης, Μασταμπά, Νέο Στάδιο, Καμίνια, είτε βρίσκονται αμέσως μετά, όπως ο Πόρος, η Χρυσοπηγή, οι Πατέλλες, το Ατσαλένιο, Δειλινά και η δυτικότερη συνοικία αυτής της ζώνης ο Γιόφυρος.

Η τρίτη περιλαμβάνει τις πλέον απομακρυσμένες συνοικίες της πόλης, του Κατσαμπά, Μπεντεβή, Αγίου Ιωάννη, Νέα Αλάτσατα, Μεσαμπελιές, Χρυσοβαλάντου και στα δυτικά τον Άγιο Γιάννη το Χωστό και τον Εσταυρωμένο.

Στην τελευταία ζώνη εντάσσονται τα δημοτικά διαμερίσματα του Δήμου: Σκαλάνι, Φορτέτσα, Βασιλιές, Άγιος Βλάσης, Δαφνές, Σταυράκια και Βούτες.

Χρυσοπηγή έχουν το μικρότερο αριθμό μαθητών. Η γενική εικόνα που εμφανίζει αυτή η ζώνη είναι ότι υπάρχει μία διάσπαρτη παρουσία του μετανάστη μαθητή σε όλες λίγο ή πολύ τις συνοικίες, χωρίς όμως να παρατηρείται ανάλογη συγκέντρωση, όπως αυτή της πρώτης ζώνης.

Στην τρίτη ζώνη, με εξαίρεση τις λαϊκές συνοικίες του Κατσαμπά και των Νέων Αλάτσατων που έχουν κάποιο μικρό αριθμό μαθητών, οι υπόλοιπες συνοικίες παρουσιάζουν ασήμαντη έως μηδενική παρουσία του μετανάστη. Καμία διαφορά δεν παρατηρείται ανάμεσα στις παλαιές και νέες συνοικίες, στις αναβαθμισμένες περιοχές ή στις περιοχές με τις αυθαίρετες κατοικίες.

Τέλος η ίδια εικόνα παραμένει στην τέταρτη ζώνη. Εδώ αποτυπώνονται τα δημοτικά διαμερίσματα της πόλης, οι κατ' εξοχήν αγροτικές περιοχές του Δήμου.

Η παρουσία των οικογενειών των μεταναστών επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στις υποβαθμισμένες συνοικίες της εντός των τειχών πόλης ή της λεγόμενης "παλαιάς πόλης" του Ηρακλείου και κατά δεύτερο λόγο στη δεύτερη ζώνη, στις συνοικίες δηλαδή που βρίσκονται στην άμεση γεωγραφική επέκταση του κέντρου της. Στα προάστια και στα αγροτικά διαμερίσματα δεν καταγράφεται η παρουσία τους. Οι υπόλοιπες δεκατρείς συνοικίες και διαμερίσματα του Δήμου χαρακτηρίζονται από μία μηδενική έως ελάχιστη παρουσία, του ενός μαθητή, στα σχολεία τους.

Η έρευνα πεδίου πραγματοποιήθηκε από τις αρχές του 2006 μέχρι τον Ιούλιο του 2006. Με το τέλος της συλλογής των στοιχείων έγινε η κωδικοποίηση και η κατηγοριοποίηση των δεδομένων και η εισαγωγή τους στο στατιστικό πακέτο SPSS. Η έρευνα ολοκληρώθηκε με την επεξεργασία και ανάλυση των στατιστικών δεδομένων και την εξαγωγή των ερευνητικών συμπερασμάτων.

Η έρευνα έγινε με μονάδα ανάλυσης το άτομο. Το εμπειρικό υλικό βασίστηκε στις απαντήσεις 525 ερωτηματολογίων. Σε αυτά επιχειρήθηκε στο μέτρο του δυνατού αναλογικά να αντιπροσωπευτούν οι άνδρες και οι γυναίκες του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού. Έτσι τα 353 (67,2%) ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από άνδρες και τα 172 (32,8%) από γυναίκες. Επίσης στο δείγμα αντιπροσωπεύονται 25 διαφορετικές εθνικότητες με σχετικά αντίστοιχα ποσοστά του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού. Η πλειοψηφία των ερωτώμενων είναι Αλβανοί (61,5%). Τα ποσοστά των υπολοίπων εθνικοτήτων είναι κάτω του 10% με πρώτη τη βουλγαρική (8,2%) και ακολουθούν η ρουμανική και η συριακή (5,1%), η ιρακινή

(4,6%), η αιγυπτιακή και η ρωσική (3,4%). Οι υπόλοιπες εθνικότητες έπονται με πολύ μικρότερα ποσοστά.

Στη συνέχεια το δείγμα κατηγοριοποιήθηκε σε τρεις ομάδες εθνοτήτων. Αυτή η κατηγοριοποίηση επέτρεψε στην επεξεργασία των δεδομένων τα αποτελέσματα να είναι στατιστικά σημαντικά. Πρώτη κατηγορία είναι οι μετανάστες από τις «Βαλκανικές χώρες» (76,2%). Ακολουθούν οι μετανάστες από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» (16,4%) στις οποίες περιλαμβάνονται κυρίως οι αραβικές χώρες, καθώς και άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, όπως Πακιστάν, Ιράν, Νιγηρία κ.ά. και τέλος η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τους μετανάστες από τις «πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης» (7,4%). Ο διαχωρισμός αυτών των τριών κατηγοριών έγινε με βάση το διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο των χωρών και το βαθμό εγγύτητας τους με την Ελλάδα.

Τέλος, όπως ήδη έχει αναφερθεί, το δείγμα είχε και μία σχετική αντιπροσωπευτικότητα σε σχέση με τη γεωγραφική διασπορά του μεταναστευτικού πληθυσμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

6.1 Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στην εθνική προέλευση των μεταναστών και μεταναστριών που συμμετείχαν στην έρευνα, την οικογενειακή τους κατάσταση, το επίπεδο εκπαίδευσης, το χρόνο παραμονής στην πόλη και το βαθμό επανασύνδεσης των μελών της οικογένειάς τους. Οι διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στην προέλευση των μεταναστών ανά εθνικότητα και φύλο συνιστούν ένα δείκτη της ετερογένειας της μεταναστευτικής ροής στην πόλη τόσο στο επίπεδο του φύλου, διαφορές ανάμεσα στην ανδρική και τη γυναικεία μετανάστευση, όσο και στο επίπεδο της εθνικής προέλευσης. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό, όπως έχει αναφερθεί και στο θεωρητικό μέρος, ότι η σύγχρονη προβληματική για το μεταναστευτικό φαινόμενο δίνει μία άλλη διάσταση στη γυναικεία μετανάστευση, που ξεπερνά το στερεότυπο της γυναικείας μετανάστευσης ως συμπληρωματικής της ανδρικής. Σύμφωνα με τη Green, η εικόνα της γυναίκας, η οποία παραμένει στη χώρα καταγωγής ενώ ο σύζυγος μεταναστεύει ή ακόμη της γυναίκας που ακολουθεί το σύζυγο μετά από κάποιο χρονικό διάστημα στη χώρα υποδοχής, δεν αντιπροσωπεύει τη συνολική πραγματικότητα. Η μετακινούμενη από μόνη της μετανάστρια δίνει μία νέα διάσταση και νέα προοπτική στο φαινόμενο της μετανάστευσης.³²³

Η συγκριτική ανάλυση της οικογενειακής κατάστασης με το χρόνο παραμονής στην πόλη και το βαθμό επανασύνδεσης των μελών της οικογένειας των ερωτώμενων στο Ηράκλειο δείχνουν τη δυναμική της μετανάστευσης και το χρόνο διάρκειάς της στη χώρα υποδοχής. Πράγματι, η εκ νέου επανασύνδεση της οικογένειας στη χώρα υποδοχής συνήθως μεταθέτει για πολύ αργότερα, αν δεν την ακυρώνει πλήρως, την προοπτική της επιστροφής. Στην παραπάνω διαπίστωση καταλήγει και πρόσφατη έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εργασίας της Γ.Σ.Ε.Ε. στην Αττική.³²⁴ Νέοι σχεδιασμοί, για όλα τα μέλη της οικογένειας και κυρίως για τη δεύτερη γενιά, λαμβάνουν χώρα, εντασσόμενοι στην προοπτική μίας μακρόχρονης εγκατάστασης. Σε κάθε περίπτωση ο ρόλος και η σημασία των οικογενειακών

³²³ N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*, ό.π., σ. 140.

³²⁴ Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές κοινωνικής ένταξης...», ό.π., σ. 334.

δικτύων στην κοινωνική ζωή των μεταναστών φαίνεται να είναι σημαντικός. Τέλος τα εκπαιδευτικά προσόντα των μεταναστών συνιστούν ένα δείκτη δεξιοτήτων του νέου εργατικού δυναμικού, καθώς και τις ενδεχόμενες προοπτικές του στην αγορά εργασίας της πόλης.

6.2 Εθνική προέλευση

Η μελέτη της εθνικής προέλευσης των ερωτώμενων δείχνει ότι υπάρχει πληθώρα μεταναστευτικών ομάδων που διαμένουν στο Ηράκλειο. Βασικό χαρακτηριστικό, σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα, είναι η σημαντική πλειοψηφική παρουσία και στα δύο φύλα της αλβανικής εθνικότητας (61,5% επί του συνόλου) που είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από τη δεύτερη εθνικότητα τη βουλγαρική (8,2%). Ακολουθούν οι Ρουμάνοι και οι Σύριοι με 5,1% αντίστοιχα, οι Ιρακινοί με 4,6%, οι Αιγύπτιοι (3,4%) και οι Ρώσοι (3,4%) και στη συνέχεια άλλες εθνικότητες με μικρότερα ποσοστά. Επισημαίνεται ότι από τις 25 εθνικές ομάδες που αντιπροσωπεύονται στο δείγμα μας οι πρώτες 6 αποτελούν τη συντριπτική τους πλειοψηφία (91,3%).

Πίνακας 1

Εθνικότητες ανά φύλο

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΑΛΒΑΝΙΚΗ	214	60,6	109	63,4	323	61,5
ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ	21	5,9	22	12,8	43	8,2
ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ	15	4,2	12	7,0	27	5,1
ΣΥΡΙΑΚΗ	26	7,4	1	0,6	27	5,1
ΙΡΑΚΙΝΗ	24	6,8	0	0,0	24	4,6
ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ	17	4,8	1	0,6	18	3,4
ΡΩΣΙΚΗ	6	1,7	12	7,0	18	3,4
ΓΕΩΡΓΙΑΝΗ	4	1,1	4	2,3	8	1,5
ΚΟΥΡΔΙΚΗ	5	1,4	0	0,0	5	1,0
ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΑΚΗ	5	1,4	0	0,0	5	1,0
ΠΟΛΩΝΙΚΗ	3	0,8	2	1,2	5	1,0
ΣΕΡΒΙΚΗ	4	1,1	1	0,6	5	1,0
ΑΡΜΕΝΙΚΗ	1	0,3	1	0,6	2	0,4
ΟΥΓΓΡΙΚΗ	0	0,0	2	1,2	2	0,4
ΠΑΚΙΣΤΑΝΙΚΗ	2	0,6	0	0,0	2	0,4
ΑΛΛΕΣ ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΕΣ	6	1,7	5	2,9	11	2,1
ΣΥΝΟΛΟ	353	100,0	172	100,0	525	100,0

$\chi^2=68,614^a$ df=24 P= 0,000

Σε επίπεδο συγκριτικής ανάλυσης ανά κατηγορία εθνικοτήτων, μετά τις Βαλκανικές χώρες (76,2%) ακολουθούν οι «χώρες του Τρίτου Κόσμου» (16,4%) με τελευταίες τις «πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης» (7,4%).

Πίνακας 2

Κατηγορίες εθνικοτήτων ανά φύλο

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	255	72,2 63,8	145	84,3 36,3	400	76,2 100,0
ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ	83	23,5 96,5	3	1,7 3,5	86	16,4 100,0
ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	15	4,2 38,5	24	14,0 61,5	39	7,4 100,0
ΣΥΝΟΛΟ	353	100,0 67,2	172	100,0 32,8	525	100,0 100,0

$\chi^2=50,325^a$ df=2 P= 0,000

Στο σύνολο των ανδρών η σειρά των κατηγοριών δεν αλλάζει σε σύγκριση με το συνολικό πληθυσμό. Η μόνη διαφορά παρουσιάζεται στους άνδρες των «χωρών του Τρίτου Κόσμου» που, αν και διατηρούν τη δεύτερη θέση, εντούτοις έχουν μεγαλύτερα ποσοστά (23,5%) σε σύγκριση με το συνολικό πληθυσμό.

Στο γυναικείο μεταναστευτικό πληθυσμό υπάρχουν διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με τον ανδρικό πληθυσμό. Το ποσοστό των γυναικών που προέρχονται από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» είναι ελάχιστο (1,7%) κατατάσσοντάς τες στην τρίτη θέση. Αντιθέτως αυξητικά σε σχέση με τους άνδρες παρουσιάζονται τα ποσοστά των δύο άλλων κατηγοριών (βλ. Πίνακα 2).

Η παραπάνω καταγραφή πιστοποιεί το γεγονός της διαφοροποίησης των μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων. Ανάλογες διαφοροποιήσεις καταγράφονται και στην απογραφή του πληθυσμού του 2001.³²⁵ Αυτό οφείλεται κυρίως στη θέση της γυναίκας και στο γενικότερο πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας καταγωγής, το οποίο καθορίζει την περίπου αποκλειστική ανδρική μεταναστευτική ροή από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» κάτι που δεν ισχύει κυρίως για τις «πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης». Επίσης, η Βασιλικού αναφέρει ότι πολλές κυβερνήσεις,

³²⁵ Βλέπε σχετικά: Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Απογραφής 2001, στο Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σσ. 210-214.

κυρίως στη Νοτιοανατολική Ασία, θεσμοθέτησαν περιορισμούς για τη γυναικεία μετανάστευση, λόγω του φόβου της εκμετάλλευσης αυτών των γυναικών.³²⁶ Για τους λόγους αυτούς από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» έρχονται ουσιαστικά μόνο άνδρες (96,5%), ενώ από τις «πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης» κυρίως γυναίκες (61,5%). Η διαφορά είναι μικρότερη υπέρ των ανδρών (63,8%) για τους μετανάστες των «Βαλκανικών χωρών». Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω των μεγάλων ποσοστών του ανδρικού αλβανικού μεταναστευτικού πληθυσμού, ενώ αντιθέτως τα άλλα κράτη της Βαλκανικής παρουσιάζουν περίπου ισόποσα ποσοστά ανάμεσα στα δύο φύλα.

Η πρωτοβουλία της μετακίνησης των γυναικών από τις περισσότερο ανεπτυγμένες πρώην κομμουνιστικές χώρες των Βαλκανίων αλλά και της Ανατολικής Ευρώπης οφείλεται στο ότι ο γυναικείος πληθυσμός των χωρών αυτών, στη βάση των αρχών της ισότητας των δύο φύλων, ήταν ήδη ενεργό εργατικό δυναμικό, γεγονός που κάνει την απόφαση της μετακίνησης για εύρεση εργασίας ευκολότερη σε σύγκριση με τις Αλβανίδες, οι οποίες δεν διέθεταν τον ίδιο βαθμό εξοικείωσης στην αγορά εργασίας της πατρίδας τους. Όπως έδειξε και η έρευνα των Ψημμένου και Σκαμνάκη η πλειονότητα των γυναικών από την Αλβανία μεταναστεύει με την οικογένεια της, αν και δεν συμπίπτει χρονικά η μετανάστευση των δυο συζύγων.³²⁷ Στην ίδια έρευνα εμφανίζονται έντονες διαφορές μεταξύ των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία ως προς το μορφωτικό τους επίπεδο και τη θέση τους στην αγορά εργασίας της χώρας καταγωγής. Οι μεν πρώτες στην πλειονότητα τους έχουν τελειώσει τη βασική εκπαίδευση και εκτός των οικοκυρικών και της φροντίδας στο σπίτι η μισθωτή εργασία περιορίζεται σε χειρονακτικές εργασίες, ενώ οι Ουκρανές στην πλειονότητα τους έχουν ανώτατη ή ανώτερη εκπαίδευση και φαίνεται να καταλαμβάνουν στη χώρα προέλευσης ένα επιτελικό-επιστημονικό χαρακτήρα επαγγελματικής δραστηριότητας.

Ο μεταναστευτικός πληθυσμός του δείγματος είναι άτομα νεαρής ηλικίας καθώς το 70,1% των ερωτώμενων είναι κάτω των 35 ετών. Ο μέσος όρος ηλικίας τους είναι τα 32,3 έτη χωρίς να παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο φύλα. Ο μεταναστευτικός πληθυσμός είναι κατά πρώτο λόγο το νεαρό σε ηλικία εργατικό δυναμικό των χωρών αποστολής και αυτό γιατί ο ηλικιακός παράγοντας, σύμφωνα με

³²⁶ Κ. Βασιλικού, *Γυναικεία μετανάστευση...*, ό.π., σ. 37.

³²⁷ Ι. Ψημμένος, Χ. Σκαμνάκης, *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών...*, ό.π., σσ. 115-116.

τα κοινωνικο-οικονομικά μοντέλα μετανάστευσης, είναι σημαντικός στην απόφαση της μετακίνησης για αναζήτηση εργασίας σε άλλη χώρα.³²⁸ Αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού είναι οι δημογραφικές επιπτώσεις στις χώρες υποδοχής να είναι ευεργετικές, αφού επιβραδύνεται η δημογραφική γήρανση που συχνά παρατηρείται στις χώρες αυτές με παράλληλες θετικές επιπτώσεις τόσο στην ανανέωση του εργατικού δυναμικού όσο και στο συνταξιοδοτικό σύστημα της χώρας.³²⁹ Η πόλη του Ηρακλείου δεν αποτελεί εξαίρεση καθώς έχει υποδεχθεί ένα σημαντικό αριθμό μεταναστών νεαρής ηλικίας και ταυτόχρονα μικρό σε ηλικία εργατικό δυναμικό.

6.3 Οικογενειακή κατάσταση

Κατά κύριο λόγο οι ερωτώμενοι δηλώνουν παντρεμένοι (63,4%) και ακολουθούν οι άγαμοι με 31,8%. Μία αξιοσημείωτη απόκλιση παρατηρείται ανάμεσα στα δύο φύλα. Πολύ μικρότερο είναι το ποσοστό των γυναικών που δηλώνουν άγαμες (9,9%) σε σχέση με αυτό των ανδρών (42,5%). Έτσι το 81,4% του συνόλου των γυναικών δηλώνουν έγγαμες και το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών είναι 54,7% (βλ. Πίνακα 3). Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι συχνά οι έγγαμες γυναίκες ακολουθούν τους άνδρες τους στη μετανάστευση, όταν πρόκειται να διαρκέσει μεγάλο χρονικό διάστημα. Επίσης, η ανασφάλεια που μπορεί να αισθανθεί η γυναίκα σε ένα ξένο κράτος είναι μεγαλύτερη και αυτό λειτουργεί αποτρεπτικά στο να μετακινηθεί μόνη της. Ενδεχομένως ο φόβος της μετανάστευσης να αυξάνεται και από τα συχνά κρούσματα της γυναικείας σεξουαλικής κακοποίησης ή εκμετάλλευσης που συχνά δημοσιοποιούνται. Ειδικότερα, όπως διαπιστώνεται και παρακάτω, παρατηρείται περισσότερο η ισχυροποίηση αυτής της τάσης στις Βαλκανικές χώρες, όπου καταγράφονται και τα μεγαλύτερα ποσοστά εγγάμων.

³²⁸ Μ. Δαμανάκης, *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, ό.π., σ. 20.

³²⁹ Για την επίδραση της ένταξης των μεταναστών στους ασφαλιστικούς φορείς, βλ. σχετικά: Η. Πετράκου, Α. Κόντης, Μ. Οικονόμου, Π. Ζαμπέλης, Π. Νικολόπουλος, Α. Κεχαγιά, *Αναλυτική Μελέτη για τις επιπτώσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου στην Κοινωνική Ασφάλιση*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας, Mentoring AE, Μάρτιος 2007. σσ. 59-61, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/epiptoseisAigaiouMentoring.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 15 Ιανουαρίου 2010)· Επίσης, για τη συμβολή των αλλοδαπών στην αύξηση του εργατικού δυναμικού και ο ρόλος τους στη βιωσιμότητα του συνταξιοδοτικού συστήματος, βλ. σχετικά: Σ. Ρομπόλης, Χρ. Μπάγκαβος, Ι. Χατζηβασίλογλου, «Ο ρόλος της μετανάστευσης στις μεταβολές του εργατικού δυναμικού και στη βιωσιμότητα του συνταξιοδοτικού συστήματος στην Ελλάδα», στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σσ. 127-156.

Πίνακας 3
Οικογενειακή κατάσταση ανά φύλο

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΑΓΑΜΟΣ	150	42,5	17	9,9	167	31,8
ΕΓΓΑΜΟΣ	193	54,7	140	81,4	333	63,4
ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΟΣ	8	2,3	12	7,0	20	3,8
ΧΗΡΟΣ	2	0,6	3	1,7	5	1,0
ΣΥΝΟΛΟ	353	100,0	172	100,0	525	100,0

$$\chi^2 = 60,099^a \quad df = 3 \quad P = 0,000$$

Η συγκριτική ανάλυση της οικογενειακής κατάστασης ανά κατηγορία εθνικοτήτων δείχνει ότι το 71,8% των «Βαλκανικών χωρών» είναι έγγαμοι και το 24,8% άγαμοι. Για τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης το ποσοστό των εγγάμων μειώνεται στο 53,8%. Αντιθέτως η πλειοψηφία από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» είναι άγαμοι (67,4%) (βλ. Πίνακα 4).

Πίνακας 4
Οικογενειακή κατάσταση ανά κατηγορία εθνικοτήτων

	ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ		ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ		ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
ΑΓΑΜΟΣ	99	24,8	58	67,4	10	25,6	167	31,8
ΕΓΓΑΜΟΣ	287	71,8	25	29,1	21	53,8	333	63,4
ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΟΣ	10	2,5	3	3,5	7	17,9	20	3,8
ΧΗΡΟΣ	4	1,0	0	0,0	1	2,6	5	1,0
ΣΥΝΟΛΟ	400	100,0	86	100,0	39	100,0	525	100,0

$$\chi^2 = 86,180^a \quad df = 6 \quad P = 0,000$$

Ιδιαίτερα όσον αφορά τη σύγκριση της οικογενειακής κατάστασης ανά φύλο το ποσοστό των εγγάμων γυναικών των Βαλκανικών χωρών ανέρχεται στο 86,2% και των ανδρών στο 63,5%. Το ιδιαίτερα αυξημένο ποσοστό των εγγάμων γυναικών από τα Βαλκάνια οφείλεται στις μετανάστριες από την Αλβανία όπου το ποσοστό τους είναι 91,7%. Αντίστοιχα στο σύνολο των άλλων εθνικοτήτων τα ποσοστά είναι πολύ μικρότερα. Αυτό το αποτέλεσμα ισχυροποιεί ακόμη περισσότερο το γεγονός ότι ένας σημαντικός αριθμός γυναικών, που προέρχονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και δευτερευόντως από τις Βαλκανικές χώρες εκτός της Αλβανίας, μεταναστεύουν από μόνες τους. Αντιθέτως η μετακίνηση από τις «χώρες του Τρίτου

Κόσμου» του ανδρικού πληθυσμού που δεν έχει δημιουργήσει δική του οικογένεια είναι το χαρακτηριστικό του γνώρισμα.

6.4 Επίπεδο εκπαίδευσης

Αν και οι εκπαιδευτικές αντιστοιχίες είναι σχετικές λόγω των διαφορετικών εκπαιδευτικών συστημάτων των χωρών αποστολής με την Ελλάδα, εντούτοις η εικόνα του εκπαιδευτικού επιπέδου που παρουσιάζουν οι ερωτώμενοι είναι ικανοποιητική. Το 30,3% του δείγματος δηλώνει ότι έχει τελειώσει το γυμνάσιο στην πατρίδα του, το 27% το δημοτικό και το 18,1% το λύκειο. Παρατηρείται επίσης ένα αξιοσημείωτο ποσοστό αποφοίτων τεχνικής σχολής (10,9%) και αποφοίτων πανεπιστημίου (7,8%). Μικρός είναι ο αριθμός των ατόμων που δεν τελείωσαν το δημοτικό (5,5%) (βλ. Πίνακα 5). Τα παραπάνω ευρήματα παρουσιάζουν παρόμοια εικόνα με τα δεδομένα της έρευνας των Λαμπριανίδη και Λυμπεράκη όπου παρατηρείται ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό των Αλβανών μεταναστών που έχουν ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.³³⁰ Επίσης σύμφωνα με τα αποτελέσματα της γενικής απογραφής πληθυσμού του 2001 της Ε.Σ.Υ.Ε. το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών υστερεί ελάχιστα από το επίπεδο εκπαίδευσης των Ελλήνων και εμφανίζει παρόμοια κατανομή στις διαφορετικές μορφωτικές κατηγορίες.³³¹

Πίνακας 5
Επίπεδο εκπαίδευσης ανά κατηγορία εθνικοτήτων

	ΒΑΛΚΑΝΙΚΕ Σ ΧΩΡΕΣ		ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ		ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙ -ΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΟΙ ΚΑΙ ΛΙΓΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	17	4,3	10	11,6	2	5,1	29	5,5
ΔΗΜΟΤΙΚΟ	109	27,3	26	30,2	7	17,9	142	27,0
ΓΥΜΝΑΣΙΟ	137	34,3	15	17,4	7	17,9	159	30,3
ΛΥΚΕΙΟ	71	17,8	15	17,4	9	23,1	95	18,1
ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ	43	10,8	6	7	8	20,5	57	10,9

³³⁰ Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες...*, ό.π., σ. 174.

³³¹ Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή πληθυσμού 2001, στο Κ. Δημουλάς, «Παράμετροι ένταξης...», ό.π., σσ.258-259.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	21	5,3	14	16,3	6	15,4	41	7,8
ΚΑΤΙ ΑΛΛΟ	2	0,5	0	0	0	0,0	2	0,4
ΣΥΝΟΛΟ	400	100	86	100	39	100,0	525	100,0

$$\chi^2 = 43,109^a \quad df = 12 \quad P = 0,000$$

Πρέπει να τονιστεί ότι ο μεταναστευτικός πληθυσμός έχει ένα ικανοποιητικό εκπαιδευτικό κεφάλαιο και αρκετοί έχουν εξειδικευμένη τεχνική κατάρτιση. Ωστόσο παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στο επίπεδο εκπαίδευσης των διαφορετικών εθνικοτήτων, καθώς επίσης και στο βαθμό ειδίκευσης και επαγγελματικής τους κατάρτισης. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι οι μετανάστες προέρχονται από χώρες με εκπαιδευτικά συστήματα που διαφοροποιούνται τόσο σε σχέση με το επίπεδο των παρεχόμενων σπουδών όσο και με το βαθμό πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς και με το διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης αυτών των κοινωνιών.

Από τα στοιχεία της έρευνας φαίνεται ότι οι μετανάστες από τις Βαλκανικές χώρες παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα ποσοστά τους στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αντιθέτως έχουν το μικρότερο ποσοστό (5,3%) αποφοίτων πανεπιστημίου. Όμως στο εσωτερικό αυτής της κατηγορίας παρουσιάζονται ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις από εθνότητα σε εθνότητα. Έτσι η αλβανική κοινότητα παρουσιάζει το μικρότερο ποσοστό αποφοίτων πανεπιστημίου (3,4%) και τεχνικής σχολής (9,9%). Αντιθέτως οι άλλες Βαλκανικές χώρες παρουσιάζουν χαμηλότερο ποσοστό στους απόφοιτους του δημοτικού (16,9%) και αρκετά υψηλότερο στους αποφοίτους του πανεπιστημίου (13%) και τεχνικής σχολής (14,3%). Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται κυρίως στο διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης των κοινωνιών της Βαλκανικής και της διαφοροποιημένης ανάγκης σε εκπαιδευτική και εξειδικευμένη τεχνική κατάρτιση που απορρέει από αυτή.

Στις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» βρίσκεται το υψηλότερο ποσοστό αποφοίτων δημοτικού (30,2%) αλλά και το υψηλότερο του πανεπιστημίου (16,3%) σε σύγκριση με τις άλλες χώρες. Εδώ παρατηρείται ότι, παρά τις έντονες κοινωνικές ανισότητες των υπό ανάπτυξη χωρών, το οικονομικό αδιέξοδο πλήττει και ανώτερα μορφωτικά στρώματα του πληθυσμού.

Τέλος, οι «πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης» έχουν το υψηλότερο ποσοστό αποφοίτων λυκείου (23,1%) και τεχνικών σχολών (20,5%).

Επίσης ένα σημαντικό ποσοστό (15,4%) έχει αποφοιτήσει από το πανεπιστήμιο. Και σε αυτές τις χώρες υπάρχει ένα μικρό ποσοστό (5,1%) που δεν έχει ολοκληρώσει την πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης. Πρόκειται για αγρότες οι οποίοι δεν αξιοποίησαν την ευκαιρία που προσέφερε το ανεπτυγμένο εκπαιδευτικό σύστημα αυτών των χωρών.

5. Χρόνος παραμονής στην πόλη και ο βαθμός επανασύνδεσης των μελών της οικογένειας

Ο χρόνος παραμονής του μετανάστη στη χώρα υποδοχής επηρεάζει σημαντικά και το βαθμό επανασύνδεσης με την οικογένειά του. Όσο περισσότερο διαρκεί η παραμονή του στη χώρα υποδοχής, τόσο περισσότερο αυξάνεται η πιθανότητα μετανάστευσης και της οικογένειάς του. Η μέση διάρκεια παραμονής των ερωτώμενων στο Ηράκλειο είναι 5,5 έτη, χωρίς να καταγράφεται καμία σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα. Παρατηρείται όμως ότι ο χρόνος παραμονής διαφοροποιείται ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση του μετανάστη. Έτσι οι έγγαμοι υπερτερούν ως προς το χρόνο παραμονής των άλλων κατηγοριών. Η μέση διάρκεια παραμονής τους στο Ηράκλειο είναι 6,2 έτη. Αυτοί που έχουν το λιγότερο κατά μέσο όρο χρόνο παραμονής είναι οι άγαμοι με 4,1 έτη. Η μετανάστευση φαίνεται να συνδέεται και με τις γαμήλιες στρατηγικές ή προσδοκίες των υποκειμένων.

Το χρονικό διάστημα των 5,5 ετών κατά μέσο όρο εγκατάστασης στο Ηράκλειο ήταν αρκετό στους μετανάστες για να δημιουργήσουν τα δικά τους συγγενικά δίκτυα. Αυτό το συμπέρασμα συνάγεται από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των ερωτώμενων (65%) δηλώνει ότι υπάρχει τουλάχιστον άλλο ένα συγγενικό πρόσωπο με το οποίο ζουν μαζί. Αντιθέτως ένα μικρότερο ποσοστό (17,5%) ζει μόνο του στο Ηράκλειο και το 14,7% ζει τουλάχιστον με ένα συμπατριώτη (βλ. Πίνακα 6).

Πίνακας 6
Με ποιους συγκατοικείτε;

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΜΟΝΟΣ	83	23,5	9	5,2	92	17,5
ΜΕ ΣΥΓΓΕΝΗ	185	52,4	156	90,7	341	65,0
ΜΕ ΣΥΜΠΑΤΡΙΩΤΗ	73	20,7	4	2,3	77	14,7

ΜΕ ΑΛΛΟΝ	12	3,4	3	1,7	15	2,9
ΣΥΝΟΛΟ	353	100,0	172	100,0	525	100,0

$$\chi^2=75,831^a \text{ df}=3, \text{ P}=0,000$$

Το ποσοστό των ερωτώμενων που ζει με κάποιο άλλο μέλος της οικογένειάς του στο Ηράκλειο διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο και την οικογενειακή κατάσταση του. Παρατηρείται ότι ο γυναικείος μεταναστευτικός πληθυσμός στηρίζεται πολύ περισσότερο στα οικογενειακά δίκτυα. Το 90,7% των γυναικών δηλώνει ότι ζει με κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας στο Ηράκλειο. Στους άνδρες το ποσοστό μειώνεται στο 52,4% με αντίστοιχη αύξηση του ποσοστού των ερωτώμενων που ζει είτε μόνο του (23,5%) είτε με συμπατριώτη (20,7%) (βλ. Πίνακα 6). Σύμφωνα με τα παραπάνω υποθέτουμε ότι ο ανδρικός πληθυσμός δεν στηρίζεται μόνο στα οικογενειακά δίκτυα, όπως συμβαίνει με το γυναικείο πληθυσμό. Επίσης τα εθνοτικά δίκτυα λειτουργούν αποφασιστικά για τον άνδρα μετανάστη.

Όπως ήταν αναμενόμενο η μεγάλη πλειοψηφία των έγγαμων (86,5%) ζει με κάποιο συγγενικό πρόσωπο και, όπως διαπιστώνεται παρακάτω, αυτό το πρόσωπο είναι κατά κύριο λόγο ο/η σύντροφός του. Αντιθέτως στους άγαμους το 36,5% ζει μόνο του, το 33,5% με τουλάχιστον ένα συμπατριώτη και το 24% με συγγενικό πρόσωπο (βλ. Πίνακα 7).

Πίνακας 7
Συσχέτιση συγκατοίκησης με την οικογενειακή κατάσταση

	ΑΓΑΜΟΣ		ΕΓΓΑΜΟΣ		ΔΙΑΖΕΥΓ-ΜΕΝΟΣ		ΧΗΡΟΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
ΜΟΝΟΣ	61	36,5	23	6,9	5	25,0	3	60,0	92	17,5
ΜΕ ΣΥΓΓΕΝΗ	40	24,0	288	86,5	11	55,0	2	40,0	341	65,0
ΜΕ ΣΥΜΠΑΤΡΙΩΤΗ	56	33,5	20	6,0	1	5,0	0	0,0	77	14,7
ΜΕ ΑΛΛΟΝ	10	6,0	2	0,6	3	15,0	0	0,0	15	2,9
ΣΥΝΟΛΟ	167	100,0	333	100,0	20	100,0	5	100,0	525	100,0

$$\chi^2=211,093^a \text{ df}=9, \text{ P}=0,000$$

Από τη συγκριτική ανάλυση των δεδομένων εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι ερωτώμενοι πλαisiώνονται από συγγενείς τους στο Ηράκλειο και, όσον αφορά τους έγγαμους, η οικογενειακή επανασύνδεση έχει επιτευχθεί σε πάρα πολύ μεγάλο

βαθμό. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζουν και τα ευρήματα άλλων ερευνών, όπως αυτά της Παπαδοπούλου και της Καβουνίδη.³³²

Το 82,3% των εγγάμων δηλώνει ότι ζει μαζί με το/τη σύντροφό του στο Ηράκλειο. Είναι σημαντικό επίσης να αναφερθεί ότι από αυτούς η συντριπτική πλειοψηφία έχει και το σύνολο των παιδιών του στο Ηράκλειο. Από τους έγγαμους που δηλώνουν ότι ζουν με το/τη σύζυγο το 83,9% έχει το σύνολο των παιδιών του μαζί του, ενώ το 16,1% ζει με το/τη σύζυγο και με κάποια από τα παιδιά του.

6.6 Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, που παρατέθηκαν στις προηγούμενες ενότητες, προκύπτουν ορισμένα ευρύτερα συμπεράσματα για το κοινωνικό προφίλ των μεταναστών που κατοικούν στην πόλη του Ηρακλείου.

Οι μετανάστες της πόλης προέρχονται από 25 διαφορετικές εθνότητες με κυρίαρχη την αλβανική, αφού περίπου 6 στους 10 μετανάστες προέρχονται από την Αλβανία. Σε σχέση με το ζήτημα του φύλου παρατηρούνται διαφοροποιήσεις των μεταναστευτικών ροών ανδρών και γυναικών από εθνότητα σε εθνότητα. Η θέση της γυναίκας και το γενικότερο πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας καταγωγής αλλά και οι περιορισμοί στη γυναικεία μετανάστευση, που θέτουν κάποιες χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας, καθορίζουν την περίπου αποκλειστική ανδρική μεταναστευτική ροή από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» στο Ηράκλειο. Τα παραπάνω δεν ισχύουν για τις «πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης», ομάδα στην οποία παρατηρείται υπερεκπροσώπηση των γυναικών. Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι το αξιακό πρότυπο αναφοράς των πρώην κομμουνιστικών κρατών πρόβαλε την ισότητα των δύο φύλων ως σημαντικό στοιχείο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Η οικονομική κρίση έπληξε και τις γυναίκες των χωρών αυτών, γεγονός που τις ώθησε στη μετανάστευση.

Στην πλειοψηφία τους οι μετανάστες είναι έγγαμοι, νεαρής ηλικίας, γεγονός που μεταφράζεται σε ένα ενεργό εργατικό δυναμικό και αποτελεί σημαντικό εργασιακό κεφάλαιο για την πόλη. Το πολύ μεγαλύτερο ποσοστό εγγάμων γυναικών υποδηλώνει ότι οι έγγαμες γυναίκες ακολουθούν τους άνδρες τους στη

³³² Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές κοινωνικής ένταξης ...», ό.π., σσ. 330-332 · Τ. Καβουνίδη, *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, Αθήνα, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική, 2003, σ. 89.(διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.paep.org.gr/gr/mod/fileman/files/erevna.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 20 Δεκεμβρίου 2008).

μετανάστευση, όταν πρόκειται να διαρκέσει μεγάλο χρονικό διάστημα. Στους μετανάστες που προέρχονται από τις Βαλκανικές χώρες και, ειδικότερα στον αλβανικό μεταναστευτικό πληθυσμό, η τάση αυτή είναι περισσότερο ισχυρή εφόσον καταγράφονται τα μεγαλύτερα ποσοστά εγγάμων και στα δύο φύλα. Η παραπάνω διαπίστωση δεν αντιπροσωπεύει το σύνολο του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού. Όπως διαπιστώνεται και σε άλλες έρευνες,³³³ η εικόνα της γυναίκας που κινείται από μόνη της, κάνοντας ξεχωριστή τη γυναικεία από την ανδρική μετανάστευση, αντιπροσωπεύει ένα μεγάλο μέρος των γυναικών, κυρίως από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και κατά δεύτερο λόγο από τις Βαλκανικές χώρες με εξαίρεση την Αλβανία. Αυτή η κατηγορία των γυναικών πρέπει να εξεταστεί με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και να δοθεί έμφαση στα τυχόν χαρακτηριστικά της που τη διαφοροποιούν από την ανδρική μετανάστευση.

Το επίπεδο μόρφωσης τους είναι κυρίως δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων δεν είναι στατιστικά σημαντικές, παρατηρούνται ωστόσο σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των διαφορετικών κατηγοριών εθνικοτήτων. Πρέπει να τονιστεί ότι ο μεταναστευτικός πληθυσμός έχει τουλάχιστον βασική εκπαίδευση από τη χώρα καταγωγής και αρκετοί έχουν εξειδικευμένη τεχνική κατάρτιση. Αξιοσημείωτο είναι το ποσοστό που έχει πανεπιστημιακή μόρφωση (7,8%) το οποίο, σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στους μετανάστες της κατηγορίας «χώρες του Τρίτου Κόσμου», ανέρχεται στο 16,3%. Επίσης, ο ένας στους δέκα είναι απόφοιτος τεχνικής σχολής, με τους μετανάστες των «πρώην κομμουνιστικών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης» στην πρώτη θέση (ένας στους πέντε) κάτι που συνδέεται με την αυξημένη ζήτηση και ανάπτυξη τέτοιων σχολών στις χώρες αυτές.

Οι οικονομικοί μετανάστες βρίσκονται στο Ηράκλειο αρκετό χρονικό διάστημα, με μέση διάρκεια παραμονής περίπου 5,5 έτη, για τους άγαμους 4,1 έτη και 6,2 για τους έγγαμους. Αυτό το χρονικό διάστημα παραμονής ήταν αρκετό, ώστε οι έγγαμοι να έχουν ολοκληρώσει στο μεγαλύτερο βαθμό τον κύκλο επανασύνδεσης των μελών της οικογένειάς τους. Το 82,3% των εγγάμων δηλώνει ότι ζει μαζί με το /τη σύζυγο

³³³ Σε αντίστοιχη έρευνα της Καβουνίδη, που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή της πρωτεύουσας από τον Ιούνιο μέχρι το Σεπτέμβριο του 2000, διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες συχνότερα απ' ό,τι οι άνδρες αφήνουν πίσω σύζυγο και παιδιά στην πατρίδα τους. Ιδιαίτερα, όσον αφορά στις υπηκοότητες της Βουλγαρίας, της Γεωργίας, και της Ουκρανίας, παρατηρείται διχοτόμηση των εμπειριών κατά φύλο: οι έγγαμες γυναίκες πολύ συχνά μεταναστεύουν χωρίς να συνοδεύονται από το σύζυγο, ενώ οι έγγαμοι άνδρες στην πλειοψηφία τους βρίσκονται στην Ελλάδα μαζί με τη σύζυγο. Βλ. σχετικά: Τ. Καβουνίδη, *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, ό.π., σ. 90.

και από αυτούς το 83,9% ζει με το σύνολο των παιδιών του και μόλις το 16,1% δεν έχει ολοκληρώσει ακόμη την επανένωση της οικογένειάς του.

Αξιοσημείωτο όμως είναι το γεγονός ότι, όχι μόνο οι έγγαμοι, αλλά ο συνολικός μεταναστευτικός πληθυσμός, στη μεγάλη του πλειοψηφία, ζει στο Ηράκλειο με άλλα μέλη της οικογένειάς του είτε με γονείς είτε με αδέρφια ή ξαδέρφια. Αυτή η τάση υπερσχύει στις γυναίκες και στους έγγαμους. Πρόκειται για μετανάστες που ζουν με άλλα μέλη της οικογένειάς τους στην πόλη και που η εγκατάστασή τους δεν έγινε τυχαία στο Ηράκλειο. Κατά πρώτο λόγο τα οικογενειακά δίκτυα και ακολούθως τα δίκτυα των συμπατριωτών είναι αυτά που ενδεχομένως κατευθύνουν τη μεταναστευτική ροή στην πόλη.³³⁴ Όπως ήδη έχει αναφερθεί στο θεωρητικό μέρος, οι μετανάστες μαθαίνουν και αξιοποιούν τις πληροφορίες που παίρνουν απ' αυτά τα δίκτυα, για τις δυνατότητες εργασίας που έχουν και βέβαια για την εγκατάστασή τους βασίζονται στην υποστήριξη τους. Μέσα από αυτά τα δίκτυα πολύ πιθανόν να αναπτύσσονται οικογενειακές στρατηγικές, που είναι απαραίτητο να διερευνηθούν περισσότερο, και οι οποίες καθορίζουν την παρουσία του μετανάστη και της οικογένειάς του στην πόλη.

Η έντονη παρουσία της οικογένειας και η στρατηγική της επανασύνδεσής της, που έχει επιτευχθεί σε μεγάλο βαθμό, ασφαλώς υποδηλώνει την προοπτική μακροχρόνιας παραμονής του μετανάστη στη χώρα υποδοχής. Συνήθως ο μετανάστης που σχεδιάζει μία βραχυχρόνια παραμονή δεν επιδιώκει την επανασύνδεση της οικογένειάς του στη χώρα υποδοχής. Όμως το κόστος της μετακίνησής τους, τα έξοδα διαμονής τους αλλά και η εκπαίδευση των παιδιών σε άλλο εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργούν ως αποτρεπτικοί παράγοντες.

Ο παράγοντας της επιθυμίας για μακρόχρονη διάρκεια, αν όχι για μόνιμη παραμονή του μετανάστη, της οικογένειάς του καθώς και της δεύτερης γενιάς, χρειάζεται να ληφθεί υπόψη στη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής της χώρας υποδοχής. Επίσης ο σχεδιασμός και η εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής στα ζητήματα της ένταξης των μεταναστών στο επίπεδο του κράτους αλλά και στην τοπική κοινωνία δεν θα πρέπει να επικεντρωθεί στο μετανάστη ως άτομο αλλά συνολικότερα στην οικογένεια του ως μονάδα. Ειδικότερα τα ζητήματα της δεύτερης γενιάς, που αφορούν το μέλλον της, τις προοπτικές της σε κοινωνικό και οικονομικό

³³⁴ Το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται και από την έρευνα των Λαμπριανίδη & Λυμπεράκη για τους Αλβανούς μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Βλ. σχετικά: Λ. Λαμπριανίδη, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες...*, ό.π., σ. 186.

επίπεδο, τις σχέσεις που θα διαμορφώσει η ελληνική κοινωνία μαζί της και τη θέση που θα έχει σε αυτήν, είναι αναγκαίο να τεθούν εγκαίρως στο επίπεδο του δημοσίου διαλόγου και προβληματισμού, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι προσδοκίες της πρώτης γενιάς μεταναστών διαφοροποιούνται από τις προσδοκίες της δεύτερης.

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΒΑΘΜΟΣ
ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΗΣ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ**

7.1 Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό εξετάζει την επαγγελματική ταυτότητα των μεταναστών στη χώρα προέλευσης μέσα από ορισμένους δείκτες που αφορούν την περιοχή προέλευσης των ερωτώμενων, την εργασιακή τους εμπειρία, την κοινωνική διαστρωμάτωση και, τέλος, το επαγγελματικό προφίλ των γονιών και τη διαγενεακή επαγγελματική μεταβίβαση. Η μελέτη του μετανάστη στη χώρα προέλευσης είναι ουσιαστική για τη διερεύνηση των αιτιών και της διαδικασίας μετακίνησής του από τον τόπο του. Επίσης, όπως υποστηρίζει η Green, η συγκριτική μελέτη των δύο διαφορετικών χρονικών περιόδων, πριν και μετά τη μετανάστευση, καθώς και της κοινωνικοοικονομικής διαδρομής του από τη μία χώρα στην άλλη, βοηθά στην καλύτερη κατανόηση της διαδικασίας ένταξής του στη χώρα υποδοχής.³³⁵

Η σημασία αυτών των δεικτών είναι σημαντική, αφού ο μετανάστης συγκρίνει την τωρινή του κατάσταση με αυτή του παρελθόντος. Το πώς εκτιμά σήμερα την απόφαση του να μεταναστεύσει, το πώς προσεγγίζει τη χώρα υποδοχής, καθώς και το πώς οραματίζεται το μέλλον του βασίζονται, όχι μόνο στις προσδοκίες που είχε πριν την μετακίνησή του, αλλά και στη σύγκριση που κάνει ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν. Η αξιολόγηση της σύγκρισης της προηγούμενης επαγγελματικής κατάστασης με τη σημερινή εργασιακή κατάσταση συνδέεται με το βαθμό ικανοποίησης από την απόφαση της μετανάστευσης.

Η μελέτη των ατομικών και οικογενειακών επαγγελματικών διαδρομών από τη χώρα καταγωγής στη χώρα υποδοχής δεν καταγράφει απλώς το όφελος ή τις απώλειες από τη μετανάστευση. Μέσω αυτής της σύγκρισης ο μετανάστης αυτοπροσδιορίζεται, εκτιμά την τωρινή του κατάσταση και προβάλλει το κοινωνικοοικονομικό status του. Επίσης, ο προσδιορισμός των μελλοντικών ατομικών και οικογενειακών στόχων και οι στρατηγικές που θα αναπτύξει για την επίτευξή τους βασίζονται, σε μεγάλο βαθμό, στην αποτίμηση αυτών των διαδρομών. Η συμπληρωματική ερευνητική προσέγγιση του μεταναστευτικού πληθυσμού που θα

³³⁵ N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*, ό.π., σ. 45.

μελετηθεί σε επόμενα κεφάλαια, μέσω της μικρο-ιστορίας των ατομικών τους διαδρομών, θα δώσει τη δυνατότητα μίας βαθύτερης ανάλυσης από αυτήν που προσφέρει η παρούσα ποσοτική ερευνητική πρόταση.

Για την επεξεργασία των δεδομένων, τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι μετανάστες και οι γονείς τους στην πατρίδα τους ομαδοποιήθηκαν με βάση τις κατηγοριοποιήσεις των επαγγελμάτων της Ε.Σ.Υ.Ε.,³³⁶ ακολουθώντας μία μεθοδολογική πρακτική που είναι προσαρμοσμένη στις συνθήκες ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων, όπως είναι οι μετανάστες ή οι μειονότητες. Οι ερωτώμενοι εντάχθηκαν στις παρακάτω 10 κατηγορίες απασχόλησης.³³⁷

1. Διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη: διευθυντές εταιριών και ανώτερα στελέχη της δημόσιας διοίκησης.
2. Επιστήμονες και ελεύθεροι επαγγελματίες: γιατροί, χημικοί, λογιστές, γεωπόνοι, τοπογράφοι, πολιτικοί μηχανικοί, εργολάβοι.
3. Έμποροι: ιδιοκτήτες εμπορικών επιχειρήσεων.
4. Δημόσιοι υπάλληλοι και εκπαιδευτικοί: υπάλληλοι που απασχολούνται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, όπως νηπιαγωγοί, δάσκαλοι, φιλόλογοι, μαθηματικοί.
5. Σώματα ασφαλείας: αστυνομικοί, στρατιωτικοί.
6. Υπάλληλοι γραφείου: απασχολούμενοι στον ιδιωτικό τομέα.
7. Εργάτες, χειριστές μεταφορικών μέσων και τεχνίτες: Σε αυτή τη μεγάλη κατηγορία εντάσσονται όσοι απασχολούνται σε χειρωνακτικά επαγγέλματα όπως ανειδίκευτοι εργάτες, εργάτες σε εργοστάσιο, οικοδόμοι, τεχνίτες και βοηθοί τεχνίτες όπως ξυλουργοί, υδραυλικοί, ελαιοχρωματιστές, ηλεκτρολόγοι, μοδίστρες, κ.λπ., και οι οδηγοί.
8. Οι απασχολούμενοι στην παροχή βοηθητικών υπηρεσιών: οικιακοί βοηθοί, σερβιτόροι, μικροπωλητές-πλανόδιοι, κομμωτές.
9. Αγρότες και κτηνοτρόφοι. Εντάσσονται όσοι έχουν ως κύρια απασχόληση τη γεωργία και την κτηνοτροφία.

Για τη μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των διαφορετικών υποομάδων που συγκροτούν το μεταναστευτικό πληθυσμό της πόλης του Ηρακλείου και τη

³³⁶ Ε.Σ.Υ.Ε., *Ταξινόμηση Επαγγελμάτων της ΕΣΥΕ (ΣΤΕΠ-92, ISCO-88)*, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.eetaa.gr/equalprojects/endrasei/ypoerga/ypoergo8/pinakes.doc>, ημερομηνία επίσκεψης 7 Σεπτεμβρίου 2006).

³³⁷ Για την κατηγοριοποίηση των επαγγελμάτων καθώς και για τη διαμόρφωση της κλίμακας των κοινωνικών στρωμάτων, βασιστήκαμε σε μια αντίστοιχη ταξινόμηση των Ζαϊμάκη και Καλλινικάκη, βλ. σχετικά: Γ. Ζαϊμάκης, Θ. Καλλινικάκη, *Τοπικός χώρος και πολυπολιτισμικότητα, Σάπες, Θράκη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σσ. 173-176.

διερεύνηση των κοινωνικών τους διαφορών διαμορφώθηκε μία κλίμακα κοινωνικών στρωμάτων στην οποία εντάχθηκε το σύνολο των επαγγελματικών κατηγοριών. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι η συγκεκριμένη ταξινόμηση έγινε με βάση την ιδιαιτερότητα της υπό μελέτη ομάδας και σκοπεύει να εντοπίσει υφιστάμενες κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Επιπλέον, η κλίμακα αυτή δεν μπορεί να έχει ένα αυστηρό χαρακτήρα αφού δεν υπάρχει η δυνατότητα διασταύρωσης του επαγγέλματος με το εισόδημα και τις δαπάνες των ερωτώμενων, έτσι ώστε να ενταχθεί με ασφάλεια το άτομο σε κάποιο στρώμα. Με αυτή τη λογική οι επαγγελματικές κατηγορίες εντάχθηκαν στα παρακάτω κοινωνικά στρώματα.

1. Υψηλά κοινωνικά στρώματα: Συμπεριλαμβάνονται οι διευθύνοντες και τα ανώτερα διοικητικά στελέχη, οι επιστήμονες, οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι έμποροι. Δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι οι οικονομικές αποστάσεις αυτής της κατηγορίας από τα μεσαία στρώματα είναι πολύ μεγάλες, καθώς οι μετανάστες δεν ασκούσαν επαγγέλματα με πολύ υψηλές οικονομικές απολαβές π.χ. βιομήχανοι, εφοπλιστές.
2. Μεσαία κοινωνικά στρώματα: Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι εκπαιδευτικοί, τα σώματα ασφαλείας και οι υπάλληλοι γραφείου.
3. Χαμηλά κοινωνικά στρώματα: Πρόκειται κυρίως για τα χειρωνακτικά επαγγέλματα: εργάτες, τεχνίτες, χειριστές μεταφορικών μέσων, οι απασχολούμενοι στην παροχή βοηθητικών υπηρεσιών, αγρότες και κτηνοτρόφοι.

7.2 Περιοχή προέλευσης

Η μετακίνηση, η οποία συντελείται μέσω της μετανάστευσης, δεν προσδιορίζεται μονάχα ανάμεσα σε δύο χώρες αλλά και ανάμεσα σε δύο διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Όπως εξηγεί η Μουσούρου, η μελέτη της σύγχρονης ιστορίας του μεταναστευτικού φαινομένου καταδεικνύει ότι, κατά κύριο λόγο, αυτή η μετακίνηση συντελείται από τον αγροτικό χώρο της χώρας καταγωγής προς τον αστικό χώρο της χώρας υποδοχής, από τη γεωργική στη βιομηχανική παραγωγή.³³⁸ Έτσι η μεταβολή του κοινωνικοοικονομικού status, που επέρχεται στο μετανάστη, πλαισιώνεται από μίαν άλλη εξίσου σημαντική αλλαγή, αυτή της ένταξής του σε ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο με τα δικά του δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά. Η ζωή στην πόλη

³³⁸ Α.Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 17.

είναι για πολλούς μετανάστες μία πρωτόγνωρη εμπειρία. Συχνά οι βιωματικές αναφορές των μεταναστών αγροτικής προέλευσης δεν αντιστοιχούν στο νέο τρόπο ζωής που διαμορφώνει ο αστικός χώρος. Για το λόγο αυτό, ένας παράγοντας που καθιστά δυσκολότερη την ένταξη των μεταναστών στην κοινωνικοοικονομική ζωή και στις λειτουργίες της πόλης είναι, ως ένα βαθμό, η τυχόν αγροτική προέλευσή τους.

Διερευνώντας την κοινωνική προέλευση των μεταναστών του δείγματος μας με βάση τον τόπο παρατηρείται ότι το 34,9% των μεταναστών έχει προέλευση από «χωριό έως 2.000 κατοίκους», το 23% από «επαρχιακή πόλη έως 10.000 κατοίκους», το 31% από «πόλη άνω των 10.000 κατοίκων» και μόλις το 11% από την πρωτεύουσα της χώρας του (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1

Περιοχή προέλευσης ανά κατηγορία εθνικοτήτων

	ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ		ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ		ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
ΧΩΡΙΟ ΕΩΣ 2.000 ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ	142	35,5	31	36,0	10	25,6	183	34,9
ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΠΟΛΗ ΕΩΣ 10.000 ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ	98	24,5	18	20,9	5	12,8	121	23,0
ΠΟΛΗ ΑΝΩ ΤΩΝ 10.000 ΚΑΤΟΙΚΩΝ	123	30,8	28	32,6	12	30,8	163	31,0
ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ	37	9,3	9	10,5	12	30,8	58	11,0
ΣΥΝΟΛΟ	400	100,0	86	100,0	39	100,0	525	100,0

$\chi^2=18,338$ $df=6$ $P=0,005$

Εξετάζοντας την κοινωνική προέλευση των μεταναστών ανά κατηγορία εθνικοτήτων παρατηρούνται ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις. Οι μετανάστες από τις «Βαλκανικές χώρες» έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά τους κυρίως στις κατηγορίες «χωριό έως 2.000 κατ.» (35,5%) και στην «πόλη άνω των 10.000 κατ.» (30,8%). Παρουσιάζονται όμως σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα στους Αλβανούς και στους

μετανάστες των άλλων Βαλκανικών χωρών. Οι μεν πρώτοι προέρχονται κυρίως από αγροτική περιοχή (35%), ενώ οι υπόλοιποι Βαλκάνιοι, κατά πρώτο λόγο, από «πόλη άνω των 10.000 κατ.» (44,2%).

Η ίδια τάση καταγράφεται και στις «χώρες του Τρίτου Κόσμου», όπου το 36% προέρχεται από αγροτική περιοχή και το 32,6% από «πόλη άνω των 10.000 κατ.»

Αντιθέτως στις «πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης» το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών κατοικούσε στην πρωτεύουσα της χώρας του (30,8%) και σε «πόλεις άνω των 10.000 κατ.» (30,8%). Ακολουθούν με μικρότερα ποσοστά οι κάτοικοι από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η πλειοψηφία των ερωτώμενων από την Αλβανία και από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» προέρχεται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές. Τα ποσοστά είναι αντίστροφα για τους μετανάστες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ κατανέμονται περίπου ισομερώς μεταξύ χωριού και μεγάλης πόλης γι' αυτούς που προέρχονται από τις Βαλκανικές χώρες με εξαίρεση την Αλβανία. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στο ότι οι πρώην κομμουνιστικές χώρες, εκτός της Αλβανίας, ήταν βιομηχανοποιημένες κοινωνίες, όπου η αλλαγή του πολιτικού συστήματος οδήγησε σε ταχεία αποβιομηχάνισή τους. Η ανεργία που έπληξε αυτές τις περιοχές οδήγησε τον αστικό πληθυσμό τους στη μετανάστευση. Η ίδια τάση καταγράφεται σε αντίστοιχη έρευνα της Μάρκοβα, που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή των Αθηνών και αφορούσε τους Βούλγαρους μετανάστες.³³⁹ Αντιθέτως η Αλβανία και οι «χώρες του Τρίτου Κόσμου», οι οποίες δε γνώρισαν την ίδια οικονομική πορεία, προμηθεύουν μεταναστευτικό πληθυσμό κυρίως από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές.

7.3 Εργασιακή εμπειρία των μεταναστών

Όσον αφορά την εργασιακή κατάσταση των μεταναστών στη χώρα προέλευσης, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό έχει έλθει στην Ελλάδα χωρίς εργασιακή εμπειρία. Σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα το 67,1% των ανδρών και το 45,9% των γυναικών ήταν εργαζόμενοι πριν μεταναστεύσουν. Ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό ανδρών και γυναικών, το 23,2% του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού, φοιτούσε σε κάποια βαθμίδα εκπαίδευσης ενώ το 28,5% των γυναικών

³³⁹ Ε. Μάρκοβα, «Η παρουσία των Βουλγάρων μεταναστών...», ό.π., σ. 256.

ασχολούνταν με το νοικοκυριό τους. Επίσης το ποσοστό των ανέργων καταγράφεται στο 7,2% (βλ. Πίνακα 2).

Πίνακας 2

Απασχόληση των μεταναστών στη χώρα προέλευσης

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΜΑΘΗΤΗΣ/ΦΟΙΤΗΤΗΣ	85	24,1	37	21,5	122	23,2
ΟΙΚΙΑΚΑ	0	0,0	49	28,5	49	9,3
ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ	237	67,1	79	45,9	316	60,2
ΑΝΕΡΓΟΣ	31	8,8	7	4,1	38	7,2
ΣΥΝΟΛΟ	353	100,0	172	100,0	525	100,0

$\chi^2=113,082^a$ df=3 P= 0,000

Η εργασιακή εμπειρία παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη χώρα προέλευσης. Το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων προέρχεται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (79,5%) και το μικρότερο από τις Βαλκανικές (55,5%) με αντίστοιχη αύξηση του ποσοστού τους στους «μαθητές/φοιτητές» (25,3%) και στους «ανέργους» (8,5%) (βλ. Πίνακα 3).

Πίνακας 3

Απασχόληση των μεταναστών ανά κατηγορία εθνικοτήτων στη χώρα προέλευσης

	ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ		ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ		ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
	ΜΑΘΗΤΗΣ/ΦΟΙΤΗΤΗΣ	101	25,3	18	20,9	3	7,7	122
ΟΙΚΙΑΚΑ	43	10,8	2	2,3	4	10,3	49	9,3
ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ	222	55,5	63	73,3	31	79,5	316	60,2
ΑΝΕΡΓΟΣ	34	8,5	3	3,5	1	2,6	38	7,2
ΣΥΝΟΛΟ	400	100,0	86	100,0	39	100,0	525	100,0

$\chi^2=20,412^a$ df=6 P= 0,002

Η παραπάνω διαπίστωση ισχύει και για τα δύο φύλα. Όμως, επί του συνολικού γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού, οι νοικοκυρές των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης καταγράφουν πολύ μικρότερα ποσοστά (16,7%), σε σύγκριση με το γυναικείο πληθυσμό των Βαλκανικών χωρών (29,7%).

Για άλλη μία φορά διαπιστώνονται ισχυρές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα Βαλκανικά κράτη. Αν εξαιρέσουμε τους μετανάστες/στρίες από την Αλβανία, όπου

μόνο το 52% ήταν εργαζόμενοι στη πατρίδα τους, τα αντίστοιχα ποσοστά των υπολοίπων μεταναστών/στριών από τα Βαλκάνια είναι πολύ υψηλότερα (70,1%). Επίσης, οι Αλβανίδες μετανάστριες παρουσιάζουν μεγαλύτερο ποσοστό απασχόλησης στα οικιακά σε σύγκριση με τις άλλες γυναίκες των Βαλκανικών χωρών, γεγονός που αποδίδεται, πιθανώς, στην αδυναμία κοινωνικής ένταξής τους στην αγορά εργασίας του τόπου τους. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για την ανεργία, όπου το 9,9% των Αλβανών ήταν άνεργοι στη πατρίδα τους και μόλις το 2,6% των άλλων Βαλκάνιων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω ένα μεγάλο ποσοστό μεταναστών αρχίζει την επαγγελματική του διαδρομή στη χώρα υποδοχής. Πρόκειται είτε για μαθητικό/φοιτητικό πληθυσμό, όπου οι δυσκολίες εύρεσης εργασίας με το τέλος των σπουδών του το ωθεί στην έξοδό του από την πατρίδα του, είτε για νοικοκυρές, όπου πιθανώς το χαμηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης της χώρας τους, σε συνδυασμό με τις παραδοσιακές σχέσεις πατριαρχικού χαρακτήρα, δεν τους προσφέρει ίση δυνατότητα εργασίας με τον ανδρικό πληθυσμό. Το γεγονός αυτό στερεί σε ένα μεγάλο κομμάτι του μεταναστευτικού πληθυσμού και ιδιαίτερα στο γυναικείο πληθυσμό, όπου η έλλειψη εργασιακής εμπειρίας είναι εντονότερη, τη σύγκριση των επαγγελματικών διαδρομών και, ενδεχομένως, ως ένα βαθμό τη δυνατότητα αποτίμησης της σημερινής εργασιακής τους κατάστασης και το βαθμό ικανοποίησής τους.

7.4 Επαγγελματικό προφίλ και κοινωνική διαστρωμάτωση

Όσον αφορά το επαγγελματικό προφίλ των μεταναστών στη χώρα προέλευσης διακρίνονται κατά κύριο λόγο δύο μεγάλες κατηγορίες: Οι «εργάτες/τεχνίτες /χειριστές» με ποσοστό 45,6% και οι «αγρότες/κτηνοτρόφοι» με 19%. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, στην κατηγορία των «εργατών/τεχνιτών/χειριστών» εντάσσονται όσοι απασχολούνται σε χειρωνακτικά επαγγέλματα, όπως οι εργάτες κυρίως των εργοστασίων και της οικοδομής, οι τεχνίτες (ξυλουργοί, υδραυλικοί, ελαιοχρωματιστές, ηλεκτρολόγοι, μοδίστρες κ.λπ.), οι βοηθοί τεχνίτες με εξαρτημένη εργασία, οι οδηγοί φορτηγών κ.ά. Ακολουθούν οι κατηγορίες «παροχή υπηρεσιών» με 11,7% και οι «υπάλληλοι γραφείου» με 7,3%. Αν και τα επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού status παρουσιάζουν τα μικρότερα ποσοστά, εντούτοις αξιοσημείωτο

είναι το ποσοστό των «επιστημόνων/ελεύθερων επαγγελματιών» και των «δημοσίων υπαλλήλων/εκπαιδευτικών» με 5,1% το κάθε ένα αντίστοιχα (βλ. Πίνακα 4).

Οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται ανάμεσα στα δύο φύλα επικεντρώνονται κυρίως στα εξής χαρακτηριστικά: Τα κατεξοχήν επαγγέλματα του ανδρικού πληθυσμού ήταν του «εργάτη/τεχνίτη/χειριστή» με 49,8% και του «αγρότη/κτηνοτρόφου» με 21,1%. Στα υπόλοιπα επαγγέλματα τα ποσοστά τους είναι πολύ μικρότερα. Αντιθέτως στις γυναίκες υπερέχουν μεν οι «εργάτριες/τεχνίτριες» με 32,9% αλλά σημαντικά ποσοστά συγκεντρώνουν και οι «υπάλληλοι γραφείου» με 17,7% και οι εργαζόμενες στην «παροχή υπηρεσιών» με 15,2%. Από τις υπόλοιπες κατηγορίες αξιοσημείωτα είναι τα ποσοστά των «επιστημόνων/ελεύθερων επαγγελματιών» με 10,1% και των «δημοσίων υπαλλήλων/εκπαιδευτικών» με 8,9% (βλ. Πίνακα 4).

Πίνακας 4

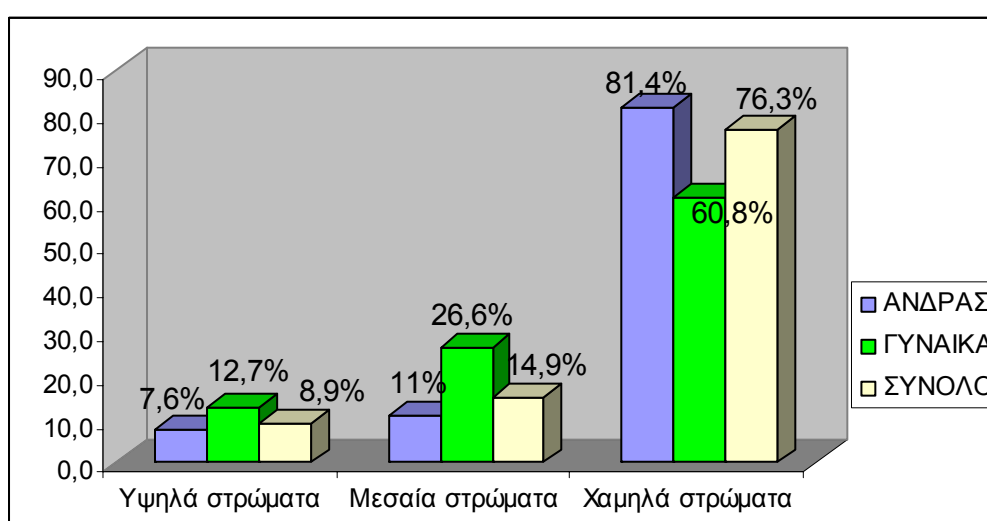
Κατηγορίες επαγγελμάτων ανά φύλο στη χώρα προέλευσης

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΣΤΕΛΕΧΗ	3	1,3	1	1,3	4	1,3
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ/ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	8	3,4	8	10,1	16	5,1
ΕΜΠΟΡΟΙ	7	3,0	1	1,3	8	2,5
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ/ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	9	3,8	7	8,9	16	5,1
ΣΩΜΑΤΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ	8	3,4	0	0,0	8	2,5
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ	9	3,8	14	17,7	23	7,3
ΕΡΓΑΤΕΣ/ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ	118	49,8	26	32,9	144	45,6
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	25	10,5	12	15,2	37	11,7
ΑΓΡΟΤΕΣ/ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ	50	21,1	10	12,7	60	19,0
ΣΥΝΟΛΟ	237	100,0	79	100,0	316	100,0

$\chi^2=34,465^a$ df =8 P= 0,000

Το επαγγελματικό προφίλ που παρουσιάζουν οι μετανάστες στην πατρίδα τους είναι ότι στη μεγάλη τους πλειοψηφία ασκούσαν επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού status. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει μερικώς την άποψη ότι οι μετανάστες προέρχονται κυρίως από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα τα οποία πλήττονται

περισσότερο από τις οικονομικές κρίσεις, τη φτώχεια και τις γεωπολιτικές αλλαγές. Ωστόσο στο σημείο αυτό χρειάζεται να επισημανθεί ότι παρατηρούνται μετανάστες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (14,9%), που στο δείγμα αντιπροσωπεύονται από τους «δημόσιους υπαλλήλους/εκπαιδευτικούς», τα «σώματα ασφαλείας» και τους «υπαλλήλους γραφείου» καθώς και μετανάστες των υψηλών στρωμάτων (8,9%), που, αν και τα ποσοστά τους είναι πολύ μικρότερα, εντούτοις επιλέγουν τη μετανάστευση (βλ. Διάγραμμα 1). Επίσης αυτά τα μεσαία και υψηλά στρώματα αντιπροσωπεύουν περισσότερο το γυναικείο πληθυσμό, ο οποίος διαφαίνεται να αναζητά σε μεγαλύτερο βαθμό επαγγελματικές διεξόδους σε άλλες χώρες.

Διάγραμμα 1

Κοινωνική διαστρωμάτωση των μεταναστών στη χώρα προέλευσης

Αν και οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στα στρώματα, όπως ήδη έχει τονιστεί, δεν έχουν αυστηρό χαρακτήρα, εντούτοις οι μετανάστες της πόλης του Ηρακλείου δεν προέρχονται όλοι από το ίδιο κοινωνικό στρώμα. Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας καταγράφονται στοιχεία διαφοροποίησης ως προς την κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Περίπου ένας στους πέντε μετανάστες προέρχεται από τα υψηλά και κυρίως από τα μεσαία στρώματα της χώρας προέλευσης. Αυτοί οι μετανάστες, εκτός του ότι ανήκουν στην υψηλή και μεσαία βαθμίδα της επαγγελματικής κλίμακας, έχουν επίσης υψηλό επίπεδο πανεπιστημιακής ή τεχνικής εκπαίδευσης. Η παρουσία αυτών των στρωμάτων στην πόλη δίνει το ερέθισμα για περαιτέρω διερεύνηση, μέσω της ποιοτικής έρευνας, των λόγων για τους οποίους

οδηγηθήκαν στη μετανάστευση. Ενδεχομένως η επαγγελματική ανασφάλεια, ο χαμηλός μισθός αλλά και η αδυναμία κοινωνικής ανέλιξης να είναι οι βασικοί λόγοι εξόδου από τη χώρα προέλευσης. Οι παραπάνω λόγοι καταγράφονται ως οι πλέον σημαντικότεροι και σε αντίστοιχη έρευνα της Βασιλικού που αφορούσε το γυναικείο μεταναστευτικό πληθυσμό στην Ελλάδα.³⁴⁰

Από τη συγκριτική ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 5 που αφορούν το επαγγελματικό προφίλ του μεταναστευτικού πληθυσμού των διάφορων εθνοτήτων παρουσιάζονται αποκλίσεις, οι οποίες απορρέουν από τις διαφορετικές επαγγελματικές εμπειρίες και διαδρομές που είχαν οι μετανάστες στην πατρίδα τους λόγω των διαφορετικών οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν σε αυτές.

Πίνακας 5

Κατηγορίες επαγγελμάτων ανά εθνικότητα του μεταναστευτικού πληθυσμού στη χώρα προέλευσης

	ΒΑΛΚΑΝΙΚΕ Σ ΧΩΡΕΣ		ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ		ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙ -ΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ Σ ΕΥΡΩΠΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΣΤΕΛΕΧΗ	4	1,8	0	0,0	0	0,0	4	1,3
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ/ΕΛΕΥΘΕ ΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	9	4,1	1	1,6	6	19,4	16	5,1
ΕΜΠΟΡΟΙ	3	1,4	4	6,3	1	3,2	8	2,5
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ/ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	9	4,1	4	6,3	3	9,7	16	5,1
ΣΩΜΑΤΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ	7	3,2	1	1,6	0	0,0	8	2,5
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ	18	8,1	2	3,2	3	9,7	23	7,3
ΕΡΓΑΤΕΣ/ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ	106	47,7	30	47,6	8	25,8	144	45,6
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	20	9,0	10	15,9	7	22,6	37	11,7
ΑΓΡΟΤΕΣ/ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟ I	46	20,7	11	17,5	3	9,7	60	19,0
ΣΥΝΟΛΟ	222	100, 0	63	100, 0	31	100,0	316	100,0

$\chi^2=36,504^a$ df =16 P= 0,002

³⁴⁰ Κ. Βασιλικού, *Γυναικεία μετανάστευση...*, ό.π., σ. 105.

Οι κατηγορίες επαγγελματιών των μεταναστών από τις Βαλκανικές χώρες ακολουθούν με μικρές αυξομειώσεις την τάση του γενικού συνόλου. Τα μεγαλύτερα ποσοστά τους επικεντρώνονται στους «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές» με 47,7% και στους «αγρότες/κτηνοτρόφους» με 20,7%.

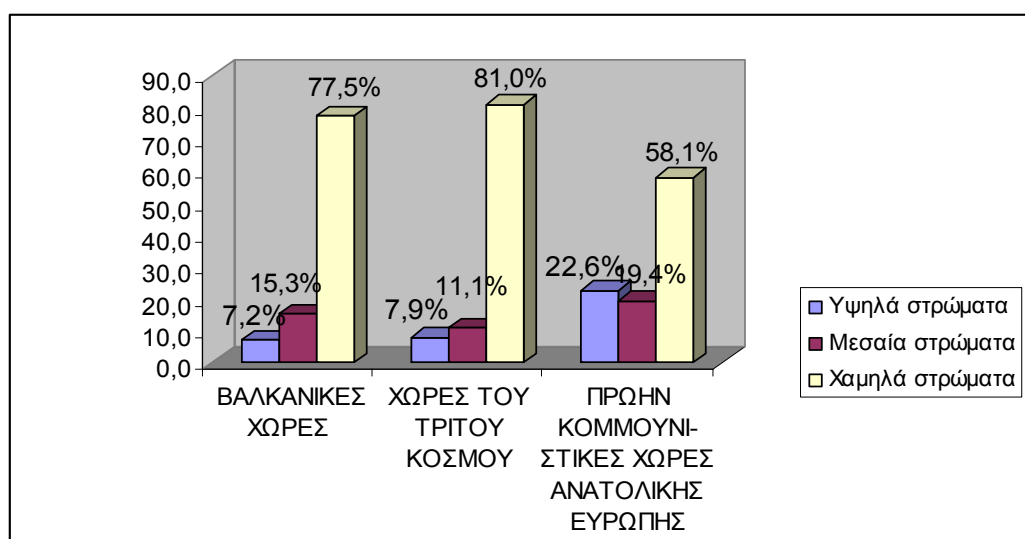
Από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» δεν υπάρχει καμία μετανάστρια που να εργαζόταν στην πατρίδα της, γεγονός ενδεικτικό της θέσης της γυναίκας στις κοινωνίες αυτές. Οι άνδρες αυτής της κατηγορίας εργάζονταν στην πατρίδα τους κυρίως ως «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές» (47,6%), ακολουθούν οι «αγρότες/κτηνοτρόφοι» με 17,5% και οι εργαζόμενοι στην «παροχή υπηρεσιών» με 15,9%. Παρουσιάζουν, επίσης, μεγαλύτερα ποσοστά από αυτά του συνόλου στους «εμπόρους» και στους «δημόσιους υπαλλήλους/εκπαιδευτικούς» με 6,3% το κάθε ένα αντίστοιχα.

Στις «πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης» παρατηρούνται οι μεγαλύτερες επαγγελματικές διαφοροποιήσεις, γεγονός που οφείλεται στην μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη των χωρών αυτών. Αξιόλογα ποσοστά καταγράφονται σε ορισμένα ανώτερα επαγγέλματα, όπως και στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Στις τρεις πρώτες θέσεις καταγράφονται οι «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές» (25,8%), οι εργαζόμενοι στην «παροχή υπηρεσιών» (22,6%) και οι «επιστήμονες/ελεύθεροι επαγγελματίες» (19,4%). Το αυξημένο ποσοστό στους επιστήμονες και στα δύο φύλα των χωρών αυτών σχετίζεται με την ευκολία πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και τη δομή του εκπαιδευτικού τους συστήματος. Ακολουθούν με το ίδιο ποσοστό (9,7%) οι «δημόσιοι υπάλληλοι/εκπαιδευτικοί», «οι «υπάλληλοι γραφείου», και οι «αγρότες/κτηνοτρόφοι».

Στο Διάγραμμα 2 που απεικονίζεται η κοινωνική διαστρωμάτωση του μεταναστευτικού πληθυσμού ανά εθνικότητα, παρατηρείται ότι τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα υπερτερούν και στις τρεις κατηγορίες εθνοτήτων. Ωστόσο το ποσοστό τους στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είναι μικρότερο από τις άλλες δύο κατηγορίες, με αντίστοιχη αύξηση των μεσαίων και των υψηλών στρωμάτων. Το ποσοστό των υψηλών κοινωνικών στρωμάτων ανέρχεται στο 22,6% και των μεσαίων στο 19,4%, γεγονός που επιβεβαιώνει την υψηλότερη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη που είχαν αυτές οι χώρες σε σύγκριση με τις χώρες των Βαλκανίων και του Τρίτου Κόσμου. Θα πρέπει όμως να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί στα ποσοστά που παρουσιάζουν τα μεσαία και υψηλά στρώματα αυτών των χωρών, καθώς στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες έχουμε υψηλά ποσοστά επιστημόνων και αποφοίτων

τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό το γεγονός δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αυτά τα άτομα ανήκουν στα υψηλά στρώματα. Ενδεχομένως να εργάζονταν σε επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού status με χαμηλούς όμως μισθούς. Αυτή η υπόθεση θα διερευνηθεί περισσότερο στην ποιοτική έρευνα που θα ακολουθήσει.

Με βάση τα παραπάνω αποτελέσματα, καταγράφονται σημαντικές επαγγελματικές διαφοροποιήσεις που αντανακλούν τα διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά των τριών συγκρινόμενων κατηγοριών του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού. Σε κάθε περίπτωση όμως αυτές οι διαφοροποιήσεις προσφέρουν στην πόλη ένα πλούσιο σε τομείς κατάρτισης και εμπειρίας εργατικό δυναμικό.

Διάγραμμα 2

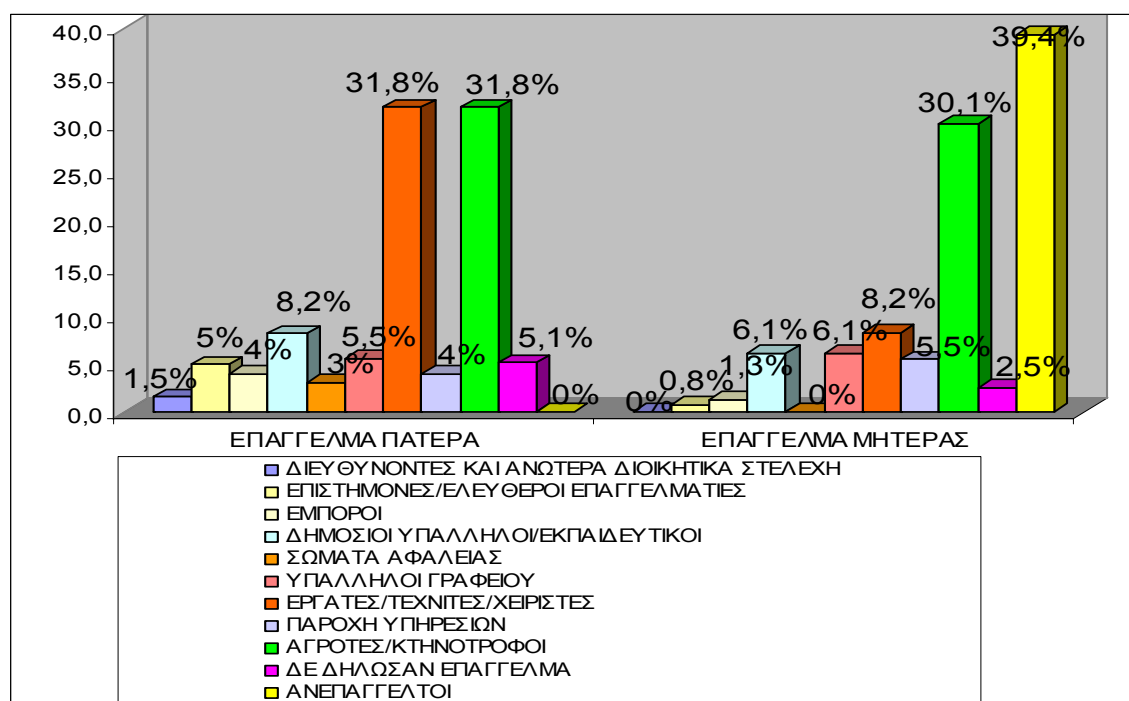
Κοινωνική διαστρωμάτωση του μεταναστευτικού πληθυσμού ανά εθνικότητα

7.5 Επαγγελματικό προφίλ των γονιών

Όσον αφορά το επάγγελμα του πατέρα στη χώρα προέλευσης, η μεγάλη πλειοψηφία ανήκει στις κατώτερες κατηγορίες επαγγελμάτων. Πρόκειται για τους «αγρότες/κτηνοτρόφους» με 31,8% και με το ίδιο ποσοστό τους «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές». Τα άλλα επαγγέλματα ακολουθούν με ποσοστά μικρότερα του 10%. Από τα επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού status ξεχωρίζουν οι «δημόσιοι υπάλληλοι/εκπαιδευτικοί» (8,2%), οι «επιστήμονες/ελεύθεροι επαγγελματίες» (5%) και οι «έμποροι» (4%) (βλ. Διάγραμμα 3).

Η επαγγελματική δραστηριότητα της μητέρας παρουσιάζει την εξής διαφορά. Το 39,4% των μητέρων είναι ανεπάγγελτο και αντιπροσωπεύει κυρίως νοικοκυρές. Από τις εργαζόμενες ξεχωρίζει ένα μόνο επάγγελμα, αυτό της αγρότισσας με 30,1%. Ακολουθούν τα άλλα επαγγέλματα με πολύ μικρότερα ποσοστά, όπως της «εργάτριας/τεχνίτριας» με 8,2%, της «δημοσίου υπαλλήλου/εκπαιδευτικού» και της «υπαλλήλου γραφείου» με 6,1% το κάθε ένα αντίστοιχα (βλ. Διάγραμμα 3).

Σύμφωνα με τα παραπάνω οι γονείς των μεταναστών διαθέτουν μικρό επαγγελματικό κεφάλαιο. Ασκούν κυρίως επαγγέλματα χειρωνακτικά που αντιπροσωπεύουν τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Επιπλέον το γυναικείο εργατικό δυναμικό της προηγούμενης γενιάς βρίσκεται σε ακόμη δυσμενέστερη θέση σε σύγκριση με το ανδρικό. Αν και καταγράφονται διαφοροποιήσεις από εθνότητα σε εθνότητα, εντούτοις υπάρχει ένας αρκετά μεγάλος αριθμός μεταναστριών με ανύπαρκτο επαγγελματικό κεφάλαιο. Καλύτερη μπορεί να θεωρηθεί η κατάσταση των γυναικών κυρίως στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου το ποσοστό των αγροτισσών ανέρχεται περίπου στο μισό του συνολικού ποσοστού με αντίστοιχη αύξηση κυρίως των επαγγελμάτων που αντιπροσωπεύουν τον τριτογενή τομέα.

Διάγραμμα 3
Επάγγελμα των γονιών στη χώρα προέλευσης

7.6 Διαγενεακή επαγγελματική μεταβίβαση

Από τη συγκριτική ανάγνωση των δεδομένων των Πινάκων 6 και 7 που αφορούν το επαγγελματικό προφίλ του ανδρικού και γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού, παρουσιάζεται ο βαθμός διαπολιτισμικής μεταβίβασης τού επαγγελματικού κεφαλαίου των γονιών στα παιδιά τους και η διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα στη χώρα προέλευσης.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 6, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός μεταναστών, που αντιστοιχεί στο 43,9% του συνολικού εργαζόμενου ανδρικού πληθυσμού, ασκούσε το ίδιο επάγγελμα με αυτό του πατέρα του στη χώρα καταγωγής. Αυτό το ποσοστό, δηλώνει αφενός τη σημαντική διαπολιτισμική μεταβίβαση του επαγγελματικού κεφαλαίου του πατέρα στο γιο του και αφετέρου την επαγγελματική στασιμότητα της νέας γενιάς, η οποία ισχυροποιείται περισσότερο στα επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού status. Το 78% των «αγροτών/κτηνοτρόφων» είχε πατέρα αγρότη ή κτηνοτρόφο, καθώς επίσης από την κατηγορία των «εργατών/τεχνιτών/χειριστών» το 46,6% διατηρούσε το επάγγελμα του πατέρα του. Αντιθέτως τα ποσοστά στα μεσαίου και υψηλού κοινωνικού κύρους επαγγέλματα εξασθενούν. Ενδεικτικά, μόλις το 11,1% των «δημοσίων υπαλλήλων/ εκπαιδευτικών» έχει το ίδιο επάγγελμα με του πατέρα του και κανένας από τη κατηγορία των «επιστημόνων/ελεύθερων επαγγελματιών».

Αποτυπώνονται λοιπόν οι δυσκολίες που συναντούν οι μετανάστες, κυρίως των χειρωνακτικών επαγγελμάτων, στην επαγγελματική τους εξέλιξη και, για πολλούς από αυτούς, η επιδείνωση της επαγγελματικής τους κατάστασης. Αν ληφθεί υπόψη, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ότι το ποσοστό των ανδρών του δείγματος που εργαζόταν στη χώρα προέλευσης ήταν 67,1%, τότε οι δυσκολίες παίρνουν μεγαλύτερη διάσταση.

Η τάση της επαγγελματικής στασιμότητας απεικονίζεται ευκρινέστερα στα αποτελέσματα της διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας (βλ. Διάγραμμα 4). Το 64,6% των εργαζομένων ανδρών ανήκε στο ίδιο κοινωνικό στρώμα με αυτό του πατέρα του. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, 143 στους 153, πρόκειται για μετανάστες των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων που αντιπροσωπεύονται στο δείγμα μας από τους εργάτες, τεχνίτες, τους εργαζόμενους στην παροχή υπηρεσιών, και τους αγρότες/κτηνοτρόφους. Μόλις το 13,5% των μεταναστών καταγράφει μία ανοδική κοινωνική κινητικότητα και το 18,6% καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Τα

Πίνακας 6

Σύγκριση επαγγέλματος μετανάστη με το επάγγελμα του πατέρα του στη χώρα προέλευσης

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΠΑΤΕΡΑ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ																				
	ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΣΤΕΛΕΧΗ		ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ/ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ		ΕΜΠΟΡΟΙ		ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ/ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ		ΣΩΜΑΤΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ		ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ		ΕΡΓΑΤΕΣ/ ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ		ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ		ΑΓΡΟΤΕΣ/ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ		ΣΥΝΟΛΟ		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΣΤΕΛΕΧΗ	1	33,3												2	1,7			1	2,0	4	1,7
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ/ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	1	33,3					1	11,1					5	4,2	1	4,0				8	3,4
ΕΜΠΟΡΟΙ					2	28,6	1	11,1					2	1,7	1	4,0				6	2,5
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ/ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ			1	12,5	1	14,3	1	11,1	1	12,5	1	11,1	11	9,3	1	4,0	1	2,0		18	7,6
ΣΩΜΑΤΑ ΑΦΑΛΕΙΑΣ									1	12,5	1	11,1	4	3,4	3	12,0	1	2,0		10	4,2
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ					1	14,3						1	11,1	6	5,1	3	12,0			11	4,6
ΕΡΓΑΤΕΣ/ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ	1	33,3	3	37,5	1	14,3	4	44,4	3	37,5	4	44,4	55	46,6	5	20,0	5	10,0	81	34,2	
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ			1	12,5	1	14,3	1	11,1					1	0,8	4	16,0	1	2,0	9	3,8	
ΑΓΡΟΤΕΣ/ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ			3	37,5	1	14,3	1	11,1	3	37,5	2	22,2	28	23,7	5	20,0	39	78,0	82	34,6	
ΔΕ ΔΗΛΩΣΑΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ													4	3,4	2	8,0	2	4,0	8	3,4	
ΣΥΝΟΛΟ	3	100,0	8	100,0	7	100,0	9	100,0	8	100,0	9	100,0	118	100,0	25	100,0	50	100,0	237	100,0	

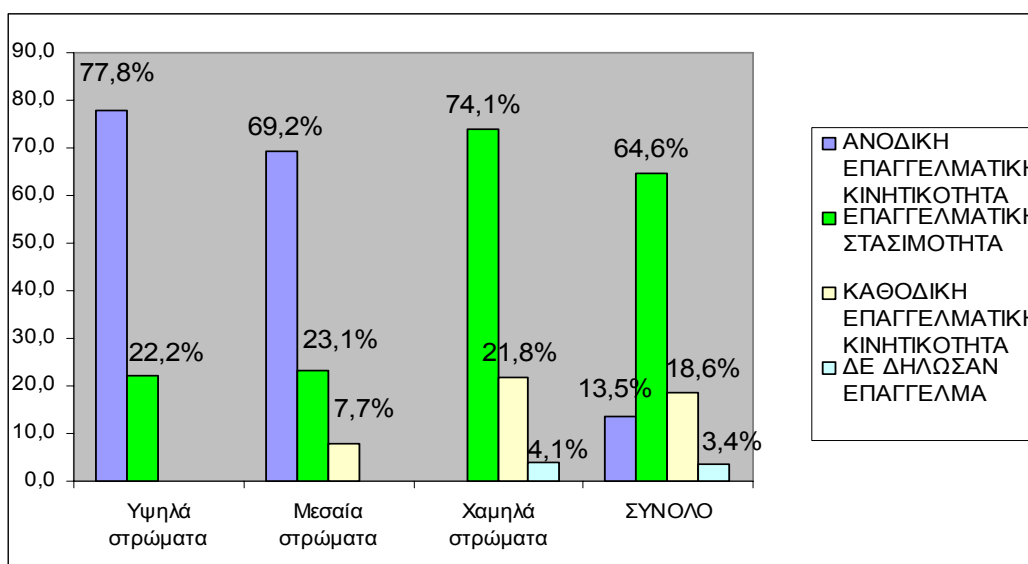
 $\chi^2=151,480^a$ df=72 P= 0,000

Οι περιπτώσεις ανοδικής επαγγελματικής κινητικότητας συμβολίζονται με το μπλέ χρώμα.

Οι περιπτώσεις καθοδικής επαγγελματικής κινητικότητας συμβολίζονται με το κόκκινο χρώμα.

Οι περιπτώσεις επαγγελματικής στασιμότητας συμβολίζονται με το άσπρο χρώμα.

παραπάνω αποτελέσματα αποτυπώνουν την αδυναμία κοινωνικής ανόδου και εξέλιξης από γενιά σε γενιά και αυτή η αδυναμία χαρακτηρίζει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό τα χαμηλά στρώματα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όσο υψηλότερη είναι η θέση του υποκειμένου στην κοινωνική διαστρωμάτωση τόσο περισσότερες οι πιθανότητές του για ανοδική κινητικότητα και το αντίστροφο.

Διάγραμμα 4
 Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα του ανδρικού πληθυσμού

Από τα υψηλά κοινωνικά στρώματα που αντιπροσωπεύονται στο δείγμα μας από τους «διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη», τους «επιστήμονες/ελεύθερους επαγγελματίες» και τους «εμπόρους», το 77,8% έχει πατέρα κατώτερου κοινωνικού στρώματος και το 22,2% προέρχεται από το ίδιο κοινωνικό στρώμα.

Από τα μεσαία στρώματα το 69,2% προέρχεται από πατέρα κατώτερου κοινωνικού στρώματος, το 23,1% από το ίδιο κοινωνικό στρώμα και το 7,7% από πατέρα ανώτερου στρώματος.

Και τέλος από τα χαμηλά στρώματα εκτός από το 74,1% των μεταναστών που βρίσκονται σε επαγγελματική στασιμότητα, καθοδική κινητικότητα παρουσιάζει το 21,8%.

Από τη μεριά του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας που απεικονίζονται στον Πίνακα 7, το 25,3% ασκούσε το ίδιο επάγγελμα με αυτό της μητέρας του. Η μεταβίβαση του επαγγελματικού

Πίνακας 7

Σύγκριση επαγγέλματος μετανάστριας με το επάγγελμα της μητέρας της στη χώρα προέλευσης

	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΑΣ																	
	ΔΙΕΥΘΥ- ΝΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΣΤΕΛΕΧΗ		ΕΠΙΣΤΗ- ΜΟΝΕΣ/ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ- ΤΙΕΣ		ΕΜΠΟΡΟΙ		ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ/ ΕΚΠΑΙΔΕΥ- ΤΙΚΟΙ		ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ		ΕΡΓΑΤΡΙΕΣ/ ΤΕΧΝΙΤΡΙΕΣ		ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ		ΑΓΡΟΤΙΣΣΕΣ/ ΚΤΗΝΟΤΡΟ- ΦΟΙ		ΣΥΝΟΛΟ	
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΜΗΤΕΡΑΣ	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ/ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ			1	12,5			1	14,3	1	7,1							3	3,8
ΕΜΠΟΡΟΙ					1	100,0					1	3,8					2	2,5
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ/ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ			2	25,0			1	14,3			2	7,7					5	6,3
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ	1	100,0							1	7,1	3	11,5	1	8,3			6	7,6
ΕΡΓΑΤΡΙΕΣ/ΤΕΧΝΙΤΡΙΕΣ							1	14,3			8	30,8	2	16,7			11	13,9
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ			1	12,5			1	14,3	1	7,1			1	8,3	1	10,0	5	6,3
ΑΓΡΟΤΙΣΣΕΣ/ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ			3	37,5			1	14,3	7	50,0	7	26,9	2	16,7	7	70,0	27	34,2
ΑΝΕΠΑΓΓΕΛΤΕΣ			1	12,5			1	14,3	4	28,6	5	19,2	6	50,0	1	10,0	18	22,8
ΔΕ ΔΗΛΩΣΑΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ							1	14,3							1	10,0	2	2,5
ΣΥΝΟΛΟ	1	100,0	8	100,0	1	100,0	7	100,0	14	100,0	26	100,0	12	100,0	10	100,0	79	100,0

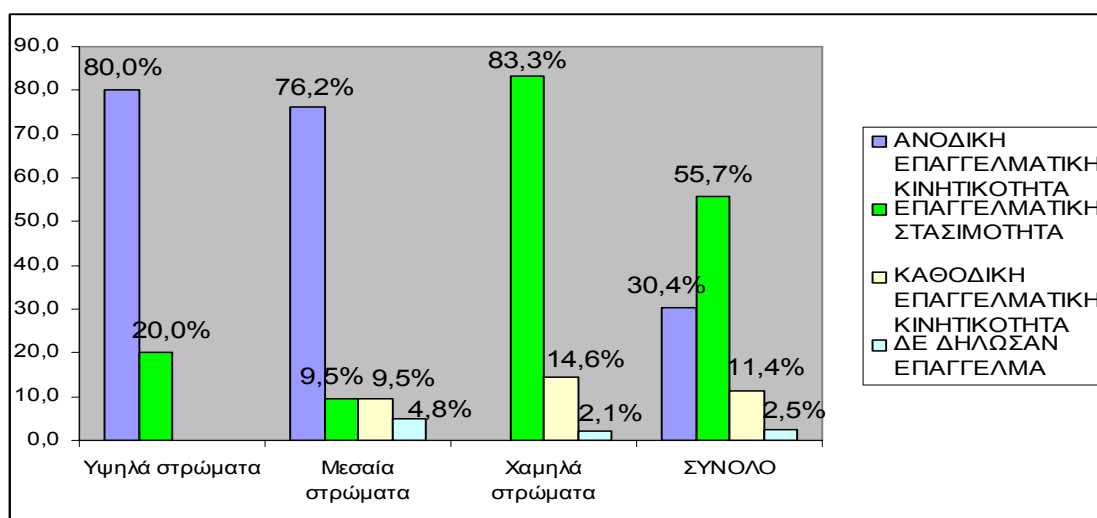
 $\chi^2=119,194^b$ df=63 P= 0,000

- Οι περιπτώσεις ανοδικής επαγγελματικής κινητικότητας συμβολίζονται με το μπλέ χρώμα.
 Οι περιπτώσεις καθοδικής επαγγελματικής κινητικότητας συμβολίζονται με το κόκκινο χρώμα.
 Οι περιπτώσεις επαγγελματικής στασιμότητας συμβολίζονται με το άσπρο χρώμα.

κεφαλαίου της μητέρας στην κόρη της είναι μικρότερη, σε σύγκριση με την ανδρική, και αφορά και στις γυναίκες κυρίως τα κατώτερα επαγγέλματα. Από τις μετανάστριες που ήταν στην πατρίδα τους αγρότισσες το 70% είχε μητέρα αγρότισσα. Επίσης από τις εργάτριες/τεχνίτριες το 30,8% διατηρούσε το επάγγελμα της μητέρας του. Αυτή η διαφοροποίηση στη μεταβίβαση του επαγγελματικού κεφαλαίου ανάμεσα στα δύο φύλα οφείλεται στο γεγονός ότι οι μητέρες των μεταναστριών έχουν πολύ μικρότερο επαγγελματικό κεφάλαιο σε σύγκριση με τους συζύγους τους. Το 22,8% είναι ανεπάγγελτο και το 34,2% είναι αγρότισσες.

Το συμπέρασμα της επαγγελματικής στασιμότητας προκύπτει και στα αποτελέσματα της διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού (βλ. Διάγραμμα 5). Το 55,7% του συνολικού εργαζόμενου γυναικείου πληθυσμού βρισκόταν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα με αυτό της μητέρας του. Στη συντριπτική του πλειοψηφία, 40 στους 44, πρόκειται για μετανάστριες των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Αντίθετα το 30,4% είχε μία ανοδική κοινωνική κινητικότητα και μόλις το 11,4% καθοδική κινητικότητα.

Από τα υψηλά κοινωνικά στρώματα, το 80% των μεταναστριών έχει μητέρα κατώτερου κοινωνικού στρώματος και το 20% προέρχεται από το ίδιο κοινωνικό στρώμα. Από τα μεσαία στρώματα, το 76,2% είχε ανοδική κοινωνική κινητικότητα, και το 9,5% καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Επίσης το 9,5% των μεταναστριών ανήκαν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα με αυτό της μητέρας τους. Και τέλος από τα χαμηλά στρώματα, εκτός από το 83,3% που καταγράφει επαγγελματική στασιμότητα, καθοδική κινητικότητα παρουσιάζει το 14,6%.

Διάγραμμα 5
Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα του γυναικείου πληθυσμού

Τα παραπάνω αποτελέσματα αποτυπώνουν την αδυναμία διαγενεακής κοινωνικής ανόδου και εξέλιξης και του γυναικείου πληθυσμού. Αν και παρουσιάζεται η στασιμότητα του γυναικείου πληθυσμού να είναι σε μικρότερη κλίμακα από ότι του ανδρικού πληθυσμού, στην πραγματικότητα και οι γυναίκες αντιμετωπίζουν τουλάχιστον τα ίδια προβλήματα λαμβάνοντας υπόψη, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ότι από το συνολικό αριθμό των γυναικών του δείγματος το ποσοστό που εργαζόταν στη χώρα προέλευσης ήταν πολύ μικρότερο του ανδρικού.

7.7 Συμπεράσματα

Τα δεδομένα της έρευνας για την επαγγελματική κατάσταση των μεταναστών στη χώρα προέλευσης και το βαθμό διαγενεακής μεταβίβασης έδωσαν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Η έλλειψη εργασιακής εμπειρίας στην πατρίδα του είτε λόγω φοίτησης, είτε λόγω της απασχόλησης στο νοικοκυριό των γυναικών, χαρακτηρίζει ένα σημαντικό ποσοστό των μεταναστών. Αυτό το γεγονός δεν επιτρέπει τη σύγκριση και αποτίμηση των επαγγελματικών διαδρομών στο 50% των γυναικών και περίπου στο 1/3 των ανδρών. Πρόκειται για ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό που δεν έχει την δυνατότητα εργασιακής αναφοράς στο παρελθόν και σύγκρισης με τη χώρα καταγωγής. Σε ποιο βαθμό επηρεάζεται από αυτό το γεγονός η εκτίμηση της τωρινής εργασιακής κατάστασης, ο βαθμός ικανοποίησης και οι μελλοντικές στρατηγικές που θα αναπτύξει ο μετανάστης, είναι ερωτήματα προς περαιτέρω διερεύνηση.

Το μεταναστευτικό δυναμικό της πόλης του Ηρακλείου, αν και η πλειοψηφία του προέρχεται από τα χαμηλά στρώματα των χωρών υποδοχής, ωστόσο παρουσιάζει αξιοπρόσεκτες επαγγελματικές διαφοροποιήσεις. Το επαγγελματικό προφίλ των ανδρών βασίζεται κατά κύριο λόγο στο επάγγελμα του εργάτη-τεχνίτη και δευτερευόντως του αγρότη και των γυναικών στο επάγγελμα της εργάτριας-τεχνίτριας, της υπαλλήλου γραφείου και ακολουθούν οι εργαζόμενες στην παροχή υπηρεσιών και στα επιστημονικά επαγγέλματα. Αν και τα ποσοστά των χαμηλών στρωμάτων έχουν την απόλυτη πλειοψηφία και στα δύο φύλα, εντούτοις το ποσοστό του ανδρικού πληθυσμού είναι μεγαλύτερο του γυναικείου. Οι μετανάστριες παρουσιάζουν συγκριτικά μεγαλύτερα ποσοστά από αυτά των ανδρών στα μεσαία και

στα ανώτερα στρώματα, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η γυναικεία μετανάστευση έχει τα δικά της χαρακτηριστικά και πρέπει να μελετηθεί ξεχωριστά και όχι συμπληρωματικά της ανδρικής.

Επιπλέον παρατηρούνται επαγγελματικές διαφοροποιήσεις με βάση τα εθνοτικά χαρακτηριστικά. Οι μετανάστες από τις Βαλκανικές χώρες ασκούν στη μεγάλη τους πλειοψηφία το επάγγελμα του εργάτη-τεχνίτη και του αγρότη. Οι μετανάστες των «χωρών του Τρίτου Κόσμου» παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά, σε σύγκριση με τις άλλες εθνοτικές ομάδες, στα χαμηλά στρώματα με τους εργάτες-τεχνίτες, τους αγρότες και τους εργαζόμενους στη παροχή υπηρεσιών να υπερέχουν. Επιπλέον, το μικρό ποσοστό των μεσαίων στρωμάτων κυρίως εκπροσωπείται από τους «δημόσιους υπαλλήλους/ εκπαιδευτικούς» και των υψηλών στρωμάτων από τους εμπόρους. Στις χώρες αυτές καμία γυναίκα δεν έχει εργασιακή εμπειρία στη χώρα προέλευσης.

Στους εργαζόμενους των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, αν και υπερέχουν τα χαμηλά στρώματα, παρατηρούνται συγκριτικά τα μεγαλύτερα ποσοστά στα υψηλά και μεσαία στρώματα. Αξιόλογα ποσοστά καταγράφονται σε ανώτερα επαγγέλματα όπως του «επιστήμονα/ελεύθερου επαγγελματία» και για τα δύο φύλα, καθώς και του «δημόσιου υπαλλήλου/εκπαιδευτικού» και του «υπαλλήλου γραφείου» για τα μεσαία στρώματα.

Το επαγγελματικό κεφάλαιο των γονιών τους είναι αρκετά μικρό, ασκώντας κυρίως χειρωνακτικά επαγγέλματα. Το γυναικείο δυναμικό της προηγούμενης γενιάς βρίσκεται σε ακόμη δυσκολότερη θέση καθώς περίπου τα 2/5 δεν έχουν εργασιακή εμπειρία. Για το λόγο αυτό ο βαθμός διαπολιτισμικής μεταβίβασης του επαγγελματικού κεφαλαίου είναι σημαντικός κυρίως για τους άνδρες μετανάστες των κατώτερων στρωμάτων και πολύ λιγότερο για τις μετανάστριες.

Τα αποτελέσματα της διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας που παρουσιάζουν οι μετανάστες στη χώρα καταγωγής μπορούν να ερμηνεύσουν τα κύρια αίτια της μετανάστευσης. Η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών και μεταναστριών ήταν κοινωνικά εγκλωβισμένη στα χαμηλά στρώματα των χωρών αποστολής. Έτσι η αδυναμία κοινωνικής ανόδου και εξέλιξης μέσω του επαγγέλματος στις χώρες καταγωγής τους οδήγησε στην απόφαση της μετανάστευσης. Ωστόσο το μικρό ποσοστό ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας που παρατηρείται, τόσο του ανδρικού όσο και του γυναικείου πληθυσμού, προκαλεί ενδιαφέρον. Οι μετανάστες των μεσαίων και υψηλών στρωμάτων παρουσιάζουν μία μεγαλύτερη ικανότητα-ευελιξία για ανοδική κινητικότητα, καθώς τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι η

αδυναμία κοινωνικής ανόδου χαρακτηρίζει κυρίως τα χαμηλά στρώματα, γεγονός που σχετίζεται με τη χαμηλή μόρφωση και τις περιορισμένες επαγγελματικές δεξιότητες τους. Εντούτοις αυτή η ανοδική κοινωνική κινητικότητα δεν αποτέλεσε αποτρεπτικό παράγοντα για τη μετανάστευση αυτών των μεσαίων και υψηλών στρωμάτων.

Στο παρακάτω κεφάλαιο θα αποτυπωθούν οι σημερινές επαγγελματικές διαδρομές επιδιώκοντας τη σύνδεση και συνέχιση από τη χώρα αποστολής στη χώρα υποδοχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. Η ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ

8.1 Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στο ζήτημα της απασχόλησης των μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου. Με βάση τα ευρήματα της έρευνας, εξετάζονται τα χαρακτηριστικά της εργασίας τους, το εργασιακό προφίλ και η κοινωνική τους διαστρωμάτωση, οι συνθήκες εργασίας, καθώς και η σύγκριση των επαγγελματιών που είχαν στην πατρίδα τους με τις εργασίες που ασκούν σήμερα. Τέλος παρουσιάζεται ο βαθμός ικανοποίησής τους από τη σημερινή τους απασχόληση.

Στις μελέτες της μετανάστευσης η επαγγελματική απασχόληση και η οικονομική θέση του μετανάστη στην αγορά εργασίας θεωρείται ως πρωταρχικός μηχανισμός κοινωνικής ένταξης του στη κοινωνία υποδοχής. Όπως εξηγεί ο Δημουλάς, η εργασία είναι αυτή που του εξασφαλίζει την παραμονή, τα εισοδήματα αλλά και τα κοινωνικά δικαιώματα που απολαμβάνει. Για το λόγο αυτό τα θέματα που αφορούν την εργασία βρίσκονται στη πρώτη γραμμή ενδιαφέροντος στη μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου. Στην Ελλάδα όμως, ο εργαζόμενος μετανάστης δεν συνεπάγεται ότι έχει εξασφαλίσει ταυτόχρονα και την άδεια παραμονής καθώς η εργασία δεν συνδέεται άρρηκτα με την επίσημη παραμονή του στη χώρα. Έτσι, λοιπόν, περιορίζεται η επίδραση της απασχόλησης του στην κοινωνική του ένταξη και ενδέχεται να μην απολαμβάνει των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν, όπως υγεία, κοινωνική ασφάλιση, αίσθημα ασφάλειας, πρόσβαση στο δημόσιο χώρο κ.λπ.³⁴¹ Ωστόσο η διερεύνηση της οικονομικής του ένταξης στην ελληνική αγορά εργασίας αποτελεί ένα από τα κεφαλαιώδη ζητήματα για την ένταξή του.

Η εύρεση εργασίας αποτελεί το κεντρικό ζήτημα που απασχολεί τον οικονομικό μετανάστη τουλάχιστον την πρώτη περίοδο παραμονής του στη χώρα υποδοχής. Η ένταξη στην αγορά εργασίας αποτελεί δικαίως το πρώτο του μέλημα γιατί μόνο έτσι θα του δοθούν οι δυνατότητες να ενταχθεί οικονομικά και κοινωνικά ο ίδιος και η οικογένειά του στη χώρα υποδοχής. Οι στρατηγικές που θα διαμορφώσει, όσον αφορά την επανασύνδεση της οικογένειάς του, το χρόνο παραμονής του κ.λπ.

³⁴¹ Κ. Δημουλάς, «Παράμετροι ένταξης...», ό.π., σσ. 248-251.

εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις εργασιακές-οικονομικές συνθήκες που θα συναντήσει στη χώρα υποδοχής

Για την επεξεργασία των δεδομένων της εν λόγω μελέτης, ακολουθήθηκαν ορισμένες μεθοδολογικές συμβάσεις που περιγράφηκαν στο προηγούμενο κεφαλαίο. Διατηρήθηκαν οι ίδιες κατηγορίες απασχόλησης με αυτές που αποτυπώνουν την επαγγελματική τους κατάσταση στη χώρα προέλευσης καθώς και η ίδια κλίμακα κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Με αυτό τον τρόπο δόθηκε η δυνατότητα συγκριτικής μελέτης των επαγγελματικών διαδρομών από τη χώρα προέλευσης στο Ηράκλειο και της κοινωνικής κινητικότητας που διαγράφουν οι μετανάστες με την μετακίνησή τους από τη μια χώρα στην άλλη. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ξανά ότι η κλίμακα δεν έχει αυστηρό χαρακτήρα λόγω της ιδιαιτερότητας της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.

8.2 Χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής εργασίας

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της έρευνας (βλ. Πίνακα 1), το ποσοστό των μεταναστών που έχει μόνιμη εργασιακή απασχόληση στο Ηράκλειο είναι 61,1%. Ο υπόλοιπος μεταναστευτικός πληθυσμός δηλώνει προσωρινή και εποχική εργασία σε ποσοστό 17% και 4,8% αντίστοιχα, οικιακά το 12% και ανεργία το 5,1%. Οι σημαντικότερες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ανάμεσα στα δύο φύλα είναι οι εξής: Η μόνιμη αλλά και η προσωρινή εργασία είναι αρκετά υψηλότερη στους άνδρες με ποσοστό 68,8% και 20,7% αντίστοιχα. Αντιθέτως το 36,6% των γυναικών δεν εργάζεται, παραμένοντας στο σπίτι.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η προσωρινή εργασία καταγράφεται ως το σημαντικότερο πρόβλημα του ανδρικού πληθυσμού ενώ για τις γυναίκες είναι η αδυναμία πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Το πρόβλημα της ανεργίας, αν και σε πολύ μικρή έκταση, καταγράφεται και στους μετανάστες. Περίπου το ίδιο χαμηλό ποσοστό ανεργίας (4,4%) αποτυπώνεται και στην Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ το 2003 για την περιφέρεια της Κρήτης, ποσοστό το οποίο είναι από τα μικρότερα σε επίπεδο περιφερειών.³⁴² Όσον αφορά την εποχική εργασία πρόκειται κυρίως για τους εργαζόμενους στον τουριστικό τομέα καθώς και για τους εργάτες γης που εργάζονται σε διάφορες εποχικές αγροτικές εργασίες.

³⁴² Ε.Σ.Υ.Ε., Έρευνα Εργατικού Δυναμικού το 2003, στο Μ.Χλέτσος, Χ.Κόλλιας, Κ.Συρακούλης, Σ.Παλαιολόγου, Χ.Θαλασσοχώρη, Β.Μπουρδούβαλη, Α.Πουλιού, *Οικονομικές διαστάσεις της μετανάστευσης...*, ό.π., σσ. 63-64.

Πίνακας 1
Μορφές απασχόλησης

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΜΟΝΙΜΗ	243	68,8	78	45,3	321	61,1
ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ	73	20,7	16	9,3	89	17,0
ΕΠΟΧΙΚΗ	16	4,5	9	5,2	25	4,8
ΟΙΚΙΑΚΑ	0	0,0	63	36,6	63	12,0
ΑΝΕΡΓΟΣ	21	5,9	6	3,5	27	5,1
ΣΥΝΟΛΟ	353	100,0	172	100,0	525	100,0

$$\chi^2=150,045^a \quad df=4 \quad P=0,000$$

Από τη συγκριτική ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 2 που αφορούν τις μορφές εργασιακής απασχόλησης των διάφορων εθνοτήτων προκύπτουν οι παρακάτω παρατηρήσεις: Οι μετανάστες των Βαλκανικών χωρών αντιμετωπίζουν περισσότερο το πρόβλημα της εργασιακής προσωρινότητας (18%) σε σύγκριση με τις άλλες εθνότητες, καθώς επίσης έχουν το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών που μένουν στο σπίτι (14,8%). Στις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» παρατηρείται το μεγαλύτερο ποσοστό «μόνιμης εργασίας» αλλά και το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας (9,3%). Τέλος οι μετανάστες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης έχουν αυξημένο ποσοστό

Πίνακας 2
Μορφές απασχόλησης ανά εθνικότητα

	ΒΑΛΚΑΝΙΚΕ Σ ΧΩΡΕΣ		ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ		ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙ -ΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ Σ ΕΥΡΩΠΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
	ΜΟΝΙΜΗ	237	59,3	60	69,8	24	61,5	321
ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ	72	18,0	11	12,8	6	15,4	89	17,0
ΕΠΟΧΙΚΗ	15	3,8	4	4,7	6	15,4	25	4,8
ΟΙΚΙΑΚΑ	59	14,8	3	3,5	1	2,6	63	12,0
ΑΝΕΡΓΟΣ	17	4,3	8	9,3	2	5,1	27	5,1
ΣΥΝΟΛΟ	400	100,0	86	100,0	39	100,0	525	100,0

$$\chi^2=26,700^a \quad df=8 \quad P=0,001$$

σε σύγκριση με τις άλλες εθνότητες στην «εποχική εργασία» (15,4%) και το μικρότερο ποσοστό στα «οικιακά» (2,6%), γεγονός που υποδηλώνει ότι ο γυναικείος πληθυσμός έχει ευκολότερη πρόσβαση στην αγορά εργασίας της πόλης του Ηρακλείου. Πρόκειται για το γυναικείο εργατικό δυναμικό το οποίο, όπως ήδη έχει

αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, είχε και τη μεγαλύτερη εργασιακή εμπειρία στην πατρίδα του, γεγονός που φαίνεται να το υποβοηθά στο να ξεπερνά ευκολότερα, σε σύγκριση με τις άλλες εθνότητες, τις δυσκολίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας του Ηρακλείου.

Η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων μεταναστών είναι «εργαζόμενοι σε Έλληνα εργοδότη» και μόνο το 8,2% είναι «αυτοαπασχολούμενοι», γεγονός που αντικατοπτρίζει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η επιχειρηματική δραστηριότητα των μεταναστών.³⁴³ Ελάχιστο είναι και το ποσοστό (3%) των εργαζομένων σε «εργοδότη αλλοδαπό» (βλ. Πίνακα 3).

Ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες οι ουσιαστικότερες διαφορές παρουσιάζονται στην υπεροχή των γυναικών που εργάζονται σε «εργοδότη Έλληνα» (87,2%) και αντιστρόφως η υπεροχή των ανδρών στη κατηγορία των «εργαζομένων σε εργοδότη αλλοδαπό» (4%), γεγονός που υποδηλώνει ότι ο ανδρικός πληθυσμός αξιοποιεί περισσότερο τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών που έχουν αναπτυχθεί στην πόλη.

Πίνακας 3
Θέση στο επάγγελμα

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟ- ΛΟΥΜΕΝΟΣ	30	8,5	8	7,3	38	8,2
ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ ΣΕ ΕΡΓΟΔΟΤΗ ΕΛΛΗΝΑ	288	81,6	95	87,2	383	82,9
ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ ΣΕ ΕΡΓΟΔΟΤΗ ΑΛΛΟΔΑΠΟ	14	4,0	0	0,0	14	3,0
ΑΝΕΡΓΟΣ	21	5,9	6	5,5	27	5,8
ΣΥΝΟΛΟ	353	100	109	100	462	100

$$\chi^2=150,855^a \quad df=4 \quad P=0,000$$

Για τους «αυτοαπασχολούμενους» όπως είναι αναμενόμενο, ο μέσος όρος παραμονής στο Ηράκλειο είναι περίπου 9 χρόνια, ενώ πολύ λιγότερος είναι για τις άλλες κατηγορίες. Οπωσδήποτε ο χρόνος παραμονής είναι σημαντικός παράγοντας για την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας και στην ανάπτυξη της

³⁴³ Αντίστοιχα χαμηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης όπως και υψηλά ποσοστά μόνιμης απασχόλησης παρουσιάζει και η Έρευνα Εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ για το 1999, το 2000 και το 2002. Βλ. σχετικά: Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Α. Πετραλιάς, *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα...*, ό.π., σσ. 88,91,92.

επιχειρηματικότητάς τους. Για τον ίδιο λόγο οι άνεργοι του δείγματος είναι οι πιο πρόσφατα αφιχθέντες στο Ηράκλειο με μέσο όρο παραμονής 40,63 μήνες.

Το κεφαλαιώδες ζήτημα της εύρεσης εργασίας δεν λύνεται αυτόματα με την προσέλευση του μετανάστη στη χώρα υποδοχής. Οι δυσκολίες που συναντούν καταγράφονται επίσης και στο χρονικό διάστημα που εργάζονται. Κατά μέσο όρο οι μετανάστες έχουν εργαστεί το τελευταίο έτος 9,57 μήνες που αντιστοιχεί σε 9,75 μήνες για τους άνδρες και 8,98 για τις γυναίκες. Πρόκειται για ένα επιπλέον στοιχείο που δείχνει τις μεγαλύτερες εργασιακές δυσκολίες που συναντά το γυναικείο φύλο.

Οι μετανάστες με «μόνιμη εργασία» έχουν εργαστεί 10,83 μήνες, οι «εποχικοί εργαζόμενοι» έχουν 8 μήνες εργασίας, οι μετανάστες που δηλώνουν «προσωρινότητα» 6,67 και οι «άνεργοι» 5,35 μήνες.

Οι εργαζόμενοι με προσωρινή εργασία δηλώνουν ότι η προσωρινότητά τους διαρκεί κατά μέσο όρο 3,54 μήνες. Για τους άνδρες διαρκεί 3,45 και για τις γυναίκες 3,94 μήνες αντίστοιχα.. Επίσης στην ίδια κατηγορία έχουν εργαστεί τον τελευταίο μήνα κατά μέσο όρο 18,89 ημέρες. Στους άνδρες οι μέρες εργασίας είναι 18,62 και για τις γυναίκες 20,06 ημέρες.

Ο χρόνος ανεργίας ανέρχεται σε 3,38 μήνες κατά μέσο όρο και αντιστοιχεί για τους άνδρες σε 2,50 και για τις γυναίκες σε 6,33 μήνες αντίστοιχα. Αν και δεν πρόκειται για μακροχρόνιους ανέργους, παρατηρείται το γυναικείο εργατικό δυναμικό να βρίσκεται σε πολύ δυσκολότερη θέση από ό,τι το ανδρικό.

8.3 Εργασιακό προφίλ και κοινωνική διαστρωμάτωση

Η εργασιακή απασχόληση των μεταναστών στο Ηράκλειο επικεντρώνεται κυρίως σε τρεις κατηγορίες επαγγελμάτων. Η μεγάλη πλειοψηφία (55,8%) εργάζεται ως «εργάτης/τεχνίτης/ χειριστής», το 23,8% στην «παροχή υπηρεσιών» και το 9,3% ως αγροτοεργάτες. Οι «ελεύθεροι επαγγελματίες» έχουν ποσοστό 2,8% και οι «υπάλληλοι γραφείου» 2,4% (βλ. Πίνακα 4).

Ανάμεσα στα δύο φύλα παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις. Το κατεξοχήν επάγγελμα του ανδρικού πληθυσμού είναι του «εργάτη/τεχνίτη/χειριστή» με 70% και ακολουθούν με πολύ μικρότερα ποσοστά κυρίως το επάγγελμα του εργαζόμενου στην «παροχή υπηρεσιών» με 11% και του αγροτοεργάτη με 8,8%. Αντιθέτως στις γυναίκες υπερέχουν οι εργαζόμενες «στην παροχή υπηρεσιών» με

65,1% και ακολουθούν οι αγροτοεργάτριες με 11% και οι «εργάτριες/τεχνίτριες» με 10,1%. Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης το ποσοστό της «υπαλλήλου γραφείου» με 6,4%.

Πίνακας 4
Εργασιακή απασχόληση των μεταναστών στο Ηράκλειο

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	11	3,1	2	1,8	13	2,8
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ	4	1,1	7	6,4	11	2,4
ΕΡΓΑΤΕΣ/ ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ	247	70,0	11	10,1	258	55,8
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	39	11,0	71	65,1	110	23,8
ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	31	8,8	12	11,0	43	9,3
ΑΝΕΡΓΟΙ	21	5,9	6	5,5	27	5,8
ΣΥΝΟΛΟ	353	100,0	109	100,0	462	100,0

$\chi^2=166,554^a$ df =5 P= 0,000

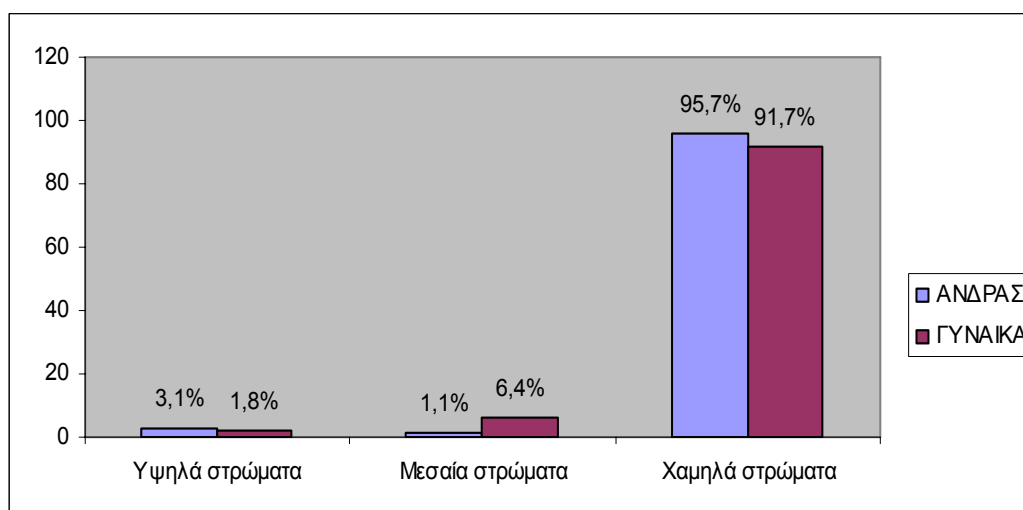
Στην κατηγορία του «εργάτη/τεχνίτη/χειριστή» εντάσσονται όσοι απασχολούνται σε χειρωνακτικά επαγγέλματα, όπως οι ανειδίκευτοι εργάτες, οι εργάτες οικοδομής, οι τεχνίτες, οι βοηθοί τεχνίτες με εξαρτημένη εργασία και οι οδηγοί μεταφορικών μέσων. Πιο συγκεκριμένα, στους άνδρες μετανάστες αυτής της κατηγορίας συγκαταλέγεται κυρίως η απασχόληση στην οικοδομή, είτε ως εργάτες είτε ως ειδικευόμενοι τεχνίτες, με ποσοστό 43,3% επί του συνόλου των εργαζομένων. Ακολουθούν οι τεχνίτες με εξαρτημένη εργασία, με σημαντικότερη καταγραφή αυτή του ελαιοχρωματιστή με 8,2% και με μικρότερα ποσοστά του πλακά, του υδραυλικού, του ηλεκτροσυγκολλητή, του ξυλουργού, κ.λπ. και τέλος οι ανειδίκευτοι εργάτες εργοστασίων, οι εργάτες δημοσίων έργων και οι οδηγοί. Στην κατηγορία των εργαζομένων στην «παροχή υπηρεσιών» συγκαταλέγονται οι σερβιτόροι (9), οι πωλητές (6), οι διανομείς φαγητού (3), οι πλανόδιοι (3) κ.λπ. Στις «αγροτικές δραστηριότητες» όλοι οι μετανάστες είναι εργάτες γης. Στους «ελεύθερους επαγγελματίες» εντάσσονται οι εργολάβοι (6) και μερικοί ιδιοκτήτες καφενείων και εστιατορίων και τέλος στους «υπαλλήλους γραφείου» οι γραμματείς σε γραφείο.

Στις γυναίκες, στην κατηγορία «παροχή υπηρεσιών» υπερέχουν οι καθαρίστριες με ποσοστό 26,6% επί του συνόλου των εργαζομένων γυναικών και ακολουθούν οι οικιακοί βοηθοί (11,9%), οι σερβιτόρες (9,2%) και οι γυναίκες που φροντίζουν

ηλικιωμένους (7,3%). Στην κατηγορία των «αγροτικών δραστηριοτήτων» πρόκειται για αγροτοεργάτριες. Από τις «εργάτριες/τεχνίτριες» του δείγματος οι 6 στις 11 γυναίκες είναι μοδίστρες και οι υπόλοιπες ανειδίκευτες εργάτριες. Επίσης στην κατηγορία της «υπαλλήλου γραφείου» πρόκειται για γραμματείς σε γραφείο και, τέλος, οι 2 γυναίκες «ελεύθεροι επαγγελματίες» είναι ιδιοκτήτριες καφενείου και εστιατορίου.

Με βάση τα δεδομένα της έρευνας προκύπτει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών που μένουν στην πόλη του Ηρακλείου ασκούν επαγγέλματα κυρίως χειρωνακτικά, τα οποία βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάζουν και άλλες έρευνες, όπως για παράδειγμα οι Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ για το 1998 και το 2001³⁴⁴ καθώς και έρευνα της Καβουνίδη το 2000.³⁴⁵

Παρατηρείται λοιπόν (βλ. Διάγραμμα 1) ότι οι μετανάστες ανήκουν στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα του Ηρακλείου. Κάποιες μικρές εξαιρέσεις, όπως το 6,4% του γυναικείου πληθυσμού που ανήκει στα μεσαία στρώματα και το 3,1% των ανδρών που ανήκει στα υψηλά στρώματα, δεν είναι αρκετές ώστε να διαφοροποιήσουν ουσιαστικά τη γενικότερη τάση που επικρατεί.

Διάγραμμα 1

Κοινωνική διαστρωμάτωση των μεταναστών στο Ηράκλειο

³⁴⁴ Ε.Σ.Υ.Ε., Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 1998,2001, στο Θ. Π. Λιανού, *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Μελέτες 51, 2003, σσ. 32-36.

³⁴⁵ Τ. Καβουνίδη, *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, ό.π., σσ. 60-68.

Αν και οι διαφορές της εργασιακής απασχόλησης ανά εθνικότητα του ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού ξεχωριστά δεν είναι στατιστικά σημαντικές, ωστόσο η συγκριτική ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 5 που αφορούν το εργασιακό προφίλ των μεταναστών και μεταναστριών στο Ηράκλειο των διαφόρων εθνοτήτων παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία.

Πίνακας 5
Εργασιακή απασχόληση των μεταναστών ανά εθνικότητα στο Ηράκλειο

	ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ		ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ		ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	9	2,6	2	2,4	2	5,3	13	2,8
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ	4	1,2	2	2,4	5	13,2	11	2,4
ΕΡΓΑΤΕΣ/ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ	187	54,8	61	73,5	10	26,3	258	55,8
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	85	24,9	9	10,8	16	42,1	110	23,8
ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	39	11,4	1	1,2	3	7,9	43	9,3
ΑΝΕΡΓΟΙ	17	5,0	8	9,6	2	5,3	27	5,8
ΣΥΝΟΛΟ	341	100,0	83	100,0	38	100,0	462	100,0

$\chi^2=53,623^a$ df=10 P= 0,000

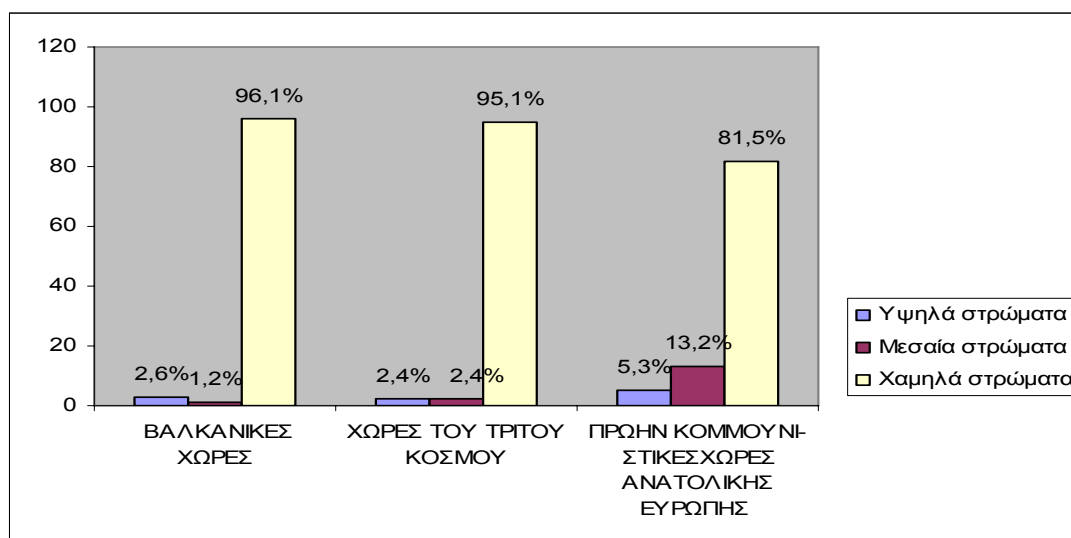
Οι μετανάστες των «Βαλκανικών χωρών» έχουν περίπου τα ίδια ποσοστά ανά κατηγορία επαγγελμάτων με αυτά του γενικού συνόλου. Καταγράφονται όμως σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα στους Αλβανούς και στους μετανάστες των άλλων Βαλκανικών χωρών. Οι μεν πρώτοι έχουν στους «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές» ποσοστό 60,5% και στην «παροχή υπηρεσιών» 21,8%, ενώ για τους υπόλοιπους Βαλκάνιους τα ποσοστά αντιστρέφονται με τους εργαζόμενους στην «παροχή υπηρεσιών» να προηγούνται με 37,1% και τους «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές» να ακολουθούν με 32,9%. Επίσης οι Βαλκάνιοι εκτός των Αλβανών παρουσιάζουν ιδιαίτερα σημαντικά τα ποσοστά στους αγροτοεργάτες με 17,1%.

Στους μετανάστες των «χωρών του Τρίτου Κόσμου» παρουσιάζονται τα μεγαλύτερα ποσοστά σε σύγκριση με τις άλλες εθνότητες στους «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές» με 73,5% και τα μικρότερα στην «παροχή υπηρεσιών»

και στις «αγροτικές δραστηριότητες» με 10,8% και 1,2% αντίστοιχα. Το απρόσμενο υψηλό ποσοστό των εργατών-τεχνιτών και το εξίσου μικρό ποσοστό στην παροχή υπηρεσιών, προκύπτει από το γεγονός ότι το σύνολο του εργατικού δυναμικού των χωρών αυτών είναι άνδρες. Στις άλλες δυο κατηγορίες εθνοτήτων το υψηλό ποσοστό των εργαζομένων στην «παροχή υπηρεσιών» διαμορφώνεται κυρίως από τη συμμετοχή των εργαζομένων γυναικών σε αυτή την κατηγορία.

Η περίπτωση των μεταναστών των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης είναι η περισσότερο ενδιαφέρουσα καθώς οι εργασιακές κατηγορίες αντιπροσωπεύονται με περισσότερο ισόρροπο τρόπο. Στην πρώτη θέση βρίσκονται οι εργαζόμενοι στην «παροχή υπηρεσιών» με 42,1% και ακολουθούν οι εργάτες-τεχνίτες με 26,3%. Αυξημένα είναι και τα ποσοστά των «υπαλλήλων γραφείου» με 13,2% που βρίσκονται στην τρίτη θέση. Επίσης και οι ελεύθεροι επαγγελματίες, καταγράφουν, αν και μικρό (5,3%), το υψηλότερο ποσοστό σε σύγκριση με τις άλλες εθνότητες.

Στο Διάγραμμα 2 που απεικονίζεται η κοινωνική διαστρωμάτωση ανά εθνικότητα, παρατηρείται ότι τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, όπως ήταν αναμενόμενο, υπερτερούν και στις τρεις κατηγορίες εθνοτήτων. Μία σημαντική παρουσία των μεσαίων στρωμάτων (13,2%) που αντιπροσωπεύονται στο δείγμα αποκλειστικά από την κατηγορία των «υπαλλήλων γραφείου», και μία λιγότερο σημαντική αυτή των υψηλών στρωμάτων (5,3%), που αντιπροσωπεύονται από τους «ελεύθερους επαγγελματίες», καταγράφεται στους μετανάστες της Ανατολικής Ευρώπης.

Διάγραμμα 2

Κοινωνική διαστρωμάτωση ανά εθνικότητα των μεταναστών στο Ηράκλειο

Σύμφωνα με τα παραπάνω στο μεταναστευτικό πληθυσμό της Ανατολικής Ευρώπης που διαμένει και εργάζεται στο Ηράκλειο διακρίνεται μία μικρή διαφοροποίηση στην κοινωνική διαστρωμάτωσή του. Πρόκειται για τη μεταναστευτική κατηγορία που διαθέτει ένα μεγαλύτερο επαγγελματικό κεφάλαιο από τη χώρα προέλευσης, γεγονός που αξιοποιείται σε κάποιο μικρό βαθμό στην αγορά εργασίας του Ηρακλείου.

8.4 Συνθήκες εργασίας των μεταναστών

Ο μεταναστευτικός πληθυσμός, εκτός των δυσκολιών που συναντά στην εύρεση εργασίας στο Ηράκλειο, αντιμετωπίζει προβλήματα και στις συνθήκες εργασίας του, όπως προκύπτει από την εξέταση των θεμάτων της κοινωνικής ασφάλισης και του ωραρίου εργασίας τους.

Όσον αφορά την κοινωνική ασφάλιση παρατηρείται ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό (23,2%) να είναι ανασφάλιστο. Τα μεγαλύτερα ποσοστά ασφαλισμένων εμφανίζονται στην κατηγορία των «ελεύθερων επαγγελματιών» όπου το 100% είναι ασφαλισμένοι. Στους «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές» ασφαλισμένοι είναι το 83,3%, στους «υπαλλήλους γραφείου» το 81,8% και στην «παροχή υπηρεσιών» το 75,5%. Τα μεγαλύτερα ποσοστά χωρίς ασφάλιση τα παρουσιάζουν, όπως είναι αναμενόμενο οι άνεργοι με 48,1% και οι νοικοκυρές με 36,5% (βλ. Πίνακα 6).

Πίνακας 6
Είστε ασφαλισμένος;

	ΝΑΙ		ΟΧΙ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	13	100,0	0	0,0	13	100,0
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ	9	81,8	2	18,2	11	100,0
ΕΡΓΑΤΕΣ/ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ	215	83,3	43	16,7	258	100,0
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	83	75,5	27	24,5	110	100,0
ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	29	67,4	14	32,6	43	100,0
ΑΝΕΡΓΟΣ	14	51,9	13	48,1	27	100,0
ΟΙΚΙΑΚΑ	40	63,5	23	36,5	63	100,0

ΣΥΝΟΛΟ	403	76,8	122	23,2	525	100,0
$\chi^2=27,856^a$ df =6 P= 0,000						

Από το σύνολο των ασφαλισμένων το 73,2% έχει ασφάλεια ΙΚΑ, το 23,3% ΟΓΑ, το 2,7% ΤΕΒΕ, και το 0,7% ΤΑΞΥ. Παρατηρείται όμως ένας αρκετά σημαντικός αριθμός μεταναστών να είναι ασφαλισμένος σε άλλο ταμείο από αυτό που δικαιολογεί η εργασία του. Για παράδειγμα, το 25,3% στην «παροχή υπηρεσιών» και το 13,6% στους τεχνίτες είναι ασφαλισμένο στον ΟΓΑ. Επίσης, οι νοικοκυρές είναι ασφαλισμένες κατά κύριο λόγο στο ΙΚΑ (70%) και δευτερευόντως στον ΟΓΑ (27,5%), γεγονός που σημαίνει ότι οι γυναίκες αυτές έχουν ασφαλιστεί πιθανότατα στο ταμείο του άνδρα τους.

Οι ώρες απασχόλησης είναι ένα επιπλέον στοιχείο που αποτυπώνει τις δυσκολίες των συνθηκών εργασίας. Οι 8 ώρες εργασίας ημερησίως δεν είναι το ωράριο που αντιστοιχεί σε όλους τους μετανάστες εργαζόμενους. Το 63,3% των ανδρών εργαζομένων απασχολείται οκτώ ώρες ημερησίως. Από τους υπόλοιπους, το 22,3% εργάζεται περισσότερο από 8 ώρες και το 14,5% λιγότερο. Αντιθέτως, το γυναικείο εργατικό δυναμικό απασχολείται οκτώ ώρες ημερησίως σε ποσοστό μικρότερο των ανδρών (47,6%). Παρουσιάζει, όμως, σχετικά υψηλό το μειωμένο ωράριο (28,2%) και με μικρή διαφορά υπερέχει στις «περισσότερο από οκτώ ώρες ημερησίως» (24,3%) (βλ. Πίνακα 7).

Επιπλέον από τους 435 εργαζόμενους οι 161, δηλαδή το 37,% δηλώνει ότι εργάζεται και τα σαββατοκύριακα. Πρόκειται για το 41% των ανδρών και το 24,3% των γυναικών.

Παρατηρείται λοιπόν οι γυναίκες να έχουν αυξημένο ελαστικό ωράριο κατά τη διάρκεια των 5 εργάσιμων ημερών ενώ περισσότεροι άνδρες εργάζονται τα σαββατοκύριακα, τις ημέρες που ενδεχομένως οι γυναίκες έχουν την φροντίδα του νοικοκυριού.

Πίνακας 7
Ωρες απασχόλησης ημερησίως

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΑΠΟ 8 ΩΡΕΣ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ	48	14,5	29	28,2	77	17,7
8 ΩΡΕΣ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ	210	63,3	49	47,6	259	59,5

ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ΑΠΟ 8 ΩΡΕΣ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ	74	22,3	25	24,3	99	22,8
ΣΥΝΟΛΟ	332	100,0	103	100,0	435	100,0

$$\chi^2=11,714^a \quad df=2 \quad P=0,003$$

8.5 Σύγκριση επαγγελματικών διαδρομών των μεταναστών από τη χώρα προέλευσης στο Ηράκλειο

Από τη συγκριτική ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 8 και 9 που αφορούν το επαγγελματικό προφίλ στη χώρα προέλευσης τού ανδρικού και γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού αντίστοιχα, με το προφίλ που έχουν σήμερα στο Ηράκλειο, παρουσιάζεται η αποτίμηση των επαγγελματικών διαδρομών και διαμέσου αυτής το όφελος από τη μετανάστευση.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 8, η επαγγελματική πυραμίδα στη χώρα προέλευσης των ανδρών μεταναστών διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία από την επαγγελματική πυραμίδα, όπως αυτή διαμορφώνεται στο Ηράκλειο. Από τα επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού κύρους που καταγράφονται στη χώρα τους το μόνο που εμφανίζεται στο Ηράκλειο είναι οι «ελεύθεροι επαγγελματίες». Παρατηρείται ότι, εκτός από μία περίπτωση ενός «εμπόρου», όλοι οι υπόλοιποι μετανάστες που ασκούσαν ένα ανώτερο επάγγελμα στη χώρα τους σήμερα ασκούν ένα κατώτερο. Για παράδειγμα, το 66,7% των «διευθυντών και ανώτερων διοικητικών στελεχών» είναι σήμερα «εργάτες/τεχνίτες/χειριστές» και το 33,3% είναι εργαζόμενοι «στην παροχή υπηρεσιών». Το ίδιο συμβαίνει με τους «επιστήμονες/ελεύθερους επαγγελματίες», όπου σήμερα το 75% είναι εργάτες-τεχνίτες και το 25% εργαζόμενοι «στην παροχή υπηρεσιών».

Παρόμοια εικόνα παρουσιάζουν και τα επαγγέλματα που βρίσκονται στη μέση της επαγγελματικής κλίμακας, που αντιπροσωπεύονται στο Ηράκλειο από μία μόνο επαγγελματική κατηγορία αυτή του «υπαλλήλου γραφείου». Από τους μετανάστες που βρίσκονταν στη μέση της κλίμακας στη χώρα καταγωγής, υπάρχει μία περίπτωση ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και άλλη μία όπου ο μετανάστης βρίσκεται σήμερα στην ίδια επαγγελματική κατηγορία με αυτή που ανήκε στη χώρα του. Για όλους τους υπόλοιπους μετανάστες διαπιστώνεται μία καθοδική κοινωνική κινητικότητα, όπου το μεγαλύτερο ποσοστό το έχει απορροφήσει η κατηγορία των «εργατών/τεχνιτών/ χειριστών». Παραδείγματος χάρη, το 77,8% των «δημοσίων

Πίνακας 8

Σύγκριση επαγγελματικών διαδρομών από τη χώρα προέλευσης στο Ηράκλειο του ανδρικού μεταναστευτικού πληθυσμού

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ													
	ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ- ΤΙΕΣ		ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ		ΕΡΓΑΤΕΣ/ ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ		ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ		ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟ- ΤΗΤΕΣ		ΑΝΕΡΓΟΙ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΣΤΕΛΕΧΗ					2	66,7	1	33,3					3	100,0
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ/ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ					6	75,0	2	25,0					8	100,0
ΕΜΠΟΡΟΙ	1	14,3			4	57,1	1	14,3			1	14,3	7	100,0
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ/ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ					7	77,8	2	22,2					9	100,0
ΣΩΜΑΤΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ	1	12,5			7	87,5							8	100,0
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ			1	11,1	6	66,7	1	11,1			1	11,1	9	100,0
ΕΡΓΑΤΕΣ/ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ	3	2,5	2	1,7	86	72,9	11	9,3	12	10,2	4	3,4	118	100,0
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	1	4,0			11	44,0	7	28,0	3	12,0	3	12,0	25	100,0
ΑΓΡΟΤΕΣ/ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ			1	2,0	36	72,0	4	8,0	6	12,0	3	6,0	50	100,0
ΑΝΕΡΓΟΙ					24	77,4	1	3,2	4	12,9	2	6,5	31	100,0
ΜΑΘΗΤΕΣ/ΦΟΙΤΗΤΕΣ	5	5,9	0	0,0	58	68,2	9	10,6	6	7,1	7	8,2	85	100,0
ΣΥΝΟΛΟ	11	3,1	4	1,1	247	70,0	39	11,0	31	8,8	21	5,9	353	100,0

 $\chi^2=50,913^a$ df=50 P= 0,437

Οι περιπτώσεις ανοδικής επαγγελματικής κινητικότητας συμβολίζονται με το μπλέ χρώμα.

Οι περιπτώσεις καθοδικής επαγγελματικής κινητικότητας συμβολίζονται με το κόκκινο χρώμα.

Οι περιπτώσεις επαγγελματικής στασιμότητας συμβολίζονται με το άσπρο χρώμα.

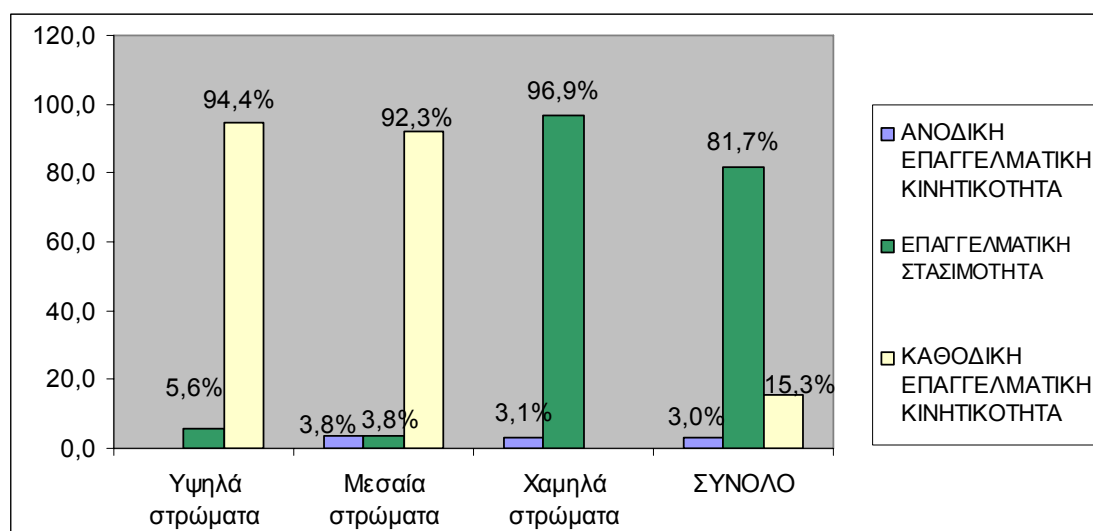
Οι κατανομές των μαθητών/φοιτητών συμβολίζονται με το κίτρινο χρώμα.

υπαλλήλων/ εκπαιδευτικών» είναι σήμερα εργάτες-τεχνίτες και το 22,2% εργάζονται στην «παροχή υπηρεσιών». Επίσης το 87,5% των «σωμάτων ασφαλείας» και το 66,7% των «υπαλλήλων γραφείου» ασκούν στο Ηράκλειο ένα χειρωνακτικό επάγγελμα.

Από τα επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού κύρους η κατηγορία των «αγροτών/κτηνοτρόφων» δεν υπάρχει στο Ηράκλειο, καθώς δεν υπάρχουν μετανάστες που να διαθέτουν καλλιεργήσιμη γη. Αντιθέτως ο εργάτης γης είναι μία νέα εργασιακή κατάσταση ενός σημαντικού αριθμού μεταναστών στο Ηράκλειο. Από τα επαγγέλματα στη βάση της πυραμίδας καταγράφονται 7 περιπτώσεις μεταναστών που έχουν ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Πρόκειται για 5 εργάτες-τεχνίτες από τους οποίους οι 3 εργάζονται σήμερα ως «ελεύθεροι επαγγελματίες» και οι 2 ως «υπάλληλοι γραφείου», καθώς και μία περίπτωση εργαζόμενου στην «παροχή υπηρεσιών» και ενός αγρότη που σήμερα εργάζονται αντίστοιχα ως «ελεύθερος επαγγελματίας» και ως «υπάλληλος γραφείου». Η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών που ασκούσε ένα επάγγελμα χαμηλού κοινωνικού κύρους στην πατρίδα του, δεν έχει αλλάξει επαγγελματική κλίμακα στο Ηράκλειο. Ασκούν κατά κύριο λόγο το επάγγελμα του εργάτη-τεχνίτη και δευτερευόντως είναι απασχολούμενοι στην «παροχή υπηρεσιών». Για παράδειγμα, το 72,9% των εργατών-τεχνιτών, το 72% των αγροτών καθώς και το 77,4% των ανέργων ανήκουν σήμερα στην κατηγορία του «εργάτη/ τεχνίτη/χειριστή». Επίσης από τους εργαζόμενους στην «παροχή υπηρεσιών» το 44% δουλεύει σήμερα ως εργάτης-τεχνίτης, το 28% βρίσκεται στην ίδια επαγγελματική κατηγορία και το 12% είναι αγροτοεργάτες. Τέλος από τους μετανάστες που ήταν «μαθητές/φοιτητές» στη χώρα τους δεν παρατηρούνται αξιόλογες διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Σύμφωνα με τα παραπάνω αποτελέσματα και όπως αυτά αποτυπώνονται στο Διάγραμμα 3, παρατηρείται η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών σε ποσοστό 81,7% να μην έχει αλλάξει κοινωνικό στρώμα με τον ερχομό της στο Ηράκλειο. Μόλις το 3% είχε μία ανοδική κοινωνική κινητικότητα, ενώ το 15,3% βρίσκεται σε χαμηλότερο κοινωνικό στρώμα από αυτό που βρισκόταν στη χώρα του. Επαγγελματική στασιμότητα γνωρίζουν κατά κύριο λόγο οι μετανάστες που ανήκαν στη χώρα τους στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Όσοι βρισκόταν στα υψηλά και μεσαία στρώματα με τη μετακίνησή τους στη χώρα υποδοχής δεν καλυτερεύουν την κοινωνική τους θέση, αντιθέτως γνωρίζουν κυρίως μία καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Το 94,4% των υψηλών στρωμάτων και το 92,3% των μεσαίων

βρίσκονται σήμερα σε κατώτερο κοινωνικό στρώμα. Οι ελάχιστοι μετανάστες που καταγράφουν μία ανοδική κινητικότητα προέρχονται κυρίως από τα χαμηλά στρώματα των χωρών αποστολής. Ο ανδρικός μεταναστευτικός πληθυσμός της πόλης του Ηρακλείου εντασσόμενος στην αγορά εργασίας της πόλης δεν έχει γνωρίσει τουλάχιστον ακόμη τα οφέλη της κοινωνικής ανόδου.

Διάγραμμα 3

Κοινωνική κινητικότητα των ανδρών μεταναστών από τη χώρα προέλευσης στο Ηράκλειο

Από τη μεριά του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας που απεικονίζονται στον Πίνακα 9, παρατηρείται ότι από τα επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού status εκτός από μία περίπτωση, όλες οι υπόλοιπες γυναίκες ασκούν σήμερα ένα επάγγελμα που βρίσκεται στη βάση της επαγγελματικής πυραμίδας. Έτσι λοιπόν, από τη κατηγορία των «επιστημόνων/ελεύθερων επαγγελματιών» εργάζεται σήμερα στην «παροχή υπηρεσιών» το 75% γυναικών.

Από τις μετανάστριες που βρίσκονταν στη μέση της επαγγελματικής κλίμακας στη χώρα καταγωγής, τρεις γυναίκες δεν έχουν αλλάξει κλίμακα. Πρόκειται για 3 περιπτώσεις «Δημοσίων υπαλλήλων/εκπαιδευτικών» που σήμερα είναι «υπάλληλοι γραφείου». Οι υπόλοιπες 18 ασκούν στο Ηράκλειο ένα επάγγελμα χαμηλού κοινωνικού κύρους. Για παράδειγμα, από τις γυναίκες που εργαζόταν στην πατρίδα τους ως «υπάλληλοι γραφείου» το 50% εργάζεται σήμερα στην «παροχή

Πίνακας 9

Σύγκριση επαγγελματικών διαδρομών από τη χώρα προέλευσης στο Ηράκλειο του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ																
	ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ- ΤΙΕΣ		ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ		ΕΡΓΑΤΕΣ/ ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ		ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ		ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟ- ΤΗΤΕΣ		ΑΝΕΡΓΟΙ		ΟΙΚΙΑΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ΔΙΕΥΘΥΝΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΣΤΕΛΕΧΗ												1	100,0			1	100,0
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ /ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	1	12,5					6	75,0					1	12,5	8	100,0	
ΕΜΠΟΡΟΙ							1	100,0							1	100,0	
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ/ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ			3	42,9			3	42,9			1	14,3			7	100,0	
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ					1	7,1	7	50,0	2	14,3			4	28,6	14	100,0	
ΕΡΓΑΤΕΣ/ΤΕΧΝΙΤΕΣ/ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ					6	23,1	11	42,3	2	7,7			7	26,9	26	100,0	
ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ			1	8,3			8	66,7	1	8,3	2	16,7			12	100,0	
ΑΓΡΟΤΕΣ/ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ							4	40,0	4	40,0			2	20,0	10	100,0	
ΑΝΕΡΓΟΙ							4	57,1					3	42,9	7	100,0	
ΟΙΚΙΑΚΑ	1	2,0			3	6,1	16	32,7	2	4,1	1	2,0	26	53,1	49	100,0	
ΜΑΘΗΤΕΣ/ΦΟΙΤΗΤΕΣ			3	8,1	1	2,7	11	29,7	1	2,7	1	2,7	20	54,1	37	100,0	
ΣΥΝΟΛΟ	2	1,2	7	4,1	11	6,4	71	41,3	12	7,0	6	3,5	63	36,6	172	100,0	

 $\chi^2=141,339^b$ $df=60$ $P=0,000$

Οι περιπτώσεις ανοδικής επαγγελματικής κινητικότητας συμβολίζονται με το μπλέ χρώμα.

Οι περιπτώσεις καθοδικής επαγγελματικής κινητικότητας συμβολίζονται με το κόκκινο χρώμα.

Οι περιπτώσεις επαγγελματικής στασιμότητας συμβολίζονται με το άσπρο χρώμα.

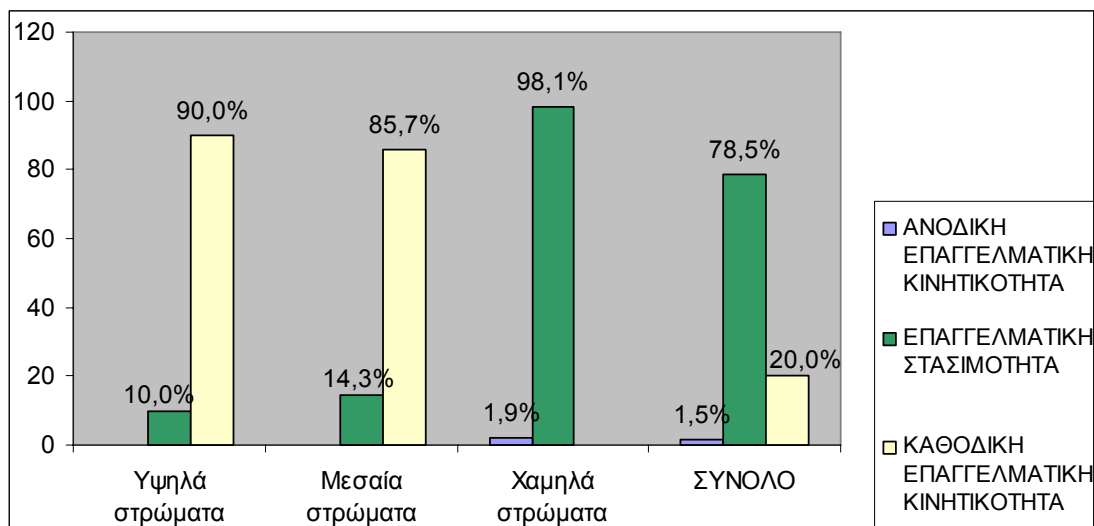
Οι κατανομές των μαθητών/φοιτητών συμβολίζονται με το κίτρινο χρώμα.

υπηρεσιών», το 14,3% είναι αγροτοεργάτριες, το 7,1% εργάτριες-τεχνίτριες και το 28,6% παραμένει στο σπίτι απασχολούμενο στα οικιακά.

Από τα επαγγέλματα που βρίσκονται στη βάση της επαγγελματικής πυραμίδας υπάρχουν μόνο δύο γυναίκες που ασκούν σήμερα ένα επάγγελμα που βρίσκεται υψηλότερα. Πρόκειται για μία εργαζόμενη στην «παροχή υπηρεσιών» που σήμερα εργάζεται ως υπάλληλος γραφείου και μία νοικοκυρά που στο Ηράκλειο ασκεί το επάγγελμα του ελεύθερου επαγγελματία. Η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών που ασκούσε ένα επάγγελμα χαμηλού κοινωνικού κύρους στη χώρα προέλευσης, στο Ηράκλειο δεν έχει αλλάξει επαγγελματική κλίμακα. Οι περισσότερες απασχολούνται στην «παροχή υπηρεσιών» και δευτερευόντως είναι αγροτοεργάτριες-εργάτριες ή παραμένουν στο σπίτι χωρίς εργασιακή απασχόληση. Παραδείγματος χάρη, από τις γυναίκες που ήταν εργάτριες-τεχνίτριες στη χώρα τους, το 42,3% εργάζεται στο Ηράκλειο στην «παροχή υπηρεσιών», το 23,1% εργάζεται και πάλι ως εργάτριες-τεχνίτριες και το 26,9% είναι νοικοκυρές.

Τέλος, το 53,1% των μεταναστριών που στην πατρίδα τους ήταν νοικοκυρές, το 54,1% των «μαθητριών/φοιτητριών» και το 42,9% των ανέργων παραμένει σήμερα στο σπίτι απασχολούμενο στο νοικοκυριό. Τα παραπάνω ποσοστά καταδεικνύουν τις μεγαλύτερες δυσκολίες που συναντούν οι μετανάστριες που δεν έχουν εργασιακή εμπειρία στο να ενταχθούν στην αγορά εργασίας της πόλης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω αποτελέσματα η γυναικεία κοινωνική κινητικότητα στην πόλη του Ηρακλείου παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά: Όπως συμβαίνει στον ανδρικό έτσι και στον γυναικείο πληθυσμό, η μεγάλη πλειοψηφία (78,5%) δεν έχει αλλάξει κοινωνικό στρώμα (βλ. Διάγραμμα 4). Το 20% έχει καθοδική κινητικότητα και ελάχιστες γυναίκες γνωρίζουν μία κοινωνική άνοδο. Η καθοδική κινητικότητα είναι το κύριο γνώρισμα των μεταναστριών που ανήκαν στα υψηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα των χωρών τους, ενώ την επαγγελματική στασιμότητα γνωρίζουν κατά κύριο λόγο οι μετανάστριες των χαμηλών στρωμάτων. Μόλις δύο περιπτώσεις επί του συνόλου των γυναικών διαγράφουν ανοδική κινητικότητα γεγονός που μαρτυρεί τις δυσκολίες που συναντά και το γυναικείο εργατικό δυναμικό στην ένταξή του στην αγορά εργασίας της πόλης. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες δεν γνωρίζουν επαγγελματική αναβάθμιση μέσω της εργασίας τους. Πρόκειται για εργατικό δυναμικό που έχει ένα κατώτερο επάγγελμα κατά βάση χειρωνακτικό και που παραμένει στα χαμηλά στρώματα της πόλης.

Διάγραμμα 4

Κοινωνική κινητικότητα των μεταναστριών από τη χώρα προέλευσης στο Ηράκλειο

8.6 Ικανοποίηση από την εργασία

Ο βαθμός ικανοποίησης από την εργασία δείχνει την υποκειμενική πρόσληψη της κατάστασης του εργαζόμενου μετανάστη. Το 81,8% των εργαζομένων δηλώνει ότι είναι ικανοποιημένο από την εργασία του και μόνο το 18,2% εκφράζει τη δυσαρέσκειά του.³⁴⁶ Οι μετανάστες με μόνιμη εργασία εκφράζουν σε μεγαλύτερο ποσοστό (87,5%) την ικανοποίησή τους σε σχέση με αυτούς που έχουν προσωρινή (65,2%) ή εποχική (68%) (βλ. Πίνακα 10). Αντιθέτως δεν παρατηρούνται ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ούτε ανάμεσα στις διαφορετικές επαγγελματικές κατηγορίες.

Πίνακας 10

Είστε ικανοποιημένος από την εργασία σας;

	ΜΟΝΙΜΗ		ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ		ΕΠΟΧΙΚΗ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
ΝΑΙ	281	87,5	58	65,2	17	68,0	356	81,8
ΟΧΙ	40	12,5	31	34,8	8	32,0	79	18,2
ΣΥΝΟΛΟ	321	100,0	89	100,0	25	100,0	435	100,0

$\chi^2=26,880^a$ $df=2$ $P=0,000$

³⁴⁶ Παρόμοια υψηλά ποσοστά ικανοποίησης από την εργασία παρουσιάζει και αντίστοιχη έρευνα του Κ. Δημουλά. Και στην εν λόγω έρευνα η ικανοποίηση από την εργασία δεν επηρεάζεται από το υψηλό ποσοστό συμμετοχής των μεταναστών στα κατώτερα μισθωτά επαγγέλματα τα οποία παρουσιάζουν επίσης αρκετά έντονη ευελιξία και κινητικότητα. Βλ. σχετικά: Κ. Δημουλάς, «Παράμετροι ένταξης...», ό.π., σσ. 257-286.

Από τους εργαζόμενους που εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους, κατά κύριο λόγο αυτό οφείλεται στο «χαμηλό ημερομίσθιο» (43,4%) και στις «συνθήκες εργασίας» (28,3%). Ακολουθούν με πολύ μικρότερα ποσοστά ως λόγοι δυσαρέσκειας η «προσωρινότητα» με 8%, ότι «δεν ανταποκρίνεται στα προσόντα μου» με 7,1%, λόγω «ανασφάλιστης εργασίας» με 6,2% και η «συμπεριφορά του εργοδότη» και «άλλος λόγος» με 3,5% αντίστοιχα (βλ. Πίνακα 11).

Πίνακας 11
Λόγοι δυσαρέσκειας από την εργασία

	N	%
ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	32	28,3
ΧΑΜΗΛΟ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΟ	49	43,4
ΛΟΓΩ ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΤΗΤΑΣ	9	8,0
ΑΝΑΣΦΑΛΙΣΤΟΣ	7	6,2
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΕΡΓΟΔΟΤΗ	4	3,5
ΔΕΝ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΝΕΤΑΙ ΣΤΑ ΠΡΟΣΟΝΤΑ ΜΟΥ	8	7,1
ΑΛΛΟΣ ΛΟΓΟΣ	4	3,5
ΣΥΝΟΛΟ	113	100,0

Σύμφωνα με τα παραπάνω αποτελέσματα, δεν φαίνεται να επηρεάζονται στο βαθμό που θα περίμενε κανείς οι απαντήσεις των ερωτώμενων από τις δυσκολίες που συναντούν στα εργασιακά τους ζητήματα, όπως η προσωρινότητα, το ελαστικό ωράριο αλλά και τα θέματα ασφάλισης κ.λπ., καθώς και η χαμηλή τους θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Καθώς το ποσό της αμοιβής είναι ο κυριότερος λόγος δυσαρέσκειας, μπορεί να υποθεθεί ότι είναι και ο σημαντικότερος στην υποκειμενική πρόσληψη της εργασιακής κατάστασης του μετανάστη και του βαθμού ικανοποίησής του από αυτήν. Άρα οι μετανάστες δίνουν έμφαση στην οικονομική διάσταση της απασχόλησης. Ιδίως για όσους δεν στοχεύουν να παραμείνουν στην Ελλάδα, η βασική επιδίωξη είναι η συσσώρευση οικονομικού κεφαλαίου. Σε κάθε περίπτωση όμως ο βαθμός ικανοποίησης σχετίζεται με το ύψος των δυσκολιών που συναντά στην αγορά εργασίας και με τις προσδοκίες που αποκτά ο μετανάστης.

8.7 Συμπεράσματα

Κατά κύριο λόγο το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό απασχολείται σε Έλληνα εργοδότη, έχοντας μόνιμη θέση εργασίας. Καταγράφονται, όμως, διαφοροποιήσεις που καταδεικνύουν τις δυσκολίες που συναντούν οι μετανάστες

στην αγορά εργασίας της πόλης του Ηρακλείου. Η ουσιαστικότερη διαφοροποίηση παρατηρείται ανάμεσα στα δύο φύλα, όπου το ποσοστό μόνιμης απασχόλησης του γυναικείου πληθυσμού είναι πολύ μικρότερο του ανδρικού. Αυτό είναι αποτέλεσμα του ό,τι οι γυναίκες σε αρκετά μεγάλο βαθμό δεν έχουν αναζητήσει απασχόληση στην αγορά εργασίας, μένοντας στο σπίτι. Πρόκειται για έγγαμες που βρίσκονται στο Ηράκλειο με το σύζυγό τους. Θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω σε ποιο βαθμό αυτή η επιλογή τους είναι αποτέλεσμα δυσκολιών πρόσβασης στην αγορά εργασίας εξαιτίας της έλλειψης σχετικής εργασιακής εμπειρίας ή ήταν προαποφασισμένη επιλογή που βασίζεται σε πολιτισμικές αντιλήψεις που αφορούν το ρόλο και τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια και γενικότερα στην κοινωνία. Όμως, η μη πρόσβαση στην εργασία ενός σημαντικού μέρους των γυναικών τις θέτει σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους άνδρες μετανάστες όσον αφορά την ένταξή τους στην τοπική κοινωνία. Κατά κύριο λόγο οι πρώτες σχέσεις των ξένων εργαζομένων με τις χώρες υποδοχής πραγματοποιούνται στους χώρους δουλειάς, τόποι επαγγελματικής και κοινωνικής εμπειρίας για τους νεοφερμένους. Έτσι δίνεται η δυνατότητα να ταυτιστούν με αξίες και κοινωνικά οράματα που προσφέρει ο επαγγελματικός χώρος, επανακαθορίζοντας την αυτοεικόνα τους στο νέο κοινωνικό τους πλαίσιο. Αυτή η δυνατότητα δεν προσφέρεται στον γυναικείο πληθυσμό που μένει στο σπίτι.

Με βάση τα δεδομένα της έρευνας η απόκτηση εργασίας που είναι το βασικό αίτιο της μετανάστευσης δεν επιτυγχάνεται αυτόματα με την παρουσία του νέου εργαζόμενου στην αγορά εργασίας της πόλης. Επίσης, η μορφή απασχόλησης, η θέση στο επάγγελμα αλλά και η ίδια η εργασία που ασκούν είναι το μεγάλο ζητούμενο που απαιτεί χρόνο, διεύρυνση των κοινωνικών σχέσεων, ενεργοποίηση δικτύων και βεβαίως κατανόηση των ξεχωριστών εργασιακών δομών της κάθε χώρας υποδοχής. Επίσης το ζήτημα της κοινωνικής ασφάλισης, καθώς και το ωράριο απασχόλησης απασχολεί ένα αρκετά σημαντικό κομμάτι του μεταναστευτικού πληθυσμού.

Σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση των μεταναστών στην πόλη και την κοινωνική κινητικότητα από τη χώρα προέλευσης στην χώρα υποδοχής παρατηρείται ότι η απόλυτη πλειοψηφία ασκεί ένα κατώτερο επάγγελμα κατά βάση χειρωνακτικό. Οι κατεξοχήν επαγγελματικές κατηγορίες του ανδρικού πληθυσμού είναι του τεχνίτη, του εργάτη/αγροτοεργάτη και του εργαζόμενου στην «παροχή υπηρεσιών». Σε αυτές τις κατηγορίες συγκαταλέγονται κυρίως τα επαγγέλματα του οικοδόμου, του ελαιοχρωματιστή, του εργάτη γης, του σερβιτόρου και του διανομέα φαγητού. Στις γυναίκες υπερέχουν οι εργαζόμενες στην «παροχή υπηρεσιών», οι

εργάτριες/αγροτοεργάτριες και ένα μικρό ποσοστό ως «υπάλληλοι γραφείου/πωλήτριες» και οι τεχνίτριες. Στην πρώτη κατηγορία υπερέχουν οι καθαρίστριες, οι οικιακές βοηθοί και οι σερβιτόρες, στη δεύτερη οι εργάτριες γης, στην τρίτη κατηγορία οι γραμματείς σε γραφείο, οι πωλήτριες σε καταστήματα ενδυμάτων και, τέλος, οι μοδίστρες. Οι μετανάστες καταλαμβάνουν λοιπόν κυρίως συμπληρωματικές και παραπλήσιες εργασιακές θέσεις στο πλέγμα των χαμηλών στρωμάτων της πόλης. Διαφοροποίηση παρουσιάζει ένα μικρό ποσοστό γυναικών (6,4%) που ανήκει στα μεσαία στρώματα καθώς και το 13,2% του μεταναστευτικού πληθυσμού από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Πρόκειται για τη μεταναστευτική κατηγορία που αξιοποιεί σε μικρό βαθμό το μεγαλύτερο εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κεφάλαιο που διέθετε από τη χώρα προέλευσης.

Η σύγκριση των επαγγελματικών διαδρομών των μεταναστών από τη χώρα προέλευσης στην πόλη του Ηρακλείου καταδεικνύει, όσον αφορά την κοινωνική κινητικότητα, ότι, όχι μόνο οι μετανάστες που ανήκαν στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα των χωρών προέλευσης δεν παρουσιάζουν καμία βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης στο Ηράκλειο, αλλά, επίσης, και οι μετανάστες των μεσαίων και υψηλών στρωμάτων στη μεγάλη τους πλειοψηφία παρουσιάζουν μία καθοδική κινητικότητα. Παρουσιάζεται λοιπόν, ένας σημαντικός αριθμός μεταναστών να έχει υποστεί μία επιδείνωση της κοινωνικής του θέσης εξαιτίας της απόφασής του να μεταναστεύσει. Το ερώτημα που τίθεται είναι, γιατί αυτός ο αριθμός των μεταναστών επιδιώκει την παραμονή του στην Ελλάδα παρά την καθοδική κοινωνική κινητικότητά του; Ενδεχομένως να προτιμά την εργασιακή του υποβάθμιση στη χώρα υποδοχής από την ανεργία στη χώρα προέλευσης ή οι προδιαγραφόμενες προσδοκίες για κοινωνική ανέλιξη να είναι περισσότερο ορατές μελλοντικά στο Ηράκλειο από ό,τι στη χώρα του. Πρόκειται για ερωτήματα που θα ερευνηθούν περαιτέρω στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας που ακολουθεί.

Όμως σε κάθε περίπτωση το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, παρά τις δυσκολίες που συναντά στην αγορά εργασίας, αποτιμά τις προσωπικές επαγγελματικές του διαδρομές, τα επαγγελματικά του προσόντα και τις δυνατότητες που του προσφέρει η αγορά εργασίας. Δεν είναι τυχαίο ότι το 81,8% των εργαζομένων δηλώνει ότι είναι ικανοποιημένο από την εργασία του και από τους εργαζόμενους οι οποίοι δηλώνουν την δυσαρέσκειά τους, μόλις το 7,1% δηλώνει ότι η δυσαρέσκεια οφείλεται στο ότι «η εργασία του δεν ανταποκρίνεται στα προσόντα του».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ. ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

9.1 Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Η συστηματική έρευνα εισοδήματος δεν ήταν στους άμεσους στόχους της παρούσας μελέτης, καθώς το αντικείμενό της δεν ήταν προσανατολισμένο σε μία εξειδικευμένη έρευνα σε ζητήματα εισοδήματος και καταναλωτικής δαπάνης. Επιλέχθηκε η διερεύνηση ορισμένων βασικών δεικτών όπως το ατομικό εισόδημα, το ύψος των δαπανών, η αποταμίευση, καθώς και τα εμβάσματα που αποστέλλουν οι μετανάστες στην πατρίδα τους, χωρίς τη χρήση κάποιας κλίμακας ισοδυναμίας, αναζητώντας κάποιες πρώτες ενδείξεις για τη συνολική εισοδηματική τους κατάσταση και την καταναλωτική τους συμπεριφορά.

Ο βαθμός της αξιοπιστίας και της ακρίβειας των απαντήσεων σε ερωτήματα που αφορούν τα εισοδήματα παρουσιάζει προβλήματα λόγω του ότι ομάδες πληθυσμού, όπως οι μετανάστες, είναι συχνά επιφυλακτικές ως προς το πού αποβλέπουν τέτοιες ερωτήσεις και, ενδεχομένως, πώς μπορεί να αξιοποιηθούν αυτά τα δεδομένα από κάποιες υπηρεσίες.³⁴⁷ Για το λόγο αυτό αποφεύχθηκε η χρήση κλίμακας ισοδυναμίας, καθώς και η ανάλυση των δεδομένων με τους όρους αυστηρών ποσοτικών μεθόδων που θα διασφάλιζαν την αυστηρή αντιπροσωπευτικότητα. Η διερεύνηση του εισοδήματος και της καταναλωτικής τους συμπεριφοράς έγινε με βάση τις απαντήσεις στο σύνολο των ερωτηματολογίων, αποκομίζοντας ορισμένα γενικά συμπεράσματα για την οικονομική τους κατάσταση.

Για την ταξινόμηση των εισοδημάτων διαμορφώθηκαν έξι κλίμακες κατηγοριών εισοδημάτων, ξεκινώντας από την πρώτη που αφορά τα εισοδήματα που δεν ξεπερνούν τα 300 ευρώ. Οι επόμενες είναι αντίστοιχα 301 μέχρι 600, 601-900, 901-1200, 1201-1500 και τέλος η κατηγορία από 1501 ευρώ και πάνω. Για αναλυτικούς λόγους προσδιορίστηκαν οι μετανάστες που βρίσκονται στις δύο πρώτες κλίμακες εισοδήματος ως «χαμηλού» εισοδήματος, στις δύο επόμενες κλίμακες ως «μεσαίου» και τα εισοδήματα πάνω από 1201 ευρώ ως «υψηλού» εισοδήματος. Παρά το σχετικό χαρακτήρα αυτής της ταξινόμησης, αφού το ύψος του εισοδήματος δεν συγκρίνεται με κάποιο αντίστοιχο σε εθνικό επίπεδο, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί υψηλό ή

³⁴⁷ Παρόμοιες δυσκολίες παρουσιάζονται και σε άλλες έρευνες που διερευνούν τα εισοδήματα μειονοτικών ομάδων. Βλ. σχετικά: Γ. Ζαϊμάκης, Θ. Καλλινικάκη, *Τοπικός χώρος...*, ό.π., σσ.209-211.

χαμηλό με βάση κάποιους «αντικειμενικούς δείκτες», επιτρέπει κάποιες πρώτες εκτιμήσεις για τα εισοδήματα των μεταναστών.

Για λόγους συγκριτικής ανάλυσης διατηρήθηκε η παραπάνω κλίμακα των εισοδημάτων και στην ανάλυση που ακολούθησε και αφορούσε τις δαπάνες διαβίωσης, την αποταμίευση και τα εμβάσματα που αποστέλλουν στη χώρα καταγωγής οι μετανάστες.

9.2 Το εισόδημα των μεταναστών

Η γενική διερεύνηση του συνολικού εισοδήματος των μεταναστών παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά: Το κατά μέσο όρο μηνιαίο εισόδημα του ανδρικού πληθυσμού είναι 1.015 ευρώ, με διάμεσο λίγο χαμηλότερο στα 980 ευρώ. Αντίστοιχα το μηνιαίο εισόδημα του γυναικείου πληθυσμού παρουσιάζεται αρκετά μικρότερο, κατά μέσο όρο 713 ευρώ, με διάμεσο 700 ευρώ.³⁴⁸

Αναλυτικότερα το μηνιαίο ατομικό εισόδημα των μεταναστών, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας (βλ. Πίνακα 1), είναι μάλλον υψηλότερο από το αναμενόμενο. Κυριαρχούν με μεγάλη πλειοψηφία τα «μεσαίου» επιπέδου εισοδήματα με ποσοστό 68,6%. Ακολουθούν με πολύ μικρότερα ποσοστά τα «χαμηλά» (17,3%). Το 14,1% των μεταναστών έχει μηνιαίο ατομικό εισόδημα πάνω από 1.200 ευρώ που θεωρείται αρκετά ικανοποιητικό για τα ελληνικά δεδομένα.

Πίνακας 1
Μηνιαίο ατομικό εισόδημα ανά φύλο

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
Έως 300 ευρώ	1	0,3	9	8,7	10	2,3
301-600	27	8,2	38	36,9	65	15,0
601-900	122	36,9	37	35,9	159	36,6
901-1.200	126	38,1	13	12,6	139	32,0
1.201-1.500	34	10,3	4	3,9	38	8,8
1.501 και άνω	21	6,3	2	1,9	23	5,3
ΣΥΝΟΛΟ	331	100,0	103	100,0	434	100,0

$\chi^2=90,007^a$ df =5 P= 0,000

³⁴⁸ Με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2004/05, το μέσο εισόδημα των νοικοκυριών των μεταναστών ανέρχεται στα 1538 ευρώ. Βλέπε σχετικά: Α. Κόντης, Σ. Ζωγραφάκης, Θ. Μητράκος, Εταιρία Knowledge Systems Α.Ε., *Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών...*, ό.π., σ. 34.

Από τη συγκριτική ανάλυση των δεδομένων του Πίνακα 1 προκύπτει ότι το ποσοστό των ανδρών μεταναστών που έχει «χαμηλό» μηνιαίο εισόδημα είναι αρκετά μικρό σε σύγκριση με το γυναικείο πληθυσμό. Ιδιαίτερα στην κατηγορία «κάτω των 300 ευρώ» είναι περίπου μηδενικό. Επίσης, στα «υψηλά» εισοδήματα το ποσοστό τους είναι αρκετά υψηλότερο του γυναικείου. Το 16,6% των ανδρών έχει εισόδημα άνω των 1.200 ευρώ και αντίστοιχα μόλις το 5,8% των γυναικών. Αντιθέτως, στις γυναίκες το μεγαλύτερο ποσοστό το συγκεντρώνει η κατηγορία «301-600» ευρώ με ποσοστό 36,9% και ακολουθεί η αμέσως ανώτερη με 35,9%. Και στην περίπτωση των γυναικών το μεγαλύτερο ποσοστό το συγκεντρώνουν τα «μεσαία» εισοδήματα (48,5%), η διαφορά όμως από τα «χαμηλά» εισοδήματα κάτω των 600 ευρώ είναι πολύ μικρή (45,6%). Μάλιστα το 8,7% του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού έχει μηνιαίο εισόδημα «κάτω των 300» ευρώ.

Τα εισοδήματα των διαφορετικών επαγγελματικών κατηγοριών των μεταναστών φαίνεται να μην έχουν μεταξύ τους μεγάλες αποκλίσεις, ούτε στους άνδρες ούτε στις γυναίκες. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι διαφορές στην κοινωνική διαστρωμάτωση των μεταναστών είναι μικρές. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες έχουν σε γενικές γραμμές υψηλότερα εισοδήματα από τα μεσαία και χαμηλά στρώματα, αλλά οι μεταξύ τους διαφορές δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Όλες οι άλλες επαγγελματικές κατηγορίες έχουν κατά βάση «μεσαία» εισοδήματα. Εντύπωση, όμως, προκαλεί το εισόδημα που παρουσιάζουν οι τεχνίτες καθώς το 40,3% έχει μηνιαίο εισόδημα από «901 έως 1200» ευρώ και το 16,5% ανήκει στην κατηγορία των υψηλών εισοδημάτων. Αυτό οφείλεται κυρίως στις υψηλές αποδοχές ανδρικών επαγγελμάτων όπως αυτό του οικοδόμου, του ελαιοχρωματιστή και του πλακά, τα οποία φαίνεται να έχουν υψηλή ζήτηση, σε μία τοπική αγορά εργασίας που έχει έντονη οικοδομική δραστηριότητα. Αντιθέτως, οι κατηγορίες των εργατών/εργατών γης και των εργαζομένων στην παροχή υπηρεσιών είναι οι περισσότερο κακοπληρωμένες, καθώς το 32,3% και το 31,2% αντίστοιχα έχει εισόδημα κάτω των 600 ευρώ. Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις, κυρίως, για γυναικεία επαγγέλματα όπως αυτό της εργάτριας και αγροτοεργάτριας, της καθαρίστριας και της οικιακής βοηθού.

Αναλύοντας τα σχετικά δεδομένα που αφορούν τις ανάγκες που καλύπτουν από την εργασία, τους παρατηρείται ότι η ατομική και η οικογενειακή διαβίωση βρίσκονται σε πρώτη προτεραιότητα (βλ. Πίνακα 2). Στους άνδρες προηγείται η ατομική και αντιστρόφως στις γυναίκες η οικογενειακή διαβίωση, γεγονός που

οφείλεται στο ό,τι ο γυναικείος πληθυσμός ζει σε μεγαλύτερο βαθμό με την οικογένειά του στο Ηράκλειο.

Πίνακας 2
Καλυπτόμενες ανάγκες από την εργασία (Α' απάντηση)

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΑΤΟΜΙΚΗ ΔΙΑΒΙΩΣΗ	191	65,0	18	23,4	209	56,3
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΔΙΑΒΙΩΣΗ	97	33,0	55	71,4	152	41,0
ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΣΗ	6	2,0	2	2,6	8	2,2
ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ	0	0,0	2	2,6	2	0,5
ΣΥΝΟΛΟ	294	100,0	77	100,0	371	100,0

$\chi^2=48,461^a$ df =3 P= 0,000

Ως δεύτερη απάντηση, το 51,8% των μεταναστών δίνει την αποστολή εμβασμάτων στην πατρίδα του και το 28,7% αποταμιεύει μέρος των εισοδημάτων του (βλ. Πίνακα 3).

Πίνακας 3
Καλυπτόμενες ανάγκες από την εργασία (Β' απάντηση)

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΔΙΑΒΙΩΣΗ	8	3,7	1	1,9	9	3,3
ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΣΗ	62	28,3	16	30,2	78	28,7
ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ	117	53,4	24	45,3	141	51,8
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ	23	10,5	7	13,2	30	11,0
ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ	5	2,3	1	1,9	6	2,2
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΞΙΩΣΗ	4	1,8	4	7,5	8	2,9
ΣΥΝΟΛΟ	219	100,0	53	100,0	272	100,0

$\chi^2=6,062^a$ df =5 P= 0,300

Η οικονομική ανεξαρτησία, η δημιουργικότητα και η κοινωνική καταξίωση δεν βρίσκονται στις προτεραιότητές τους, γεγονός που επιβεβαιώνει αφενός την κυρίως μεσαίου και χαμηλού επιπέδου εισοδηματική τους κατάσταση και, αφετέρου, ότι ο πρωταρχικός στόχος της οικονομικής επιβίωσης, που θέτει κάθε μετανάστης στη χώρα υποδοχής, δεν έχει ακόμη εκπληρωθεί. Οι μετανάστες στο Ηράκλειο έχουν ως κύριο μέλημά τους την ατομική και οικογενειακή επιβίωση και ακολούθως τη

φροντίδα των άλλων μελών της οικογένειας που βρίσκονται στη χώρα καταγωγής με την αποστολή εμβασμάτων.³⁴⁹

9.3 Κατανομή του εισοδήματος

Η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας που αφορούν την κατανομή του εισοδήματος των μεταναστών πραγματοποιήθηκε μέσα από ορισμένους δείκτες που σχετίζονται με τις δαπάνες που πραγματοποιούν στο Ηράκλειο, το ύψος της αποταμίευσης και τα εμβάσματα που αποστέλλουν στη χώρα προέλευσης. Πρόκειται για τους τρεις βασικούς οικονομικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται συχνά στη μελέτη του επιπέδου διαβίωσης των μεταναστών και της καταναλωτικής τους συμπεριφοράς.³⁵⁰

Οι κατά μέσο όρο ατομικές μηνιαίες δαπάνες των ανδρών μεταναστών ανέρχονται στο ποσό των 697 ευρώ, με το διάμεσο να είναι στα 640 ευρώ. Οι δαπάνες διαβίωσης για τις γυναίκες είναι λιγότερες με μέσο όρο 547 ευρώ και διάμεσο 500 ευρώ.

Αναλυτικότερα τα στοιχεία της έρευνας, σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα, καταδεικνύουν κυρίως το «χαμηλό» και δευτερεύοντος το «μεσαίο» ύψος των ατομικών δαπανών διαβίωσης που παρουσιάζουν οι μετανάστες. Το 54,7% έχει μηνιαίες δαπάνες κάτω των 600 ευρώ. Οι γυναίκες έχουν ένα ιδιαίτερο υψηλό ποσοστό (72,9%) που ανήκει σε αυτή την κλίμακα, σε αντίθεση με τους άνδρες που το ποσοστό τους μειώνεται στο 48,9%. Ιδιαίτερα στους άνδρες, ένα αρκετά υψηλό ποσοστό (43,7%) παρουσιάζει ικανοποιητικές μηνιαίες δαπάνες που ανέρχονται από 601 έως 1200 ευρώ καθώς και ένα μικρό ποσοστό δαπανά για τη διαβίωσή του από 1201 ευρώ και πάνω.

Σύμφωνα με τα στοιχεία, οι δαπάνες διαβίωσης των γυναικών είναι ανάλογες των μηνιαίων εισοδημάτων που έχουν. Επιπλέον ο ανδρικός πληθυσμός έχει συχνά τη φροντίδα και της συζύγου που είτε δεν εργάζεται είτε έχει μικρότερο μισθό. Ποσά

³⁴⁹ Με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2004/05, το 50% του συνόλου των δαπανών του νοικοκυριού των μεταναστών καταλαμβάνουν οι δαπάνες για είδη διατροφής (20,5%), οι δαπάνες για στέγαση (19,6%) και οι δαπάνες για μεταφορά (10,6%). Σημαντικό είναι επίσης το μερίδιο της συνολικής δαπάνης για είδη ένδυσης (7,9%), για αγαθά οικιακής χρήσης (6,5%) και για δαπάνες που σχετίζονται με τη διασκέδαση (7%). Βλέπε σχετικά: Α. Κόντης, Σ. Ζωγραφάκης, Θ. Μητράκος, Εταιρία Knowledge Systems A.E., *Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών...*, ό.π., σ. 37.

³⁵⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται: Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες...*, ό.π., σσ. 215-228.

που αναλογούν και στους δύο (π.χ. το ενοίκιο) φαίνεται, από τις απαντήσεις που έδωσαν, να τα επωμίζονται εξ ολοκλήρου οι άνδρες.

Πίνακας 4
Μηνιαίες ατομικές δαπάνες ανά φύλο

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
Έως 300 ευρώ	28	8,5	22	21,4	50	11,6
301-600	133	40,4	53	51,5	186	43,1
601-900	107	32,5	20	19,4	127	29,4
901-1200	37	11,2	5	4,9	42	9,7
1201 και άνω	24	7,3	3	2,9	27	6,3
ΣΥΝΟΛΟ	329	100,0	103	100,0	432	100,0

$$\chi^2 = 23,695 \text{ } ^\alpha \text{ df} = 4 \text{ } P = 0,000$$

Το ύψος των δαπανών διαβίωσης, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, δεν φαίνεται να επηρεάζεται ούτε από την αποταμίευση ούτε από τα εμβάσματα που στέλνουν στη χώρα καταγωγής. Όσον αφορά την αποταμίευση οι άνδρες κατά μέσο όρο αποταμιεύουν μόλις 152 ευρώ μηνιαίως και οι γυναίκες 109 ευρώ. Ο διάμεσος είναι χαμηλότερος, 50 ευρώ και στους δύο. Σύμφωνα με τον Πίνακα 5 οι διαφορές στη μηνιαία αποταμίευση ανάμεσα στα δύο φύλα δεν είναι στατιστικά σημαντικές. Εντύπωση προκαλεί ότι περίπου ο μισός πληθυσμός, 49,1%, δεν αποταμιεύει καθόλου χρήματα από το εισόδημά του. Το 36,3% αποταμιεύει λιγότερα από 300 ευρώ, το 11,1% από 301 έως 600 και ένα μικρό ποσοστό, 3,5% ,από 601 έως 1.000 ευρώ μηνιαίως.

Πίνακας 5
Μηνιαία αποταμίευση ανά φύλο

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
καθόλου	161	48,9	51	49,5	212	49,1
Έως 300 ευρώ	115	35,0	42	40,8	157	36,3
301-600	39	11,9	9	8,7	48	11,1
601 και άνω	14	4,3	1	1,0	15	3,5
ΣΥΝΟΛΟ	329	100,0	103	100,0	432	100,0

$$\chi^2 = 3,860 \text{ } ^\alpha \text{ df} = 3 \text{ } P = 0,277$$

Η ίδια περίπου εικόνα παρουσιάζεται και στο ύψος των εμβασμάτων. Ο ανδρικός πληθυσμός στέλνει μηνιαίως κατά μέσο όρο έμβασμα 148 ευρώ στην πατρίδα του. Το αντίστοιχο ποσό για τις γυναίκες είναι πολύ μικρότερο, μόλις 73 ευρώ. Ο διάμεσος και στις δυο περιπτώσεις είναι μηδέν.

Το γεγονός ότι το 56,9% των μεταναστών του δείγματος (βλ. Πίνακα 6) δεν αποστέλλει χρήματα στην πατρίδα του, αλλά είτε δαπανά το σύνολο των εισοδημάτων του στην πόλη είτε αποταμιεύει ένα μικρό μέρος, αναδεικνύει για άλλη μία φορά τη θετική συμβολή των μεταναστών στην οικονομία. Οι πολλαπλασιαστικές τους επιπτώσεις φαίνεται ότι επεκτείνονται από την παραγωγή και στην κατανάλωση. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η έρευνα των Λαμπριανίδη και Λυμπεράκη για την οικονομική συμπεριφορά των Αλβανών μεταναστών στη Θεσσαλονίκη.³⁵¹ Από τους υπόλοιπους μετανάστες, αξιόλογα ποσοστά (29,2%) παρουσιάζει κυρίως η μικρότερη κλίμακα κάτω των 300 ευρώ. Η μεγαλύτερη διαφορά που παρουσιάζεται ανάμεσα στα δύο φύλα είναι στην πρώτη κλίμακα όπου οι γυναίκες πολύ περισσότερο από τους άνδρες δεν στέλνουν χρήματα στην πατρίδα τους. Σε όλες τις άλλες κλίμακες προηγείται ο ανδρικός πληθυσμός. Αυτή η οικονομική συμπεριφορά των γυναικών, όπως και στην περίπτωση των δαπανών, οφείλεται στο μικρότερο εισόδημά τους, που πολλές φορές είναι συμπληρωματικό στο εισόδημα του συζύγου.

Πίνακας 6
Μηνιαία εμβάσματα ανά φύλο

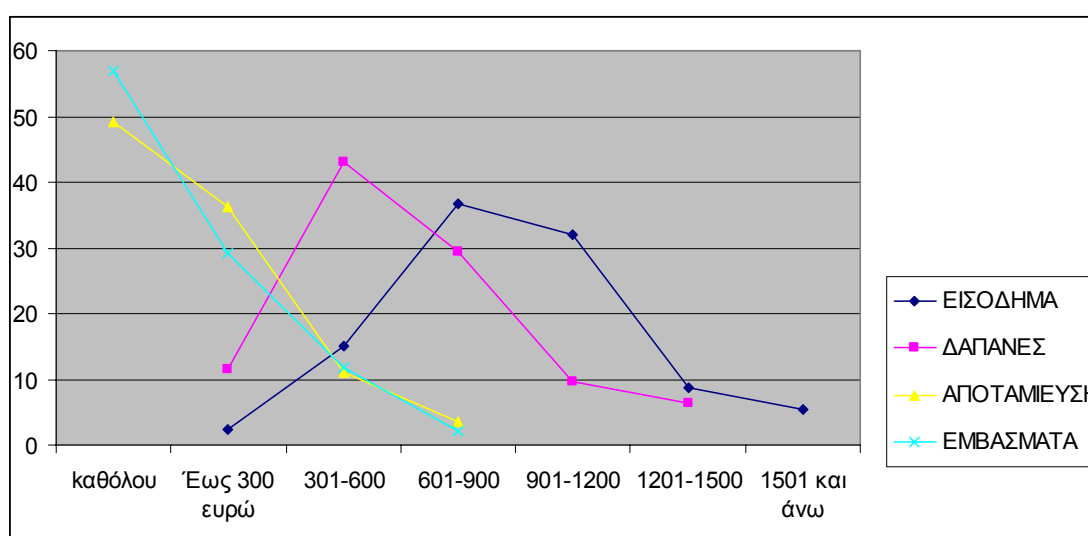
	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
καθόλου	177	53,8	69	67,0	246	56,9
έως 300 ευρώ	99	30,1	27	26,2	126	29,2
301-600	44	13,4	7	6,8	51	11,8
601 και άνω	9	2,7	0	0,0	9	2,1
ΣΥΝΟΛΟ	329	100,0	103	100,0	432	100,0

$$\chi^2=8,494^a \quad df=3 \quad P=0,037$$

Στο παρακάτω διάγραμμα, αποτυπώνεται η σύγκριση των τριών οικονομικών δεικτών, που παρουσιάστηκαν αναλυτικότερα παραπάνω, σε σχέση με το μηνιαίο ατομικό εισόδημα των μεταναστών. Ο μοναδικός δείκτης που φαίνεται να ακολουθεί έως ένα βαθμό το δείκτη του εισοδήματος είναι αυτός των δαπανών διαβίωσης. Η υψηλότερη κλίμακα για τις δαπάνες είναι αυτή των «301-600» ευρώ και ακολουθεί η

³⁵¹ Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες...*, ό.π., σ. 223.

κλίμακα «601-900» ευρώ. Τα υψηλότερα σημεία των εισοδημάτων κατά σειρά προτεραιότητας βρίσκονται στην κλίμακα «601-900» και «901-1200» ευρώ. Όπως ήδη έχει αναφερθεί παραπάνω, οι δαπάνες διαβίωσης φαίνεται να απορροφούν, αν όχι εξ ολοκλήρου αλλά σε ένα μεγάλο βαθμό, το εισόδημα που αποκτούν από την εργασία τους οι μετανάστες στο Ηράκλειο. Οι δύο άλλοι δείκτες φαίνεται να ακολουθούν τη δική τους ξεχωριστή πορεία. Το ανώτερό τους σημείο βρίσκεται στην αφετηρία, καθώς περίπου το 1/2 των μεταναστών δεν αποταμιεύει ούτε στέλνει εμβάσματα στην πατρίδα του. Ακολούθως και οι δύο δείκτες έχουν μία απότομη και φθίνουσα πορεία που σταματά στην κλίμακα των 601 ευρώ και άνω.

Διάγραμμα 1

Κατανομές εισοδημάτων, δαπανών διαβίωσης, αποταμίευσης και εμβασμάτων

9.4 Συμπεράσματα

Τα δεδομένα της έρευνας για την εισοδηματική κατάσταση και τις δαπάνες των μεταναστών στο Ηράκλειο έδωσαν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Σε γενικές γραμμές οι αμοιβές των μεταναστών βρίσκονται πολύ κοντά στις αμοιβές των Ελλήνων που ασκούν τα αντίστοιχα επαγγέλματα. Το μηνιαίο ατομικό τους εισόδημα είναι κυρίως «μεσαίου» επιπέδου και αντιστοιχεί στις κλίμακες «601-900» και «901-1200» ευρώ. Πρόκειται για τα 2/3 των ανδρών και περίπου το 1/2 των εργαζόμενων γυναικών που συγκαταλέγονται σε αυτή την κατηγορία και των οποίων

τα εισοδήματα φαίνεται να προέρχονται χωρίς διάκριση από όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες.

Επίσης, υπάρχουν μετανάστες όπου το εισόδημά τους ξεπερνά τα 1.200 ευρώ μηνιαίως και ιδιαίτερα για κάποιους τα 1500. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν κυρίως άνδρες όπου ασκούν το επάγγελμα του ελεύθερου επαγγελματία ή κάποιο τεχνικό επάγγελμα που σχετίζεται με την οικοδομή.

Ωστόσο υπάρχει ένα αξιοπρόσεκτο ποσοστό όπου το ατομικό του εισόδημα είναι «χαμηλού» επιπέδου. Πρόκειται κυρίως για γυναίκες που εργάζονται είτε ως εργάτριες και εργάτριες γης είτε στην παροχή υπηρεσιών ως καθαρίστριες και οικιακές βοηθοί. Είναι κυρίως έγγαμες που ζουν με το σύζυγό τους στο Ηράκλειο και το εισόδημά τους μπορεί να χαρακτηριστεί ως συμπληρωματικό του οικογενειακού εισοδήματος.

Η ατομική και οικογενειακή διαβίωση είναι στις άμεσες προτεραιότητές τους και ακολουθούν τα εμβάσματα και η αποταμίευση. Ωστόσο σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας οι δύο αυτοί δείκτες δεν απορροφούν μεγάλο μέρος του εισοδήματος. Παρατηρείται ότι ο ανδρικός πληθυσμός δαπανά περισσότερα χρήματα για τη διαβίωσή του από ό,τι οι γυναίκες. Ένας στους δύο άνδρες έχει δαπάνες που ξεπερνούν τα 600 ευρώ μηνιαίως σε αντίθεση με τις γυναίκες, όπου περίπου τα 3/4 καταγράφουν δαπάνες μικρότερες των 600 ευρώ. Θα πρέπει να γίνει αποδεκτή η σχετικότητα αυτής της απόκλισης, καθώς η κοινή διαβίωση εντός της οικογένειας πολλές φορές δεν αφήνει περιθώρια διάκρισης της ατομικής από την οικογενειακή δαπάνη.

Ο μισός περίπου πληθυσμός, ανεξαρτήτως φύλου, δεν αποταμιεύει καθόλου χρήματα από το εισόδημά του και αυτοί που το κάνουν αποταμιεύουν μικροποσά. Επίσης, περισσότερο από το 1/2 των μεταναστών δεν αποστέλλει ούτε εμβάσματα στη χώρα καταγωγής, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τον ισχυρισμό ότι οι μετανάστες εξάγουν το συνάλλαγμα της χώρας υποδοχής. Και στην περίπτωση των εμβασμάτων τα ποσά που στέλνονται είναι κυρίως κάτω των 300 ευρώ. Παρατηρείται λοιπόν το εισόδημα των μεταναστών να καταναλώνεται κατά κύριο λόγο στο Ηράκλειο αυξάνοντας τα οφέλη και τονώνοντας τη ζήτηση στην τοπική αγορά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ. ΕΡΓΑΣΙΑ, ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ, ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

10.1 Εισαγωγή

Οι τελευταίες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου της έρευνας επικεντρώνονται στις απόψεις των μεταναστών για τους λόγους πρόσληψης των ξένων εργατών από τους Έλληνες εργοδότες, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στο Ηράκλειο και τέλος τις μελλοντικές τους επιδιώξεις..

Η προσφορά εργασίας στο ξένο εργατικό δυναμικό απορρέει από μία υπαρκτή οικονομική ανάγκη της πόλης. Με την ερώτηση «γιατί πιστεύετε ότι οι Έλληνες εργοδότες προσλαμβάνουν ξένους εργάτες;» επιδιώκεται να ερευνηθεί το πώς αντιλαμβάνονται και αξιολογούν οι ίδιοι οι μετανάστες την παρουσία τους στην αγορά εργασίας και κατ' επέκταση την προσφορά τους στην οικονομική ζωή πόλης.

Με την ερώτηση για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στο Ηράκλειο, ο ερωτώμενος καλείται να απαντήσει για το σύνολο των μεταναστών και όχι μόνο για τα δικά του προσωπικά προβλήματα που τυχόν αντιμετωπίζει. Επιδιώκεται λοιπόν, η διερεύνηση των προβλημάτων που προβάλλουν ως μέλη μίας συλλογικότητας, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στον κοινωνικοοικονομικό ιστό της πόλης. Με τις ερωτήσεις κλειστού τύπου, ο ερωτώμενος καλείται να επιλέξει εάν αυτά τα προβλήματα είναι εργασιακά, διαβίωσης, κοινωνικών σχέσεων και επικοινωνίας με τους ντόπιους ή νομιμοποίησής του. Από την απάντηση του ερωτώμενου διερευνάται, επίσης, το κατά πόσο το θέμα της νομιμοποίησης είναι το κυρίαρχο ζήτημα που τους απασχολεί, αναδεικνύοντας τη σημασία της άδειας νόμιμης παραμονής στη χώρα, η έλλειψη της οποίας, όπως επισημαίνει ο Δημουλάς,³⁵² συχνά ανακόπτει την αισιόδοξη προοπτική της ένταξης του μετανάστη στην Ελληνική κοινωνία.

Η τελευταία ερώτηση καταγράφει τις προσδοκίες αλλά και ενδεχομένως τις διεκδικήσεις τους για κοινωνική ανέλιξη.

10.2 Υποκειμενικές ερμηνείες της πρόσληψης των μεταναστών στην εργασία

Όπως προκύπτει από τα δεδομένα της έρευνας, ως πρώτο λόγο πρόσληψης στην εργασία, το 58,5% των ερωτώμενων θεωρεί ότι είναι η χαμηλή αμοιβή και το 27,2%

³⁵² Κ. Δημουλάς, «Παράμετροι ένταξης των οικονομικών μεταναστών...», ό.π., σσ. 273-286.

η αποδοτικότητά τους (βλ. Πίνακα 1). Οι γυναίκες σε σύγκριση με τους άνδρες θεωρούν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό τη χαμηλή αμοιβή (74,7%) ως λόγο πρόσληψης των μεταναστών από τους Έλληνες εργοδότες. Αντίστοιχα μειωμένο παρουσιάζεται το ποσοστό της αποδοτικότητας (11,4%). Αυτή η διαφοροποίηση αποδίδεται στο γεγονός των χαμηλότερων αποδοχών, όπως ήδη έχει αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, που κερδίζει το γυναικείο εργατικό δυναμικό.

Πίνακας 1
Λόγοι πρόσληψης των μεταναστών από τους Έλληνες εργοδότες
(Α' απάντηση)

ΛΟΓΟΙ	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΧΑΜΗΛΗ ΑΜΟΙΒΗ	169	54,3	59	74,7	228	58,5
ΕΙΝΑΙ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΙ	97	31,2	9	11,4	106	27,2
ΕΙΝΑΙ ΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΟΙ	4	1,3	0	0,0	4	1,0
ΔΕΝ ΒΡΙΣΚΟΥΝ ΈΛΛΗΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΔΙΑ ΔΟΥΛΕΙΑ	28	9,0	6	7,6	34	8,7
ΓΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΚΥΡΙΩΣ ΛΟΓΟΥΣ	0	0,0	1	1,3	1	0,3
ΕΙΝΑΙ ΕΥΕΛΙΚΤΟΙ ΣΤΗΝ ΔΟΥΛΕΙΑ ΤΟΥΣ (Δουλεύουν οπουδήποτε και οποτεδήποτε)	12	3,9	4	5,1	16	4,1
ΆΛΛΟ	1	0,3	0	0,0	1	0,3
ΣΥΝΟΛΟ	311	100,0	79	100,0	390	100,0

$\chi^2=22,872^a$ df=7 P= 0,002

Ως δεύτερος λόγος προβάλλεται και πάλι η αποδοτικότητα (31,1%) και ακολουθούν: η έλλειψη ελληνικού εργατικού δυναμικού με 29,7% και στο ό,τι οι μετανάστες είναι ευέλικτοι στην εργασία τους με 25,8% (βλ. Πίνακα 2). Σε αυτή την περίπτωση οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

Σύμφωνα με τα παραπάνω οι μετανάστες θεωρούν ότι είναι κατά κύριο λόγο φτηνοί και αποδοτικοί στην εργασία που αναλαμβάνουν. Θεωρούν, επίσης, ότι είναι ευέλικτο εργατικό δυναμικό, κάνοντας οποιαδήποτε εργασία τους ζητηθεί σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή και τέλος αναγκάιοι στην αγορά εργασίας, καθώς καλύπτουν κενές θέσεις εργασίας.

Πίνακας 2
Λόγοι πρόσληψης των μεταναστών από τους Έλληνες εργοδότες
(Β' απάντηση)

ΛΟΓΟΙ	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΧΑΜΗΛΗ ΑΜΟΙΒΗ	2	1,2	0	0,0	2	1,0
ΕΙΝΑΙ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΙ	49	29,3	16	38,1	65	31,1
ΕΙΝΑΙ ΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΟΙ	14	8,4	3	7,1	17	8,1
ΔΕΝ ΒΡΙΣΚΟΥΝ ΕΛΛΗΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΔΙΑ ΔΟΥΛΕΙΑ	46	27,5	16	38,1	62	29,7
ΓΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΚΥΡΙΩΣ ΛΟΓΟΥΣ	5	3,0	1	2,4	6	2,9
ΕΙΝΑΙ ΕΥΕΛΙΚΤΟΙ ΣΤΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ΤΟΥΣ (Δουλεύουν οπουδήποτε και οποτεδήποτε)	49	29,3	5	11,9	54	25,8
ΑΛΛΟ	2	1,2	1	2,4	3	1,4
ΣΥΝΟΛΟ	167	100,0	42	100,0	209	100,0

$$\chi^2=6,973^a \quad df=6 \quad P=0,323$$

10.3 Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στο Ηράκλειο

Τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στο Ηράκλειο τα συνδέουν με την εργασία τους. Οι συνθήκες εργασίας και ο μισθός με 23,2% βρίσκονται στην πρώτη θέση και ακολουθεί το πρόβλημα της εύρεσης εργασίας με 20,6% (βλ. Πίνακα 3). Παρατηρείται και πάλι ο μισθός να απασχολεί περισσότερο το γυναικείο πληθυσμό σε ποσοστό 30,4%, έναντι 21,4% του ανδρικού. Ενδιαφέρον προκαλεί ότι ο ανδρικός πληθυσμός στην πρώτη απάντησή του τονίζει εντονότερα το πρόβλημα της νομιμοποίησης με 18,1% και της επικοινωνίας και γλώσσας με 13,6%. Φαίνεται να είναι περισσότερο «ευάλωτος» στους ελέγχους της αστυνομίας, εξαιτίας της εργασίας του σε εξωτερικούς χώρους, όπως για παράδειγμα η οικοδομή. Επιπλέον το θέμα της επικοινωνίας φαίνεται να τον απασχολεί περισσότερο, καθώς η συνεργασία με άλλους συναδέλφους στο χώρο της εργασίας απαιτεί καλύτερη χρήση της γλώσσας. Οι γυναίκες από τη μεριά τους, εκτός από τα θέματα της εργασίας, τονίζουν το πρόβλημα της εμπιστοσύνης και της αποδοχής τους από τους ντόπιους κατοίκους με 15,2%. Συχνά το είδος της γυναικείας απασχόλησης προϋποθέτει την απεριόριστη εμπιστοσύνη της εργοδότης στο σπίτι της οποίας εργάζεται ως

καθαρίστρια ή οικιακή βοηθός, γεγονός που μπορεί να γεννήσει στις μετανάστριες το αίσθημα της έλλειψης εμπιστοσύνης και της μη αποδοχής.

Πίνακας 3
Τα σοβαρότερα προβλήματα των μεταναστών στο Ηράκλειο
(Α' απάντηση)

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΘΕΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (ΣΥΝΘΗΚΕΣ, ΜΙΣΘΟΣ)	66	21,4	24	30,4	90	23,2
ΕΥΡΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	62	20,1	18	22,8	80	20,6
ΑΣΦΑΛΙΣΗ	38	12,3	11	13,9	49	12,6
ΔΙΑΒΙΩΣΗ/ΣΤΕΓΑΣΗ	12	3,9	4	5,1	16	4,1
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ/ ΓΛΩΣΣΑ	42	13,6	3	3,8	45	11,6
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ/ ΑΠΟΔΟΧΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΝΤΟΠΙΟΥΣ	25	8,1	12	15,2	37	9,5
ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΤΩΝ ΝΤΟΠΙΩΝ	7	2,3	2	2,5	9	2,3
ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ	56	18,1	5	6,3	61	15,7
ΑΛΛΟ	1	0,3	0	0,0	1	0,3
ΣΥΝΟΛΟ	309	100,0	79	100,0	388	100,0

$\chi^2=17,148^a$ df=8 P= 0,029

Με τη δεύτερη απάντηση (βλ. Πίνακα 4) οι μετανάστες εκδηλώνουν κυρίως το πρόβλημα της νομιμοποίησής τους (34,2%). Ακολουθούν με μικρότερα ποσοστά τα προβλήματα σχέσεων ανάμεσα στους ντόπιους κατοίκους και στους μετανάστες. Η νοοτροπία των ντόπιων με 15,2%, η εμπιστοσύνη/αποδοχή με 13% καθώς και η επικοινωνία/ γλώσσα με 12,5% είναι τα κυριότερα ζητήματα που τους απασχολούν. Και σε αυτή την περίπτωση οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

Διαφορετική όμως αντίληψη για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες έχουν οι διαφορετικές εθνότητες του δείγματος, γεγονός που καταδεικνύει τα διαφορετικά ζητήματα που τις απασχολούν. Οι μετανάστες από τις «Βαλκανικές χώρες» προτάσσουν τα εργασιακά προβλήματα (52,2%), από τις «χώρες του Τρίτου Κόσμου» το πρόβλημα της νομιμοποίησης (38,6%) και της επικοινωνίας/γλώσσας (21,7%) και τέλος από τις «χώρες τις Ανατολικής Ευρώπης» την ασφάλιση (22,6%), την εύρεση εργασίας (19,4%) και την επικοινωνία/γλώσσα (19,4%).

Πίνακας 4
Τα σοβαρότερα προβλήματα των μεταναστών στο Ηράκλειο
(Β' απάντηση)

	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%
ΕΥΡΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	12	8,4	1	2,4	13	7,1
ΑΣΦΑΛΙΣΗ	11	7,7	7	17,1	18	9,8
ΔΙΑΒΙΩΣΗ/ΣΤΕΓΑΣΗ	10	7,0	3	7,3	13	7,1
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ/ ΓΛΩΣΣΑ	16	11,2	7	17,1	23	12,5
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ/ ΑΠΟΔΟΧΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΝΤΟΠΙΟΥΣ	17	11,9	7	17,1	24	13,0
ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΤΩΝ ΝΤΟΠΙΩΝ	23	16,1	5	12,2	28	15,2
ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ	52	36,4	11	26,8	63	34,2
ΑΛΛΟ	2	1,4	0	0,0	2	1,1
ΣΥΝΟΛΟ	143	100,0	41	100,0	184	100,0

$\chi^2=7,745^a$ df=7 P= 0,356

10.4 Μελλοντικές προσδοκίες των μεταναστών

Από τα ευρήματα της έρευνας προκύπτει ότι οι στάσεις τους για τις μελλοντικές προσδοκίες δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Εντούτοις οι απαντήσεις από τους μετανάστες διαφορετικών εθνοτήτων παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις. Το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών (38,1%) θα επιθυμούσε μελλοντικά να επιστρέψει στην πατρίδα του. Ακολουθούν οι μετανάστες που επιθυμούν να βελτιώσουν τα εργασιακά τους ζητήματα και να αποκτήσουν καλύτερη ποιότητα ζωής με 19,8% και 16,2% αντίστοιχα (βλ. Πίνακα 5). Για άλλη μία φορά φαίνεται ότι το ζήτημα της άδειας νόμιμης παραμονής δεν είναι στις άμεσες προτεραιότητές τους. Μόλις το 8% επιθυμεί να πάρει άδεια παραμονής και εργασίας, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο μεγαλύτερος αριθμός μεταναστών βρίσκεται πλέον επίσημα στην Ελλάδα.

Οι μετανάστες των «Βαλκανικών χωρών» σε ποσοστό 42,5% επιθυμούν μελλοντικά να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Το 21,5% επιθυμεί να βελτιωθούν τα εργασιακά του και το 16% να αποκτήσει καλύτερη ποιότητα ζωής.

Για τους μετανάστες των «χωρών του Τρίτου Κόσμου» η επιθυμία επιστροφής στην πατρίδα αν και είναι στην πρώτη θέση καταγράφει μικρότερο ποσοστό (31,3%). Αντιθέτως το ζήτημα της άδειας παραμονής τίθεται σε μεγαλύτερο ποσοστό σε

σύγκριση με τις άλλες κατηγορίες εθνοτήτων. Προηγείται μάλιστα και των εργασιακών ζητημάτων που τους απασχολούν, καθώς το 18,1% επιθυμεί να πάρει άδεια παραμονής, το 16,9% να αποκτήσει καλύτερη ποιότητα ζωής και το 15,7% να βελτιώσει τα εργασιακά του ζητήματα. Επίσης, ενδιαφέρον προκαλεί το μεγάλο ποσοστό των ατόμων που επιθυμούν μελλοντικά να πάνε σε μια άλλη χώρα (13,3%).

Για τους μετανάστες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης δεν υπάρχει η ίδια επιθυμία επιστροφής στην πατρίδα. Πρωτίστως επιθυμούν μελλοντικά να φέρουν εδώ την οικογένειά τους σε ποσοστό 23,3% και δευτερεύοντος να βελτιωθούν τα εργασιακά τους, να αποκτήσουν καλύτερη ποιότητα ζωής και να επιστρέψουν στην πατρίδα τους με ποσοστό 16,7% αντίστοιχα.

Πίνακας 5
Τι θα επιθυμούσατε μελλοντικά;

	ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ		ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ		ΠΡΩΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
ΝΑ ΒΕΛΤΙΩΘΟΥΝ ΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΚΑ ΜΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΑ	59	21,5	13	15,7	5	16,7	77	19,8
ΝΑ ΑΠΟΚΤΗΣΩ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	9	3,3	0	0,0	3	10,0	12	3,1
ΝΑ ΑΠΟΚΤΗΣΩ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ	44	16,0	14	16,9	5	16,7	63	16,2
ΝΑ ΠΑΡΩ ΑΔΕΙΑ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	12	4,4	15	18,1	4	13,3	31	8,0
ΝΑ ΦΕΡΩ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΜΟΥ	21	7,6	3	3,6	7	23,3	31	8,0
ΝΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΩ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΜΟΥ	117	42,5	26	31,3	5	16,7	148	38,1
ΝΑ ΠΑΩ ΣΕ ΑΛΛΗ ΧΩΡΑ	7	2,5	11	13,3	1	3,3	19	4,9
ΑΛΛΟ	6	2,2	1	1,2	0	0,0	7	1,8
ΣΥΝΟΛΟ	275	100,0	83	100,0	30	100,0	388	100,0

$\chi^2=57,580^a$ df =14 P= 0,000

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η επιστροφή στην πατρίδα, αν και για τους μετανάστες της Ανατολικής Ευρώπης έχει δευτερεύουσα σημασία, ένα μεγάλο μέρος

των μεταναστών το επιθυμεί. Αυτό το ποσοστό αντιπροσωπεύει τόσο τους έγγαμους όσο και τους άγαμους. Παρατηρείται ότι το 42,7% των εγγάμων και το 32,7% των άγαμων επιθυμούν να επιστρέψουν μελλοντικά στον τόπο τους.

Η βελτίωση των εργασιακών ζητημάτων, το δεύτερο σε σειρά προτεραιότητας πρόβλημα, απασχολεί περισσότερο τους άγαμους (25,5%) από τους έγγαμους (14,6%). Φαίνεται ότι οι έγγαμοι έχουν βελτιώσει περισσότερο την εργασιακή τους κατάσταση, γεγονός που τους επέτρεψε να φέρουν και την οικογένειά τους στο Ηράκλειο.

Η επιθυμία της καλύτερης ποιότητας ζωής δεν διαφοροποιείται από κατηγορία σε κατηγορία εθνοτήτων. Παρατηρείται, όμως, περισσότερο στους έγγαμους μετανάστες (19,1%) που ζουν με την οικογένειά τους στο Ηράκλειο από ό,τι στους άγαμους (13,3%), καθώς η καλύτερη ποιότητα ζωής προϋποθέτει τη βελτίωση των εργασιακών ζητημάτων.

Η επιθυμία να έλθει και η οικογένειά τους στο Ηράκλειο, εκδηλώνεται κυρίως από τις μετανάστριες της Ανατολικής Ευρώπης. Το 27,8% των γυναικών έναντι του 16,7% των ανδρών εκφράζει αυτή την επιθυμία. Όπως ήδη έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο ένας σημαντικός αριθμός γυναικών, που προέρχεται κυρίως από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μεταναστεύουν από μόνες τους. Αυτές οι γυναίκες σχεδιάζουν μία μακρόχρονη παραμονή στο Ηράκλειο και ευελπιστούν να έλθει και η οικογένειά τους.

Το ζήτημα της άδειας παραμονής και εργασίας καθώς και η επιθυμία να μεταναστεύσουν σε μία άλλη χώρα αφορά περισσότερο τους άγαμους μετανάστες των «χωρών του Τρίτου Κόσμου». Είναι η κατηγορία, που χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις, διευκολύνεται στη μετακίνησή της σε άλλη χώρα της Ευρώπης ή της Αμερικής, καθώς το θέμα της παραμονής της παραμένει σε εκκρεμότητα.

Τέλος, η απόκτηση κοινωνικών σχέσεων δεν βρίσκεται στις άμεσες προτεραιότητές τους. Αναγνωρίζουν ότι άλλες είναι οι άμεσες ανάγκες που πρέπει να καλυφθούν, όπως τα θέματα εργασίας, τα οποία είναι βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη του κοινωνικού status και την απόκτηση των κοινωνικών σχέσεων.

10.5 Συμπεράσματα

Οι μετανάστες συνειδητοποιούν ότι η παρουσία τους στην αγορά εργασίας της πόλης προκύπτει ως αναγκαιότητα. Θεωρούν τους εαυτούς τους ως φτηνό και

αποδοτικό εργατικό δυναμικό το οποίο δεν είναι ανταγωνιστικό του ντόπιου δυναμικού, καθώς οι εργοδότες δεν βρίσκουν Έλληνες για να κάνουν την ίδια εργασία. Ένα επιπλέον πλεονέκτημά τους θεωρούν την ευελιξία. Κάνουν κάθε εργασία που μπορεί να τους ζητηθεί οποιαδήποτε ώρα και ημέρα της εβδομάδας.

Τα εργασιακά ζητήματα βρίσκονται στην πρώτη θέση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες. Ακολουθεί κυρίως για τους άνδρες το πρόβλημα της νόμιμης παραμονής τους και η δυσκολία της επικοινωνίας με τους ντόπιους, λόγω γλώσσας. Οι γυναίκες περισσότερο ευαίσθητες, θέτουν από τη μεριά τους το πρόβλημα της έλλειψης εμπιστοσύνης και αποδοχής από τους κατοίκους της πόλης. Επίσης η νοοτροπία των Ελλήνων, αν και σε δεύτερη μοίρα, τίθεται ως πρόβλημα που δυσχεραίνει τις σχέσεις ανάμεσά τους. Αντιθέτως, παρατηρείται το θέμα της διαβίωσης και στέγασης να έχει λυθεί από τη μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών.

Κάθε μετανάστης ζει με την προσδοκία επιστροφής του στην πατρίδα του. Το ίδιο εκφράζουν και οι ερωτώμενοι του δείγματος. Με μικρότερο ποσοστό ακολουθεί η επιθυμία να βελτιωθούν τα εργασιακά τους ζητήματα και η επιθυμία απόκτησης καλύτερης ποιότητας ζωής. Παρατηρείται ότι κάθε κατηγορία εθνοτήτων, αναλόγως την οικογενειακή και οικονομική της κατάσταση, προτάσσει με τη δική της σειρά προτεραιότητας τις επιδιώξεις της. Οι μετανάστες των «Βαλκανικών χωρών» να βελτιώσουν τα εργασιακά τους ζητήματα, οι μετανάστες των «χωρών του Τρίτου Κόσμου» να πάρουν άδεια παραμονής και εργασίας και τέλος οι μετανάστες των «πρώην κομμουνιστικών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης» να φέρουν την οικογένειά τους από τη χώρα καταγωγής.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

11.1 Στόχοι

Η επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων και η αναλυτική διαδικασία δημιούργησαν επιπρόσθετα ερωτήματα, τα οποία επικέντρωσαν το ερευνητικό ενδιαφέρον στο να γίνει κατανοητό και να απαντηθεί το πώς, το γιατί, μέσα από ποιες διαδικασίες και κάτω από ποιες συνθήκες προέκυψαν τα φαινόμενα και οι σχέσεις που καταγράφονται σε αυτά. Τα σημαντικότερα από αυτά τα ερωτήματα, τα οποία έχουν ήδη διατυπωθεί στα κεφάλαια της ποσοτικής έρευνας, είναι τα εξής:

- Ποιες συνθήκες γεννούν τη γυναικεία μετανάστευση και ποια τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της που τη διαφοροποιούν από την ανδρική;
- Ποιος ο ρόλος των μεταναστευτικών δικτύων στις διαφοροποιημένες μεταναστευτικές ροές που παρατηρούνται στην πόλη του Ηρακλείου και ποια η επίδρασή τους στην επιλογή της πόλης του Ηρακλείου ως τόπου προορισμού;
- Ποια η σημασία της εγκατάστασης της οικογένειας του μετανάστη στη χώρα υποδοχής και σε ποιο βαθμό ο ερχομός της συζύγου και των παιδιών του μετανάστη επιδρούν στην αλλαγή του μεταναστευτικού σχεδίου;
- Ποιοι λόγοι οδήγησαν τα μεσαία και υψηλά κοινωνικά στρώματα των χωρών αποστολής στη μετανάστευση και αν αυτοί οι λόγοι είναι οι ίδιοι με τους λόγους των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Επίσης, τίθεται το ερώτημα: γιατί η ανοδική κοινωνική κινητικότητα που παρατηρείται σε μία κατηγορία μεταναστών δεν ήταν ικανή συνθήκη για να συγκρατήσει αυτούς τους μετανάστες στη χώρα καταγωγής;
- Σε ποιο βαθμό τα κοινωνικά στρώματα των μεταναστών που διαθέτουν ένα μεγαλύτερο εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κεφάλαιο έχουν μεγαλύτερες ευκαιρίες ένταξης στην αγορά εργασίας της πόλης; Ιδιαίτερα για το γυναικείο εργατικό δυναμικό, το ερώτημα που τίθεται είναι αν η μεγαλύτερη εργασιακή εμπειρία που διαθέτουν οι μετανάστριες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης τις υποβοηθά στο να ξεπερνούν ευκολότερα τις δυσκολίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας της πόλης.

- Γιατί οι μετανάστες που έχουν υποστεί μία επιδείνωση της επαγγελματικής και κοινωνικής τους θέσης στο Ηράκλειο, δεν επιστρέφουν στη χώρα αποστολής;
- Τέλος, αυτό που θα πρέπει να αναζητηθεί στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας είναι οι λόγοι εκείνοι που καθιστούν εργασιακά ευάλωτους τους μετανάστες, εγκλωβίζοντάς τους στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας αγνοώντας το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τους κεφάλαιο.

Η απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων ανέδειξε νέους προβληματισμούς και οδήγησε στη διεξαγωγή μίας συμπληρωματικής ποιοτικής προσέγγισης, που έχει ως στόχο τη βαθύτερη διερεύνηση του ζητήματος της ένταξης των μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου. Έτσι έδωσε τη δυνατότητα να κατανοηθεί σε βάθος ο τρόπος με τον οποίο οι μετανάστες νοηματοδοτούν τις συνθήκες ένταξής τους τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Ειδικότερα, μέσα από αυτή τη δεύτερη ερευνητική προσέγγιση επιδιώκεται να μελετηθεί το πώς οι μετανάστες:

- Ερμηνεύουν το παρελθόν και το παρόν τους.
- Αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στην πόλη.
- Διαχειρίζονται και ερμηνεύουν ζητήματα της ταυτότητάς τους.
- Εκφράζουν τις προσδοκίες και τα μελλοντικά τους σχέδια.
- Αξιολογούν την εμπειρία της μετανάστευσής τους.

Όπως έχει αναφερθεί στο θεωρητικό μέρος, η ιστορία του μετανάστη δεν έχει ως σημείο εκκίνησης τη στιγμή της άφιξής του στη χώρα υποδοχής αλλά συνδέεται και με τον τόπο καταγωγής. Όπως αναφέρει ο Νιτσιάκος,³⁵³ «υπάρχει ένα «πριν» κι ένα «μετά» της μετανάστευσης, που δεν διαχωρίζονται, εφόσον οι δεσμοί των μεταναστών με τη χώρα τους, συνήθως δεν αποκόπτονται ποτέ». Η ιστορία της ατομικής πορείας του κάθε μετανάστη πριν τη μετανάστευση κάνει κατανοητή σε μεγάλο βαθμό τη σημερινή κατάστασή του. Η παρουσία του στη χώρα υποδοχής είναι το αποτέλεσμα μίας ατομικής και συλλογικής ιστορίας, βάση της οποίας ερμηνεύει τις καταστάσεις που βιώνει, προσεγγίζει το παρόν και σχεδιάζει το μέλλον του. Για το λόγο αυτό, όπως τονίζει ο Sayad, «κάθε μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου, που αγνοεί τις καταστάσεις της χώρας καταγωγής, είναι καταδικασμένη

³⁵³ Β. Νιτσιάκος, *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2003, σ. 19.

να δώσει στο μεταναστευτικό φαινόμενο μία μερική και εθνοκεντρική προσέγγιση».³⁵⁴

Η ερμηνεία, λοιπόν, του παρελθόντος έχει ως στόχο να συνδεθεί με την ερμηνεία της μετανάστευσης. Με αυτό τον τρόπο θα επιδιωχθεί να μελετηθεί η διαδικασία της μετανάστευσης και ιδιαίτερα οι συνθήκες που ώθησαν τους μετανάστες να φύγουν από τη χώρα τους. Πρόκειται, δηλαδή, να διερευνηθεί το ερώτημα τού πώς παίρνει κάποιος την απόφαση να μεταναστεύσει και, επίσης, πώς επιδιώκει να υλοποιήσει το αρχικό μεταναστευτικό σχέδιο.

Ακολούθως, μέσω της ερμηνείας του παρόντος θα επιχειρηθεί να προσδιοριστεί η σχέση των μεταναστών με τη νέα κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα και τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν και ερμηνεύουν τη νέα κοινωνική εμπειρία στη χώρα υποδοχής και την ένταξή τους στην πόλη. Στο θεωρητικό μέρος έχει διευκρινιστεί ότι οι παράγοντες που καθορίζουν την ένταξη των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, είναι ο χρόνος παραμονής, οι όροι εισόδου και παραμονής στη χώρα με τον επίσημο ή όχι χαρακτήρα τους, η εκμάθηση της γλώσσας, το εκπαιδευτικό επίπεδο, η συμμετοχή στην απασχόληση και οι διαδρομές απασχόλησης στη χώρα υποδοχής. Επιπλέον, η ισότητα πρόσβασης στις δημόσιες και κοινωνικές υπηρεσίες σε σύγκριση με τον ντόπιο πληθυσμό, η σταθερότητα στην κατοικία και ό,τι άλλο εντάσσεται στο δημόσιο βίο, η συνένωση της οικογένειας, καθώς και η πολιτισμική και θρησκευτική ιδιαιτερότητα, παίζουν σημαντικό ρόλο. Τέλος, οι σχέσεις με τους συλλόγους, οι άτυπες κοινωνικές σχέσεις, τα κοινωνικά δίκτυα και, γενικότερα, η σχέση με την κοινωνία υποδοχής και τους γηγενείς, έχουν τη δική τους σημασία στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών.³⁵⁵

Στο δεύτερο στόχο, που αφορά το πώς αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στο Ηράκλειο, επιδιώκεται να μελετηθούν οι προσλαμβάνουσες που έχουν από την πόλη. Πώς βλέπουν και τοποθετούν τον εαυτό τους στο δημόσιο χώρο και στις διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής καθημερινότητας στην πόλη. Ιδιαίτερο βάρος θα δοθεί στη διερεύνηση των διαδρομών τους μέσα στην πόλη, στα σημεία αναφοράς τους (π.χ. στέκια κ.λπ.) και στο νόημα που δίνουν σε αυτά. Αισθάνονται ότι διαμορφώνουν κάποιους δικούς τους χώρους στην πόλη; Υπάρχει η αίσθηση της κοινότητας ή της γειτονιάς;

³⁵⁴ A. Sayad, "Les trois ages de l'émigration", in A. Sayad, *La double absence*, Paris, Seuil, 1999, p. 56.

³⁵⁵ Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές κοινωνικής ένταξης...», ό.π., σσ. 295-296.

Ο τρίτος στόχος επικεντρώνεται στη συγκρότηση της ταυτότητά τους και πώς τη διαχειρίζονται στο πλαίσιο της στρατηγικής της επιβίωσης και της κοινωνικής τους ένταξης. Οι συλλογικές ταυτότητες είναι αποτέλεσμα μίας συνεχούς διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε διαφορετικά υποκείμενα που επιδιώκουν την κοινωνική αναγνώριση. Σε αυτή τη βάση διαμορφώνονται, αλλάζουν, ενισχύονται ή χάνονται στη χώρα υποδοχής μέσα από τις νέες κοινωνικές εμπειρίες. Σε ποιο βαθμό οι μετανάστες αποκόπτονται από συμπεριφορές και αξίες του προηγούμενου περιβάλλοντος και διαμορφώνουν νέες πρακτικές και παραστάσεις που αφορούν στην καθημερινή τους ζωή;

Τέλος, η έρευνα επικεντρώνεται στο πώς αξιολογούν οι ίδιοι την απόφασή τους να μεταναστεύσουν, στις προσδοκίες και στα μελλοντικά τους σχέδια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς οι νέες μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης επιδρούν στη διαμόρφωση ή στην αλλαγή του αρχικού μεταναστευτικού σχεδίου ζωής.

11.2 Μεθοδολογικό πλαίσιο

Η επιλογή της ποιοτικής μεθόδου, για τη διεξαγωγή της δεύτερης ερευνητικής προσέγγισης, έγινε ώστε να δοθεί έμφαση στο νόημα, στις εμπειρίες, στις ατομικές και συλλογικές στρατηγικές, καθώς και στους μηχανισμούς ένταξης των μεταναστών στην κοινωνική και εργασιακή ζωή της πόλης. Με αυτή τη μέθοδο ο ερωτώμενος έχει τη δυνατότητα να δώσει τις δικές του περιγραφές και ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας την οποία βιώνει. Από την άλλη μεριά, όπως επισημαίνει η Κυριαζή, προσφέρεται η δυνατότητα στον ερευνητή να κατανοήσει τα κοινωνικά φαινόμενα με βάση την ερμηνεία που αποδίδουν στις κοινωνικές καταστάσεις τα δρώντα υποκείμενα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο η ερμηνεία αυτή επηρεάζει κατόπιν τη συμπεριφορά τους. Έτσι ο ερευνητής τοποθετεί τον εαυτό του στη θέση του υποκειμένου και εξετάζει και κατανοεί τον κόσμο μέσα από τα μάτια και την αντίληψη των κοινωνικών υποκειμένων.³⁵⁶

Ο Ιωσηφίδης τονίζει ότι, η εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου εξαρτάται από την επιλογή του ερευνητή «να διερευνήσει και να αναλύσει τη δομή και τη λειτουργία των κοινωνικών φαινομένων, των ομάδων και των καταστάσεων καθώς και των κοινωνικών σχέσεων (αίτια, συσχετίσεις, συνέπειες) που τα χαρακτηρίζουν

³⁵⁶ Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα...*, ό.π., σ. 246.

και όχι την απλή αναγωγή τους σε μετρήσιμες ποσότητες». ³⁵⁷ Στην περίπτωση της ποιοτικής έρευνας ο «σκοπός του ερευνητή δεν είναι ο έλεγχος μίας ήδη υπάρχουσας θεωρίας, όπως είναι στην περίπτωση της ποσοτικής έρευνας, αλλά η ανεύρεση και η συνεχής αποσαφήνιση θεωρητικών εννοιών που συνοψίζουν το υπό μελέτη φαινόμενο και βάσει των οποίων συγκροτείται η θεωρία.» ³⁵⁸

Ο ποιοτικός προσανατολισμός της έρευνας οδήγησε στην επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης, ως μεθοδολογικό εργαλείο άντλησης πληροφοριών στο ερευνητικό πεδίο. Η εφαρμογή αυτής της τεχνικής συλλογής στοιχείων θεωρήθηκε καταλληλότερη σε σύγκριση με άλλες τεχνικές, όπως είναι η βιογραφική-αφηγηματική ή η δομημένη συνέντευξη, για τους παρακάτω λόγους: Πρώτον, διότι επιδιώκει τη διερεύνηση συγκεκριμένων θεμάτων που βρίσκονται στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος και όχι ολόκληρη την ιστορία ζωής του ερωτώμενου που επιτυγχάνεται με την αφήγηση ζωής, ακολουθώντας μία μεθοδολογική στρατηγική επικεντρωμένη στη θεματική ανάλυση και όχι σε μία μορφολογική ή δομική περιγραφή. ³⁵⁹ Δεύτερον, η δομημένη συνέντευξη θα περιόριζε την ανάλυση σε βάθος των υπό διερεύνηση θεμάτων καθώς αυτός ο τύπος συνέντευξης, όπως σημειώνει ο Ιωσηφίδης, «βασίζεται σε ένα αυστηρά προκαθορισμένο σύνολο ερωτήσεων το οποίο τίθεται σε όλους τους ερωτώμενους με τον ίδιο τρόπο. Οι ερωτήσεις σε αυτό τον τύπο συνέντευξης είναι προκαθορισμένες, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη σειρά με την οποία ακολουθεί η μία την άλλη». ³⁶⁰

Ο Ιωσηφίδης τονίζει ότι «η ημιδομημένη συνέντευξη χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων, αλλά παρουσιάζει πολύ περισσότερη ευελιξία ως προς τη σειρά των ερωτήσεων, ως προς την τροποποίηση του περιεχομένου των ερωτήσεων ανάλογα με τον ερωτώμενο και ως προς την προσθαφαίρεση ερωτήσεων και θεμάτων για συζήτηση». Ο ερευνητής παρεμβαίνει εκεί όπου χρειάζεται για να εκμαιεύσει περισσότερες πληροφορίες ή να προκαλέσει άλλο θέμα συζήτησης. Έτσι, όπως λέει η Bell, δίνεται, αφενός, η ελευθερία στον ερωτώμενο να μιλήσει για ό,τι

³⁵⁷Θ. Ιωσηφίδης, *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική, 2003, σ. 17.

³⁵⁸Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα...*, ό.π., σ. 247.

³⁵⁹ Για τα στάδια ανάλυσης της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης, βλ. σχετικά: Γ. Τσιώλης, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική, 2006, σσ. 203-212.

³⁶⁰Θ. Ιωσηφίδης, *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων...*, ό.π., σ. 40.

έχει κεντρική σημασία για εκείνον και, αφετέρου, η δυνατότητα στον ερευνητή να καλύψει τα θέματα που θεωρούνται σημαντικά στη μελέτη.³⁶¹

Ακολούθησε ο σχεδιασμός ενός οδηγού συνέντευξης,³⁶² ο οποίος βασίστηκε στις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου αντικειμένου μελέτης και περιελάμβανε τις παρακάτω πέντε θεματικές ενότητες.

Η πρώτη ενότητα αφορά τα βασικά κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου. Τα κύρια σημεία της επικεντρώνονται στην περιγραφή της ζωής στη χώρα προέλευσης, στους λόγους που οδήγησαν στη μετανάστευση, στα πρόσωπα και στα δίκτυα από τα οποία άντλησε τις πληροφορίες και στα οποία στηρίχθηκε για να κάνει πράξη την απόφασή του, καθώς επίσης και τα μελλοντικά του σχέδια και τις προσδοκίες αυτής της απόφασης. Τέλος, αυτή η ενότητα αναφέρεται στο ταξίδι και στις συνθήκες εισόδου στην Ελλάδα.

Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει την προσωπική εμπειρία του μετανάστη ζώντας στο Ηράκλειο. Βασικά σημεία είναι η περιγραφή της κοινωνικοοικονομικής του τροχιάς, η οργάνωση της προσωπικής και οικογενειακής του ζωής και, γενικότερα, η κοινωνική του ένταξη. Οι σχέσεις του στον εργασιακό και κοινωνικό του περίγυρο, καθώς και η επαφή του με τις υπηρεσίες. Τέλος, σε αυτήν την ενότητα διερευνώνται οι απόψεις του ερωτώμενου για τη ζωή των μεταναστών στο Ηράκλειο, τις σχέσεις τους με τους γηγενείς, καθώς και με τους μετανάστες των άλλων εθνικοτήτων.

Το τρίτο μέρος αφορά τη σχέση του ερωτώμενου με την πόλη και την παρουσία του στο δημόσιο χώρο. Το κύριο σημείο στην ενότητα αυτή είναι η κατανομή του κοινωνικού χρόνου και πώς αυτός αξιοποιείται στο πλαίσιο της συλλογικής ζωής της πόλης, μέσω της αποτύπωσης των διαδρομών και της ενεργοποίησης των δικτύων του.

Η τέταρτη ενότητα σχετίζεται με θέματα ταυτότητας. Με ποιον τρόπο ερμηνεύει σήμερα τη σχέση του με το πολιτισμικό σύστημα της χώρας καταγωγής και πώς αντιλαμβάνεται τη συγκρότηση της νέας του ταυτότητας; Σε ποια ζητήματα αντιλαμβάνεται ότι έχει επηρεαστεί περισσότερο από τις αξίες και τα πρότυπα της χώρας υποδοχής; Τέλος, πώς βλέπει τον εαυτό του στην κοινωνία της πόλης που ζει.

³⁶¹ Για τον τύπο ημιδομημένης συνέντευξης, βλ. σχετικά: J. Bell, *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Gutenberg, 2001, σ. 147 · C. Robson, *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, ό.π. σσ. 321,330-333.

³⁶² Για ένα περιεκτικό οδηγό συνέντευξης, βλ. σχετικά: Θ. Ιωσηφίδης, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική, 2008, σσ. 49-58 · P. Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα, Πλέθρον, 2002, σσ. 371-385.

Η πέμπτη ενότητα περιλαμβάνει τα οφέλη από τη μετανάστευση, αν πραγματοποιήθηκαν οι επιδιώξεις του και, τέλος, πώς βλέπει τα στρατηγικά του σχέδια για τη μελλοντική ζωή.

Σε κάθε μία από τις παραπάνω ενότητες υπήρχαν ορισμένες αρχικές - εισαγωγικές ερωτήσεις. Στη διάρκεια, όμως, της συνέντευξης χρειάστηκε να γίνουν περισσότερες διευκρινιστικές ερωτήσεις, είτε για να γίνει καλύτερα κατανοητή η λογική του ερωτώμενου, είτε όταν δίνονταν πληροφορίες για ζητήματα που δεν είχαν συμπεριληφθεί στον αρχικό σχεδιασμό του οδηγού συνέντευξης. Στην πράξη αυτός ο οδηγός βοήθησε στο να ελέγχεται η διαδικασία της συζήτησης και να γίνεται επαναφορά στη θεματολογία που ενδιέφερε, στις περιπτώσεις που ο ερωτώμενος προχωρούσε σε ζητήματα που δεν ήταν του ενδιαφέροντος της έρευνας. Όμως δεν ακολουθήθηκε πιστά αυτός ο οδηγός. Χωρίς να εγκαταλειφθούν οι γενικοί άξονές του, δεν υιοθετήθηκε με την πλήρη, συγκροτημένη μορφή του. Έτσι, επιτράπηκε στους ερωτώμενους να εκφραστούν πιο ελεύθερα, αφήνοντας, όσο ήταν δυνατόν, έναν ελεύθερο χώρο, αφενός για να δοθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για τα ζητήματα που ενδιέφεραν τους στόχους της έρευνας και, αφετέρου, για να δημιουργηθούν οι αναγκαίες προϋποθέσεις ώστε να αισθανθούν άνετα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

11.3 Η διεξαγωγή της έρευνας

Μετά το σχεδιασμό του οδηγού έρευνας ακολούθησε η πρόσβαση στο πεδίο και η επαφή με τους μετανάστες. Ο πληθυσμός της έρευνας είχε ήδη προσδιοριστεί στην ποσοτική έρευνα. Τώρα ο προβληματισμός ήταν να δημιουργηθούν όσο το δυνατόν καλύτερες προϋποθέσεις πρόσβασης στο πεδίο και προσέγγισης των ερευνητικών υποκειμένων. Αν και υπήρχε ήδη η εμπειρία της ποσοτικής έρευνας, θεωρήθηκε ότι η συνέντευξη απαιτεί μεγαλύτερη προσπάθεια για τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης. Σε αυτή την περίπτωση ο μετανάστης δεν θα απαντούσε σε ένα ερωτηματολόγιο, με κατά βάση ερωτήσεις κλειστού τύπου. Το περιεχόμενο της συνέντευξης θα επικεντρωνόταν σε πολύπλευρα θέματα που απαιτούν βαθύτερη διερεύνηση, πολλές φορές σε ευαίσθητα ζητήματα που συνδέονται με την προσωπική και οικογενειακή ζωή, τις αξίες και τις προσωπικές του στάσεις.

Για το λόγο αυτό, πρώτο μέλημα του ερευνητή ήταν να έλθει σε επαφή με «ανθρώπους κλειδιά» διαφόρων εθνικοτήτων, οι οποίοι, αφενός, γνώριζαν μετανάστες με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που αναζητούνταν και, αφετέρου, το κύρος τους θα βοηθούσε να αναπτυχθεί ανάμεσα στον ερευνητή και τους ερωτώμενους αίσθημα εμπιστοσύνης. Τα ερευνητικά υποκείμενα αναζητήθηκαν σε χώρους όπου συχνάζουν μετανάστες, όπως σε κάποια καφενεία και σε εκκλησιαστικούς χώρους των διαφόρων δογμάτων. Ιδιαίτερα χρήσιμοι αποδείχτηκαν κάποιοι λιγοστοί μετανάστες, οι οποίοι ήταν ιδιοκτήτες μικρών super-market. Παρατηρήθηκε ότι από τα μαγαζιά τους ψώνιζαν πολλοί μετανάστες διαφόρων εθνικοτήτων και οι ιδιοκτήτες είχαν αναπτύξει προσωπικές σχέσεις με τους περισσότερους από τους πελάτες τους. Αυτά τα μαγαζιά μετατρέπονταν σε τόπο συνάντησης των μεταναστών. Συχνά σχηματίζονταν μικρές παρέες μεταναστών, μέσα και έξω από αυτά τα super-market, οι οποίοι με τα ψώνια στο χέρι μιλούσαν με τους συμπατριώτες τους για αρκετή ώρα. Τέλος, σημαντική υπήρξε η συμβολή κάποιων Ελλήνων εργοδοτών, κυρίως γυναικών, οι οποίοι γνώριζαν μετανάστες.

Οι πρώτες επαφές που υπήρξαν με τους ερωτώμενους είχαν διερευνητικό χαρακτήρα. Συχνά ο ερευνητής κάθονταν με τον ερωτώμενο σε κάποιο καφενείο, του εξηγούσε τους στόχους της έρευνας και επεδίωκε μέσα από μία απλή διερευνητική συζήτηση να δημιουργηθεί ένα κλίμα εμπιστοσύνης ανάμεσα τους.³⁶³ Το ραντεβού για τη συνέντευξη οριζόταν μία άλλη μέρα. Ο χώρος συνάντησης ήταν συχνά το σπίτι του ερωτώμενου ή κάποιο καφενείο στο οποίο όμως υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες (απουσία θορύβου, μουσικής), για να υπάρχει άνεση στη συζήτηση και να μην αποσπάται η προσοχή. Ένα άλλο βασικό μέλημα ήταν να μην υπάρχουν εξωτερικές παρεμβάσεις κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ούτε παρακολούθησή της από άλλους θαμώνες του καφενείου, έτσι ώστε ο πληροφορητής να μην επηρεάζεται από τρίτους. Με το τέλος της συνέντευξης αρκετοί μετανάστες προθυμοποιούνταν να μας γνωρίσουν και σε άλλους συμπατριώτες τους.

Χρησιμοποιώντας αυτή τη μέθοδο δεν υπήρξαν πολλές αρνήσεις. Όταν οι «άνθρωποι κλειδιά» σύστηναν κάποιο μετανάστη στον ερευνητή, συνήθως αυτός έδειχνε πρόθυμος για συνεργασία. Εντούτοις δυσκολίες παρουσιάστηκαν με τους ανεπίσημους μετανάστες. Αφενός, εξαιτίας της δυσκολίας εντοπισμού τους και,

³⁶³ Για τη συμπεριφορά του συνεντευκτή βλ. σχετικά: Β. Φίλιας (Γενική εποπτεία), *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, Gutenberg, 1996, σσ. 142-143.

αφετέρου, εξαιτίας των αρνήσεων να συνεργαστούν. Οι αρνήσεις αυτές απορρέουν από τη γενικότερη ανασφάλεια που νοιώθουν οι ανεπίσημοι μετανάστες, λόγω της έλλειψης νόμιμου status που να διασφαλίζει την παρουσία τους στη χώρα υποδοχής. Αυτός είναι και ο λόγος που τους εμποδίζει να διευρύνουν τα κοινωνικά τους δίκτυα, κάνοντας δυσκολότερο τον εντοπισμό τους. Για το λόγο αυτό, όπως διαφαίνεται παρακάτω, στο δείγμα υπάρχει μόνο ένας ανεπίσημος μετανάστης. Καταβλήθηκε όμως προσπάθεια να καλυφθεί αυτό το κενό, αντλώντας όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες γι' αυτούς από τους υπόλοιπους ερωτώμενους του δείγματος.

Σε σχέση με τη μέθοδο αποτύπωσης των συνεντεύξεων χρησιμοποιήθηκε κυρίως η πρακτική της μαγνητοφώνησης. Κάποιες συνεντεύξεις που καταγράφηκαν με το χέρι οφείλονταν στην επιθυμία των συνομιλητών μας να μην μαγνητοφωνηθεί η συνομιλία, καθώς δεν ήταν εξοικειωμένοι να μιλάνε μπροστά στο μαγνητόφωνο. Είναι ενδεικτικό του κλίματος εμπιστοσύνης που είχε δημιουργηθεί ότι κάποιοι από αυτούς ήθελαν να μιλήσουν επώνυμα. Σε όλες όμως τις περιπτώσεις, που θα παρουσιαστούν παρακάτω, έχουν χρησιμοποιηθεί ψευδώνυμα. Αρκετοί εξέφρασαν την ικανοποίησή τους από το γεγονός ότι κάποιος ενδιαφέρθηκε για τη ζωή τους και κάθισε να τους ακούσει. Η συνέντευξη διαρκούσε περίπου μιάμιση ώρα, αντλώντας λεπτομερή δεδομένα από κάθε πληροφορητή.

Η έρευνα διήρκεσε από το Σεπτέμβριο του 2007 έως το Μάρτιο του 2008. Η μεταγραφή των συνεντεύξεων γινόταν παράλληλα με την έρευνα. Επιχειρήθηκε η όσο το δυνατόν πιο πιστή απόδοση του περιεχομένου και του ύφους της αφήγησης. Οι παρεμβάσεις περιορίστηκαν στις άκρως απαραίτητες γλωσσικές και συντακτικές διορθώσεις, ώστε το τελικό κείμενο να είναι ευανάγνωστο, χωρίς όμως να αλλοιώνονται τα νοήματα των πληροφορητών. Μετά τη συλλογή των αρχικών συνεντεύξεων άρχισε η πρώτη επεξεργασία του υλικού, η οποία βοήθησε στο να τεθούν τα κριτήρια επιλογής των επόμενων περιπτώσεων που θα αποτελούσαν το δείγμα.

11.4 Η επιλογή του δείγματος

Όπως επισημαίνει ο Ιωσηφίδης, στις ποιοτικές μεθόδους υπάρχει ενδιαφέρον για τη σε βάθος μελέτη των κοινωνικών φαινομένων, δίνοντας έμφαση στην κατανόηση

των κοινωνικών διαδικασιών, στη βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων, στα νοήματα και στις αναπαραστάσεις, δηλαδή στις μη μετρίσιμες διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας.³⁶⁴ Έτσι η επιλογή των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνας δεν βασίστηκε στην ιδέα της εμπειρικής αντιπροσωπευτικότητας και δεν στόχευε σε μετρήσιμα αποτελέσματα, σε στατιστικές συγκρίσεις των δεδομένων ώστε να διεξαχθούν συμπεράσματα αιτιότητας.

Λόγω της φύσης του αντικειμένου της έρευνας και της ερευνητικής στρατηγικής που ακολουθήθηκε, καθορίστηκε για την επιλογή του δείγματος η τεχνική της θεωρητικής δειγματοληψίας. Πρόκειται για μία διαδικασία η οποία, σημειώνει η Mason, αφορά την επιλογή ομάδων ή κατηγοριών προς μελέτη με κριτήριο τη συνάφειά τους με τα ερευνητικά ερωτήματα και τις θεωρητικές προϋποθέσεις που έχουν τεθεί στην ερευνητική διαδικασία. Αυτή η τεχνική έχει σχέση με τη δόμηση ενός δείγματος, το οποίο συγκεντρώνει κάποια συγκεκριμένα κριτήρια που χαρακτηρίζουν τους ερευνητικούς στόχους και διευκολύνουν τον ερευνητή στην ανάπτυξη και τον έλεγχο της θεωρίας και της εξήγησης στην οποία στοχεύει.³⁶⁵

Στο πλαίσιο αυτής της τεχνικής πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να μην επιλέγονται απλώς οι δειγματοληπτικές μονάδες οι οποίες στηρίζουν τις απόψεις που θέλει να προβάλλει ο ερευνητής, αγνοώντας εκείνες που δεν εξυπηρετούν το σκοπό του. Η δειγματοληψία, τονίζει η Mason, «θα πρέπει να διεξάγεται με τέτοιο τρόπο ώστε να βοηθά, όχι μόνο να αναπτυχθεί η θεωρία ή η εξήγηση, αλλά και να μπορούν να ελεγχθούν. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να ενσωματωθεί ένας μηχανισμός ελέγχου κατά τη δειγματοληπτική διαδικασία. Αυτός ο έλεγχος αποσκοπεί στην αναζήτηση αρνητικών παραδειγμάτων ή περιπτώσεων που έρχονται σε αντίφαση με τις αναλυτικές απόψεις που αναπτύσσει ο ερευνητής».³⁶⁶ Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι στη θεωρητική δειγματοληψία η επιλογή των περιπτώσεων γίνεται σταδιακά και παράλληλα προς τη διαδικασία επεξεργασίας του υλικού. Η επεξεργασία των πρώτων περιπτώσεων αναδεικνύει τα θεωρητικά κριτήρια που θα αποτελέσουν τη βάση για τη συλλογή των επόμενων περιπτώσεων. Ο ερευνητής, όπως επισημαίνει ο Ιωσηφίδης, «αναζητά πρόσθετες περιπτώσεις για να ελέγχει τροποποιήσει, επιβεβαιώσει, εμπλουτίσει ή επεκτείνει τις θεωρητικές του

³⁶⁴ Θ. Ιωσηφίδης, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας...*, ό.π., σσ. 27,59.

³⁶⁵ J. Mason, *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ.205.

³⁶⁶ J. Mason, *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, ό.π., σ. 206.

κατασκευές».³⁶⁷ Έτσι μέσα από τη σύγκριση και την αντιπαράθεση των περιπτώσεων ισχυροποιούνται οι θεωρητικές κατηγορίες και οι ερμηνείες που αναπτύσσονται.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η δειγματοληπτική στρατηγική που ακολουθήθηκε, συνδέθηκε με την προβληματική και τα ερωτήματα που προέκυψαν από την ποσοτική έρευνα, καθώς και με τους στόχους της ποιοτικής έρευνας που καθόρισαν το αναλυτικό της πλαίσιο. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν δεν αναζητήθηκαν στη βάση μίας στατιστικής κατανομής. Στο πλαίσιο της δειγματοληπτικής διαδικασίας αναζητήθηκαν περιπτώσεις που παρουσιάζουν σημαντικό κοινωνιολογικό ενδιαφέρον και δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή, ώστε το δείγμα να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο διαφοροποιημένο ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των επιλεγμένων υποκειμένων. Ως χαρακτηριστικά διαφοροποίησης ελήφθησαν: το φύλο, όπου επιχειρήθηκε να αναδειχθεί εξίσου ο ανδρικός και ο γυναικείος λόγος, η εθνική ομάδα, ο τόπος προέλευσης των μεταναστών (αγροτική, αστική προέλευση), η οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα στη χώρα καταγωγής και οι διαφοροποιημένες κοινωνικοοικονομικές τροχιές που είχαν στη διάρκεια της πορείας τους από τη χώρα καταγωγής μέχρι σήμερα. Η σύγκριση περιπτώσεων με ανοδική επαγγελματική κινητικότητα, στασιμότητα αλλά και με καθοδική κινητικότητα, όπως ακριβώς έχει παρατηρηθεί στην ποσοτική έρευνα που προηγήθηκε, παίζει σημαντικό ρόλο στην εξήγηση της οικονομικοκοινωνικής ένταξης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, των στρατηγικών που εφαρμόζουν και των προσδοκιών τους.

Τελικά, συγκεντρώθηκαν δέκα επτά συνεντεύξεις από τις οποίες οι εννέα είναι γυναίκες και οι οκτώ άνδρες.

Πίνακας 1

Ο πληθυσμός της έρευνας κατά εθνικότητα και φύλο

	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΕΣ			
ΑΛΒΑΝΙΚΗ	3	1	4
ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ		1	1
ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ		1	1
ΓΕΩΡΓΙΑΝΗ		2	2

³⁶⁷ Θ. Ιωσηφίδης, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας...*, ό.π., σ. 64.

ΑΡΜΕΝΙΚΗ	1		1
ΜΟΛΔΑΒΙΚΗ		1	1
ΟΥΚΡΑΝΙΚΗ		1	1
ΣΥΡΙΑΚΗ	2		2
ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΙΚΗ		2	2
ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ	1		1
ΠΑΚΙΣΤΑΝΙΚΗ	1		1
ΣΥΝΟΛΟ	8	9	17

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, από τους δεκαεπτά ερωτώμενους οι τέσσερεις κατάγονται από την Αλβανία, ένας από τη Βουλγαρία και ένας από τη Ρουμανία. Από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης έχουμε δύο από τη Γεωργία και έναν από την Αρμενία, τη Μολδαβία και Ουκρανία. Επίσης, στο δείγμα συμπεριλαμβάνονται δύο από τη Συρία, δύο από τις Φιλιππίνες και ένας από Αίγυπτο και Πακιστάν αντίστοιχα. Από αυτούς, οι εννέα είναι έγγαμοι και οι οκτώ άγαμοι. Επίσης, οι δέκα προέρχονται από αστική περιοχή και οι επτά από αγροτική. Όσον αφορά το επαγγελματικό τους status, επτά δεν είχαν καμία εργασιακή εμπειρία στην πατρίδα τους, καθώς ήλθαν στην Ελλάδα μόλις τελείωσαν τις σπουδές τους. Τρεις μετανάστες έχουν ανώτερο επαγγελματικό status, τρεις μεσαίο και τέσσερεις χαμηλό επαγγελματικό status.

Η έρευνα ολοκληρώθηκε όταν επήλθε το σημείο του «θεωρητικού κορεσμού». Το συγκεκριμένο σημείο, σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη, επέρχεται όταν η συλλογή του πρόσθετου πληροφοριακού υλικού δεν προσφέρει τίποτα καινούργιο και πρωτότυπο από αναλυτικής και θεωρητικής πλευράς, επιτρέποντας να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα.³⁶⁸

Ακολούθησε η επεξεργασία του υλικού, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου. Το πρώτο βήμα που πραγματοποιήθηκε ήταν η ανακάλυψη γενικών εννοιολογικών κατηγοριών, οι οποίες αντιστοιχούν σε φαινόμενα, γεγονότα ή περιστατικά. Ακολούθησε ο έλεγχος άλλων περιπτώσεων για τις ομοιότητες που παρουσιάζουν και, αναλόγως, ενσωματώθηκαν ή όχι στις ίδιες κατηγορίες. Στη συνέχεια επιχειρήθηκε μία γενικότερη εννοιολογική διατύπωση της κάθε κατηγορίας στοχεύοντας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Κυριαζή, σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης. Αυτή η διαδικασία, αποτέλεσε το πλαίσιο για την

³⁶⁸ Θ. Ιωσηφίδης, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας...*, ό.π., σ. 65.

περαιτέρω ανάλυση των δεδομένων και τη βάση για την ανάπτυξη των εννοιολογικών διασυνδέσεων.³⁶⁹

Για να εξαχθούν τα κατάλληλα συμπεράσματα δόθηκε ιδιαίτερο βάρος, αφενός στα κοινωνικά νοήματα που αναδεικνύονται μέσα από το λόγο των συνεντευξιαζόμενων και, αφετέρου, στο λανθάνον περιεχόμενο του λόγου τους. Ο τρόπος που αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν τις καταστάσεις και τα γεγονότα οι άνθρωποι διαφέρει μεταξύ τους. Η ερμηνεία αυτή επηρεάζει κατόπιν τη συμπεριφορά τους. Τα κοινωνικά νοήματα δεν προσδιορίζονται από τις ίδιες τις καταστάσεις, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο τις ερμηνεύουν οι άνθρωποι στη μεταξύ τους διαντίδραση. Επίσης, για τη συστηματική κωδικοποίηση και ανάλυση των δεδομένων δόθηκε έμφαση και στα λανθάνοντα νοήματα, επιχειρώντας να γίνει κατανοητό «πίσω από τις γραμμές του κειμένου» τα βαθύτερα νοήματα που παράγει ο λόγος των συνομιλητών. Όπως επισημαίνει ο Ζαϊμάκης, «για να αναδείξουμε αυτά τα «κρυφά μυστικά» του προφορικού λόγου απαιτείται μία διαδικασία κατανόησης και εξήγησης».³⁷⁰ Κατανοώντας τα κίνητρα και τις προθέσεις των ερωτώμενων μπορεί να οδηγηθεί κανείς σε ασφαλέστερο τρόπο ερμηνείας του λόγου τους.

11.5 Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερευνητικών υποκειμένων και το βιογραφικό προφίλ

Παρακάτω παρουσιάζεται ένα σύντομο αλλά περιεκτικό βιογραφικό σημείωμα των ερωτώμενων, το οποίο περιλαμβάνει τα βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά του καθενός από αυτούς και κάποια στοιχεία της μεταναστευτικής διαδρομής τους. Παρουσιάζονται πρώτα οι εννέα γυναίκες και ακολουθούν οι οκτώ άνδρες.³⁷¹

Η «Μαρία» είναι 39 ετών παντρεμένη με δύο παιδιά και κατάγεται από μία μικρή πόλη της Γεωργίας. Έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση και στην πατρίδα της ήταν καθηγήτρια μουσικής σε ωδείο. Η οικογένειά της είχε υψηλό κοινωνικό status καθώς ο πατέρας της ήταν οικονομικό διευθυντικό στέλεχος του κράτους και η μητέρα της μουσικός. Πρωτοήλθε στο Ηράκλειο το 1999. Σήμερα ζει στο Ηράκλειο μαζί με τον άνδρα της και τα δύο της παιδιά που πηγαίνουν στο γυμνάσιο. Εργάζεται ως οικιακή βοηθός σε διάφορα σπίτια.

³⁶⁹ Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα...*, ό.π., σ. 271.

³⁷⁰ Γ. Ζαϊμάκης, *«Καταγώγια Ακμάζοντα»...*, ό.π., σ. 62.

³⁷¹ Στο παράρτημα παρουσιάζονται επίσης με σχηματικό τρόπο τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα. Βλέπε σχετικά: Παράρτημα Πίνακας 2.

Η «Νίκη» κατάγεται και αυτή από τη Γεωργία, είναι 37 ετών, άγαμη και ζούσε στην Τιφλίδα. Έχει τελειώσει ιρανική φιλολογία και εργάστηκε ως φιλόλογος αλλά και ως διερμηνέας στο υπουργείο εξωτερικών. Ο πατέρας της ήταν αγρονόμος και η μητέρα της νηπιαγωγός. Πρωτοήλθε στο Ηράκλειο το 2003 και κατά καιρούς έκανε διάφορες εργασίες. Δούλεψε σε κατάστημα τουριστικών ειδών, οικιακή βοηθός, φρόντιζε ηλικιωμένους και τώρα δουλεύει ως ιδιωτικός υπάλληλος σε γραφείο.

Η «Ναταλία» είναι 28 ετών από τη Μολδαβία. Έχει τελειώσει ηλεκτρονικούς υπολογιστές και λογιστικά στο πανεπιστήμιο. Ζούσε στην πρωτεύουσα Κισινάου και προέρχεται από εργατική οικογένεια, την οποία άφησε μόλις αποφοίτησε το 2000 για να έλθει στην Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια της παραμονής της στο Ηράκλειο παντρεύτηκε με Έλληνα και έχει ένα μωρό παιδί. Στο παρελθόν δούλεψε κυρίως σε μπαρ, το καλοκαίρι στις τουριστικές περιοχές και το χειμώνα μέσα στην πόλη. Σήμερα δουλεύει σερβιτόρα όλο το χρόνο σε μεγάλο ξενοδοχείο του Ηρακλείου.

Η «Ελευθερία» είναι άγαμη, 24 ετών από τη Ρουμανία. Προέρχεται από οικογένεια χωρισμένων γονιών, μεσαίου κοινωνικού status, με τον πατέρα ναυτιλιακό υπάλληλο και τη μητέρα ιδιωτικό υπάλληλο. Ήλθε στο Ηράκλειο το 2003, μόλις τελείωσε το λύκειο, όχι για οικονομικούς λόγους αλλά για διακοπές και για να δει τον αρραβωνιαστικό της που ήταν οικονομικός μετανάστης. Τελικά, παρέμεινε και σήμερα ζει μόνη της στην πόλη. Στην αρχή εργάστηκε ως μπέμπι σίτερ, αργότερα σε ένα συνεργείο καθαρισμού και, τέλος, ως οικιακή βοηθός σε διάφορα σπίτια. Ταυτόχρονα είναι γραμμένη σε ρουμάνικο πανεπιστήμιο και πηγαίνει δύο φορές το χρόνο για να δώσει εξετάσεις.

Η «Ντίνα» είναι έγγαμη, 28 χρονών και κατάγεται από ένα χωριό της Αλβανίας. Ο πατέρας της ήταν βοσκός στην Αλβανία και η μητέρα της νοικοκυρά. Το 1998, μόλις τελείωσε το γυμνάσιο ήλθε μαζί με τη μητέρα της στην Ελλάδα για να ζήσουν μαζί με τον πατέρα και τον αδελφό της που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στα Γιάννενα ως οικονομικοί μετανάστες. Στο Ηράκλειο ζει από το 2004. Παντρεύτηκε ένα συμπατριώτη της μετανάστη και έχει δύο παιδιά. Το μεγαλύτερο από αυτά πηγαίνει στο δημοτικό σχολείο. Η «Ντίνα» δούλεψε κατά καιρούς ως οικιακή βοηθός, φρόντιζε ηλικιωμένα άτομα και ένα μικρό διάστημα ήταν σερβιτόρα σε ψητοπωλείο. Σήμερα δεν εργάζεται, μένει στο σπίτι και φροντίζει τα παιδιά της.

Η «Αξάνα» είναι 28 ετών άγαμη και κατάγεται από μία μεγάλη πόλη της Ουκρανίας. Ο πατέρας της πέθανε όταν ήταν μικρή. Η μητέρα της, αν και εργαζόταν ως ενδυματολόγος, αναγκάστηκε να μεταναστεύσει στην Ελλάδα για οικονομικούς

λόγους. Από δεκατεσσάρων χρονών έμενε με τον παππού και τη γιαγιά της. Φοίτησε σε μία ανώτερη σχολή, ως «βοηθός δικηγόρου» και το 2002 με το τέλος των σπουδών της ήλθε στο Ηράκλειο για να ζήσει με τη μητέρα της. Η μοναδική εργασία που έκανε μέχρι σήμερα είναι μπέιμπι σίτερ.

Η «Μαρίνα» είναι από τη Βουλγαρία, 34 ετών άγαμη. Τελείωσε αγγλικό λύκειο και μετά σπούδασε για τρία χρόνια σε κολλέγιο τουριστικά επαγγέλματα. Σε μικρή ηλικία χώρισαν οι γονείς της. Η μητέρα της μετανάστευσε στην Ελλάδα για να ανταπεξέλθει στις οικογενειακές της υποχρεώσεις και για να βοηθήσει την κόρη της να σπουδάσει. Η ίδια μετά την αποφοίτησή της εργάστηκε για μικρό χρονικό διάστημα στην πόλη καταγωγής της, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να έχει μία επαγγελματική σταδιοδρομία στο αντικείμενο σπουδών της. Ήλθε το 1998 στη Σητεία για να μείνει μαζί με τη μητέρα της. Εκεί απασχολήθηκε με διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες. Έτσι εργάστηκε ως βοηθητικό προσωπικό πλένοντας πιάτα σε ταβέρνα, αργότερα πρόσεχε μία ηλικιωμένη γυναίκα και στο τέλος έγινε υπάλληλος σε ένα κατάστημα τουριστικών ειδών. Το 2000 εγκαταστάθηκε στο Ηράκλειο και εργάζεται ως ξενοδοχειακός υπάλληλος, αξιοποιώντας τις γνώσεις της στον τουριστικό τομέα. Εκτός τουριστικής περιόδου, δουλεύει περιστασιακά ως μπέιμπι σίτερ.

Η «Γιάννα» είναι άγαμη μητέρα από τις Φιλιππίνες. Είναι 45 ετών και στην πατρίδα της ήταν δασκάλα. Κατάγεται από αγροτική περιοχή και είναι η μοναδική κόρη μίας πολυμελούς οικογένειας. Ο πατέρας ήταν αρχιμάγειρας και η μητέρα νοικοκυρά. Αναγκάστηκε να μεταναστεύσει το 1990, όταν αρρώστησε ο πατέρας της και η οικογένειά της δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει στα έξοδα της νοσηλείας. Ήλθε με πρόσκληση εργασίας για να εργαστεί νόμιμα ως νοσοκόμα σε σπίτι ιδιώτη. Τα πρώτα χρόνια φρόντιζε έναν ηλικιωμένο, εκτελώντας παράλληλα καθήκοντα οικιακής βοηθού. Μέχρι και σήμερα παραμένει οικιακή βοηθός στον ίδιο εργοδότη, διαμένοντας στο σπίτι του, παράλληλα εργάζεται περιστασιακά σε άλλους εργοδότες κάνοντας οικιακές εργασίες.

Η «Βούλα» κατάγεται και αυτή από τις Φιλιππίνες είναι έγγαμη με τρία παιδιά. Είναι 47 ετών και ήλθε με νόμιμη πρόσκληση εργασίας από Έλληνα εργοδότη στην Αθήνα το 1983. Ο πατέρας της ήταν δικηγόρος και η μητέρα της νοικοκυρά. Μετά το λύκειο εργάστηκε ως υπάλληλος γραφείου σε εταιρεία της πατρίδας της. Τον πρώτο χρόνο στην Ελλάδα δούλεψε ως νοσοκόμα και στη συνέχεια σε κινέζικο εστιατόριο. Εκεί γνώρισε τον άνδρα της που ήταν και αυτός μετανάστης και μαζί αποφάσισαν να

ανοίξουν το πρώτο τους κινέζικο εστιατόριο σε τουριστική περιοχή του Ηρακλείου. Σήμερα έχουν αλυσίδα εστιατορίων και η ίδια είναι επιχειρηματίας με δικό της μαγαζί ρούχων στη πόλη.

Ο «Αλέξανδρος» είναι έγγαμος, 48 ετών από την Αλβανία. Στην πατρίδα του τελείωσε μία τεχνική σχολή και εργαζόταν ως μηχανικός στο αεροδρόμιο της πόλης που ζούσε. Ο πατέρας του ήταν τοπικό κομματικό στέλεχος του κομμουνιστικού κόμματος και η μητέρα του νοικοκυρά. Ήλθε στην Ελλάδα το 1995 και στο Ηράκλειο εγκαταστάθηκε το 1997. Στην αρχή έκανε διάφορες δουλειές, όπως βοηθός ηλεκτρολόγου και καθαριστής τζαμιών. Από το 2000 ζει μαζί με τη σύζυγο και με τα δύο του παιδιά, είναι ελαιοχρωματιστής, έχει δικό του συνεργείο και αναλαμβάνει εργολαβίες.

Ο «Νίκος» είναι και αυτός Αλβανός, 33 ετών έγγαμος. Ο πατέρας του ήταν γεωπόνος, η μητέρα του νηπιαγωγός και ζούσαν σε ένα μικρό χωριό. Αποφοίτησε από το γυμνάσιο και πρωτοήλθε το 1993 στην Ελλάδα μαζί με πολλούς άλλους συγχωριανούς του. Εργάστηκε σε χειρωνακτικά επαγγέλματα, αρχικά στον αγροτικό τομέα και στη συνέχεια στις μεταφορές και στην οικοδομή. Έμαθε να κάνει σοβάδες να κτίζει με πέτρα και σήμερα, εκτός από την οικοδομική εταιρεία στην οποία εργάζεται, αναλαμβάνει και δικές του δουλειές. Ζει στο Ηράκλειο από το 1997. Πριν από λίγο χρονικό διάστημα έφερε τη γυναίκα του και τα δύο του παιδιά να ζήσουν μαζί του.

Ο «Μιχάλης» είναι 32 ετών, άγαμος, από την Αλβανία. Κατάγεται από εύπορη οικογένεια με τον πατέρα ανώτατο αξιωματικό του στρατού και τη μητέρα δημόσιο υπάλληλο. Μόλις στα δεκατρία του έφυγε μαζί με συμμαθητές του στην Ιταλία. Οι Ιταλικές αρχές τον επαναπάτρισαν και αργότερα, αφού τελείωσε το γυμνάσιο, το 1996 ήρθε στην Ελλάδα. Δούλεψε σε πολλές εργασίες, κυρίως στα χωράφια και στην οικοδομή. Ζει στο Ηράκλειο από το 1997 μαζί με τον αδελφό του, και σήμερα είναι τεχνίτης στην οικοδομή.

Ο «Γρηγόρης» είναι από την Αρμενία, 47 ετών, έγγαμος με δύο παιδιά. Προέρχεται από αγροτική οικογένεια. Στην πατρίδα του ζούσε σε χωριό, είχε τελειώσει το γυμνάσιο και ήταν και αυτός αγρότης. Ο λόγος που επέλεξε να μεταναστεύσει στην Ελλάδα ήταν η ποντιακή καταγωγή της γυναίκας του. Πρωτοήλθε μόνος το 1995 για πέντε μήνες και επέστρεψε πίσω. Στη συνέχεια το 2001 όλη η οικογένεια μετανάστευσε στην Κρήτη. Στην αρχή έκανε διάφορες εργασίες, κυρίως αγροτικές. Τα τελευταία χρόνια εργάζεται αποκλειστικά ως

ελαιοχρωματιστής. Το 2007 η οικογένεια έφυγε από το κοντινό χωριό που έμενε και εγκαταστάθηκε στο Ηράκλειο.

Ο «Χουσεϊν» είναι 37 ετών άγαμος από τη Συρία. Κατάγεται από αγροτική οικογένεια. Ο ίδιος έχει τελειώσει το λύκειο και δούλεψε ως τεχνίτης σε εργοστάσιο αλεύρου. Ο λόγος της μετανάστευσής του δεν ήταν οικονομικός αλλά ευρύτεροι κοινωνικοί και συναισθηματικοί λόγοι τον οδήγησαν να φύγει από τη χώρα καταγωγής. Ήλθε στο Ηράκλειο το 1998 και δούλεψε ως εργάτης στις οικοδομές. Είχε την ευκαιρία να μένει για μικρά χρονικά διαστήματα σε άλλες περιοχές του νησιού και να εργάζεται στα χωράφια. Σήμερα ζει στη πόλη και είναι εργολάβος-οικοδόμος.

Ο «Αλί» είναι και αυτός Σύριος, 42 ετών, έγγαμος με τρία παιδιά. Κατάγεται από φτωχή οικογένεια και ο πατέρας του ήταν μετανάστης στην Σαουδική Αραβία. Πριν αποφοιτήσει από το λύκειο μετανάστευσε για εννέα χρόνια στο Λίβανο. Μετά αποφάσισε να έλθει στην Ελλάδα, αναζητώντας καλύτερες ευκαιρίες. Στο Ηράκλειο ζει από το 1998. Ξεκίνησε ως εργάτης στις οικοδομές και σήμερα είναι μάστορας. Σχεδιάζει να μείνει ακόμη δύο έως τρία χρόνια στο Ηράκλειο και αυτό το διάστημα σκέφτεται να φέρει και την οικογένειά του.

Ο «Μάριος» είναι Αιγύπτιος, 29 ετών, άγαμος και κατάγεται από αστική οικογένεια. Ο πατέρας του ήταν ανώτερος υπάλληλος σε κρατική υπηρεσία υγειονομικού ελέγχου. Όπως όλα του τα αδέρφια έτσι και αυτός τελείωσε το πανεπιστήμιο. Δούλεψε για λίγο ως δάσκαλος και μετά έγινε ταξιτζής. Τελικά, αποφάσισε να μεταναστεύσει και ήλθε στο Ηράκλειο το 2004. Τους πρώτους μήνες δούλεψε στην οικοδομή και μετά στην κουζίνα καφετέριας. Σιγά-σιγά έγινε ντι-τζέϊ και αργότερα άνοιξε super market με κάποιο συμπατριώτη του. Σήμερα σχεδιάζει να λειτουργήσει ένα internet-café στην πόλη.

Ο «Φαρούκ» είναι 31 ετών, έγγαμος με δύο παιδιά από το Πακιστάν. Γιος αγροτικής οικογένειας, που τελειώνοντας το δημοτικό εργαζόταν από τα δεκαπέντε του ως εργάτης στο χωριό του. Στην Ελλάδα ήλθε το 2004 και στο Ηράκλειο εγκαταστάθηκε το 2005. Είναι ο μόνος από τους μετανάστες του δείγματος που δεν έχει άδεια παραμονής. Εργάζεται ως ανειδίκευτος εργάτης σε εργοστάσιο.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της επεξεργασίας του υλικού που συλλέχθηκε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII. Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

12.1 Τα αίτια της μετανάστευσης

Τα οικονομικά προβλήματα, οι γενικότερες δυσμενείς συνθήκες ζωής, καθώς και η έλλειψη δυνατότητας απασχόλησης και επιβίωσης είναι τα βασικά αίτια που οδήγησαν στη μετανάστευση τους περισσότερους ερωτώμενους είτε αυτοί προέρχονται από χώρες που παραδοσιακά έστελναν μετανάστες στο εξωτερικό είτε ανήκουν στις χώρες που τροφοδοτούν τα νέα μεταναστευτικά ρεύματα της παρούσας φάσης. Σε κάθε περίπτωση όμως, όπως σημειώνει ο Ψημμένος, ο τόπος προέλευσης προσδιορίζει τα αίτια της μετανάστευσης και τις ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες συντελείται η μεταναστευτική διαδικασία.³⁷² Στην περίπτωση των μεταναστών που κατάγονται από πρώην κομμουνιστικές χώρες, τα προβλήματα από την αλλαγή του πολιτικοοικονομικού συστήματος και την ανάπτυξη μίας νέας οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας επηρεάζουν τις αποφάσεις και τα σχέδια ζωής τους.³⁷³ Αυτό το γεγονός φαίνεται να αποτελεί ένα κεντρικό σημείο αναφοράς στις αφηγήσεις ζωής τους. Η σύγκριση της σημερινής πολιτικοοικονομικής κατάστασης των χωρών τους με την εποχή του κομμουνιστικού συστήματος επανέρχεται διαρκώς στις αφηγηματικές εκφορές. Η «Μαρία» αναφέρει για την εφηβική της ζωή στη Γεωργία:

Ήταν ονειρεμένη η ζωή τότε. Είχαμε τα πάντα, ως παιδί και ως φοιτήτρια. Ό,τι μπορεί να φανταστεί κανείς. Δεν μας έλειπε τίποτα. Έως και διακοπές πηγαίναμε. Καλά περνούσαμε (..) είχαμε και πολύ καλή σχέση με όλους... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Και λίγο παρακάτω προσθέτει:

...Όταν παντρεύτηκα διαλύθηκε η Σοβιετική Ένωση και τα πράγματα έγιναν πολύ δύσκολα. Διαλύθηκαν τα πάντα. Δεν υπήρχαν δουλειές. Το σύστημα χάλασε πάρα

³⁷² I. Ψημμένος, «Ερμηνείες μετανάστευσης...», ό.π., σ. 136.

³⁷³ Για τα μεταναστευτικά ρεύματα που προκαλούνται από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, βλ. ενδεικτικά: C. Wihtol de Wenden et A. de Tinguay, "L'Europe et ses migrations", ό.π. σσ. 18-27.

πολύ και είχαμε πολλές οικονομικές δυσκολίες. Όποιος μπορούσε έφευγε... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Αυτό που προκύπτει από τη συνέντευξη της «Μαρίας» είναι η εξιδανίκευση του παρελθόντος, το οποίο το συνδέει, αφενός με μία συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας, πριν την κατάρρευση του κομμουνισμού και, αφετέρου, με την παιδική και εφηβική της ηλικία, τονίζοντας την αφθονία, την άνεση και τις καλές κοινωνικές σχέσεις που επικρατούσαν. Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης σηματοδοτεί τη βιογραφική ρωγή που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του μεταναστευτικού φαινομένου στη χώρα της.

Ο «Αλέξανδρος» χρησιμοποιεί και αυτός τη λέξη «διάλυση» για να περιγράψει την κατάσταση που δημιουργήθηκε με την κατάρρευση του κομμουνισμού στην πατρίδα του την Αλβανία:

...Εκεί το1990 άρχισε να βράζει το καζάνι. Ενώ ήταν τα πράγματα καλά, κάποια στιγμή διαλύθηκαν όλα. Έτσι άρχισαν όλοι να φεύγουν. Τα πάντα διαλύθηκαν. Αυτό ήταν το κακό. Η ζωή στην Αλβανία έγινε πολύ δύσκολη και οικονομικά και πολιτικά. Η αλλαγή του πολιτικού συστήματος επηρέασε πάρα πολύ τη χώρα... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Στη συνέντευξή του ο «Νίκος» δεν περιορίζεται σε μία απλή διαπίστωση της σημερινής κατάστασης, αλλά περιγράφει αναλυτικότερα τη ζωή στο χωριό του στην Αλβανία, πριν και μετά την αλλαγή του πολιτικού συστήματος. Αν και θεωρεί ότι «με τον κομμουνισμό ήταν καλύτερα από ό,τι είναι τώρα», ωστόσο δεν παρουσιάζει μία ωραιοποιημένη εικόνα του παρελθόντος. Οι οικονομικές δυσκολίες, η φτώχεια και οι στερήσεις υπήρχαν και πριν την αλλαγή του οικονομικού συστήματος: «...είχε πολλά πρόβατα, αλλά δεν μπορούσαμε να φάμε κρέας. Το κράτος δεν μας άφηνε να σφάζουμε, μόνο στις γιορτές». Ωστόσο, ο «Νίκος» υποστηρίζει ότι στο προηγούμενο καθεστώς, υπήρχαν τομείς, όπως αυτοί της εκπαίδευσης και της υγείας, όπου το κράτος πρόσφερε σημαντικές υπηρεσίες ακόμη και στους κατοίκους των αγροτικών περιοχών.

Ένα άλλο στοιχείο που τονίζει στη συνέντευξή του ο «Νίκος» είναι ότι, αν και το προηγούμενο πολιτικό καθεστώς είχε επιβάλλει ένα σύστημα αυστηρού κοινωνικού ελέγχου, ωστόσο ο έλεγχος που ασκούσε μέσω της κεντρικής εξουσίας, ωθούσε τους

ανθρώπους να έχουν μία στάση υπευθυνότητας απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Όπως υποστηρίζει παρακάτω, αυτό το στοιχείο, το οποίο είναι κυρίως ζήτημα ηθικής τάξης, δεν υφίσταται σήμερα. Η ανευθυνότητα έχει οδηγήσει κατά τη γνώμη του στη διάλυση της κοινοτικής ζωής και στη φυγή των κατοίκων.

...Εάν πέθαινε κανένα παιδί και είχε την ευθύνη ο γιατρός, τον βάζανε για πάντα φυλακή. Σήμερα δεν υπάρχει τίποτα στο χωριό. Ούτε σχολείο, ούτε δρόμοι, τα έχουν καταστρέψει τα πάντα, ούτε ρεύμα δεν έχει συνέχεια. Γι' αυτό αναγκάζονται και φεύγουν οι άνθρωποι ... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Στη συνέχεια ο «Νίκος» σε μία ρομαντική, γεμάτη λυρισμό αφήγηση τονίζει τις καλές σχέσεις, την κοινωνική συνοχή και την αλληλεγγύη που είχαν οι άνθρωποι μεταξύ τους, πριν την αλλαγή του συστήματος. Όπως έδειξε και η έρευνα του Ψημμένου,³⁷⁴ έτσι και στην συνέντευξη του «Νίκου», ο τόπος παρουσιάζεται ως χώρος συναισθημάτων, έκφρασης αμοιβαίου σεβασμού και κοινοτικής αλληλεγγύης.

Οι σχέσεις των ανθρώπων ήταν καλύτερες. Ήταν πιο αγαπημένοι. Δεν ήταν το χρήμα στη μέση. Αγαπούσαν ο ένας τον άλλο. Οι συγγενείς ήταν πιο δεμένοι, τις γιορτές τις περνούσαν όλοι μαζί. Αυτό άρχισε να αλλάζει σιγά-σιγά μετά το 1990 που έφυγε ο κομμουνισμός και είχαμε δημοκρατία. Άρχισαν οι άνθρωποι να φεύγουν και τώρα η κοινωνία έχει αλλάξει πάρα πολύ... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Παρακάτω, ο λόγος του «Νίκου» παρουσιάζει αμφισημίες και αντιφατικά συναισθήματα για το παρελθόν. Παρά την κοπιαστική εργασία των συγχωριανών του, το αλβανικό κράτος δεν ανταμείβει τους κόπους τους. Οι βασικές ανάγκες του πληθυσμού μετά δυσκολίας μπορούσαν να ικανοποιηθούν. Ο ίδιος, αν και ανήκει σε μία οικογένεια με υψηλό κοινωνικό γόητρο, η οικονομική κατάστασή του, καθώς και των δικών του, δεν διαφοροποιείται από αυτή των άλλων εργαζομένων. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο λόγος του είναι ότι κάνει αναφορά σε μία δομή κοινωνίας διαφορετική από τη σημερινή, όπου οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις, αν και υπάρχουν, ελαχιστοποιούνται. Ο τρόπος ζωής και οι καταναλωτικές συμπεριφορές, λόγω της οικονομικής στέρησης, παραμένουν κοινές για όλους τους

³⁷⁴ Βλέπε: Ι. Ψημμένος, «Ερμηνείες μετανάστευσης...», ό.π., σ. 138.

συγχωριανούς. Τα επαγγέλματα με υψηλό κοινωνικό κύρος προσέφεραν μία πιο ξεκούραστη εργασία, επί της ουσίας όμως δεν προσέφεραν καλύτερες ευκαιρίες ζωής.

...Τότε [επί κομμουνισμού] υπήρχε φτώχεια και οι άνθρωποι δούλευαν όλη τη μέρα, δεν είχε 8 ώρες αλλά δουλειά από το πρωί μέχρι να φύγει ο ήλιος και έπαιρναν λίγα χρήματα. Μόνο 3-4 άτομα όπως ο δάσκαλος, ο γιατρός, ο γεωπόνος αυτοί είχαν τελειώσει πανεπιστήμιο και παίρνανε πιο καλά λεφτά. Μόνο να είχε το μαγαζί για να ψωνίσεις. Εμένα ο πατέρας μου ήταν γεωπόνος και στο χωριό ήμασταν από τις πρώτες οικογένειες. Μπορεί να είχαμε χρήματα, αλλά στα καταστήματα δεν υπήρχαν τα πράγματα που ήθελες. Μετά το 1980 είχαν δυσκολέψει ακόμη περισσότερο τα πράγματα. Έκλεισε η Αλβανία και σιγά-σιγά δεν υπήρχαν πολλά προϊόντα. Δεν υπήρχαν παπούτσια, ούτε ρούχα, τι να αγοράσεις; Ως και το ψωμί το έδιναν με το κιλό, ανάλογα πόσα μέλη είχε η οικογένεια και όλα τα υπόλοιπα τρόφιμα... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Από την πλευρά τους οι μετανάστες, οι οποίοι προέρχονται από χώρες του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου», δεν προσδιορίζουν χρονικά την αφετηρία των δύσκολων οικονομικών συνθηκών που ζούσαν στην πατρίδα τους, καθώς οι συνθήκες υπανάπτυξης στις χώρες αυτές είναι χρόνιες. Όπως υποστηρίζουν οι Cogneau και Lambert, το πρόβλημα της υπανάπτυξης των χωρών του «Τρίτου Κόσμου» τίθεται ως προβληματισμός από την εποχή της ανεξαρτησίας τους μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο.³⁷⁵ Οι απαντήσεις των ερωτώμενων, που κατάγονται από τις χώρες αυτές, αποτυπώνουν τις διαφορετικές βιωματικές εμπειρίες τους ανάλογα με την αγροτική ή αστική τους καταγωγή. Στην περίπτωση του «Αλί» που γεννήθηκε σε ένα χωριό της Συρίας, η ζωή περιγράφεται δύσκολη, με τους κατοίκους του χωριού να έχουν περιορισμένο εισόδημα το οποίο προέρχεται, κυρίως, από τη γεωργία. Η ζωή ήταν απλή με περιορισμένες καταναλωτικές ανάγκες και, όπως προηγουμένως ο «Νίκος», έτσι και ο «Αλί» αναφέρεται στις καλές κοινωνικές σχέσεις, στην κοινωνική αλληλεγγύη ανάμεσα στους συγχωριανούς του και σε μία λογική εγκράτεια. Το παρακάτω απόσπασμα της αφήγησής του είναι χαρακτηριστικό:

³⁷⁵ D. Cogneau, S. Lambert, "Le développement des pays du sud" in E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*, Paris, Universalis, 2005, σσ. 167-169.

...Η ζωή στο χωριό μας ήταν λίγο δύσκολη, αλλά ήταν πολύ απλή. Δεν χρειαζόσουν πολλά για να ζήσεις. Στην γειτονιά ήταν όλοι μαζί. Πηγαίναμε στα σπίτια των γειτόνων όποτε θέλαμε, κάναμε επισκέψεις και κανείς δεν αναρωτιόταν γιατί μπαίνουμε στο σπίτι του. Εκεί ζούσαμε με λίγα λεφτά. Οι άνθρωποι ασχολιόνταν με τα χωράφια. (συν. αρ.15 «Αλί»)

Από τη μεριά του ο «Μάριος», ο οποίος έχει σπουδάσει και κατάγεται από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, μιλά για τις έντονες κοινωνικές ανισότητες στην πατρίδα του, την έλλειψη ευκαιριών, ακόμη και για τους νέους που έχουν τελειώσει το πανεπιστήμιο, καθώς και για τις επιπτώσεις της φτώχειας στη συμπεριφορά και στον τρόπο ζωής των συμπατριωτών του. Στις αφηγήσεις του «Μάριου» προβάλλονται «εικόνες» που προέρχονται από ένα αστικό περιβάλλον, στο οποίο υπάρχουν έντονοι ρυθμοί και κοινωνικός ανταγωνισμός των κατοίκων. Ο λόγος του έχει σημαντικά στοιχεία πολιτικού προβληματισμού και φανερώνει μία διάθεση κοινωνικής διαμαρτυρίας και έντονης κριτικής απέναντι στο κράτος που διατηρεί αυτή την πολιτικοοικονομική κατάσταση.

Εμείς στην πατρίδα μου είμαστε πραγματικά Τρίτος Κόσμος. Αυτό οφείλεται στην φτώχεια που υπάρχει εκεί. Δεν έχουν χρήματα οι άνθρωποι και ένας πατέρας για να ζήσει την οικογένειά του δεν είναι εύκολο, δεν τα βγάζει πέρα. Για να ζήσει απλώς μία οικογένεια, ο πατέρας δουλεύει όλη μέρα 2 και 3 δουλειές και δεν είναι σίγουρο ότι θα τα καταφέρει. Αυτό επηρεάζει και τη συμπεριφορά του. Έχει όλο νεύρα, βρίζει και τσακώνεται με τους γύρω του. Στην πατρίδα μου δεν έχει σειρά. Όποιος προλάβει. Τρέχει να κάνει ο καθένας τη δουλειά του όπως μπορεί. Οι άνθρωποι δεν έχουν τρόπους. Υπάρχουν συνέχεια τσακωμοί, φωνές (..) όχι βέβαια όλοι αλλά οι περισσότεροι. Για την κατάστασή μας φταίει το κράτος που δεν φροντίζει τους ανθρώπους. Αν δεν υπήρχαν χρήματα θα το καταλάβαινα, αλλά είμαστε μία πλούσια χώρα. Εκεί το 75% είναι φτωχοί και το 25% είναι πολύ πλούσιοι. Υπάρχει μεγάλη διαφορά, δεν είναι όπως εδώ που οι περισσότεροι άνθρωποι είναι περίπου ίσοι. Στην Ελλάδα όλοι έχουν το αυτοκίνητό τους, το σπίτι τους. Εκεί, ακόμη και οι σπουδασμένοι δεν έχουν χρήματα. Ένα παλικάρι μπορεί να έχει τελειώσει πανεπιστήμιο και να ζητάει χρήματα από τον πατέρα του και αυτός, αν έχει του δίνει, αν δεν έχει (...). Προτιμά κάποιος να φύγει παράνομα και

να πεθάνει στη θάλασσα παρά να μείνει σε τέτοια φτώχεια... (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Εκτός από τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα του τόπου καταγωγής, στις αφηγηματικές εκφορές προβάλλονται από ορισμένους μετανάστες και άλλοι σημαντικοί παράγοντες που οδηγούν στη μετανάστευση. Ανάμεσα σε αυτούς είναι η οικογενειακή συνένωση, καθώς και άλλοι προσωπικοί λόγοι. Στην περίπτωση της «Ελευθερίας» από τη Ρουμανία ο λόγος που ήλθε στο Ηράκλειο ήταν καθαρά προσωπικός. Δεν υπολόγιζε ότι, τελικά, θα έμενε στο Ηράκλειο. Στόχος της ήταν να συναντήσει τον αρραβωνιαστικό της και να κάνει διακοπές μαζί του. Όμως τα σχέδια άλλαξαν στην πορεία και παρέμεινε για να εργαστεί στην πόλη. Πιθανώς οι ευκαιρίες εργασίας ή η ζωή σε ένα νέο περιβάλλον να επηρέασαν την απόφασή της.

Ήμουν αρραβωνιασμένη στην πατρίδα μου και ο αρραβωνιαστικός μου είχε έλθει στην Ελλάδα μετανάστης. Είχε περάσει ένας χρόνος από τότε που είχε φύγει από την πατρίδα. Εγώ μόλις είχα τελειώσει το λύκειο και αποφάσισα να έλθω διακοπές στην Ελλάδα για να τον δω. Πήρα βίζα για τρεις μήνες από την ελληνική πρεσβεία και ήλθα στο Ηράκλειο για να τον συναντήσω χωρίς να έχω σκοπό να μείνω. Όμως, αυτό το διάστημα της παραμονής μου, ο αρραβωνιαστικός μου μού βρήκε δουλειά. Πρόσεχα ένα μωρό και, τελικά, αντί να γυρίσω πίσω αποφάσισα και έμεινα στο Ηράκλειο... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Επίσης, ο «Χουσεΐν» δεν έφυγε από την πατρίδα του για οικονομικούς λόγους. Είχε ένα καλό μισθό στο εργοστάσιο που δούλευε, όμως, για ευρύτερους κοινωνικούς-πολιτισμικούς λόγους, όπως για παράδειγμα, ο ασφυκτικός κοινωνικός έλεγχος, οι περιορισμοί λόγω θρησκευτικών αντιλήψεων και η παραδοσιοκρατία, αναγκάστηκε να φύγει. Όπως εξηγεί στη συνέντευξή του, οι κανόνες επιλογής συζύγου που ισχύουν στην πατρίδα του δεν του επέτρεψαν να παντρευτεί την κοπέλα που αγαπούσε στο χωριό του. Έτσι οδηγήθηκε στη μετανάστευση.

Εγώ προσωπικά ήθελα να φύγω, γιατί ένιωθα ότι (...) δεν με χωρούσε ο τόπος. Ήθελα να ξεφύγω. Δεν ήταν οικονομικός ο λόγος. Είχα ερωτευτεί μία κοπέλα τότε για τέσσερα-πέντε χρόνια αλλά λόγω ηθών και εθίμων δεν μπορούσα να δεσμευτώ μαζί της. Με είχαν απορρίψει οι δικοί της γονείς, για δικούς τους λόγους γιατί

έπρεπε να παντρευτεί κάποιο συγκεκριμένο άτομο, ένα δεύτερο ξάδερφό της από τη μεριά της μάνας της. Αυτός ήταν ο λόγος...

...Την είχα ζητήσει για γάμο δύο-τρεις φορές. Όμως δεν μπορούσε να γίνει κάτι το διαφορετικό. Τον Ιούλιο παντρεύτηκε, το Σεπτέμβριο ήρθα εγώ εδώ πέρα. Μου μπήκε η ιδέα στο μυαλό μου και μετά από 15 μέρες ήμουνα εδώ στην Ελλάδα... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Ο «Χουσεϊν» αναδεικνύει ένα πλαίσιο κοινωνικής οργάνωσης στο οποίο οι οικογενειακές λογικές και επιβολές επικαθορίζουν τις ατομικές επιλογές. Ο γάμος με την κοπέλα που αγαπούσε δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί, καθώς οι διαφορετικές επιλογές των γονιών της ήταν δεσμευτικές για την «τύχη» της κοπέλας. Έτσι η φυγή από τη χώρα προέλευσης φαντάζει για το «Χουσεϊν» ως «λύτρωση» από καταπιεστικές λογικές μίας κοινωνίας που τον εμποδίζουν να πραγματοποιήσει τα όνειρά του.

Η περίπτωση της «Αζάνας» είναι διαφορετική. Η μητέρα της αναγκάστηκε να μεταναστεύσει μετά το θάνατο του πατέρα της και η ίδια ήλθε στο Ηράκλειο, μετά το τέλος των σπουδών της, για να ζήσει μαζί της:

Η μαμά μου με έφερε εδώ. Από το 1994 ήταν εδώ. Το '91 πέθανε ο μπαμπάς μας και ήμουν 14 χρονών, όταν έφυγε η μαμά για οικονομικούς λόγους στην Ελλάδα. Μου είπε, λοιπόν, αν θέλω να έλθω και να καθίσω εδώ κοντά της. Θα μπορούσα να έβρισκα δουλειά στην Ουκρανία και να έμενα εκεί. Αλλά ήλθα για να μείνω με τη μαμά (..) αυτό παίζει πολύ μεγάλο ρόλο για μένα. Ήθελα να μένω κοντά της. Δεν ξέρω πώς εδώ μένουνε, ας πούμε, κοπέλες και αγόρια χωριστά από την οικογένεια. Είναι πολύ δύσκολο... (συν. αρ.6 «Αζάνα»)

Οι παραπάνω συνεντεύξεις αποτυπώνουν ως βασική αιτία μετανάστευσης τις μεγάλες οικονομικές και επαγγελματικές δυσκολίες που είχαν οι πληροφορητές στις πατρίδες τους. Το αδιέξοδο της οικονομικής κρίσης και, σε αρκετές περιπτώσεις, η φτώχεια, οδηγούν στη μετανάστευση μεγάλες μάζες του πληθυσμού, είτε αυτές προέρχονται από αγροτικές είτε από αστικές περιοχές. Για τους μετανάστες που κατάγονται από τις πρώην κομμουνιστικές χώρες, πρόκειται για μία πρωτόγνωρη εμπειρία, που είναι αποτέλεσμα των πολιτικών αλλαγών και των οικονομικών αναδιαρθρώσεων των χωρών τους. Παρατηρείται ότι ο λόγος αυτών των

υποκειμένων, ερμηνεύοντας το παρελθόν και τις συνθήκες που τους ώθησαν να φύγουν από τις χώρες τους, αναπόφευκτα επικεντρώνεται στη σύγκριση του κομμουνιστικού παρελθόντος με το σημερινό πολιτικοοικονομικό σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχει εξιδανίκευση του παρελθόντος και σε κάποιες άλλες παρουσιάζονται αμφισημίες και αντιφατικά συναισθήματα. Ιδιαίτερα για τους μετανάστες που κατάγονται από αγροτικές κοινότητες, ο τόπος παρουσιάζεται συχνά ως χώρος συναισθημάτων, έκφρασης σεβασμού και κοινοτικής αλληλεγγύης ανάμεσα στους συγχωριανούς. Η αλλαγή, όμως, του πολιτικού συστήματος οδήγησε στη διάλυση της κοινοτικής ζωής και στη φυγή των κατοίκων.

Στον αντίποδα αυτών των ερμηνειών, οι μετανάστες που κατάγονται από τις χώρες του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου» παρουσιάζουν τη μετανάστευση ως μία διαχρονική πρακτική των κοινωνιών τους, για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν την υπανάπτυξη, τη φτώχεια και τις κοινωνικές ανισότητες.

Οι σύνθετες πραγματικότητες που αναδεικνύονται μέσα από τις συνεντεύξεις μας έδωσαν τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε, επίσης, ότι τα αίτια που ώθησαν τους μετανάστες να φύγουν από τις πατρίδες τους δεν είναι μόνο οικονομικής φύσης. Σε κάποιες περιπτώσεις ο λόγος των μεταναστών παρουσιάζει τάσεις εξατομίκευσης, ως προς τα αίτια της φυγής τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «Χουσεϊν», όπου η εγκατάστασή του στο Ηράκλειο οφείλεται σε ψυχολογικούς λόγους και στην επιθυμία του να απεγκλωβιστεί από τις καταπιεστικές πρακτικές της αγροτικής κοινωνίας του χωριού του.

Στο Ηράκλειο, λοιπόν, κάνουν την εμφάνισή τους τα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα, αποτυπώνοντας τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί σε παγκόσμιο επίπεδο. Όπως έχει τονιστεί στο θεωρητικό μέρος, οι αλλαγές αυτές αφορούν, σύμφωνα με τη Βεντούρα, αφενός την αύξηση του αριθμού των χωρών αποστολής λόγω των πολιτικών αλλαγών και των οικονομικών αναδιαρθρώσεων των πρώην κομμουνιστικών κρατών, που προστέθηκαν στις παραδοσιακές ροές που προέρχονται από τον «Τρίτο Κόσμο» και, αφετέρου, την αύξηση του αριθμού των χωρών υποδοχής και ιδιαίτερα των χωρών της Νότιας Ευρώπης.³⁷⁶ Όπως αναφέρει η Πουλοπούλου, αυτός ο μετασχηματισμός των μεταναστευτικών ροών στις χώρες της

³⁷⁶ Α. Βεντούρα, «Ευρώπη και μεταναστεύσεις...», ό.π., σσ. 108-114.

Νότιας Ευρώπης, λόγω των κοινών χαρακτηριστικών που παρουσιάζει, οδηγεί πολλούς επιστήμονες να αναφέρονται στο «μεσογειακό μοντέλο μετανάστευσης».³⁷⁷

12.2 Η γυναικεία μετανάστευση

Η επισήμανση των Κασιμάτη και Μουσούρου, ότι υπάρχει ολοένα και αυξανόμενη

τάση της συμμετοχής των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα,³⁷⁸ αποτυπώνεται και στην παρουσία των στην πόλη του Ηρακλείου. Σε αρκετές περιπτώσεις, η γυναικεία παρουσία είναι αποτέλεσμα προσωπικής απόφασης που έχει ως στόχο είτε την καλύτερευση των συνθηκών ζωής της είτε την οικονομική συνεισφορά στην οικογένεια που παρέμεινε στην πατρίδα. Όπως διαπιστώνεται παρακάτω, υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στην απόφαση της γυναίκας να μεταναστεύσει μόνη της χωρίς την ανδρική παρουσία. Ένας βασικός παράγοντας είναι η μεταναστευτική παράδοση της χώρας αποστολής. Για τον Canete, οι Φιλιππίνες είναι μία από αυτές τις χώρες που έχουν μεγάλη μεταναστευτική παράδοση και στην οποία η γυναικεία παρουσία έχει τη δική της ξεχωριστή σημασία. Είναι ενδεικτικό ότι περίπου το 75% των Φιλιππινέζων εργαζομένων στην Ελλάδα είναι γυναίκες.³⁷⁹ Η μαρτυρία της «Γιάννας», που κατάγεται από τις Φιλιππίνες, είναι χαρακτηριστική για το πώς κατανέμονται οι ρόλοι και οι υποχρεώσεις στη φιλιππινέζικη οικογένεια, επιδοκιμάζοντας στην περίπτωση της τη γυναικεία μετανάστευση:

Η ζωή μας στην πατρίδα είναι λίγο δύσκολη, ειδικά αν δεν έχεις δουλειά. Εγώ είχα δουλειά τότε απλά χρειάστηκε να δουλέψω παραπάνω για κάποιες οικογενειακές ανάγκες. Ο πατέρας μου αρρώστησε και μπήκε στο νοσοκομείο και δεν μπορούσα να του πάρω τα φάρμακα, να πληρώσουμε τα νοσοκομεία κ.λπ. Προσπάθησα, λοιπόν, να βρω δουλειά αλλού και να παρατήσω τη δουλειά που έκανα εκεί. Ήμουν δασκάλα στις Φιλιππίνες και την παράτησα για να βρω μία καλή δουλειά και μία καλύτερη θέση και να είναι και για το μέλλον... (συν. αρ.8 «Γιάννα»)

³⁷⁷ Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σσ. 88-92.

³⁷⁸ Κ. Κασιμάτη, Λ. Μ. Μουσούρου, *Φύλο και Μετανάστευση...*, ό.π., σ. 19.

³⁷⁹ L. Y. Canete, « Η Φιλιππινέζικη κοινότητα στην Ελλάδα... », ό.π., σσ. 279-283.

Η «Γιάννα» μιλώντας στο πρώτο ενικό, «*χρειάστηκε να δουλέψω παραπάνω*», «*δεν μπορούσα να του πάρω τα φάρμακα*», προσωποποιεί τις ευθύνες απέναντι στον άρρωστο πατέρα της, δίνοντας την εικόνα ότι είναι το μοναδικό συγγενικό του πρόσωπο. Δεν είναι όμως έτσι. Πρόκειται για τη μοναδική κόρη μίας πολυμελούς οικογένειας, όπου οι ευθύνες της απέναντι στην οικογένεια την ωθούν στη μετανάστευση. Παρακάτω συμπληρώνει:

...Ήμασταν τέσσερα αδέρφια, τρία αγόρια και εγώ. Και τα άλλα αδέρφια μου πήγαν πανεπιστήμιο, αλλά δεν τελείωσαν όλοι γιατί παντρεύτηκαν. Εγώ έφυγα απάντρευτη. Σκέφτηκα, λόγω της ανάγκης του πατέρα μου, να φύγω (.) Τα αδέρφια μου ήταν μικρά και ο μεγάλος αδελφός ήταν παντρεμένος... (συν. αρ.8 «Γιάννα»)

Η χειραφέτηση του γυναικείου φύλου είναι ένας άλλος παράγοντας που ενισχύει τη γυναικεία μετανάστευση. Οι γυναίκες που έχουν κοινωνικοποιηθεί στο παρελθόν στο αξιακό πρότυπο των κομμουνιστικών κρατών, το οποίο πρόβαλε την ισότητα των δύο φύλων, παίρνουν την απόφαση να φύγουν από τις πατρίδες τους πολύ ευκολότερα. Η «Ναταλία», που στην ηλικία των είκοσι άφησε την οικογένειά της στη Μολδαβία για να έλθει με μερικούς συνομήλικους φίλους της στην Ελλάδα, εκφράζει την άποψή της για τις στάσεις των συμπατριωτισσών της:

...Στην πατρίδα μου οι γυναίκες είναι πολύ ελεύθερες, είναι δυνατές, αποφασισμένες. Δεν διστάζουν να πάρουν πρωτοβουλίες και να φύγουν στο εξωτερικό για να βρουν δουλειά... (συν. αρ.3 «Ναταλία»)

Σε κάποιες περιπτώσεις η γυναικεία μετανάστευση από πρώην κομμουνιστικές χώρες είναι αποτέλεσμα δυσκολιών επιβίωσης της μονογονεϊκής οικογένειας. Ανάλογη διαπίστωση προβάλλεται και σε έρευνα του Ψημμένου και Σκαμνάκη που επικεντρώνεται στην περίπτωση των γυναικών από την Ουκρανία και Αλβανία και στην οποία διαπιστώνεται ότι, στην πλειονότητά τους, οι γυναίκες από την Ουκρανία είναι διαζευγμένες ή χήρες και έχουν τον κύριο ρόλο της οικονομικής φροντίδας των παιδιών τους ή και των γονιών.³⁸⁰ Ήδη έχει παρουσιαστεί παραπάνω η περίπτωση της «Αξάνας», όπου η μητέρα της μετανάστευσε για οικονομικούς λόγους στην

³⁸⁰ Ι. Ψημμένος, Χ. Σκαμνάκης, *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών...*, ό.π., σ. 115.

Ελλάδα μετά το θάνατο του πατέρα της. Παρομοίως, και η «Μαρίνα» υποστηρίζει ότι η μετανάστευση της μητέρα της στην Ελλάδα οφείλεται στα οικονομικά προβλήματα που προέκυψαν μετά το χωρισμό της:

Στην Βουλγαρία υπήρχε κρίση οικονομική. Εμείς είχαμε και το δικό μας πρόβλημα. Ο μπαμπάς μου, να τον συγχωρέσει ο θεός, δεν ήταν μαζί μας. Βέβαια και άλλες οικογένειες μπορεί να είναι χωρισμένες, αλλά οι μπαμπάδες βοηθάνε τις οικογένειές τους. Ο μπαμπάς μου δεν μας πρόσφερε κάποια οικονομική βοήθεια, γι' αυτό και η μητέρα μου ζοριζότανε. Αν είχαμε τον μπαμπά μου, μπορεί και να μην είχαμε φύγει. Αν υπήρχε και ένας άνδρας που θα στήριζε την οικογένεια (...). Αυτή ήταν και μαμά και μπαμπάς. Έπρεπε να δουλέψει πολύ σκληρά... (συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Δεν είναι όμως μόνο μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών αυτές που παίρνουν την απόφαση να μεταναστεύσουν μόνες τους. Όπως έχει ήδη καταγραφεί στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του δείγματος, η «Νίκη» που κατάγεται από τη Τιφλίδα, με γονείς που είχαν, όπως και η ίδια, επαγγέλματα με υψηλό κοινωνικό κύρος, δεν δίστασε να αφήσει την εργασία της ελπίζοντας να βρει μία εργασία στο Ηράκλειο που θα της άφηνε περισσότερα χρήματα.

Από τη μεριά της η «Μαρία», που είναι έγγαμη, έχει εγκατασταθεί με τον άνδρα της δύο φορές στο Ηράκλειο. Την πρώτη φορά την πρωτοβουλία την πήρε ο σύζυγος. Όμως τη δεύτερη φορά οι ρόλοι αλλάζουν και, παρά τις αντιρρήσεις που υπήρξαν στον οικογενειακό της περιβάλλον, η «Μαρία» ξεκινάει το ταξίδι μόνη της:

... [την πρώτη φορά] δεν το σκέφτηκα εγώ αλλά ο άνδρας μου. Δούλευα μόνο εγώ ενώ αυτός όχι. Είχε ακούσει ότι εδώ στην Ελλάδα υπάρχουνε δουλειές και έτσι αποφάσισε να έλθει. Έμεινε για έξι μήνες περίπου, αλλά δεν μπορούσε μόνος του και έπειτα ήρθα κι εγώ. Είχαμε αποκτήσει και δύο παιδιά, τα οποία κράτησε η πεθερά μου. Καθίσαμε περίπου δυόμιση χρόνια και έπειτα επιστρέψαμε στη Γεωργία... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Και λίγο παρακάτω συμπληρώνει:

...Όταν έφυγε ο άντρας μου δεν είχε κανείς αντίρρηση. Αλλά όταν έφυγα εγώ [τη δεύτερη φορά μόνη της] αντέδρασε ο πεθερός μου για το πού θα αφήσω τα παιδιά. Όμως η πεθερά μου με στήριξε και με ώθησε να φύγω. (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Στην περίπτωση της, το ανδρικό πρότυπο της μετανάστευσης δεν ισχύει, καθώς η ισότιμη θέση που έχει μέσα στην οικογένειά της, της δίνει το δικαίωμα να πάρει την πρωτοβουλία της δεύτερης μετανάστευσης. Αν και το ζευγάρι γνώριζε ήδη τις δυσκολίες που θα συναντήσουν στην Ελλάδα, χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα παραμονής, ωστόσο είναι αυτή που έρχεται πρώτη και μετά ακολούθησε ο άνδρας της με τα παιδιά.

...Όταν επιστρέψαμε στη Γεωργία ο άντρας μου δεν μπορούσε να βρει δουλειά. Δούλευα πάλι μόνο εγώ ως καθηγήτρια μουσικής, όμως τα χρήματα ήταν πολύ λίγα. Δεν μπορούσες να ζήσεις. Έτσι αποφάσισα να ξαναγυρίσω πίσω μόνο εγώ και μετά από λίγο να έρθει και η υπόλοιπη οικογένεια. Έτσι ήρθα εγώ, πήρα την άδεια παραμονής, έπειτα ήρθε ο άντρας μου με τα παιδιά και έτσι σιγά-σιγά πήραμε την άδεια όλοι... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Δεν εντάσσονται, όμως, όλα τα παραδείγματά στις περιπτώσεις γυναικών που αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία ή την επιλογή να μεταναστεύσουν, γεγονός που στο θεωρητικό μέρος αναφέρεται ως «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης».³⁸¹ Υπάρχουν άλλα παραδείγματα γυναικών που η μετανάστευση εξαρτάται άμεσα από την ανδρική επιλογή για μετακίνηση. Σε αυτή την περίπτωση οι γυναίκες μεταναστεύουν ακολουθώντας τις οικογένειές τους ή τους συζύγους. Το παράδειγμα της «Ντίνας» είναι χαρακτηριστικό. Η ίδια δεν ήθελε να φύγει από το χωριό της στην Αλβανία. Όμως η απόφαση της μετανάστευσης, καθώς και ο ερχομός στη χώρα υποδοχής των γυναικείων μελών της οικογένειας, ήταν ανδρική υπόθεση. Μαζί με τη μητέρα της ακολούθησαν αναγκαστικά μετά από λίγο καιρό τον πατέρα και τον αδελφό στην Ελλάδα.

...Ήλθε πρώτα ο πατέρας μου με τον αδελφό μου και μετά γύρισε ο πατέρας μου και μας πήρε όλους. Εγώ δεν το σκεφτόμουνα καν να έλθω στην Ελλάδα. Ήθελα πιο

³⁸¹ Βλ. ενδεικτικά: N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης...*, ό.π., σσ. 134-152.

πολύ να μείνω στη χώρα μου. Ήθελα να μείνω στη θεία μου και να μην ερχόμουν, αλλά αναγκαστικά δεν μπορούσαμε και ήλθαμε και εμείς. Μας πήρε ο πατέρας μου τηλέφωνο και μας είπε ότι «πρέπει και σεις να ρθείτε, δεν γίνεται να καθίσουμε εμείς οι δύο από εδώ και εσείς από εκεί». Έτσι, αρχίσαμε μία διαδικασία με τα χαρτιά και έτσι σιγά-σιγά ήλθαμε και εμείς. Εγώ όμως δεν ήθελα... (συν. αρ.5 «Ντίνα»)

Σε άλλες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα σε ανδροκρατούμενες κοινωνίες της Ασίας ή της Μέσης Ανατολής, η μετακίνηση της γυναίκας θεωρείται απαγορευτική. Το πολιτιστικό πρότυπο της χώρας αποστολής κάνει τη μετανάστευση μόνο ανδρική υπόθεση, δεσμεύοντας τη γυναίκα στον παραδοσιακό οικογενειακό της ρόλο, περιμένοντας την επιστροφή του πατέρα ή συζύγου. Επιπλέον, όση μεγαλύτερη είναι η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στη χώρα αποστολής και στη χώρα υποδοχής, τόσο περισσότερο ελλοχεύει ο κίνδυνος αμφισβήτησης του παραδοσιακού προτύπου των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα και ανατροπής της ανδρικής κυριαρχίας. Αυτόν τον κίνδυνο, ενδεχομένως, να προσπαθεί να αποφύγει ο ανδρικός πληθυσμός των χωρών αυτών, αφήνοντας το γυναικείο πληθυσμό στη χώρα τους. Ο «Αλί» που είναι έγγαμος και ζει στο Ηράκλειο μόνος του εδώ και δέκα χρόνια αναφέρει τις δυσκολίες που θα συναντήσει μία γυναίκα, ερχόμενη από την πατρίδα του στην Ελλάδα:

Η γυναίκα της πατρίδας μου δεν μπορεί να ζήσει εδώ. Εδώ είναι τελείως διαφορετικά. Δεν μπορεί να ζήσει μόνη της εδώ χωρίς παρέα χωρίς άλλες γυναίκες. Πώς να ζήσει εδώ με την κελεμπία; Δεν μπορεί να πάει σε καφετέρια, στην θάλασσα, σε μπαρ. Γι' αυτό δεν φέρνουν τις γυναίκες τους εδώ. Μία γυναίκα από την πατρίδα μου δεν μπορεί να κάτσει εδώ πάνω από 2 με 3 μήνες. Αν έχει παιδιά ίσως είναι ευκολότερο. Θα μείνει στο σπίτι με τα παιδιά της, να τα φροντίζει (.) να φτιάξει το φαγητό... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Ο «Μάριος» που είναι ο ίδιος άγαμος, δίνει τη δική του εκδοχή στο ερώτημα γιατί οι συμπατριώτες του δεν φέρνουν τις γυναίκες τους στο Ηράκλειο:

Δεν φέρνουν τις γυναίκες τους εδώ γιατί φοβούνται μην αλλάξει η γυναίκα τους μυαλό. Πώς θα την κυκλοφορήσουν έξω με τη μαντίλα. Η ίδια θα δει πώς

συμπεριφέρονται οι γυναίκες με τους άνδρες. Ο άνδρας δεν θέλει να αντιμετωπίσει προβλήματα... (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Σύμφωνα με τα παραπάνω παραδείγματα, η παρουσία της γυναίκας μετανάστριας στο Ηράκλειο προκύπτει μέσα από πολλές και διαφορετικές διαδικασίες, οι οποίες συντελούνται στον οικογενειακό της περίγυρο αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο των χωρών αποστολής. Έτσι ερμηνεύεται το γεγονός της διαφοροποίησης των μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων, όπως αυτές προκύπτουν από τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας.

Η έντονη υπεροχή των γυναικών από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είναι αποτέλεσμα της θέσης και του ρόλου που έχει το γυναικείο φύλο στις κοινωνίες αυτές. Όπως διαπιστώνεται από τις συνεντεύξεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω, οι γυναίκες των χωρών αυτών είναι πρόθυμες να μεταναστεύσουν για να εργαστούν, όχι μόνο στις περιπτώσεις που είναι άγαμες ή είναι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών. Το παράδειγμα της «Μαρίας» καταδεικνύει ότι η ισότιμη θέση που έχει μέσα στην οικογένειά της, της δίνει το δικαίωμα να αναπτύξει πρωτοβουλίες και να μεταναστεύσει πρώτα η ίδια στην Ελλάδα και να την ακολουθήσουν αργότερα ο άνδρας με τα παιδιά της.

Στον αντίποδα αυτής της κατηγορίας βρίσκονται οι γυναίκες που κατάγονται από τις χώρες της Ινδοπακιστανικής χερσονήσου, από Αραβικές και, γενικότερα, από μουσουλμανικές χώρες. Όπως επιβεβαιώνουν και τα αποτελέσματα της απογραφής του 2001,³⁸² οι γυναικείες μεταναστευτικές ροές από τις χώρες αυτές είναι σχεδόν μηδενικές. Το πολιτιστικό πρότυπο αυτών των χωρών δεσμεύει τις γυναίκες σε ένα παραδοσιακό οικογενειακό ρόλο, αποτρέποντάς τις να μετακινηθούν σε μίαν άλλη χώρα. Ένα επιπλέον στοιχείο που προκύπτει από τις συνεντεύξεις του «Αλί» και του «Μαρίου» είναι ότι οι γυναίκες από τις πατρίδες τους δύσκολα θα μπορέσουν να εγκλιματιστούν σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον, χωρίς να τεθεί υπό αμφισβήτηση το γυναικείο πρότυπο συμπεριφοράς των χωρών τους και κατ' επέκταση η αμφισβήτηση των παραδοσιακών οικογενειακών σχέσεων και η ανατροπή της ανδρικής κυριαρχίας.

³⁸² M. Baldwin-Edwards, I. Κυριάκου, Π. Κακαλίκα, Γ. Κάτσιοις, *Στατιστικά δεδομένα...*, ό.π., σ. 6 · Η Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σσ. 210-214.

Η τρίτη κατηγορία γυναικών είναι αυτή που ακολουθεί, μετά από κάποιο χρονικό διάστημα την οικογένειά της στη χώρα υποδοχής. Όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας, πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για γυναίκες αλβανικής καταγωγής, οι οποίες είναι έγγαμες και ο λόγος μετανάστευσής τους οφείλεται, κυρίως, στην οικογενειακή συνένωση. Στη συνέντευξή της η « Ντίνα» τονίζει ότι, αν και η ίδια δεν ήθελε να μεταναστεύσει, η απόφαση να έρθει στην Ελλάδα μαζί με τη μητέρα της πάρθηκε από τον πατέρα της, ο οποίος ήταν ήδη εδώ και ήθελε όλα τα μέλη της οικογένειάς του να εγκατασταθούν μαζί του στη χώρα υποδοχής.

Σε κάθε περίπτωση, η μετανάστρια, είτε παίρνοντας μόνη της την απόφαση να μεταναστεύσει, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής για την ίδια και την οικογένειά της είτε συνοδεύοντας τα άλλα μέλη της οικογένειάς ή ακολουθώντας μετά από κάποιο χρονικό διάστημα τον άνδρα της, κάνει αισθητή την παρουσία της στην αγορά εργασίας αλλά και στην κοινωνική ζωή της πόλης.

12.3 Το κοινωνικοοικονομικό status των μεταναστών στη χώρα καταγωγής

Σήμερα, ο ιδεατός τύπος του ανειδίκευτου εργάτη των προηγούμενων δεκαετιών, που εγκαταλείπει το αγροτικό του επάγγελμα για να βρεθεί σε μία βιομηχανική πόλη, διαφοροποιείται αισθητά. Ήδη στο θεωρητικό μέρος αναφέρθηκε η έρευνα του Laacher σύμφωνα με την οποία «ένα μέρος των σύγχρονων μεταναστών προέρχεται από τις μεσαίες τάξεις των χωρών αποστολής, κατοικούν σε πόλεις και έχουν ανώτερη μόρφωση».³⁸³ Επίσης, με βάση τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε διαφαίνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την κοινωνική διαστρωμάτωση των μεταναστών. Αρκετοί από αυτούς προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της χώρας τους και έχουν, επίσης, υψηλό επίπεδο πανεπιστημιακής ή τεχνικής εκπαίδευσης. Αυτά τα στοιχεία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης γίνονται εμφανή παρακάτω τόσο στον ανδρικό όσο και στο γυναικείο μεταναστευτικό πληθυσμό.

Μία άλλη κατηγορία μεταναστών ασκούσε επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού κύρους που συνδέονται με αγροτικές και χειρωνακτικές δραστηριότητες, χωρίς κάποια ιδιαίτερη επαγγελματική εξειδίκευση. Πρόκειται, κυρίως, για άτομα χαμηλού

³⁸³ S. Laacher, *Après Sangatte...*, ό.π., σ. 34.

εκπαιδευτικού επιπέδου, που λόγω οικογενειακής ανάγκης άρχισαν να εργάζονται από πολύ μικρή ηλικία. Το χαμηλό εισόδημα το οποίο δεν τους διασφάλιζε την επιβίωσή τους, τους ανάγκασε να μεταναστεύσουν. Το παράδειγμα του «Αλί» είναι χαρακτηριστικό. Η οικογένειά του ήταν μία φτωχή οικογένεια με πολύ περιορισμένο αγροτικό εισόδημα. Για το λόγο αυτό ο πατέρας του είχε μεταναστεύσει αρκετά χρόνια πριν. Η οικιακή οικονομία είναι μέρος των καθηκόντων της μητέρας, προσπαθώντας να ζήσει τα παιδιά της. Ο ίδιος δεν συνέχισε τις σπουδές του, προτιμώντας μία δουλειά για να φτιάξει τη ζωή του. Τελικά, επέλεξε το δρόμο της μετανάστευσης, καθώς το χαμηλό μεροκάματο δεν του πρόσφερε καμία ασφάλεια. Ο ίδιος αναφέρει:

Εμείς είχαμε ένα μικρό χωράφι και αυτό το σκέπαζε το ποτάμι το χειμώνα. Τα λεφτά μας τα έστελνε ο μπαμπάς που ήταν μετανάστης στην Σαουδική Αραβία αλλά και ο μεγάλος μου αδελφός, όταν το σχολείο ήταν κλειστό έβρισκε μία δουλειά. Ήμουν περίπου δέκα χρονών όταν έφυγε για πρώτη φορά. Η μητέρα στο σπίτι μάς φρόντιζε. Το φαΐ στο σπίτι το φτιάχναμε εμείς. Η μαμά έφτιαχνε το ψωμί, μάζευε το καλοκαίρι πολλά τρόφιμα, τα ξέραινε στον ήλιο και τα τρώγαμε το χειμώνα. Ήμασταν πέντε αδέρφια. Ο μεγάλος μου αδελφός τελείωσε δάσκαλος. Εγώ περίπου τελείωσα το λύκειο. Ήμουνα στο σχολείο μέχρι το 1985 και το άφησα για να βρω δουλειά. Ήθελα μία δουλειά με αρκετά χρήματα για να κάνω τη ζωή μου όπως πρέπει. Όμως δεν βρήκα, γιατί δεν έδιναν αρκετά χρήματα. Δεν με ένοιαζε τι δουλειά να κάμω μόνο να έχει καλό μεροκάματο και να είναι μία δουλειά σωστή. Δεν έβαλα ποτέ στο μυαλό μου να κάμω μία δουλειά παράνομη και να πάω φυλακή. Τελικά πήγα φαντάρος και μετά έφυγα για το Λίβανο... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Από τη μεριά του ο «Φαρούκ», γιος αγροτικής οικογένειας, τονίζει και αυτός τη φτώχεια και την αδυναμία κάλυψης των βασικών οικογενειακών αναγκών.

Εγώ στο Πακιστάν δεν πήγα κολέγιο. Αγαπούσα το διάβασμα, αλλά είμαστε δύο αδέρφια και ο μπαμπάς δεν μπορούσε να με σπουδάσει. Έτσι, δούλευα από δεκαπέντε χρονών. Η ζωή ήταν καλή με την οικογένεια, με τα παιδιά μου, αλλά το πρόβλημά μας είναι ότι το μεροκάματο είναι λίγο και δεν μπορείς να ζήσεις. Τελευταία δούλευα σε βενζινάδικο. Έχει δουλειά, αλλά το μεροκάματο δεν φτάνει και αναγκάστηκα και έφυγα... (συν. αρ.17 «Φαρούκ»)

Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας προκύπτει ότι οι παράγοντες που ωθούν ορισμένους μετανάστες να μετακινηθούν από τον τόπο τους δεν συνδέονται μόνο με την κάλυψη βασικών αναγκών. Συχνά, εκτός από το χαμηλό μισθό, αναφέρονται και άλλοι παράγοντες, όπως η ανασφάλεια σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο αλλά και η αδυναμία κοινωνικής ανέλιξης. Όπως διαπιστώνεται παρακάτω, το υψηλό επαγγελματικό status που διέθεταν ορισμένοι μετανάστες στον τόπο καταγωγής τους δεν αντιστοιχούσε σε ανάλογο εισόδημα, με αποτέλεσμα να εκφράζουν την δυσαρέσκεια τους. Άλλοι πάλι μετανάστες, νεότερης ηλικίας που διαθέτουν πανεπιστημιακά προσόντα, δεν είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν το επάγγελμά τους. Σε κάθε περίπτωση η προσδοκία για ένα καλύτερο μέλλον τους οδήγησε στην απόφαση της μετανάστευσης.

Στην περίπτωση του «Αλέξανδρου», παρατηρείται μία ανοδική επαγγελματική κινητικότητα στο πλαίσιο της διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας, η οποία όμως δεν είναι ικανή να τον κρατήσει στην Αλβανία. Η οικογένειά του διέθετε ένα κοινωνικό κεφάλαιο, λόγω της κομματικής θέσης του πατέρα του στο κομμουνιστικό κόμμα και ο ίδιος ήταν ευχαριστημένος με τη δουλειά του, ασκώντας ένα επάγγελμα κύρους. Όμως η αλλαγή του καθεστώτος άλλαξε τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της χώρας του. Το επάγγελμα του, δεν μπορούσε πλέον να του προσφέρει τις αναγκαίες οικονομικές απολαβές για να ζήσει με άνεση τη δική του οικογένεια και αναγκάστηκε να έλθει στην Ελλάδα. Ο ίδιος διηγείται για την οικογένειά του, πριν την αλλαγή του συστήματος:

Ήμασταν τέσσερα παιδιά και οι γονείς μας. Μία μικρή οικογένεια. Ο ένας αδελφός μου δούλευε στο λιμάνι, ο άλλος πήγαινε σε ένα στρατιωτικό σχολείο και η αδελφή μου ήταν μικρή. Ο πατέρας μου ήταν αρχηγός του κόμματος [τοπικό στέλεχος]. Η μητέρα ήταν στο σπίτι. Η οικογένειά μου οικονομικά δεν ήταν τόσο χαμηλά. Έπαιρνε ένα μισθό ο πατέρας μου, καλλιεργούσε και τη γη, είχαμε και ζώα και παράλληλα δούλευε σε οικοδομές. Το εισόδημα δεν ήταν υψηλό, αλλά μπορούσαμε να ζήσουμε. Όλα τα παιδιά τελείωσαν το Γυμνάσιο... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Και λίγο παρακάτω:

...Είχα σπουδάσει μηχανικός και είχα μία καλή δουλειά στο αεροδρόμιο για περίπου δεκατρία χρόνια. Έδινα μαθήματα στους φαντάρους και ως μηχανικός ήμουν στον πύργο ελέγχου. Η αλλαγή όμως του πολιτικού συστήματος επηρέασε πάρα πολύ τη χώρα. Μας έλειπαν πάρα πολλά πράγματα. Στο αεροδρόμιο όλα διαλύθηκαν. Οικονομικά δεν μπορούσες να τα βγάλεις πέρα. Ο μισθός ήταν μικρός και δεν μπορούσαμε να κάνουμε πολλά πράγματα... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Στην οικογένεια του «Μάριου» παρατηρείται ένας σημαντικός βαθμός διαπολιτισμικής μεταβίβασης του επαγγελματικού κεφαλαίου του πατέρα στους γιους του. Πρόκειται για μία οικογένεια που, αν και τα μέλη της ασκούσαν επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού κύρους, ωστόσο οι οικονομικές απολαβές τους δεν ήταν αρκετές για μία άνετη ζωή. Η προτροπή του πατέρα είναι αυτή που ώθησε το «Μάριο» να σπουδάσει, αν και ο ίδιος γνώριζε από την οικογενειακή εμπειρία, ότι τα επαγγέλματα κύρους δεν είναι κατ' ανάγκη και τα πιο επικερδή. Ο ίδιος μάλιστα θεωρεί ότι στην πατρίδα του, το οικονομικό όφελος από την εργασία είναι αυτό που λειτουργεί προσθετικά στο κοινωνικό κεφάλαιο του εργαζόμενου και όχι αυτό καθαυτό το είδος της εργασίας και ο πανεπιστημιακός τίτλος, που ενδεχομένως αποτελεί προϋπόθεση για την άσκησή της.

... Όλα τα αδέρφια μου έχουν σπουδάσει. Ο πατέρας μου ήταν ανώτερος υπάλληλος του Υγειονομικού. Είχε τελειώσει το πανεπιστήμιο. Δεν αντιμετωπίζαμε οικονομικό πρόβλημα, αλλά τη βγάζαμε ίσα-ίσα. Ο πατέρας ότι μπορούσε έκανε για μας. Εγώ τέλειωσα το πανεπιστήμιο και έγινα δάσκαλος για χάρη του πατέρα μου. Αυτός το ήθελε, εμένα μου άρεσαν οι δουλειές. Εκεί όποιος έχει λεφτά αυτός είναι ο κύριος, αυτός μετράει. Δεν μετράει ούτε το πανεπιστήμιο ούτε τι δουλειά κάνεις, μόνο τα λεφτά... (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Ο «Μάριος» τελικά ανέπτυξε, μία επαγγελματική στρατηγική στοχεύοντας στην οικονομική άνεση και αγνόησε το κοινωνικό κύρος που του προσέδιδε το επάγγελμα του δασκάλου. Αντιλήφθηκε, όμως, ότι τα επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού status έχουν διαφορετικά πρότυπα και κώδικες συμπεριφοράς από αυτούς με τους οποίους τον είχε μεγαλώσει η οικογένειά του. Διαπίστωσε ότι του είναι εξίσου απαραίτητο το οικονομικό όσο και το μορφωτικό του κεφάλαιο. Η μετανάστευση προς την Ευρώπη ήρθε ως λύση όχι μόνο στο οικονομικό του αδιέξοδο αλλά και στην επιθυμία του για

αναζήτηση νέων κοινωνικών σχέσεων και επανάκτησης του χαμένου προσωπικού του γοήτρου.

Τέλειωσα το πανεπιστήμιο και δούλεψα ένα χρόνο δάσκαλος, μέχρι να δω τι θα έκανα, μία δουλειά για να βγάλω αρκετά χρήματα. Έβγαλα δίπλωμα και δούλεψα ταξιτζής, επειδή κέρδιζα πιο πολλά λεφτά. Σε αυτή τη δουλειά όμως δεν έβρισκα τον εαυτό μου. Ο κόσμος έβριζε, έκανε (..) δεν ήταν ευγενικός. Εγώ δεν είμαι έτσι, δεν μου άρεσε αυτό. Τα παράτησα και έμεινα 6 μήνες στο σπίτι άνεργος χωρίς να ξέρω τι θα κάμω. Αποφάσισα να πάω στην Ευρώπη... (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Η παρουσία του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού με μεσαίο και υψηλό επαγγελματικό status στην πόλη του Ηρακλείου είναι διακριτή. Η «Μαρία» κατάγεται από οικογένεια με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και βασικό μέλημα της μητέρας της ήταν η μεταβίβαση του επαγγελματικού της κεφαλαίου στην κόρη της. Απέκτησε πανεπιστημιακή εκπαίδευση και δούλεψε στην πατρίδα της ως καθηγήτρια μουσικής. Παρακάτω αναφέρει:

Ο πατέρας μου ήταν οικονομικός διευθυντής και έλεγε όλα τα μαγαζιά του νομού. Η μητέρα μου ήταν καθηγήτρια μουσικής. Τότε [στη Σοβιετική Ένωση] όλοι ήθελαν να σπουδάσουν. Εγώ μάλλον επηρεάστηκα από τη μαμά μου που πήγα και σπούδασα μουσική. Γιατί από μικρή μου 'λεγε μου 'λεγε (..) και έτσι σπούδασα και εγώ μουσική (...) και ο άνδρας μου είχε τελειώσει το πανεπιστήμιο. Ήταν γεωπόνος-δασολόγος και πληρωνόταν από το κράτος. Οπότε με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης τελείωσε και η δουλειά του... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Οι οικονομικές δυσκολίες άρχισαν με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, καθώς ο άνδρας της έχασε τη δουλειά του. Εντούτοις, η απόφασή τους να μεταναστεύσουν, τουλάχιστον την πρώτη φορά, δεν ήταν θέμα κάλυψης βασικών αναγκών, αλλά αναγκών σχετίζονται περισσότερο με το προσωπικό γόητρο και την οικονομική άνεση.³⁸⁴

³⁸⁴ Η αγορά σπιτιού στην πατρίδα και γενικότερα το προσωπικό γόητρο και η οικονομική άνεση αναφέρονται και σε άλλες αντίστοιχες έρευνες, ως βασικοί παράγοντες που ωθούν στην μετανάστευση. Βλ. σχετικά: Ι. Ψημμένος, «Ερμηνείες μετανάστευσης...», ό.π., σ.147.

Ο λόγος που ήρθαμε ήταν ότι θέλαμε να μαζέψουμε μερικά χρήματα για να αγοράσουμε δικό μας σπίτι σε μία άλλη πόλη, γιατί ζούσαμε μαζί με τα πεθερικά μου. Εκεί όλοι ζούνε με τα πεθερικά τους. Αλλά εμείς θέλαμε να ζήσουμε μόνοι μας. Πράγματι μαζέψαμε χρήματα, επιστρέψαμε πίσω, πήραμε σπίτι, αλλά μείναμε πάλι χωρίς φράγκο (..) υπήρχαν πολλές οικονομικές δυσκολίες. Εγώ έπαιρνα περίπου 15 ευρώ, τα οποία δεν έφταναν παρά μόνο να αγοράσεις τριάντα ψωμιά, τίποτα άλλο...

(συν. αρ.1 «Μαρία»)

Η «Μαρίνα», από τη μεριά της, προέρχεται από εργατική οικογένεια. Η εκπαίδευση της αποτέλεσε στρατηγικό στόχο της μονογονεϊκής οικογένειάς της, επιθυμώντας την κοινωνική της ανέλιξη. Αυτός ήταν και ένας βασικός λόγος που η μητέρα της μετανάστευσε στην Ελλάδα. Ωστόσο, η οικονομική κρίση στέρησε από τη «Μαρίνα» μία επαγγελματική σταδιοδρομία στο αντικείμενο των σπουδών της. Η επαγγελματική αβεβαιότητα την οδήγησε στην ίδια απόφαση, που πριν από λίγα χρόνια είχε πάρει και η μητέρα της, να μεταναστεύσει. Πιστεύει ότι με τα προσόντα της θα βρει στην Ελλάδα εργασία στο τομέα που την ενδιέφερε. Η ίδια θυμάται:

Στη Βουλγαρία έβγαλα αγγλικό λύκειο και για ένα χρόνο ήμουν καθηγήτρια αγγλικών. Είχαμε το δικαίωμα, αν τελειώναμε αυτό το σχολείο που είναι ειδικό και μαθαίνουμε πάρα πολύ καλά τη γλώσσα, να διδάζουμε. Μετά δεν ήθελα να συνεχίσω φιλολογία και πήγα σε ένα κολλέγιο για τουριστικές σπουδές. Εκεί σπούδασα για 3 χρόνια. Οι δάσκαλοι μας ήταν Ολλανδοί, πήγαμε για πρακτική στην Ολλανδία για 3 μήνες. Μετά πήρα το δίπλωμα και έψαξα δουλειά, αλλά με την κρίση στη Βουλγαρία ήταν αδύνατον να βρω. Έκαμα διάφορες δουλειές άσχετες και αποφάσισα να έλθω στην Ελλάδα... (συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Και συμπληρώνει παρακάτω:

...όταν πήγα να σπουδάσω, η μαμά τότε αναγκάστηκε να έλθει στην Ελλάδα. Αποφάσισα και 'γω να έλθω να μείνω με τη μαμά μου και, αφού έχω σπουδάσει και στον τουρισμό και ξέρω και ξένες γλώσσες, σκέφτηκα πως σίγουρα θα βρω δουλειά... (συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Μία άλλη ξεχωριστή κατηγορία μεταναστών είναι αυτοί που δεν είχαν καμία εργασιακή εμπειρία στην πατρίδα τους. Συνήθως, πρόκειται για τους νεότερους σε ηλικία μετανάστες, οι οποίοι διακόπτοντας ή τελειώνοντας τις σπουδές τους αποφασίζουν να φύγουν από τις χώρες καταγωγής. Ο «Νίκος» είναι ένας από αυτούς που δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τη στρατιωτική σχολή που είχε επιλέξει. Ο στόχος του για συσσώρευση ενός εκπαιδευτικού κεφαλαίου, που θα του εξασφάλιζε το μέλλον, δεν πραγματοποιείται λόγω της αλλαγής του καθεστώτος. Λέει συγκεκριμένα:

Εμένα μου άρεσε ο στρατός γι' αυτό ήθελα να σπουδάσω στρατιωτικός. Σε αυτά τα σχολεία δεν πλήρωνες. Πήγαινες μετά το δημοτικό από δεκατεσσάρων χρονών και σπούδαζες άλλα οκτώ χρόνια και, αν ήθελες να γίνεις αξιωματικός, σπούδαζες άλλα τέσσερα. Ήσουν μέσα στη σχολή με στρατιωτικά ρούχα. Εγώ φοίτησα τρία χρόνια, γιατί μετά που έφυγε ο κομμουνισμός έκλεισε το σχολείο και δεν πρόλαβα να τελειώσω. Οι δημοκράτες δεν ήθελαν τέτοια σχολεία για να μην βγαίνουν από εκεί κομμουνιστές στρατιωτικοί. Μετά πήγα για έξι μήνες στο γυμνάσιο, και έπειτα ήρθα στην Ελλάδα... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Η αλλαγή του πολιτικού συστήματος στην Αλβανία ανέτρεψε τα ισχύοντα οικονομικά δεδομένα και ταυτόχρονα ακύρωσε τα κοινωνικά και επαγγελματικά πρότυπα της χώρας. Ο «Νίκος» αντιλήφθηκε την αλλαγή αυτή όχι μόνο ως οικονομική αλλά και ως ηθικής τάξης, «*Είχαν τελειώσει όλα*». Η νέα πραγματικότητα ξεφεύγει από τα όρια της λογικής του και ερμηνεύεται με ιατρικούς όρους, «*Αυτό ήταν κάτι σαν αρρώστια*». Ο παρακάτω διάλογος είναι αποκαλυπτικός:

- ***Πόσο χρονών ήρθες στην Ελλάδα;***
- *Δεκαεπτά και μισό.*
- ***Ήσουν πολύ μικρός. Γιατί ήθελες να φύγεις;***
- *Ο λόγος που έφυγα ήταν για τα λεφτά. Δεν υπήρχε δουλειά εκεί.*
- ***Μα εσύ ήσουν μαθητής;***
- *Ήμουν, μα όταν έβλεπα τους άλλους που είχαν έρθει το καλοκαίρι και είχαν δουλέψει (..) έφερναν αρκετά χρήματα (..). Άμα γύριζες με 150.000 δραχμές αγοράζες σπίτι στην Αλβανία τότε, στην αρχή. Με 3-4 μήνες δουλειά στην Ελλάδα αγοράζες ένα σπίτι και λέω τι να κάτσω εγώ τώρα εδώ; Είχαν τελειώσει όλα. Όλοι*

έφευγαν. Αυτό ήταν κάτι σαν αρρώστια, έφευγαν όλοι. Είχαν φύγει γιατροί, δάσκαλοι, αυτοί που είχαν σπουδάσει, και σκεφτόμουν τι μέλλον θα έχω εγώ εδώ, αφού άνθρωποι που είχαν σπουδάσει φεύγουν; Τότε έφευγαν με τα καράβια στην Ιταλία (...) είχαν φύγει 2 εκατ. Αλβανοί. Τότε είχε φύγει και ένας πρώτος ξάδερφός μου που ήταν στρατηγός (.) έφυγε αυτός που ήταν στρατηγός εγώ θα καθίσω; (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Η προοπτική της μετανάστευσης προκύπτει ως μία σημαντική εναλλακτική λύση, καθώς η ελληνική αγορά εργασίας προσφέρει τη δυνατότητα για εξοικονόμηση χρημάτων σε μικρό χρονικό διάστημα, χωρίς να απαιτείται κανενός είδους εκπαιδευτικού ή επαγγελματικού κεφαλαίου. Το πρότυπο του επιτυχημένου και δημιουργικού εργαζόμενου είναι τώρα διαφορετικό, ανατρέποντας τα σχέδια του «Νίκου». Η αναφορά του στρατηγού που μεταναστεύει φαντάζει για κάποιον, που αγαπούσε το στρατό και σχεδίαζε για το μέλλον του μία στρατιωτική καριέρα, ως «υπόδειγμα για τον κατώτερο στρατιώτη, στο πλαίσιο της στρατιωτικής πειθαρχίας».

Επίσης, σε αυτή την κατηγορία των μεταναστών που δεν έχουν καμία εργασιακή εμπειρία εντάσσεται και η «Ναταλία». Όμως, η δική της περίπτωση διαφοροποιείται από αυτή του «Νίκου», καθώς οι πολιτικές αλλαγές στη Μολδαβία δεν επηρέασαν με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό την πατρίδα της, όπως συνέβη με την Αλβανία. Η κατάρρευση του καθεστώτος συνοδεύτηκε από την ανάδυση αντιλήψεων που βασίζονταν στη λογική της αγοράς και της οικονομικής αποδοτικότητας. Η ίδια είχε τη δυνατότητα να τελειώσει τις σπουδές της και επιθυμούσε μία καλύτερη κοινωνική θέση από αυτή που είχαν οι γονείς της, ως βιομηχανικοί εργάτες στη Μολδαβία. Η επιλογή της Ελλάδας έγινε για να αξιοποιήσει το εκπαιδευτικό κεφάλαιο που είχε αποκτήσει, καθώς στην πατρίδα της δεν της δινόταν αυτή η δυνατότητα. Η «Ναταλία» εκθέτει την άποψή της:

Μόλις είχα τελειώσει στο πανεπιστήμιο λογιστικά, υπολογιστές και γλώσσες και μαζί με άλλους τέσσερις φίλους μου αποφασίσαμε να φύγουμε. Ήταν απόφαση μίας εβδομάδας. Ήξερα ότι δεν υπάρχει μέλλον εκεί. Είχαμε πολλές επιλογές να πάμε σε διάφορες χώρες της Ευρώπης αλλά εμείς επιλέξαμε την Ελλάδα... (συν. αρ.3 «Ναταλία»)

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το χαμηλό εισόδημα το οποίο δεν διασφάλιζε την επιβίωση των μεταναστών στη χώρα υποδοχής είναι η βασική αιτία μετανάστευσης των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Ωστόσο, δεν είναι μόνο τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα που μεταναστεύουν. Η ποσοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατέδειξε ότι στο Ηράκλειο ζουν μετανάστες που προέρχονται από μεσαία κοινωνικά στρώματα και οι οποίοι ασκούσαν στην πατρίδα τους επαγγέλματα με υψηλότερο κοινωνικό status. Γι' αυτούς τους μετανάστες, οι λόγοι μετανάστευσης διαφοροποιούνται. Στην περίπτωση του «Αλέξανδρου» και της «Μαρίας», η αλλαγή του πολιτικού συστήματος αλλάζει τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα των χωρών τους. Έτσι η μετανάστευση κρίνεται αναγκαία, όχι τόσο για την κάλυψη βασικών αναγκών αλλά γιατί το επάγγελμά τους δεν τους προσφέρει τις απολαβές που επιθυμούν για να ζήσουν με άνεση. Ο χαμηλός μισθός δεν δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες συγκράτησης αυτών των κοινωνικών στρωμάτων στις χώρες καταγωγής.

Σε άλλες περιπτώσεις, η επαγγελματική αβεβαιότητα, η αδυναμία άσκησης του επαγγέλματός τους, κυρίως, για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας, οδηγούν πολλούς στη μετανάστευση. Η «Μαρίνα» εξηγεί στην συνέντευξή της ότι ήλθε στην Ελλάδα, διότι αδυνατούσε να έχει στην πατρίδα της μία επαγγελματική σταδιοδρομία στο αντικείμενο των σπουδών της. Επίσης, ο «Μάριος», παρά τις σπουδές του, βιώνει την επαγγελματική και οικονομική ανασφάλεια.

Τέλος, μία αρκετά μεγάλη κατηγορία μεταναστών δεν έχει καμία εργασιακή εμπειρία στην πατρίδα του. Πρόκειται, κυρίως, για μετανάστες οι οποίοι είτε φεύγουν αμέσως μετά το τέλος των σπουδών τους, αναζητώντας καλύτερες προοπτικές σε άλλη χώρα είτε δεν καταφέρνουν να τελειώσουν τις σπουδές τους, λόγω της κοινωνικής αβεβαιότητας και των αναταραχών που ακολουθούν την πτώση του κομμουνισμού. Πρόκειται, σε μεγάλο ποσοστό για τους μικρότερους σε ηλικία μετανάστες, οι οποίοι μιμούμενοι τους μεγαλύτερους συμπατριώτες τους, τους ακολουθούν στο δρόμο της μαζικής φυγής, τη δεκαετία του 1990. Ιδιαίτερα η μαζική μετανάστευση από την Αλβανία, την προηγούμενη δεκαετία, δημιουργεί νέες προοπτικές ανατρέποντας τα κοινωνικά πρότυπα της χώρας. Η κοινωνική ανέλιξη δεν συνδέεται πλέον με την επαγγελματική σταδιοδρομία αλλά με τις προδιαγραφόμενες προοπτικές της μετανάστευσης. Για το λόγο αυτό το εκπαιδευτικό κεφάλαιο χάνει τη σημασία του και δεν συνδέεται πλέον με την επαγγελματική επιτυχία. Έτσι, πολλοί

μαθητές διακόπτουν τις σπουδές τους για να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες που προσφέρει η μετανάστευση.

12.4 Η απόφαση της μετανάστευσης

Η απόφαση της μετανάστευσης μένει για πάντα χαραγμένη στη μνήμη του κάθε μετανάστη. Όσο δύσκολη κι αν είναι, σηματοδοτεί ένα καινούργιο ξεκίνημα, μία ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον. Τις περισσότερες φορές μία τέτοια απόφαση δεν είναι ατομική υπόθεση. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Laacher, «επηρεάζει το σύνολο των μελών της οικογένειας και, σε αρκετές περιπτώσεις, έχει συλλογικό χαρακτήρα».³⁸⁵ Λόγω της σπουδαιότητάς της χρειάζεται να ζυγιστούν καλά πολλοί αστάθμητοι παράγοντες, που αφορούν τόσο στο ταξίδι όσο και στην παραμονή στη χώρα υποδοχής.

Ο «Αλέξανδρος» ανήκει σε αυτή την κατηγορία των μεταναστών, που προέρχονται από τα μεσαία στρώματα των χωρών αποστολής και οι οποίοι μεταναστεύουν όχι για λόγους άμεσης βιολογικής επιβίωσης. Με αυτή του την απόφαση προσδοκά τη βελτίωση των όρων διαβίωσης και ένα καλύτερο αύριο για τον ίδιο και την οικογένειά του. Όπως χαρακτηριστικά λέει: «Ο άνθρωπος ζητάει μία καλύτερη ζωή, φεύγει από το κλουβί που είναι και πετάει...». Ο Tandonnet υποστηρίζει ότι η σύγχρονη μετανάστευση των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων συντελείται όχι τόσο εξαιτίας μίας ζωτικής απειλής άμεσα συνδεδεμένης με την οικονομική μιζέρια όσο εξαιτίας μίας βαθιάς ανησυχίας, η οποία προέρχεται από την έλλειψη κάθε προοπτικής και ελπίδας στη χώρα καταγωγής. Η μετακίνησή τους δεν είναι αποτέλεσμα της ανεργίας ούτε προκύπτει απλώς από ένα επαγγελματικό στόχο ή οικογενειακό σχέδιο. Αυτή τους η απόφαση αντιστοιχεί στη θέλησή τους να φύγουν από τη χώρα καταγωγής και να ξαναρχίσουν από μηδενική βάση μία νέα ζωή.³⁸⁶

Έτσι, ο «Αλέξανδρος» παρά τις όποιες διαφαινόμενες δυσκολίες και τις σοβαρές αντιρρήσεις της οικογένειάς του, ήταν αποφασισμένος να φύγει. Η επιδίωξή του να αναζητήσει κάτι καλύτερο στη ζωή υπερνίκησε το φόβο και τον εμψύχωσε.

³⁸⁵ S. Laacher, *Après Sangatte...*, ό.π., σσ. 40-41.

³⁸⁶ M. Tandonnet, *Migrations la nouvelle vague*, ό.π., σσ. 11-16.

Ο πατέρας μου ήταν σκληρός άνθρωπος, δεν ήθελε να φύγουμε, είχα σπίτι και δουλειά οπότε θεωρούσε ότι έπρεπε να μείνω (...) Όλη η οικογένειά μου αντέδρασε, γιατί φοβόταν πως δεν θα τα καταφέρω να έρθω στην Ελλάδα, «δεν ξέρεις το μέρος, το δρόμο» μου έλεγαν. Είχαν ακούσει διάφορα από άλλους που προσπάθησαν να φύγουν και πνίγηκαν στη θάλασσα. Όμως ο άνθρωπος πρέπει να προσπαθεί για το καλύτερο, άσχετα εάν θα τα καταφέρει (...) Ήταν πάρα πολύ δύσκολη η απόφαση. Όμως ο άνθρωπος ζητάει πάντα το καλύτερο... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Η οικογένειά του προσπάθησε να τον αποτρέψει, λαμβάνοντας υπόψη τις μεγάλες δυσκολίες που θα συναντούσε σε αυτό το ταξίδι. Ο ίδιος όμως δεν πήρε μία ορθολογική απόφαση. Δε ζύγισε τους θετικούς και αρνητικούς παράγοντες μίας τέτοιας απόφασης. Σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση της έλξης – απώθησης, η μετακίνηση ενός ατόμου εξαρτάται από τους παράγοντες που έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα για το ίδιο το άτομο και από τα παρεμβαλλόμενα εμπόδια. Ο Δαμανάκης επισημαίνει ότι σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο «ο εν δυνάμει μετανάστης σταθμίζει τους παράγοντες και, τελικά, παίρνει την απόφασή του».³⁸⁷ Ο «Αλέξανδρος», όμως, στήριξε την απόφασή του μονάχα στην ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον. Η αναχώρηση συμβολίζει το χρέος και την πίστη ότι σε κάποια άλλη χώρα θα μπορούσε να αλλάξει τις συνθήκες ζωής της οικογένειάς του.

Μπορεί στην περίπτωση του «Αλέξανδρου», η αντίθετη γνώμη της οικογένειας να μην έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην απόφασή του να έλθει στην Ελλάδα, στην περίπτωση, όμως, του «Γρηγόρη» ήταν η οικογένεια που τον παρακίνησε να φύγουν όλοι μαζί από την Αρμενία, παρά τις δικές του αντιρρήσεις. Δύο στοιχεία έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε αυτή τους την απόφαση. Αφενός, η ποντιακή καταγωγή της συζύγου, η οποία εκτιμήθηκε ως ένα πλεονέκτημα που θα έπρεπε να το εκμεταλλευτούν και, αφετέρου, το γεγονός ότι όλη η οικογένεια της συζύγου βρισκόταν ήδη στην Ελλάδα.

Για μένα ήταν πολύ δύσκολη απόφαση να αφήσω την πατρίδα μου. Ήθελε όμως η οικογένεια να έλθουμε. Πιο πολύ ήθελαν τα παιδιά και η γυναίκα μου. «Πάμε μπαμπά να δούμε και πώς είναι η Ελλάδα.» Η γυναίκα μου είχε εδώ όλη την

³⁸⁷ Μ. Δαμανάκης, *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, ό.π., σ. 20.

οικογένειά της, τα αδέρφια της, τους γαμπρούς, τα ανίμια της. Το 2001 που ξαναήλθα με όλη την οικογένεια, πήγαμε στα Πεζά και καθίσαμε μαζί τους. Τώρα, τους τελευταίους 9 μήνες ήρθαμε στο Ηράκλειο. Η γυναίκα μου και τα δύο μου παιδιά έχουν τώρα την ελληνική ταυτότητα. Επίσης, τα παιδιά μου πήγαν φαντάρει στην Ελλάδα... (συν. αρ.13 «Γρηγόρης»)

Έτσι στο πλαίσιο της οικογενειακής στρατηγικής, η γυναίκα του «Γρηγόρη» και τα παιδιά του, λόγω ποντιακής καταγωγής, απέκτησαν την ελληνική υπηκοότητα. Επίσης, η οικογενειακή αλληλεγγύη στα πλαίσια της ευρύτερης οικογενειακής επανασύνδεσης έπαιξε καθοριστικό ρόλο τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της παραμονής στην Ελλάδα.

Η γνώμη της οικογένειας φαίνεται να μέτρησε καθοριστικά και στην περίπτωση της «Βούλας». Η άρνηση του πατέρα να της επιτρέψει να φύγει από τις Φιλιππίνες βασίζεται, κυρίως, στο ότι είναι γυναίκα. Η ίδια θυμάται:

... Όταν ζούσε ο πατέρας μου δεν ήθελε να φύγω, γιατί λέει είχα τη δουλειά μου. Ήμουν και γυναίκα και ήταν πιο δύσκολο να φύγω. Αν ήμουν άνδρας, θα ήταν πιο εύκολο. Μετά το θάνατό του το κουβέντιασα με τη μητέρα μου και με την οικογένειά μου και μου είπαν εντάξει... (συν. αρ.9 «Βούλα»)

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, η απόφαση της μετανάστευσης λαμβάνεται κάτω από ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση. Ο αποχωρισμός της πατρίδας και των οικείων προσώπων, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Επιπλέον, ο αστάθμητος παράγοντας του ταξιδιού αλλά και ο φόβος για το άγνωστο δεν διευκολύνουν τα πράγματα. Ωστόσο, η οικονομική αναγκαιότητα αλλά και η ηθική δέσμευση του ατόμου απέναντι στην οικογένεια και στον εαυτό του για μία καλύτερη ζωή κάνουν τη μετανάστευση μονόδρομο.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από τις συνεντεύξεις που παρουσιάζονται είναι ότι ο εν δυνάμει μετανάστης δεν σταθμίζει πάντα ορθολογικά τους παράγοντες μίας τόσο σημαντικής απόφασης. Σε κάποιες περιπτώσεις, η απόφαση της μετανάστευσης στηρίζεται περισσότερο στις προσδοκίες και δεν λαμβάνονται υπόψη τα εμπόδια και οι αρνητικοί παράγοντες. Ακόμα και όταν οι αρνητικοί παράγοντες υπερτερούν, ο εν δυνάμει μετανάστης είναι διατεθειμένος να

πάρει μία μη ορθολογική απόφαση, ελπίζοντας ότι η χώρα υποδοχής θα του προσφέρει ένα καλύτερο μέλλον.

Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων η οικογένεια του μετανάστη παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτή του την απόφαση. Όπως ο εν δυνάμει μετανάστης έτσι και η οικογένειά του ζυγίζει τα δεδομένα. Η στάση της είναι άλλοτε ενθαρρυντική και σε κάποιες άλλες περιπτώσεις αποτρεπτική, ανάλογα με τις πιθανότητες επιτυχίας που θεωρεί ότι υπάρχουν και ανάλογα με τα οφέλη που τυχόν προκύψουν, όχι μόνο για τον ίδιο τον μετανάστη αλλά και για το σύνολο των μελών της. Σε κάθε, όμως, περίπτωση το μέλος της οικογένειας που μεταναστεύει, αντιλαμβάνεται ότι τα οικεία του πρόσωπα θα είναι ο συνδετικός του κρίκος με τη χώρα καταγωγής και με το παρελθόν του.

12.5 Η επιλογή της χώρας υποδοχής

Η απόφαση του εν δυνάμει μετανάστη για το αν τελικά θα φύγει από την πατρίδα του συνδέεται άμεσα με την επιλογή του τόπου προορισμού και με τις δυνατότητες που του προσφέρει για την υλοποίηση του μεταναστευτικού του σχεδίου. Ο Πατινώτης σημειώνει ότι δύο στοιχεία παίζουν καθοριστικό ρόλο σε αυτή την επιλογή. «Πρώτον, η προσβασιμότητα της χώρας και, δεύτερον, η τυχόν βοήθεια που θα έχει ο υποψήφιος μετανάστης από άλλους συμπατριώτες του που έχουν ήδη μεταναστεύσει».³⁸⁸ Ωστόσο, από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας, προκύπτει ότι η επιλογή της Ελλάδας από τους ερωτώμενους βασίζεται σε μία σειρά από κριτήρια τα οποία δεν είναι κοινά για όλους.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι η Ελλάδα, ως τόπος προορισμού, δεν ήταν η πρώτη επιλογή για όλους. Υπάρχουν μετανάστες που ξεκίνησαν με άλλο προορισμό και, τελικά, έμειναν στην Ελλάδα καθώς, επίσης, και άλλοι που, αφού πρώτα μετανάστευσαν σε άλλη χώρα, αργότερα ήλθαν στην Ελλάδα. Ο «Φαρούκ» ανήκει στην πρώτη κατηγορία. Ξεκίνησε το ταξίδι του από το Πακιστάν με προορισμό μία άλλη χώρα της Ευρώπης, αλλά, τελικά, προτίμησε να μείνει στην Ελλάδα. Παρακάτω μας εξηγεί το λόγο:

³⁸⁸ Ν. Πατινώτης, *Εξάρτηση και μετανάστευση...*, ό.π., σ. 202.

Δε σκεφτόμουν να πάω στην Ελλάδα. Σκεφτόμουν να πάω στην Ιταλία ή στη Γερμανία. Για αυτές είχα ακούσει. Έφτασα στην Αθήνα. Είδα τον κόσμο ότι είναι καλός, δεν μας βλέπουν με κακό μάτι. Έτσι είπα να μείνω Ελλάδα... (συν. αρ.17 «Φαρούκ»)

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει ο «Αλί». Την πρώτη φορά που μετανάστευσε προτιμά μία όμορη με τη Συρία χώρα, το Λίβανο. Οι λόγοι προτίμησης του Λιβάνου είναι, κατά πρώτον, η ασφάλεια που ένιωθε καθώς πολλοί συχωριανοί του είχαν μεταναστεύσει εκεί και, κατά δεύτερον, η μικρή απόσταση ανάμεσα στις δύο χώρες, γεγονός που ευνοούσε τα σχέδιά του για να επιστρέφει συχνά στο χωριό του.

Πολλοί χωριανοί μου είχαν πάει στο Λίβανο. Τους ρώτησα και μου είπαν ότι είχε εκεί δουλειά. Έτσι πήγα εκεί. Πήγα το '88-'89 και έμεινα 9 χρόνια. Πηγαινοερχόμουν όμως στην Συρία. Έμεινα στην πατρίδα μου 15 μέρες, 2 - 3 μήνες και ξαναγύριζα πίσω... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Η «Γιάννα», επίσης, γνώριζε την εμπειρία της μετανάστευσης πριν έλθει στην Ελλάδα. Όμως, το κριτήριο επιλογής της ήταν διαφορετικό. Όπως εξηγεί στη συνέντευξή της, πρωτοπήγε στο Ντουμπάι διότι είχε εξασφαλίσει συμβόλαιο εργασίας και, αργότερα, ήλθε στην Ελλάδα λόγω της επίσημης πρόσκλησης εργασίας που είχε από Έλληνα εργοδότη και της άδειας παραμονής που διέθετε. Η συγκεκριμένη μετανάστρια είναι από τις λιγοστές περιπτώσεις που δεν ανήκει στην κατηγορία της ανεπίσημης μετανάστευσης. Σε κάθε περίπτωση η επίσημη μετανάστευση ελαχιστοποιεί τους κινδύνους του ταξιδιού και της εγκατάστασης, πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν το άτομο που μεταναστεύει είναι γυναίκα.

Είναι εντυπωσιακό με πόσο υψηλές προσδοκίες συνδέεται η απόφαση αρκετών μεταναστών που επιλέγουν την Ελλάδα ως χώρα εγκατάστασης. Για πολλούς πρόκειται για μία πλούσια χώρα που την περιγράφουν με έντονα συναισθήματα, ευελπιστώντας να τους δοθεί η ευκαιρία να υλοποιήσουν τα σχέδια τους. Ο «Αλέξανδρος» διηγείται πώς φανταζόντουσαν ο ίδιος και οι συμπατριώτες του την Ελλάδα:

Την Ελλάδα τη θεωρούσαμε παράδεισο. Την είχαμε πολύ ψηλά, χωρίς να ξέρουμε τίποτα, απλά τη φανταζόμασταν. Είχαμε ακούσει λίγα πράγματα. Μόνο στο χάρτη

τη βλέπαμε, δεν είχαμε τηλεόραση γιατί ήταν απαγορευμένη... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Οι πρώτοι μετανάστες που επέστρεψαν στην Αλβανία επιβεβαίωσαν αυτή την εικόνα και έδωσαν το παράδειγμα και σε άλλους να τους ακολουθήσουν. Η οικονομική ευημερία της Ελλάδας και το καταναλωτικό πρότυπο των πολιτών της προσελκύουν μεγάλο αριθμό μεταναστών. Ο «Νίκος», από εκείνα τα πρώτα χρόνια της μετανάστευσης, θυμάται:

...Ποτέ δεν την είχα δει [την Ελλάδα] ούτε στη τηλεόραση ποτέ-ποτέ. Όταν ήρθα και είδα τα χωράφια, τους δρόμους, τα σπίτια, τα χωριά κατάλαβα τη διαφορά. Εδώ ήταν πολύ καλύτερα, ήταν πιο πλούσια χώρα. Εμείς είχαμε ένα παντελόνι να φοράμε. Εδώ μας δώσανε φαγητό, ρούχα, παπούτσια και έτσι αντιλαμβανόμαστε ότι εδώ ήταν πλούσια χώρα... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Η περίπτωση του «Χουσεΐν» είναι ξεχωριστή και ξεφεύγει από τις συνηθισμένες αναφορές των οικονομικών λόγων και των προσδοκιών μίας καλύτερης ζωής. Όπως καταγράφεται και στην έρευνα της Κασιμάτη,³⁸⁹ η γνώση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας και φιλοσοφίας δημιουργεί σημαντικές προσδοκίες για τη σύγχρονη Ελλάδα και είναι το κίνητρο για την επιλογή της ως χώρα προορισμού. Η πρώτη επαφή του «Χουσεΐν» με την Ελλάδα ήταν στο λύκειο, μαθαίνοντας για τους αρχαίους φιλοσόφους. Καθώς η οικογένεια του δεν τον άφησε να σπουδάσει αραβική φιλοσοφία, το ταξίδι στην Ελλάδα το θεωρούσε ως ευκαιρία να εμπλουτίσει τις γνώσεις του για τον ελληνικό πολιτισμό και τους κλασσικούς φιλοσόφους. Παρακάτω εκφράζει το έντονο ενδιαφέρον του για να μάθει την ελληνική γλώσσα που θα του επιτρέψει να κατανοήσει καλύτερα τα αρχαία κείμενα.

Ηξερα ότι θα έβρισκα δουλειά στην Ελλάδα, είχα πληροφορίες από φίλους που είχαν έρθει παλαιότερα στην Ελλάδα. Μου είπαν ότι υπάρχουν πάρα πολλές ευκαιρίες για δουλειά εδώ. Όμως εμένα με ενδιέφερε ο πολιτισμός της. Στο γυμνάσιο και στο λύκειο μας διδασκανε κάποια αποσπάσματα από φιλοσοφία του Αριστοτέλη ή του Πλάτωνα ή του Πυθαγόρα στα μαθηματικά και είπα, αφού πάω

³⁸⁹ Κ. Κασιμάτη. «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία...», ό.π., σ. 164.

στην Ελλάδα θα απορροφήσω αυτά και, ειδικά, εάν μάθω την ελληνική γλώσσα, θα τα μάθω στα ελληνικά και αυτό ήταν πολύ ιδιαίτερο, γιατί στα βιβλία που τα μαθαίναμε ήτανε μεταφρασμένα από τα ελληνικά στα αραβικά και δεν προσπαθούσαν να δώσουν το νόημα μέσα από τη μετάφραση, δώσανε τις λέξεις ακριβώς όπως ήτανε γραμμένο και ήτανε πολύ δύσκολο να το αντιληφθεί και να το καταλάβει ο μαθητής... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Στον αντίποδα των παραπάνω περιπτώσεων βρίσκεται ο «Αλί». Αν και ήδη είχε μεταναστεύσει εννέα χρόνια στο Λίβανο, το ταξίδι στην Ελλάδα το αντιλήφθηκε ως κάτι το διαφορετικό. Η μετανάστευση στο Λίβανο δεν τον προβλημάτισε τόσο, γιατί ήταν μία χώρα που έμοιαζε με τη Συρία. Η Ευρώπη όμως αντιπροσώπευε στα μάτια του έναν άλλο πολιτισμό, με άλλους ανθρώπους που σκέφτονται και συμπεριφέρονται διαφορετικά. Δεν γνώριζε τι θα συναντήσει και αυτό του προξενούσε άγχος. Όμως, μετά από ένα μικρό διάστημα παραμονής στην Ελλάδα αντιλήφθηκε ότι, τελικά, είχε υπερβάλλει. Αν και οι πολιτισμικές διαφορές είναι ορατές, εντούτοις νοιώθει ότι και αυτός μπορεί να βρει τη θέση του και να υλοποιήσει τους στόχους του μέσα στην ελληνική κοινωνία.

Στο μυαλό μου σκεφτόμουνα την Ελλάδα σα μία χώρα που δεν ήξερα τι θα συναντήσω. Ερχόμουνα με κλειστά μάτια. Νόμιζα πως ήταν μία παράξενη χώρα. Στη Συρία, όταν λες Ευρώπη και η Ελλάδα είναι στην Ευρώπη, είναι σα να λες κάτι που είναι πάνω από την φαντασία σου. Όμως δεν φοβόμουνα, ήλθα γιατί είχα ένα στόχο και έτσι το είχα αποφασίσει. Ευτυχώς τη δεύτερη μέρα που ήμουν στην Ελλάδα άρχισαν να δίνουν άδειες παραμονής. Αμέσως έφτιαξα τα χαρτιά για να μην είμαι παράνομος. Έτσι ηρέμησα. Τελικά είδα ότι εδώ δεν είναι όπως στη Συρία, αλλά μπορείς να ζήσεις, να βρεις τη θέση σου. Δεν ήταν τόσο δύσκολα όσο το είχα φανταστεί... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Αυτό που εξάγεται ως συμπέρασμα από τις παραπάνω συνεντεύξεις είναι ότι η Ελλάδα δεν είναι χώρα προορισμού για όλους τους μετανάστες. Κάποιοι σχεδιάζουν να πάνε σε μία άλλη ευρωπαϊκή χώρα, αλλά τελικά παραμένουν εδώ. Επίσης, για κάποιους άλλους το ταξίδι στην Ελλάδα δεν είναι η πρώτη μεταναστευτική εμπειρία. Σε κάθε, όμως, περίπτωση είναι εντυπωσιακό με πόσο υψηλές προσδοκίες συνδέεται αυτή τους η επιλογή. Συνήθως αυτές οι προσδοκίες δεν στηρίζονται σε

συγκεκριμένες πληροφορίες και σε δεδομένα που αντιπροσωπεύουν την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της Ελλάδας. Οι περισσότεροι μετανάστες έχουν τη τάση να μεγεθύνουν και να ωραιοποιούν διηγήσεις συμπατριωτών τους που έχουν ήδη μεταναστεύσει στην Ελλάδα. Συχνά αυτές οι διηγήσεις, εγείρουν τη φαντασία και δημιουργούν πλασματικές εκτιμήσεις για τις οικονομικές ευκαιρίες που προσφέρονται στο μεταναστευτικό πληθυσμό.

Υπάρχουν, όμως, και κάποιες περιπτώσεις μεταναστών που κατάγονται, κυρίως, από μουσουλμανικές χώρες, οι οποίοι επιλέγουν την Ελλάδα ως χώρα προορισμού, χωρίς να γνωρίζουν τι θα συναντήσουν σε αυτή τη χώρα. Αυτό που τους προβληματίζει είναι το διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον που θα συναντήσουν και αναρωτιούνται, αν θα μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στον τρόπο ζωής μίας κοινωνίας που είναι τελείως διαφορετική από τη δική τους. Τους προξενεί άγχος η πιθανότητα της κοινωνικής επαφής με ανθρώπους που σκέφτονται και συμπεριφέρονται τελείως διαφορετικά από αυτούς.

12.6 Ο ρόλος των δικτύων

Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας προκύπτει ότι ο ερχομός του μετανάστη στην Ελλάδα και, ειδικότερα, στο Ηράκλειο συνδέεται με τα μεταναστευτικά δίκτυα. Χωρίς την ενεργοποίησή τους η υλοποίηση του μεταναστευτικού σχεδίου θα ήταν προβληματική. Οι διαπιστώσεις αυτές συμπίπτουν με τις επισημάνσεις της Καβουνίδη, σύμφωνα με τις οποίες ο ρόλος των δικτύων είναι σημαντικός και ποικίλος, αφενός για τη συλλογή των κατάλληλων πληροφοριών για την επιλογή της χώρας υποδοχής και για τις δυνατότητες απασχόλησης και, αφετέρου, για τις δυσκολίες που ενδέχεται να προκύψουν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού και, αργότερα, κατά την εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής.³⁹⁰ Όπως γίνεται αντιληπτό παρακάτω, ο μετανάστης σε πρώτη φάση ανατρέχει στα δίκτυα για να αντλήσει πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες που επικρατούν στη Ελλάδα. Η «Μαρία» λέει τα εξής:

Κάποιος που είχε έρθει εδώ μας είπε ότι στην Ελλάδα είναι καλοί άνθρωποι, υπάρχουν δουλειές και ότι ο ξένος κόσμος δουλεύει. Μετά ήρθε ένας φίλος του

³⁹⁰ Τ. Καβουνίδη, «Μετανάστευση, νομιμοποίηση και κοινωνικά δίκτυα», ό.π., σ. 42.

άντρας μου, ο οποίος είναι παντρεμένος με μία Ελληνίδα από τον Πόντο, μάθαμε και από αυτούς ότι η ζωή στην Ελλάδα είναι καλή και έτσι αποφασίσαμε να φύγουμε. Αυτοί τον φιλοξένησαν [τον άνδρα της] όταν πρωτοήλθε στο Ηράκλειο... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Φαίνεται ότι σε χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όπως είναι η Γεωργία, αρκετοί υποψήφιοι μετανάστες ζητούν πληροφορίες από τους συμπολίτες τους ποντιακής καταγωγής. Από οποιαδήποτε, όμως, χώρα κι αν είναι ο υποψήφιος μετανάστης, υπάρχει πάντα τρόπος να ζητήσει κάποιος πληροφορίες για την Ελλάδα και να μάθει, αν μπορεί να βρει εργασία. Ο «Αλί» βασίστηκε στις πληροφορίες που του έδωσε ο αδελφός ενός φίλου.

Έμαθα από ένα φίλο ενός διπλανού χωριού ότι ο αδελφός του ήταν στην Ελλάδα, περνούσε καλά εκεί, έφτιαξε σπίτι στο χωριό του και έβγαζε καλά χρήματα. Έτσι αποφάσισα να έρθω εδώ. Πήρα το τηλέφωνό του και αυτός τα κανόνισε πώς να έλθω. Πήγα στην Κωνσταντινούπολη σε κάποιο ξενοδοχείο που μου είπε και από εκεί με πέρασανε τα σύνορα και ήλθα στην Ελλάδα. Ήλθαμε 3 άτομα από το ίδιο χωριό μαζί... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Στις δύο παραπάνω περιπτώσεις τα μεταναστευτικά δίκτυα δεν παρείχαν μόνο πληροφορίες για την Ελλάδα. Ο άνδρας της «Μαρίας» στηρίχτηκε στο μεταναστευτικό δίκτυο για τις πρώτες μέρες παραμονής του στο Ηράκλειο και ο «Αλί» έμαθε τα μυστικά του ταξιδιού. Δηλαδή, τον τρόπο για να έλθει στην Ελλάδα χωρίς νόμιμη άδεια, μέσα από παράνομα δίκτυα διακίνησης μεταναστών.

Στην περίπτωση των μεταναστών από την Αλβανία, είναι εντυπωσιακός ο μεγάλος αριθμός των δικτύων που ενεργοποιούνται στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Αυτά τα δίκτυα διευκολύνουν τη μετακίνηση των μεταναστών προς την Ελλάδα στο πλαίσιο μίας μαζικής ανεπίσημης κυκλικής μετανάστευσης. Ο αλβανικός πληθυσμός αναπτύσσει εκείνη την εποχή μία αξιοσημείωτη αλληλεγγύη σε οικογενειακό επίπεδο αλλά και στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας με στόχο την οικονομική επιβίωσή του. Έτσι, καταφέρνει να ξεπεράσει σε μεγάλο βαθμό το πρόβλημα της «διάβασης των συνόρων» καθώς και της εύρεσης εργασίας σε μία χώρα που συνορεύει με τη δική του, αλλά με την οποία έχει πολλά χρόνια να έλθει σε επαφή.

Το παράδειγμα του «Νίκου» είναι χαρακτηριστικό. Μετά από μία πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια, κατάφερε, τελικά, να έλθει στην Ελλάδα μαζί με άλλους 50 συγχωριανούς του. Όπως εξηγεί παρακάτω, η απόφαση της μετανάστευσης αλλά και η επιστροφή από την Ελλάδα δεν ήταν θέμα ατομικό. Οι αποφάσεις είχαν συλλογικό χαρακτήρα και αφορούσαν στο σύνολο των συγχωριανών που αποφάσιζαν να συνταξιδεύσουν στην Ελλάδα. Η βαθιά αλληλεγγύη που αναπτύσσεται ανάμεσα στα άτομα που μεταναστεύουν από κοινού οφείλεται, εκτός από το κοινό στόχο, και στο γεγονός ότι ελέγχονται για τις πράξεις τους και τη συμπεριφορά τους όσο διάστημα διαρκεί η παραμονή τους στην Ελλάδα από τα μέλη των οικογενειών που παραμένουν στο χωριό. Ο «Νίκος» διηγείται τα εξής:

...Τον Απρίλιο φύγαμε 50 άτομα από το χωριό. Περπατούσαμε 10 μέρες. Πήγαμε σε ένα χωριό στη Λειβαδιά. Είχαν πάει εκεί το προηγούμενο καλοκαίρι τρία άτομα από το χωριό, οπότε ήξεραν πού θα πηγαίναμε. Όμως, μετά από δύο μήνες τελείωσε η δουλειά και γυρίσαμε πάλι πίσω στην Αλβανία. Όσοι ήλθαμε, πενήντα άτομα, τόσοι ξαναγυρίσαμε πίσω...

- ***Εσύ γιατί γύρισες πάλι πίσω;***
- *Διότι δεν αποφάσιζα εγώ. Όταν έφυγα μαζί με ένα συγχωριανό μου, ο πατέρας μου του είχε πει ότι, όταν γυρίσει αυτός πίσω, να με πάρει μαζί του. Με είχε πάρει δηλαδή υπό την προστασία του. Οπότε τον ακολούθησα... (συν. αρ.11 «Νίκος»)*

Σε μεγάλο βαθμό τα αλβανικά μεταναστευτικά δίκτυα κατανέμουν το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στην ελληνική αγορά εργασίας, κατευθύνοντάς το εκεί όπου υπάρχει έλλειψη εργατικών χεριών. Αυτή η διαπίστωση συμπίπτει με τα ευρήματα έρευνας του Ιωσηφίδη και των συνεργατών του, σύμφωνα με τα οποία «η ένταξη των μεταναστών σε κοινωνικά δίκτυα αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης είναι αποφασιστικός παράγοντας, όχι μόνο για την απόφασή τους για μετανάστευση αλλά και για τη γεωγραφική κατανομή τους εντός της Ελλάδας».³⁹¹

Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι Αλβανοί μετανάστες έχουν περισσότερες πληροφορίες, τις οποίες αξιοποιούν καταλληλότερα σε σύγκριση με τις υπόλοιπες εθνικότητες, των οποίων τα δίκτυα είναι πιο περιορισμένα. Έτσι, παρατηρείται μία αυξημένη εκ μέρους τους

³⁹¹ Θ. Ιωσηφίδης, Θ. Κίζος, Δ. Παπαγεωργίου, Α. Μαλλιωτάκη, Η. Πετράκου, «Κοινωνικά και Οικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας...», ό.π.

γεωγραφική κινητικότητα στο εσωτερικό της Ελλάδας, γεγονός που δεν παρατηρείται στις άλλες εθνικές ομάδες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, οι μετανάστες, που προέρχονται από χώρες εκτός της Αλβανίας, συνήθως έρχονται απευθείας στο Ηράκλειο, ενώ οι Αλβανοί έχουν περιοδεύσει πρώτα σε πολλές ελληνικές πόλεις.

Ο «Αλέξανδρος» είναι διαφωτιστικός με τις απαντήσεις του:

- *Στην αρχή πήγαμε [είκοσι άτομα μαζί] στη Χαλάστρα, στη Θεσσαλονίκη. Η επιλογή της πόλης ήταν εκεί που θα βρίσκαμε δουλειά.*
- **Και πώς το μαθαίνατε αυτό;**
- *Το μαθαίναμε από μετανάστη σε μετανάστη, από φίλους, ήταν αλυσίδα. Όταν έπιανε κάποιος δουλειά κάπου και ήταν καλά το μετέφερε σε άλλους.*
- **Και στο Ηράκλειο πώς ήλθετε;**
Είχε έρθει ο αδελφός μου. Τότε δεν υπήρχαν πολλοί μετανάστες στο Ηράκλειο. Βρήκαν δουλειά, τους κυνηγούσε όμως και η αστυνομία (.) Έτσι αποφασίσαμε να κατεβούμε και άλλοι από τη Θεσσαλονίκη εδώ... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Αυτό που προκύπτει από τις παραπάνω συνεντεύξεις είναι ότι οι μετανάστες μετακινούνται κατά κύριο λόγο μέσω των άτυπων ή οργανωμένων δικτύων. Ο ρόλος τους είναι καθοριστικός στην επιλογή της χώρας και της περιοχής που θα κατευθυνθούν. Με αυτό τον τρόπο επιχειρείται αφενός η μείωση του ρίσκου της μετακίνησης, καθώς το ταξίδι εμπεριέχει πάντα κινδύνους και, αφετέρου, η συλλογή των απαραίτητων πληροφοριών για τη χώρα υποδοχής και για τις ευκαιρίες που προσφέρει. Ιδιαίτερα, ο αλβανικός μεταναστευτικός πληθυσμός αναπτύσσει ένα μεγάλο αριθμό δικτύων, τα οποία διευκολύνουν τη μαζική μετακίνησή του προς την Ελλάδα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Δια μέσου αυτών των δικτύων αναπτύσσεται μία αξιοσημείωτη αλληλεγγύη σε κοινοτικό επίπεδο, επιτρέποντας σε συγγενείς και σε συγχωριανούς να ανταπεξέλθουν στις σκληρές συνθήκες του ταξιδιού, στα προβλήματα που συναντούν κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων εγκατάστασής τους αλλά και στη γεωγραφική τους κατανομή εντός της Ελλάδας.

Τέλος, μέσω των μεταναστευτικών δικτύων μπορεί να ερμηνευτεί το αποτέλεσμα της ποσοτικής έρευνας, σύμφωνα με το οποίο ο μεταναστευτικός πληθυσμός, στη μεγάλη του πλειοψηφία, ζει στην πόλη του Ηρακλείου με άλλα μέλη της οικογένειάς του είτε με γονείς είτε με αδέρφια ή ξαδέλφια. Η εγκατάστασή τους δεν έγινε τυχαία στο Ηράκλειο, καθώς τα οικογενειακά δίκτυα αλλά και τα δίκτυα των συμπατριωτών

είναι αυτά που κατευθύνουν τη μεταναστευτική ροή στην πόλη. Όμως ο ρόλος και η αξιοποίηση των μεταναστευτικών δικτύων δεν σταματά εδώ. Όπως διαφαίνεται και στο επόμενο κεφάλαιο, οι μετανάστες συνεχίζουν να στηρίζονται σε αυτά καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής τους στο Ηράκλειο και σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους.

12.7 Το μεταναστευτικό σχέδιο

Η απόφαση της μετανάστευσης συνοδεύεται από το σχέδιο, το οποίο ο μετανάστης προσδοκά να υλοποιήσει με την προσέλευσή του στη χώρα υποδοχής. Αυτό το σχέδιο προσδιορίζει ένα στόχο και επιλέγει τα μέσα για την πραγματοποίησή του. Βέβαια, στην πορεία μπορεί να διαφοροποιηθεί ή ακόμη και να ανατραπεί. Αυτό συμβαίνει όταν, για παράδειγμα, τα δεδομένα στη χώρα υποδοχής δεν είναι αυτά που προσδοκά ο μετανάστης ή σε άλλη περίπτωση, όταν οι ανάγκες ή οι επιθυμίες του μετανάστη και της οικογένειάς του αλλάξουν στη διάρκεια του χρόνου. Τέλος, το σχέδιο αυτό επηρεάζεται από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε χρονική στιγμή στη χώρα αποστολής. Παρακάτω παρουσιάζονται τρεις διαφορετικές κατηγοριοποιήσεις μεταναστευτικών σχεδίων, που προσδιορίζονται βάσει της χρονικής διάρκειας που ο μετανάστης υπολογίζει να μείνει στη χώρα υποδοχής. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι μετανάστες που σχεδιάζουν να μείνουν μόνιμα στη χώρα υποδοχής. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει όσους προτιμούν την κυκλική μετανάστευση και τέλος, η κατηγορία αυτών που επιθυμούν να μεταναστεύσουν προσωρινά για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα.

Ο «Αλέξανδρος», αφήνοντας την πατρίδα του, γνώριζε ότι δύσκολα θα επιστρέψει πίσω. Φεύγοντας, εγκατέλειψε μία μόνιμη θέση εργασίας, την οποία δεν θα μπορούσε να επανακτήσει, αν τυχόν επέστρεφε στην Αλβανία. Επιπλέον, ήταν ήδη τριάντα πέντε χρονών και είχε δύο παιδιά. Με βάση αυτά τα δεδομένα αντιλήφθηκε ότι η μετανάστευση στην Ελλάδα δεν θα ήταν κάτι το προσωρινό. Προσδοκούσε να βρει καλύτερες συνθήκες ζωής και σχεδίαζε να μείνει μόνιμα. Χωρίς να μετακινηθεί σε πολλές πόλεις, ήλθε στο Ηράκλειο και, αρκετά νωρίς, δημιούργησε τις συνθήκες για να έλθει και η οικογένειά του. Παρακάτω αναφέρει:

- *Έφυγες μόνος ή με την οικογένεια;*
- *Όχι Η οικογένεια έμεινε πίσω. Ο μεγάλος γιος ήταν οκτώ ετών και ο μικρός*

έξι.

- **Πόσο καιρό σχεδιάζεις να μείνεις;**

- *Η σκέψη μου ήταν ότι, εάν η ζωή ήταν καλύτερη εδώ, θα έμενα για πάντα.*

- **Και η οικογένεια;**

- *Μετά από τρία χρόνια που δούλεψα στην Κρήτη, έφερα την οικογένειά μου.*

Η γυναίκα μου με τα παιδιά μου ήρθαν με βίζα στην Ελλάδα. Αυτή ήλθε σαν κυρία.

- **Οπότε δεν ταλαιπωρήθηκαν όπως εσύ;**

Όχι, δεν ταλαιπωρήθηκαν. Τα δύσκολα τα πέρασα εγώ. Άνοιξα το δρόμο για να τα βρει η οικογένειά μου πιο στρωμένα. Έστειλα χρήματα με κάποιους φίλους, έτσι ήρθαν κι αυτοί... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Είναι γεγονός ότι με την επανασύνδεση της οικογένειάς του στο Ηράκλειο έχει επιτευχθεί με επιτυχία το πρώτο στάδιο του μεταναστευτικού του σχεδίου. Παραπάνω εκφράζει την ικανοποίηση του και, ενδεχομένως, την υπερηφάνεια του ότι κατάφερε «να ανοίξει το δρόμο» ώστε η γυναίκα του και τα παιδιά του να έλθουν στην Ελλάδα με καλύτερες συνθήκες. Ίσως πιστεύει ότι τώρα «τα δύσκολα έχουν περάσει».

Από τη δική του μεριά ο «Νίκος» αντιλήφθηκε διαφορετικά την παρουσία του στην Ελλάδα. Λόγω της μικρής του ηλικίας είναι πολύ συναισθηματικά δεμένος με την οικογένειά του. Σχεδίαζε να πηγαινοέρχεται για ορισμένο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα, προκειμένου να συγκεντρώνει χρηματικά ποσά, τα οποία στη συνέχεια να τα διοχετεύει στην πατρίδα του. Αναφέρει σχετικά:

Στην αρχή δεν σκεφτόμουν ότι θα καθίσω για μεγάλο χρονικό διάστημα, γιατί ήμουν μικρός, επίσης, ήμουν άλλος τύπος, πολύ δεμένος με την οικογένειά μου και δεν μπορούσα να κάτσω μακριά και σε ξένο μέρος. Απλά σκεφτόμουν να μαζεύω χρήματα και να γυρίζω πίσω. Πήγαινα, ερχόμουν για δύο-τρεις μήνες και ξανά το ίδιο. Τη σαιζόν που είχε δουλειά ερχόμουν. Αυτό κράτησε τρία χρόνια. Το 1996 ήρθα στην Κρήτη... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Αν και η απόσταση από τη χώρα του μεγάλωσε, ο σχεδιασμός της κυκλικής μετανάστευσής του δεν άλλαξε. Ούτε ο γάμος του επηρέασε σε κάτι το αρχικό του σχέδιο. Η γυναίκα του παρέμεινε στην Αλβανία και ο ίδιος επένδυε εκεί τα χρήματα

του, αγοράζοντας σπίτι. Ωστόσο, περνώντας τα χρόνια, άρχισε να προτιμά τη ζωή στο Ηράκλειο. Οι καλύτερες εργασιακές προοπτικές και ο διαφορετικός τρόπος ζωής στην πόλη έθεσαν σιγά σιγά υπό αμφισβήτηση το αρχικό μεταναστευτικό σχέδιο.

...Και θα σου πω κάτι. Κάθε φορά που έφευγα από το Ηράκλειο έλεγα μέσα μου «θεέ μου, μακάρι να ξαναέρθω για άλλη μία φορά εδώ». Είχα το φόβο αν θα τα κατάφερνα να ξαναέλθω. Πηγαινοερχόμουν 3-4 φορές το χρόνο στην Αλβανία και ξαναερχόμουν. Μετά τελείωσα το στρατό, παντρεύτηκα, οπότε πηγαινοερχόμουν στην Αλβανία, γιατί έμεινε εκεί η γυναίκα μου. Όταν τελείωναν τα χρήματα ερχόμουν πάλι εδώ. Όχι, πως δεν είχε εκεί δουλειά, αλλά εδώ κέρδισες πιο πολλά, έκανες πιο καλή ζωή, περνούσες πιο καλά... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Πρόσφατα το μεταναστευτικό σχέδιο του «Νίκου» άλλαξε. Μετά από δεκαπέντε χρόνια κυκλικής μετανάστευσης, αποφάσισε να φέρει την οικογένειά του στο Ηράκλειο. Στην περίπτωση του ενισχύθηκαν τα ευρήματα της ποσοτικής έρευνας, σύμφωνα με τα οποία όσο μεγαλύτερη είναι η διάρκεια παραμονής του μετανάστη στη χώρα υποδοχής τόσο αυξάνεται η πιθανότητα μετεγκατάστασης και της οικογένειάς του. Στο παράδειγμα του «Νίκου» γίνεται αντιληπτό ότι όσο οι προοπτικές των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών δεν καλυτερεύουν στη χώρα καταγωγής, τόσο η επιστροφή του μετανάστη αναβάλλεται. Το συναισθηματικό, όμως, κενό που είναι αποτέλεσμα της απουσίας του μετανάστη από την οικογένειά του, δεν μπορεί να διαρκέσει για απεριόριστο χρονικό διάστημα. Επιπλέον, οι καλύτερες προοπτικές που, ενδεχομένως, διαγράφονται στη χώρα υποδοχής για τη δεύτερη γενιά, οδηγούν τελικά ολόκληρη την οικογένεια στη μετεγκατάστασή της. Παρακάτω ο «Νίκος» εξηγεί το λόγο που άργησε να φέρει τη γυναίκα του στην Ελλάδα.

Δεν σκεπτόμουν ότι θα μείνω μόνιμα εδώ. Ήθελα να κάνω κάποια πράγματα εκεί και να βρω δουλειά κοντά στην οικογένειά μου. Αγοράσαμε οικόπεδο στα Τίρανα και κτίσαμε σπίτι, όπου μένει όλη η οικογένεια με τον πατέρα και τη μάνα. Τώρα έχουμε πρόβλημα με το σπίτι, διότι το χτίσαμε χωρίς άδεια και πρέπει να το νομιμοποιήσουμε. Στο τέλος, είδα ότι πρέπει να πάρω την οικογένεια γιατί εδώ είναι πιο καλά και θα ζήσουν πιο καλά από εκεί. [η γυναίκα του ήλθε στην Ελλάδα ένα μήνα πριν τη συνέντευξη] (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Τελικά, με το πέραμα του χρόνου ο «Νίκος» συνειδητοποίησε, ότι το μέλλον το δικό του και της οικογένειάς του είναι στο Ηράκλειο. Το σχέδιο για να επιστρέψει μόνιμα στην πατρίδα του ανατράπηκε. Το συναισθηματικό, όμως, δέσιμο με την οικογένειά του τον οδηγεί στην απόφαση της μετεγκατάστασής της στο Ηράκλειο. Έτσι, η περίπτωση του «Νίκου» φαίνεται να ενισχύει την υπόθεση που έχει προκύψει από τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας, σύμφωνα με την οποία, η εκ νέου επανασύνδεση της οικογένειας στη χώρα υποδοχής, συνήθως, μεταθέτει για πολύ αργότερα, αν δεν ακυρώνει πλήρως, την προοπτική της επιστροφής.³⁹²

Ο «Αλί» ανήκει και αυτός στην κατηγορία των μεταναστών που έχουν επιλέξει την κυκλική μετανάστευση. Αρχικά επέλεξε να μεταναστεύσει στο Λίβανο. Η μικρή απόσταση που χωρίζει το Λίβανο από την πατρίδα του ευνοούσε τις συχνές μετακινήσεις και την επένδυση των χρημάτων του στη χώρα καταγωγής. Η περίπτωση του μοιάζει με αυτή του «Νίκου», ωστόσο, παρουσιάζει αρκετά νέα ενδιαφέροντα στοιχεία. Η οικονομική αποκατάσταση που επεδίωκε ο «Αλί» με τη μετανάστευση συνδεόταν άμεσα με τη γαμήλια στρατηγική του και με τους κανόνες επιλογής συζύγου που ισχύουν στην πατρίδα του.

...Πηγαينوερχόμουνα όμως στην Συρία. Έμεινα στην πατρίδα μου 15 μέρες, 2 με 3 μήνες και ξαναγύριζα πίσω... [στο Λίβανο]

- ***Γιατί γύριζες στην πατρίδα σου;***
- *Στη Συρία γύριζα για να επενδύσω τα χρήματα που κέρδιζα. Αγόραζα χωράφια, έκτισα 3 μαγαζιά. Έπρεπε να γυρίσω. Ο πατέρας μου έλειπε, ο αδελφός μου δεν μπορούσε να επιβλέπει και έτσι έπρεπε να γυρίσω. Έπρεπε να φτιάξω σπίτι να αποκατασταθώ οικονομικά και να παντρευτώ.*
- ***Για να παντρευτείς πρέπει να έχεις σπίτι;***
- *Είναι καλύτερα να έχεις σπίτι, έστω και ένα δωμάτιο και μετά να παντρευτείς. Αν παντρευτείς χωρίς σπίτι, μετά θα αναγκαστείς να ζήσεις περισσότερα χρόνια στο εξωτερικό γιατί τα έξοδα είναι πιο πολλά. Γι' αυτό ήθελα πρώτα να φτιάξω σπίτι και μετά να παντρευτώ... (συν. αρ.15 «Αλί»)*

Ο «Αλί» έβλεπε το σχέδιο του στο Λίβανο να εξελίσσεται με επιτυχία. Μετά την επένδυση των χρημάτων του στην πατρίδα, ακολούθησε ο γάμος και η απόκτηση

³⁹² Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και άλλες έρευνες. Βλ. σχετικά: Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές κοινωνικής ένταξης ...», ό.π. σ. 334.

μίας κόρης. Η μεταναστευτική του διαδρομή θα είχε τελειώσει εδώ, εάν δεν προέκυπτε το διαζύγιο με τη σύζυγό του και η ανατροπή των προσωπικών του σχεδίων. Αναγκάστηκε για δεύτερη φορά να μεταναστεύσει για δύο λόγους. Πρώτον, για να αποφύγει τον κοινωνικό έλεγχο του οικογενειακού και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντός του, καθώς το διαζύγιο δεν είναι μία πράξη αποδεκτή στην κλειστή κοινωνία του χωριού του και δεύτερον για να ξαναποκτήσει την οικονομική ευημερία που του ήταν απαραίτητη για να ξαναπαντρευτεί. Το μόνο που άλλαξε ήταν ότι ήθελε να πάρει σύζυγο από αστικό περιβάλλον και όχι από το χωριό του, γεγονός που επέβαλε μεγαλύτερη οικονομική προσπάθεια. Ήταν υποχρεωμένος να κτίσει ξανά σπίτι, αυτή τη φορά στην πόλη και να προσανατολίσει τις οικονομικές του δραστηριότητες στο αστικό περιβάλλον. Ο «Αλί» επέλεξε την Ελλάδα ως χώρα προορισμού, έχοντας στο μυαλό να εφαρμόσει το ίδιο σχέδιο που είχε εφαρμόσει και στο Λίβανο.

...Εγώ έχασα πολλά χρήματα από το διαζύγιο, αλλά δεν με ένοιαζε. Έχασα όλα τα έπιπλα του σπιτιού που τα είχε αγοράσει η νύφη με δικά μου λεφτά και της έδωσα και μεγάλη αποζημίωση σύμφωνα με την απόφαση του δικαστηρίου.

- **Στην Ελλάδα πότε ήλθες;**
- *Μετά το χωρισμό ήθελα να φύγω. Άλλαξα γνώμη, δεν ήθελα πια να μείνω στο χωριό και στο σπίτι που έφτιαξα. Ήθελα να φτιάξω περισσότερα πράγματα και, επίσης, να μην ακούω τι θα μου λένε οι φίλοι και οι συγγενείς για την γυναίκα που άφησα. Δε θα άντεχα να μου λένε ότι είναι αμαρτία που την άφησα και ότι πρέπει να την πάρω πίσω. Στο μυαλό μου έβαλα τώρα να παντρευτώ αλλά όχι από το χωριό αυτή τη φορά αλλά από την πόλη. (συν. αρ.15 «Αλί»)*

Αν και η απόσταση είναι τώρα μεγαλύτερη, ο «Αλί» δεν σταμάτησε να επισκέπτεται σε τακτά χρονικά διαστήματα την πατρίδα του. Επένδυσε τα χρήματα που κέρδιζε και μετά από σύντομο χρονικό διάστημα ξαναπαντρεύτηκε και έκανε δύο παιδιά.

Μάζεψα τα λεφτά και τα έστειλα στη Συρία με φίλους. Την πρώτη φορά έμεινα 3 χρόνια στην Ελλάδα και μετά γύρισα πίσω. Στο μυαλό μου είχα το γάμο. (συν. αρ.15 «Αλί»)

Και λίγο παρακάτω:

...Είχα στο μυαλό μου να κάμω παιδί και έτσι έμεινα 7 μήνες στο σπίτι μου και ξαναήλθα στην Ελλάδα. Από τότε πηγαиноέρχομαι πιο συχνά. Συνήθως τα καλοκαίρια στην Ελλάδα και το χειμώνα στη Συρία. Τώρα έχω δύο παιδιά με τη δεύτερη γυναίκα μου... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Μετά από συνολικά δεκαεννέα χρόνια μετανάστευσης, ο «Αλί» αντιλαμβάνεται ότι σε μερικά χρόνια κλείνει ο μεταναστευτικός του κύκλος. Υπολογίζει να εργαστεί ακόμη δύο με τρία χρόνια στο Ηράκλειο και μετά να γυρίσει για πάντα στην πατρίδα του. Εντούτοις, για πρώτη φορά, άρχισε να σκέφτεται να τροποποιήσει το αρχικό μεταναστευτικό του σχέδιο. Τα τελευταία χρόνια στο Ηράκλειο επιθυμεί να τα περάσει μαζί με την οικογένειά του. Ίσως αυτή να είναι η ανταμοιβή προς στον εαυτό του μετά από τόσα χρόνια μοναξιάς και κοπιαστικής εργασίας. Ίσως πάλι αυτό να γίνει η απαρχή ενός νέου μεταναστευτικού κύκλου για ολόκληρη την οικογένειά του.

...Πρέπει να μείνω και άλλο εδώ. Έτσι λέω να φέρω την οικογένεια και να μείνουμε 2-3 χρόνια ακόμη και μετά θα φύγουμε στη Συρία. Εγώ σε λίγο θα έχω άδεια παραμονής αορίστου χρόνου, τα παιδιά θα πάνε σχολείο εδώ για λίγο καιρό και μετά θα συνεχίσουν στη Συρία. Η γυναίκα στην αρχή δεν ήθελα να έλθει, αλλά τώρα δε γίνεται αυτή εκεί και εγώ εδώ. Αυτό που έχασα πριν θα το κάμω τώρα με την οικογένεια... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Στα δύο παραπάνω παραδείγματα κυκλικής μετανάστευσης παρατηρείται ότι η αναχώρηση και η επιστροφή του μετανάστη δεν είναι συνδεδεμένες με τους κύκλους της οικονομίας της χώρας αποστολής, ούτε είναι απεσταλμένος για να βοηθήσει στην επιβίωση της κοινότητάς του, όπως συμβαίνει στο παράδειγμα του Αλγερινού μετανάστη που αναφέρει ο Sayad.³⁹³ Ο «Νίκος» και ο «Αλί» φεύγουν από τις χώρες καταγωγής τους για να τα καταφέρουν μόνοι τους, για να ξεφύγουν από τις κακές συνθήκες διαβίωσής τους και από τις κατώτερες κοινωνικές τους θέσεις. Οι συχνές επιστροφές τους οφείλονται σε ποικίλους λόγους. Είτε για να επενδύσουν στην πατρίδα τα χρήματα που κέρδισαν στο Ηράκλειο, είτε για συναισθηματικούς λόγους είτε, όπως συμβαίνει με τον «Αλί», για να υλοποιήσει τα γαμήλια σχέδιά του.

³⁹³ A. Sayad, "Les trois ages de l'émigration", ό.π. σσ. 60-73.

Μία άλλη ξεχωριστή κατηγορία είναι οι μετανάστες που έχουν έλθει στο Ηράκλειο, σχεδιάζοντας να μείνουν προσωρινά για ένα χρονικό διάστημα και μετά να επιστρέψουν στη χώρα τους. Συνήθως, αυτοί οι μετανάστες ευελπιστούν ότι η παραμονή τους θα είναι σύντομη. Τις περισσότερες φορές, όμως, αυτή διαρκεί περισσότερο του αναμενόμενου.

Η «Ελευθερία» είναι μία τέτοια περίπτωση. Στην αρχή σχεδίαζε με τον αρραβωνιαστικό της να μείνουν ένα με δύο χρόνια στην πόλη του Ηρακλείου και μετά να επιστρέψουν στη Ρουμανία. Τώρα διανύει τον πέμπτο χρόνο στο Ηράκλειο. Η «Ελευθερία» θυμάται:

Ο σκοπός μας ήταν να μείνουμε κάποια χρόνια, να μαζέψουμε κάποια χρήματα (..) Εντάξει αυτά τώρα που τα σκέφτομαι μου φαίνονται ανόητα (...) Τότε όμως είχα άλλο μυαλό... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Και συνεχίζει:

Στο μυαλό είχα ότι θα δουλέψω για κάποιο διάστημα, τώρα θα είναι για ένα δύο χρόνια (..) δεν ήξερα πόσο και κάποια στιγμή θα γυρίσω πίσω. Αυτό σκεφτόμουνα μόνο. Δε σκεφτόμουνα ότι υπάρχει περίπτωση να μείνω, ότι θα περάσουν τόσα χρόνια... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Τα σχέδια της «Ελευθερίας» άλλαξαν. Με την προτροπή της μητέρας της εγγράφηκε σε ένα πανεπιστήμιο στη Ρουμανία και, αργότερα, χώρισε με τον αρραβωνιαστικό της. Σήμερα η «Ελευθερία» παρακολουθεί ένα πανεπιστημιακό πρόγραμμα «μαθημάτων από απόσταση» και σχεδιάζει να εργαστεί στο Ηράκλειο, τουλάχιστον, όσο διάστημα χρειαστεί για να τελειώσει τις σπουδές της. Όμως, όσο περνάει ο καιρός, το ταξίδι της επιστροφής γίνεται όλο και πιο αβέβαιο. Το συναισθηματικό δέσιμο με την πατρίδα της αρχίζει σιγά σιγά να αναπληρώνεται με αυτό της πόλης που ζει σήμερα.

...Έτσι, αφού είχα αποφασίσει να τελειώσω το πανεπιστήμιο, είπα ότι θα ήταν καλύτερα να ζω στην Ελλάδα, όπου θα μπορώ να βγάλω κάποια λεφτά, να μπορώ να πληρώσω και το πανεπιστήμιο, γιατί το πληρώνω κιόλας... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Και συμπληρώνει:

...Εντάξει, αυτό είναι ότι έχω συνηθίσει, τόσα χρόνια, μου αρέσει, έχω τη δουλειά μου, το σπίτι μου. Εντάξει, μερικές φορές έχω και εγώ τη νοσταλγία και θέλω να πάω επάνω. Αλλά μετά σκέφτομαι, θα πάω και τι θα κάνω; Θα έχω τους δικούς μου κοντά μου, αλλά δεν θα έχω κάποια άλλα πράγματα. Λέω, λοιπόν, καλύτερα έτσι και μπορεί να είναι για πιο καλό. Για πιο μετά, όταν τελειώσω και το πανεπιστήμιο, βλέπουμε... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Η «Γιάννα», από τη μεριά της, ήλθε στην Ελλάδα έχοντας εξασφαλίσει άδεια εργασίας. Όπως και η «Ελευθερία», υπολόγιζε να μείνει προσωρινά στο Ηράκλειο, μόλις δύο χρόνια, και μετά να επιστρέψει στις Φιλιππίνες. Οι καλές συνθήκες εργασίας και το συναισθηματικό δέσιμο με την οικογένεια του εργοδότη την οδήγησαν να παρατείνει την παραμονή της στο Ηράκλειο. Αργότερα, η δημιουργία της δικής της οικογένειας την κράτησε μόνιμα στην πόλη.

Η βίζα μου ήταν μόνο για 2 χρόνια. Είχα αποφασίσει όταν θα τελείωνε η βίζα μου να γύριζα πίσω. Μετά όμως μπήκα σε μία σειρά με τη δουλειά μου και το αφεντικό μου ήταν καλό και θέλαμε να βοηθήσουμε ο ένας τον άλλο. Εμένα το αφεντικό μου ήταν σαν την οικογένειά μου. Μπήκα σε μία άλλη οικογένεια και ήταν σαν το σπίτι μου. Γι' αυτό στα δύο χρόνια, όταν τελείωσε η βίζα, πήγα στην πατρίδα μου για δύο μήνες και ξαναγύρισα. Τότε πήρα βίζα αόριστης παραμονής με τη βοήθεια του αφεντικού μου. Τώρα, δεν μπορώ να φύγω. Πηγαίνω στην πατρίδα μου για διακοπές και γυρνάω πάλι. Έχω πολλούς λόγους για να μείνω τώρα. Έχω την κόρη μου που πάει στο σχολείο. Το αφεντικό μου είναι η νονά της και την αγαπάει πάρα πολύ. Δεν έχω επιλογή, μόνο να μείνω εδώ. Γυρνάω πίσω για να δω μόνο τη μάνα μου, ο μπαμπάς πέθανε... (συν. αρ.8 «Γιάννα»)

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το σχέδιο του κάθε μετανάστη συνδέεται με τις ανάγκες και τα βιώματά του. Υπάρχουν μετανάστες που σχεδιάζουν να εγκατασταθούν μόνιμα στη χώρα υποδοχής, υπολογίζοντας σε ένα νέο ξεκίνημα για τους ίδιους και την οικογένειά τους. Κάποιοι άλλοι προτιμούν, όσο διαρκεί η μετανάστευση τους, να επιστρέφουν σε τακτά χρονικά διαστήματα στη χώρα υποδοχής. Οι τακτές επιστροφές συνδυάζονται είτε με τη γαμήλια στρατηγική του

μετανάστη, είτε για να επενδύσει τα χρήματα που κέρδισε, είτε για να δει την οικογένειά του. Τέλος, υπάρχει η κατηγορία όσων προσδοκούν να μεταναστεύσουν προσωρινά και να επιστρέψουν το συντομότερο δυνατόν στη χώρα καταγωγής.

Στην πορεία το αρχικό σχέδιο μπορεί να αλλάξει και να προσαρμοστεί στις συνθήκες και στις ανάγκες του παρόντος. Στο παράδειγμα του «Νίκου», η κυκλική μετανάστευση, τελικά, μετατρέπεται σε μόνιμη. Οι καλύτερες συνθήκες ζωής και εργασίας στο Ηράκλειο τον ωθούν να φέρει και την οικογένειά του στην πόλη. Επίσης, η «Γιάννα» η οποία ήλθε στο Ηράκλειο με άδεια εργασίας για δύο χρόνια, με το πέρασμα του χρόνου δημιουργεί τη δική της οικογένεια και αποφασίζει, τελικά, να μείνει μόνιμα στην πόλη. Έτσι, το γενικότερο συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι όσο μεγαλύτερη είναι η διάρκεια παραμονής του μετανάστη στη χώρα υποδοχής, τόσο αυξάνεται η πιθανότητα μετεγκατάστασης και της οικογένειάς του σε αυτήν, ενώ παράλληλα η προοπτική της επιστροφής μετατίθεται για πολύ αργότερα, αν βέβαια στο μεταξύ δεν έχει ακυρωθεί πλήρως.

12.8 Οι συνθήκες εισόδου

Καθώς η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών ήλθε στην Ελλάδα χωρίς άδεια, το ταξίδι και οι συνθήκες εισόδου στην Ελλάδα έχουν μείνει για πάντα χαραγμένα στη μνήμη τους. Αρκετοί μετανάστες περιγράφουν αυτό το ταξίδι ως μία μεγάλη περιπέτεια, η οποία διήρκησε αρκετές μέρες. Όπως επισημαίνει ο Noiriel, οι μετανάστες περιγράφουν συχνά το ταξίδι τους με αρκετές λεπτομέρειες, δίνοντάς του μία επική διάσταση. Σχεδόν πάντα στη διήγησή τους τονίζουν τα πολλαπλά εμπόδια που συνάντησαν, ώσπου στο τέλος να αναδειχθεί το γεγονός ότι κατάφεραν να «θριαμβεύσουν» με την είσοδό τους στη χώρα υποδοχής. Με αυτό τον τρόπο υποδηλώνεται ότι το «πέρασμα των συνόρων» είναι ένα αποφασιστικό χρονικό σημείο της μεταναστευτικής περιπέτειας, το οποίο σηματοδοτεί αφενός το ρήγμα ανάμεσα στο «πριν» και το «μετά» της μετανάστευσης και, αφετέρου, τη σημασία της εγγραφής της παρουσίας του μετανάστη στη χώρα υποδοχής. Ωστόσο, αυτές οι μαρτυρίες αντανakλούν επίσης μία βιωματική διάσταση της μετανάστευσης.³⁹⁴ Όπως περιγράφεται παρακάτω, η «διάβαση των συνόρων» αποτελεί μία επώδυνη διαδικασία που κρύβει πολλούς κινδύνους και απαιτεί περίσσιο θάρρος. Χρειάζεται

³⁹⁴ G. Noiriel, *Le creuset français...*, ό.π., σσ. 154-155.

να βρεθούν οι κατάλληλοι άνθρωποι που θα τους οδηγήσουν να κάνουν τους σωστούς υπολογισμούς και παράλληλα να έχουν την τύχη με το μέρος τους. Ο «Αλέξανδρος» διηγείται το δικό του ταξίδι:

Μετά από δεκατρείς μέρες πεζοπορίας φτάσαμε στην Ελλάδα. Την ημέρα καθόμασταν και τη νύχτα περπατούσαμε, γιατί φοβόμασταν την αστυνομία. Τα τρόφιμα που κρατούσαμε κράτησαν για τέσσερις μέρες. Νερό πίνουμε από τις λίμνες και τα ποτάμια. Θυμάμαι ότι είχαμε να φάμε για πέντε μέρες. Φτάσαμε στη Θεσσαλονίκη και μείναμε σε φίλους που μας περίμεναν και κάναμε μέρες για να συνέλθουμε από την κούραση και την πείνα... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Κάποιοι άλλοι είχαν λιγότερη τύχη καθώς χρειάστηκε να προσπαθήσουν περισσότερες φορές για να περάσουν τα σύνορα. «Η Ναταλία» διηγείται τη δική της εμπειρία, την οικονομική της εκμετάλλευση από τα παράνομα δίκτυα διακίνησης και τη σύλληψή της από το στρατό.

Ηλθαμε χωρίς βίζα με τα πόδια από τη Βουλγαρία. Το ταξίδι το είχαν οργανώσει «ξεναγοί». Τους πληρώνεις 8 με 10 φορές πιο ακριβά από ό,τι κοστίζει η βίζα και σε φέρνουν στην Ελλάδα. Όταν πέρασα εγώ τα σύνορα ήμασταν 260 άτομα και πριν από μας άλλοι τόσοι. Στα σύνορα μας έπιασε ο στρατός και μας γύρισε πίσω αλλά εμείς ξαναεπιστρέψαμε... (συν. αρ.3 «Ναταλία»)

Ο «Μιχάλης» είχε ήδη την εμπειρία του ταξιδιού στην Ιταλία. Εκεί, οι ιταλικές αρχές προστατεύουν τους ανήλικους μετανάστες μέχρι την έκδοση της απόφασης της απέλασής τους. Έτσι, κατά τη διάρκεια παραμονής του στην Ιταλία ήταν φιλοξενούμενος σε μία οικογένεια. Προς μεγάλη του απογοήτευση τα πράγματα ήταν διαφορετικά στην Ελλάδα.

Νόμιζα ότι θα έβρισκα τα πράγματα όπως στην Ιταλία. Αλλά δεν ήταν έτσι. Εδώ δεν υπήρχε προστασία των ανηλίκων. Στην Ιταλία με φιλοξενούσε μία οικογένεια μέχρι να πάρουν την απόφαση να με διώξουν. Στην Ελλάδα ήταν αλλιώς τα πράγματα. Δεν είχαμε σπίτι, μέναμε έξω απροστάτευτοι. Υπήρχαν πολλοί κίνδυνοι. Εκμετάλλευση στη δουλειά. Συμμορίες να προσπαθούν να μας κλέψουν. Η

αστυνομία να μας δέρνει. Πράγματα που δεν τα είχα φανταστεί ποτέ ότι θα συνέβαιναν... (συν. αρ.12 «Μιχάλης»)

Αυτή η εξοντωτική προσπάθεια των μεταναστών να περάσουν τα σύνορα δεν μπορεί να γίνει κατανοητή παρά μόνο αν συνδεθεί, αφενός με τις υψηλές προσδοκίες που έχουν πριν το ταξίδι και, αφετέρου, με το οικονομικό αδιέξοδο που αντιμετωπίζουν στη χώρα αποστολής. Για πολλούς από αυτούς το ταξίδι στην Ελλάδα είναι μονόδρομος. Οι αρνητικές, όμως, εμπειρίες του ταξιδιού σε συνδυασμό με την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε αρκετές περιπτώσεις από τα σώματα ασφαλείας συχνά αμαυρώνουν την εικόνα που έχουν διαμορφώσει οι μετανάστες για την Ελλάδα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να περιορίζονται οι προσδοκίες τους και να επηρεάζεται αρνητικά η αντίληψη και η στάση τους για την ίδια την κοινωνία υποδοχής.

12.9 Συμπεράσματα

Από τις συνεντεύξεις των μεταναστών, που μελετήθηκαν στο κεφάλαιο αυτό, προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία που αφορούν: τις συνθήκες που ώθησαν τους μετανάστες να φύγουν από τη χώρα τους, την ιστορία της ατομικής τους πορείας, την απόφασή τους να μεταναστεύσουν και το μεταναστευτικό σχέδιο που επιδιώκουν να υλοποιήσουν με αυτή τους την απόφαση.

Το πρώτο βασικό στοιχείο που αναδεικνύεται είναι ότι η γυναικεία μετανάστευση στο Ηράκλειο έχει τη δική της ξεχωριστή σημασία και καταλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό μία ισότιμη θέση με αυτή των ανδρών. Η γυναικεία παρουσία δεν καταγράφεται μόνο ως συμπληρωματική της ανδρικής μετανάστευσης στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης. Παρατηρείται, ότι η γυναικεία μεταναστευτική παράδοση της χώρας αποστολής αλλά και η γυναικεία χειραφέτηση σε κοινωνίες όπως αυτές της Ανατολικής Ευρώπης, στις οποίες η ισότητα των δύο φύλων έχει σε σημαντικό βαθμό κατοχυρωθεί, είναι παράγοντες που ωθούν τη γυναίκα να πάρει την απόφαση να φύγει από τη χώρα αποστολής. Σε αυτή την περίπτωση η γυναίκα μετανάστρια έχει πληγεί εξίσου σημαντικά με τον ανδρικό πληθυσμό από την οικονομική κρίση και έχει βιώσει την οικονομική και επαγγελματική ανασφάλεια στη χώρα αποστολής. Με αυτή της την απόφαση αναζητά μία εργασιακή απασχόληση με υψηλές αποδοχές και καλύτερες συνθήκες ζωής για την ίδια και για την οικογένειά

της. Ως αυτόνομη παρουσία στη μεταναστευτική διαδικασία, η μετανάστρια κάνει τους δικούς της μεταναστευτικούς σχεδιασμούς και, όπως διαφαίνεται και στο παρακάτω κεφάλαιο, χαράσσει τις δικές της ξεχωριστές εργασιακές και κοινωνικές διαδρομές στην πόλη του Ηρακλείου.

Όσον αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση των μεταναστών στη χώρα αποστολής παρουσιάζονται ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις. Μία κατηγορία μεταναστών διαθέτει χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και ασκεί στη χώρα καταγωγής ένα επάγγελμα χαμηλού κοινωνικού κύρους. Λόγω του χαμηλού εισοδήματος, που δεν τους διασφαλίζει την επιβίωσή τους, αναγκάζονται να μεταναστεύσουν. Υπάρχουν όμως μετανάστες με υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο, που ασκούν επαγγέλματα με υψηλό κοινωνικό status αλλά, λόγω της οικονομικής και κοινωνικής ανασφάλειας που βιώνουν στη χώρα τους, του χαμηλού μισθού αλλά και της αδυναμίας κοινωνικής ανέλιξης, αναγκάζονται να μεταναστεύσουν. Τέλος, καταγράφεται και μία ακόμη κατηγορία μεταναστών, που δεν έχει καμία επαγγελματική εμπειρία στη χώρα αποστολής. Πρόκειται για άτομα που είτε δεν καταφέρνουν να σπουδάσουν και, λόγω των ραγδαίων πολιτικών και οικονομικών αλλαγών στη χώρα τους, αποφασίζουν να μεταναστεύσουν αναζητώντας μία καλύτερη ζωή στην Ελλάδα είτε, μετά το τέλος των σπουδών τους, αναζητούν, μέσω της μετανάστευσης να αξιοποιήσουν το εκπαιδευτικό τους κεφάλαιο.

Για την απόφαση της μετανάστευσης καθοριστικό ρόλο κατέχουν οι πληροφορίες που ο ενδιαφερόμενος έχει συλλέξει για τη χώρα υποδοχής, καθώς και η βοήθεια που θα έχει από άλλους συμπατριώτες του με τους οποίους είτε θα συνταξιδεύσει είτε θα χρειαστεί τη βοήθειά τους το πρώτο διάστημα της εγκατάστασής του. Παρατηρείται όμως, στην περίπτωση αρκετών μεταναστών που έχουν εγκατασταθεί στο Ηράκλειο, ότι η απόφαση της μετανάστευσης λαμβάνεται «αυθόρμητα», χωρίς να ζυγιστούν καθόλου οι αστάθμητοι παράγοντες. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο υποψήφιος μετανάστης ακολουθεί το γενικότερο μεταναστευτικό ρεύμα της πατρίδας του, αποδεχόμενος την πρόκληση μίας περιπέτειας σε κάποια άλλη χώρα, στην οποία ελπίζει να βρει καλύτερες συνθήκες ζωής. Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις, η εικόνα που σχηματίζουν οι υποψήφιοι μετανάστες για τη χώρα υποδοχής ανταποκρίνεται περισσότερο στις δικές τους προσδοκίες παρά στην πραγματικότητα. Η χώρα υποδοχής παίρνει συχνά μυθικές διαστάσεις, θεωρείται «παράδεισος» στον οποίο θα μπορέσουν να ζήσουν μία καλύτερη ζωή. Συχνά, όμως, αυτή η εικόνα διαψεύδεται

αρχικά από την εμπειρία του ταξιδιού και κυρίως, λίγο αργότερα, από τις συνθήκες ζωής που αντιμετωπίζουν στη «νέα πατρίδα».

Ένα άλλο στοιχείο, που προκύπτει από τις συνεντεύξεις, είναι ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζουν τα μεταναστευτικά δίκτυα. Χωρίς την ενεργοποίησή τους, η υλοποίηση του μεταναστευτικού σχεδίου τελεί υπό αμφισβήτηση. Ο μετανάστης αντλεί πληροφορίες από τα δίκτυα για το ταξίδι και για τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα υποδοχής. Ειδικότερα για τους Αλβανούς μετανάστες αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό μία κοινοτική αλληλεγγύη, που έχει ως στόχο την επιβίωσή τους. Μέσω αυτών των δικτύων, καταφέρνουν να ξεπεράσουν σε μεγάλο βαθμό το πρόβλημα «της διάβασης των συνόρων». Επίσης, κατά το πρώτο διάστημα παραμονής τους στην Ελλάδα, τα δίκτυα κατανέμουν το αλβανικό εργατικό δυναμικό στις περιοχές εκείνες, που η τοπική αγορά εργασίας έχει ανάγκη εργατικών χεριών.

Τέλος, το μεταναστευτικό σχέδιο, που ο μετανάστης προσδοκά να υλοποιήσει, βασίζεται στις προσωπικές ανάγκες του καθενός και στις συνθήκες που επικρατούν στις χώρες αποστολής και υποδοχής. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, παρουσιάζονται τρεις διαφορετικές κατηγοριοποιήσεις μεταναστευτικών σχεδίων. Σε αρκετές περιπτώσεις ο μετανάστης σχεδιάζει να μείνει μόνιμα στη χώρα υποδοχής, υπολογίζοντας μετά από ένα μικρό χρονικό διάστημα να φέρει και την οικογένειά του. Μία άλλη κατηγορία μεταναστών προτιμούν την κυκλική μετανάστευση. Σε αυτή την περίπτωση η οικογένεια παραμένει στην πατρίδα και ο μετανάστης επιστρέφει σε τακτά χρονικά διαστήματα. Οι λόγοι της επιστροφής μπορεί να είναι είτε για να επενδύσει τα χρήματά του στη χώρα αποστολής είτε για να παντρευτεί και να δημιουργήσει οικογένεια είτε για συναισθηματικούς λόγους κ.λπ. Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει όσους μεταναστεύουν προσωρινά για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα και μετά υπολογίζουν να επιστρέψουν μόνιμα στην πατρίδα τους. Όμως, μέσα από τις συνεντεύξεις, εξάγεται το συμπέρασμα, ότι το μεταναστευτικό σχέδιο μπορεί να αλλάξει κατά τη διάρκεια παραμονής του μετανάστη στη χώρα υποδοχής. Σε κάθε όμως περίπτωση, όπως διαπιστώνεται στο επόμενο κεφάλαιο, το μεταναστευτικό σχέδιο επηρεάζει τις στρατηγικές ένταξης που χαράσσουν οι μετανάστες στην πόλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIII. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Το κεφάλαιο αυτό επιχειρεί να αναλύσει τις πληροφορίες που συνδέονται με θέματα που άπτονται της οικονομικής ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας της πόλης του Ηρακλείου, της ένταξής τους στην κοινωνική ζωή στο πλαίσιο της καθημερινότητας, των επαφών τους με τις υπηρεσίες και τον κοινωνικό τους περίγυρο. Επίσης, επιχειρεί να μελετήσει τις παραστάσεις που έχουν από το Ηράκλειο, τις διαδρομές τους μέσα στην πόλη και, γενικότερα, την παρουσία τους στο δημόσιο χώρο. Τέλος, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην συγκρότηση των ταυτοτήτων τους στο πλαίσιο των διαπολιτισμικών σχέσεων και των στρατηγικών της κοινωνικής ένταξής τους στην τοπική κοινωνία.

Αναγκαίο είναι να τονιστεί ότι δεσπόζουσα σημασία για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών αποτελεί η ένταξή τους στην τοπική αγορά εργασίας. Μέσα από τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, οι μετανάστες συμμετέχουν ουσιαστικά και ενεργά στην κοινωνία υποδοχής. Όπως έχει ήδη επισημανθεί από σχετικές μελέτες, η συμμετοχή τους στις οικονομικές δομές αποτελεί το βασικό κίνητρο μετανάστευσης αλλά και εγκατάστασής τους στη χώρα υποδοχής. Για το λόγο αυτό, σύμφωνα με την Κασιμάτη, «η ένταξή τους στην αγορά εργασίας αποτελεί το πρώτο τους μέλημα, γιατί μόνο έτσι θα τους δοθούν οι δυνατότητες να ενταχθούν και κοινωνικά στη χώρα υποδοχής».³⁹⁵

Εντούτοις, οι διαδικασίες της κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών δεν σταματούν στην εργασιακή απασχόληση αλλά, όπως τονίζει η Παπαδοπούλου, «περνούν μέσα από τη συνολική αποδοχή της παρουσίας του μετανάστη στο πλαίσιο της κοινωνίας υποδοχής, καθώς και από τη δική του συμμετοχή σε όλο το φάσμα των δημοσίων και ιδιωτικών θεσμών και δομών».³⁹⁶ Έτσι, παράλληλα με τα ζητήματα της ένταξής τους στην αγορά εργασίας και τις εργασιακές τους διαδρομές, στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται να αναδειχθούν οι αντιλήψεις και οι ερμηνείες των ίδιων των μεταναστών για την κοινωνική τους ένταξη στην πόλη, οι σχέσεις τους με τους γηγενείς, οι σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στις διαφορετικές μεταναστευτικές ομάδες και η προσβασιμότητά τους στις δημόσιες υπηρεσίες. Η δυνατότητα πρόσβασης στις υπηρεσίες επιτρέπει την ισότιμη παρουσία τους στο δημόσιο χώρο, ενώ αντίθετα η μη προσβασιμότητα οδηγεί στην

³⁹⁵ Κ. Κασιμάτη, «Η Ένταξη των Αλβανών Μεταναστών...», ό.π., σ. 367.

³⁹⁶ Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές Κοινωνικής Ένταξης...», ό.π., σ. 348.

απομόνωσή τους. Επίσης, μελετάται το πώς αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στο Ηράκλειο, αν ταυτίζονται με την πόλη ή αν διαμορφώνουν δικούς τους ξεχωριστούς χώρους και τι νόημα αποδίδουν σε αυτούς. Παράλληλα, η διερεύνηση της συγκρότησης νέων υβριδικών ταυτοτήτων συσχετίζεται με το βαθμό ένταξής τους στην κοινωνία υποδοχής, καθώς η δημιουργία νέων ταυτοτήτων αποτελεί ένδειξη κοινωνικοποίησής τους στο νέο κοινωνικό περιβάλλον.

13.1 Προβλήματα ένταξης στην αγορά εργασίας της πόλης

Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, το οποίο εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα, αντιμετώπισε, τα πρώτα χρόνια παρουσίας του στην πόλη, αρκετά προβλήματα στην εργασιακή του απασχόληση.³⁹⁷ Τα βασικά του μειονεκτήματα σχετίζονταν με την έλλειψη προγραμματισμού από την ελληνική πολιτεία στον καταμερισμό και στην αξιοποίησή του στην αγορά εργασίας, που οφειλόταν, όπως τονίζει ο Λινάρδος-Ρυλμόν, στην απουσία μίας μεταναστευτικής πολιτικής που να ανταποκρίνεται στις υπάρχουσες συνθήκες και στον ανεπίσημο χαρακτήρα του.³⁹⁸ Ο ανεπίσημος χαρακτήρας αυτού του εργατικού δυναμικού, το έκανε ιδιαίτερα ευάλωτο, καθώς χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανεπίσημης μεταναστευτικής εργασίας είναι, σύμφωνα με τον Rea, «το χαμηλό εργατικό της κόστος, η πρόσκαιρη και ευέλικτη μορφή εργασίας και η έλλειψη βασικών εργασιακών δικαιωμάτων».³⁹⁹

Σε τοπικό επίπεδο, όπως γίνεται αντιληπτό παρακάτω, οι μετανάστες αντιμετώπισαν αρκετές δυσκολίες, ως προς την πρόσβασή τους στον εργασιακό χώρο, κυρίως, λόγω γλώσσας, λόγω έλλειψης προσωπικών γνωριμιών και εξοικείωσης με την τοπική αγορά εργασίας. Αυτό το εργατικό δυναμικό, γνωρίζοντας τη δυσχερή θέση που βρισκόταν, ήταν διατεθειμένο να αναλάβει την οποιαδήποτε εργασία τού ζητηθεί με χαμηλό κόστος. Η τοπική αγορά εργασίας το αξιοποίησε σε χειρωνακτικές, χαμηλού κοινωνικού status εργασίες, χωρίς να αξιολογήσει τα προσόντα και την εμπειρία του.

Το πρώτο ζήτημα που απαιτούνταν να λύσουν οι μετανάστες στο Ηράκλειο ήταν πώς θα προσέγγιζαν την αγορά εργασίας της πόλης, για να προσφέρουν την εργατική

³⁹⁷ Για τις συνθήκες εργασίας του μεταναστευτικού πληθυσμού, κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων παρουσίας του στην Ελλάδα, ενδεικτικά αναφέρεται: Ι. Ψημμένος, «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες...», ό.π.

³⁹⁸ Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας...*, ό.π., σσ. 21-22.

³⁹⁹ Α. Rea, «Le travail des sans papiers...», ό.π., σ. 462.

τους δύναμη. Η καθημερινή παρουσία τους σε κομβικά σημεία της πόλης, καθώς και σε γνωστά παραδοσιακά στέκια που χρησιμοποιούσε εποχιακά το ντόπιο εργατικό δυναμικό, έδινε την ευκαιρία στους εργοδότες να έλθουν σε επαφή μαζί τους και να αναζητήσουν το εργατικό δυναμικό που είχαν ανάγκη. Ένα από τα στέκια που αναφέρεται συχνότερα από τους ερωτώμενους είναι αυτό της Χανιώπορτας. Από αυτή την πλατεία πέρασε και ο «Μιχάλης» στα πρώτα του βήματα στην πόλη. Σήμερα θυμάται τις κουραστικές ώρες αναμονής που, μαζί με πολλούς άλλους μετανάστες, προσδοκούσε να τον επιλέξει ένας εργοδότης για μία οποιαδήποτε εργασία.

...Στην αρχή πηγαίναμε κάθε πρωί στην Χανιώπορτα, μαζί με πολύ κόσμο και ψάχναμε για μεροκάματο. Περιμέναμε ώρες ατελείωτες. Ερχόταν οι Έλληνες και μας έπαιρναν. Ούτε ξέραμε τι δουλειά θα κάναμε (.) Όλες τις δουλειές τις κάναμε... (συν. αρ.12 «Μιχάλης»)

Κάποιοι άλλοι, χρησιμοποίησαν διαφορετικούς τρόπους για να βρουν δουλειά, αποφεύγοντας την πολυκοσμία στα στέκια της πόλης και, ενδεχομένως, τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους μετανάστες. Αυτοί αξιοποίησαν την εμπειρία των συμπατριωτών τους, χρησιμοποιώντας τους ως «οδηγούς» και ως «μεταφραστές». Για παράδειγμα ο «Αλί» είχε για στήριγμα ένα συμπατριώτη του, ο οποίος μιλούσε ελληνικά και γνώριζε την πόλη και την αγορά εργασίας. Έτσι, είχε μεγαλύτερες πιθανότητες να τον κρατήσει κάποιος εργοδότης στη δουλειά και στο τέλος της μέρας να τον πληρώσει με το συμφωνημένο ποσό.

Ήταν δύσκολο να βρεις δουλειά χωρίς να μιλάς. Έπρεπε να πηγαίνουμε μαζί με κάποιο συμπατριώτη που ήξερε τη γλώσσα, για να μας εξηγήει τι έλεγε το αφεντικό και για να μη μας κλέβουν. Πηγαίναμε από οικοδομή σε οικοδομή και ρωτούσαμε τα αφεντικά αν ήθελαν εργάτες. Έτσι βρίσκαμε δουλειά... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Όταν ο μετανάστης δεν μιλά τη γλώσσα είναι πολύ πιο εύκολο για τον εργοδότη να τον εκμεταλλευτεί και να μην παραδεχτεί το ύψος της αμοιβής που έχει συμφωνήσει μαζί του. Η γλώσσα δεν λειτουργεί μόνο ως μέσο συνεννόησης, αλλά και ως ένα εργαλείο για τη διεκδίκηση καλύτερων όρων στη συμφωνία για το ύψος του ημερομισθίου. Για το λόγο αυτό η επικοινωνία παρουσιάζεται στις περισσότερες

συνεντεύξεις ως το κατεξοχήν πρόβλημα που συναντούν οι μετανάστες το πρώτο χρονικό διάστημα παραμονής τους στην πόλη. Είναι χαρακτηριστικό ότι η άδεια παραμονής και ο ανεπίσημος χαρακτήρας της παρουσίας τους μοιάζει να μην τους απασχολεί τόσο, όσο η αδυναμία να επικοινωνήσουν στο χώρο εργασίας.

Ωστόσο, οι μετανάστες δεν είχαν πάντα τη δυνατότητα να έχουν ένα συμπατριώτη δίπλα τους. Ο «Χουσεϊν» από τη μεριά του, προσπάθησε μόνος του να βρει τρόπο συνεννόησης με τον εργολάβο και, μάλλον, τα κατάφερε. Ταυτόχρονα, εφάρμοσε τη δική του μέθοδο για να μάθει τις πρώτες ελληνικές λέξεις που θα τον βοηθούσαν στη δουλειά. Παρακάτω περιγράφει τις πρώτες του εμπειρίες:

Η πρώτη δουλειά ήταν στα καλούπια. Ο φίλος μου γνώριζε τον εργολάβο και αυτός του είχε ζητήσει εργάτες και μου πρότεινε να πάω και είπα ναι. Με άφησε με τον εργολάβο και τους υπόλοιπους, οι οποίοι ήταν όλοι Έλληνες. Άντε τώρα να συνεννοηθείς. Ήταν πολύ δύσκολο. Η πρώτη δυσκολία ήταν η γλώσσα. Δεν υπήρχε ένας συμπατριώτης να με βοηθήσει στη μετάφραση. Απλώς είχα πάρει εγώ ένα στυλό και ένα χαρτί και είχα στο μυαλό μου ό,τι μου λένε και δεν καταλαβαίνω θα τα γράφω, και θα πάω στο σπίτι και θα ρωτήσω τους άλλους που ήταν πολλά χρόνια εδώ πέρα τι σημαίνουν αυτές οι λέξεις και έτσι θα μάθω. Ο εργολάβος ήταν πολύ καλός άνθρωπος. Με νοήματα άρχισε να μου δείχνει τι έπρεπε να κάνω στη δουλειά. Και όταν τελείωνα αυτά που έλεγε, τον φώναζα ή του έκανα νόημα ότι τελείωσα και δείξε μου κάτι άλλο να κάνω, και αυτού του άρεσε αυτό το στυλ της επικοινωνίας, της συνεννόησης και έτσι δούλεψα μαζί του μία εβδομάδα. Με πλήρωσε με το καλύτερο μεροκάματο που δίνανε τότε σε ένα εργάτη... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Το ενδιαφέρον στο παραπάνω απόσπασμα είναι ότι στην τοπική αγορά εργασίας συντελούνταν και άλλες διεργασίες εκτός της οικονομικής εκμετάλλευσης, του απομονωτισμού και της καταπίεσης των μεταναστών. Ασφαλώς το νέο εργατικό δυναμικό δούλευε χωρίς εργασιακά δικαιώματα και, επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις δεν έπαιρνε καν το μειωμένο ημερομίσθιο που τους είχε υποσχεθεί ο εργοδότης. Από την άλλη όμως, σε κάποιο βαθμό, ο χώρος εργασίας μεταλασσόταν και σε χώρο επικοινωνίας, γνωριμίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στο ντόπιο και στο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Εκεί ο «Χουσεϊν» είχε τη δυνατότητα να ακούσει την ελληνική γλώσσα και προσπάθησε να επικοινωνήσει με τους

συναδέλφους του. Με τον εργοδότη του ανέπτυξε μία μορφή επικοινωνίας που τον ευνόησε στο να είναι αποδοτικός στην εργασία του. Επίσης, αναπτύχθηκε μία αλληλοεκτίμηση ανάμεσα στους δύο άνδρες και με το τέλος της εργασίας ο «Χουσεϊν» πήρε έναν καλύτερο μισθό από αυτόν που προσδοκούσε.

Ωστόσο, η ανειδίκευτη, προσωρινή και ανασφάλιστη εργασία ήταν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της απασχόλησης των μεταναστών το πρώτο χρονικό διάστημα παρουσίας τους στο Ηράκλειο. Όπως παρατηρούν ο Κανελλόπουλος και οι συνεργάτες του, «αντίστοιχες μελέτες, βασισμένες σε στοιχεία που προέρχονται από προγράμματα νομιμοποίησης, καταδεικνύουν ότι οι ανεπίσημοι μετανάστες στην Ελλάδα γενικά απασχολούνται σε τομείς που εμφανίζουν παραοικονομική δραστηριότητα και ένταση ανειδίκευτης εργασίας».⁴⁰⁰ Αυτό το ανεπίσημο εργατικό δυναμικό αναζητούσε μονάχα το μεροκάματο, χωρίς να έχει άλλες εργασιακές απαιτήσεις. Μέσω της εργασίας του δεν προσδοκούσε ούτε την επαγγελματική άνοδο ούτε το κοινωνικό γόητρο. Σύμφωνα με τη θεωρία του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας, «οι μετανάστες αποδέχονται απασχολήσεις που βρίσκονται στην κατώτερη θέση της ιεραρχίας και δεν παρέχουν δυνατότητα για κοινωνική προαγωγή διότι δεν ανήκουν στην κοινωνική δομή της χώρας υποδοχής. Λόγω του αισθήματος της προσωρινότητας που τους διακατέχει αντιλαμβάνονται την εργασία μονάχα ως εισόδημα».⁴⁰¹

Όμως, το αίσθημα της προσωρινότητας επηρέαζε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής των μεταναστών. Προσπαθώντας να ελαττώσουν στο ελάχιστο τα έξοδά τους και να εξοικονομήσουν το συντομότερο δυνατόν περισσότερα χρήματα, ζούσαν στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής της πόλης και κάτω από δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης. Ιδιαίτερα, οι συνθήκες διαβίωσης των Αλβανών μεταναστών, που αποτελούσαν την πολυπληθέστερη μεταναστευτική ομάδα, ήταν τραγικές. Ο «Μιχάλης» αναφέρει χαρακτηριστικά:

Κοιμόμαστε έξω, πάνω στα τείχη. Τρώγαμε έτοιμο φαγητό και πλενόμαστε όπου βρίσκαμε καμιά βρύση. Σιγά-σιγά όμως μας γνώρισε ο κόσμος, κάναμε φίλους από τη δουλειά και αυτοί εγγυότανε για να βρούμε σπίτι. Σιγά σιγά βρίσκαμε πιο μόνιμες δουλειές. Έτσι κύλισε η ζωή από τότε... (συν. αρ.12 «Μιχάλης»)

⁴⁰⁰ Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Α. Πετραλιάς, *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 18.

⁴⁰¹ Βλέπε σχετικά: Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 36.

Ο χώρος εργασίας συνιστούσε και το μοναδικό τόπο γνωριμίας ανάμεσα σε ντόπιους και μετανάστες. Όπως περιγράφεται παραπάνω, στην περίπτωση του «Χουσεϊν», σε αυτόν το χώρο δημιουργήθηκαν οι πρώτες κοινωνικές σχέσεις και άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα δίκτυα επικοινωνίας. Η αγορά εργασίας άρχισε σιγά σιγά να εντάσσει αυτό το νέο εργατικό δυναμικό στους κόλπους της. Από τη μεριά τους οι μετανάστες προσπάθησαν να βρουν μία μονιμότερη θέση εργασίας και, ταυτόχρονα, να εξειδικευτούν όσον το δυνατόν καλύτερα σε ένα νέο αντικείμενο εργασίας. Έτσι με τον καιρό άρχισε να μειώνεται ο αριθμός των μεταναστών που αναζητούσαν εργασία στα στέκια της πόλης. Σήμερα μάλιστα, η παρουσία κάποιου μετανάστη στην πλατεία γίνεται αφορμή για αρνητικούς σχολιασμούς, καθώς θεωρείται από πολλούς ως μία πρακτική παρωχημένη, η οποία ερμηνεύεται ως αποτυχία ένταξης στην αγορά εργασίας. Ο «Νίκος» υποστηρίζει:

...Να έλθεις [στο Ηράκλειο] και να πας στην πλατεία να ψάχνεις δουλειά; Δεν πάει κανείς στην πλατεία. Τώρα τελείωσαν αυτά. Τώρα είναι με γνωστούς. Τώρα με παίρνουν τηλέφωνο και μου ζητάει κάποιος τρία άτομα για δουλειά. Ξέρω ποιος από τους φίλους δεν έχει δουλειά και τον στέλνω να δουλέψει. Τώρα στην Χανιώπορτα πάνε όσοι εδώ και 15 χρόνια δεν έπιασαν μία σταθερή δουλειά. Όλοι αυτοί που δεν ήθελαν να πιάσουν μία δουλειά σταθερή, οι τεμπέληδες... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Ο «Νίκος» νοιώθει υπερήφανος γι' αυτό που έχει καταφέρει στο Ηράκλειο. Σήμερα πλέον δεν είναι αναγκασμένος να περιμένει με τις ώρες στην πλατεία για να βρει εργασία. Έχει τη μόνιμη εργασία του και βέβαια τον κύκλο των γνωριμιών του που του επιτρέπουν να βοηθάει οποιονδήποτε συμπατριώτη δεν έχει εργασία.

Οι παραπάνω μαρτυρίες προσφέρουν την ευκαιρία να διαπιστωθεί ότι το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό που φτάνει στην πόλη συναντάει σημαντικά προβλήματα, ως προς την ένταξή του στην αγορά εργασίας. Τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της παρουσίας του καταλαμβάνει χειρωνακτικές, χαμηλού κύρους εργασίες που τις χαρακτηρίζει η ανασφάλεια, η αστάθεια, η περιθωριακότητα και η χαμηλή αμοιβή.⁴⁰² Όπως προκύπτει από τα παραπάνω αποσπάσματα, τα συγκεκριμένα

⁴⁰² Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και αντίστοιχη έρευνα του Ιωσηφίδη για το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό του λεκανοπεδίου της Αττικής. Βλ. σχετικά: Θ. Ιωσηφίδης, «Συνθήκες εργασίας...», ό.π.

προβλήματα εργασιακής ένταξης οφείλονται σε συγκεκριμένους λόγους. Ο πρώτος λόγος συνδέεται με την έλλειψη προγραμματισμού από το ελληνικό κράτος ως προς το ζήτημα της αξιοποίησης του νέου αυτού εργατικού δυναμικού στην ελληνική αγορά εργασίας. Στο Ηράκλειο, όπως εξάλλου συμβαίνει και στις άλλες πόλεις της Ελλάδας, οι μετανάστες εμφανίζονται με δική τους πρωτοβουλία στα στέκια και στους χώρους εργασίας της πόλης, αναζητώντας οποιαδήποτε εργασία τους προσφερθεί από τους γηγενείς εργοδότες. Η αγορά από μόνη της δεν μπορεί να λύσει το κεφαλαιώδες ζήτημα της αξιοποίησης αυτού του δυναμικού σύμφωνα με τα προσόντα του, λαμβάνοντας υπόψη, όπως επισημαίνουν οι Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, την έκταση της παραοικονομίας στην Ελλάδα και την όλο και περισσότερη αυξημένη ζήτηση για ευέλικτο και φτηνό εργατικό δυναμικό.⁴⁰³ Επιπλέον, ο ανεπίσημος χαρακτήρας αυτού του δυναμικού, αφενός μειώνει τη διαπραγματευτική του ισχύ και, αφετέρου, του δημιουργεί συναισθήματα ανασφάλειας και προσωρινότητας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι νεοφερμένοι να επιδιώκουν την εξοικονόμηση χρημάτων σε όσο το δυνατό σύντομο χρονικό διάστημα, χωρίς να τους ενδιαφέρει το είδος και οι συνθήκες εργασίας. Ένας τρίτος λόγος συνδέεται με την έλλειψη γνώσης της ελληνικής γλώσσας. Αυτό δημιουργεί σημαντικά προβλήματα συνεννόησης στο χώρο εργασίας και, ενδεχομένως, προβλήματα ως προς την αποτελεσματικότητα του έργου που τους αναθέτει ο εργοδότης τους. Επιπλέον, από κάποιους μετανάστες αναφέρεται ότι η έλλειψη της ελληνικής γλώσσας σημαίνει αδυναμία να διεκδικήσουν το ημερομίσθιό τους σε περίπτωση που ο εργοδότης αθετήσει τα συμφωνηθέντα. Τέλος, η έλλειψη προσωπικών γνωριμιών και εξοικείωσης με την αγορά εργασίας δεν δίνει την ευκαιρία να εκμεταλλευτούν τις όποιες ευκαιρίες προσφέρονται. Η πρακτική της αναζήτησης εργασίας είτε στα στέκια της πόλης είτε στους χώρους εργασίας είναι χρονοβόρα, κουραστική και συχνά αναποτελεσματική.

Παράλληλα, όμως, με τα προβλήματα ένταξης στην αγορά εργασίας, παρατηρείται ότι στον εργασιακό χώρο οι μετανάστες μαθαίνουν τουλάχιστον στοιχειωδώς να μιλούν την ελληνική γλώσσα, πραγματοποιούνται οι πρώτες οσμώσεις με τους γηγενείς συναδέλφους τους, αρχίζουν να γνωρίζονται μεταξύ τους και συχνά αναπτύσσεται μία συναδελφική αλληλεγγύη. Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου η αγορά εργασίας αρχίζει σιγά σιγά να εντάσσει στους κόλπους της το νέο

⁴⁰³ Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες...*, ό.π., σ. 93.

εργατικό δυναμικό. Επιπλέον, όπως διαπιστώνει ο Κανελλόπουλος και οι συνεργάτες του, τα προγράμματα νομιμοποίησης που εφαρμόζονται, χωρίς να λύσουν όλα τα προβλήματα, βελτιώνουν τις συνθήκες διαβίωσης, μειώνουν το αίσθημα της ανασφάλειας και της προσωρινότητας.⁴⁰⁴ Αυτή η καλύτερευση των συνθηκών αποτυπώνεται και παρακάτω στις εργασιακές διαδρομές.

13.2 Εργασιακές διαδρομές

Με τον καιρό οι μετανάστες αρχίζουν να εξοικειώνονται με τις οικονομικές λειτουργίες της πόλης και να αναπτύσσουν τις προσωπικές στρατηγικές ένταξης στην αγορά εργασίας. Παρακάτω παρουσιάζονται μερικές χαρακτηριστικές εργασιακές διαδρομές, πρώτα του ανδρικού και μετά του γυναικείου εργατικού δυναμικού, οι οποίες αποτυπώνουν τη διαχρονική σχέση τους με την αγορά εργασίας και την εξέλιξή τους μέχρι σήμερα. Το ενδιαφέρον αυτών των διαδρομών βρίσκεται στη συσχέτισή τους με το μεταναστευτικό σχέδιο που κάθε μετανάστης επιθυμεί να υλοποιήσει.

Για τον «Αλέξανδρο», τα πρώτα χρόνια ήταν πολύ δύσκολα. Ήλθε στην Ελλάδα, προσδοκώντας μία καλύτερη ζωή για να ζήσει μόνιμα με την οικογένειά του. Όμως, οι προσωρινές εργασίες, τις οποίες έκανε τα πρώτα χρόνια στο Ηράκλειο, δεν ανταποκρίνονταν στην εκπαίδευση και στα προσόντα του. Παρακάτω εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για την καθοδική κινητικότητα που παρουσιάζει ο ίδιος σε σύγκριση με το επάγγελμα που ασκούσε στην πατρίδα του.

...Δούλεψα σε όλες τις δουλειές. Το πρωί δούλευα με έναν ηλεκτρολόγο και το απόγευμα πήγαινα και έκανα δουλειές σπιτιού, καθάριζα τζάμια. Και αυτό ήταν πολύ δύσκολο για μένα. Σπουδασμένος άνθρωπος, ήμουν τεχνίτης κάποτε, δεν ήμουν για να καθαρίζω τζάμια. Όμως η ανάγκη σε κάνει να μην μπορείς να κάνεις επιλογές... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Καθώς αντιλήφθηκε ότι το επαγγελματικό κεφάλαιο που διέθετε δεν έχει καμία αξία στην αγορά εργασίας της πόλης, επικέντρωσε τις προσπάθειές του στο να μάθει μία τέχνη, προσδοκώντας ένα νέο επαγγελματικό ξεκίνημα. Επέλεξε το επάγγελμα

⁴⁰⁴ Κ. Κανελλόπουλος, Μ. Γρέγου, Α. Πετραλιάς, *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα...*, ό.π., σσ. 16-17.

του ελαιοχρωματιστή και μετά από δύο χρόνια, ως βοηθός, δημιούργησε το δικό του συνεργείο και άρχισε να παίρνει τις πρώτες του δουλειές. Η εργασιακή του ανέλιξη βασίστηκε στις ανταγωνιστικές τιμές που πρόσφερε, στην απόδοσή του στη δουλειά αλλά, κυρίως, στη ευγενική συμπεριφορά του και στην εμπιστοσύνη που ενέπνεε στους πελάτες του. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται ότι δεν είναι αρκετό για ένα μετανάστη να γνωρίζει μόνο τη τέχνη του. Τονίζει, αρκετές φορές παρακάτω, την αναγκαιότητα να είναι «σωστός άνθρωπος», για να μπορέσει να φτιάξει τη ζωή του. Το επαγγελματικό κεφάλαιο χρειάζεται να συνοδεύεται με την κοινωνική αναγνώριση για να μπορέσει να «κερδίσει τους ανθρώπους», όπως χαρακτηριστικά λέει:

...Το αποφάσισα και πήρα την πρώτη μου δουλειά. Είχα τη δύναμη και την εμπιστοσύνη των ανθρώπων. Την πρώτη φορά είχα δώσει μία λογική τιμή, δηλ. πάμφθινα προκειμένου να με προτιμήσουν, ήμουν καλός στη δουλειά μου και έτσι από στόμα σε στόμα έβρισκα δουλειές, μόνος μου πια. Οι άνθρωποι εδώ είναι πολύ φιλόξενοι και όταν είσαι σωστός το εκτιμάνε και σου ανοίγονται πόρτες και σου έχουν εμπιστοσύνη. Αλλά και συ πρέπει να είσαι σωστός. Και αυτό έχει σημασία, να είσαι. Εγώ δόξα το θεό τους κέρδισα τους ανθρώπους εδώ. Με πολύ κόπο όχι με ψευτιές. Σιγά-σιγά τα πράγματα φτιάχνουν και αρχίζεις και ζεις καλά...
(συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Από τη μεριά του ο «Μάριος» ήλθε στο Ηράκλειο έχοντας στο μυαλό του να μείνει δύο χρόνια και μετά να επιστρέψει στην πατρίδα του. Τελικά, αποφάσισε να μείνει μόνιμα εδώ. Αν και δεν κατάφερε να αξιοποιήσει το επαγγελματικό του κεφάλαιο, ωστόσο προσπάθησε να αξιοποιήσει τις λιγοστές ευκαιρίες που του παρουσιάζονται. Αρκετά γρήγορα έφυγε από τις οικοδομικές εργασίες και κατέγραψε μία ενδιαφέρουσα επαγγελματική κινητικότητα, αρχικά ως υπάλληλος στον τριτογενή τομέα και, αργότερα, ως μικροεπιχειρηματίας.

... Μετά δούλεψα σε μία καφετερία, μέσα στην κουζίνα, γιατί δεν ήξερα καλά τη γλώσσα. Εκεί ήταν ωραία, μουσική, δουλειά, σχέσεις με Έλληνες. Σιγά σιγά το αφεντικό μου με έβγαλε έξω, να μαζεύω τα τραπέζια και μετά ντι-τζέϊ. Ήξερα ηλεκτρονικούς υπολογιστές από την Αίγυπτο. Έβγαλα πολλά χρήματα, δεν ένοιωθα ότι ήμουν ξένος. Με τα χρήματα που είχα μαζέψει θα μπορούσα να είχα φύγει. Αλλά έχω αγάπη στην καρδιά μου γι' αυτή τη χώρα. Με τα χρήματα που μάζεψα

άνοιξα ένα super market μισό μισό με ένα συμπατριώτη μου. Τώρα σκέφτομαι να του πουλήσω το μερίδιο μου και να ανοίξω μόνος μου ένα internet - cafe. (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Από την παραπάνω συνέντευξη προκύπτει ότι ο «Μάριος» είναι ένας από τους λίγους μετανάστες στο Ηράκλειο που η ένταξή του στην αγορά εργασίας ξεφεύγει από το πρότυπο της μισθωτής, χειρωνακτικής εργασίας. Συνεργαζόμενος με έναν συμπατριώτη του δημιουργούν αυτό που στη διεθνή βιβλιογραφία ονομάζεται «εθνοτική επιχείρηση».⁴⁰⁵ Το super-market τους εξυπηρετεί κυρίως τους Άραβες ομοεθνείς τους, προμηθεύοντάς τους διαφόρων ειδών προϊόντα, κάποια από τα οποία προέρχονται από την πατρίδα τους. Ο όρος του «εθνοτικού επιχειρηματία», που αντιπροσωπεύει την περίπτωση του «Μάριου», αναφέρεται, κυρίως, σε μικρούς εμπόρους και ελεύθερους μικροεπαγγελματίες που προσφέρουν αγαθά ή υπηρεσίες στους συμπατριώτες, ασκώντας δραστηριότητες που γεφυρώνουν το χάσμα ανάμεσα στη χώρα υποδοχής και, κυρίως, στους νεοεισερχόμενους συμπατριώτες. Αυτό το πρότυπο, σημειώνει η Βεντούρα, «αντανακλά το προφίλ του δημιουργικού μετανάστη που επιδιώκει να εκμεταλλευτεί την κάθε ευκαιρία για την ανοδική του κοινωνική κινητικότητα».⁴⁰⁶ Ωστόσο, ο «Μάριος» φαίνεται να μην προσανατολίζεται σε μία κοινωνική άνοδο στο εσωτερικό της μεταναστευτικής του ομάδας. Μελλοντική του επιδίωξη είναι η επιχειρηματική δραστηριοποίηση εκτός των ορίων της πρωτοεμφανιζόμενης «εθνοτικής οικονομίας» στην πόλη του Ηρακλείου. Προτιμά να εκμεταλλευτεί τις σύγχρονες τεχνολογίες και να ενταχθεί στον τριτογενή τομέα της επίσημης οικονομίας. Ίσως αυτή του η προτίμηση να επηρεάζεται από τον σχετικά μικρό αριθμό συμπατριωτών του που ζουν στο Ηράκλειο και κατ' επέκταση με τη μικρή οικονομική σημασία που έχει σήμερα η «εθνοτική οικονομία» στο Ηράκλειο.

Αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις του «Αλέξανδρου» και του «Μάριου» είναι ότι και οι δύο φαίνονται ικανοποιημένοι από την επαγγελματική τους πορεία στο Ηράκλειο. Όμως, λαμβάνοντας υπόψη το επαγγελματικό κεφάλαιο που διέθεταν στην πατρίδα τους και την κοινωνική θέση που είχαν (μηχανικός στο αεροδρόμιο της πόλης του ο πρώτος, δάσκαλος ο δεύτερος), έχουν υποστεί μία καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Αυτή τους η ικανοποίηση βασίζεται ασφαλώς στις υψηλότερες

⁴⁰⁵ Βλέπε ενδεικτικά: A. Rea, M. Tripier, *Sociologie de l'immigration...*, ό.π.

⁴⁰⁶ Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος...*, ό.π., σ. 24.

οικονομικές απολαβές που έχουν σήμερα καθώς και στις εργασιακές προοπτικές που τους προσφέρει, έστω και με δυσκολία, η αγορά της πόλης. Αυτή η προοπτική μπορεί να τους εγγυηθεί τη μονιμότητά τους στο Ηράκλειο.

Οι παρακάτω τρεις περιπτώσεις είναι διαφορετικές από τις δύο προηγούμενες καθώς δεν διέθεταν κάποιο ιδιαίτερο επαγγελματικό κεφάλαιο στην πατρίδα τους ούτε είχαν μία υψηλή κοινωνική θέση.

Ο «Αλί» εργάζεται στην οικοδομή από την πρώτη μέρα που ήρθε στο Ηράκλειο. Στην αρχή ως απλός εργάτης και, αργότερα, ως σοβατζής. Επιθυμούσε να γίνει εργολάβος και να παίρνει τις δικές του δουλειές. Δεν το κατάφερε όμως γιατί αυτός ο στόχος δεν ήταν συμβατός με την επιλογή της κυκλικής μετανάστευσης. Οι συχνές επιστροφές στην Συρία δεν του έδιναν την ευκαιρία να αποκτήσει σταθερές σχέσεις στην αγορά εργασίας και τα απαραίτητα δίκτυα γνωριμίας με τους κατοίκους της πόλης. Τελικά, παρέμεινε σοβατζής σε συνεργεία Ελλήνων και ομοεθνών του εργολάβων. Ο ίδιος αναφέρει:

Ο πρώτος καιρός ήταν πολύ δύσκολος. Μέχρι να μάθω τη γλώσσα, τη δουλειά, να καταλάβω τους ανθρώπους πώς είναι. Είχα όμως στο μυαλό μου συνέχεια ότι πρέπει να κερδίσω, πρέπει να τα καταφέρω. Πρώτα ήθελα από εργάτης στην οικοδομή να γίνω μάστορας και μετά εργολάβος και να παίρνω δικές μου δουλειές. Αλλά για να γίνεις εργολάβος πρέπει να κάτσεις πολύ καιρό... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Επίσης, ο «Νίκος» είχε επιλέξει να πηγαиноέρχεται στην πατρίδα του. Οι εποχιακές αγροτικές εργασίες που έκανε στη Λειβαδιά ευνοούσαν την κυκλική μετανάστευση. Το πρώτο διάστημα στο Ηράκλειο έκανε διάφορες δουλειές, είτε ως εργάτης στην οικοδομή, είτε στις μεταφορές. Τελικά, βρήκε μόνιμη εργασία σε μία εργολαβική εταιρεία ανέγερσης οικοδομών. Συνέχιζε να εφαρμόζει το ίδιο σχέδιο καθώς ο εργοδότης του του εξασφάλιζε εργασιακή απασχόληση κάθε φορά που επέστρεφε από την πατρίδα του.

... Μετά, με τη βοήθεια του θείου μου πήγα βοηθός σε ένα σοβατζή. Έκανα τη λάσπη και καθάριζα σανίδες. Από τότε είμαι εκεί. Στην αρχή ήμουν εργάτης, τώρα έχω προχωρήσει πιο καλά. Εγώ είχα πάντα δουλειά σε αυτή την εταιρεία. Το αφεντικό μου έλεγε ότι «μπορείς να φύγεις όποτε θες για την Αλβανία και όταν ξανάρθεις θα έχεις πάλι δουλειά». Ήμουν ήσυχος. Εγώ έφευγα ερχόμουν και

πήγαινα αμέσως στη δουλειά. Μπορούσα να καθίσω και δύο και τρεις μήνες στην Αλβανία... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Σήμερα ο «Νίκος» δεν είναι ανειδίκευτος εργάτης οικοδομής. Γνωρίζει καλά να κάνει σοβάδες και να κτίζει με πέτρα. Με την αλλαγή του μεταναστευτικού του σχεδίου και με τη μόνιμη πλέον επανασύνδεση της οικογένειάς του στο Ηράκλειο, παράλληλα με την εργασία του στην εργολαβική εταιρεία, αρχίζει να παίρνει δικές του δουλειές.

...Τώρα έχω μάθει τη δουλειά πλέον και παίρνω και μόνος δουλειές, κάνω σοβάδες, χτίζω πέτρα. Δεν φεύγω από την εταιρεία που δουλεύω, αλλά εάν βρω και δουλειά μόνος μου την αναλαμβάνω, πηγαίνω τα απογεύματα, Σάββατο, Κυριακή... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Ο «Γρηγόρης» αποτελεί μία άλλη περίπτωση. Τα πρώτα χρόνια εργαζόταν στα χωράφια και τα τρία τελευταία ως ελαιοχρωματιστής με τον ίδιο πάντα Έλληνα εργοδότη. Εκφράζει τα παράπονά του για το φτηνό μεροκάματο και για τα λίγα ένσημα που του βάζει ο εργοδότης. Κυρίως, όμως, εκφράζει τις δυσκολίες που συναντά στην προσαρμογή του στη μισθωτή εξαρτώμενη εργασία. Αγρότης ο ίδιος στην πατρίδα του, δεν είχε ποτέ εργοδότη και δεν γνώριζε την εμπειρία των εξαρτώμενων εργασιακών σχέσεων.

Όταν ήμουν στην πατρίδα μου ήμουν αλλιώς. Εκεί δεν είχα τα προβλήματα όπως έχω εδώ. Είχα δική μου δουλειά. Σηκωνόμωνα το πρωί ότι ώρα ήθελα και πήγαινα στη δική μου δουλειά. Δεν είχα αφεντικό. Γι' αυτό είναι για μένα δύσκολο. Όταν κάποιος άλλος κάνει κουμάντο για μένα αυτό είναι για μένα δύσκολο. Αυτό το πράγμα δεν μπορώ να το συνηθίσω. Για 40 χρόνια κανείς δεν έκανε κουμάντο για μένα. Τώρα αυτό δεν το μπορώ... (συν. αρ.13 «Γρηγόρης»)

Αυτό που τονίζει στη συνέντευξή του ο «Γρηγόρης», είναι οι δυσκολίες που προκύπτουν από μία διπλή εκρίζωση, αυτή της κοινωνικής τάξης και της χώρας καταγωγής, ενισχύοντας την υπόθεση της ποσοτικής έρευνας, σύμφωνα με την οποία ένας παράγοντας που καθιστά δυσκολότερη την ένταξη των μεταναστών στην

κοινωνικοοικονομική ζωή της πόλης είναι, ως ένα βαθμό, η τυχόν αγροτική προέλευσή τους.⁴⁰⁷

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω μαρτυρίες διαφαίνεται ότι ο ανδρικός μεταναστευτικός πληθυσμός έχει κάνει σημαντικά βήματα ένταξης στην αγορά εργασίας της πόλης. Βέβαια χρειάζεται να τονιστεί ότι το επαγγελματικό κεφάλαιο και η προηγούμενη επαγγελματική του εμπειρία έχει σε μεγάλο βαθμό ακυρωθεί, κάτι που ενισχύει τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας.⁴⁰⁸ Για το λόγο αυτό η «εργασιακή αφετηρία» για όλους τους μετανάστες μοιάζει να είναι η ίδια: η προσωρινή ανειδίκευτη εργασία. Με το πέρασμα του χρόνου οι προσωπικές στρατηγικές ένταξης και επαγγελματικής ανέλιξης βασίζονται στην εξειδίκευσή τους σε κάποιο νέο αντικείμενο εργασίας, στις προσωπικές σχέσεις γνωριμίας και στα κοινωνικά δίκτυα και, τέλος, στις λιγοστές ευκαιρίες που παρουσιάζει η αγορά στους μετανάστες.⁴⁰⁹ Ταυτόχρονα, η αυτοαπασχόληση και η επιχειρηματικότητα μοιάζουν να συνδέονται με το μεταναστευτικό σχέδιο του κάθε μετανάστη και με την προοπτική μόνιμης παραμονής στο Ηράκλειο. Αντιθέτως, η κυκλική μετανάστευση δεν ευνοεί την απόκτηση σταθερών σχέσεων στην αγορά εργασίας ούτε τη δημιουργία των απαραίτητων δικτύων γνωριμίας με τους κατοίκους της πόλης που είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας.

Σε κάθε περίπτωση φαίνεται να επιβεβαιώνονται τα μεγάλα ποσοστά της μόνιμης εργασιακής απασχόλησης σε Έλληνα εργοδότη, που καταγράφει η ποσοτική έρευνα που έχει προηγηθεί καθώς και τα αποτελέσματα άλλων ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί.⁴¹⁰ Επίσης, επιβεβαιώνονται τα δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών ασκεί επαγγέλματα κυρίως χειρωνακτικά, που βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Εντούτοις, σε ορισμένες περιπτώσεις καταγράφονται επαγγελματικές διαφοροποιήσεις που πιστοποιούν μία κοινωνική ανέλιξη.

⁴⁰⁷ Παρόμοια προβλήματα προέκυπταν στο παρελθόν από τις μαζικές αγροτικές εξόδους προς τις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες. Βλ. σχετικά: Λ. Βεντούρα, «Ευρώπη και μεταναστεύσεις...», ό.π. σ. 104.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και έρευνα του Ιωσηφίδη, σύμφωνα με την οποία, «το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών έχει πολύ μικρή σχέση με το είδος των εργασιών που αναλαμβάνουν». Βλ. σχετικά: Θ. Ιωσηφίδη, «Συνθήκες εργασίας...», ό.π. σ. 234.

⁴⁰⁹ Στο συμπέρασμα της συνεχούς βελτίωσης της θέσης των μεταναστών στην αγορά εργασίας της Θεσσαλονίκης, καταλήγει και έρευνα των Λαμπριανίδη και Λυμπεράκη. Βλ. σχετικά: Λ. Λαμπριανίδη, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σσ. 241-242.

⁴¹⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται: Κ. Δημουλάς, Δ. Παπαδοπούλου, *Έρευνα για τις μορφές κοινωνικής ένταξης...*, ό.π., σ. 312.

Οι γυναικείες εργασιακές διαδρομές παρουσιάζουν το δικό τους ξεχωριστό ενδιαφέρον. Όπως συμβαίνει με τους άνδρες, έτσι και οι μετανάστριες, στην πλειοψηφία τους, δεν μπορούν να αξιοποιήσουν τις εκπαιδευτικές τους γνώσεις και τις επαγγελματικές τους εμπειρίες. Η αγορά εργασίας τις τοποθετεί κατά κύριο λόγο σε συγκεκριμένες κατώτερες θέσεις εργασίας που αποκλίνουν από τις επαγγελματικές τους δεξιότητες και τα προσόντα τους. Επικεντρώνονται, κυρίως, σε επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών, όπως καθαρίστριες, οικιακές βοηθοί, στη φροντίδα ηλικιωμένων αλλά και σερβιτόρες και, γενικότερα, στον τουριστικό τομέα. Φαίνεται όμως να αντιμετωπίζουν αρκετά μεγαλύτερες δυσκολίες που σχετίζονται με τις συνθήκες εργασίας, με την οικονομική εκμετάλλευση αλλά και με τις ελάχιστες ευκαιρίες που προσφέρονται για επαγγελματική καταξίωση και κοινωνική ανέλιξη.

Η δυνατότητα αξιοποίησης των κοινωνικών δικτύων προσέφερε τη δυνατότητα στην «Ελευθερία» να βρει εύκολα εργασία, ως μπέμπι σίτερ. Η μικρή της ηλικία και η έλλειψη προσόντων δεν της αφήνουν το περιθώριο να ελπίζει σε κάτι καλύτερο. Εξάλλου, όπως αναφέρει στη συνέντευξή της, της δόθηκε η δυνατότητα να αρχίσει να μαθαίνει την ελληνική γλώσσα μιλώντας με τα παιδιά που πρόσεχε. Αργότερα με τη νομιμοποίησή της δεν φαίνεται να καλυτέρευσε η θέση της στην αγορά εργασίας ούτε οι συνθήκες δουλειάς. Βρήκε εργασία σε ένα συνεργείο καθαρισμού, όπου το εξαντλητικό ωράριο και ο χαμηλός μισθός την έκαναν να συνειδητοποιήσει τις δυσμενείς συνθήκες που επικρατούν στην εξαρτημένη μισθωτή εργασία. Τελικά, προτίμησε να δουλεύει μόνη της ως οικιακή βοηθός σε διάφορα σπίτια Ελληνίδων.

Μετά που νομιμοποιήθηκα έφυγα από αυτή την κυρία και στην αρχή ήταν πολύ δύσκολα. Δούλευα σε ένα συνεργείο καθαρισμού. Δούλευα πολλές ώρες και σπαστό πρόγραμμα. Φανταστείτε ότι σηκώνομουν 6 το πρωί για να καθαρίσω κάποια σούπερ- μάρκετ. Ήταν δύσκολο γιατί πληρωνόμουν με την ώρα και δεν πλήρωναν και τόσο καλά. Μετά βρήκα την πρώτη δουλειά σε σπίτι και σιγά σιγά η μία γυναίκα με έστειλε στην άλλη και έτσι εντάζει (...) μαζευτήκαν. (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Υπάρχουν όμως και πολλές μετανάστριες, που έχουν σημαντικό εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κεφάλαιο και οι οποίες ασχολούνται, όπως και η «Ελευθερία», σε παρόμοιες χαμηλού κοινωνικού κύρους εργασίες. Η «Νίκη» ανήκει σε αυτή την κατηγορία των μεταναστριών. Άφησε το υψηλό κύρους επάγγελμά της και ήλθε στο Ηράκλειο σχεδιάζοντας να μείνει δύο χρόνια. Με τα χρήματα που θα εξοικονομούσε

θα αγόραζε το δικό της σπίτι στη Γεωργία. Παρακάτω περιγράφει, με συναισθηματική φόρτιση, τις εργασιακές της διαδρομές στο Ηράκλειο και τις δυσκολίες που συνάντησε.

Υπάρχει μεγάλη εκμετάλλευση. Αυτό δεν το άντεχα και πολλές φορές έκλαιγα. Η πρώτη δουλειά ήταν στην Χερσόνησο. Δούλεψα σε ένα κατάστημα τουριστικών ειδών. Δεν άντεχα την ορθοστασία 12 ώρες την ημέρα. Ήταν φοβερό! Μετά έκανα πολλές δουλειές. Πρόσεχα γιαγιάδες, καθάριζα σπίτια... (συν. αρ.2 «Νίκη»)

Τελικά, η οικονομική εκμετάλλευση, οι κακές συνθήκες εργασίας και, κυρίως, η αδυναμία να βρει κάποια εργασία που να αντιστοιχεί στα προσόντα της την οδήγησαν να επιστρέψει στη Γεωργία, χωρίς να υλοποιήσει το σχέδιό της. Το οικονομικό αδιέξοδο που αντιμετώπισε για δεύτερη φορά στη χώρα καταγωγής της την ανάγκασε να επιστρέψει και πάλι στο Ηράκλειο.

Πριν 2 χρόνια επέστρεψα στη Γεωργία. Ήθελα να φύγω από δω. Ο λόγος ήταν ότι δεν έβρισκα την κατάλληλη δουλειά. Δεν ήθελα να μείνω οικιακή βοηθός. Ήθελα να κάμω κάτι σχετικό με τη μόρφωσή μου. Έμεινα 2 μήνες στη Γεωργία, βρήκα δουλειά εκεί, αλλά δεν με πλήρωναν. Δεν άντεξα και ξαναγύρισα πίσω. Τουλάχιστον, είχα την άδεια παραμονής και πρόλαβα και την ανανέωσα... (συν. αρ.2 «Νίκη»)

Με την επιστροφή της βρήκε μία εργασία η οποία, αν και δεν αντιστοιχούσε στα προσόντα της, ωστόσο ήταν καλύτερη από τις προηγούμενες. Εργάστηκε ως υπάλληλος σε γραφείο το οποίο ειδικευόταν στην αποστολή χρημάτων των μεταναστών στις πατρίδες τους. Τούτη τη φορά φάνηκε ότι θα τα κατάφερνε. Όμως, μετά από μικρό χρονικό διάστημα, ο εργοδότης της την απέλυσε αρνούμενος το αίτημά της να πληρώνεται με τον ίδιο μισθό, όπως η συνάδελφός με την οποία δούλευαν μαζί στο γραφείο. Από τότε δουλεύει περιστασιακά σε καφετερίες ως σερβιτόρα.

Η «Νίκη» έχει υποστεί μία επιδείνωση της επαγγελματικής της θέσης εξαιτίας της απόφασής της να μεταναστεύσει. Διαπιστώνει ότι δεν μπορεί να πραγματοποιήσει τα όνειρά της στην Ελλάδα, αλλά και η επιστροφή της στη χώρα καταγωγής δεν είναι λύση. Αυτή η οικονομική και επαγγελματική ανασφάλεια που βιώνει, καθώς και η

αβεβαιότητα που νοιώθει για το μέλλον της, έχουν επηρεάσει σημαντικά την προσωπική της ζωή και τα σχέδια της. Παρακάτω η ίδια ομολογεί:

...Δεν μπορώ να το φανταστώ το μέλλον. Δεν ξέρω τι θα μου ξημερώσει. Δεν έχω σιγουριά στη ζωή μου. Δεν έχω το σπίτι μου. Το σπίτι μου δίνει σιγουριά. Το φανταζόμουν πάντα στη Γεωργία. Τώρα δεν ξέρω. Είμαι τελείως μπερδεμένη. Θέλω να κάνω κάτι να σπάσω τη καθημερινή ζωή. Έχω αρχίσει να διαβάζω τον Καζαντζάκη. Θέλω να μεταφράσω τον «Καπετάν Μιχάλη» στη γλώσσα μου. Είχα ξεκινήσει λίγο, αλλά είναι πολύ δύσκολο. Πρέπει να μάθω καλύτερα τα ελληνικά. Αυτή είναι η δουλειά μου. Αλλά για να το κάμω θέλω ηρεμία που δεν την έχω προς το παρόν. Να είμαι ισορροπημένη να κάτσω και να δουλέψω. Πιστεύω να το καταφέρω στο μέλλον.

- **Σκέφτεσαι να γυρίσεις στη Γεωργία;**
- *Τι να κάνω στη Γεωργία. Δεν υπάρχει μέλλον. Και το σπίτι που θέλω να αγοράσω και αυτό είναι τώρα πολύ ακριβό...* (συν. αρ.2 «Νίκη»)

Η «Νίκη» ανήκει σε αυτή την κατηγορία των μεταναστριών που τις χαρακτηρίζει, όπως σημειώνει η Βασιλικού, «η τρωτότητα της καθημερινότητας». Αυτή η τρωτότητα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην έρευνά της, «αναδύεται από τις αντιξοότητες και τις εφήμερες συνθήκες ζωής των μεταναστριών και σηματοδοτείται με την κατάθλιψη, τη μοναξιά, την κούραση ή την ανία, την εργασία χωρίς κοινωνική αναγνώριση».⁴¹¹ Στην περίπτωση όμως της «Νίκης», συνεχίζει να πιστεύει ότι θα μπορούσε να τα καταφέρει και να ασχοληθεί με τα επαγγελματικά της ενδιαφέροντα, αρκεί να μάθει καλύτερα την ελληνική γλώσσα και να βρει την προσωπική της ηρεμία.

Αντιθέτως, η «Μαρίνα» τελειώνοντας τις τουριστικές σπουδές της στη Βουλγαρία, ήλθε στη Σητεία με την ελπίδα να βρει εργασία στον τομέα της. Στην αρχή, με τη βοήθεια της μητέρας της, βρήκε διάφορες δουλειές εκτός του επαγγελματικού της ενδιαφέροντος. Όπως η ίδια περιγράφει στη συνέντευξή της, έπλενε πιάτα σε εστιατόριο, πρόσεχε μία ηλικιωμένη κυρία και μετά δούλεψε σε ένα μαγαζί με είδη λαϊκής τέχνης. Αργότερα, μετακομίζοντας στο Ηράκλειο, εκμεταλλεύτηκε τις ευκαιρίες που προσέφερε ο ξενοδοχειακός τομέας και αξιοποίησε

⁴¹¹ Κ. Βασιλικού, *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα ...*, ό.π., σ. 145.

το εκπαιδευτικό της κεφάλαιο. Σε αντίθεση με τη «Νίκη», φαίνεται να διαγράφει τα πρώτα βήματα μίας ανοδικής επαγγελματικής κινητικότητας.

...Έχω δουλέψει στη Χερσόνησο, στις Γούβες, στα ξενοδοχεία, στη ρεσεψιόν, σε μπαρ του ξενοδοχείου, την ημέρα όμως, γιατί το βράδυ δεν με αρέσει, δεν είναι του χαρακτήρα μου. Δούλευα 10 με 6 το απόγευμα. Σε αυτή τη δουλειά έκανα και φιλίες με τους πελάτες. (συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Επιπλέον, προσπάθησε να αξιοποιήσει όσο το δυνατόν καλύτερα τον ελεύθερό της χρόνο, καθώς και τα πλεονεκτήματα που προσέφερε ο επαγγελματικός της κλάδος. Της αρέσει να ταξιδεύει, να γνωρίζει διάφορα μέρη και όποτε της δίνεται η ευκαιρία το πραγματοποιεί μαζί με τη μητέρα της. Στη συνέντευξή της ομολογεί ότι αυτές οι στιγμές ήταν οι ομορφότερες στιγμές της στην Ελλάδα.

...Όταν τελείωσα τη σαιζόν μία φορά σε ένα ξενοδοχείο που ήμουνα στη ρεσεψιόν, δούλευε και η μαμά τότε στα ξενοδοχεία, είχαμε το δικαίωμα να διαλέξουμε να πάμε κάπου διακοπές και τα έξοδα τα πλήρωνε το ΤΑΞΥ και εμείς βάζαμε μία μικρή συμμετοχή. Τότε επήγαμε διακοπές στο Λουτράκι μαζί με τη μαμά και περάσαμε πάρα πολύ ωραία. Άλλη ευχάριστη στιγμή ήταν όταν πήγαμε στην Σαντορίνη. Αυτό μου αρέσει εμένα να κάνω. Δεν μου αρέσει να βγαίνω τα βράδια, με τη φασαρία. Μου αρέσει να ταξιδεύω. Όποτε μπορώ με τη μαμά το κάνουμε... (συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Αν και η «Μαρίνα» φαίνεται να πετυχαίνει τους εργασιακούς της στόχους στο Ηράκλειο, ωστόσο η ίδια δεν είναι ικανοποιημένη. Συναντά τα ίδια εργασιακά προβλήματα, όπως οι μετανάστριες που εργάζονται σε θέσεις κατώτερου κοινωνικού κύρους. Με έντονο ύφος εξηγεί τους λόγους της δυσαρέσκειάς της:

...Όμως πολλές φορές είχα κλείσει δουλειές για το καλοκαίρι και (...) σου λένε ψέματα οι ξενοδόχοι. Δυστυχώς έχω πολύ κακή γνώμη για τους ξενοδόχους. Υπάρχουν βέβαια πολλοί λίγοι που είναι τίμιοι άνθρωποι, αλλά πρέπει να τους ψάξεις με φακό. Οι περισσότεροι είναι, σιγνώμη που το λέω, είναι άτιμοι. Έχω απογοητευτεί από τα ξενοδοχεία, γιατί μου έτυχε έτσι 3-4 φορές και να μη θέλουν και να με πληρώσουν, διάφορα τέτοια... (συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Και παρακάτω συνεχίζει:

...Είναι δυσάρεστη στιγμή για μένα όταν κλείνω μία δουλειά και μετά δεν μπορώ να πάω γιατί μετά μου λένε «δεν θα ανοίξουμε το ξενοδοχείο, δεν είναι έτοιμο ακόμη». Έτσι έχασα την εμπιστοσύνη μου στους ξενοδόχους. Είπα, αυτοί οι άνθρωποι λένε ψέματα. Και πάντα προσπαθούνε να σου κόψουνε από όπου μπορούνε. Να μη σου δώσουν τα δώρα, να μη σου βάλουν όλα τα ένσημα και να σου κόψουν από το μισθό. Είναι κακή ράτσα δυστυχώς. Δε μιλάω για όλους, σίγουρα υπάρχουν τίμιοι άνθρωποι... (συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Λόγω αυτών των δυσκολιών η «Μαρίνα» σκέφτεται, τελικά, να αφήσει τον ξενοδοχειακό τομέα. Η εργασιακή απασχόληση στο αντικείμενο σπουδών της, καθώς και η ανοδική επαγγελματική κινητικότητα που μπορεί να της προσφέρει ο τουριστικός τομέας μοιάζουν δύσκολο να πραγματοποιηθούν. Έτσι, προσανατολίζεται να ασχοληθεί με τη φροντίδα μικρών παιδιών, ελπίζοντας να βρει την εργασιακή σταθερότητα θυσιάζοντας την επαγγελματική της ανέλιξη. Παρακάτω υποστηρίζει τα εξής:

Δεν μου αρέσει να αλλάζω δουλειές, όμως δεν έχει τύχει να βρω μία δουλειά που να πω ότι είμαι τυχερή που τη βρήκα. Όσο κυνηγάω τη σταθερότητα, δυστυχώς τόσο μου φεύγει. Τώρα ψάχνω δουλειά με παιδάκια. Το καλοκαίρι θα δω τι θα κάνω... (συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Η «Βούλα» είναι μία εντελώς ξεχωριστή περίπτωση. Μαζί με το σύζυγό της έχουν χαράξει στο Ηράκλειο μία διαφορετική εργασιακή και κοινωνική τροχιά στο πλαίσιο μίας οικονομικής δραστηριότητας, που από πολλούς μελετητές έχει ονομαστεί «διεθνική επιχείρηση».⁴¹² Η «Βούλα» ήλθε στην Αθήνα με πρόσκληση εργασίας για να εργαστεί ως ιδιωτική νοσοκόμα, αλλά αναγκάστηκε να φύγει από το σπίτι που δούλευε καθώς ο εργοδότης της δεν σέβονταν τους όρους του συμβολαίου. Στο παρακάτω απόσπασμα ομολογεί τις εργασιακές δυσκολίες που συνάντησε, καθώς και τις φιλοδοξίες της:

⁴¹² Βλ. ενδεικτικά: Ι. Λαλιώτου, «Οδύσσεια 2000 μείον 1...», ό.π. · M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants...*, ό.π.

Ένα χρόνο δούλεψα σε αυτή την οικογένεια που σου είπα. Δεν ήταν στο δικό μου επίπεδο ας πούμε η δουλειά που έκανα. Ήταν δύσκολη η δουλειά που έκανα τότε. Δεν έχεις ούτε ρεπό. Ήμουν μικρή κοπέλα, ήθελα να βγω, να δω τι γίνεται εδώ πέρα, να γνωρίσω κόσμο. Όταν είσαι μέσα στο σπίτι ολόκληρους μήνες, να κάνεις τι; Εντάξει η δουλειά σου δουλειά, αλλά είχα υπογράψει ότι θα είχα δύο μέρες ρεπό, αλλά αυτό δεν γινόταν. Όταν πέρασε ένας χρόνος, είπα ότι δεν μπορούσα να συνεχίσω έτσι. Είχα περισσότερες φιλοδοξίες και ήξερα ότι μπορούσα να τα καταφέρω... (συν. αρ.9 «Βούλα»)

Σε σύντομο χρονικό διάστημα παντρεύτηκε έναν Κινέζο μετανάστη, ο οποίος δούλευε ως μάγειρας σε κινέζικο εστιατόριο στην Αθήνα και αποφάσισαν να ανοίξουν τη δική τους επιχείρηση. Μετά από διερευνήσεις σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, κατέληξαν στη Χερσόνησο. Στη συνέντευξή της εξηγεί ότι ο λόγος επιλογής της συγκεκριμένης περιοχής έγινε διότι η Χερσόνησος ήταν, αφενός η κατεξοχήν τουριστική περιοχή του νομού Ηρακλείου και, αφετέρου, υπήρχε σε μικρή απόσταση η αμερικάνικη βάση. Έτσι προσδοκούσαν σε μία αυξημένη πελατεία από Δυτικοευρωπαίους και Αμερικανούς πολίτες οι οποίοι, λόγω της πληθώρας των κινέζικων εστιατορίων στις πατρίδες τους, ήταν εξοικειωμένοι με την κινέζικη κουζίνα. Επιπλέον, εδώ κατάφεραν να βρουν Έλληνα συνέταιρο, καθώς οι ίδιοι ως μετανάστες, δεν είχαν το δικαίωμα να ανοίξουν μόνοι τους μία επιχείρηση.

Το άνοιγμα ενός κινέζικου εστιατορίου απαιτούσε εξοπλισμό, διάφορα αναλώσιμα είδη και τρόφιμα, τα οποία δεν υπήρχαν στην Ελλάδα και έπρεπε να αγοράζονται από τη χώρα καταγωγής. Έτσι η οικονομική δραστηριότητα της επιχείρησής τους διαπέρασε τα όρια της χώρας υποδοχής, καθώς ο σύζυγός της πήγε αρκετές φορές στο Χόνγκ-Κονγκ για να αγοράσει ό,τι ήταν αναγκαίο για τη λειτουργία του εστιατορίου, να οργανώσει την ομαλή τροφοδοσία του και, βεβαίως, να επιλέξει το εξειδικευμένο προσωπικό που θα τον βοηθούσε στην κουζίνα. Όπως έχει τονιστεί στο θεωρητικό μέρος, η οικονομική δραστηριότητα της «διεθνικής επιχείρησης», σύμφωνα με τον Portes και τους συνεργάτες του, «επιβάλλει μετακινήσεις στο εξωτερικό καθώς η επιχειρηματική επιτυχία εξαρτάται από τις επαφές και τους συνεργάτες που βρίσκονται στη χώρα καταγωγής».⁴¹³ Παρακάτω η «Βούλα» διηγείται τα πρώτα βήματα για το ξεκίνημα του εστιατορίου τους.

⁴¹³ A. Portes, W. Haller, L. E. Guarnizo, “Les entrepreneurs transnationaux...”, ό.π., σ. 66.

Εδώ τότε δεν υπήρχε τίποτα. Ο άνδρας μου πήγε στο Χόνγκ- Κονγκ για να αγοράσει τον εξοπλισμό. Αγόρασε τα φώτα, τα πιάτα, τα ζυλάκια, τα πάντα τα πάντα για το κινέζικο εστιατόριο. Τις σάλτσες, τα μπαχαρικά, τα μαύρα μανιτάρια. Τότε αυτός έκαμε ενάμισι μήνα για τα ψώνια, εγώ ήμουν εδώ και φτιάχναμε το μαγαζί. Τα πρώτα χρόνια ήταν δύσκολη εποχή. Πήγε αρκετές φορές για να φέρει εμπόρευμα (...) Έφερε στην αρχή κάποιους φίλους του από το Χόνγκ- Κόνγκ για να μαγειρεύουν μαζί του. Ευτυχώς αυτοί δεν χρειαζόταν χαρτιά, γιατί είχαν βρετανικά διαβατήρια. Μετά ήλθε ο αδελφός μου. Ήταν αρχιτέκτονας και δούλεψε σε μία μεγάλη εταιρεία στις Φιλιππίνες, τον έφερα εδώ. Ο άνδρας μου του έμαθε να μαγειρεύει και σε δύο χρόνια ήταν έτοιμος. Πρώτα έγινε βοηθός του και μετά έγινε μάγειρας. Μετά την αδελφή μου, την ξαδέλφη μου. Όλοι τους ήλθαν με πρόσκληση, νόμιμα... (συν. αρ.9 «Βούλα»)

Ο Portes και οι συνεργάτες του αναγνωρίζουν ότι «το ανθρώπινο κεφάλαιο παίζει σημαντικό ρόλο στη διεθνική επιχείρηση καθώς η επιχειρηματικότητα αυτού του είδους εγκλείει ένα μεγάλο ρίσκο».⁴¹⁴ Για το λόγο αυτό ο σύζυγος της «Βούλας» επέλεξε έμπιστους συνεργάτες από το στενό φιλικό του περιβάλλον. Αργότερα, στο πλαίσιο της οικογενειακής αλληλεγγύης, προσφέρθηκε η δυνατότητα εργασίας και σε άλλα μέλη της οικογένειας, τα οποία προσκλήθηκαν να έλθουν στην Ελλάδα, ως νόμιμοι μετανάστες. Παρατηρείται, λοιπόν, η λειτουργία της επιχείρησης της «Βούλας» να βασίζεται, τουλάχιστον στα πρώτα της βήματα, στην αντίληψη της «εθνοτικής επιχείρησης» και να στελεχώνεται σε μεγάλο βαθμό από μέλη της οικογένειάς της.

Αργότερα, η αύξηση των κινέζικων εστιατορίων στην Ελλάδα δημιούργησε ένα εξειδικευμένο είδος εμπορίου για την τροφοδοσία αυτών των μαγαζιών. Ένας νέος κύκλος οικονομικής συνεργασίας άνοιξε ανάμεσα στη χώρα υποδοχής και στις χώρες που προμήθευαν τις απαραίτητες πρώτες ύλες για τη λειτουργία των κινέζικων εστιατορίων. Έτσι, δεν είναι απαραίτητο πλέον ο σύζυγος της «Βούλας» να πηγαίνει στο Χόνγκ-Κόνγκ ή να διατηρεί συνεργάτες στη χώρα του που θα του προμηθεύουν τα προϊόντα που χρειάζεται. Η ίδια εξηγεί:

⁴¹⁴A. Portes, W. Haller, L. E. Guarnizo, “Les entrepreneurs transnationaux...”, ό.π., σ. 66.

Τα πρώτα χρόνια ήταν δύσκολη εποχή, γιατί όλα τα πράγματα έπρεπε να πας να τα φέρεις ή να τα φτιάξεις μόνο σου δηλ. σαν πατέντα. Μετά, όμως, άνοιξαν εταιρίες στην Αθήνα που κάνουν εισαγωγές από παντού, από Ταϊλάνδη, Κίνα, Βιετνάμ. Τώρα αυτός που κάνει τις εισαγωγές έρχεται στο μαγαζί μας και μας ρωτάει τι να φέρει, μας παίρνει τη γνώμη μας... (συν. αρ.9 «Βούλα»)

Μία σημαντική διαφοροποίηση που διακρίνει τη «διεθνική οικονομική δραστηριότητα» της συγκεκριμένης μετανάστριας και του συζύγου της είναι ότι και οι δύο τους δεν προέρχονται από μία ισχυρή μεταναστευτική κοινότητα στο Ηράκλειο. Αντιθέτως, σύμφωνα με τη θεωρητική επεξεργασία του όρου, ο «διεθνικός επιχειρηματίας» για να εξασφαλίσει την οικονομική του επιτυχία, στηρίζεται στην εθνοτική του κοινότητα, η οποία λειτουργεί ως πελατεία.⁴¹⁵ Αυτό το σοβαρό μειονέκτημα για την επιχείρησή τους δεν αναπληρώθηκε από τους κατοίκους της περιοχής. Οι διατροφικές συνήθειες του ντόπιου πληθυσμού ήταν, τελείως, διαφορετικές από το είδος της διατροφής που τους προτάθηκε, γεγονός που τον πρώτο καιρό δημιούργησε καχυποψίες.

Τότε ήταν δύσκολα, γιατί η Χερσόνησος μπορεί να είχε τουρισμό αλλά, για να ανοίξει κάποιος ξένος από Φιλιππίνες ένα μαγαζί, ήταν λίγο παράξενο. Λένε τι να κάνει αυτός εδώ πέρα. Τι μαγειρεύει, βατράχια, φίδια, γατάκια. Για τους κατοίκους ήταν πολύ παράξενο. Ούτε καν μας πλησίαζαν... (συν. αρ.9 «Βούλα»)

Τα πρώτα χρόνια η πελατεία του εστιατορίου ήταν, κυρίως, οι τουρίστες και οι εργαζόμενοι της αμερικάνικης βάσης. Όμως το εστιατόριο της «Βούλας» απέκτησε καλή φήμη και σιγά σιγά η πελατεία του διευρύνθηκε. Οι επισκέψεις δημοφιλών τραγουδιστών, ηθοποιών, πολιτικών αλλά και ντόπιων επιχειρηματιών έδωσαν το παράδειγμα στον ντόπιο πληθυσμό, ο οποίος ξεπέρασε τους αρχικούς του δισταγμούς και άρχισε να δοκιμάζει τις γεύσεις της κινέζικης κουζίνας.

Την πρώτη χρονιά η πελατεία μας ήταν μόνο τουρίστες. Δηλαδή την ημέρα είχαμε εκατό άτομα από διάφορα έθνη και μπορεί να είχε δύο-τρεις Έλληνες. Μετά σιγά σιγά ακούγανε οι Έλληνες από τους τουρίστες ότι αυτό το κινέζικο είναι καλό και

⁴¹⁵ A. Portes, W. Haller, L. E. Guarnizo, “Les entrepreneurs transnationaux...”, ό.π., σ. 67.

άρχισαν να έρχονται και οι Έλληνες. Αρχισαν να έρχονται πάρα πολλοί επιχειρηματίες, μεγάλοι ξενοδόχοι από το Ηράκλειο, τραγουδιστές, Δήμαρχοι, κάποιιοι πολιτικοί έχουν έλθει. Κάποιοι ηθοποιοί που ταξιδεύουν παντού όπως ο «Π» ο «Μ». Όλοι αυτοί ξέρουν το κινέζικο φαγητό και έρχονταν από παλιά σε μας... (συν. αρ.9 «Βούλα»)

Αρκετά σύντομα η επαγγελματική δραστηριότητα της «Βούλας» και του συζύγου της διευρύνθηκε σε μία σειρά εστιατορίων στην ευρύτερη περιοχή της Χερσονήσου αλλά και στην πόλη του Ηρακλείου. Ταυτόχρονα, η «Βούλα» από μόνη της επεκτάθηκε και σε άλλο τομέα της οικονομίας, ανοίγοντας στο Ηράκλειο το δικό της μαγαζί ρούχων. Για να λειτουργήσει το νέο της μαγαζί βασίστηκε στην εμπειρία των εστιατορίων. Έτσι, λοιπόν, στελέχωσε και πάλι το μαγαζί της με ένα συγγενικό της πρόσωπο που ήλθε από τη χώρα καταγωγής και απευθύνθηκε εκ νέου στην αγορά του Χόνγκ-Κονγκ, για να προμηθευτεί το εμπόρευμα. Η επιχειρηματική ευκαιρία, που δημιουργήθηκε με την προσέλευση των φτηνών κινέζικων ρούχων στην ευρωπαϊκή αγορά, την προσανατόλισε στην εισαγωγή αυτού του εμπορεύματος στο Ηράκλειο. Στην αρχή ταξίδευε στην Ιταλία για να εισάγει το προϊόν και αργότερα συνεργάστηκε με μία ελληνική εισαγωγική εταιρεία. Παρατηρείται, ότι η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και των τεχνολογιών διευκολύνουν το «διεθνικό επιχειρηματία» και τον απαλλάσσουν από τις συχνές μετακινήσεις του στο εξωτερικό. Ιδιαίτερα, όταν η χώρα καταγωγής του επιχειρηματία είναι τόσο μακριά, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της «Βούλας» και του συζύγου της, οι συχνές μετακινήσεις έχουν και υψηλό οικονομικό κόστος.

...Μετά ήλθαν τα κινέζικα προϊόντα και ήταν καλύτερα τα πράγματα, γιατί ο κόσμος άρχισε να κοιτάζει το πορτοφόλι του. Τότε πήγαινα στην Ιταλία μόνη μου και έφερνα το εμπόρευμα. Τώρα, για να μη πηγαίνω εγώ στην Ιταλία, να μένω στο ξενοδοχείο τόσες μέρες, συνεργάζομαι με εταιρείες στην Αθήνα που φέρνουν το εμπόρευμα από απέξω. Πληρώνεις τιμολόγιο, αγοράζεις τα πράγματα και μου έρχονται. Έτσι, δεν πληρώνω έξοδα να πάω και να μείνω όπως στην Ιταλία.

- ***Πώς το έμαθες για την Ιταλία;***
- *Εύκολο είναι. Μπαίνοντας στο internet πολλά μπορείς να μάθεις. Πώς να φέρεις πράγματα από Κίνα, από παντού. Μπορείς να τα βρεις μόνος σου. Από εκεί πήρα την ιδέα... (συν. αρ.9 «Βούλα»)*

Όπως αναφέρεται στο θεωρητικό μέρος, οι «διεθνικοί επιχειρηματίες» αντιπροσωπεύουν ένα μικρό αριθμό του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού, ωστόσο, όπως σημειώνει ο Portes και οι συνεργάτες του, «η δραστηριότητά τους είναι η πιο επικερδής από κάθε άλλη δραστηριότητα μισθωτού εργαζόμενου».⁴¹⁶ Η οικογένεια της «Βούλας» ανήκει σε αυτή την κατηγορία μεταναστών, η οποία θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ανήκει στην «ελίτ» του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης του Ηρακλείου. Ο κύκλος εργασιών των επιχειρήσεών τους είναι αρκετά μεγάλος, δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας, όχι μόνο για τα μέλη της οικογένειάς της αλλά και για τους ντόπιους εργαζόμενους. Έτσι στην περίπτωση της «Βούλας», τα οφέλη από την μετανάστευσή της είναι αδιαμφισβήτητα. Η επιχειρηματική δραστηριότητα που ανέπτυξε έχει ως αποτέλεσμα μία ανοδική κοινωνική κινητικότητα στην πόλη του Ηρακλείου.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να δοθεί η εσφαλμένη εντύπωση ότι οι μετανάστριες της πόλης του Ηρακλείου έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν μία παρόμοια δραστηριότητα. Στη μεγάλη του πλειοψηφία, το γυναικείο εργατικό δυναμικό συναντά αρκετές δυσκολίες στην ένταξή του στην αγορά εργασίας της πόλης. Όπως διαπιστώθηκε και στην ποσοτική έρευνα, πρόκειται για εργατικό δυναμικό που ασκεί ένα επάγγελμα χαμηλού κοινωνικού κύρους, κατά βάση χειρωνακτικό, και παραμένει στα χαμηλά στρώματα της πόλης. Όπως συμβαίνει με το ανδρικό εργατικό δυναμικό έτσι και με τις μετανάστριες, η αγορά εργασίας δεν αξιοποιεί τα επαγγελματικά τους προσόντα, τις γνώσεις και την εργασιακή τους εμπειρία. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα και άλλων ερευνών,⁴¹⁷ παρατηρείται ότι συχνά τα επαγγέλματα που ασκούν στην Ελλάδα οι μετανάστριες είναι χαμηλότερα από τα αντίστοιχα που ασκούσαν στις χώρες τους.

Στις λιγοστές περιπτώσεις όπου καταγράφεται μία επαγγελματική ανέλιξη και αξιοποίηση του επαγγελματικού κεφαλαίου, συχνά δεν διακρίνεται μία σταθερότητα καθώς οι μετανάστριες συναντούν αρκετά εργασιακά προβλήματα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες, που προέρχονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μπορεί να έχουν σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας, μία μεγαλύτερη απορρόφηση στην αγορά εργασίας σε σύγκριση με τις άλλες εθνικότητες, ωστόσο το επαγγελματικό κεφάλαιο και η εργασιακή εμπειρία που διαθέτουν από την πατρίδα

⁴¹⁶ A. Portes, W. Haller, L. E. Guarnizo, “Les entrepreneurs transnationaux...”, ό.π., σ. 72.

⁴¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρεται: Κ. Κασμάτη, «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία...», ό.π., σ.167· Κ. Βασιλικού, *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα...*, ό.π., σσ. 149-152.

τους, δεν τις υποβοηθά σημαντικά στην επαγγελματική τους ανέλιξη. Αντιθέτως, παρατηρείται σε αρκετές περιπτώσεις ότι όσο μεγαλύτερο επαγγελματικό κεφάλαιο διαθέτει μία μετανάστρια, τόσο δυσκολότερα αποδέχεται μία ανειδίκευτη, χαμηλού κύρους θέση εργασίας, άρα τόσο περισσότερο επιρρεπής είναι στην ανεργία.

Ένα άλλο ερώτημα προς διερεύνηση είναι, γιατί οι μετανάστες που έχουν υποστεί μία επιδείνωση της κοινωνικής τους θέσης σε σύγκριση με τη θέση που είχαν στην πατρίδα τους, παραμένουν στο Ηράκλειο και δεν επιστρέφουν στη χώρα καταγωγής. Όπως διαπιστώθηκε στην περίπτωση του «Αλέξανδρου» και του «Μάριου», η παραμονή τους οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι οι οικονομικές τους απολαβές είναι πολύ καλύτερες καθώς επίσης οι προσδοκίες τους για επαγγελματική πρόοδο είναι περισσότερο ορατές στο Ηράκλειο από ό,τι στις χώρες καταγωγής. Ο «Αλέξανδρος» εξειδικεύτηκε σε μία εργασία χαμηλού κοινωνικού κύρους σε σύγκριση με το επάγγελμα που ασκούσε στη χώρα του. Όμως αυτή η χειρωνακτική εργασία του προσφέρει καλύτερες οικονομικές απολαβές και εργασιακή ασφάλεια. Ο Μάριος από τη μεριά του εκμεταλλεύτηκε τις ευκαιρίες που προσέφερε η «εθνοτική οικονομία» του Ηρακλείου, δίνοντας του τη δυνατότητα να ανοίξει το δικό του super-market, εξυπηρετώντας κυρίως τους ομοεθνείς που διαμένουν στην πόλη. Αντιθέτως, στην περίπτωση της «Νίκης» η επιδείνωση της επαγγελματικής της κατάστασης και το χαμηλό ημερομίσθιο, την οδήγησαν να επιστρέψει στην χώρα καταγωγής. Όμως, η επιστροφή στην πατρίδα της επιβεβαίωσε για ακόμη μία φορά το οικονομικό της αδιέξοδο. Τελικά, με την εκ νέου μετανάστευσή της στο Ηράκλειο προτίμησε την εργασιακή της υποβάθμιση από την ανεργία στη χώρα προέλευσης.

13.3 Αντιλήψεις και ερμηνείες των μεταναστών για την κοινωνική τους ένταξη

Παράλληλα με το είδος της επαγγελματικής απασχόλησης των μεταναστών, που θεωρείται πρωταρχικός μηχανισμός ένταξής τους στην κοινωνία υποδοχής, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτό. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο θεωρητικό μέρος, οι πιο σημαντικοί από αυτούς τους παράγοντες είναι ο τρόπος εισόδου στη χώρα, η εκμάθηση της γλώσσας, η ευκολία πρόσβασης στις δημόσιες υπηρεσίες, η σταθερότητα στην κατοικία, η ποιότητα ζωής και η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, η οργάνωση της προσωπικής και οικογενειακής ζωής, τα

κοινωνικά δίκτυα και, γενικότερα, η σχέση με την κοινωνία υποδοχής και τους ντόπιους κατοίκους.⁴¹⁸

Μετά τη διερεύνηση των εργασιακών διαδρομών των μεταναστών που αποτυπώνει τις δυσκολίες και τα προβλήματα ένταξής τους στην αγορά εργασίας της πόλης, στο παρόν κεφάλαιο θα διερευνηθεί το πώς οι μετανάστες αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στον κοινωνικό ιστό της πόλης, πώς βιώνουν τον κοινωνικό τους ρόλο, τη σχέση τους με την κοινωνία υποδοχής και την ένταξή τους σε αυτήν.

Όπως προκύπτει από τις περισσότερες συνεντεύξεις, οι μετανάστες μιλώντας για την οργάνωση της προσωπικής και οικογενειακής τους ζωής στο Ηράκλειο και για τις κοινωνικές τους σχέσεις με τους κατοίκους της πόλης, αναπόφευκτα αναφέρονται στο παρελθόν, σκιαγραφώντας τις κοινωνικές τους τροχιές από τα πρώτα χρόνια της παρουσίας τους στην πόλη μέχρι και σήμερα. Αρκετά συχνά τονίζεται ότι αυτή τους η πορεία ξεκινά κάτω από δυσμενείς συνθήκες. Ο Εσδράς υπογραμμίζει ότι «η ελληνική κοινωνία δεν είχε προετοιμαστεί για μία τόσο μαζική παρουσία ούτε η πολιτεία είχε πάρει τα κατάλληλα μέτρα για την ένταξή τους».⁴¹⁹ Δημιουργούνται αρνητικές αντιλήψεις και στερεότυπα για τους ξένους, οι οποίες, όπως χαρακτηριστικά αναλύει ο Παύλου, τροφοδοτούνται από την έντονη προβολή στα Μ.Μ.Ε. διαφόρων αντικοινωνικών πράξεων.⁴²⁰ Αυτές οι ατομικές πράξεις συχνά γενικεύονται χρωματίζοντας το σύνολο των μεταναστών και δημιουργώντας αισθήματα ανασφάλειας στον ντόπιο πληθυσμό. Αποτέλεσμα αυτού του κλίματος που δημιουργείται είναι οι μετανάστες να έρχονται πολλές φορές αντιμέτωποι με την επιφυλακτικότητα, την καχυποψία και σε αρκετές περιπτώσεις την εχθρότητα του γηγενή πληθυσμού.

Η έλλειψη της άδειας παραμονής αποτελεί ένα σημαντικό εμπόδιο που στιγματίζει ακόμη περισσότερο την παρουσία τους και θέτει υπό αμφισβήτηση την προοπτική της ένταξής τους στην πόλη. Όπως αναφέρεται και σε άλλες έρευνες,⁴²¹ η ανεπίσημη παραμονή τους στην Ελλάδα, τους καθιστά εργασιακά εκμεταλλεύσιμους

⁴¹⁸ Βλέπε σχετικά: Κ. Κασιμάτη, Λ. Μ. Μουσούρου, *Φύλο και Μετανάστευση...*, ό.π., σσ. 93-98 · Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σ. 451 · Κ. Δημουλάς, Δ. Παπαδοπούλου, *Έρευνα για τις μορφές κοινωνικής ένταξης...*, ό.π.

⁴¹⁹ Δ. Εσδράς, «Κρατική ετοιμότητα υποδοχής μεταναστών: Ρυθμίσεις και ανεπάρκειες», στο *Πολυπολιτισμικότητα στην Ελλάδα. Πρόσκληση για την Κοινωνική Εργασία*, Πρακτικά σεμιναρίου, Αθήνα, Ι.Α.Κ.Ε., Σ.Ε.Κ.Ε., 2004, σ. 30.

⁴²⁰ Μ. Παύλου, «Οι «λαθρέμποροι του φόβου»: ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μίας υποψήφιας μητρόπολης», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2001, σσ. 127-162.

⁴²¹ Βλέπε ενδεικτικά: Κ. Δημουλάς, «Παράμετροι ένταξης των οικονομικών μεταναστών...», ό.π., σ. 285.

και κοινωνικά ευάλωτους, επιτείνοντας το αίσθημα ανασφάλειας και αβεβαιότητας. Ο «Χουσεϊν» εκθέτει αναλυτικά τις απόψεις του για τα προβλήματα που συναντά κάποιος που δεν έχει άδεια παραμονής.

...Το πρώτο αίσθημα που έχει ένας μετανάστης είναι ο βαθύς φόβος της απέλασης, δεύτερον, εάν τον αδικούν δεν μπορεί να ζητήσει τα δικαιώματά του. Δηλαδή, όταν πάει να δουλέψει κάπου θα πάει με επιφυλακτικότητα και αν πάει έξω να πιει ένα καφέ, εάν τον μαλώσει κανείς δεν μπορεί να αντιδράσει γιατί μπορεί να καλέσουν την αστυνομία και να τον απελάσουν διότι δεν έχει χαρτιά. Δηλαδή, μία ψυχή ανήσυχη. Εάν θέλει να πάρει ένα σπίτι δικό του, ο ιδιοκτήτης μπορεί να θέλει να κάνει συμβόλαιο και δεν μπορεί να υπογράψει γιατί δεν έχει άδεια. Θέλει να αναλάβει μία δουλειά και δεν έχει τα απαραίτητα χαρτιά για να κόψει ένα τιμολόγιο. Αρρωσταίνει, θέλει να πάει στο νοσοκομείο, δεν μπορεί να πάει γιατί οι θεραπείες είναι πανάκριβες και δεν μπορεί να τις πληρώσει ένας εργαζόμενος που παίρνει 30-40 ευρώ... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Το αίσθημα του φόβου είναι το πρώτο και κυρίαρχο στοιχείο που τονίζεται στις περισσότερες συνεντεύξεις. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι όλα τα υπόλοιπα προβλήματα που συνάντησαν οι ερωτώμενοι το διάστημα που έζησαν χωρίς άδεια στο Ηράκλειο, μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα ή δεν αναφέρονται καθόλου. Εκείνο που έχει μείνει ανεξίτηλα χαραγμένο στη μνήμη τους είναι ο φόβος της απέλασης. Ο φόβος αυτός περιόριζε την παρουσία τους στην πόλη, τους απέκοπτε από την κοινωνική ζωή και τους στιγματίζε κοινωνικά. Οι επαφές και οι συναναστροφές τους περιχαρακώνονταν στον κύκλο των ομοεθνών τους. Η «Ελευθερία» θυμάται τις δυσκολίες και τον αυτοπεριορισμό που επέβαλε στον εαυτό της τα πρώτα χρόνια στο Ηράκλειο.

...Δεν βγαίναμε πολύ. Ο αρραβωνιαστικός μου φοβόταν πολύ, γιατί ήταν παράνομος και δε βγαίναμε. Ειδικά τα δύο-τρία χρόνια, όσο ήμουν παράνομη, δε βγαίναμε καθόλου έξω. Δούλευα από το πρωί μέχρι το βράδυ, μετά σπίτι και την Κυριακή στην εκκλησία.

- Σε ποια εκκλησία;

- Εκεί στη γειτονιά μας, δεν ξέρω πώς λέγεται, είναι μία μικρή. Αλλά πηγαίναμε και στον Αγ. Μηνά που είναι λίγο πιο μακριά. Έτσι σαν βόλτα πηγαίναμε. Το καλοκαίρι

πηγαίναμε θάλασσα τις Κυριακές. Αλλά και τότε φοβόμασταν... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Η «Ελευθερία» μετά τη δουλειά ήταν αναγκασμένη να μένει στο σπίτι μαζί με τον αρραβωνιαστικό της. Ο φόβος να μην τους συλλάβει η αστυνομία περιόριζε τις επιλογές αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου τους. Έτσι, η έξοδός τους ήταν συνδεδεμένη με την κυριακάτικη λειτουργία και τους καλοκαιρινούς μήνες με το μπάνιο σε κάποια κοντινή παραλία. Σήμερα, έχοντας αποκτήσει την άδεια παραμονής, προγραμματίζει ελεύθερα τις καθημερινές της δραστηριότητες, θέτοντας σε άλλη προτεραιότητα τις ανάγκες της. Η ανασφάλεια που χαρακτήριζε την καθημερινότητα των πρώτων χρόνων δεν υπάρχει πλέον. Η κοινωνική αβεβαιότητα τόνωνε το θρησκευτικό συναίσθημα και η θαλπωρή στους κόλπους της εκκλησίας προέκυπε ως κοινωνική ανάγκη εκείνης της δύσκολης χρονικής περιόδου. Όπως παραδέχεται και η ίδια ήταν ο φόβος που τους οδηγούσε στην εκκλησία. Το παρακάτω απόσπασμα της συνομιλίας με την «Ελευθερία» είναι χαρακτηριστικό:

Όχι τώρα δεν πάω στην εκκλησία γιατί(..) δεν έχω χρόνο. Όχι ότι δεν έχω χρόνο καθόλου, αλλά τις Κυριακές συνήθως βγαίνουμε. Ο φίλος με τον οποίο είμαι τώρα δεν είναι της εκκλησίας. (..) Τότε φοβόμαστε και πιο πολύ και λέγαμε να είμαστε πιο κοντά στο Θεό. Ξέρω γω. Κάπως έτσι... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Κατά τη διάρκεια αυτών των πρώτων χρόνων παρουσίας των μεταναστών στο Ηράκλειο, λιγοστοί Αλβανοί ερωτώμενοι κάνουν λόγο για μεμονωμένα περιστατικά καβγάδων με ντόπιους κατοίκους. Αυτές οι χειροδικίες που γίνονταν συνήθως σε καφεενία με ασήμαντες αφορμές δεν είχαν γενικευμένο χαρακτήρα, ωστόσο ήταν ενδεικτικές του τεταμένου κλίματος που επικρατούσε κυρίως ανάμεσα στους ντόπιους και τους Αλβανούς. Όπως συνέβη και στην υπόλοιπη χώρα, σύμφωνα με την Κασιμάτη, η συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα, γίνονταν συχνά στόχος επικεντρώνοντας επάνω της τις προκαταλήψεις και τα αρνητικά στερεότυπα του ελληνικού πληθυσμού.⁴²²

Με τον καιρό, όμως, τα πράγματα φαίνεται να αλλάζουν στο Ηράκλειο. Η απόσταση ανάμεσα στο μεταναστευτικό πληθυσμό και στους γηγενείς αρχίζει να

⁴²² Κ. Κασιμάτη, «Γυναικεία μετανάστευση...», ό.π., σ. 180.

γεφυρώνεται. Όπως έχει ήδη τονιστεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι πρώτες επαφές που δημιουργήθηκαν στους χώρους εργασίας έδωσαν τη δυνατότητα γνωριμίας ανάμεσα στους μετανάστες και στους γηγενείς και άρχισαν σιγά σιγά να δημιουργούνται οι πρώτες κοινωνικές σχέσεις ανάμεσά τους. Οι μετανάστες έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτές τις πρώτες επαφές με τους Έλληνες συναδέλφους τους, εκτιμώντας ότι οι πρώτες εντυπώσεις που θα προκαλούσαν θα ήταν και ένα είδος «διαπιστευτηρίων» για την κοινωνική τους πορεία στην πόλη. Ο «Νίκος» διηγείται πώς αυτή η συναδελφικότητα που αναπτύχθηκε, τους βοήθησε για να ενοικιάσουν τα πρώτα τους σπίτια στο Ηράκλειο.

Στην αρχή μέναμε έξω, στο Κομμένο Μπεντένι. [στα τείχη της πόλης]. Ήταν πολύ δύσκολο να βρεις σπίτι γιατί δε νοίκιαζαν σε ξένο. Μετά με γνωστούς, με Έλληνες που γνωρίζαμε στη δουλειά (.) αυτοί έλεγαν ότι «είναι καλά παιδιά να τους βάλεις μέσα» και έτσι βρήκαμε σπίτι... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, οι μετανάστες αρχίζουν να οργανώνουν τη ζωή τους στο Ηράκλειο, αποκτούν περισσότερες κοινωνικές σχέσεις, βρίσκουν μονιμότερες κατοικίες και αρκετοί από αυτούς που είχαν αφήσει την οικογένεια στην πατρίδα, τη φέρνουν στο Ηράκλειο. Όπως τονίζει η Παπαδοπούλου, «η εγκατάσταση της οικογένειας αναδεικνύεται σημαντικός παράγοντας στην ενσωμάτωση, αφού αποτελεί βασικό πυρήνα συγκρότησης της κοινωνικής ζωής και υπέρτατη αξία ως προς τη συμμετοχή στην ελληνική κοινωνία».⁴²³ Τα παιδιά τους γράφονται στα σχολεία της πόλης και αρκετά από αυτά μεγαλώνοντας πετυχαίνουν στις εισαγωγικές εξετάσεις για τα τριτοβάθμια ιδρύματα. Κάποιοι από αυτούς επενδύουν τα χρήματά τους αγοράζοντας σπίτια στο Ηράκλειο ή καταναλώνουν διάφορα αγαθά, όπως για παράδειγμα αγοράζουν αυτοκίνητο, υιοθετώντας το ελληνικό καταναλωτικό πρότυπο. Με τα χρόνια οι συνθήκες ένταξης βελτιώνονται και σε αυτό συνέβαλαν ουσιαστικά και τα προγράμματα νομιμοποίησης που άρχισαν να εφαρμόζονται από το 1998.

Σήμερα οι σχέσεις των μεταναστών με τους κατοίκους της πόλης και, γενικότερα, οι συνθήκες ένταξής τους έχουν σημαντικά διαφοροποιηθεί από το παρελθόν. Ωστόσο, παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις ως προς το πώς αντιλαμβάνονται

⁴²³ Δ. Παπαδοπούλου, «Μορφές Κοινωνικής Ένταξης...», ό.π., σ. 329.

αυτή τη σχέση και πώς βιώνουν την ένταξή τους. Αφενός οι βιωματικές καταστάσεις του κάθε μετανάστη και αφετέρου το μεταναστευτικό του σχέδιο, παράλληλα με το βαθμό ένταξής του στην αγορά εργασίας, αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν τις αντιλήψεις του για την παρουσία του στην πόλη και τις ερμηνείες της κοινωνικής του ένταξης.

Από την ανάλυση των δεδομένων διαπιστώνεται ότι υπάρχει μία κατηγορία μεταναστών οι οποίοι περιγράφουν με θετικό τρόπο τη ζωή τους στο Ηράκλειο, θεωρώντας ότι οι κάτοικοι της πόλης τους έχουν αποδεχθεί, κάνουν παρέα μαζί τους, έχουν φίλους συναδέλφους αλλά και άλλους γηγενείς που μένουν στην ίδια γειτονιά. Επίσης, θεωρούν ότι δεν υπάρχουν ρατσιστικά φαινόμενα στην πόλη, δεν βιώνουν καμία ανασφάλεια, και αισθάνονται στο Ηράκλειο σαν να βρίσκονται στην πατρίδα τους. Αυτή η κατηγορία των μεταναστών σχεδιάζει να μείνει μόνιμα ή μεγάλο χρονικό διάστημα στο Ηράκλειο. Πρόκειται είτε για άγαμους είτε για έγγαμους οι οποίοι έχουν εγκατασταθεί με την οικογένειά τους στην πόλη. Ο βαθμός ένταξής τους στην αγορά εργασίας της πόλης κρίνεται αρκετά ικανοποιητικός, αφού χαρακτηρίζεται είτε σε ατομικό είτε σε οικογενειακό επίπεδο από εργασιακή μονιμότητα και σε κάποιες περιπτώσεις από επαγγελματική ανέλιξη.

Ο «Αλέξανδρος» ανήκει σε αυτή την κατηγορία. Στη συνέντευξή του τονίζει τις καλές σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στους μετανάστες και τους γηγενείς, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι «ο κόσμος εδώ είχε ανάγκη από τους μετανάστες, ήθελε να δέσει τη ζωή του μαζί τους». Αυτή του την άποψη τη στηρίζει στο γεγονός της ένταξης των μεταναστών στην οικονομική ζωή της πόλης. Για τον ίδιο η οικονομική αποκατάσταση είναι κεφαλαιώδους σημασία και αποδεικνύει την αποδοχή των μεταναστών από την τοπική κοινωνία. Υποστηρίζει χαρακτηριστικά:

...Οι περισσότεροι ζουν καλά. Είναι ένας τόπος που έχει δουλειές για όλους. Υπάρχει η οικοδομή, η γεωργία, ο τουρισμός και υπάρχει ανάγκη από εργατικά χέρια. Έχουν πάψει να μαζεύονται οι μετανάστες σε πλατείες ή σε καφενεία να ψάχνουν δουλειά. Υπάρχουν δουλειές για όλους. Η Κρήτη προσφέρεται για εργασία και οι μετανάστες ζουν πολύ καλά. Οι Έλληνες γενικά έχουν αποδεχτεί τους μετανάστες... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Παρακάτω ο «Αλέξανδρος» περιγράφει την προσωπική του ζωή στο Ηράκλειο, τονίζοντας τις καλές διαπροσωπικές σχέσεις που έχει αναπτύξει με τους γηγενείς και τις παρέες που κάνει κυρίως στο καφενείο της γειτονιάς του.

Εγώ δεν ένοιωσα ποτέ δυσάρεστες στιγμές. Κάθομαι στο καφενείο και κάνουμε παρέα και με ντόπιους και με όλους. Ένα φίλος μου πρότεινε να γίνω πρόεδρος του [αλβανικού] συλλόγου, επειδή έχω πολύ καλή σχέση με τους ανθρώπους εδώ. Όμως πρέπει να αφιερώνεις πολύ χρόνο και εγώ δεν έχω. Όμως διαβάζω και ενημερώνομαι για το τι συμβαίνει παγκοσμίως... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Φαίνεται ότι ο «Αλέξανδρος» είναι πρόσωπο κύρους στην αλβανική κοινότητα και αποδεκτός στον κοινωνικό του περίγυρο. Δεν είναι όμως διατεθειμένος να αξιοποιήσει αυτή του την αποδοχή, συμμετέχοντας στα κοινά και αναπτύσσοντας πρωτοβουλίες προς όφελος της αλβανικής κοινότητας. Αν και, όπως λέει, τις ελεύθερες του ώρες του αρέσει να διαβάζει και να ενημερώνεται για το τι συμβαίνει στον κόσμο, ωστόσο μένει σταθερά προσανατολισμένος στο στόχο του, που δεν είναι άλλος από την εργασία του και την ευημερία της οικογένειάς του.

Η «Μαρία» ανήκει και αυτή σε αυτή την κατηγορία των μεταναστών που δεν έχουν αισθανθεί ξένοι στο Ηράκλειο, ομολογώντας ότι οι γηγενείς έχουν συμπεριφερθεί πολύ καλά στην ίδια και στην οικογένειά της και δεν της έδειξαν ποτέ ότι είναι από μία άλλη χώρα. Μιλάει, επίσης, για τους οικογενειακούς της φίλους που δεν είναι μόνο συμπατριώτες αλλά και Έλληνες και για τις φιλενάδες της στη γειτονιά με τις οποίες έχει τακτικές επαφές και με τις οποίες συζητά «διάφορα γυναικεία θέματα, για τα παιδιά και για δουλειές του σπιτιού». Γενικότερα υποστηρίζει ότι: «μου αρέσει πάρα πολύ ο τόπος εδώ. Δεν μπορώ να σου πω το γιατί, απλά μου αρέσει».

Εκεί, όμως, που δίνει ιδιαίτερο βάρος η «Μαρία» είναι στα παιδιά της. Όπως υποστηρίζει στη συνέντευξή της, είναι καλοί μαθητές και νοιώθει υπερήφανη γι' αυτό. Τα παιδιά της εκτός από το σχολείο έχουν ένα μεγάλο αριθμό εξωσχολικών δραστηριοτήτων, όπως μουσική, βόλεϊ, γυμναστήριο και, όπως ισχύει με όλους τους Έλληνες μαθητές, τα απαραίτητα φροντιστήρια. Ήδη σχεδιάζουν να δώσουν εισαγωγικές εξετάσεις στο πανεπιστήμιο και εκφράζει την αισιοδοξία της ότι θα τα καταφέρουν. Η ίδια εκφράζει την ικανοποίησή της, διότι με τη μετανάστευσή της

δίνεται η δυνατότητα να προσφέρει στα παιδιά της το μορφωτικό εκείνο κεφάλαιο που θα τους είναι απαραίτητο για ένα καλύτερο μέλλον.

Η ζωή εδώ είναι καλύτερη, ιδιαίτερα για τα παιδιά. Δε νομίζω ότι θα μπορούσα [στη Γεωργία] να δώσω στα παιδιά αυτά που δίνω εδώ. Τη γνώση, τις σπουδές εννοώ. Εδώ έχουν ότι θέλουν... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Τα παιδιά της «Μαρίας» φαίνεται να έχουν ενταχθεί πλήρως στην τοπική κοινωνία, έχουν αρκετούς φίλους, ανταλλάσσουν επισκέψεις στα σπίτια των συμμαθητών τους και, γενικότερα, η κοινωνική και η μαθητική τους ζωή έχει οργανωθεί στο πρότυπο της ελληνικής κοινωνίας και σύμφωνα με τις ανάγκες της μαθητικής νεολαίας. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό της ένταξης των παιδιών της στην ελληνική κοινωνία είναι η άρνησή τους για μία μελλοντική παλιννόστηση στη χώρα καταγωγής. Όπως προκύπτει από τη συνέντευξη της «Μαρίας», η απάντηση των παιδιών σε ανάλογη ερώτηση είναι η εξής: «*Τι να πάμε να κάνουμε εκεί, εδώ έχουμε τους φίλους μας ενώ εκεί δεν έχουμε κανένα*». Επίσης, όταν πηγαίνουν καλοκαιρινές διακοπές στη Γεωργία μετά από κάποιο χρονικό διάστημα ζητούν να επιστρέψουν πίσω γιατί, όπως χαρακτηριστικά λένε στη μητέρα τους, «*χάνουν τα μπάνια τους*».

Δεν είναι όμως μόνο οι έγγαμοι μετανάστες, οι οποίοι έχουν εγκατασταθεί με τις οικογένειές τους στο Ηράκλειο, που εκφράζονται με θετικό τρόπο για την ένταξή τους στην πόλη. Υπάρχουν και άγαμοι που παρουσιάζουν τις θετικές τους εμπειρίες από τη συνύπαρξή τους με το γηγενή πληθυσμό. Ο «Χουσεϊν» είναι ένας από αυτούς. Στη συνέντευξή του τονίζει τις γνωριμίες που έχει στο Ηράκλειο με μορφωμένα άτομα, γεγονός που αποδεικνύει την αποδοχή και την κοινωνική αναγνώριση που έχει από τους ντόπιους κατοίκους. Ο ίδιος μάλιστα αισθάνεται ότι είναι πιο κοντά στους Έλληνες από ό,τι με τους ομοεθνείς του. Το παρακάτω απόσπασμα της αφήγησής του είναι χαρακτηριστικό:

...Μας δέχονται εύκολα οι Έλληνες. Εγώ δεν μπορώ να αποκτήσω σχέσεις με κάποιον Έλληνα με το ζόρι. Έχω αρκετές γνωριμίες στο Ηράκλειο. Ο πρώτος φίλος που απόκτησα εδώ στο Ηράκλειο ήταν ένας οδοντίατρος και ακόμα είμαστε φίλοι και από εκείνον γνώρισα και άλλα άτομα. Άτομα σοβαρά, μορφωμένα. Με έβαλαν στα σπίτια τους, με βοήθησαν, έχουμε βγει έξω αρκετές φορές. Νοιώθω ότι είμαι πιο κοντά στην ελληνική κοινωνία παρά στη συριακή κοινωνία που υπάρχει εδώ

στο Ηράκλειο. Δηλαδή, κάνω πιο πολύ παρέα με Έλληνες παρά με συμπατριώτες μου... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Αυτό που προκύπτει από τις παραπάνω συνεντεύξεις είναι ότι οι μετανάστες που εκφράζουν θετική γνώμη για την κοινωνική τους ένταξη στην πόλη, αυτή τους την αντίληψη τη στηρίζουν κυρίως σε δύο στοιχεία. Το πρώτο αφορά στις κοινωνικές σχέσεις που έχουν δημιουργήσει με τους γηγενείς και το αίσθημα ασφάλειας που νοιώθουν στη συγκατοίκηση μαζί τους. Η Κασιμάτη τονίζει τη σημασία των κοινωνικών συναναστροφών λέγοντας ότι «η συναναστροφή των μεταναστών με άτομα των τοπικών κοινωνιών αποτελεί ένα κατάλληλο δείκτη αναγνώρισης της κοινωνικής τους ένταξης, γιατί δείχνει ότι τόσο ο μετανάστης όσο και οι γηγενείς έχουν ξεπεράσει προκαταλήψεις, φοβίες και αμφιβολίες και συμφιλιώνονται με την ιδέα της συνύπαρξης και την πρακτική της ομαλής συμβίωσής τους».⁴²⁴ Το δεύτερο στοιχείο είναι αυτό της εκπαιδευτικής προοπτικής της δεύτερης γενιάς. Όπως αναφέρουν οι Κατριβέσης και Προκοπάκης, «η εκπαίδευση των παιδιών αποτελεί στρατηγικό στόχο της οικογένειας που επιθυμεί να κοινωνικοποιήσει τα παιδιά της στα πολιτισμικά και κοινωνικά πρότυπα της χώρας υποδοχής. Οι γονείς πιθανότατα ευελπιστούν ότι με τη μόρφωση, που το εκπαιδευτικό σύστημα εξασφαλίζει, θα είναι πιο ανώδυνη η ένταξη των παιδιών τους στην κοινωνία υποδοχής».⁴²⁵ Έτσι, όσο περισσότερο εκπαιδευτικό κεφάλαιο αποκτήσει η δεύτερη γενιά τόσο περισσότερο αυξάνεται η συμβολική και κοινωνική αναγνώριση και αποδοχή της από την τοπική κοινωνία, καθώς και η ικανοποίηση των γονιών ότι τα κατάφεραν στη χώρα υποδοχής.

Οι παραπάνω αντιλήψεις και ερμηνείες κοινωνικής ένταξης συνδέονται, όπως διαπιστώνεται, και σε άλλες έρευνες,⁴²⁶ με το σχεδιασμό για μακρόχρονη παραμονή των ιδίων και της οικογένειάς τους στο Ηράκλειο. Ο σχεδιασμός αυτός έχει διαμορφώσει και τις αντίστοιχες στρατηγικές κοινωνικής ένταξης που αφορούν αφενός την όσο το δυνατόν καλύτερη της εργασιακής τους κατάστασης και ένταξής τους στην αγορά εργασίας της πόλης και, αφετέρου, τη διεύρυνση των

⁴²⁴ Κ.Κασιμάτη, «Η ένταξη των Αλβανών Μεταναστών...», ό.π., σ. 378.

⁴²⁵ Ν. Κατριβέσης, Μ. Προκοπάκης, «Ξένοι εργαζόμενοι, συλλογικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες...», ό.π.

⁴²⁶ Σε αντίστοιχη έρευνα των Κασίμη και Παπαδόπουλου, σε τρεις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, διαπιστώνεται ότι «η διαφοροποίηση και ο βαθμός ένταξης στις τοπικές κοινωνίες εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από την οικογενειακή κατάσταση και τη διάρκεια παραμονής στην περιοχή». Βλ. σχετικά: Χ. Κασίμης, «Ντόπιοι και ξένοι στη σύγχρονη αγροτική Ελλάδα», ό.π.

κοινωνικών τους σχέσεων και αποδοχή τους από τους γηγενείς, καθώς και την καλύτερευση των συνθηκών ένταξης των παιδιών τους μέσω της εκπαίδευσης. Ωστόσο, αυτή η κατηγορία των μεταναστών, παρά τις θετικές προσλαμβάνουσες που έχει αποκτήσει από τη συμβίωσή της με το γηγενή πληθυσμό, δεν ξεχνά τα αρνητικά βιώματα των πρώτων χρόνων παραμονής της στο Ηράκλειο, ούτε τη γενικότερη επισφαλής κοινωνική θέση που βρίσκονται οι μετανάστες στον κοινωνικό ιστό της Ελλάδας. Τα λόγια του «Αλί» είναι χαρακτηριστικά της αντίληψης που έχει για την κοινωνική του θέση στον ιστό της πόλης.

Η ζωή είναι καλή στο Ηράκλειο. Έχω την δουλειά μου, κανένα παράπονο από τον κόσμο. Γενικά, περνάς καλά, αλλά δεν πρέπει να περνάς τα όρια. Πρέπει να ξέρεις τη θέση σου. Είσαι ξένος εργάτης και αν κάμεις κάτι παραπάνω θα έχεις πρόβλημα... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Ο «Αλί» έχει καταφέρει να ενταχθεί στην αγορά εργασίας της πόλης και δεν έχει αρνητικά βιώματα από τη σχέση του με τον ντόπιο πληθυσμό. Ωστόσο, ο ίδιος αντιλαμβάνεται τους περιορισμούς που έχει η θέση του μετανάστη στην τοπική κοινωνία. Η παρουσία τους στην πόλη υπόκειται σε συνεχή κοινωνικό έλεγχο, γεγονός που πρέπει να λαμβάνεται διαρκώς υπ' όψη στη διαμόρφωση της κοινωνικής τους συμπεριφοράς. Σε αρκετές περιπτώσεις αυτή η μειονεκτική θέση οδηγεί τους μετανάστες σε συμπεριφορές που έχουν το στοιχείο της υποχωρητικότητας απέναντι στο γηγενή πληθυσμό της πόλης. Είναι αξιοσημείωτες οι συμβουλές που δίνει η «Μαρία» στα παιδιά της για το πώς πρέπει να συμπεριφερθούν σε περίπτωση που θα αντιμετωπίσουν υποτιμητικές συμπεριφορές.

...Πάντα τους λέω να κάνουν υπομονή. Να μην είναι επιθετικά, εάν τους πει κανείς κάτι: «Α, εσύ είσαι ξένος και τι γυρεύεις στην χώρα μου». Τους λέω άσε, να μην τους ακούτε, δεν πειράζει, να κάνετε υπομονή, να φύγετε, να μην τσακωθείτε. Αυτό δε μου αρέσει... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Τα ίδια λόγια χρησιμοποιεί και ο «Αλέξανδρος» στη συνέντευξή του. Σε περίπτωση που κάποιος επιδιώξει να τον προσβάλλει στο καφενείο, δεν είναι διατεθειμένος να απαντήσει στις προκλήσεις. Προτιμά να φύγει από το καφενείο από

το να αναγκαστεί να δείξει μία ανάρμοστη συμπεριφορά. Παρακάτω υποστηρίζει τα εξής:

...Ακόμη και αν κάποιος σου πει κάτι κακό να αντιδράς με χαμόγελο και με υπομονή, με την αγριότητα δεν μπορείς να τα λύσεις. Εμένα η κουλτούρα μου δεν είναι να τσακάνομαι. Εγώ φεύγω, αν μου πετάξεις κάτι που δε μου αρέσει, εγώ φεύγω. Την απάντηση θα τη δώσεις εσύ στον εαυτό σου, αν πεις κάτι κακό... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Σε περιφρονητικές ή ακόμη και σε ρατσιστικές συμπεριφορές αρκετοί μετανάστες προτιμούν να υποχωρήσουν από το να συγκρουστούν. Η υποχωρητικότητα και η υπομονή δεν επιλέγεται τυχαία ως η καταλληλότερη μέθοδος. Οι μετανάστες γνωρίζουν ότι δύσκολα θα βρεθεί κάποιος να τους υπερασπιστεί, αφού τα κοινωνικά τους ερείσματα είναι λιγιστά στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Επίσης, ασυμβίβαστες συμπεριφορές από τους κοινωνικά ανίσχυρους μετανάστες συχνά δεν γίνονται αποδεκτές και εύκολα μπορούν να στιγματιστούν από τα ισχυρότερα κοινωνικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας.

Εκτός από την παραπάνω κατηγορία μεταναστών που αντιλαμβάνεται με θετικό τρόπο την κοινωνική της ένταξη στην πόλη, υπάρχει και μία άλλη η οποία περιγράφει με αρνητικό τρόπο τη ζωή της στο Ηράκλειο. Αυτή η κατηγορία θεωρεί ότι οι κάτοικοι της πόλης δεν αποδέχονται τους μετανάστες, τους αντιμετωπίζουν με μία ιδιαιτερότητα που έχει τα στοιχεία της υποτίμησης, της απόρριψης και του ρατσισμού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να ζουν στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής της πόλης και να βιώνουν την ανασφάλεια στην καθημερινότητά τους. Αυτά τα άτομα εκφράζουν συχνά μία αβεβαιότητα για το παρόν και το μέλλον τους στο Ηράκλειο αντιμετωπίζοντας, επίσης, σημαντικές δυσκολίες στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας της πόλης. Πρόκειται για μετανάστες και των δύο φύλων, οι περισσότεροι των οποίων είναι άγαμοι.

Ο «Μιχάλης» ανήκει σε αυτή την κατηγορία των μεταναστών που θεωρεί ότι οι γηγενείς είναι αφιλόξενοι και αυτό που κυριαρχεί στην κοινωνική ζωή της πόλης είναι, όπως χαρακτηριστικά λέει, η «υποκρισία και ο ρατσισμός». Όπως φαίνεται παρακάτω, η αρνητική αντίληψη του «Μιχάλη» απορρέει γενικά από τις επαφές του με τους κατοίκους της πόλης και από ένα επεισόδιο το οποίο τον έχει στιγματίσει σε αρκετά μεγάλο βαθμό.

Να σου πω τι είχε συμβεί σε μένα. Είχαμε ένα στέκι, ένα καφενείο που πήγαινα. Εκεί τους γνώριζα όλους. Μία μέρα όμως με πέταξαν έξω. Κάποιος είπε κάτι κακό για τους μετανάστες και γω του είπα πως, όπως υπάρχουν καλοί και κακοί Έλληνες το ίδιο ισχύει και με τους ξένους. Κανείς δε με υπερασπίστηκε, ακόμη και αυτοί που έκαναν τους φίλους μου. Πήγαινα 5 χρόνια εκεί, είχα τις παρέες μου. (...). Όταν βλέπεις τους ανθρώπους που σε έχουν φιλοξενήσει στο σπίτι τους, έχεις πάει στα γενέθλιά τους και δε μιλάνε, δε σε υπερασπίζονται, όταν σε πετάνε έξω από το καφενείο, τότε δεν έχεις πια εμπιστοσύνη σε κανένα. Μου είπαν να σταματήσω να πηγαίνω για λίγο καιρό μέχρι να ξεχαστεί το επεισόδιο. Πέρασε όμως πολύ καιρός, εγώ δεν ξαναπήγα εκεί... (συν. αρ.12 «Μιχάλης»)

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αυτό που ενόχλησε περισσότερο το «Μιχάλη» ήταν ότι ένοιωσε κοινωνικά ανυπεράσπιστος. Αν και εκτιμούσε ότι ήταν αποδεκτός στον κοινωνικό του περίγυρο, ωστόσο του δημιούργησε αρνητικά συναισθήματα η απάθεια ανθρώπων τους οποίους θεωρούσε φίλους του. Τέτοια αρνητικά βιώματα αναφέρονται αρκετά μέσα από τις συνεντεύξεις, γεγονός που μαρτυρά ότι η ένταξη των μεταναστών στην πόλη δεν γίνεται απρόσκοπτα χωρίς εμπόδια και αντιστάσεις, τουλάχιστον, από τη μεριά ενός μέρους των ντόπιων κατοίκων της πόλης. Όταν μάλιστα αυτά τα περιστατικά θεωρηθούν από τους μετανάστες ότι δεν αποτελούν μεμονωμένες αρνητικές συμπεριφορές, αλλά αντιπροσωπεύουν το σύνολο των κατοίκων της πόλης, τότε αυξάνονται οι ενδοιασμοί και δημιουργούνται περισσότερες αναστολές που εμποδίζουν την προσπάθεια για σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στους ξένους και στους ντόπιους κατοίκους.

Ο «Γρηγόρης» από τη μεριά του δεν επικεντρώνεται μόνο σε ένα ανάλογο περιστατικό που του είχε συμβεί για να υποστηρίξει την άποψή του ότι οι γηγενείς απορρίπτουν τους μετανάστες. Στη συνέντευξή του τονίζει τις δυσκολίες που συναντά στη σύναψη κοινωνικών σχέσεων με τους Έλληνες. Παρακάτω εκθέτει με έντονα συναισθήματα την άποψή του:

...Δεν αγαπάνε τους ξένους. Εγώ περίμενα να δω το καλό στην Ελλάδα, αλλά αυτό το καλό δεν το είδα πουθενά. Δεν υπάρχει σεβασμός. Όσο περνάνε τα χρόνια τόσο περισσότερα πράγματα βλέπουμε και αυτό το καλό που περίμενα δεν το βλέπω.

- **Τι εννοείς;**

- Όπου και να πας, στη δουλειά, στα μαγαζιά, όταν μιλάς σε ακούνε και σε καταλαβαίνουν ότι είσαι ξένος, δεν έχουν κανένα σεβασμό. Αυτό δεν το καταλαβαίνω. Γιατί;

Και συμπληρώνει:

Εγώ έχω ένα δύο φίλους Αρμένιους. Με τους Έλληνες δεν έχω σχέση. Όταν μιλάς και καταλάβουν ότι είσαι ξένος μπορεί να σου μιλήσουν αλλά για λίγο, μετά σταματάνε. Ευτυχώς έχουμε όλη την οικογένεια εδώ. Τους μπατζανάκηδες, τα πεθερικά. Κάθε βδομάδα κάνουμε παρέα. Αν δεν είχα αυτή την παρέα θα ήταν πολύ δύσκολο... (συν. αρ.13 «Γρηγόρης»)

Αυτό το αρνητικό συναίσθημα, που προέρχεται από την αντίληψη που έχει σχηματίσει ο «Γρηγόρης» ότι οι γηγενείς υποτιμούν και απορρίπτουν τους ξένους, του έχει δημιουργήσει την πεποίθηση ότι δεν θα καταφέρει ποτέ να ενταχθεί στην τοπική κοινωνία και, παρά το ό,τι η οικογένειά του έχει την ελληνική ιθαγένεια, ο ίδιος θεωρεί ότι δεν θα νοιώσει ποτέ την Ελλάδα ως πατρίδα του.

... Όπου και να πας η πατρίδα σου είναι πατρίδα. Η όπου και να πας είσαι ξένος. Δεν είναι το ίδιο όπως νοιώθεις στην πατρίδα σου. Δεν είσαι ελεύθερος (...). Εγώ το λέω, όπου και να πάω, όσο καλά και να είμαι η πατρίδα μου είναι πατρίδα... (συν. αρ.13 «Γρηγόρης»)

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα, το οποίο τονίζεται συχνά στις συνεντεύξεις των μεταναστριών, είναι η αντιμετώπιση που έχουν από τον ανδρικό γηγενή πληθυσμό της πόλης. Συχνά οι γηγενείς άνδρες έχουν μία σεξιστική συμπεριφορά απέναντι στις μετανάστριες, η οποία θεωρείται προσβλητική από τις ίδιες. Ιδιαίτερα για τις γυναίκες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες έχουν κοινωνικοποιηθεί σε ένα σύστημα που επιδίωκε τη γυναικεία χειραφέτηση και την ισότητα των δύο φύλων, τέτοιες σεξιστικές συμπεριφορές δημιουργούν έντονα αρνητικά συναισθήματα. Η «Νίκη» εκφράζει τη δυσαρέσκειά της για αυτές τις συμπεριφορές οι οποίες, σύμφωνα με την αντίληψή της, υποβιβάζουν τη γυναικεία προσωπικότητα και αποτρέπουν τις φιλικές συναναστροφές.

...Πίστευα ότι οι άνθρωποι εδώ θα έμοιαζαν με τους δικούς μας. Η συμπεριφορά τους όμως είναι διαφορετική. Στη Γεωργία υπάρχει φιλοξενία. Εμείς τους ξένους τους συμπεριφερόμαστε πολύ καλά. Εδώ συνάντησα αρκετούς που δεν αγαπούν τους ξένους. Είναι δύσκολο να έχεις πραγματικούς φίλους. Ιδιαίτερα με τους άνδρες. Δεν φέρνονται σωστά. Ένας παππούς στη Γεωργία δεν θα μου μιλούσε έτσι χυδαία. Δεν μπορώ να το πιστέψω.

- Πού νομίζεις ότι οφείλεται;

- *Ίσως φταίνε οι ίδιες οι γυναίκες που το επιτρέπουν. Ήλθαν είχαν ανάγκη για δουλειά και το επέτρεψαν να τους συμπεριφέρονται με αυτόν τον τρόπο... (συν. αρ.2 «Νίκη»)*

Η «Νίκη» θεωρεί ότι οι μετανάστριες είναι κοινωνικά ανίσχυρες για να αποτρέψουν τέτοιες απαξιώτικες συμπεριφορές. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, όπως η ίδια συμπληρώνει παρακάτω, να της δημιουργούνται έντονα συναισθήματα ανασφάλειας με αποτέλεσμα την κοινωνική της απομόνωση.

Η ζωή με έμαθε να φοβάμαι συχνά τους ανθρώπους. Στη Γεωργία ήμουν διαφορετική. Έκανα παρέες, αλλά εδώ άλλαξα γνώμη. Εδώ είναι ζούγκλα. Τα επιτρέπουν όλα. Δεν μπορώ να δεχτώ αυτή την αντίληψη... (συν. αρ.2 «Νίκη»)

Είναι γεγονός ότι τέτοιες περιφρονητικές συμπεριφορές αποτρέπουν την κοινωνική ένταξη των γυναικών στην κοινωνική ζωή του Ηρακλείου. Αντίστοιχες όμως καταστάσεις βιώνει και μερίδα του ανδρικού μεταναστευτικού πληθυσμού ο οποίος, όπως επιβεβαιώνουν και τα ευρήματα της έρευνας του Ιωσηφίδη και των συνεργατών του,⁴²⁷ δυσκολεύεται να συνάψει συναισθηματικούς δεσμούς με τις Ελληνίδες. Αποκαλυπτικά είναι τα λόγια του «Μιχάλη» στην ερώτηση αν σκέφτεται να παντρευτεί:

Υπάρχουν πράγματα που σε απογοητεύουν. Είχα μία σχέση με μία μικρή Ελληνίδα. Μόλις έμαθε ότι ήμουν Αλβανός άλλαξε η συμπεριφορά της. Δεν ξανασήκωσε το τηλέφωνο, ούτε μου ξαναμίλησε. Νόμιζε ότι ήμουν Ιταλός. Με ρωτούσε τι εθνικότητα είχα αλλά εγώ για να τη δοκιμάσω της έλεγα «αυτό τι σημασία έχει;»

⁴²⁷ Θ. Ιωσηφίδης, Θ. Κίζος, Δ. Παπαγεωργίου, Α. Μαλλιωτάκη, Η. Πετράκου, «Κοινωνικά και Οικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών...», ό.π.

Αυτό σε απογοητεύει, σε πληγώνει, αλλά είμαι άνθρωπος και στέκω όρθιος στα πόδια μου... (συν. αρ.12 «Μιχάλης»)

Τέτοιου είδους συμπεριφορές πληγώνουν συναισθηματικά τους μετανάστες και αφενός συμβάλλουν στην ένταση των αισθημάτων κοινωνικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού τους και, αφετέρου, επηρεάζουν τη ψυχο-κοινωνική σύνθεση της προσωπικότητάς τους, καθώς μένουν ακάλυπτες ουσιαστικές ψυχολογικές και βιολογικές τους ανάγκες.

Όμως, η αδυναμία κοινωνικής ένταξης μίας μερίδας μεταναστών στην πόλη δεν οφείλεται μόνο στην αντιμετώπιση που έχουν από την τοπική κοινωνία και από την άρνησή της να τους δεχτεί στους κόλπους της. Όπως προκύπτει από τις ερμηνείες άλλων ερωτώμενων, αυτή η αδυναμία οφείλεται στο ότι οι συγκεκριμένοι μετανάστες προέρχονται κυρίως από τα χαμηλά κοινωνικά και μορφωτικά στρώματα των χωρών αποστολής. Όπως τονίζει ο «Χουσεΐν» στη συνέντευξή του, αυτά τα κοινωνικά στρώματα θέτουν άλλες προτεραιότητες στη χώρα υποδοχής και δεν τα ενδιαφέρει η κοινωνική τους ένταξη στην πόλη.

...Ένας αγράμματος ή ένας σε πολύ χαμηλό επίπεδο μόρφωσης δε θα σκεφτεί πώς να πλησιάσει την ελληνική κοινωνία. Πάντα θα σκεφτεί την τσέπη του, τα οικονομικά του, τους γονείς του κάτω και τη δουλειά του εδώ πέρα...(συν. αρ.14 «Χουσεΐν»)

Και συμπληρώνει:

Οι συνθήκες που ζουν αυτοί οι άνθρωποι είναι πολύ κακές. Γιατί προσπαθούν με τα λίγα χρήματα που παίρνουν να δημιουργήσουν κάτι στις χώρες τους και στερούνται πάρα πολλά πράγματα εδώ πέρα... (συν. αρ.14 «Χουσεΐν»)

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα χαμηλά κοινωνικά και μορφωτικά στρώματα χαράσσουν στρατηγικές επιβίωσης που τα διαφοροποιούν από τους υπόλοιπους μετανάστες. Αυτές οι στρατηγικές λαμβάνουν υπόψη τους τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα υποδοχής αλλά εξαρτώνται επίσης, όπως επισημαίνει η

Βεντούρα, «από τις εκάστοτε ανάγκες, τα σχέδια και τα συμφέροντά τους».⁴²⁸ Έτσι μοναδικό μέλημα αυτής της κατηγορίας μεταναστών είναι η εύρεση εργασίας στην πόλη και η εξοικονόμηση όσο το δυνατόν περισσότερων χρημάτων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την κοινωνική απομόνωση αυτών των μεταναστών, οι οποίοι προσδοκώντας να υλοποιήσουν το σχέδιό τους σε όσο το δυνατόν μικρότερο χρονικό διάστημα και να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, δεν συμπεριλαμβάνουν την κοινωνική τους ένταξη στις άμεσες επιδιώξεις τους. Η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων και συναναστροφών έξω από το χώρο της εργασίας ή ακόμη το οποιοδήποτε κοινωνικό ενδιαφέρον, το οποίο μπορεί να έχει ένα ελάχιστο οικονομικό κόστος, αποτελεί σημαντικό εμπόδιο για την κατηγορία αυτή.

Η ανάπτυξη της παραπάνω επιβιωτικής στρατηγικής έχει ως αποτέλεσμα την αδυναμία όσμωσης ανάμεσα στους γηγενείς και σε αυτή την κατηγορία μεταναστών. Όταν, μάλιστα, οι πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στη χώρα αποστολής και στη χώρα υποδοχής είναι μεγάλες τότε μεγαλώνει περισσότερο η κοινωνική απόσταση που τους χωρίζει, καθώς οι μετανάστες αδυνατούν να κατανοήσουν ακόμη περισσότερο τις κοινωνικές συμπεριφορές των γηγενών και έτσι αυξάνεται η αποξένωση και η περιθωριοποίησή τους.

Ο «Χουσεϊν» εκθέτει παρακάτω την άποψή του για τις δυσκολίες που έχουν οι συμπατριώτες του να καταλάβουν την τοπική κοινωνία και τα συναισθήματα που τους δημιουργεί αυτή η αποξένωση.

...Αυτά τα πάρα πολύ χαμηλά στρώματα έχουν μία δυσκολία για να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία. Δεν μπορούν να την πλησιάσουν, να την καταλάβουν, να την κατανοήσουν. Αυτό πάντα τους αφήνει φοβισμένους, δεν μπορούν να νοιώσουν πολύ κοντά σε αυτές τις κοινωνίες, νιώθουν πάντα ξένοι. Από την άλλη μεριά δεν ξέρουν να φέρονται με τους κανόνες αυτής της κοινωνίας, γι' αυτό φαίνεται στα μάτια ενός μετανάστη ότι έχουν μία απόσταση από αυτή την κοινωνία... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Ο «Μάριος» θεωρεί και αυτός από τη μεριά του ότι η αδυναμία ένταξης των συμπατριωτών του στην τοπική κοινωνία οφείλεται στους ίδιους. Αυτή την άποψη τη στηρίζει στο γεγονός ότι οι συμπατριώτες του δείχνουν μία κακή διαγωγή απέναντι

⁴²⁸ Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος...*, ό.π., σ. 83.

στους γηγενείς και αναπτύσσουν συμπεριφορές που στη χώρα τους μπορεί να είναι επιτρεπτές, αλλά στη χώρα υποδοχής δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές από τους ντόπιους. Όπως εξηγεί στη συνέντευξή του, οι συμπατριώτες του λόγω του χαμηλού μορφωτικού τους επιπέδου έχουν αδυναμία να προσαρμοστούν στο διαφορετικό τρόπο ζωής της πόλης, να υιοθετήσουν στάσεις και αντιλήψεις που θα τους φέρουν πιο κοντά στους γηγενείς και θα τους εντάξουν στην κοινωνική ζωή της πόλης. Ο «Μάριος» παρουσιάζει παρακάτω χαρακτηριστικές συμπεριφορές συμπατριωτών του και προσπαθεί να τις ερμηνεύσει:

Κυρίως αυτοί που είναι από χωριό, δεν αλλάζουν, μένουν όπως ήταν τότε στο χωριό τους. Δεν προσέχουν το σπίτι τους, τα ρούχα τους, καβγαδίζουν. Όπως ήταν η ζωή τους κάτω, έτσι δυστυχώς είναι η ζωή τους εδώ. Δεν έμαθαν να έχουν πιο ανοιχτό μυαλό. Δε σκέφτονται να προχωρήσουν, να αλλάζουν μυαλό, τρόπους. Είμαστε σε ξένο κράτος, να αφήσουμε μία όμορφη φωτογραφία. Αυτοί όμως φωνάζουν, κάνουν φασαρία, πειράζουν τους γείτονες, δεν προσέχουν τα σπίτια. Όμως δεν τους νοιάζει, δεν ντρέπονται. Σου λέει «είμαι ξένος, δε με ξέρουν, δε με νοιάζει». (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Η αδιαφορία αυτής της κατηγορίας των μεταναστών να εσωτερικεύσουν κανόνες συμπεριφοράς της κοινωνίας υποδοχής, που θα τους επιτρέψουν να ζήσουν αρμονικά με τους γηγενείς οφείλεται στο ό,τι αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στην πόλη προσωρινή. Άρα θεωρούν ότι η οποιαδήποτε συμπεριφορά δεν θα έχει αρνητικές συνέπειες στο πρόσωπό τους. Επιπλέον, όπως έχει τονιστεί στο θεωρητικό μέρος, οι μετανάστες διαθέτουν τη δική τους ξεχωριστή ικανότητα να επεξεργάζονται απαντήσεις από τα κοινωνικά ερεθίσματα που δέχονται και να χαράζουν στρατηγικές ένταξης. Αυτές οι απαντήσεις, σύμφωνα με τις Guillon και Taboada-Leonetti, αντλούνται από ένα corpus που προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από τον πολιτισμικό τους πλούτο, το σύνολο δηλαδή του οικονομικού, κοινωνικού, μορφωτικού και οποιασδήποτε μορφής άλλου προσωπικού κεφαλαίου διαθέτουν.⁴²⁹ Έτσι οι μετανάστες, οι οποίοι προέρχονται από τα χαμηλά κοινωνικά και μορφωτικά στρώματα, αντιλαμβάνονται σύμφωνα με το δικό τους πολιτισμικό πλούτο την

⁴²⁹ M. Guillon, I. Taboada-Leonetti, *Le triangle de Choisy...*, ό.π., σ.13.

παρουσία τους στην πόλη και διαμορφώνουν τη δική τους ξεχωριστή σχέση με την κοινωνία υποδοχής.

Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας θεωρείται από κάποιους πληροφορητές ότι θα είναι το πρώτο βήμα απεγκλωβισμού αυτής της κατηγορίας από το περιθώριο της κοινωνικής ζωής της πόλης, δίνοντάς της τη δυνατότητα να επικοινωνήσει με τους κατοίκους της. Σιγά σιγά αυτή η όσμωση θα οδηγήσει σε μονιμότερη επαφή, αλληλοκατανόηση και αρμονική συμβίωση με τους ντόπιους κατοίκους της πόλης. Ο «Χουσεϊν» υποστηρίζει στη συνέντευξή του ότι η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας θα πρέπει να γίνει ένα από τα βασικά σημεία αναφοράς της μεταναστευτικής πολιτικής του κράτους, θεωρώντας ότι οι μετανάστες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο δεν μπορούν από μόνοι τους να αντιληφθούν τη σημασία που έχει για τους ίδιους η εκμάθηση της γλώσσας. Παρακάτω αναφέρει χαρακτηριστικά:

...Η μεγαλύτερη πόρτα που μπορεί να διαβεί ένας μετανάστης και να ενταχθεί στην Ελληνική κοινωνία είναι η ελληνική γλώσσα, την οποία δυστυχώς δεν την ξέρουμε καλά. Δηλαδή, μαθαίνουνε αυτό που αφορά τη δουλειά, δηλ. να μπορέσουν να συνεννοηθούν με τον εργοδότη, παραπέρα τίποτα άλλο. Από τη μεριά της η πολιτεία δεν έχει μεταναστευτική πολιτική, ώστε να βάλει το μετανάστη να μάθει και να ενταχθεί στην κοινωνία. Τον αφήνει στο ελεύθερο, μόνο του. Εγώ αν είχα θέση στην ελληνική πολιτεία, θα έβαζα όρους για να αποκτήσει κάποιος τα νόμιμα χαρτιά στην Ελλάδα ή για να πάρει ελληνική υπηκοότητα. Τον πρώτο όρο που θα έβαζα έπρεπε να μάθει την ελληνική γλώσσα... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Ο «Χουσεϊν» προβάλλει τη σημασία που έχει η μεταναστευτική πολιτική της χώρας υποδοχής στο ζήτημα της ένταξης των μεταναστευτικών ομάδων στους κόλπους της. Είναι γεγονός ότι, με βάση τη μεταναστευτική πολιτική που εφαρμόζει η χώρα υποδοχής, προσδιορίζονται οι σχέσεις της κοινωνίας με τους μετανάστες και η πολυεπίπεδη αντιμετώπισή τους από την πολιτεία. Αυτή η αντιμετώπιση που έχουν οι μετανάστες από τη χώρα υποδοχής αποτελεί και τον άξονα της κοινωνικής πολιτικής της, η οποία διακρίνεται σε επιμέρους πολιτικές. Οι πολιτικές αυτές αφορούν διάφορους τομείς όπως αυτόν της εκπαίδευσης, της στέγασης, της κοινωνικής ασφάλισης, της υγείας, της απασχόλησης. Εκτός όμως τις πολιτικές ένταξης, εξίσου σημαντικό ρόλο παίζουν και οι στρατηγικές που αναπτύσσουν οι ίδιοι οι μετανάστες που αφορούν στην παρουσία και την επιβίωσή τους σε ένα νέο

τόπο. Αυτή η στρατηγική διαφοροποιείται από μετανάστη σε μετανάστη, καθώς οι ίδιοι μπορούν να λαμβάνουν υπόψη τους τη μεταναστευτική πολιτική της χώρας υποδοχής, αλλά εξαρτάται, επίσης, και από τα μεταναστευτικά τους βιώματα και τα σχέδιά τους. Για το λόγο αυτό, οι αντιλήψεις και οι ερμηνείες των μεταναστών για την κοινωνική τους ένταξη στην πόλη του Ηρακλείου, όπως παρουσιάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, ποικίλουν αισθητά μεταξύ τους.

13.4 Αλληλεγγύη και ανταγωνισμοί μεταξύ μεταναστών

Η ενεργοποίηση των μεταναστευτικών δικτύων και η αλληλεγγύη που αναπτύσσεται ανάμεσα στους μετανάστες είναι ένα βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει αφενός τις μεταναστευτικές ροές και, αφετέρου, τις διαδικασίες ένταξης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής. Όπως έχει ήδη παρουσιαστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, η επιλογή της Ελλάδας ως χώρα υποδοχής και η εγκατάσταση στο Ηράκλειο επηρεάζεται άμεσα από την ενεργοποίηση των μεταναστευτικών δικτύων. Επίσης, κατά τη διάρκεια παραμονής στην πόλη, οι παλαιότεροι συμπατριώτες βοηθούν τους νεοφερμένους στην εύρεση κατοικίας και εργασίας αλλά και σε ποικίλα ζητήματα, που αφορούν στην εξοικείωσή τους στην καθημερινή ζωή. Σύμφωνα με την Καβουνίδη, ο συμπατριώτης προσφέρει υπηρεσίες υποδοχής αλλά πάνω απ' όλα είναι το ηθικό και ψυχολογικό στήριγμα, ιδιαίτερα το πρώτο χρονικό διάστημα, όπου ο μετανάστης δεν γνωρίζει τη γλώσσα, δεν αντιλαμβάνεται τις πρακτικές του ντόπιου πληθυσμού και γενικότερα καλείται να αντιμετωπίσει ένα άγνωστο κοινωνικό περιβάλλον που δεν γνωρίζει πώς θα του συμπεριφερθεί.⁴³⁰

Ωστόσο, οι μορφές αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας που αναπτύσσονται, καθώς και τα μεταναστευτικά δίκτυα που ενεργοποιούνται μέσα στην πόλη έχουν ένα οριοθετημένο χαρακτήρα. Κάθε μεταναστευτική ομάδα που συγκροτείται έχει τους δικούς της δεσμούς και υποστηρίζει πρωτίστως τα δικά της μέλη. Αυτή η συγκρότηση γίνεται, κυρίως, με βάση την εθνική καταγωγή και δευτερευόντως με κριτήρια οικογενειακών, συγγενικών δεσμών ή κοινωνικών δικτύων με μέλη της εντοπιότητας.

⁴³⁰ Τ. Καβουνίδη, «Μετανάστευση, νομιμοποίηση και κοινωνικά δίκτυα», ό.π., σ. 42.

Το πρώτο σημαντικό στοιχείο, που καταγράφεται στις συνεντεύξεις του δείγματος, είναι ότι οι επαφές ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοτικές μεταναστευτικές ομάδες που διαμένουν στο Ηράκλειο είναι περιορισμένες. Παρατηρείται ότι οι μετανάστες συναναστρέφονται κυρίως με τους ομοεθνείς τους, με τους οποίους αναπτύσσουν φιλίες, σχέσεις αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης. Η επιδίωξη μάλιστα μίας καλύτερης θέσης στην αγορά εργασίας μπορεί να επιφέρει ακόμη και ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές μεταναστευτικές ομάδες.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο, που τονίζουν κάποιοι ερωτώμενοι, είναι ότι στο εσωτερικό της εθνοτικής τους ομάδας καταγράφονται παρόμοιες αντιπαλότητες, ακόμη και συγκρούσεις. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στη συνέντευξή του ο «Νίκος», υπήρχαν συγκρούσεις μεταξύ των ομοεθνών του στη Χανιώπορτα, σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα με βίαιο τρόπο, για το ποιος θα επωφεληθεί από το προσφερόμενο ημερομίσθιο των εργοδοτών. Αυτές οι τεταμένες σχέσεις που παρατηρούνται ανάμεσα σε ομοεθνείς, καταγράφονται ιδιαίτερα το πρώτο χρονικό διάστημα όπου τα προβλήματα ένταξής τους στην αγορά εργασίας είναι αρκετά έντονα. Σύμφωνα με το «Νίκο» η διεκδίκηση του ημερομισθίου στη Χανιώπορτα γινόταν σε ορισμένο πλαίσιο:

... Έπαιζε ρόλο το εάν ήσουν και πιο δυνατός από τους άλλους, γιατί σου έπαιρναν οι άλλοι τη δουλειά. Ήταν και πολλοί άλλοι που ερχόταν και διάλεγαν όποιον ήθελαν. Μετά όμως χάλασε και η πλατεία. Εσύ έκανες παζάρι από το παράθυρο και ο άλλος έμπαινε από το πίσω μέρος μέσα στο αυτοκίνητο. Ορισμένοι πάλι ρίχνανε την τιμή στο μεροκάματο και έπαιρναν τη δουλειά. Πολλές φορές είχαμε και τσακωμούς και με μαχαίρια. Στην αρχή όμως δεν είχε πολλές δουλειές. Μετά άρχισε να ανοίγει η δουλειά πολύ... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Καθώς η εύρεση εργασίας είναι η βασική προϋπόθεση επιβίωσης, οι μετανάστες είναι διατεθειμένοι όχι μόνο να προσφέρουν την εργατική τους δύναμη σε χαμηλό κόστος, αλλά ακόμη και να διασπάσουν την κοινωνική τους συνοχή προκειμένου να κερδίσουν έστω και ένα ημερομίσθιο. Ωστόσο, τέτοιου είδους περιστατικά δεν παίρνουν μεγάλη έκταση, αλλά περιορίζονται στους χώρους αναζήτησης εργασίας. Αντιθέτως, τα πρώτα χρόνια παραμονής τους στο Ηράκλειο, αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό η αλληλεγγύη και η αλληλοϋποστήριξη μεταξύ συμπατριωτών. Η ανασφάλεια που προκαλεί το άγνωστο και σε αρκετές περιπτώσεις εχθρικό περιβάλλον, οι κακές

συνθήκες διαβίωσης αλλά και ο φόβος της απέλασης, έχει ως αποτέλεσμα οι μετανάστες να αναζητούν τη στήριξη που τους προσφέρει η εθνοτική τους ομάδα. Εκτός όμως από την εθνική καταγωγή, και ο τόπος φαίνεται να αποτελεί έναν παράγοντα στη συγκρότηση ιδιαίτερων μεταναστευτικών δικτύων. Στην περίπτωση του αλβανικού μεταναστευτικού πληθυσμού αναπτύσσεται μία αξιολογούμενη αλληλεγγύη ανάμεσα σε συμπατριώτες που κατάγονται από την ίδια κοινότητα. Παρατηρείται ότι στο Ηράκλειο αναπαράγουν σε μεγάλο βαθμό τον κοινοτικό τρόπο αλληλεγγύης που χαρακτηρίζει την κοινωνική ζωή της χώρας καταγωγής. Παρακάτω, ο «Νίκος» διηγείται πώς οργάνωσε τη ζωή του στην πόλη, νοικιάζοντας μαζί με άλλους συγχωριανούς του το πρώτο τους σπίτι. Αφενός το περιορισμένο εισόδημα που εξοικονομούσαν και, αφετέρου, η απροθυμία των ντόπιων να νοικιάσουν τα σπίτια τους σε ξένους, τους ανάγκασε να συγκατοικούν όσο το δυνατόν περισσότεροι συγχωριανοί μαζί. Σε καμία όμως περίπτωση δεν γινόταν αποδεκτός συμπατριώτης που καταγόταν από άλλη περιοχή.

...Εμείς είχαμε νοικιάσει ένα σπίτι στη Θέρισσο και μέναμε 12 άντρες μέσα εκεί, για πέντε χρόνια. Ήμασταν όλοι από το ίδιο χωριό. Ποτέ δε βάζαμε μέσα έναν Αλβανό που δεν τον γνωρίζαμε... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Η οργάνωση της συλλογικής ζωής των Αλβανών και το αίσθημα της αμοιβαιότητας που τη χαρακτηρίζει, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια παραμονής τους στο Ηράκλειο, βασίζεται κατά βάση στην εντοπιότητα και όχι στην εθνική καταγωγή. Έτσι, στο εσωτερικό της αλβανικής μεταναστευτικής ομάδας λειτουργούν πολλές και διαφορετικές ομαδοποιήσεις, οι οποίες αναπτύσσουν διαφορετικά μεταναστευτικά δίκτυα και ξεχωριστές μορφές αλληλεγγύης για τα μέλη τους. Αυτές οι μεταναστευτικές ομάδες, που συγκροτούνται με βάση την εντοπιότητα, έχουν άμεση επαφή με τον τόπο καταγωγής και, όπως έχει επισημανθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο κοινωνικός τους έλεγχος είναι διαρκής από τα μέλη των οικογενειών που παραμένουν στον τόπο καταγωγής. Ο «Νίκος» συνεχίζει την αφήγησή του, αναφέροντας τις δυσκολίες των συμπατριωτών του να βρουν δουλειά αλλά και την υποχρέωση που είχαν οι υπόλοιποι να τους βοηθήσουν.

Από μία κατσαρόλα τρώγαμε όλοι μαζί (γέλια). Βέβαια υπήρχαν μερικοί από εμάς που δεν είχαν δουλειά καθόλου. Αλλά έπρεπε να τον ταΐζω εγώ. Ο ένας βοηθούσε

τον άλλον. Υπήρχαν παιδιά που δεν είχαν δουλειά και δύο μήνες. Ήταν ντροπή να επέστρεφε κάποιος από εμάς πίσω στο χωριό και να έλεγε ότι τον αφήσαμε αβοήθητο... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Όπως ακριβώς συνέβη με την οργάνωση του ταξιδιού από την Αλβανία στην Ελλάδα, έτσι και τώρα η οργάνωση της ζωής τους και η επιβίωση στη χώρα υποδοχής βασίζεται στην αναπαραγωγή των κοινοτικών δεσμών του ιδιαίτερου τύπου προέλευσης. Όπως αποτυπώνεται και σε αντίστοιχη έρευνα του Ψημμένου, «οι Αλβανοί μετανάστες προσδιορίζουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους όχι ως εθνική αλλά ως τοπική μεταναστευτική ομάδα, η οποία και συλλογικοποιείται μέσα από την κοινωνική ανασφάλεια και την αναζήτηση σχέσεων εργασίας και κοινωνίας που υποστηρίζουν την ομαδική αμοιβαιότητα και αλληλεγγύη».⁴³¹

Με τον καιρό, όμως, τα πράγματα φαίνεται να αλλάζουν. Οι κοινοτικοί δεσμοί εξασθενούν, καθώς οι συνθήκες καλυτερεύουν. Η αλληλεγγύη που χαρακτηρίζει αρχικά τις σχέσεις τους σταδιακά φθίνει, καθώς με τα προγράμματα νομιμοποίησης η κοινωνική ανασφάλεια μειώνεται και οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης καλυτερεύουν. Έτσι τους δίνεται η δυνατότητα να κάνουν τις προσωπικές τους επιλογές, αποδεσμευόμενοι από το πνεύμα της συλλογικότητας των πρώτων χρόνων. Οι δεσμοί της εντοπιότητας χαλαρώνουν και μόνο οι συγγενικοί δεσμοί διατηρούν τη σημασία τους. Πολλοί από τους μετανάστες φέρνουν την οικογένειά τους στο Ηράκλειο, άλλοι πάλι προτιμούν να ζήσουν μόνο με άτομα του στενού τους οικογενειακού περιβάλλοντος. Ο «Νίκος» εκθέτει την άποψή του για αυτή την αλλαγή:

...Τώρα κατάλαβαν όλοι, πέρασαν και τα χρόνια, όλοι έμαθαν, είδαν ότι δεν περνούσαμε καλά και αρχίσαμε να χωριζόμαστε. Να μένουμε μόνο δύο-τρία άτομα μαζί. Μετά τα 5 αυτά χρόνια εγώ έμεινα μόνο με τον αδελφό μου και δε βάλουμε κανέναν άλλο μαζί μας. Το ίδιο έκαναν και οι άλλοι. Έφεραν τις οικογένειες τους και χώρισαν από τους υπόλοιπους... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Όμως στο εσωτερικό των μεταναστευτικών ομάδων δεν υπάρχουν μόνο σχέσεις αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης. Όπως έχει αναλυτικά αναφερθεί στο προηγούμενο

⁴³¹ Ι. Ψημμένος, «Ερμηνείες μετανάστευση...», ό.π., σ. 152.

κεφάλαιο, υπάρχει μία κατηγορία μεταναστών που διαμορφώνει τη δική της ξεχωριστή σχέση με την κοινωνία υποδοχής, έχοντας τρόπους συμπεριφοράς που δεν γίνονται αποδεκτοί από τους γηγενείς. Αυτοί οι μετανάστες προσδοκούν να εξοικονομήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα και να επιστρέψουν το συντομότερο δυνατόν πίσω στη χώρα αποστολής, χωρίς να επιδιώκουν την ένταξή τους στην κοινωνική ζωή της πόλης ούτε την απόκτηση σχέσεων με τους γηγενείς. Τέτοιου είδους επιβιωτικές στρατηγικές δεν γίνονται πάντα αποδεκτές από τους άλλους μετανάστες. Ο «Μάριος» που σχεδιάζει να μείνει μόνιμα στο Ηράκλειο, αποφεύγει να κάνει παρέα με συμπατριώτες του που έχουν τέτοια νοοτροπία. Παρακάτω εκθέτει την άποψή του:

...Στην καφετέρια δεν μπορώ να πάω με έναν Άραβα που δεν προσέχει τον εαυτό του, όταν δεν αγοράζει ένα ρούχο να φορέσει. Περπατάει στο δρόμο με την παντόφλα. Τον καταλαβαίνεις από μακριά. Δε θα βγω μαζί του, ντρέπομαι. Αυτός κρατάει τα χρήματα για οικονομία, εγώ όμως βλέπω τη ζωή με άλλα μάτια, δεν ξέρεις πότε θα πεθάνεις. Αυτό το κάνει το 80% από τους Άραβες... (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Είναι προφανές ότι ο «Μάριος» αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο την παρουσία του στην πόλη και διαμορφώνει τη δική του ξεχωριστή σχέση με τους ντόπιους κατοίκους της. Όπως ο ίδιος λέει: *«Μιλώ καλά την ελληνική γλώσσα και κάνω παρέα με Έλληνες. Η κοπέλα μου είναι Ελληνίδα και με έχει γνωρίσει στους γονείς της. Είναι περήφανη για μένα. Δεν ντρέπεται να με συστήσει στους φίλους και στους γνωστούς της»*. Η απόσταση που παίρνει από τους συμπατριώτες του οφείλεται αφενός στην κοινωνική του καταγωγή και αφετέρου στην στρατηγική ένταξης του. Ο ίδιος έχει ως στόχο την πλήρη κοινωνική του ένταξη, γεγονός που δεν συμβαδίζει ούτε με την αίσθηση της προσωρινότητας που διακατέχει την πλειοψηφία των συμπατριωτών του, ούτε με τον τρόπο ζωής τους.

Η περίπτωση της «Βούλας» είναι τελείως διαφορετική από αυτή του «Μαρίου». Η οικογένειά της ανήκει στην «ελίτ» του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης, αναπτύσσοντας μία αξιοσημείωτη επιχειρηματική δραστηριότητα. Κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης εγκατάστασής τους στο Ηράκλειο έχουν ενταχθεί στην τοπική κοινωνία, η ίδια μάλιστα μαζί με τα παιδιά της έχουν αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα. Η επιτυχημένη κοινωνικοοικονομική της τροχιά δεν την έχει αποκόψει

από τη κοινότητα των ομοεθνών της. Στη συνέντευξή της μιλάει με έντονο ενδιαφέρον για τα προβλήματα των συμπατριωτισσών της στο Ηράκλειο, για τις σχέσεις τους με τους εργοδότες και για την εκμετάλλευση που υπόκεινται. Παρακάτω, εκφράζει την αγωνία της για το πώς αυτές οι κοπέλες θα καταφέρουν να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους.

Υπάρχουν κοπέλες που είναι πάρα πολύ απλές, που είναι από χωριό, από νησιά που δεν έχουν πάει στην πρωτεύουσα, (Μανίλα) που δεν έχουν τελειώσει σχολείο. Αυτές τις εκμεταλλεύονται πιο εύκολα (..) και δεν έχουν εδώ πού να πάνε. Με ποιον να μιλήσουν; Να πάνε στη Νομαρχία, με ποιον να μιλήσουν, να πάνε στο Δήμο το ίδιο... (συν. αρ.9 «Βούλα»)

Η «Βούλα» θεωρεί ότι οι συμπατριώτισσές της χρειάζονται την υποστήριξή της για να μπορέσουν να λύσουν τα προβλήματα που τις απασχολούν. Εδώ και μερικούς μήνες πρωτοστατεί στη δημιουργία ενός συλλόγου που θα ονομάζεται «Σύλλογος χωρίς σύνορα». Αυτός ο σύλλογος δεν απευθύνεται μόνο στην φιλιπινέζικη κοινότητα της πόλης, αλλά στο σύνολο του μεταναστευτικού πληθυσμού. Στόχος αυτού του συλλόγου, όπως χαρακτηριστικά λέει, είναι να «μπορέσει να βοηθήσει τους μετανάστες να λύσουν τα προβλήματά τους. Ιδιαίτερα για τις συμπατριώτισσές της, που στην πλειοψηφία τους είναι οικιακές βοηθοί, να τις βοηθήσει να συνεννοηθούν με τους εργοδότες πείθοντας τους να σέβονται τα συμβόλαια εργασίας που έχουν υπογράψει».

Ο Portes και οι συνεργάτες του αναφέρουν ότι ο «διεθνικός επιχειρηματίας» διαθέτει εκτός από το οικονομικό και ένα σημαντικό κοινωνικό κεφάλαιο που δεν το διαθέτουν οι υπόλοιποι εργαζόμενοι μετανάστες.⁴³² Το ίδιο συμβαίνει και με τη «Βούλα», η οποία μάλιστα είχε ήδη πρόταση από κάποια δημοτική παράταξη της πόλης για να είναι υποψήφια στις τελευταίες δημοτικές εκλογές. Προς το παρόν όμως, όπως εξηγεί στην συνέντευξή της, θέλει να επικεντρωθεί μόνο στη δημιουργία αυτού του μεταναστευτικού συλλόγου. Αν και δεν βρίσκεται στην ίδια μοίρα και δεν αντιμετωπίζει τα ίδια προβλήματα με την πλειοψηφία των μεταναστών στο Ηράκλειο, ωστόσο εκφράζει την αλληλεγγύη της και αντιλαμβάνεται ότι μπορεί να αξιοποιήσει το status και τις σχέσεις που έχει δημιουργήσει στην τοπική κοινωνία προς όφελός τους.

⁴³² A. Portes, W. Haller, L. E. Guarnizo, “Les entrepreneurs transnationaux...”, ό.π., σ. 67.

Από την ανάλυση των συνεντεύξεων προκύπτει ότι οι μορφές αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας που αναπτύσσονται στους κόλπους του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης περιορίζονται στο πλαίσιο των εθνικών μεταναστευτικών ομάδων. Η ανασφάλεια που νοιώθουν οι μετανάστες στο καινούργιο κοινωνικό περιβάλλον, οι κακές συνθήκες διαβίωσης, τα προβλήματα εργασίας αλλά και ο φόβος της απέλασης έχει ως αποτέλεσμα να αναζητούν τη στήριξη της εθνοτικής τους ομάδας. Η κάθε, όμως, εθνοτική ομάδα συγκροτεί το δικό της ξεχωριστό μικρόκοσμο. Οι ανταγωνιστικές σχέσεις, που παρατηρούνται μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στην αγορά εργασίας, επιτείνουν ως ένα βαθμό την κοινωνική απόσταση ανάμεσά τους.

Στο εσωτερικό των μεταναστευτικών ομάδων δεν παρατηρείται μία ομοιογένεια. Τεταμένες σχέσεις αλλά και βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα σε ομοεθνείς καταγράφονται στα στέκια εύρεσης εργασίας τα πρώτα χρόνια που εγκαταστάθηκαν στο Ηράκλειο. Εκείνο το χρονικό διάστημα τα προβλήματα ένταξης τους στην αγορά εργασίας της πόλης ήταν εντονότερα.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι η εθνική καταγωγή δεν είναι ο μοναδικός δεσμός βάσει του οποίου συγκροτούνται οι μεταναστευτικές ομάδες. Για τον αλβανικό πληθυσμό το στοιχείο της εντοπιότητας είναι, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια παραμονής του στο Ηράκλειο, ιδιαίτερα ισχυρό. Η οργάνωση της συλλογικής ζωής και η αλληλεγγύη που αναπτύσσεται ανάμεσά τους βασίζεται στην αναπαραγωγή των κοινοτικών δεσμών του ιδιαίτερου τύπου προέλευσης.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι διαφορετικές στρατηγικές ένταξης που αναπτύσσουν οι μετανάστες, η κοινωνική τους καταγωγή, το πολιτισμικό τους υπόβαθρο αλλά και ο βαθμός ένταξης στη χώρα υποδοχής είναι στοιχεία που καθορίζουν τις προσωπικές στάσεις των μεταναστών απέναντι στους ομοεθνείς τους.

13.5 Η σχέση των μεταναστών με τις υπηρεσίες

Η ένταξη των μεταναστών στην τοπική κοινωνία επηρεάζεται τόσο από τις σχέσεις τους με τους ντόπιους όσο και με τις επαφές τους με τις υπηρεσίες. Η διερεύνηση των σχέσεών τους με τις δημόσιες υπηρεσίες, τα νοσοκομεία, τα σώματα ασφαλείας, τους διάφορους τοπικούς φορείς σε δημοτικό και νομαρχιακό επίπεδο, καταδεικνύει μία επιπλέον ένδειξη για τη θέση τους και την αντιμετώπιση που έχουν

στη χώρα υποδοχής. Έτσι, η καταγραφή του τρόπου που οι μετανάστες εσωτερικεύουν αυτή τη σχέση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Ο κάθε μετανάστης έχει τη δική του προσωπική εμπειρία από τις επαφές του με τις υπηρεσίες του Ηρακλείου. Επιπλέον, αυτή η εμπειρία συχνά είναι διαφορετική από υπηρεσία σε υπηρεσία. Αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ο σημαντικός ρόλος της υπηρεσίας έκδοσης της άδειας παραμονής και ακολουθούν η αστυνομία και τα νοσοκομεία. Αντιθέτως, ελάχιστες αναφορές γίνονται σε οργανισμούς, όπως ο Ο.Α.Ε.Δ. και το Ι.Κ.Α.

Η διαδικασία ανανέωσης της άδειας παραμονής παραμένει το μεγαλύτερο πρόβλημα των μεταναστών. Δεν είναι τυχαίο ότι κάποιοι ερωτώμενοι αναφέρουν ότι οι πιο δυσάρεστες στιγμές που βιώνουν στο Ηράκλειο είναι όταν λήγει η άδεια παραμονής και είναι αναγκασμένοι να τις ανανεώσουν. Τα προβλήματα που αναφέρουν για την ανανέωση της άδειας εστιάζονται, κυρίως, στην έλλειψη προσωπικού, στη μεγάλη γραφειοκρατία, αλλά και στην αντιμετώπιση που συχνά έχουν από τους υπαλλήλους. Η «Μαρία» αναφέρει την ταλαιπωρία της να περιμένει με τις ώρες έξω από το γραφείο για να έλθει η σειρά της, καθώς «υπάρχει πολύς κόσμος και οι υπάλληλοι είναι λίγοι και δεν μπορούμε να εξυπηρετηθούμε». Από τη μεριά του ο Αλί επικεντρώνεται, κυρίως, στην αντιμετώπιση που έχει από τους υπαλλήλους, οι οποίοι τον αντιμετωπίζουν με υποτιμητικό τρόπο. Θεωρεί ότι δεν του μιλούν με απλά λόγια για να κατανοήσει τι ακριβώς θέλουν, αναγκάζοντάς τον να επιστρέφει πολλές φορές στο ίδιο γραφείο μέχρι να φέρει το σωστό χαρτί.

...Δεν μπορούν να καταλάβουν εδώ ότι είσαι ξένος και δεν μπορείς να μιλάς καλά τη γλώσσα. Αυτό δεν μπορούν να το καταλάβουν. Αυτό συμβαίνει πιο πολύ στα γραφεία με τα χαρτιά. Δεν σου μιλούν με απλά λόγια για να καταλάβεις τι θέλουν. Έτσι πηγαίνουμε δύο και τρεις φορές και χάνουμε τα μεροκάματά μας...(συν. αρ.15 «Αλί»)

Είναι γεγονός ότι η αδυναμία συνεννόησης, λόγω μη κατανόησης της γλώσσας από το μετανάστη, είναι ένας παράγοντας που δυσχεραίνει την επαφή του με τις υπηρεσίες και ενισχύει την αίσθηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Από την άλλη μεριά οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες, στις περισσότερες των περιπτώσεων, δεν έχουν εκπαιδευτεί σε διαπολιτισμικά προγράμματα για το πώς θα πρέπει να αντιμετωπίζουν τις διάφορες μεταναστευτικές ομάδες. Η έρευνα των Μπαγκαβού και Παπαδοπούλου,

που είχε ως στόχο να διερευνηθούν οι διαδικασίες παροχής υπηρεσιών προς τους μετανάστες, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πρέπει να γίνουν βελτιώσεις ως προς τη γνώση και την κατανόηση των προβλημάτων των μεταναστών και ως προς τις νοοτροπίες και τη συμπεριφορά των υπαλλήλων προς αυτούς.⁴³³

Τέτοιου είδους αδυναμίες συνεννόησης συχνά οδηγούν σε εντάσεις τους εργαζόμενους με τους μετανάστες. Ο «Χουσεϊν» περιγράφει μία τέτοια κατάσταση που έπεσε στην αντίληψή του στο I.K.A.

...ο ίδιος ο μετανάστης δε γνωρίζει τα ελληνικά, δεν ξέρει το νόμο, πρέπει όμως να φέρει μαζί του κάποια δικαιολογητικά. Αυτός πάει κάθε μέρα και φέρνει ένα δικαιολογητικό και πάει και ξαναπάει και γενικά γίνεται ένα βάρος στον υπάλληλο και αυτό είναι πρόβλημα. Το έχω δει με τα μάτια μου στο IKA, ενώ ο μετανάστης δεν καταλαβαίνει τι του λέει ο υπάλληλος, έχει παράπονα και κάθεται και φωνάζει στον υπάλληλο, ίσα ίσα που δεν τον βρίζει και, φυσικά, θα αντιδράσει αρνητικά ο υπάλληλος... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Κάποιοι άλλοι μετανάστες, για να καταφέρουν τελικά να εξυπηρετηθούν και για να μη χάνουν τα μεροκάματά τους, αναγκάζονται να προσφύγουν σε διαφόρων ειδών «μεσάζοντες». Η «Ελευθερία» χρειάστηκε για την έκδοση της άδειας παραμονής της να ζητήσει τη βοήθεια δικηγόρου. Έτσι, όπως ομολογεί η ίδια, τα καταφέρνει γρηγορότερα και χωρίς να χάνει την εργασία της.

Αν δεν έχεις λεφτά να βάλεις κανένα δικηγόρο για να επιταχύνει τη διαδικασία και να τελειώνεις πιο γρήγορα, πρέπει να τρέχεις εσύ συνέχεια και θα χάνεις τη δουλειά, γιατί είναι πρωινές ώρες και γίνεται χαμός. Αυτό είναι πραγματικά δύσκολο... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Δεν είναι, όμως, όλες οι περιπτώσεις ίδιες. Υπάρχουν μαρτυρίες μεταναστών που έχουν θετικές εμπειρίες από την επαφή τους με τις υπηρεσίες. Κυρίως σε αυτές τις περιπτώσεις η εξυπηρέτησή τους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αντίληψη περί καθήκοντος και υποχρέωσης του συγκεκριμένου υπαλλήλου στον οποίο κατά τύχη απευθύνεται ο μετανάστης. Στο παρακάτω απόσπασμα ο «Χουσεϊν» αναρωτιέται,

⁴³³ Χ. Μπαγκαβός, Δ. Παπαδοπούλου, *Μελέτη για την ενδυνάμωση των μεταναστών...*, ό.π., σσ. 223-224.

γιατί ο αδελφός του δεν καταφέρνει να βγάλει μόνος του την άδεια παραμονής, ενώ όταν του πηγαίνει αυτός τα χαρτιά τα πράγματα γίνονται ευκολότερα.

Εγώ όταν πάω να βγάλω την άδεια παραμονής έχω καλή αντιμετώπιση και κατανόηση από τους υπαλλήλους. Ενώ όταν πάει ο αδελφός μου μπορεί να κάτσει μία εβδομάδα και δεν μπορεί να τα τελειώσει, ενώ εγώ πάω και τελειώνω σε μία μέρα και την επόμενη πάω στη δουλειά μου. Μία φορά εκείνος αγανάκτησε και μου ζήτησε να τον βοηθήσω. Πήρα τα χαρτιά του και πήγα στη Νομαρχία. Μίλησα σε μία κυρία και μου ανανέωσε αμέσως τα χαρτιά του χωρίς κανένα πρόβλημα και χωρίς να είναι εκείνος παρόν. Δεν ξέρω τι έπαιξε ρόλο... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Εκτός από τα παράπονα που διατυπώνουν οι μετανάστες για την ανανέωση της άδειας παραμονής, κάποιοι άλλοι εστιάζουν την προσοχή τους στην αστυνομία και στις δυσάρεστες εμπειρίες που είχαν. Όπως προκύπτει από άλλες έρευνες,⁴³⁴ υπάρχουν συχνά αναφορές μεταναστών για υπέρβαση καθήκοντος, για διακρίσεις σε βάρος τους και, γενικότερα, προκαταλήψεις και ρατσιστική αντιμετώπιση από την αστυνομία. Σύμφωνα με τα παρακάτω αποσπάσματα, αυτό που ενοχλεί έντονα τους ερωτώμενους είναι όταν η αστυνομία τους αντιμετωπίζει διαφορετικά από τον ελληνικό πληθυσμό. Ο «Μάριος» αφηγείται τη δική του εμπειρία, όταν η αστυνομία τον συνέλαβε στο χώρο εργασίας του, γιατί δεν είχε μαζί του το βιβλιάριο υγείας. Το παράπονό του όμως είναι ότι δεν συμπεριφέρθηκαν με τον ίδιο τρόπο στους Έλληνες συναδέλφους του. Παρακάτω εξηγεί:

...Υπάρχει ρατσισμός από το κράτος. Για να καταλάβεις θα σου φέρω ένα παράδειγμα. Έκαμαν έλεγχο όταν δούλευα στην καφετέρια και δεν είχα το βιβλιάριο υγείας και με πήραν μέσα. Τους Έλληνες που δούλευαν μαζί μου δεν τους πείραζαν καθόλου και αυτοί δεν είχαν μαζί τους κάποια χαρτιά. Μόνο εμένα πήραν μέσα στο τμήμα όλο το βράδυ. Τότε ένοιωσα άσχημα... (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Ανάλογη είναι και η εμπειρία του «Χουσεϊν». Όπως ο «Μάριος», έτσι και αυτός αντιλαμβάνεται ως ρατσιστική τη συμπεριφορά της αστυνομίας σε ένα δικό του περιστατικό.

⁴³⁴ Κ. Κασιμάτη, «Η Ένταξη των Αλβανών Μεταναστών...», ό.π., σ. 381 · Κ. Κασιμάτη, «Γυναικεία μετανάστευση...», ό.π., σ. 182.

...Είχα μία εμπειρία με την ασφάλεια και είδα εκεί το ρατσισμό, δύο σταθμά και δύο μέτρα, πραγματικά. Δηλαδή έκανα το ίδιο παράπτωμα με ένα Έλληνα. Τον Έλληνα τον άφησαν να πάει σπίτι του, αλλά εμένα με πήρανε στο τμήμα. Ο τρόπος που μιλούσανε στον Έλληνα καμιά σχέση με τον τρόπο που μιλούσανε σε εμένα. Δηλαδή μου ασκούσανε μία ψυχολογική πίεση που ήταν αδικαιολόγητη. Μετά μου ζητούσανε συγνώμη επειδή είχαν λανθασμένη εικόνα, αλλά εμένα δεν μου αρκεί η συγνώμη τους... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)

Δεν είναι μόνο αρνητικά τα βιώματα που έχουν από τις υπηρεσίες οι μετανάστες. Στο χώρο της υγείας η αντιμετώπισή τους είναι διαφορετική. Η συμπεριφορά του προσωπικού των νοσοκομείων, αλλά και η ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών τους ικανοποιεί πλήρως. Αρκετές έγγαμες μετανάστριες έχουν γεννήσει σε ένα από τα δύο νοσοκομεία της πόλης. Άλλοι, πάλι, για προσωπικούς λόγους υγείας ή για λόγους υγείας των παιδιών τους, έχουν επισκεφτεί τα νοσοκομεία. Η «Μαρία», που στο παρελθόν είχε αρκετά σοβαρά προβλήματα υγείας, εκφράζει την ικανοποίησή της από τις επισκέψεις της στα δημόσια νοσοκομεία. Επίσης, θεωρεί ότι αυτή η θετική αντιμετώπιση δεν αφορά μόνο την ίδια αλλά το σύνολο των μεταναστών και, όπως υποστηρίζει παρακάτω, η δυσκολία συνεννόησης των μεταναστών με τους γιατρούς δεν συνιστά εμπόδιο στην εξυπηρέτησή τους και στη σχέση εμπιστοσύνης που έχει δημιουργηθεί ανάμεσά τους.

...Πάντα είχα πάρα πολύ καλή εξυπηρέτηση. Παραπάνω από το κανονικό. Είχα πάει και τα παιδιά μου στο νοσοκομείο, όταν ακόμη δεν είχανε βιβλιάρια υγείας. Μία φορά είχαν απεργία στο ΠΕΠΑΓΝΗ, παρόλα αυτά μας δέχτηκαν και μας έδωσαν και τα φάρμακα. Πολλές φορές συναντώ και άλλους μετανάστες που δεν μιλούν ελληνικά και δεν μπορούν να συνεννοηθούν με τους γιατρούς. Λένε άλλα και άλλα, ταλαιπωρούν τους γιατρούς να βγάλουν τη διάγνωση. Παρόλα αυτά υπάρχει πάρα πολύ θετική αντιμετώπιση... (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Οι μετανάστες αντιλαμβάνονται τα προβλήματα οργάνωσης και λειτουργίας των δημόσιων νοσοκομείων. Αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος ικανοποίησής τους, καθώς θεωρούν ότι, παρά τις δυσμενείς συνθήκες εργασίας του προσωπικού, δεν γίνονται διακρίσεις σε βάρος τους που θα τους έκαναν να αισθάνονται πολίτες δεύτερης κατηγορίας σε σύγκριση με τους γηγενείς. Αναγνωρίζουν τις προσπάθειες των

γιατρών και του προσωπικού και, σε κάποιες περιπτώσεις, όπως αυτή της «Μαρίνας», εκφράζουν την αλληλεγγύη τους για τις αντίξοες συνθήκες μέσα στις οποίες εκτελούν το έργο τους.

Συγγνώμη πάλι που θα το πω. Στις υπηρεσίες υπάρχει τεράστια γραφειοκρατία. Δεν υπάρχει οργάνωση ούτε εδώ ούτε στη χώρα μου. Αλλά το χειρότερο για μένα στην Ελλάδα είναι τα νοσοκομεία. Καμία οργάνωση. Πας εκεί και ο κόσμος πηγαίνει σαν τα πρόβατα. Δεν υπάρχει κανείς να τους πει πού να πάνε, τι να κάνουνε. Πηγαίνουνε οι άνθρωποι για να βασανίζονται εκεί πέρα. Δεν πηγαίνουν για να τους δοθεί βοήθεια από τους γιατρούς. Γι' αυτό πέφτουν όλοι μαζί πάνω στους γιατρούς. Εγώ λέω στη μαμά ότι θα τρελάνουν και τους γιατρούς έτσι. Δεν φτάνουν οι γιατροί και μέχρι να βρεις έναν που να σου πει τι έχεις είναι τόσο δύσκολο. Αναρωτιέμαι πώς δουλεύουν (.) εδώ δεν είναι νοσοκομείο, εδώ είναι τρελοκομείο...(συν. αρ.7 «Μαρίνα»)

Από τις παραπάνω αναφορές δεν είναι δυνατή η εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων για τις σχέσεις, τη δυνατότητα πρόσβασης και τις δυσκολίες που συναντούν οι μετανάστες στις επαφές τους με το σύνολο των υπηρεσιών της πόλης του Ηρακλείου.⁴³⁵ Οι ερωτώμενοι αναφέρθηκαν, κυρίως, στις υπηρεσίες με τις οποίες είτε έρχονται συχνότερα σε επαφή είτε θεωρούν ότι επηρεάζουν περισσότερο την καθημερινότητά τους ή ακόμη και αυτή την ίδια την παρουσία τους στη χώρα υποδοχής. Επίσης, όσον αφορά τη στάση αυτών των υπηρεσιών απέναντί τους, οι μετανάστες δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν αν αυτή απορρέει από τη γενικότερη μεταναστευτική πολιτική της χώρας ή από ενδογενείς παράγοντες της ίδιας της οργάνωσης που την εμποδίζουν να ανταπεξέλθει στις αυξημένες ανάγκες εξυπηρέτησης που δημιουργήθηκαν με την προσέλευση των μεταναστών στην Ελλάδα ή, τέλος, από τις στάσεις και προκαταλήψεις του υπαλληλικού τους προσωπικού.⁴³⁶

⁴³⁵ Στην έρευνα των Μπαγκαβού, Παπαδοπούλου, οι εργαζόμενοι στους φορείς παροχής υπηρεσιών αλλά και οι εκπρόσωποι των μεταναστών σε πολύ μεγάλα ποσοστά πιστεύουν ότι οι πολιτικές που ακολουθούνται στην Ελλάδα δεν είναι αποτελεσματικές. Θεωρούν ότι οι μετανάστες δεν λύνουν τελικά τα προβλήματά τους και εξακολουθούν να γίνονται από πολλούς αντικείμενο εκμετάλλευσης. Βλ. σχετικά: Χ. Μπαγκαβός, Δ. Παπαδοπούλου, *Μελέτη για την ενδυνάμωση των μεταναστών...*, ό.π., σ. 229.

⁴³⁶ Από την έρευνα των Ψημμένου, Σκαμνάκη προκύπτει ότι τα εμπόδια που συναντούν οι μετανάστες οικιακές βοηθεί από την Αλβανία και Ουκρανία, προέρχονται από τη μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας, από την εργασία και τον τύπο της απασχόλησής τους και, τέλος από τις

Οι ερωτώμενοι εστιάζουν περισσότερο την προσοχή τους στα προβλήματα που συναντούν για την ανανέωση της άδειας παραμονής. Ως τέτοια αναφέρονται η τालαιπωρία στην οποία υπόκεινται λόγω έλλειψη προσωπικού, τα χαμένα ημερομίσθια λόγω της μεγάλης γραφειοκρατίας, οι πρακτικές υποτίμησης από τους υπαλλήλους αλλά και τα επιπλέον χρήματα που, σε αρκετές περιπτώσεις, αναγκάζονται να δώσουν σε τρίτους για να εξυπηρετηθούν. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου οι μετανάστες ανανεώνουν την άδεια τους χωρίς προβλήματα. Αυτό, κυρίως, οφείλεται στην υπευθυνότητα των υπαλλήλων που κατά τύχη απευθύνονται.

13.6 Παραστάσεις και διαδρομές των μεταναστών μέσα στην πόλη

Η παρουσία του μεταναστευτικού πληθυσμού δεν εξαντλείται στην αγορά εργασίας της πόλης. Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η γενικότερη παρουσία του στο δημόσιο χώρο, η συμμετοχή του στις συλλογικές διαδικασίες και στις διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής καθημερινότητας στην πόλη. Οι μετανάστες, εκτός από εργατικό δυναμικό, έχουν και την ιδιότητα του πολίτη. Έτσι, η διερεύνηση της εργασιακής απασχόλησης είναι αναγκαίο να συμπληρωθεί με τη μελέτη της κατανομής του κοινωνικού χρόνου και πώς αυτός αξιοποιείται στο πλαίσιο της συλλογικής ζωής της πόλης. Παρακάτω επιδιώκεται να μελετηθούν οι προσλαμβάνουσες που έχουν οι μετανάστες/ριες από το Ηράκλειο και πώς αντιλαμβάνονται και τοποθετούν τον εαυτό τους μέσα στην πόλη. Επίσης, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στη διερεύνηση των διαδρομών τους, στα σημεία αναφοράς τους μέσα στην πόλη, καθώς και στο αν δημιουργούν τους δικούς τους χώρους και ποια νοήματα αποδίνουν σε αυτούς.

Αυτό που προκύπτει από τις περισσότερες συνεντεύξεις είναι ότι η αντίληψη που έχουν σχηματίσει οι μετανάστες για το Ηράκλειο προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από τα προσωπικά τους βιώματα και από τη σύγκριση που κάνουν με τις πόλεις καταγωγής. Έτσι, υπάρχουν μετανάστες που εκφράζουν το θαυμασμό τους για τα αγαθά που παρέχει το Ηράκλειο στους κατοίκους του, αλλά και για την έντονη ζωή του. Άλλοι πάλι επικεντρώνουν την προσοχή τους στο θόρυβο, στην έλλειψη

συνήθειες, τα νοήματα και τις αξίες που αποκτώνται κατά τη διάρκεια της εργασίας τους. Βλ. σχετικά: Ι. Ψημμένος, Χ. Σκαμνάκης, *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών...*, ό.π., σσ. 398-399.

καθαριότητας και σε ένα διαφορετικό τρόπο διασκέδασης ο οποίος δεν τους είναι οικείος.

Ο «Αλέξανδρος», ο οποίος κατάγεται από μία κωμόπολη της Αλβανίας, αντιλαμβάνεται το Ηράκλειο ως μία πόλη η οποία προσφέρει στους κατοίκους της όλες τις ανέσεις που παρέχουν οι σύγχρονες πόλεις. Στην περίπτωση του το στοιχείο σύγκρισης με τις πόλεις και τα χωριά της πατρίδας του είναι έντονο, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο το διαφορετικό επίπεδο ζωής που χαρακτηρίζει το Ηράκλειο αλλά και τις υποδομές του.

...Εδώ η ζωή είναι αλλιώς. Εδώ υπάρχουν δρόμοι, καθαριότητα, υπάρχει νερό, ρεύμα. Δε σου λείπουν προσωπικά πράγματα. Υπάρχουν super market, ιατρική βοήθεια, δηλαδή, έχεις ό,τι θέλεις. Εκεί τα χωριά μας δεν είχαν ούτε δρόμους. Εδώ έχει δρόμους και μέχρι επάνω στα βουνά. (.) Εδώ υπάρχουν πράγματα πιο καλά, περνάς πιο καλά. Υπάρχει επίπεδο, υπάρχουν τα σχολεία, οι άνθρωποι που έχουν σπουδάσει. Είναι διαφορετικά τα πράγματα... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Από τη μεριά της η «Ελευθερία», που κατάγεται από την Κωνσταντζα της Ρουμανίας, το ενδιαφέρον της επικεντρώνεται στο μεγάλο αριθμό εμπορικών καταστημάτων και στην ποικιλία των καταναλωτικών ειδών που διαθέτουν.

Είναι μία πολύ όμορφη πόλη και έχει πολλά μέρη για να πας. Σε σύγκριση με την Κωσταντζα το Ηράκλειο έχει ποικιλία. Αρχίζοντας από τα καταστήματα, καφετέριες, είναι πιο εξελιγμένο. Έχει και εκεί αλλά όχι τόσα πολλά. Εδώ είναι πιο ωραία. Ειδικά οι γυναίκες που θέλουν ψώνια και βόλτες, έχεις που να πας. Και η παραλιακή όπως την έχουν κάνει τώρα είναι πολύ ωραία... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Η «Ναταλία» ανήκει στην κατηγορία των μεταναστών που έχουν μία αρνητική εικόνα για την πόλη. Η ίδια κάνει λόγο για την απογοήτευση που της προξένησε η πρώτη εικόνα που είχε από την πόλη. Δεν θεωρεί το Ηράκλειο ούτε όμορφο ούτε καθαρή πόλη. Πάνω από όλα όμως αναπολεί το φυσικό περιβάλλον της πόλης καταγωγής της και κάνει λόγο για ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, πιο κοντά στη φύση. Όπως και άλλες κοπέλες που κατάγονται από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, δεν

θεωρεί τα μπαρ και τη νυχτερινή ζωή της πόλης ως τρόπο ψυχαγωγίας και διασκέδασης που την εκφράζει.

...Μου λείπει η πρασινάδα, τα ποτάμια, οι λίμνες, οι παρέες να ψαρεύουν και να ψήνουν τα ψάρια. Επίσης, μου λείπει η απλή παρέα. Εδώ δεν ξέρον να διασκεδάζουν απλά. Μόνο να πηγαίνουν στις καφετέριες και στα μπαράκια. Αυτό δεν είναι διασκέδαση... (συν. αρ.3 «Ναταλία»)

Εκτός από το φυσικό περιβάλλον, η άναρχη οικιστική ανάπτυξη της πόλης προξενεί αρνητικούς σχολιασμούς από κάποιους μετανάστες. Όπως είναι αναμενόμενο, ζώντας μέσα στην πόλη, βιώνουν και οι ίδιοι τα κύρια αναπτυξιακά προβλήματα της πόλης. Ο «Γρηγόρης» δυσκολεύεται να καταλάβει πώς μία πόλη, που έχει έντονη οικιστική ανάπτυξη, δεν διαθέτει ρυμοτομικό σχέδιο. Κατά τη γνώμη του αυτό έχει ως αποτέλεσμα αφενός το Ηράκλειο να μην είναι αισθητικά όμορφο, όπως η πόλη που μεγάλωσε και, αφετέρου, να υπάρχουν σημαντικά λειτουργικά προβλήματα στην καθημερινότητά του.

Εδώ όπου και να πας έχουν καινούργια σπίτια και δεν έχουν σχέδιο. Εδώ οι δρόμοι πάνε ζικ-ζακ, δεν έχει καμία ευθεία. Τα αυτοκίνητα δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν... (συν. αρ.13 «Γρηγόρης»)

Αυτό που προκύπτει από τα παραπάνω αποσπάσματα είναι ότι οι προσλαμβανουσες που έχουν οι ερωτώμενοι από το Ηράκλειο διαφέρουν ανάλογα με τα βιώματα και τις παραστάσεις που έχουν από τις δικές τους πόλεις καταγωγής και με τον τρόπο ζωής σε αυτές. Κυρίως οι μετανάστες που κατάγονται από μικρές πόλεις και που οι χώρες τους δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένες, αντιλαμβάνονται με πολύ πιο θετικό τρόπο την εικόνα της πόλης, τονίζοντας τις υποδομές, τα καταναλωτικά αγαθά, το επίπεδο ζωής των κατοίκων. Αντιθέτως, μετανάστες που κατάγονται από χώρες που είχαν στο παρελθόν μία σημαντική οικονομική ανάπτυξη, όπως είναι οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, επικεντρώνονται κυρίως στα σημαντικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η πόλη του Ηρακλείου. Ως τέτοια αναφέρονται η άναρχη οικιστική ανάπτυξη της πόλης, το κυκλοφοριακό, η καθαριότητα, η έλλειψη φυσικού περιβάλλοντος και, τέλος, η ποιότητα ζωής των κατοίκων.

Οι παραπάνω αναφορές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι μετανάστες, διανύοντας τη δεύτερη δεκαετία παρουσίας τους στο Ηράκλειο, γνωρίζουν πλέον καλά την πόλη, έχουν εξοικειωθεί με την εικόνα της και με τους καθημερινούς της ρυθμούς. Για τους περισσότερους ο φόβος της σύλληψης και της απέλασης, που αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα για να κυκλοφορήσουν στην πόλη τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, ανήκει στο παρελθόν. Όπως λέει χαρακτηριστικά η «Μαρία», που ζει πάνω από οκτώ χρόνια στο Ηράκλειο, *«τώρα το Ηράκλειο το ξέρω καλά. Σαν ταξιτζής»*. Δεν ζουν, όμως όλοι οι μετανάστες κάτω από τις ίδιες συνθήκες. Οι πιο πρόσφατα αφιχθέντες, οι οποίοι δεν είχαν μέχρι τώρα την ευκαιρία να αποκτήσουν την άδεια παραμονής, περιορίζουν κατά πολύ την παρουσία τους στο δημόσιο χώρο. Ο «Φαρούκ» ανήκει σε αυτή την κατηγορία. Όπως διηγείται παρακάτω, μετά την εργασία μένει στο σπίτι, περιορίζοντας τις μετακινήσεις του και αποφεύγοντας τις παρέες με ομοεθνείς του. Σε ελάχιστες περιπτώσεις προτιμά να πάει μόνος του μία βόλτα στο λιμάνι. Έτσι, η νυχτερινή του παρουσία δεν μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτή και αποφεύγει τον κίνδυνο της σύλληψης από την αστυνομία.

Τα παιδιά από την πατρίδα μου, όταν δεν έχουν δουλειά, πάνε πλατεία. Δεν ξέρω σε ποια πλατεία πάνε. Εγώ δεν πηγαίνω μαζί τους ούτε πηγαίνω από σπίτι σε σπίτι Πακιστανού. Πηγαίνω μόνο κάπου που έχω δουλειά και μετά σπίτι. Μόνο, όταν είμαι κουρασμένος στο μυαλό πάω βόλτα μόνος μου το βράδυ στο λιμάνι για να σκεφτώ... (συν. αρ.17 «Φαρούκ»)

Όμως και στην περίπτωση των μεταναστών που έχουν άδεια παραμονής, η κατανομή του ελεύθερού τους χρόνου παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αποκλίσεις. Παρατηρείται ότι η παρουσία τους στο δημόσιο χώρο δεν παρουσιάζει την ίδια συχνότητα ούτε έχουν τις ίδιες διαδρομές μέσα στην πόλη. Οι μετανάστες και οι οικογένειές τους δεν συμμετέχουν όλοι στον ίδιο βαθμό στην κοινωνική ζωή της πόλης και δεν αξιοποιούν με τον ίδιο τρόπο τον ελεύθερό τους χρόνο.

Αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι μία μικρή κατηγορία μεταναστών, νεαρής κυρίως ηλικίας, πηγαίνει τον ελεύθερό της χρόνο στις καφετέριες και στα μπαρ του κέντρου της πόλης. Στις συνεντεύξεις αυτής της κατηγορίας γίνεται αναφορά στον παραλιακό δρόμο της πόλης και στους χώρους ψυχαγωγίας που προσφέρει. Η «Ελευθερία» μαζί με την παρέα της συχνάζει εκεί το καλοκαίρι. Όπως η ίδια λέει: *«Το καλοκαίρι μου αρέσει η παραλιακή. Το χειμώνα*

πάμε μέσα στην πόλη, στο κέντρο, στις καφετέριες». Επίσης, η «Ντίνα», μητέρα δύο παιδιών, επιλέγει μαζί με τη φίλη της την «παραλιακή», συνήθως κάποιο Σάββατο που δεν έχει οικογενειακές υποχρεώσεις.

Βγαίνουμε καμιά φορά το Σάββατο για καφέ. Έρχεται αυτή η φίλη μου και πηγαίνουμε στην παραλιακή για καφέ. Εκεί έχει πάρκο για τα παιδιά και μπορούν να παίζουν. Πάμε και στα «Λιοντάρια». Την Κυριακή δουλεύει ο άνδρας μου. Όταν δε δουλεύει πάμε στη θάλασσα... (συν. αρ.5 «Ντίνα»)

Το κέντρο της πόλης και πρόσφατα η δημιουργία του παραλιακού μετώπου προσφέρουν τη δυνατότητα νυχτερινής εξόδου και διασκέδασης, κυρίως, για τη νεολαία της πόλης. Σε αυτά τα μέρη συχνάζουν και νέοι μετανάστες είτε για νυχτερινή διασκέδαση είτε για πρωινό ή απογευματινό καφέ, όταν οι οικογενειακές τους υποχρεώσεις το επιτρέπουν.

Μία άλλη κατηγορία μεταναστών, κυρίως οικογενειάρχες, αναφέρουν τη δυνατότητα που προσφέρει η πόλη το καλοκαίρι για μπάνιο, ενώ το χειμώνα πολύ πιο σπάνια επιλέγουν να πάνε σε κάποια ταβέρνα. Κυρίως, όμως, η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών επιλέγει τον ελεύθερό της χρόνο να επισκέπτεται συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα που διαμένουν στο Ηράκλειο. Τέτοιου είδους συνευρέσεις με τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας ή με οικογένειες ομοεθνών στα σπίτια τους τα σαββατοκύριακα είναι από τις πλέον δημοφιλείς δραστηριότητες, καθώς ενδυναμώνουν ακόμη περισσότερο τις σχέσεις ανάμεσά τους και τονώνουν το αίσθημα της ασφάλειας. Η «Μαρία» ομολογεί ότι τον ελεύθερό της χρόνο η οικογένειά της τον περνά στο σπίτι. Της αρέσει, όμως, να τους επισκέπτονται οι φίλοι τους.

... Δεν πηγαίνουμε πουθενά. Το χειμώνα σπίτι και το καλοκαίρι καμιά φορά στη θάλασσα. Ο άντρας μου βαριέται να βγαίνει έξω, κι εγώ ασχολούμαι με τις δουλειές του σπιτιού.

- ***Εσείς με τους φίλους σας πού κάνετε παρέα?***

Στα σπίτια. Προτιμώ στο δικό μου σπίτι παρά να φύγω εγώ, γιατί αισθάνομαι πιο άνετα.

- ***Υπάρχει κάποιο στέκι που πηγαίνουν οι Γεωργιανοί;***

- *Δεν υπάρχει κάποιο στέκι. Μάλλον στα σπίτια συναντιούνται. Υπήρχε κάποια ταβέρνα, η οποία δεν νομίζω ότι υπάρχει σήμερα, την οποία είχαν κάποιοι Έλληνες από τη Γεωργία... (συν. αρ.1 «Μαρία»)*

Αυτό, λοιπόν, που καταγράφεται ως γενικότερη τάση είναι η, κατά κύριο λόγο, προτίμηση του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο για τις κοινωνικές συναναστροφές. Οι μετανάστες προτιμούν να παραμένουν τον ελεύθερό τους χρόνο στο σπίτι και να ανταλλάσσουν επισκέψεις μεταξύ τους. Αυτό επιβεβαιώνει ένα άλλο εύρημα, ότι δηλαδή οι μετανάστες δεν έχουν δημιουργήσει δικά τους στέκια συνεύρεσης μέσα στην πόλη. Είναι ενδιαφέρον να τονιστεί, όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας, ότι οι μετανάστες δεν αισθάνονται ότι διαμορφώνουν κάποιους δικούς τους χώρους μέσα στην πόλη. Σε ανάλογη ερώτηση, που τους τέθηκε, απαντούσαν ότι: *«δεν έχουμε δικά μας στέκια»*. Ενδεικτικά είναι τα λόγια του «Αλέξανδρου»:

Συνήθως συναντιόμαστε σε συγγενικά ή φιλικά σπίτια. Πηγαίνουμε και σε κανένα καφενείο. Δεν υπάρχει όμως συγκεκριμένο στέκι. (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Από τις παραπάνω μαρτυρίες γίνεται αντιληπτό ότι οι μετανάστες διαχέονται στις λαϊκές γειτονιές της πόλης, χωρίς ωστόσο να δημιουργούν τους δικούς τους χώρους. Ασφαλώς η παρουσία τους στις περιφερειακές πλατείες της πόλης και στα καφενεία των λαϊκών συνοικιών είναι ορατή. Όπως μας διηγείται ο «Μάριος», η πλειοψηφία των Αράβων *«δε βγαίνει έξω παρά μόνο για καμιά βόλτα στην πλατεία. Πολλοί λιγότεροι πηγαίνουν σε καφενείο για να πιούν ένα καφέ»* και όπως υποστηρίζει *«η επιλογή της πλατείας γίνεται για οικονομικούς λόγους»*. Ωστόσο ούτε οι πλατείες ούτε τα παραδοσιακά συνοικιακά καφενεία δεν γίνονται σημεία αναφοράς τους. Όπως αναφέρουν κάποιοι από τους πληροφορητές *«αν θες να βρεις κάποιο φίλο σου θα τον αναζητήσεις στο σπίτι του»*. Έτσι δίνεται η αίσθηση από τη μία ότι η παρουσία τους σε αυτούς τους χώρους είναι περιστασιακή και από την άλλη ότι δεν ταυτίζονται μαζί τους.

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι οι μετανάστες, μετά την απόκτηση της άδειας παραμονής, δε βρίσκονται πλέον απομονωμένοι από το δημόσιο χώρο. Ωστόσο, συνεχίζουν να δίνουν περισσότερη βαρύτητα στον ιδιωτικό τους χώρο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην είναι εξοικειωμένοι με τις λειτουργίες του δημόσιου χώρου και να μην αξιοποιούν τον ελεύθερο χρόνο τους σε δραστηριότητες που προσφέρει η

πόλη. Δεν είναι τυχαίο ότι στις συνεντεύξεις δεν γίνεται καμία αναφορά σε συμμετοχή σε κάποια εκδήλωση ή σε συλλογική δραστηριότητα που έχει πραγματοποιηθεί στην πόλη.

Παρόμοια στοιχεία προκύπτουν και για τη ζωή στη γειτονιά. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως είναι αυτή της «Μαρίας» που έχει φιλενάδες στη γειτονιά της αλλά και του «Αλέξανδρου» που κάνει παρέα με τους γείτονές του στο συνοικιακό καφενείο, δεν υπάρχει η αίσθηση της γειτονιάς. Όπως αναφέρεται συχνά στις συνεντεύξεις τους, γνωρίζουν τα πρόσωπα που μένουν κοντά σε αυτούς, Έλληνες αλλά και μετανάστες άλλων εθνικοτήτων, χωρίς ωστόσο να έχουν αναπτύξει κανενός είδους επαφή. Τις περισσότερες φορές ο χαιρετισμός είναι η μοναδική μορφή κοινωνικότητας που έχει αναπτυχθεί μεταξύ τους. Όπως λέει η «Νίκη» *«στη γειτονιά καλημέρα-καλησπέρα. Δεν έχουμε ιδιαίτερη σχέση»*. Παρατηρείται, επομένως, ότι οι μετανάστες σε μεγάλο βαθμό δεν ταυτίζονται ούτε αποτελούν μέρος της καθημερινής ζωής της γειτονιάς που μένουν.

Ποιες είναι, όμως, οι συνοικίες της πόλης που κατά κύριο λόγο έχουν εγκατασταθεί οι μετανάστες; Όπως έχει εξεταστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι μετανάστες έχουν εγκατασταθεί κυρίως στις εντός των τειχών της πόλης υποβαθμισμένες συνοικίες της Αγίας Τριάδας και του Υγειονομικού αλλά και σε άλλες λαϊκές συνοικίες, όπως το Ατσαλένιο, ο Πόρος, η Θέρισσος, που βρίσκονται στην άμεση γεωγραφική επέκταση του κέντρου της πόλης.⁴³⁷ Σε αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι η χωροταξική κατανομή των μεταναστών στο Ηράκλειο, έτσι όπως παρουσιάζεται στο σχεδιάγραμμα 1 (βλ. Παράρτημα Σχεδιάγραμμα 1), έχει σοβαρές διαφοροποιήσεις από το σχεδιάγραμμα των ομόκεντρων κύκλων του Burgess.⁴³⁸ Η σχεδίαση του Burgess που αναπαριστά την εξάπλωση του Σικάγο και τη συγκέντρωση των πληθυσμών του στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί στο Ηράκλειο ούτε σε καμία άλλη σύγχρονη πόλη, λόγω διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών και ιστορικών συγκυριών. Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις, ισχύει ο κανόνας που λέει ότι οι υποβαθμισμένες συνοικίες των πόλεων καταλαμβάνονται από τις μεταναστευτικές κοινότητες που καταφθάνουν.

Οι παραπάνω συνεντεύξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία των μεταναστών γνωρίζει πλέον καλά την εικόνα της πόλης, τις λειτουργίες της, καθώς και τους καθημερινούς της ρυθμούς. Μόνο όσοι δεν έχουν άδεια παραμονής έχουν

⁴³⁷ Βλ. σχετικά στο κεφάλαιο: Μεθοδολογία και σχεδιασμός της ποσοτικής έρευνας.

⁴³⁸ E. W. Burgess "La croissance de la ville...", ό.π., σσ. 130-133.

περιορισμένες παραστάσεις από την πόλη. Αυτή η κατηγορία των μεταναστών περιορίζει τις μετακινήσεις της υπό το φόβο της σύλληψης από την αστυνομία.

Η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου τους, η παρουσία τους στο δημόσιο χώρο και οι διαδρομές τους μέσα στην πόλη παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις, ακόμη και ανάμεσα στους μετανάστες που ζουν νόμιμα στο Ηράκλειο. Αν και υπάρχει ένας μικρός αριθμός μεταναστών νεότερης ηλικίας, που στον ελεύθερό του χρόνο συχνάζει σε δημοφιλείς για τους κατοίκους της πόλης χώρους, ωστόσο η μεγάλη τους πλειοψηφία δεν κάνει συχνά χρήση των ευκαιριών ψυχαγωγίας που προσφέρει η πόλη. Αυτή η κατηγορία προτιμά τον ελεύθερο χρόνο της να παραμένει στον ιδιωτικό της χώρο, ανταλλάσσοντας επισκέψεις με συγγενικά και φιλικά πρόσωπα. Έτσι, οι σημαντικότερες κοινωνικές συναναστροφές τους δεν πραγματοποιούνται στο δημόσιο χώρο, αλλά περνούν απαρατήρητες στην ιδιωτική σφαίρα. Τέτοιου είδους συναντήσεις, που οφείλονται ως ένα βαθμό και σε οικονομικούς λόγους, ενδυναμώνουν ακόμη περισσότερο τις συγγενικές και φιλικές σχέσεις και τονώνουν το αίσθημα της ασφάλειας. Οι μετανάστες, ακόμη και σήμερα, νοιώθουν την ανάγκη να περιχαράξουν αυτές τις τόσο πολύτιμες γι' αυτούς σχέσεις στον ιδιωτικό τους χώρο, προστατεύοντάς τις από την «αδιακρισία» του δημόσιου χώρου.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι ότι οι μετανάστες δεν αισθάνονται ότι διαμορφώνουν κάποιους δικούς τους χώρους μέσα στην πόλη. Η παρουσία τους στις υποβαθμισμένες συνοικίες και στις λαϊκές γειτονιές της πόλης είναι εμφανής, ωστόσο σε μεγάλο βαθμό δεν ταυτίζονται ούτε αποτελούν μέρος της καθημερινής ζωής της γειτονιάς τους. Ούτε οι περιφερειακές πλατείες της πόλης και τα συνοικιακά καφενεία, στα οποία συχνάζουν στον ελεύθερό τους χρόνο γίνονται σημεία αναφοράς τους. Οι μετανάστες αντιλαμβάνονται αυτή τους την παρουσία περιστασιακή και δεν ταυτίζονται με αυτούς τους χώρους.

Τέλος, το συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι οι μετανάστες, ακόμη και σήμερα, δεν είναι αρκετά εξοικειωμένοι με τις λειτουργίες του δημόσιου χώρου, δεν συμμετέχουν στις συλλογικές δραστηριότητες της πόλης ούτε αξιοποιούν τον ελεύθερό τους χρόνο σε εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στην πόλη. Το πέραςμα τους στο δημόσιο χώρο συναντά μέχρι σήμερα αρκετές δυσκολίες.

13.7 Ταυτότητες και διαπολιτισμικές σχέσεις

Με την εγκατάστασή τους στη χώρα υποδοχής, οι μετανάστες αναπτύσσουν στρατηγικές που έχουν ως στόχο την κοινωνική τους ένταξη και την υλοποίηση του μεταναστευτικού τους σχεδίου. Η συγκρότηση μίας νέας ταυτότητας αποτελεί μέρος αυτής της στρατηγικής και έχει ως στόχο να καταστήσουν την ομάδα τους κοινωνικά αποδεκτή. Όμως οι διάφορες μεταναστευτικές ομάδες, όπως επισημαίνει η Βεντούρα, ακολουθούν διαφορετικούς ρυθμούς κοινωνικής ένταξης και διαφορετικές πορείες, άλλοτε αφομοιώνοντας τον πολιτισμό και τον τρόπο ζωής της χώρας υποδοχής και άλλοτε αντιδρώντας σε αυτόν. Έτσι, οι συλλογικές τους ταυτότητες διαμορφώνονται, αλλάζουν, ενισχύονται ή χάνονται στη χώρα υποδοχής ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν, τις νέες κοινωνικές εμπειρίες που βιώνουν οι μετανάστες και ανάλογα με τις ανάγκες και τα σχέδιά τους.⁴³⁹

Η κοινωνική ταυτότητα ενός ατόμου δεν μεταφέρεται, λοιπόν, αυτούσια από τη χώρα καταγωγής, αλλά συγκροτείται, ανασυγκροτείται ή εξασθενεί στη χώρα υποδοχής. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Cuche, «η ταυτότητα είναι μία κατασκευή, της οποίας η επεξεργασία γίνεται μέσα στη σχέση. Αυτή η σχέση αντιπαραθέτει μία ομάδα στις άλλες με τις οποίες έρχεται σε επαφή».⁴⁴⁰ Έτσι, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο συγγραφέα, «η ταυτότητα κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται συνεχώς στους κόλπους των κοινωνικών ανταλλαγών. Η ταυτότητα είναι πάντα ένας συμβιβασμός, μία διαπραγμάτευση που προκύπτει ανάλογα με το συσχετισμό δύναμης μεταξύ των ομάδων που έρχονται σε επαφή».⁴⁴¹

Οι ίδιοι οι μετανάστες αντιλαμβάνονται ότι με το πέρασμα του χρόνου έχουν υιοθετήσει ένα διαφορετικό τρόπο σκέψης και σε πολλές καταστάσεις συμπεριφέρονται με διαφορετικό τρόπο. Πολλά στοιχεία του αξιακού προτύπου της χώρας καταγωγής αντικαθίστανται, στο πλαίσιο της διαδικασίας της ανακοινωνικοποίησης, από τις αξίες και τα πρότυπα της χώρας υποδοχής. Ορισμένοι μάλιστα, που ενδεχομένως έχουν συνειδητοποιήσει αυτή τη διαδικασία εκμάθησης, χρησιμοποιούν πολύ εύστοχα τη λέξη «σχολείο». Όπως υποστηρίζει ο «Αλέξανδρος» με τη μετανάστευση «*Μάθαμε πολλά πράγματα. Ήταν ένα σχολείο για μας. Άνοιξαν τα μάτια μας, άνοιξε το μυαλό μας*». Επίσης, ο «Αλί» μιλάει για την επίδραση που είχε

⁴³⁹ Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος...*, ό.π., σσ. 83-85.

⁴⁴⁰ D. Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, ό.π., σ. 151.

⁴⁴¹ D. Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, ό.π., σσ. 152-153.

στο μυαλό του η εγκατάστασή του στην Ελλάδα, μία χώρα με διαφορετικό πολιτισμό από το δικό του. Το θετικό στοιχείο που τονίζει είναι, κυρίως, η ευρύτητα πνεύματος με την οποία αντιλαμβάνεται την καθημερινότητα.

Άλλαξαν πολλά πράγματα για μένα. Τώρα δεν είναι τίποτα παράξενο. Όλα είναι απλά, όλα μπορούν να συμβούν. Το μυαλό μου άνοιξε πολύ. Αν είχα μείνει στο χωριό, θα σκεφτόμουνα για τα πράγματα που συμβαίνουν ένα μέτρο γύρω γύρω από μένα. Τώρα σκέφτομαι για πράγματα ένα χιλιόμετρο γύρω μου... (συν. αρ.15 «Αλί»)

Όπως ο ίδιος ομολογεί, η μετανάστευση του άνοιξε τους ορίζοντες της σκέψης. Είναι γεγονός ότι οι μετανάστες είναι αναγκασμένοι να αντιμετωπίσουν πολλές και διαφορετικές καταστάσεις στη χώρα υποδοχής, τις οποίες δεν θα καλούνταν να αντιμετωπίσουν σε καμία περίπτωση στη χώρα τους. Επιπλέον, η επαφή τους με το γηγενή πληθυσμό τους δίνει τη δυνατότητα να έλθουν σε επαφή με ένα άλλο τρόπο σκέψης, με συμπεριφορές και νοοτροπίες που δεν θα είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν ποτέ.

Δεν είναι, όμως, μόνο ο ανδρικός πληθυσμός που δέχεται αυτές τις επιδράσεις και επηρεάζεται από στοιχεία του πολιτισμικού συστήματος της χώρας υποδοχής. Ανάλογες επιδράσεις δέχεται και ο γυναικείος μεταναστευτικός πληθυσμός. Οι μετανάστριες ερχόμενες σε επαφή με το γηγενή πληθυσμό γίνονται αποδέκτες νέων μηνυμάτων, αξιών και κανόνων που δεν γνώριζαν στις χώρες αποστολής. Η «Νίκη» αντιλαμβάνεται ότι στο Ηράκλειο άρχισε ένα νέο ξεκίνημα στη ζωή της. Όπως χαρακτηριστικά λέει, της δίνεται η δυνατότητα να ζήσει και να αντιμετωπίσει καταστάσεις τις οποίες δεν θα αντιμετώπιζε ποτέ στην πατρίδα της. Πρόκειται για μία νέα εμπειρία ζωής. Το παρακάτω απόσπασμα της αφήγησής της είναι χαρακτηριστικό:

Έχουν αλλάξει πολλά [με τη μετανάστευση]. Σαν να έχει αρχίσει η ζωή από την αρχή. Ξανάρχισα να μιλώ, να περπατώ από την αρχή. Στην πατρίδα ήμουν μέσα σε ένα κύκλο. Μέσα από αυτό τον κύκλο μιλούσαμε για τον κόσμο. Τώρα είμαι έξω από τον κύκλο. Όλα τα πράγματα για τα οποία μιλούσαμε τώρα με αγγίζουν... (συν. αρ.2 «Νίκη»)

Σε ποια, όμως, ζητήματα αντιλαμβάνονται ότι έχουν επηρεαστεί περισσότερο από τις αξίες και τα πρότυπα της χώρας υποδοχής; Κατά κύριο λόγο οι περισσότεροι εστιάζουν την προσοχή τους στην αλλαγή των ρόλων και των σχέσεων που διαμορφώνονται ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Ειδικότερα οι άνδρες τονίζουν την εξασθένηση του ανδρικού παραδοσιακού προτύπου μέσα στην οικογένεια και, παράλληλα, οι γυναίκες κάνουν λόγο για την απόκτηση νέων ρόλων και νέων δικαιωμάτων, τα οποία δεν τα είχαν στη χώρα καταγωγής. Όπως διαπιστώνεται και σε έρευνα της Θανοπούλου, η οποία όμως αφορούσε μόνο τους Αλβανούς μετανάστες, στη μεταβατική αυτή φάση που βιώνουν είναι αναμενόμενο να επαναδιαπραγματεύονται και οι σχέσεις φύλου και οι διαγενεακές σχέσεις. Τα πρότυπα σχέσεων, που προβάλλει η κοινωνία υποδοχής, τείνουν να γίνουν ισχυρά και να αλώσουν σταδιακά το παραδοσιακό τους σύστημα.⁴⁴²

Ο «Νίκος» είναι ένας από αυτούς που θεωρεί ότι η μετανάστευση έχει αλλάξει το χαρακτήρα του. Οι νεωτερικές αναπαραστάσεις για τις σχέσεις των δύο φύλων που διαχέονται στη χώρα υποδοχής έχουν θέσει υπό αμφισβήτηση τις παραδοσιακές που κυριαρχούσαν στη χώρα καταγωγής. Έτσι, ο «Νίκος» στο πλαίσιο της επίδρασης του αξιακού προτύπου της χώρας υποδοχής υιοθετεί νεωτερικές αντιλήψεις για το ρόλο του άνδρα και για τις σχέσεις του με το άλλο φύλο.

...Έχω αλλάξει πολύ. Εγώ ήμουν πολύ σκληρός (.) και με την οικογένεια και σαν άνδρας. Ήθελα να φέρομαι όπως τους παλιούς. Όμως τώρα έχω αλλάξει.

- ***Πώς φέρονταν οι παλιοί άνδρες ;***

Εντάξει, ήταν πιο σκληροί, αλλά και οι γυναίκες μπορούσαν να ανεχτούν τη σκληρότητα των αντρών. Τώρα δε σε καταλαβαίνουν κιόλας. Τώρα όμως τα πράγματα έχουν αλλάξει. Μπορεί να είσαι πολύ μαλακός να τους κάνεις και όλα τα χατίρια και πάλι να μη σε καταλαβαίνουν...(συν. αρ.11 «Νίκος»)

Ο «Νίκος» αντιλαμβάνεται ότι οι παραδοσιακές αντιλήψεις για τις σχέσεις των δύο φύλων δεν ανταποκρίνονται πλέον στις νέες συνθήκες. Όπως χαρακτηριστικά λέει, οι γυναίκες έχουν υιοθετήσει τις νέες αντιλήψεις και δεν ανέχονται πλέον τις ανδρικές κυριαρχικές συμπεριφορές. Όπως αναφέρει η Schnapper, με την εγκατάσταση της οικογένειας στη χώρα υποδοχής ανοίγει ένας νέος κύκλος

⁴⁴² Μ. Θανοπούλου, *Φύλο και Μετανάστευση...*, ό.π.

επανακαθορισμού των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της και μία διαδικασία ανασυγκρότησης της ταυτότητάς τους. Σε αυτή τη διαδικασία οι γυναίκες και τα παιδιά είναι συχνά τα ανανεωτικά στοιχεία που θέτουν υπό αμφισβήτηση την παραδοσιακή εξουσία του αρχηγού της οικογένειας. Αυτό συμβαίνει, εξηγεί η Schnapper, διότι η επαφή των παιδιών με το εκπαιδευτικό σύστημα των χωρών υποδοχής και η συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία και ιδιαίτερα στην καθημερινή ζωή των μεσαίων και ανωτέρων στρωμάτων, ως οικιακές βοηθοί, τους εξοικειώνει πολύ γρήγορα με τα κυρίαρχα πολιτισμικά συστήματα των χωρών υποδοχής. Έτσι η παρουσία της οικογένειας στη χώρα υποδοχής πολλαπλασιάζει τις ευκαιρίες διείσδυσης των νέων κανόνων και των αξιών στο μεταναστευτικό πληθυσμό.⁴⁴³

Η «Ντίνα», από τη μεριά της, συγκρίνει τις κοινωνικές καταστάσεις που επικρατούσαν στο χωριό της με αυτές που συνάντησε στην Ελλάδα. Διηγείται τη μειονεκτική θέση της γυναίκας στη χώρα της, τονίζοντας τον κοινωνικό έλεγχο στον οποίο υπόκειται. Το παρακάτω απόσπασμα από τη συνέντευξή της είναι διαφωτιστικό:

...Στην Ελλάδα τα βλέπεις διαφορετικά τα πράγματα. Στη χώρα μου δεν είχαμε όπως είναι εδώ (.) αυτό το ανοιχτό. Ήταν διαφορετικά τα πράγματα. Στο χωριό ας πούμε δεν μπορούσες να βγεις για καφέ. Αυτό ναι (...) έχω αλλάξει με την έννοια ότι δεν πάει να πει κάτι όταν πας για καφέ. Υπάρχουν πράγματα στη χώρα μου που είναι πίσω πολύ πίσω. Με την έννοια στο χωριό δεν επιτρέπεται μία κοπέλα να πάει για καφέ. Λένε αυτή είναι (...). Στα χωριά τα έχουν αυτά τα έθιμα... (συν. αρ.5 «Ντίνα»)

Σήμερα η «Ντίνα» δεν θα μπορούσε να αποδεχθεί παρόμοιες καταστάσεις με αυτές που βίωσε στην πατρίδα της. Στην Ελλάδα της δόθηκε η ευκαιρία να εργαστεί, να συναναστραφεί με άλλες κοπέλες και να γνωρίσει ένα διαφορετικό τρόπο ζωής. Από τα ευρήματα και άλλων ερευνών διαπιστώνεται ότι «η πρόσβαση στην εργασία διανοίγει καινούργιους ορίζοντες και δημιουργεί νέες προοπτικές, συμβάλλοντας στη βελτίωση της θέσης και της δύναμης διαπραγμάτευσης των γυναικών».⁴⁴⁴ Έτσι και η «Ντίνα» επικρίνει έντονα μία μερίδα συμπατριωτών της, που έχουν εγκατασταθεί

⁴⁴³ D. Schnapper, *La France de l'intégration...*, ό.π., σσ. 172-173.

⁴⁴⁴ Κ. Κασιμάτη, Λ. Μ. Μουσούρου, *Φύλο και Μετανάστευση...*, ό.π., σ. 201.

στην Ελλάδα και δεν αφήνουν τις γυναίκες τους να βγουν από το σπίτι και να εργαστούν. Όπως η ίδια υποστηρίζει, δεν θα μπορούσε να ανεχθεί σήμερα μία τέτοια νοοτροπία. Αμφισβητεί την ανδρική κυριαρχία και διεκδικεί την ατομικότητα και την ανεξαρτησία της. Παρακάτω με έντονο ύφος αναφέρει:

Γιατί να σου επιβάλει κάποιος το τι θα κάνεις εσύ για τον εαυτό σου; Είμαστε ανεξάρτητα άτομα, ο καθένας μπορεί να κάνει ό,τι θέλει. Εγώ ήθελα να κάνω μία σχολή αισθητικής και ο άνδρας μου δε μου είπε μην πας... (συν. αρ.5 «Ντίνα»)

Στη συνέντευξη της «Ντίνας» διαπιστώνεται ότι όλοι οι συμπατριώτες της δεν υιοθετούν στον ίδιο βαθμό τα αξιακά πρότυπα της χώρας υποδοχής. Εξάλλου, όπως επιβεβαιώνει η Βεντούρα, «η πορεία από τα παραδοσιακά συστήματα αξιών στην υιοθέτηση τρόπων ζωής των σύγχρονων κοινωνιών δεν είναι ομαλή, γραμμική και προοδευτική».⁴⁴⁵ Έτσι όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι παραδοσιακές σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα δεν έχουν αμφισβητηθεί από όλους. Υπάρχουν αρκετοί οι οποίοι απαγορεύουν στις γυναίκες τους να εργαστούν, υιοθετώντας την παραδοσιακή αντίληψη ότι η γυναίκα οφείλει να παραμένει στο σπίτι φροντίζοντας τα παιδιά της και τον άνδρα της.

Ο «Αλί» ανήκει σε αυτή τη κατηγορία των ανδρών που επιθυμούν η γυναίκα τους να μένει στο σπίτι και να ασχολείται με το νοικοκυριό της. Ο ίδιος μάλιστα μέχρι σήμερα μένει μόνος στο Ηράκλειο, καθώς το πολιτιστικό πρότυπο της χώρας καταγωγής κάνει σχεδόν απαγορευτική τη γυναικεία μετανάστευση. Όμως μετά από δεκαεπτά χρόνια μετανάστευσης σκέφτεται για πρώτη φορά να φέρει τη γυναίκα και τα παιδιά του να μείνουν μαζί του, θέτοντας υπό αμφισβήτηση το παραδοσιακό πρότυπο μετανάστευσης. Ωστόσο, το παραδοσιακό σύστημα αξιών που αφορά τη θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια παραμένει σταθερό. Όπως αφηγείται παρακάτω, έχει ήδη εξηγήσει στη γυναίκα του τα καθήκοντα που θα έχει στη χώρα υποδοχής και τι θα μπορεί να περιμένει από τον ίδιο.

...Της γυναίκας μου της τα εξήγησα όλα αυτά. «Μόνο μία φορά τη βδομάδα θα σε πάω βόλτα. Θα γυρίζω από τη δουλειά μου κουρασμένος...να φάω...να κοιμηθώ» και αυτή συμφώνησε.

⁴⁴⁵ Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος...*, ό.π., σ. 85.

- **Θα θέλατε να δουλέψει η γυναίκα σας;**
- *Δε σκέφτομαι η γυναίκα μου να δουλέψει. Θα την πηγαίνω βόλτα με το αυτοκίνητο, σε καμία καφετέρια που πηγαίνει όλος ο κόσμος, σε σπίτι άλλου φίλου που έχει και αυτός την οικογένειά του εδώ. Η γυναίκα μου θέλω να φροντίζει τα παιδιά. Δε θέλω για λίγα λεφτά να χάσω τα παιδιά μου... (συν. αρ.15 «Αλί»)*

Ο «Αλί» δεν αμφιβάλλει καθόλου ότι η θέση της γυναίκας του είναι στο σπίτι και η ανατροφή των παιδιών πρωταρχικό μέλημά της. Επειδή, όμως, στη χώρα υποδοχής η εργασία είναι κατοχυρωμένο γυναικείο δικαίωμα, δεν θα ήθελε οι παραδοσιακές του αντιλήψεις να αμφισβητηθούν από την ίδια τη σύζυγό του, όταν έλθει στο Ηράκλειο. Για το λόγο αυτό έκρινε αναγκαίο να συζητήσει μαζί της και να προσδιορίσει εκ των προτέρων τις συζυγικές τους υποχρεώσεις στο νέο κοινωνικό περιβάλλον που θα ζήσουν.

Ένα άλλο σημαντικό εύρημα που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι οι μετανάστες δεν αποτελούν ομοιογενείς και συνεκτικές ομάδες που έχουν κοινωνικοποιηθεί όλοι τους σε παραδοσιακά αξιακά πρότυπα. Πολλοί από αυτούς προέρχονται από χώρες που τις διακρίνει ένας σύγχρονος τρόπος ζωής με νεωτερικές αξίες και πρακτικές. Ιδιαίτερα οι μετανάστες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης έχουν κοινωνικοποιηθεί σε ένα αξιακό πρότυπο το οποίο πρόβαλε την ισότητα των δύο φύλων και τον ίσο καταμερισμό των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων ανάμεσα στο ζευγάρι. Έτσι, αρκετοί μετανάστες που κατάγονται από αυτές τις χώρες αντιλαμβάνονται ως παραδοσιακές τις σχέσεις που διαμορφώνει η ελληνική οικογένεια στους κόλπους της και ασκούν ουσιαστική κριτική. Η «Ναταλία», η οποία έχει παντρευτεί Έλληνα, έχει τη δυνατότητα να βιώσει τις ενδοοικογενειακές σχέσεις της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό που τονίζει είναι αφενός η ανισότητα των ρόλων στην ελληνική οικογένεια και αφετέρου η παραδοσιακή σχέση εξάρτησης ανάμεσα στις γενιές. Οι επισημάνσεις της έχουν αρκετό ενδιαφέρον.

Στο σπίτι ο άνδρας [ο Έλληνας] μετά τη δουλειά παίρνει μία εφημερίδα και δε βοηθάει. Ο πατέρας μου βοηθούσε τη μητέρα μου να μαγειρέψει, να απλώσει τα ρούχα. Εδώ ο άνδρας να απλώσει ρούχα!! (γελάει). Επίσης, η μαμά με το γιο της είναι πρόβλημα. Πάντα υποστηρίζει το γιο της. Και κάτι άλλο, στην πατρίδα μου ο άνδρας δε βγαίνει μόνος του στο μπαράκι. Βγαίνει με τη γυναίκα του... (συν. αρ.3 «Ναταλία»)

Είναι γεγονός ότι στο θέμα της ισότητας των ενδοοικογενειακών σχέσεων, η ελληνική κοινωνία παρουσιάζει αρκετές ανομοιογένειες. Έτσι, σε αρκετά ζητήματα ο ρόλος των μεταναστών μπορεί να γίνει καθοριστικός στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα μέσα από μικτούς γάμους η ελληνική οικογένεια θα μπορέσει να εξελιχθεί και να υιοθετήσει κανόνες και πρότυπα που προωθούν την ισότητα σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής.

Μία άλλη περίπτωση, στην οποία τα πολιτιστικά συστήματα των χωρών αποστολής και οι νέες κοινωνικοοικονομικές πραγματικότητες αλληλεπιδρούν και παράγουν διαφορετικούς τρόπους και μορφές προσαρμογής, είναι στην πρακτική της αλλαγής του ονόματος, που υιοθετείται από μία κατηγορία μεταναστών. Αυτή η αλλαγή σηματοδοτεί την αλλαγή της προσωπικής και συλλογικής ταυτότητας, καθώς το όνομα έχει βαρύνουσα σημασία στη συγκρότησή της. Ο «Μιχάλης» είναι ένας από αυτούς που, μόλις ήλθε στην Ελλάδα, άλλαξε το όνομά του. Η εξήγηση που δίνει είναι η εξής:

Το όνομα είναι ένα ευαίσθητο θέμα. Πρέπει να υπάρχουν γεγονότα για να αλλάξεις το όνομα. Δεν το κάνεις έτσι χωρίς λόγο... (συν. αρ.12 «Μιχάλης»)

Και συμπληρώνει:

...Αυτό έγινε στην αρχή. Κάποιοι συμπατριώτες μας που είχαν έρθει εδώ, μας είπαν ότι δε θα μας γουστάρουν, αν θα λέμε μουσουλμανικό όνομα. Υπήρχαν και πολλοί που δε μας καταλαβαίνανε. Του έλεγες εσύ το όνομα σου και αυτός σου έλεγε ότι θα σε βαπτίσω π.χ. Μιχάλη. Σχεδόν όλοι έχουν αλλάξει τα ονόματά τους, ακόμη και στα επίσημα χαρτιά και χρησιμοποιούμε πλέον τα καινούρια... (συν. αρ.12 «Μιχάλης»)

Όπως ομολογεί ο «Μιχάλης», οι μετανάστες γνωρίζοντας την κοινωνική μειονεξία στην οποία βρίσκονται, προσπαθούν να αποφύγουν την εθνοτική-θρησκευτική τους κατάταξη. Αυτή η πρακτική ερμηνεύεται ως πράξη αποφυγής πολιτισμικής διαφοροποίησης από τον ντόπιο πληθυσμό και κοινωνικής διάκρισης. Όπως αρκετοί μελετητές επιβεβαιώνουν, πολλοί Αλβανοί αλλά και μετανάστες άλλων εθνικοτήτων, άλλαξαν σε μεγάλο βαθμό τα ονόματά τους, κατά κύριο λόγο όσοι δεν είχαν χριστιανικά ονόματα ή και βαπτίστηκαν, προκειμένου να έχουν μία

καλύτερη αντιμετώπιση στην Ελλάδα.⁴⁴⁶ Αυτή η αλλαγή του ονόματος, επισημαίνουν οι Κατριβέσης και Προκοπάκης, «σηματοδοτεί τη διεκδίκηση μίας νέας ταυτότητας και υποδηλώνει ότι το άτομο δεν περιχαρακώνεται στο εσωτερικό της δικής του κοινότητας ούτε αντλεί μονοδιάστατα νόημα από το πολιτισμικό πλαίσιο της εθνότητάς του. Πρόκειται για την απαρχή μίας νέας διαδικασίας ένταξης στο νέο περιβάλλον».⁴⁴⁷

Ωστόσο, δεν υιοθετούν όλοι οι μουσουλμάνοι αυτή την πρακτική αλλαγή του ονόματός τους. Ο «Χουσεΐν» από τη μεριά του δεν σκέφτηκε καθόλου να αλλάξει το όνομά του. Στη συνέντευξή του εκφράζει αφενός την υπερηφάνεια του διότι είναι μουσουλμάνος και, αφετέρου, τη δυσαρέσκειά του διότι οι δυτικές κοινωνίες έχουν μία τελείως αρνητική εικόνα για τη θρησκεία του, καθώς δεν γνωρίζουν τι πρεσβεύει το Ισλάμ. Έτσι, δεν επεδίωξε να αλλάξει το όνομά του και να επικαλύψει τη μουσουλμανική του ταυτότητα με ένα ελληνικό όνομα.

Εγώ, πριν να φύγω από τη χώρα μου, ήμουν περήφανος για την πατρίδα μου. Για όλα τα καλά που έχει η πατρίδα μου, για τον πολιτισμό, για τη θρησκεία για την ιστορία. Το κακό είναι ότι δεν μπορείς να δώσεις σε όλες αυτές τις δυτικές κοινωνίες να κατανοήσουν την ουσία του Ισλάμ. Αυτά που διδάσκει η θρησκεία μας είναι τελείως διαφορετικά από την εικόνα που έχουν οι Δυτικοί για εμάς. Δε γνωρίζουν σχεδόν τίποτα απολύτως για εμάς. Αλλά αυτό δε με εμποδίζει ή δε με κάνει να νιώθω μειονεκτικά, επειδή είμαι μουσουλμάνος. Αντίθετα, με κάνει να νιώθω περήφανος και γι' αυτό δεν άλλαξα όνομα. Ούτως ή άλλως το δικό μου όνομα είναι αραβικό, δηλαδή εγώ είμαι Άραβας και πρέπει να είμαι μουσουλμάνος. Εγώ ήθελα να φαίνομαι ότι είμαι ξένος, δεν ήθελα να φαίνομαι Έλληνας... (συν. αρ.14 «Χουσεΐν»)

Τα λόγια του «Χουσεΐν» δεν πρέπει να παρερμηνευτούν. Δεν πρόκειται για άτομο το οποίο έχει περιχαρακωθεί στο εσωτερικό της κοινότητάς του, αντιδρώντας στην υιοθέτηση οποιουδήποτε πολιτισμικού στοιχείου προέρχεται από την κοινωνία υποδοχής. Αντιθέτως μάλιστα, ο ίδιος θεωρεί τον εαυτό του «άτομο ανεκτικό, ανοιχτό και στη σκέψη και στην πράξη, με θετικά αισθήματα για τους άλλους πολιτισμούς και

⁴⁴⁶ Β. Νατσιάκος, *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*, ό.π., σ. 24.

⁴⁴⁷ Ν. Κατριβέσης, Μ. Προκοπάκης, «Ξένοι εργαζόμενοι, συλλογικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες...», ό.π.

για τους άλλους λαούς». Η επιδίωξή του «να φαίνεται ότι είναι ξένος και όχι Έλληνας», σηματοδοτεί τη θέλησή του να διαμορφώσει μία νέα πολιτισμική ταυτότητα, που θα είναι συγκερασμός πολιτισμικών στοιχείων της πατρίδας του και της χώρας υποδοχής και όχι αφομοίωση του πολιτισμικού συστήματος της Ελλάδας. Ο «Χουσεΐν» εξηγεί στη συνέντευξή του ότι: «πριν έλθω στην Ελλάδα είχα καθαρά αραβική νοοτροπία. Τώρα έχω ελληνοαραβική νοοτροπία». Βασικό στοιχείο, το οποίο επηρέασε την επαναδιαμόρφωση της ταυτότητάς του, θεωρεί ότι είναι η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, η οποία κατά την αντίληψή του έχει επηρεάσει και τον τρόπο ζωής του. Στο παρακάτω απόσπασμα εκθέτει ενδιαφέρουσες απόψεις:

...Η ελληνική γλώσσα είναι φτιαγμένη, ώστε από μόνη της να αλλάζει τον τρόπο ζωής στο μετανάστη που θα τη μάθει. Ο τρόπος, που είναι φτιαγμένη η ελληνική γλώσσα, έχει μία λογική. Τίποτα δεν είναι τυχαίο. Κι εγώ, όσο μάθαινα περισσότερα ελληνικά, γινόμουν πιο λογικό άτομο και πιο βαθιά σκεπτόμενο. Μπορώ να πω ότι αυτό φαίνεται στον τρόπο που ζω. Στην καθημερινότητα που ζω, φαίνεται ότι όντως έχω αλλάξει... (συν. αρ.14 «Χουσεΐν»)

Είναι αλήθεια ότι η γλώσσα είναι ουσιώδες στοιχείο της κοινωνικής ζωής και κατέχει ιδιαίτερη θέση στην πολιτιστική ταυτότητα ενός κοινωνικού συνόλου. Η εκμάθησή της είναι το κλειδί για την κατανόηση της ταυτότητας του λαού που τη μιλάει, του τρόπου σκέψης του και των κανόνων που διέπουν την καθημερινότητά του. Έτσι, λοιπόν, η εκμάθησή της γίνεται όχι απλώς το μέσον επικοινωνίας με τους γηγενείς αλλά και ο αγωγός επανακοινωνικοποίησης του μετανάστη στο πολιτισμικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον να εξεταστεί πώς οι ερωτώμενοι ερμηνεύουν σήμερα αυτή τους τη σχέση με το πολιτισμικό σύστημα της χώρας καταγωγής και πώς αντιλαμβάνονται τη συγκρότηση της νέας τους ταυτότητας. Τα λόγια του «Αλέξανδρου» έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς κάνει αναφορά στις τρεις σημαίες που έχει στο σπίτι του και οι οποίες αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικούς πολιτισμικούς χώρους. Ο καθένας από αυτούς έχει τη δική του σπουδαιότητα στη διαμόρφωση της δικής του ταυτότητας. Ο «Αλέξανδρος» υποστηρίζει τα εξής:

...Σε καλώ να έρθεις στο σπίτι μου και θα δεις ότι έχω τρεις σημαίες. Την αλβανική σημαία, γιατί είναι ο τόπος που γεννήθηκα, την ελληνική σημαία, γιατί είναι ο

τόπος που ζω και το σέβομαι πάρα πολύ αυτό, δεν το λέω έτσι, το λέω γιατί το νιώθω και την ευρωπαϊκή σημαία. Αυτές οι σημαίες έχουν σημαντικό ρόλο στη ζωή μου. Την Ελλάδα τη σέβομαι, όχι γιατί μιλάμε τώρα μαζί, αλλά το έχω πει σε όλους και στο καφενείο και στις παρέες μου... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Και ο «Νίκος» συμπληρώνει:

...Εγώ τώρα, αλλά και πολλοί άλλοι μετανάστες βλέπουμε πολύ μακριά. Εμείς πια δε βλέπουμε πατρίδα την Αλβανία. Εμείς θέλουμε να μπούμε στην Ευρώπη και βλέπουμε όλη την Ευρώπη πατρίδα. Δεν πρέπει να βλέπουμε τώρα την Αλβανία, την Ελλάδα αλλά την Ευρώπη. Πρέπει να είμαστε όλοι μαζί και να πηγαίνουμε όλοι μαζί. Οπου μας αρέσει να καθόμαστε. Εμένα η πατρίδα δεν είναι τώρα, όπως το λέγανε παλιά. Παλιά ήταν άλλο. Εντάξει το αγαπώ το μέρος που μεγάλωσα, αλλά τώρα είναι αλλιώς... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Για τον «Αλέξανδρο» και το «Νίκο» η έννοια της πατρίδας παίρνει σήμερα μία άλλη διαφορετική διάσταση, η οποία δεν περιχαρακώνεται στο πλαίσιο του εθνικού κράτους και της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας. Όμως η Ευρώπη δεν είναι γι' αυτούς μία πολιτική διεκδίκηση, αλλά, κυρίως, αντιπροσωπεύει τη νέα τους ταυτότητα. Οι δύο μετανάστες αντιλαμβάνονται ότι δεν ανήκουν πλέον στο πολιτισμικό σύστημα της χώρας καταγωγής ούτε σε αυτό της χώρας υποδοχής. Θεωρούν ότι η Ευρώπη αντιπροσωπεύει το νέο τους πολιτισμικό χώρο, κοινό σημείο αναφοράς για όλους τους εθνικούς πολιτισμούς που την απαρτίζουν. Τους δίνεται, έτσι, η ευκαιρία να προβάλλουν σε αυτό το χώρο τη δική τους πολυπολιτισμική ταυτότητα, η οποία βασίζεται στο διάλογο και την αλληλεπίδραση διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων.

Ο «Μάριος» ανήκει σε μία διαφορετική κατηγορία μεταναστών, της οποίας η στρατηγική ένταξης έχει τα χαρακτηριστικά της αφομοίωσης του πολιτισμικού προτύπου της ελληνικής κοινωνίας. Όπως έχει σημειωθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, επιδίωξη του «Μάριου» είναι να μείνει μόνιμα στο Ηράκλειο, κάνει κυρίως παρέα με Έλληνες και έχει μία σταθερή σχέση με μία Ελληνίδα. Γι' αυτή του τη σχέση οι συμπατριώτες του έχουν τις αντιρρήσεις τους, αλλά ο ίδιος δεν αμφιβάλλει καθόλου για την επιλογή του. Όπως ομολογεί: «Οι καρδιές δεν έχουν θρησκεία. Οι συμπατριώτες μου κάνουν πίσω και λένε ότι είναι αμαρτία». Όπως προκύπτει από τη

συνέντευξή του, προϋπόθεση για να ζήσει καλά ένας ξένος στην Ελλάδα είναι «να έχει τον ελληνικό χαρακτήρα και να ζήσει όπως τους Έλληνες. Να μάθει τη γλώσσα και να έχει καλούς τρόπους». Ο ίδιος αποφεύγει να κάνει παρέα με συμπατριώτες του, διότι έχουν αδυναμία να προσαρμοστούν στον τρόπο ζωής της πόλης. «Δεν έμαθαν να έχουν πιο ανοιχτό μυαλό. Δε σκέφτονται να προχωρήσουν, να αλλάξουν μυαλό, τρόπους». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να ζουν απομονωμένοι από την κοινωνική ζωή της πόλης. Αντιθέτως, ο «Μάριος» είναι υπερήφανος που έχει υιοθετήσει τον τρόπο ζωής των γηγενών, τον οποίο θεωρεί διαβατήριο για την ένταξή του στην κοινωνική ζωή της πόλης. Όπως υποστηρίζει: «Η κοπέλα μου είναι Ελληνίδα και με έχει γνωρίσει στους γονείς της. Είναι περήφανη για μένα. Δεν ντρέπεται να με συστήσει στους φίλους και στους γνωστούς της».

Σε αντίθεση με το «Μάριο», το αίσθημα της προσωρινότητας, που διακατέχει αρκετούς μετανάστες, είναι η αιτία της άρνησής τους να αποδεχθούν το οποιοδήποτε στοιχείο χαρακτηρίζει τον τρόπο ζωής της κοινωνίας υποδοχής και να υιοθετήσουν αντιλήψεις και συμπεριφορές που θα τους φέρουν πιο κοντά στους γηγενείς. Όμως, σύμφωνα με άλλες διεθνείς εμπειρίες, αυτή η καθαρά εργαλειακή σχέση με την οικονομική ζωή της χώρας υποδοχής δεν διαρκεί μεγάλο χρονικό διάστημα. Ενώ στην αρχή ο προσωρινός μετανάστης περιορίζει στο ελάχιστο την κατανάλωσή του προς όφελος της αποταμίευσης των χρημάτων του και οι σχέσεις του με τη χώρα υποδοχής περιορίζονται στις απαραίτητες εργασιακές του σχέσεις, με το πέρασμα του χρόνου τα δεδομένα αλλάζουν. Στην αρχή, όπως σημειώνει η Schnapper, η αποδοχή των συλλογικών εργασιακών κανόνων επιφέρουν τα πρώτα αποτελέσματα του επιπολιτισμού. Παρατηρείται, επίσης, ότι όσο πιο θετική είναι η επαγγελματική ταυτότητα που αποκτά ο μετανάστης τόσο περισσότερο αλλάζει το μεταναστευτικό του σχέδιο και επιβραδύνεται η αναχώρησή του. Έτσι, ο επιπολιτισμός που είναι συνδεδεμένος με την εργασία, σύντομα επεκτείνεται με την άφιξη της οικογένειας. Από αυτή τη στιγμή και μετά ο μετανάστης παύει να είναι μόνο εργαζόμενος, αποκλειστικά προσδιοριζόμενος από αυτόν και μόνο το ρόλο στην κοινωνία υποδοχής και αρχίζει να υιοθετεί κανόνες και στοιχεία του τρόπου ζωής της χώρας υποδοχής.⁴⁴⁸

Οι παραπάνω συνεντεύξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εγκατάσταση των μεταναστών στη χώρα υποδοχής επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην πολιτισμική τους

⁴⁴⁸ D. Schnapper, *La France de l'intégration...*, ό.π., σ. 172.

ταυτότητα. Αυτές οι αλλαγές είναι το αποτέλεσμα της σύμμιξης των αξιών και προτύπων που φέρουν από τις πατρίδες τους με τα διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα που κυριαρχούν στις χώρες υποδοχής. Οι ίδιοι οι μετανάστες τονίζουν, κυρίως, τις αλλαγές που έχουν επέλθει στους ρόλους και στις σχέσεις που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της οικογένειάς τους με την εξασθένηση της ανδρικής κυριαρχίας και με την παράλληλη αναβάθμιση του ρόλου της γυναίκας.

Δεν είναι, όμως, μόνο οι μετανάστες που έχουν τη δυνατότητα να ανασυγκροτήσουν την ταυτότητά τους με νεωτερικά στοιχεία ενός σύγχρονου τρόπου ζωής. Όπως διαπιστώνεται από τις συνεντεύξεις ορισμένων μεταναστών, η νεωτερικότητα δεν αντιπροσωπεύει πάντα το πολιτισμικό σύστημα της χώρας υποδοχής. Υπάρχουν μετανάστες που έχουν κοινωνικοποιηθεί σε σύγχρονα πολιτισμικά συστήματα και οι οποίοι αντιλαμβάνονται ως παραδοσιακούς τους ρόλους και τις σχέσεις που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της ελληνικής οικογένειας. Σε αυτή την περίπτωση δίνεται η ευκαιρία στους γηγενείς να υιοθετήσουν νεωτερικά στοιχεία από τα πολιτισμικά πρότυπα των μεταναστών. Το ερώτημα, βέβαια, που τίθεται είναι κατά πόσο το κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο της χώρας υποδοχής μπορεί να αποδεχθεί μία δίκαιη κοινωνική αξιολόγηση των πολιτισμικών αξιών και προτύπων που φέρουν οι μετανάστες από τις χώρες καταγωγής.

Η πορεία από τα πολιτιστικά συστήματα των χωρών αποστολής στην υιοθέτηση τρόπων ζωής της κοινωνίας υποδοχής διαφέρει από μετανάστη σε μετανάστη. Αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις, που παρουσιάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, είναι ότι υπάρχουν τρεις διαφορετικοί τρόποι και μορφές προσαρμογής στην τοπική κοινωνία. Ο πρώτος τρόπος προσαρμογής αφορά την κατηγορία εκείνη των μεταναστών που διαμορφώνει μία νέα υβριδική ταυτότητα, η οποία απορρέει από τη σύμμιξη διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων που προέρχονται από τη χώρα καταγωγής και από τη χώρα υποδοχής. Έτσι, οι μετανάστες αυτοί αντιλαμβάνονται ότι δεν ανήκουν πλέον στο πολιτισμικό σύστημα της χώρας καταγωγής, αλλά προβάλλουν μία νέα ταυτότητα που συγκροτείται από στοιχεία και των δύο πολιτισμικών συστημάτων. Η δεύτερη κατηγορία υιοθετεί την αφομοίωση του πολιτισμικού προτύπου της ελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για μετανάστες των οποίων η εφαρμογή αυτής της στρατηγικής από τη μία τους διευκολύνει στην απόκτηση σχέσεων με τους γηγενείς, αλλά από την άλλη τους αποξενώνει από την εθνοτική τους μεταναστευτική ομάδα. Τέλος, υπάρχει μία κατηγορία που εκφράζει

την άρνησή της να υιοθετήσει το οποιοδήποτε στοιχείο χαρακτηρίζει τον τρόπο ζωής της κοινωνίας. Αυτή η ομάδα ζει αποκομμένη από τον κοινωνικό ιστό της πόλης. Ωστόσο, σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία, η υιοθέτηση των συλλογικών εργασιακών κανόνων και η άφιξη της οικογένειας δημιουργούν τα πρώτα ρήγματα αυτής της στρατηγικής απομονωτισμού και της πλήρης άρνησης του τρόπου ζωής της κοινωνίας υποδοχής.

13.8 Συμπεράσματα

Με βάση τα όσα προηγήθηκαν προκύπτουν τα παρακάτω συμπεράσματα σχετικά με την ένταξη των μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου:

Ως προς την εργασιακή του ένταξη το εργατικό αυτό δυναμικό συνάντησε, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια παρουσίας του στο Ηράκλειο, ουσιαστικά προβλήματα στην αγορά εργασίας. Κατέλαβε θέσεις εργασίας που σε μεγάλο βαθμό δεν ανταποκρίνονται στα προσόντα του. Πρόκειται για χειρωνακτικές θέσεις εργασίες που τις χαρακτηρίζει η χαμηλή αμοιβή, η προσωρινότητα και η ανασφάλεια. Επιπλέον, ο ανεπίσημος χαρακτήρας αυτού του δυναμικού, η έλλειψη γνώσης της ελληνικής γλώσσας και εξοικείωσης με την αγορά εργασίας έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της διαπραγματευτικής του δύναμης και τη δημιουργία συναισθημάτων ανασφάλειας και προσωρινότητας. Παράλληλα, όμως, οι μετανάστες αρχίζουν στον εργασιακό χώρο να μαθαίνουν να μιλούν στοιχειωδώς την ελληνική γλώσσα, να έρχονται σε επαφή με τους Έλληνες συναδέλφους τους και, με το πέρασμα του χρόνου, να εντάσσονται στην αγορά εργασίας της πόλης. Επιπλέον, τα προγράμματα νομιμοποίησης, που εφαρμόστηκαν, βελτίωσαν ως ένα βαθμό τις εργασιακές τους συνθήκες και μείωσαν το αίσθημα της ανασφάλειας που αρχικά τους διακατείχε.

Όσον αφορά το ανδρικό εργατικό δυναμικό, η συντριπτική του πλειοψηφία ασκεί μέχρι σήμερα χειρωνακτικά επαγγέλματα χαμηλού κύρους. Το επαγγελματικό του κεφάλαιο και η επαγγελματική του εμπειρία στη χώρα αποστολής παρέμεινε ανεκμετάλλευτο. Όμως, με το πέρασμα του χρόνου παρατηρούνται κάποιες επαγγελματικές διαφοροποιήσεις που σηματοδοτούν μία κοινωνική ανέλιξη. Οι στρατηγικές ένταξης και επαγγελματικής ανέλιξης που εφαρμόζουν οι μετανάστες, βασίζονται στην εξειδίκευσή τους σε κάποιο νέο αντικείμενο εργασίας, στα κοινωνικά δίκτυα, στις προσωπικές γνωριμίες και στις λιγοστές ευκαιρίες που τους δίνει η αγορά εργασίας. Ένα σημαντικό εύρημα είναι ότι η αυτοαπασχόληση και η

επιχειρηματικότητα μοιάζουν να συνδέονται με την προοπτική της μόνιμης παραμονής του μετανάστη στο Ηράκλειο. Αντιθέτως, η κυκλική μετανάστευση δεν δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις, όπως είναι η απόκτηση σταθερών σχέσεων στην αγορά εργασίας και δικτύων γνωριμίας με τους γηγενείς, για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας.

Όσον αφορά τις μετανάστριες, η αγορά εργασίας τις τοποθετεί κατά κύριο λόγο όπως και τους άνδρες, σε κατώτερες θέσεις εργασίας χωρίς να ενδιαφέρεται για τα προσόντα τους. Οι συνθήκες εργασίας, η οικονομική εκμετάλλευση, αλλά και οι ελάχιστες εργασιακές ευκαιρίες είναι τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Στις λίγες περιπτώσεις που διαπιστώνεται μία επαγγελματική ανέλιξη, αυτή δεν χαρακτηρίζεται από κάποια σταθερότητα. Παρατηρείται ότι ακόμη και οι μετανάστριες που καταφέρνουν να αξιοποιήσουν το επαγγελματικό τους κεφάλαιο συναντούν αρκετά εργασιακά προβλήματα. Η περίπτωση της «Βούλας», η οποία ως «διεθνικός επιχειρηματίας» ανήκει στην «ελίτ» του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης, αποτελεί μία εξαίρεση για τα δεδομένα του Ηρακλείου.

Οι προσωπικές βιοματικές καταστάσεις, καθώς και το μεταναστευτικό σχέδιο παράλληλα με το βαθμό ένταξης του μετανάστη στην αγορά εργασίας αποτελούν τους καθοριστικούς παράγοντες που διαμορφώνουν τις αντιλήψεις των μεταναστών για την κοινωνική τους ένταξη στην πόλη. Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, διαπιστώνεται ότι υπάρχουν δύο κατηγορίες μεταναστών που αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο την ένταξή τους στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Η πρώτη κατηγορία τείνει να περιγράφει με θετικό τρόπο τη ζωή της στην πόλη. Αυτοί οι μετανάστες σχεδιάζουν να μείνουν μόνιμα ή για μεγάλο χρονικό διάστημα στο Ηράκλειο. Παρουσιάζουν εργασιακή μονιμότητα, αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις επαγγελματική ανέλιξη. Πρόκειται για άγαμους αλλά και για έγγαμους, οι οποίοι έχουν μαζί τους την οικογένειά τους. Η θετική αντίληψη που εκφράζουν για την κοινωνική τους ένταξη επηρεάζεται από δύο παράγοντες: Πρώτον από τις κοινωνικές σχέσεις που έχουν δημιουργήσει με τους ντόπιους κατοίκους και από το αίσθημα ασφάλειας που νοιώθουν στην καθημερινότητά τους. Δεύτερον από την εκπαιδευτική προοπτική της δεύτερης γενιάς και την προοπτική της ένταξής της στην πόλη. Είναι γεγονός ότι η κοινωνική και συμβολική καταξίωση του μετανάστη και της οικογένειάς του βασίζεται σε σημαντικό βαθμό στο εκπαιδευτικό κεφάλαιο που θα αποκτήσει η δεύτερη γενιά, απόδειξη ότι τα «κατάφεραν» στη χώρα υποδοχής.

Η δεύτερη κατηγορία τείνει να περιγράφει με αρνητικό τρόπο την ένταξη της στην πόλη. Πρόκειται για μετανάστες και των δύο φύλων, οι περισσότεροι των οποίων είναι άγαμοι. Συνήθως αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας και εκφράζουν μία αβεβαιότητα για το παρόν και το μέλλον τους. Οι μετανάστες αυτής της κατηγορίας θεωρούν ότι οι κάτοικοι δεν τους αποδέχονται, τους αντιμετωπίζουν υποτιμητικά και σε κάποιες περιπτώσεις οι γυναίκες μιλούν για σεξιστικές συμπεριφορές απέναντί τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να βιώνουν την ανασφάλεια στην καθημερινότητά τους και να ζουν στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής της πόλης. Αυτή τους η αντίληψη διαμορφώνεται από προσωπικά περιστατικά και από επεισόδια που είχαν με κατοίκους της πόλης. Είναι γεγονός ότι αρνητικά περιστατικά συχνά στιγματίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στους μετανάστες και στους ντόπιους. Όταν οι μετανάστες ερμηνεύουν τις αρνητικές συμπεριφορές μίας μερίδας γηγενών ως αντιπροσωπευτικές του συνόλου των ντόπιων κατοίκων της πόλης, τότε δημιουργούνται περισσότεροι ενδοιασμοί και μεγαλύτερες αναστολές για τη σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσά τους.

Ένα άλλο σημαντικό συμπέρασμα, που προκύπτει από την έρευνα, είναι ότι η κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεν οφείλεται μόνο στην αντιμετώπιση που έχουν από το γηγενή πληθυσμό. Σημαντικό ρόλο παίζει, επίσης, το μεταναστευτικό σχέδιο και η επιβιωτική στρατηγική που αναπτύσσουν οι ίδιοι οι μετανάστες. Έτσι, μία κατηγορία μεταναστών έχει ως μοναδικό της μέλημα την εξοικονόμηση όσο το δυνατόν περισσότερων χρημάτων και την επιστροφή στη χώρα καταγωγής όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Προέρχονται συνήθως από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα των χωρών αποστολής, ζουν χωρίς την οικογένειά τους στο Ηράκλειο και αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στην πόλη προσωρινή. Οι μετανάστες αυτοί δεν συμπεριλαμβάνουν στις άμεσες προτεραιότητές τους την κοινωνική τους ένταξη στη χώρα υποδοχής. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την κοινωνική τους απομόνωση, καθώς οι συναναστροφές έξω από τον εργασιακό τους χώρο ή οποιεσδήποτε κοινωνικές δραστηριότητες είναι περιορισμένες στο ελάχιστο.

Οι μορφές αλληλεγγύης, που αναπτύσσουν οι μετανάστες, δεν έχουν ένα γενικευμένο χαρακτήρα ούτε απευθύνονται στο σύνολο του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης. Αντιθέτως, μάλιστα, η κάθε εθνοτική μεταναστευτική ομάδα συγκροτεί τα δικά της δίκτυα, ενώ παρατηρείται μία κοινωνική απόσταση ανάμεσα στους μετανάστες διαφορετικών εθνικοτήτων. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των Αλβανών μεταναστών η εντοπιότητα έπαιξε, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια,

σημαντικό ρόλο στη σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσά τους, τονώνοντας το αίσθημα της ασφάλειας και δυναμώνοντας την κοινωνική συνοχή στους κόλπους της μεταναστευτικής τους ομάδας. Εδώ είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι οι τεταμένες σχέσεις που παρατηρούνται σε κάποιες περιπτώσεις στο εσωτερικό των μεταναστευτικών ομάδων οφείλονται συχνά στις διαφορετικές επιβιωτικές στρατηγικές που αναπτύσσουν οι μετανάστες, στο διαφορετικό βαθμό ένταξής τους στη χώρα υποδοχής, αλλά και στη διαφορετική κοινωνική τους καταγωγή και στο πολιτισμικό τους υπόβαθρο.

Όσον αφορά την πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες και τα τυχόν προβλήματα που συναντούν σε αυτές, οι ερωτώμενοι επικεντρώνονται, κυρίως, στα προβλήματα που συναντούν για την ανανέωση της άδειας παραμονής. Αυτά τα προβλήματα είναι κυρίως η μεγάλη γραφειοκρατία, η έλλειψη προσωπικού και οι πρακτικές υποτίμησης από τους υπαλλήλους. Επίσης, οι ερωτώμενοι αναφέρονται σε δύο ακόμη υπηρεσίες: την αστυνομία και τα νοσοκομεία. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες τους, η αστυνομία τους αντιμετωπίζει με προκατάληψη και με ρατσισμό. Αντιθέτως, η επαφή τους με τους χώρους υγείας και με τα νοσοκομεία της πόλης είναι θετική. Συχνά εκφράζουν την ικανοποίησή τους για τις υπηρεσίες που τους προσφέρονται και για την αντιμετώπιση που έχουν από το προσωπικό.

Ως προς την κατανομή του ελεύθερου χρόνου και πώς αυτός αξιοποιείται, παρατηρείται ότι οι περισσότεροι μετανάστες δεν κάνουν χρήση των ευκαιριών που προσφέρει η πόλη ούτε έχουν συχνή παρουσία στο δημόσιο χώρο. Αν και στην πλειοψηφία τους γνωρίζουν σε ικανοποιητικό βαθμό τις λειτουργίες της πόλης, ωστόσο δεν συμμετέχουν στις συλλογικές δραστηριότητές της. Ακόμη και οι κοινωνικές τους συναναστροφές αποφεύγονται να γίνονται σε μεγάλο βαθμό στο δημόσιο χώρο. Παρατηρείται ότι, με εξαίρεση ενός μικρού αριθμού νεαρών μεταναστών, οι υπόλοιποι μετά την εργασία τους προτιμούν να παραμένουν στο σπίτι τους. Ο ιδιωτικός χώρος εμφανίζεται ως ο κατεξοχήν χώρος για τις συγγενικές και φιλικές συναντήσεις. Αυτός ο περιορισμός τους στον ιδιωτικό τους χώρο έχει ως αποτέλεσμα να μην αισθάνονται ότι διαμορφώνουν κάποιους δικούς τους χώρους μέσα στην πόλη και να μην ταυτίζονται με τις γειτονιές στις οποίες ζουν.

Τέλος, η διερεύνηση της συγκρότησης των ταυτοτήτων των μεταναστών στο Ηράκλειο, παρέχει τη δυνατότητα να εξεταστεί πώς το νέο κοινωνικό περιβάλλον επιδρά στη διαμόρφωση νέων υβριδικών ταυτοτήτων. Οι νέες αυτές ταυτότητες προκύπτουν από τις στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν οι μετανάστες, έχοντας

ως στόχο την κοινωνική τους αναγνώριση και ένταξη στην κοινωνία υποδοχής. Ωστόσο δεν ακολουθούν όλοι οι μετανάστες τους ίδιους ρυθμούς κοινωνικής ένταξης ούτε αποδέχονται στον ίδιο βαθμό τα νέα κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα της χώρας υποδοχής. Ανάλογα τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα υποδοχής, τις κοινωνικές τους εμπειρίες, τις ανάγκες και τα σχέδιά τους παρατηρούνται διαφορετικοί τρόποι προσαρμογής, καθώς και διαφορετικές «ταυτοτικές στρατηγικές». Ο πρώτος τύπος προσαρμογής αναφέρεται στη διαμόρφωση μίας νέας υβριδικής ταυτότητας που απορρέει από τη σύμμιξη διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων της χώρας καταγωγής και της χώρας υποδοχής. Οι μετανάστες αυτής της κατηγορίας αντιλαμβάνονται ότι δεν ανήκουν πλέον στο πολιτισμικό σύστημα της χώρας καταγωγής ούτε σε αυτό της Ελλάδας. Ο δεύτερος τύπος προσαρμογής αποδέχεται εξολοκλήρου τον τρόπο ζωής της τοπικής κοινωνίας και τείνει να αφομοιώσει το πολιτισμικό πρότυπο της χώρας υποδοχής. Οι μετανάστες αυτής της κατηγορίας επιδιώκουν την πλήρη ένταξή τους στην τοπική κοινωνία, γεγονός που τους αποκρίνει σταδιακά από την εθνοτική τους μεταναστευτική ομάδα. Ο τρίτος τύπος αντιπροσωπεύει τους μετανάστες που μένουν προσκολλημένοι στη δική τους ταυτότητα και βρίσκονται σε πλήρη διάσταση με την κοινωνία υποδοχής. Οι μετανάστες αυτοί ζουν στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής, χωρίς να επιδιώκουν την οποιαδήποτε κοινωνική επαφή με τους ντόπιους κατοίκους, ευελπιστώντας σε μία βραχυπρόθεσμη παραμονή στη χώρα υποδοχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIV. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ

14.1 Αξιολόγηση της μετανάστευσης και μελλοντικές προσδοκίες

Η αξιολόγηση της υλοποίησης της απόφασης των μεταναστών να εγκατασταθούν σε μία άλλη χώρα τίθεται συνεχώς από τους ίδιους. Τα ερωτήματα που συχνά θέτουν στους εαυτούς τους είναι: *«Άξιζε τον κόπο που έφυγα; Τι θα είχα καταφέρει εάν είχα μείνει στην πατρίδα;»* Ωστόσο τέτοιες ερωτήσεις δεν μπορούν να έχουν πάντα μία ακριβή απάντηση. Όχι μόνο διότι εσωκλείουν μία συναισθηματική φόρτιση, αλλά και γιατί η αξιολόγηση της μετανάστευσης εμπεριέχει πολλές ευμετάβλητες παραμέτρους, διαφορετικής βαρύτητας για τον κάθε μετανάστη. Αν και το βασικό κίνητρο για να φύγει κάποιος από τη χώρα του είναι το οικονομικό, εντούτοις το οικονομικό αποτέλεσμα της πράξης του μπορεί να μην είναι το ουσιαστικότερο στοιχείο, το οποίο λαμβάνει πάντα υπόψη του στην αξιολόγηση. Η υλοποίηση ή η αλλαγή του μεταναστευτικού σχεδίου, το οποίο συνδέεται άμεσα με τις αρχικές προσδοκίες και με τις συνθήκες που συναντάει σε πρώτη φάση στη χώρα υποδοχής, ασφαλώς αποτελεί μία άλλη παράμετρο. Επίσης, η εγκατάσταση της οικογένειας και η ένταξη των παιδιών στην κοινωνία υποδοχής επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τους γονείς, οι οποίοι αξιολογούν πλέον τα αποτελέσματα της μετανάστευσης όχι σε ατομικό αλλά σε οικογενειακό επίπεδο. Τέλος, οι μετανάστες παρακολουθούν με ενδιαφέρον τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούν στη χώρα τους και συγκρίνουν τη δική τους κατάσταση με αυτή των συγγενών και των φίλων που έμειναν στην πατρίδα. Το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρισης επηρεάζει την εκτίμηση που κάνουν για την απόφασή τους να φύγουν από την πατρίδα τους.

Όσον αφορά τα μελλοντικά τους σχέδια, αυτά εξαρτώνται από το βαθμό υλοποίησης του μεταναστευτικού σχεδίου και από τις συνθήκες που επικρατούν στις χώρες αποστολής και υποδοχής. Ωστόσο, η επιστροφή στην πατρίδα, που είναι ο διακαής πόθος για αρκετούς μετανάστες, δεν συντελείται αυθόρμητα, όταν υλοποιηθεί το σχέδιό τους ή όταν εκλείψουν οι συνθήκες που τους οδήγησαν στη μετανάστευση. Η απόφαση της παλιννόστησης είναι μία εξίσου σημαντική απόφαση, όπως ακριβώς ήταν και η απόφαση της μετανάστευσης. Σηματοδοτεί και αυτή ένα νέο ξεκίνημα, αυτή τη φορά στη χώρα καταγωγής και επηρεάζει το σύνολο των μελών της οικογένειας, όταν η οικογένεια έχει εγκατασταθεί στη χώρα υποδοχής. Για το λόγο αυτό πρέπει να ζυγιστούν καλά πολλοί παράγοντες που αφορούν τόσο την

πρώτη όσο, κυρίως, στη δεύτερη γενιά και το μέλλον της. Είναι γεγονός ότι η ένταξη της δεύτερης γενιάς στην κοινωνία υποδοχής μπορεί να ανατρέψει τα σχέδια για την επιστροφή ολόκληρης της οικογένειας.

Η «Ελευθερία» είναι μία από τις μετανάστριες που κάνει ένα θετικό απολογισμό από την παραμονή της στο Ηράκλειο. Αν και το κίνητρό της για να έλθει στην πόλη ήταν να συναντήσει τον αρραβωνιαστικό της και να περάσει μερικές μέρες μαζί του, τελικά παρέμεινε και εργάζεται στην πόλη. Θεωρεί ότι η παραμονή της δεν της πρόσφερε μόνο τη δυνατότητα να εργαστεί. Παράλληλα είχε τη δυνατότητα να αξιοποιήσει αυτή την εμπειρία, «*μαθαίνοντας πράγματα*» και καλυτερεύοντας την ποιότητα ζωής της. Η ίδια νοιώθει υπερήφανη και κάποιες φορές μάλιστα απορεί πως τα κατάφερε χωρίς να έχει τη στήριξη συγγενικών ή φιλικών προσώπων. Αυτός ο θετικός απολογισμός την ανατροφοδοτεί για να συνεχίζει να θέτει καινούργιους στόχους και να σχεδιάζει το μέλλον της στο Ηράκλειο.

Άξιζε πιστεύω [η μετανάστευσή της], γιατί ο λόγος που ήλθα ήτανε καθαρός, με καλές σκέψεις. Ήλθα για τον έρωτά μου, τέλος πάντων, και, αν και χόρισα, είμαι ευχαριστημένη, δεν έχω κανένα παράπονο. Πιστεύω ότι έμαθα και πολλά (..) καλά είμαι, έχω προχωρήσει. Δεν είναι ότι ήλθα και μόνο δουλεύω και δεν έκαμα και τίποτα άλλο (..) και κάποια λεφτά μάζεψα και πήρα και αυτοκινητάκι. Εντάξει, πιστεύω ότι έκαμα πολλά για μόνη που είμαι εδώ. Δεν έχω ούτε συγγενείς ούτε φιλενάδες. Πιστεύω ότι προχώρησα και είμαι κάπως περήφανη. Και γω το σκέφτομαι, να δεις βρε παιδί μου, έκαμες και αυτό και αυτό και ακόμη θέλω να κάμω πολλά. Μακάρι να έχω τη δύναμη να τα κάμω. (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Επίσης, η «Μαρία», που μένει με τον άνδρα και με τα δύο της παιδιά στο Ηράκλειο, εκφράζει την ικανοποίησή της. Αν και δεν έχει αξιοποιήσει ούτε η ίδια ούτε ο σύζυγος της το εκπαιδευτικό τους κεφάλαιο, ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, θεωρεί ότι με τη μετανάστευση της δίνεται η δυνατότητα να προσφέρει στα παιδιά της το μορφωτικό κεφάλαιο που θα τους είναι απαραίτητο για ένα καλύτερο μέλλον. Όπως χαρακτηριστικά λέει: «*Δε νομίζω ότι θα μπορούσα στη Γεωργία να δώσω στα παιδιά μου τη γνώση και τις σπουδές που τους δίνω εδώ*». Επιπλέον, ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που την οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα είναι η δυσμενής οικονομική κατάσταση που βιώνουν οι φίλοι και οι συγγενείς στην πατρίδα:

...Ήταν πολύ σωστή επιλογή που ήρθαμε εδώ, Γιατί δεν ξέρω πως θα ήμασταν, εάν μέναμε στη Γεωργία. Μπορεί να ήταν καλύτερα, αλλά πάλι δεν το πιστεύω. Για κανένα που έμεινε εκεί δεν έχει αλλάξει τίποτα. Η ζωή παρέμεινε η ίδια, δεν έχει αλλάξει απολύτως τίποτα.

- ***Υπάρχουν φίλοι που έχουν μείνει επάνω;***
- *Ναι, πάρα πολλοί και μου λένε ότι είναι πολύ δύσκολα και ότι είμαι τυχερή που έφυγα.*
- ***Σου αρέσει να το ακούς αυτό;***
- *Ναι, καταλαβαίνω ότι μάλλον καλά κάναμε που φύγαμε... (συν. αρ.1 «Μαρία»)*

Δεν είναι, όμως, όλοι οι μετανάστες που έχουν την ίδια αντίληψη και αξιολογούν με τα ίδια κριτήρια. Η «Νίκη», που είναι συμπατριώτισσα της «Μαρίας», σκέφτεται με διαφορετικό τρόπο. Δεν είναι παντρεμένη ούτε έχει παιδιά να φροντίσει και να σκεφτεί το μέλλον τους. Έτσι, η οικονομική ανασφάλεια που βιώνει στο Ηράκλειο της δημιουργεί αμφιβολίες και ερωτηματικά για την απόφασή της να εγκαταλείψει τη χώρα της. Το παρακάτω απόσπασμα είναι αποκαλυπτικό της αβεβαιότητας που τη διακατέχει και των έντονων αμφιβολιών της:

Και εδώ υπάρχουν αμφιβολίες [για την απόφασή της να μεταναστεύσει]. Από τη μία έμαθα μία άλλη κουλτούρα, τη γλώσσα, γνώρισα την Ελλάδα από πιο κοντά. Έμαθα πολλά πράγματα για τη ζωή. Είναι θετικό αυτό. Από την άλλη λέω, πώς έμειναν οι άλλοι στην πατρίδα και συνηθίζουν; Γιατί να φύγω εγώ; Τα χρόνια περνούν και φοβάμαι, όταν γυρίσω πίσω. Θα είμαι ξένη. Ξένη εδώ ξένη και εκεί. (συν. αρ.2 «Νίκη»)

Στην περίπτωση της «Νίκης» ο αποχωρισμός της πατρίδας δεν αναπληρώθηκε από την εκπλήρωση των προσδοκιών της. Αυτό το γεγονός την κάνει να αναρωτιέται, αν θα μπορούσε να τα είχε καταφέρει χωρίς να εγκαταλείψει τη χώρα της. Επίσης, αντιλαμβάνεται ότι και στη χώρα καταγωγής τα πράγματα αλλάζουν. Έτσι, η επιστροφή στην πατρίδα θα είναι μία εξίσου επώδυνη προσπάθεια προσαρμογής. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι η «Νίκη» δεν βιώνει μόνο την αβεβαιότητα της χώρας υποδοχής. Αυτό που της δημιουργεί μεγαλύτερη ανασφάλεια είναι η συνειδητοποίησή της ότι δεν ανήκει πλέον ούτε στη χώρα καταγωγής. Βρίσκεται

ανάμεσα σε δύο χώρες, από τις οποίες σε καμία δεν κατάφερε να δημιουργήσει τις συνθήκες ζωής που επιθυμούσε.

Παρόμοιες αμφιβολίες διακατέχουν και το Φαρούκ, για διαφορετικούς όμως λόγους. Χωρίς άδεια παραμονής, ζει στο Ηράκλειο με το φόβο της απέλασης. Βιώνει τη μετανάστευσή του ως εγκλεισμό και εύχεται να μη συμβεί «κανένα κακό στην οικογένειά του». Ελπίζει να υπάρξει σύντομα ένας νέος νόμος για να μπορέσει να νομιμοποιηθεί. Το μόνο πράγμα που τον παρηγορεί είναι ότι εδώ έχει μία δουλειά, ενώ στην πατρίδα του θα ήταν δύσκολο να εργαστεί. Τα λόγια του είναι αποκαλυπτικά της κατάστασης που βιώνει:

Τώρα τα χέρια μου είναι δεμένα. Αν συμβεί τίποτα στην οικογένειά σου τι κάνεις; Ευτυχώς εγώ δεν έχω θανάτους. Και πώς να γυρίσεις πίσω χωρίς λεφτά; Όλοι μένουν και ζουν με την ελπίδα να υπάρξει νέος νόμος. Και πίσω να πάω στην πατρίδα μου, πάλι θα καθίσω ένα χρόνο μέχρι να βρω δουλειά. Τα πράγματα δεν είναι καλά εκεί. Αν φτιάξω τα χαρτιά μου (..) εντάξει είμαι έτοιμος μετά. Τώρα είμαι χωρίς οικογένεια, δεν μπορώ να πάρω αμάξι, δεν μπορώ να κάμω τίποτα. Με τα χαρτιά θα μπορώ να πηγαίνω για να βλέπω τα παιδιά μου να μην πάρουν τον κακό δρόμο... (συν. αρ.17 «Φαρούκ»)

Ο «Χουσεϊν» είναι από αυτούς που έχουν θετικές εμπειρίες από την παραμονή τους στην πόλη και έχουν ενταχθεί ομαλά στον κοινωνικό της ιστό. Το ταξίδι του στην Ελλάδα το θεώρησε ως ευκαιρία για να εμπλουτίσει τις γνώσεις του για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Ωστόσο, μετά από δέκα χρόνια παραμονής στο Ηράκλειο θεωρεί ότι θα ήταν καλύτερο γι' αυτόν, αν είχε πάει σε κάποια χώρα που θα είχε μία σταθερότερη μεταναστευτική πολιτική. Παρακάτω ο «Χουσεϊν» εκθέτει την άποψή του:

...Δεν έχω μετανιώσει μέχρι στιγμής επειδή ήρθα στην Ελλάδα. Αλλά θα ήθελα να είχα πάει σε μία άλλη χώρα που να έχει πιο πολύ σταθερότητα.

- **Τι σταθερότητα;**
- Πολιτική, οικονομική και μία χώρα που να έχει μεταναστευτική πολιτική, όπως η Αμερική, ο Καναδάς, η Αυστραλία. Γιατί η ζωή δεν είναι μόνο το οικονομικό, είναι η ασφάλεια που νιώθει ο καθένας μέσα του, είναι η σταθερότητα, είναι το βέβαιο μέλλον και, δυστυχώς, δεν τα προσφέρει όλα αυτά η Ελλάδα. Μπορεί να μου τα

προσφέρει μία άλλη χώρα περισσότερο. Η Ελλάδα με γεμίζει πνευματικά πιο πολύ, παρά κάποια άλλη χώρα. Όμως έχει να κάνει με τη μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδος. Δεν είναι ξεκάθαρη, μας ταλαιπωρεί. Αυτός είναι ο λόγος.

- ***Τώρα θεωρείς ότι είναι αργά να το κάνεις αυτό;***
- *Όταν ήμουν στη Συρία δεν το πολυσκεφτόμουνα, ήθελα να φύγω, όμως τώρα για να φύγω θα το σκεφτώ χίλιες φορές... (συν. αρ.14 «Χουσεϊν»)*

Η Ελλάδα δεν προσφέρει στο βαθμό που επιθυμεί ο «Χουσεϊν» τη σταθερότητα και την ασφάλεια για το μέλλον του. Όμως, ένα νέο ξεκίνημα σε μία άλλη χώρα δεν είναι απλή υπόθεση. Η εμπειρία της πρώτης μετακίνησης και η ωριμότητα που απέκτησαν κάνει συχνά τους μετανάστες να διστάζουν να πάρουν την απόφαση να φύγουν για μία άλλη χώρα. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο «Αλέξανδρος» σε μία ανάλογη ερώτηση: *«Ό,τι βρήκαμε βρήκαμε εδώ. Όταν ψάξεις το καλύτερο, βρίσκεις το χειρότερο».*

Εκτός, όμως, από την εκτίμηση του αποτελέσματος της απόφασης να μεταναστεύσουν, η απάντηση στο ερώτημα *«τι θα συμβούλευαν ένα φίλο, εάν τους έλεγε ότι θέλει και αυτός να μεταναστεύσει;»*, έχει ενδιαφέρον, καθώς γίνεται καλύτερα αντιληπτό πώς αντιλαμβάνονται τη δική τους μεταναστευτική εμπειρία. Οι απαντήσεις που δίνουν σε αυτό το ερώτημα εστιάζονται, κυρίως, στην αναγκαιότητα της άδειας παραμονής. Οι ερωτώμενοι δεν ξεχνούν τα χρόνια που έζησαν στην Ελλάδα χωρίς άδεια. Αυτή η αρνητική εμπειρία τους έχει στιγματίσει τόσο ώστε να θεωρούν σήμερα ως βασική προϋπόθεση, αν κάποιος θέλει να μεταναστεύσει, να έχει εξασφαλίσει εκ των προτέρων την επίσημη παραμονή του στη χώρα υποδοχής.

Ο «Νίκος» είναι αποτρεπτικός στην ιδέα να έλθει σήμερα κάποιος, χωρίς να έχει εξασφαλίσει άδεια παραμονής και εργασία.

...Να έρθει, αρκεί να έχει άδεια και να έχει βρει πρώτα σταθερή δουλειά μέσω γνωστών, όχι από μόνος του. Αν δεν έχεις άδεια και δουλειά να έλθεις να κάτσεις εδώ; Τι θα έλθεις να κάνεις; Πιο καλά είναι εκεί που είσαι... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Και η «Ντίνα» συμπληρώνει:

...Να κάνεις τι; θα της έλεγα. Χωρίς χαρτιά τι να κάνεις, αφού δεν θα μπορείς να δουλέψεις; Θα της έλεγα τα προβλήματα που υπάρχουν εδώ. Από κει και πέρα ο

καθένας αποφασίζει για τον εαυτό του. Θα της έλεγα όμως ότι είναι δύσκολα (.) σε σχέση με τα χαρτιά είναι πάρα πολύ δύσκολα και οι δουλειές τώρα όσο πάνε και λιγοστεύουν, γιατί έχει έλθει πολύς κόσμος. Θα της έλεγα τα προβλήματα, από κει και πέρα ας κάνει ότι νομίζει... (συν. αρ.5 «Ντίνα»)

Μόνο ο «Αλέξανδρος» είναι πιο ενθαρρυντικός. Εκδηλώνει την αλληλεγγύη του σε οποιοδήποτε φίλο του θα επιθυμούσε να έλθει στην Ελλάδα. Θεωρεί ότι το κάθε άτομο έχει δικαίωμα σε μία καλύτερη ζωή. Στο παρακάτω απόσπασμα είναι αρκετά διαφωτιστικός:

...Θα του έλεγα να το κάνει και θα το βοηθούσα και εγώ ο ίδιος. Δεν μπορώ να του πω, κάτσε στον τόπο. Γιατί έτσι γεννιούνται δύσκολες ερωτήσεις. Μπορεί να μου πει γιατί έφυγα εγώ αφού δεν είναι καλά εδώ που ήλθα; Επίσης, μπορεί να μου πει ότι εγώ ήθελα το καλύτερο στη ζωή μου και έφυγα, αυτός δεν θέλει το καλύτερο για τον εαυτό του; Πρέπει να του πω τα πράγματα με το όνομά τους και τα καλά και τα κακά και ας αποφασίσει μόνος του... (συν. αρ.10 «Αλέξανδρος»)

Όσον αφορά τα μελλοντικά τους σχέδια και οι προσδοκίες τους εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το μεταναστευτικό τους σχέδιο. Παρατηρείται ότι, όσοι έχουν επιλέξει να μείνουν μόνιμα στην Ελλάδα, έχουν μία πιο ξεκάθαρη εικόνα για το μέλλον τους. Ένας από αυτούς είναι ο «Μάριος», ο οποίος σκέφτεται να κάνει οικογένεια και να αφιερωθεί στα παιδιά του.

Θέλω να κάνω οικογένεια, θέλω να γίνω πατέρας. Βλέπω ότι το σήμερα θα είναι καλύτερο από το αύριο. Η ζωή προχωρά γρήγορα και δυσκολεύει. Βλέπεις τι γίνεται με την ακρίβεια, με την οικονομία και δεν θα καλυτερεύσει σε κανένα κράτος. Όμως, δεν χάνω τις ελπίδες μου. Τη ζωή τη βλέπω με χαμόγελο. Η ζωή είναι ωραία και θέλω να περάσω καλά. Προχωρώ στη ζωή, στη δουλειά. Θα τρέξω περισσότερο για την οικογένειά μου και για τα παιδιά μου... (συν. αρ.16 «Μάριος»)

Επίσης η «Αξάνα», με τη σύμφωνη γνώμη της μητέρας της, σκέφτεται μελλοντικά την οικογενειακή της αποκατάσταση στην Ελλάδα. Στους άμεσους

στόχους της είναι να καλυτερεύσει τα επαγγελματικά της προσόντα και να πάρει την ελληνική υπηκοότητα.

Έχω στο μυαλό μου διάφορα πράγματα. Να πάω στο φροντιστήριο για τη γλώσσα και για υπολογιστές, να πάρω αυτοκίνητο, να βρω μία καλή σχέση, να παντρευτώ. Απλά πράγματα. Χρειάζομαι το δίπλωμα της γλώσσας, γιατί ο νόμος λέει πως, αν θέλεις μετά από 10 χρόνια να πάρεις την υπηκοότητα, πρέπει να έχεις ένα χαρτί ότι πήγες στο φροντιστήριο και έχεις μάθει την ελληνική γλώσσα. Αποφάσισα να μείνω μόνιμα εδώ και θέλω την υπηκοότητα. Το έχω κουβεντιάσει και με τη μαμά και μου είπε ότι, αφού ζούμε εδώ, πρέπει να απλώσουμε τις ρίζες... (συν. αρ.6 «Αξάνα»)

Μία άλλη ομάδα μεταναστών εκφράζει αβεβαιότητα για το μέλλον της. Η «Ελευθερία» ανήκει σε αυτή την κατηγορία. Αν και βεβαιώνει ότι έχει πλέον συνηθίσει στο Ηράκλειο, αποφεύγει να κάνει σχέδια για το μέλλον, καθώς δεν είναι σίγουρη ότι μπορεί να πετύχει την επαγγελματική της αποκατάσταση στην πόλη. Σε κάθε περίπτωση, όμως, θέτει ως πρωταρχικό στόχο την απόκτηση του πτυχίου της. Θεωρεί ότι το εκπαιδευτικό κεφάλαιο που θα αποκτήσει τελειώνοντας το Πανεπιστήμιο θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο στην επαγγελματική της ανέλιξη, είτε μένοντας στο Ηράκλειο είτε επιστρέφοντας στη χώρα καταγωγής.

Το μέλλον; Δεν πολυσκέφτομαι τώρα πλέον το μέλλον. Δεν κάνω όνειρα. Είμαι του παρόντος πιο πολύ. Σκέφτομαι για πιο κοντινά πράγματα και όχι για μακρινά. Καλύτερα να ζω το παρόν να δω τι θα κάνω τώρα και μετά βλέπουμε. Εντάξει, σκέφτομαι το πανεπιστήμιο να το τελειώσω. Για το μακρινό μέλλον δεν σκέφτομαι.. Κατά κάποιο τρόπο τώρα λέω, ναι, θα μείνω στην Ελλάδα. Έχω συνηθίσει. Αλλά δεν ξέρω μετά. Αν θα βρω καλύτερη δουλειά, όταν θα τελειώσω το πανεπιστήμιο. Άμα θα μπορώ να συνεχίσω εδώ. Να έχω εγώ το πτυχίο μου και θα δω μετά... (συν. αρ.4 «Ελευθερία»)

Η «Μαρία», επίσης, δεν σκέφτεται το μέλλον. Εκτιμά ότι οι σημερινές συνθήκες της ζωής της θα παραμείνουν οι ίδιες και στο μέλλον. Η επιστροφή στην πατρίδα είναι αβέβαιη, λόγω των δυσκολιών που υπάρχουν εκεί. Ωστόσο σκέφτεται το μέλλον των παιδιών της. Επιθυμία της οικογένειάς της είναι τα παιδιά να σπουδάσουν στην Ελλάδα.

Δεν ξέρω πώς θα είναι το μέλλον. Μάλλον έτσι θα είναι και το αύριο, όπως το σήμερα. Τι θα αλλάξει; Δεν μπορώ να πω ότι θα γεράσω εδώ. Να είμαι εδώ μία γιαγιά. Δεν ξέρω, ένας θεός ξέρει. Δεν σκέπτομαι τόσο μακριά (..) Μόνο τα παιδιά θέλω να έχουν καλό μέλλον. Να σπουδάσουν, να ζήσουν μία άνετη ζωή και να μην δουλεύουν πολύ σκληρά, όπως εμάς. (συν. αρ.1 «Μαρία»)

Η «Ντίνα», από τη μεριά της, έχει πάντα στο μυαλό την επιστροφή στην πατρίδα. Όμως, οι συνθήκες δεν είναι ακόμη κατάλληλες. Δική της επιθυμία είναι να πάει σε μία σχολή κομμωτικής και, αν γινόταν, να ανοίξει το δικό της κομμωτήριο στην Αλβανία. Προς το παρόν, όμως, δουλεύει μόνο ο άνδρας της και εκείνη φροντίζει τα δύο μικρά τους παιδιά. Έτσι είναι αδύνατον να εξοικονομήσουν σύντομα τα χρήματα που χρειάζονται για να ανοίξει ο άνδρας της την επιχείρηση που σχεδιάζει στη χώρα τους. Αν και βρίσκονται ήδη στην Ελλάδα δέκα χρόνια, η προοπτική της επιστροφής τους είναι ακόμη πολύ μακριά. Ο διάλογος μαζί της είναι αποκαλυπτικός:

...Όπως έχουν τα πράγματα, επειδή είμαστε λίγο δύσκολα, τα παιδιά είναι μικρά, δουλεύει μόνο ο άνδρας μου, βλέπω να καθόμαστε καμιά εικοσαριά χρόνια εδώ. Εγώ όμως θα ήθελα να μεγαλώσουν 3-4 χρόνια τα παιδιά, να βρω μία δουλειά, να μπω για δύο χρόνια κάπου, επειδή σκεφτόμουνα για κομμωτική και να πάω στη χώρα μου να το δοκιμάσω. Να βρω ένα μικρό δωμάτιο να το δοκιμάσω, να δω πως θα πάει η δουλειά και, αν πάει καλά, να μείνω εκεί μαζί με την οικογένειά μου. Αυτό όμως είναι δύσκολο για τον άνδρα μου, γιατί δεν τον πληρώνουν καλά. Για να φτιάξει δικό του μαγαζί, χρειάζονται πολλά χρήματα. Θέλει 70-80 χιλ. ευρώ. Γι' αυτό σου λέω καμιά εικοσαριά χρόνια θα είμαστε εδώ. (συν. αρ.5 «Ντίνα»)

Είναι γεγονός ότι η επιστροφή στην πατρίδα είναι δύσκολο να πραγματοποιηθεί σύντομα για πολλούς μετανάστες. Όσο μάλιστα περνούν τα χρόνια δυσκολεύει ακόμη περισσότερο. Ωστόσο, ο τόπος του κάθε μετανάστη, όσο καιρό και αν παραμείνει στη χώρα υποδοχής, παραμένει στη μνήμη του και γίνεται ο συνδετικός κρίκος που συνδέει το παρόν με το παρελθόν του. Το έθιμο του ανταμώματος, που παρατηρείται και σε πολλά μέρη της Ελλάδας, είναι μία συνήθης πρακτική πληθυσμών που έχουν μεταναστεύσει. Η περιοδική επιστροφή για λίγες μέρες στον τόπο καταγωγής, η συνεύρεση στο χωριό με τους συγχωριανούς και με τους φίλους

που έχουν μεταναστεύσει σε άλλες χώρες, λειτουργεί ως μία κοινωνική ανάγκη που αποσκοπεί στο να μη λησμονηθεί το παρελθόν, οι φιλίες, οι συγγενικές σχέσεις. Ο «Νίκος» στο τέλος της συνέντευξής του κάνει λόγο για το αντάμωμα που σχεδιάζουν οι ξενιτεμένοι συγχωριανοί του. Αυτή η συνεύρεση δεν είναι απλώς μία μορφή κοινωνικότητας και ανασκαλέματος της μνήμης. Θα τους δοθεί, επίσης, η ευκαιρία να αναπτύξουν μορφές αλληλεγγύης του παρελθόντος, στοχεύοντας στην ανανέωση της κοινωνικής συνοχής της κοινότητάς τους.

Σχεδιάζουμε μία μέρα το χρόνο να μαζευόμαστε όλοι οι μετανάστες στο χωριό και να γιορτάζουμε όλοι μαζί. Υπάρχουν πολλά χωριά στην Αλβανία που το έχουν κάνει. Γυρίζουν πίσω ακόμη και από την Αμερική. Επίσης, να μαζέψουμε χρήματα και να φτιάξουν τα νεκροταφεία, το δρόμο, να φέρουμε νερό που δεν έχει. Να το κάνουμε εμείς, γιατί αν περιμένεις από το κράτος... (συν. αρ.11 «Νίκος»)

Τα παραπάνω δεδομένα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αξιολόγηση του αποτελέσματος της μετανάστευσης ποικίλει από μετανάστη σε μετανάστη ανάλογα με τις εμπειρίες του στη χώρα υποδοχής και το βαθμό υλοποίησης του μεταναστευτικού του σχεδίου. Επίσης, η εγκατάσταση της οικογένειας στη χώρα υποδοχής αλλάζει τα δεδομένα, μεταβάλλει τις αρχικές προσδοκίες και συχνά αλλάζει τα κριτήρια, βάσει των οποίων αξιολογείται το αποτέλεσμα. Η δυνατότητα που παρέχεται στους γονείς να προσφέρουν το αναγκαίο εκπαιδευτικό κεφάλαιο στα παιδιά τους, βασική προϋπόθεση για την ένταξή τους στην κοινωνία υποδοχής, γίνεται ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια αξιολόγησης.

Σε αυτή τη μεταναστευτική τους πορεία, οι ερωτώμενοι δεν ξεχνούν τα πρώτα χρόνια της ανεπίσημης παρουσίας τους στην Ελλάδα. Εκείνη η περίοδος παραμένει χαραγμένη στη μνήμη τους και αξιολογείται ως η πλέον δύσκολη περίοδος της ζωής τους. Για το λόγο αυτό, το πρώτο πράγμα που θα συμβούλευαν κάποιον που θέλει να μεταναστεύσει στην Ελλάδα είναι να έχει εξασφαλίσει την άδεια παραμονής και να μην έλθει όπως ήλθαν εκείνοι, χωρίς να διαθέτουν επίσημα έγγραφα και εξασφαλισμένη εργασία.

Τα μελλοντικά σχέδια εξαρτώνται, επίσης, από το μεταναστευτικό τους σχέδιο και από τις συνθήκες που υπάρχουν στις χώρες καταγωγής και υποδοχής. Είναι γεγονός ότι, όσοι επιθυμούν να μείνουν μόνιμα στο Ηράκλειο, εκφράζονται με μία μεγαλύτερη σιγουριά για το μέλλον τους. Κυρίως, προσδοκούν μία καλύτερη

εργασία, ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά τους και οι άγαμοι επιδιώκουν να κάνουν τη δική τους οικογένεια. Αντιθέτως οι μετανάστες που αντιλαμβάνονται ως προσωρινή την παρουσία τους στην πόλη, το μέλλον τους έχει το στοιχείο της αβεβαιότητας. Συνήθως αποφεύγουν να κάνουν σχέδια για το μακρινό μέλλον και εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην καθημερινότητα. Μόνο οι έγγαμοι επικεντρώνουν τις προσπάθειές τους στο μέλλον των παιδιών τους. Για τους μετανάστες αυτής της κατηγορίας η επιστροφή στην πατρίδα δεν προσδιορίζεται χρονικά, γεγονός που αυξάνει ακόμη περισσότερο την αβεβαιότητά τους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα στην πόλη του Ηρακλείου αποτέλεσε μία πλούσια πηγή γνώσης για την ένταξη των μεταναστών στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης. Η ποσοτική έρευνα ενίσχυσε τους προβληματισμούς για την επαγγελματική ταυτότητα των μεταναστών στη χώρα καταγωγής τους και για τα χαρακτηριστικά της εργασίας τους στο Ηράκλειο, τις συνθήκες της ένταξης και της προσαρμογής τους στην αγορά εργασίας της πόλης. Παράλληλα, η ποιοτική προσέγγιση βασίστηκε στην επί της ουσίας κατανόηση της διαδικασίας για την ένταξη των μεταναστών στο νέο τους περιβάλλον, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στη μελέτη των συνθηκών που επικρατούσαν στις χώρες αποστολής, στο κοινωνικοοικονομικό status των μεταναστών, στο ρόλο των δικτύων και στο μεταναστευτικό τους σχέδιο. Ζητήματα όπως οι εργασιακές τους διαδρομές στο Ηράκλειο, οι αντιλήψεις τους για την κοινωνική τους ένταξη, οι σχέσεις με τους γηγενείς αλλά και με τους άλλους μετανάστες και, τέλος, οι όροι συγκρότησης των ταυτοτήτων τους αποτέλεσαν μέρος αυτής της αναλυτικής διαδικασίας.

Τα ευρήματα της ποσοτικής έρευνας ανέδειξαν ότι οι μετανάστες αποτελούν σημαντικό εργασιακό κεφάλαιο για την πόλη, καθώς είναι κατά βάση άτομα παραγωγικής ηλικίας. Η παρουσία τους στον κοινωνικό ιστό της πόλης διαμορφώνει μία νέα πολυπολιτισμική κοινωνική πραγματικότητα. Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός μεταναστών κατάγεται από την Αλβανία, υπάρχουν όμως και μετανάστες άλλων εθνικοτήτων με αξιοσημείωτα ποσοστά, όπως οι Βούλγαροι, οι Ρουμάνοι, οι Σύριοι, οι Αιγύπτιοι, καθώς και οι μετανάστες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Επιπλέον, παρά το βραχύ διάστημα παραμονής τους στο Ηράκλειο, παρατηρείται ότι οι περισσότεροι μετανάστες ζουν στην πόλη με άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Ιδιαίτερα οι έγγαμοι, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν ολοκληρώσει τον κύκλο επανασύνδεσης με την οικογένειά τους. Με βάση αυτό το δεδομένο, το μεταναστευτικό φαινόμενο στο Ηράκλειο προφανώς και δεν περιορίζεται στην εργατική του διάσταση. Οι μετανάστες δεν είναι μόνο εργατική δύναμη, αλλά αντιπροσωπεύουν ανθρώπους, οικογένειες, κοινωνικές ομάδες, διαφορετικούς πολιτισμούς, ιδέες και αντιλήψεις, μία πολιτισμική διαφορετικότητα μέσα στο χώρο.

Από το μεγάλο ποσοστό των μεταναστών που διαμένουν στο Ηράκλειο, είτε με συγγενικά τους πρόσωπα είτε με την οικογένειά τους, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η εγκατάστασή τους στο Ηράκλειο δεν έγινε τυχαία, αλλά είναι τα συγγενικά και

εθνοτικά δίκτυα που κατευθύνουν σε μεγάλο βαθμό τη μεταναστευτική ροή στην πόλη. Από την επεξεργασία των συνεντεύξεων έγινε κατανοητό πως οι μετανάστες στηρίζονται στα κοινωνικά δίκτυα για να πάρουν πληροφορίες αναφορικά με το ταξίδι και με τις δυνατότητες εργασίας που προσφέρει η χώρα υποδοχής. Επίσης, οι συγγενείς και οι συμπατριώτες υποδέχονται στο Ηράκλειο τους νεοαφιχθέντες. Ιδιαίτερα μάλιστα στις συνθήκες της μαζικής ανεπίσημης μετανάστευσης που καταγράφει η αλβανική εμπειρία, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, αναπτύσσονται δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης επιτρέποντας στους μετανάστες τη διερεύνηση των ευκαιριών που προσφέρουν οι τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα και τη διευκόλυνση της επιστροφής τους σε τακτά χρονικά διαστήματα στη χώρα καταγωγής. Τα μεταναστευτικά δίκτυα αναπληρώνουν ως ένα βαθμό τα κενά του ελληνικού κράτους, ελλείπει των δομών υποδοχής, ενημέρωσης και γεωγραφικής κατανομής του νέου εργατικού δυναμικού εντός της Ελλάδος.

Η επανασύνδεση της οικογένειας στη χώρα υποδοχής επηρεάζεται από το χρόνο παραμονής του μετανάστη σε αυτή. Πράγματι, όσο μεγαλύτερη είναι η διάρκεια παραμονής του μετανάστη στη χώρα υποδοχής τόσο αυξάνεται η πιθανότητα μετεγκατάστασης και της οικογένειάς του και, ταυτόχρονα, η προοπτική της μόνιμης εγκατάστασής τους. Από τη συγκριτική ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων εξάγεται το συμπέρασμα ότι στην περίπτωση των έγγαμων μεταναστών που διαμένουν στο Ηράκλειο, η οικογενειακή επανασύνδεση πραγματοποιείται σχετικά νωρίς, συχνάκις από τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης του μετανάστη στην πόλη. Επιπλέον, τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας καταδεικνύουν ότι η παραμονή της οικογένειας του μετανάστη στη χώρα καταγωγής ή η εγκατάστασή της στο Ηράκλειο εξαρτάται άμεσα από το εκάστοτε μεταναστευτικό σχέδιο. Στην περίπτωση που ο μετανάστης σχεδιάζει να μείνει μόνιμα στο Ηράκλειο, ο ερχομός και της οικογένειάς του βρίσκεται στις άμεσες προτεραιότητές του. Πρόκειται συνήθως για ανδρικό πληθυσμό που αφήνει στη χώρα αποστολής τη σύζυγο και τα παιδιά του, με την προοπτική να διερευνήσει τις αβεβαιότητες του ταξιδιού και τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα υποδοχής. Η εύρεση εργασίας και χώρου διαμονής είναι οι βασικές προϋποθέσεις για τον ερχομό και των υπολοίπων. Στην περίπτωση της κυκλικής μετανάστευσης, η προοπτική της μετεγκατάστασης και της οικογένειας είναι μηδαμινή, καθώς το μέλος της οικογένειας που μεταναστεύει επιστρέφει στη χώρα καταγωγής σε τακτά χρονικά διαστήματα, συνήθως για να επενδύσει τα

χρήματα που έχει εξοικονομήσει και για να καλύψει το συναισθηματικό κενό της απουσίας του.

Θα πρέπει εδώ να τονιστούν δύο παράμετροι.

Πρώτον, βασική προϋπόθεση για τη μονιμότερη εγκατάσταση της οικογένειας στη χώρα υποδοχής δεν είναι τόσο ο ερχομός της συζύγου όσο των παιδιών. Στο ερευνητικό μέρος παρουσιάζονται περιπτώσεις όπου τα παιδιά μένουν με τους παππούδες και τις γιαγιάδες στη χώρα αποστολής και μεταναστεύουν προσωρινά μόνο οι γονείς ή ο ένας γονέας σε περιπτώσεις μονογονεϊκών οικογενειών. Τότε το μεταναστευτικό σχέδιο τροποποιείται, πολύ περισσότερο όταν μεταναστεύουν και τα παιδιά. Η παρουσία της δεύτερης γενιάς στη χώρα υποδοχής σηματοδοτεί ένα νέο ξεκίνημα για ολόκληρη την οικογένεια και θέτει υπό δοκιμασία τις στρατηγικές κοινωνικής της ένταξης. Ανοίγει έτσι ένας νέος κύκλος επανακαθορισμού των σχέσεων της οικογένειας του μετανάστη με την κοινωνία υποδοχής και ξεκινά μια διαδικασία ανασυγκρότησης της ταυτότητάς των μελών της με στόχο την κοινωνική τους ένταξη.

Δεύτερον, συμβαίνει το πρώτο μέλος που μεταναστεύει να είναι συνήθως ο σύζυγος. Όμως στην ποιοτική έρευνα παρουσιάζεται και η αντίθετη περίπτωση, όπου η σύζυγος είναι αυτή που έρχεται πρώτη στο Ηράκλειο και ακολουθεί ο άνδρας με τα παιδιά. Αυτό το γεγονός μαρτυρά μία άλλη διάσταση του μεταναστευτικού φαινομένου, αναδεικνύοντας τη γυναίκα ως αυτόνομη παρουσία στη μεταναστευτική διαδικασία και όχι ως αποκλειστικά εξαρτώμενη από την ανδρική μετακίνηση.

Σε γενικές γραμμές, οι σημαντικές διαφοροποιήσεις των μεταναστευτικών ροών που παρατηρούνται στα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας, ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες διαφορετικών εθνοτικών μεταναστευτικών ομάδων, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η γυναικεία μετανάστευση άλλοτε έχει τα δικά της αυτόνομα χαρακτηριστικά και άλλοτε πάλι είναι συνοδευτική της ανδρικής μετανάστευσης. Αξίζει να αναφερθεί πως υπάρχουν κάποιες εθνοτικές ομάδες όπου η γυναικεία μετανάστευση δεν υφίσταται. Αυτές οι διαφοροποιήσεις, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας, συνδέονται με τις ιδιαίτερες συνθήκες και τα διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα των χωρών καταγωγής, οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις συνηγορούν υπέρ της γυναικείας μετακίνησης, ενώ, αντίθετα, σε κάποιες άλλες δεσμεύουν τον γυναικείο πληθυσμό στο να παραμείνει στην πατρίδα του. Η παρουσία των γυναικών από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είναι αποτέλεσμα της θέσης και του ρόλου που έχει εκεί το γυναικείο φύλο. Οι γυναίκες των χωρών

αυτών μεταναστεύουν συχνά μόνες και έρχονται στο Ηράκλειο για να βρουν δουλειά. Πρόκειται για γυναίκες είτε άγαμες είτε διαζευγμένες, αρκετές από τις οποίες αφήνουν τα παιδιά τους στη χώρα καταγωγής, αλλά και άλλες όπως οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν προηγουμένως, έγγαμες που έρχονται στην αρχή μόνες και στη συνέχεια ακολουθεί ο σύζυγος. Στον αντίποδα αυτής της κατηγορίας βρίσκονται οι γυναίκες που κατάγονται κυρίως από μουσουλμανικές χώρες, των οποίων τα πολιτισμικά πρότυπα δεν τους επιτρέπουν να μεταναστεύσουν. Εδώ η μετανάστευση είναι ανδρική υπόθεση. Συνήθως η γυναίκα παραμένει μαζί με τα παιδιά στη χώρα καταγωγής όσο χρονικό διάστημα διαρκέσει η προσωρινή μετανάστευση του συζύγου. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία έχει τα δικά της χαρακτηριστικά. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία είναι έγγαμες και η παρουσία τους στο Ηράκλειο συνδέεται με τη μετανάστευση του συζύγου τους. Και σε αυτή την περίπτωση η γυναικεία μετακίνηση καθορίζεται από τους κώδικες αξιών και τα πρότυπα συμπεριφοράς της χώρας καταγωγής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία της ποσοτικής έρευνας που αφορούν το επαγγελματικό προφίλ, την κοινωνική διαστρωμάτωση των μεταναστών στη χώρα καταγωγής και τη διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα. Στην ανάλυση αποτυπώνονται τα προσόντα, το κοινωνικό και επαγγελματικό κεφάλαιο που διαθέτουν οι μετανάστες, αλλά και η δυναμική που μπορούν να αναπτύξουν στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής. Αν εξαιρεθεί ένα σημαντικό ποσοστό των μεταναστών που δεν διέθετε επαγγελματική εμπειρία στη χώρα καταγωγής, λόγω φοίτησης ή λόγω απασχόλησης με το νοικοκυριό, οι υπόλοιποι στη μεγάλη τους πλειοψηφία ασκούσαν επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού status. Το κατεξοχήν επάγγελμα τόσο του ανδρικού όσο και του γυναικείου πληθυσμού είναι αυτό του εργάτη-τεχνίτη. Σημαντικά ποσοστά καταλαμβάνουν επίσης και οι αγρότες/αγρότισσες, όπως και οι εργαζόμενοι/εργαζόμενες στην παροχή υπηρεσιών. Ως προς την εθνικότητα, τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα υπερτερούν σε όλες τις κατηγορίες εθνοτήτων, ωστόσο το ποσοστό τους είναι σημαντικά μικρότερο στους μετανάστες που κατάγονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης σε σύγκριση με τα ποσοστά των ατόμων που προέρχονται από τις χώρες των Βαλκανίων και από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Δεν είναι όμως μόνο τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα που μεταναστεύουν λόγω των οικονομικών κρίσεων και των γεωπολιτικών αλλαγών που συντελούνται στις χώρες αποστολής. Αν και οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στα στρώματα δεν

έχουν αυστηρό χαρακτήρα, ωστόσο τα ευρήματα της έρευνας ανέδειξαν μία μικρή αλλά αξιοσημείωτη διαφοροποίηση ως προς την κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Περίπου ένας στους πέντε μετανάστες προέρχεται από τα υψηλά και από τα μεσαία, ως επί το πλείστον, στρώματα της χώρας αποστολής και έχουν υψηλό επίπεδο πανεπιστημιακής ή τεχνικής κατάρτισης. Στην υψηλή βαθμίδα βρίσκεται, κυρίως, η επαγγελματική κατηγορία των «επιστημόνων/ελευθέρων επαγγελματιών» και στη μεσαία οι «υπάλληλοι γραφείου» και οι «δημόσιοι υπάλληλοι/εκπαιδευτικοί». Επιπροσθέτως, ως προς το φύλο και την εθνική καταγωγή αυτών των κοινωνικών στρωμάτων παρατηρείται ότι οι περισσότεροι προέρχονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, με το γυναικείο πληθυσμό να υπερτερεί.

Από την επεξεργασία των δεδομένων της ποιοτικής έρευνας προκύπτει ότι η κατηγορία των μεταναστών που ανήκε στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των χωρών αποστολής μεταναστεύει λόγω του χαμηλού εισοδήματος που δεν της διασφάλιζε την επιβίωσή της. Από τη μεριά της, η κατηγορία των μεταναστών που διέθετε ένα υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο και ασκούσε επαγγέλματα με υψηλότερο κοινωνικό status μεταναστεύει για ποικίλους άλλους λόγους. Σε αρκετές περιπτώσεις το εισόδημά τους δεν αντιστοιχούσε στο υψηλό επαγγελματικό τους status, ενώ σε άλλες η εργασιακή τους απασχόληση δεν αντιπροσώπευε τα εκπαιδευτικά και επαγγελματικά τους προσόντα. Επίσης, αναφέρεται συχνά ότι οι αλλαγές που συντελέστηκαν στις πρώην κομμουνιστικές χώρες, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, άλλαξαν τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα των χωρών αυτών με συνέπεια τη δημιουργία επαγγελματικής και κοινωνικής ανασφάλειας. Τέλος, η αδυναμία για κοινωνική ανέλιξη που βίωναν στη χώρα αποστολής, οι νεαρές ηλικίες κυρίως, είναι ένας από τους πιο σοβαρούς λόγους της μετανάστευσής τους.

Οι διαπιστώσεις της έρευνας υποδεικνύουν την αδυναμία διαγενεακής κοινωνικής ανόδου και εξέλιξης. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι μετανάστες καταγράφουν μια επαγγελματική στασιμότητα η οποία είναι ακόμη μεγαλύτερη στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Ωστόσο, σύμφωνα με τα στοιχεία της ποσοτικής έρευνας, υπάρχει ένα μικρό ποσοστό ανδρών και γυναικών που στην πατρίδα του είχε μία ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Αυτά τα άτομα δεν παρέμειναν στις χώρες καταγωγής, επειδή το χαμηλό εισόδημα λειτουργούσε αποτρεπτικά στην προοπτική της παραμονής στη χώρα τους.

Εξετάζοντας το εργασιακό προφίλ των μεταναστών στο Ηράκλειο, προκύπτει ότι η συντριπτική πλειοψηφία ασκεί ένα επάγγελμα χειρωνακτικό που βρίσκεται στη

βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Ο ανδρικός πληθυσμός, στην πλειονότητά του, είναι «εργάτης/τεχνίτης/χειριστής μεταφορικών μέσων». Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλοι όσοι εργάζονται ως ανειδίκευτοι εργάτες και ως εργάτες οικοδομής, και ακολουθούν οι τεχνίτες, οι βοηθοί τεχνίτες, όπως είναι ο ελαιοχρωματιστής, ο πλακάς, ο ηλεκτροσυγκολλητής, ο ξυλουργός και, τέλος, οι οδηγοί. Με μικρότερα ποσοστά τη διαδέχεται η κατηγορία των εργαζομένων στην «παροχή υπηρεσιών», στην οποία εντάσσονται οι σερβιτόροι, οι κάθε είδους πωλητές και οι διανομείς φαγητού. Από τη μεριά του γυναικείου πληθυσμού, η «παροχή υπηρεσιών» είναι κυρίως η κατηγορία που επιλέγεται. Εδώ κατατάσσονται οι καθαρίστριες οι οικιακές βοηθοί, οι σερβιτόρες και εκείνες που φροντίζουν ηλικιωμένους. Τελευταίες στην κλίμακα είναι οι αγροτοεργάτριες, οι μοδίστρες και οι ανειδίκευτες εργάτριες.

Τα μικρά ποσοστά των μεταναστών και των δύο φύλων, κυρίως όμως των γυναικών που δεν ανήκουν στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα της πόλης του Ηρακλείου, δεν αξιολογούνται έτσι ώστε να διαφοροποιήσουν ουσιαστικά τη γενικότερη τάση που επικρατεί. Η συγκριτική όμως ανάγνωση του εργασιακού προφίλ των μεταναστών των διαφόρων εθνικοτήτων, παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αποκλίσεις. Αν και τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, σύμφωνα με τα στοιχεία της ποσοτικής έρευνας, υπερτερούν σε όλες τις κατηγορίες εθνικοτήτων, ωστόσο στην κατηγορία των μεταναστών που κατάγονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης καταγράφεται μία διαφοροποιημένη εικόνα της κοινωνικής τους διαστρωμάτωσης. Κατά πρώτο λόγο, η παρουσία των μεσαίων στρωμάτων που αντιπροσωπεύονται στην έρευνα από την κατηγορία των «υπαλλήλων γραφείου» γίνεται αρκούτως αισθητή και ακολουθούν με μικρότερα ποσοστά τα υψηλά στρώματα που αντιπροσωπεύονται από τους «ελεύθερους επαγγελματίες». Η γενικότερη όμως τάση που επικρατεί είναι ότι οι μετανάστες καταλαμβάνουν, κυρίως, συμπληρωματικές και παραπλήσιες εργασιακές θέσεις στο πλέγμα των χαμηλών στρωμάτων της πόλης.

Η επεξεργασία των συνεντεύξεων μας έδωσε επιπρόσθετα στοιχεία που αφορούν την εργασιακή απασχόληση των μεταναστών στο Ηράκλειο. Ο ανδρικός πληθυσμός σε σύγκριση με τον γυναικείο φαίνεται να κάνει σημαντικότερα βήματα ένταξης στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι το επαγγελματικό κεφάλαιο όπως και η επαγγελματική εμπειρία που διαθέτουν τόσο ο ανδρικός όσο και ο γυναικείος πληθυσμός έχουν μείνει αναξιοποίητα. Έτσι, η προσωρινή ανειδίκευτη εργασία είναι η αφετηρία της εργασιακής διαδρομής και των δύο φύλων. Σύμφωνα όμως με

μαρτυρίες των υποκειμένων διαφαίνεται ότι με το πέρασμα του χρόνου, ο ανδρικός πληθυσμός αναπτύσσει ευκολότερα προσωπικές στρατηγικές με στόχο την οικονομική του ένταξη και την επαγγελματική του ανέλιξη. Οι άνδρες επιδιώκουν την εξειδίκευσή τους σε κάποιο νέο αντικείμενο εργασίας, κατά βάση χειρωνακτικό, αξιοποιούν καλύτερα τις προσωπικές τους σχέσεις και τα κοινωνικά δίκτυα και προσπαθούν να εκμεταλλευτούν την οποιαδήποτε ευκαιρία παρουσιαστεί στην αγορά εργασίας. Ορισμένοι μάλιστα δραστηριοποιούνται στο χώρο των μικρο-επιχειρήσεων, διαθέτοντας προς κατανάλωση αγαθά και υπηρεσίες στους συμπατριώτες τους. Από τη μεριά τους, οι γυναίκες φαίνεται να αντιμετωπίζουν αρκετά μεγαλύτερες δυσκολίες. Δεν καταφέρνουν να αξιοποιήσουν τα επαγγελματικά τους προσόντα, ούτε τις δεξιότητές τους, παραμένοντας σε κατώτερες θέσεις εργασίας και με ελάχιστες ευκαιρίες επαγγελματικής καταξίωσης και κοινωνικής ανέλιξης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των επαγγελματικών διαδρομών από τη χώρα καταγωγής στη χώρα υποδοχής. Η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών, ανδρών και γυναικών, δεν έχει αλλάξει κοινωνικό στρώμα με τον ερχομό του στο Ηράκλειο. Αυτό οφείλεται στην επαγγελματική στασιμότητα που διακρίνει τους μετανάστες των χαμηλών, ειδικά, κοινωνικών στρωμάτων. Όσοι βρίσκονταν στα υψηλά και μεσαία στρώματα των χωρών αποστολής, σήμερα γνωρίζουν, κυρίως, μία καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Ελάχιστοι είναι αυτοί που καταγράφουν μία επαγγελματική ανέλιξη. Ιδιαίτερα το γυναικείο εργατικό δυναμικό που κατάγεται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, δεν βοηθιέται ουσιαστικά παρά το σημαντικό εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κεφάλαιο που διαθέτει. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται ότι η αξιοποίησή τους, ιδίως στον τουριστικό τομέα, δεν χαρακτηρίζεται ούτε από μονιμότητα ούτε από μισθολογική αναβάθμιση.

Η αδυναμία επαγγελματικής ανέλιξης που αποτυπώνεται στις εργασιακές διαδρομές των μεταναστών από τη χώρα καταγωγής στη χώρα υποδοχής, μαρτυρά τις δυσκολίες που συναντούν στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας της πόλης. Ωστόσο, η ικανοποίηση που εκφράζουν ορισμένοι μετανάστες για τη σημερινή εργασιακή τους κατάσταση, παρά την καθοδική κοινωνική κινητικότητα που έχουν υποστεί, απορρέει, αφενός, από την ασφάλεια και από τις υψηλότερες οικονομικές απολαβές που τους προσφέρει η εργασία τους στο Ηράκλειο και, αφετέρου, από την προσδοκία μίας μελλοντικής επαγγελματικής προόδου. Τα στοιχεία αυτά αντισταθμίζουν το γεγονός ότι σήμερα ασκούν επαγγέλματα με χαμηλό κοινωνικό

κύρος, σε σύγκριση με τα επαγγέλματα υψηλότερου κοινωνικού status που ασκούσαν στην πατρίδα τους.

Εξετάζοντας τις σχέσεις των μεταναστών με τους ντόπιους κατοίκους της πόλης και, ειδικότερα, τις συνθήκες ένταξής τους στον κοινωνικό ιστό της πόλης, παρατηρούμε ότι ο βαθμός ένταξής τους στην αγορά εργασίας παράλληλα με το μεταναστευτικό τους σχέδιο επηρεάζουν άμεσα τις απόψεις τους για το πώς αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στην πόλη και τις ερμηνείες που δίνουν για την κοινωνική τους ένταξη. Υπάρχει μία κατηγορία μεταναστών οι οποίοι, αν και δεν αγνοούν τη γενικότερη επισφαλή κοινωνική θέση στην οποία βρίσκονται, περιγράφουν με θετικό τρόπο τη ζωή τους στην πόλη του Ηρακλείου. Θεωρούν ότι οι γηγενείς τους έχουν αποδεχτεί, έχουν αποκτήσει φιλικές σχέσεις μαζί τους και, όπως υποστηρίζουν, δεν νιώθουν καμία ανασφάλεια στον κοινωνικό τους περίγυρο. Αυτή η κατηγορία μεταναστών, που έχει εγκατασταθεί με την οικογένειά της στο Ηράκλειο, σχεδιάζει να μείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα στην πόλη, ενώ αρκετοί από αυτούς έχουν αποφασίσει να μείνουν μόνιμα. Άλλο χαρακτηριστικό τους γνώρισμα είναι η εργασιακή μονιμότητα και σε κάποιες περιπτώσεις η επαγγελματική ανέλιξη. Όσοι από αυτούς έχουν παιδιά επιδιώκουν, στο πλαίσιο της στρατηγικής ένταξής τους στην κοινωνία υποδοχής, τη σχολική τους πρόοδο και την απόκτηση ενός εκπαιδευτικού κεφαλαίου που θα τους επιτρέψει μελλοντικά τη μεγαλύτερη δυνατή κοινωνική αναγνώριση και την ομαλότερη κοινωνική τους ένταξη.

Μία άλλη κατηγορία μεταναστών αντιλαμβάνεται με αρνητικό τρόπο την κοινωνική της ένταξη στο Ηράκλειο. Θεωρεί ότι οι γηγενείς δεν αποδέχονται τους ξένους, προβάλλοντας στάσεις απόρριψης και ρατσισμού. Αυτό ενισχύει την κοινωνική περιθωριοποίηση των μεταναστών, καθώς και τα συναισθήματα ανασφάλειας στην καθημερινότητά τους. Παράλληλα, αυτά τα άτομα αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες στην οικονομική τους ένταξη. Από την ανάλυση των δεδομένων διαπιστώνεται ότι η αδυναμία κοινωνικής ένταξης αυτής της κατηγορίας των μεταναστών στην πόλη δεν οφείλεται εξ ολοκλήρου στην αρνητική αντιμετώπιση που έχουν από τους γηγενείς. Ένας άλλος εξίσου σημαντικός παράγοντας αποδεικνύεται το μεταναστευτικό σχέδιο και η επιβιωτική στρατηγική που αναπτύσσουν οι ίδιοι. Οι μετανάστες αυτού του τύπου στοχεύουν σε μία προσωρινή παραμονή στο Ηράκλειο, ελπίζοντας να εξοικονομήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα και να επιστρέψουν στις οικογένειές τους. Η ανάπτυξη

κοινωνικών σχέσεων και συναναστροφών με τους γηγενείς δεν είναι στα σχέδιά τους. Η άγνοια της ελληνικής γλώσσας και συχνά οι πολιτισμικές διαφορές που τους χωρίζουν από τους γηγενείς τους απομονώνουν ακόμη περισσότερο από τον κοινωνικό τους περίγυρο.

Η εγκατάσταση των μεταναστών στο Ηράκλειο έχει επηρεάσει άμεσα τις αξίες, τα πρότυπα και τον τρόπο σκέψης τους. Η επαφή τους με ένα διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον και η προσπάθεια κοινωνικής τους ένταξης, τους οδηγεί στη συγκρότηση υβριδικών ταυτοτήτων με στόχο να κάνουν την ομάδα τους κοινωνικά αποδεκτή. Ωστόσο, οι διαφορετικοί σχεδιασμοί και οι στρατηγικές κοινωνικής ένταξης, έχουν ως αποτέλεσμα να μην αποδέχονται όλες οι κατηγορίες μεταναστών στον ίδιο βαθμό τα κοινωνικά πρότυπα της χώρας υποδοχής και να μη διαμορφώνουν ομοιόμορφες συλλογικές ταυτότητες. Αυτό έχει ως συνεπακόλουθο οι κοινωνικές ταυτότητες των μεταναστών να αλλάζουν, να χάνονται ή να περιχαρακώνονται στη χώρα υποδοχής.

Από την ανάλυση των δεδομένων διαπιστώνεται ότι υπάρχει μία κατηγορία μεταναστών η οποία, στο πλαίσιο της στρατηγικής της κοινωνικής ένταξης που εφαρμόζει, αποδέχεται πλήρως τον τρόπο ζωής της χώρας υποδοχής, αποσκοπώντας στην αφομοίωσή της στην τοπική κοινωνία. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο «Μάριος» που ανήκει σε αυτή την κατηγορία, *«η γλώσσα, οι καλοί τρόποι, ο ελληνικός τρόπος ζωής και ο ελληνικός χαρακτήρας»* είναι απαραίτητα στοιχεία σε έναν ξένο για να ζήσει καλά στην Ελλάδα. Ο ίδιος μάλιστα σχεδιάζει να παντρευτεί σύντομα την Ελληνίδα φίλη του με την οποία έχει μακρόχρονο δεσμό. Το γεγονός της επιλογής συζύγου που ανήκει στην κυρίαρχη εθνοτική ομάδα είναι ένα σημαντικό βήμα της αφομοιωτικής διαδικασίας του μετανάστη στη χώρα υποδοχής. Τέλος, η σταδιακή απομάκρυνση από τους συμπατριώτες του φαίνεται να μην απασχολεί τον «Μάριο» ο οποίος ήδη έχει αρχίσει να τους αποφεύγει, καθώς θεωρεί ότι *«δεν έχουν ανοιχτό μυαλό, δεν σκέφτονται να προχωρήσουν στη ζωή τους»*.

Αντιθέτως, η προσκόλληση στην ταυτότητα της χώρας αποστολής και η απόρριψη οποιουδήποτε στοιχείου που χαρακτηρίζει τον τρόπο ζωής της τοπικής κοινωνίας, ανταποκρίνεται μία άλλη κατηγορία μεταναστών, η οποία σχεδιάζει μία προσωρινή παραμονή στην πόλη και παραμένει αποκομμένη από τον κοινωνικό της ιστό. Όσο μάλιστα αυξάνει η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στη χώρα αποστολής και στη χώρα υποδοχής τόσο αυξάνει και η κοινωνική απόσταση ανάμεσα σε αυτή την κατηγορία των μεταναστών και στους ντόπιους κατοίκους. Η εκμάθηση της

ελληνικής γλώσσας θεωρείται το πρώτο βήμα απεγκλωβισμού αυτών των μεταναστών από το περιθώριο της κοινωνικής ζωής, συμβάλλοντας στην αρμονικότερη επαφή και συμβίωση με τους ντόπιους, σε μία προσπάθεια αλληλοκατανόησης και αλληλοαποδοχής των διαφορετικών τρόπων ζωής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τρίτη κατηγορία μεταναστών η οποία διαμορφώνει μία νέα υβριδική ταυτότητα, ενσωματώνοντας στοιχεία που προέρχονται από τη χώρα καταγωγής αλλά και από τη χώρα υποδοχής. Αρκετά συχνά αυτοί οι μετανάστες αναφέρουν ότι η Ευρώπη αντιπροσωπεύει το νέο τους πολιτισμικό χώρο, ο οποίος θα πρέπει να καταστεί κοινός τόπος αναφοράς τόσο για τους γηγενείς όσο και για τους μετανάστες. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο «Νίκος» *«εμένα η πατρίδα δεν είναι τώρα όπως το λέγανε παλιά»*. Το πολιτισμικό σύστημα της χώρας καταγωγής δεν αντιπροσωπεύει εξ ολοκλήρου αυτή την κατηγορία των μεταναστών, ούτε αυτό της χώρας υποδοχής. *«Βλέπουμε την Ευρώπη πατρίδα. Δεν βλέπουμε τώρα την Αλβανία, την Ελλάδα, αλλά την Ευρώπη»*, λέει ο «Νίκος», αντιλαμβανόμενος την Ευρώπη ως τον νέο πολιτισμικό χώρο στον οποίο θα προβάλλει τη δική του πολυπολιτισμική ταυτότητα.

Η έρευνα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στον κοινωνικό ιστό της πόλης του Ηρακλείου ανέδειξε την πολιτισμική διάσταση της τοπικότητας, αλλά, παράλληλα, και ένα περιβάλλον κοινωνικών προβλημάτων και αναγκών. Η τοπική κοινωνία καλείται στις αρχές του 21^{ου} αιώνα να απαντήσει σε ουσιαστικά ζητήματα που αφορούν τη συνοχή της. Αν και το ζήτημα της ένταξης των μεταναστών αφορά συνολικότερα την ελληνική κοινωνία, ωστόσο η τοπική κοινωνία μπορεί να συμβάλει με δράσεις και τοπικές παρεμβάσεις στην επίλυση διαφόρων προβλημάτων των μεταναστών, καθώς και στην ποιότητα των σχέσεων που διαμορφώνονται ανάμεσα σε αυτούς και στους γηγενείς.

Οι διαπιστώσεις της έρευνας υποδεικνύουν ανάγκες ανάπτυξης παρεμβάσεων τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο. Η βασική διαπίστωση στον εργασιακό τομέα είναι ότι η απασχόληση των μεταναστών δεν ανταποκρίνεται στα επαγγελματικά τους προσόντα. Έτσι, το βασικό πλεονέκτημα που έχει η κάθε χώρα υποδοχής να αξιοποιεί προς όφελός της τις γνώσεις και τις δεξιότητες των μεταναστών, αυτό δεν συμβαίνει στην περίπτωση της τοπικής κοινωνίας. Μία από τις αιτίες που εγκλωβίζει τους μετανάστες, με επαγγελματικά προσόντα, σε χειρωνακτικές εργασίες, είναι η αδυναμία αναγνώρισης των πτυχίων τους. Αυτό

συμβαίνει για δύο βασικούς λόγους: Πρώτον, το επίπεδο των γνώσεων της ελληνικής γλώσσας δεν ανταποκρίνεται στο επίπεδο των εξετάσεων που προβλέπονται για την αναγνώριση των πτυχίων τους από το Διεπιστημονικό οργανισμό αναγνώρισης τίτλων ακαδημαϊκών και πληροφόρησης (Δ.Ο.Α.Τ.Α.Π.). Δεύτερον, οι μετανάστες δεν είναι πεισμένοι ότι η αναγνώριση των πτυχίων τους θα τους οδηγήσει στην καλύτερευση της θέσης εργασίας τους. Η υλοποίηση από την Τοπική Αυτοδιοίκηση εξειδικευμένων προγραμμάτων εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και ορολογίας στο αντικείμενο σπουδών των μεταναστών, θα είναι το πρώτο βήμα διευκόλυνσης και ταυτόχρονα ενθάρρυνσής τους προς την κατεύθυνση αυτή.

Παράλληλα, θα πρέπει να ενεργοποιηθούν πλήρως οι μηχανισμοί της πολιτείας για την εξασφάλιση του σεβασμού των εργασιακών τους δικαιωμάτων. Ο αποτελεσματικός έλεγχος και η προστασία από την εκμετάλλευση στην αγορά εργασίας, με την ταυτόχρονη υλοποίηση πολιτικών ίσων ευκαιριών απασχόλησης, θα δώσουν την ευκαιρία στους μετανάστες να απεγκλωβιστούν από τις κατώτερες θέσεις εργασίας και να ανελιχθούν επαγγελματικά. Η συστηματική λειτουργία προγραμμάτων κατάρτισης και η διά βίου εκπαίδευση που θα συνάδουν προς τις ιδιαίτερες ανάγκες των μεταναστών και προς τις τοπικές οικονομικές συνθήκες θα αποτελέσουν αποφασιστικά πεδία για την οικονομική τους ένταξη στην τοπική αγορά εργασίας. Η παρουσία, μάλιστα, «διαπολιτισμικών μεσολαβητών» στην κατάρτιση των προγραμμάτων θα κάμει αποτελεσματικότερη την υλοποίησή τους.

Ο σεβασμός των πολιτισμικών ετεροτήτων, η κατάρτιση και η ευαισθητοποίηση των υπαλλήλων που εργάζονται σε κρατικούς και δημόσιους φορείς, θα έχει ως αποτέλεσμα την υπέρβαση των γραφειοκρατικών εμποδίων και την άρση των δυσκολιών στην προσβασιμότητα των μεταναστών στις αρμόδιες υπηρεσίες. Επιπλέον, η παρουσία στις υπηρεσίες έμμισθων συμπατριωτών ως μεσολαβητών θα διευκολύνει την επικοινωνία και θα ενδυναμώσει το αίσθημα εμπιστοσύνης των μεταναστών απέναντι στους φορείς, καθώς και στη μεταξύ τους συνεργασία. Τέλος, η οικονομική ένταξη των μεταναστών θα ενισχυθεί περισσότερο με την ενδυνάμωση των δικτύων ενημέρωσης και πληροφόρησης σε θέματα σχετικά με τις ανάγκες εργατικού δυναμικού στους διάφορους τομείς της οικονομίας, την εργατική νομοθεσία, κ.λπ. Ενεργό ρόλο σε αυτή την προσπάθεια θα πρέπει να έχουν οι σύλλογοι και οι κοινότητες των μεταναστών. Η στενότερη συνεργασία των δημόσιων και ιδιωτικών φορέων της πόλης που σχετίζονται με την αγορά εργασίας – όπως είναι ο Ο.Α.Ε.Δ., τα ιδιωτικά γραφεία εύρεσης εργασίας, τα επιμελητήρια της πόλης – με

τους μεταναστευτικούς συλλόγους, θα ενισχύσει την προσπάθεια για την πληρέστερη, έγκαιρη και έγκυρη ενημέρωση των μεταναστών και για την ουσιαστικότερη αξιοποίηση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού.

Η δημιουργία, επίσης, πολύγλωσσου κέντρου πληροφόρησης και υποστήριξης των μεταναστών από την Τοπική Αυτοδιοίκηση θα είχε ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση των δικτύων ενημέρωσής τους. Ταυτόχρονα αυτό το κέντρο, σε συνεργασία με άλλους φορείς, όπως ο δικηγορικός σύλλογος, κ.ά., θα επικεντρώνονταν στη διεκπεραίωση υποθέσεων τους και στην αντιμετώπιση της γραφειοκρατίας, των αντιφάσεων και των κενών της υπάρχουσας νομοθεσίας. Επιπλέον, η έκδοση πολύγλωσσου οδηγού των δημόσιων και κοινωνικών υπηρεσιών της πόλης για τους εργαζόμενους μετανάστες και για τις οικογένειές τους κρίνεται απαραίτητο βοήθημα.

Στο κοινωνικό επίπεδο η ενίσχυση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης θα συμβάλλει στη διαμόρφωση μίας κουλτούρας αποδοχής του άλλου και θα ενδυναμώσει τη διαπολιτισμική επικοινωνία στην πόλη. Δράσεις σε τοπικό επίπεδο από τη Τοπική Αυτοδιοίκηση για την προβολή της πολιτισμικής κληρονομιάς των μεταναστευτικών ομάδων και την ενίσχυση των διαπολιτισμικών επαφών θα διαμορφώσει μία κουλτούρα αλληλοαποδοχής και αλληλοαναγνώρισης ανάμεσα στους γηγενείς και στους νεοφερμένους, αλλά και ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοτικές μεταναστευτικές ομάδες. Η αναγνώριση και ο σεβασμός στην πολιτισμική ετερότητα θα ισχυροποιήσει τις κοινωνικές σχέσεις και θα ενθαρρύνει τη συμμετοχή των μεταναστών στην κοινωνική ζωή της πόλης. Η άρση διαφόρων κοινωνικών διακρίσεων σε βάρος των μεταναστών θα διευρύνει την κοινωνική συνοχή. Το δικαίωμα δημιουργίας επίσημων χώρων θρησκευτικής λατρείας και χώρων ταφής, ανάλογα με το θρήσκευμα της κάθε μεταναστευτικής ομάδας, είναι αναμφισβήτητο. Η χρήση δωματίων και υπογείων στο Ηράκλειο ως χώρων λατρείας αναδεικνύουν το πρόβλημα του περιορισμού των θρησκευτικών ελευθεριών και των κοινωνικών δικαιωμάτων των μεταναστευτικών ομάδων που ζουν στην πόλη.

Η ενεργός παρουσία των μεταναστών στις συμμετοχικές διαδικασίες και στις θεσμικές εκφράσεις της τοπικής κοινωνίας και την Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι ένα ουσιαστικό ζήτημα που παραπέμπει στο δικαίωμα της πολιτικής συμμετοχής και της έκφρασης λόγου. Η ένταξη των μεταναστών στους πολιτικούς θεσμούς της κοινωνίας υποδοχής και, ιδιαίτερα, της τοπικής κοινωνίας, κρίνεται αναγκαία σε μία οργανωμένη μεταναστευτική πολιτική ένταξής τους στη χώρα υποδοχής. Επιπλέον,

το δικαίωμα συμμετοχής των μεταναστών στους τοπικούς πολιτικούς θεσμούς, που απορρέει από την ιδιότητα του πολίτη της τοπικής κοινωνίας, είναι ένα κριτήριο της δημοκρατικοποίησης αυτών των θεσμών. Ο πρόσφατος νόμος 3838/10 «για την ελληνική ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις», για πρώτη φορά εισάγει το ζήτημα της πολιτικής συμμετοχής των μεταναστών στην πρωτοβάθμια Τοπική Αυτοδιοίκηση. Ωστόσο, λόγω των αυστηρών προϋποθέσεων που θέτει, αποκλείει από το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι τη μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα. Ο συγκεκριμένος νόμος προβλέπει δικαίωμα ψήφου μόνο στους υπηκόους τρίτων χωρών που κατέχουν άδεια διαμονής αόριστης ή δεκαετούς διάρκειας, όπως και στους επί μακρόν διαμένοντες. Καθίσταται σαφές πως η παροχή του δικαιώματος σε όλους τους νομίμως διαμένοντες στη χώρα πρέπει να επανεξεταστεί από την πολιτεία. Ως τότε, η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα μπορούσε να επιτρέψει την άτυπη εκπροσώπηση του μεταναστευτικού πληθυσμού από εκλεγμένους «εκπροσώπους-συμβούλους» του στο Δημοτικό συμβούλιο της πόλης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Δήμος θα μπορούσε να θεσμοθετήσει μία τακτική και καθολική εκλογική διαδικασία, καλώντας τους μετανάστες που είναι εγκατεστημένοι στο Ηράκλειο να εκλέξουν τους εκπροσώπους τους.

Η διεύρυνση του ενδιαφέροντος για το μέλλον της δεύτερης γενιάς μεταναστών στην Ελλάδα έχει αρχίσει. Ήδη, ο νόμος 3838/10 θέτει τις προϋποθέσεις για την απόκτηση της ιθαγένειας από τα παιδιά των μεταναστών. Παρά την αυστηρότητα των κριτηρίων, το πρώτο βήμα έχει πραγματοποιηθεί. Επίσης, η εκπαίδευση της δεύτερης γενιάς είναι ένα ουσιαστικής σημασίας ζήτημα για την κοινωνική της ένταξη. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να αναζητηθούν οι καταλληλότερες εκπαιδευτικές πρακτικές που θα διευκολύνουν την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα. Εκ μέρους της Τοπικής Αυτοδιοίκησης θα πρέπει να συσταθούν οι κατάλληλες πολιτικές στήριξης και επέκτασης του συστήματος της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, στο πλαίσιο μίας γενικότερης διαπολιτισμικής πολιτικής την οποία και περιγράψαμε παραπάνω.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για το μεταναστευτικό φαινόμενο παραμένει αμείωτο. Η χωρική και χρονική διάστασή του τροφοδοτεί συνεχώς με νέα δεδομένα την έρευνα και εμπλουτίζει την επιστημονική γνώση. Έτσι και στην περίπτωση μας, με το τέλος της παρούσας μελέτης, νέα δεδομένα έχουν προστεθεί στο κοινωνικό πεδίο

θέτοντας νέα ερωτήματα που κάνουν επιστημονικά ενδιαφέρουσα τη συνέχιση της διερεύνησης της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου. Η έρευνα πεδίου που διεξήγαμε στην πόλη είχε τελειώσει πριν την εμφάνιση της παρούσας οικονομικής κρίσης που βιώνει η ελληνική κοινωνία.

Σε μία μελλοντική ερευνητική προσέγγιση θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστούν οι επιπτώσεις της κρίσης στην οικονομική και στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην πόλη και οι αλλαγές που έχουν γίνει στους μεταναστευτικούς σχεδιασμούς τους. Είναι γεγονός ότι ο μεταναστευτικός πληθυσμός της πόλης ανήκει στα πιο ευάλωτα κοινωνικά στρώματα τα οποία έχουν υποστεί ήδη τις πρώτες αρνητικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, η οποιαδήποτε απόφαση, είτε πρόκειται για την επιστροφή στη χώρα καταγωγής, είτε για την παραμονή στο Ηράκλειο, είτε για τη μετανάστευση προς μια άλλη χώρα, δεν είναι εύκολη. Ενδεχομένως, η απόφαση για τη μετακίνηση προς άλλες χώρες της Ευρώπης να είναι ευκολότερη για τους μετανάστες που θεωρούν προσωρινή την εγκατάστασή τους στο Ηράκλειο και βρίσκονται εδώ χωρίς την οικογένειά τους. Αντιθέτως, η μετακίνηση των μεταναστών που ζουν με την οικογένειά τους στην πόλη, με την προοπτική μίας μακρόχρονης παραμονής είναι σαν σκέψη και μόνο δυσκολότερη. Η επιλογή μίας άλλης χώρας θα είναι μία δεύτερη μετανάστευση γι' αυτούς, και θα πρέπει να σχεδιαστεί από την αρχή. Επίσης, η επιστροφή στη πατρίδα θα τους έφερνε αντιμέτωπους με πολλούς αστάθμητους παράγοντες. Σε κάθε περίπτωση, οι μελλοντικοί σχεδιασμοί των μεταναστών που είναι εγκαταστημένοι στο Ηράκλειο θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους και να συνυπολογίσουν τα νέα οικονομικά δεδομένα της χώρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αλεξανδρόπουλος Σ., 2009, «Η θεωρητική συνεισφορά του R. E. Park». Στο Ν. Τάτσης, Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 111-145.
- Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ., 2001, «Οι πολιτικές ρύθμισης της μετανάστευσης στην Ελλάδα». Στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 23- 68.
- Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ., (επιμ.), 2001, *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ανδριώτης Ν., 2000, «Η άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο». Στο Σ. Κανάκη (επιμ.), *Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*. Ηράκλειο: Ηράκλεια Πρωτοβουλία, σσ. 225-243.
- Ανδριώτης Ν., 2006, *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος} – 19^{ος} αι.)*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Βαΐου Ν., Χατζημηγάλη Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, Περιφέρειες και άτυπη εργασία*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βαΐου Ν., 2008, «Από τις «γυναίκες» στο «φύλο»: Θεωρητικές προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης». Στο Ν. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 17-38.
- Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ., (επιμ.), 2008, *Το φύλο της μετανάστευσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Baldwin-Edwards M., 2002, «Αγορές εργασίας της Νότιας Ευρώπης και μετανάστευση: δομική και λειτουργική ανάλυση». Αθήνα: Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σσ. 157-174.
- Βαλλερστεϊν Ι., 1987, *Ιστορικός καπιταλισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βασιλικού Κ., 2007, *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική*

Ευρώπη. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών.

- Bell J., 2001, *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Βεντούρα Λ., 1994, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ.
- Βεντούρα Λ., 2006, «Ευρώπη και μεταναστεύσεις κατά τον 20^ο αιώνα». Στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 83- 126.
- Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χ., 1998, «Η συμπληρωματικότητα ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων στην κοινωνιολογική και εκπαιδευτική έρευνα». Στο Γ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω, σσ. 255-289.
- Γεωργούλας Σ., 2003, «Το νομικό πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα τον εικοστό αιώνα - Μια ιστορική, κριτική οπτική». Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 91-119.
- Γιαννόπουλος Ν., 2001, «Ταξικότητα και πολυεθνικότητα, επιβολή και αποδοχή: αντινομίες στη διαμόρφωση ενός νέου αντιρατσισμού». Στο Χ. Ναξάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση, Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 219-265.
- Γκιζέλης Γ., 2009, «Η κοινωνιολογική σχολή του Σικάγο και η αστική ανθρωπολογία». Στο Ν. Τάτσης, Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 363-379.
- Γρώπα Ρ., Τριανταφυλλίδου Α., 2009, «Καταληκτικές παρατηρήσεις». Στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*. Αθήνα: Κριτική.
- Γρώπα Ρ., Τριανταφυλλίδου Α., 2009, «Ελλάδα» Στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*. Αθήνα: Κριτική.
- Canete L. Y., 2001, «Η Φιλιππινέζικη κοινότητα στην Ελλάδα στο τέλος του 20^{ου} αιώνα». Στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σσ. 277-304.

- Cuche D., 2001, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Δαμανάκης Μ., 1989, *Μετανάστευση και εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαφέρμος Μ., 2006, *Περιθωριοποίηση και εκπαιδευτική ένταξη. Η περίπτωση των Τσιγγάνων του Ηρακλείου Κρήτης*. Αθήνα: Ατραπός.
- Δημητράκα Μ., 2004, «Μοντέλα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και επικοινωνίας». Στο *Πολυπολιτισμικότητα στην Ελλάδα. Πρόσκληση για την Κοινωνική Εργασία*, Πρακτικά σεμιναρίου. Αθήνα: Ι.Α.Κ.Ε., Σ.Ε.Κ.Ε., σσ. 81-88.
- Δημουλάς Κ., 2006, «Παράμετροι ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία: Η περίπτωση της Περιφέρειας Αττικής». Στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 245-289.
- Δήμος Ηρακλείου, 1994, *Πρόταση Δήμου Ηρακλείου για τη βελτίωση ποιότητας ζωής και ανάδειξη συνοικίας Αγ. Τριάδας*. Στα πλαίσια της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας «URBAN» (Αναβάθμιση αστικών περιοχών). Ηράκλειο.
- Δήμος Ηρακλείου-Γραφείο Παλιάς Πόλης, *Προστασία και ανάδειξη της Παλιάς Πόλης Ηρακλείου*, Πολεοδομική Μελέτη Ανάπλασης, Τεύχος: Α Φάση-Ανάλυση, Αναγνώριση, Αξιολόγηση.
- Έμκε - Πουλοπούλου Η., 1990, «Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα 1970-1990». Εκλογή, ειδ. τεύχος, αρ.85/86.
- Έμκε - Πουλοπούλου Η., 2007, *Η μεταναστευτική πρόκληση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Εσδρας Δ., 2004, «Κρατική ετοιμότητα υποδοχής μεταναστών: Ρυθμίσεις και ανεπάρκειες». Στο *Πολυπολιτισμικότητα στην Ελλάδα. Πρόσκληση για την Κοινωνική Εργασία*, Πρακτικά σεμιναρίου. Αθήνα: Ι.Α.Κ.Ε., Σ.Ε.Κ.Ε., σσ. 30-32.
- Ε.Σ.Υ.Ε., 1982, Απογραφή Πληθυσμού 1981, Πραγματικός πληθυσμός αλλοδαπών κατά Νομούς και Δήμους. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Ε.Σ.Υ.Ε., 1994, Απογραφή Πληθυσμού 1991, Μόνιμος πληθυσμός κατά υπηκοότητα και φύλο. Σύνολο Ελλάδος, Νομοί και Δήμοι. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Ε.Σ.Υ.Ε., 2003, Απογραφή Πληθυσμού 2001, Μόνιμος πληθυσμός κατά υπηκοότητα και φύλο. Σύνολο Ελλάδος, Νομοί και Δήμοι. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

- Gazon E., 2001, «Οι μετανάστες και η Δημοκρατία». Στο Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 145-177.
- Green N. L., 2004, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Javeau C., 1996, *Η Έρευνα με ερωτηματολόγιο. Το Εγχειρίδιο του Καλού Ερευνητή*. Αθήνα: Τυπωθήτω – ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ.
- Jenkins R., 2007, *Κοινωνική ταυτότητα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Ζαϊμάκης Γ., 1999, «Καταγωγή Ακμάζοντα». *Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου(1900-1940)*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ.
- Ζαϊμάκης Γ., 2002, *Κοινοτική Εργασία και Τοπικές Κοινωνίες. Ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζαϊμάκης Γ., Καλλινικάκη Θ., 2004, *Τοπικός χώρος και πολυπολιτισμικότητα, Σάπες, Θράκη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζαϊμάκης Γ., 2005, «Όψεις κοινωνικού αποκλεισμού και δίκτυα παρεμβάσεων στο Ηράκλειο της Κρήτης». Στο *Σύγχρονες ανάγκες κοινωνικής φροντίδας. Δομές και προγράμματα στην τοπική κοινωνία*, 2^η Πανελλήνια διημερίδα (19-20 Μαρτίου 2004). Ηράκλειο: ΚΟΙΝΩ.ΠΟΛΙΤΙ.Α. Κρήτης-Π.Τ.Κ. Σ.Κ.Λ.Ε., σσ. 68-88.
- Ζωγραφάκης Σ., Μητράκος Θ., 2008, *Πόσους μετανάστες μπορούμε να έχουμε; Ημερίδα: Απασχόληση και ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες*, Αθήνα: Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Θανοπούλου Μ., 2007, *Φύλο και Μετανάστευση. Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*. Τόμος III. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg.
- Ιωακείμογλου Η., 2001, «Οι μετανάστες και η απασχόληση». Στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σσ. 81-94.
- Ιωσηφίδης Θ., 2001, «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα». Στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σσ. 227-246.

- Ιωσηφίδης Θ., 2001, «Εργασία, μεταναστευτική εργασία και το τέλος (;) της εργασίας». Στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 157-176.
- Ιωσηφίδης Θ., 2003, *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Ιωσηφίδης Θ., 2006, «Ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στη μεταναστευτική έρευνα: Προκλήσεις, ερωτήματα και προβλήματα». Στο Γ. Κυριακάκης, Μ. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 175- 196.
- Ιωσηφίδης Θ., 2008, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Καβουνίδα Τ., 1998, «Μετανάστευση, νομιμοποίηση και κοινωνικά δίκτυα». Στο Κ. Γ. Βγενόπουλος (επιμ.), Φ. Ταμβίσκου (βοηθ. επιμ.), *Πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελληνική αγορά εργασίας*. Αθήνα: Ε.Κ.Ε.Μ., πρακτικά συνεδρίου, Παπαζήσης, σσ. 41-49.
- Καβουνίδα Τ., Χατζάκη Λ., 2000, *Αλλοδαποί που υπέβαλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής: υπηκοότητα, φύλο και χωροθέτηση*. Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας.
- Καβουνίδα Τ., 2001, «Οι μετανάστες του πρώτου ελληνικού προγράμματος νομιμοποίησης». Στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 91-111.
- Καβουνίδα Τ., 2004, *Η Πολιτική της Νομιμοποίησης Παράνομων Μεταναστών: Ελληνική και Διεθνής Εμπειρία*. Αθήνα: Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική.
- Καβουριάρης Ε., 1974, «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης». Στο Μ. Νικολινάκος (επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κάλβος, σσ. 24-62.
- Καμπούρη Ε., 2007, *Φύλο και Μετανάστευση. Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*. Τόμος II. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg.
- Καμπούρη Ν., Λαφαζάνη Ο., 2008, «Το σπίτι στη Βουλγαρία, η συλλογή με παπούτσια στην Ελλάδα: Δια-εθνικές διαδρομές, μετανάστευση και φύλο». Στο

Ν. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 39-66.

- Κανδυλάκη Α., 2005, «Πολυπολιτισμικότητα και κοινωνική εργασία στην εκπαίδευση: ενδυναμώνοντας τη σχέση σχολείου, οικογένειας και τοπικής κοινωνίας». Στο Γ. Ζαϊμάκης, Α. Κανδυλάκη, (επιμ.), *Δίκτυα Κοινωνικής Προστασίας: Μορφές παρέμβασης σε ευπαθείς ομάδες και σε πολυπολιτισμικές κοινότητες*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 239-267.
- Κανελλόπουλος Κ., Γρέγου Μ., Πετραλιάς Α., 2006, *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα: Κρατικές πολιτικές, τα χαρακτηριστικά και η κοινωνική τους θέση*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Καραγιάννης Β., 2006, «Μετανάστευση – διεθνικότητα – κινητικότητα: Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα της διεθνικής μετανάστευσης». *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 92 (Τεύχος-αφιέρωμα στις *Σύγχρονες Θεωρήσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου*), σσ. 23-30.
- Καρασαββόγλου Α. Γ., 2001, «Ο ρόλος της μετανάστευσης στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και ειδικότερα στις εργασιακές σχέσεις και η περίπτωση της Ελλάδας». Στο Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 195-218.
- Καρασαββόγλου Α., Μαδυτινός Δ., Νικολαΐδης Μ., Καστορίδας Δ., 1996, *Ξένοι εργάτες στο Νομό Καβάλας. Επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία*. Τ.Ε.Ι. Καβάλας, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Γενικές εκδόσεις Καβάλας.
- Καρύδης Β. Χ., 1996, *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κασιμάτη Κ., 1998, «Πόντιοι στην Ελλάδα και Κοινωνικός Αποκλεισμός». Στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, σσ. 275-305.
- Κασιμάτη Κ., (επιμ.), 1998, *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg.
- Κασιμάτη Κ., 2003, «Ιστορικές αναφορές των μεταναστευτικών ροών». Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 23-44.
- Κασιμάτη Κ., 2003, «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία – Απασχολήσεις και διαφορετικότητες». Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές*

Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 157-192.

- Κασιμάτη Κ., (επιμ.), 2003, *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξη. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών.* Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη Κ., 2004, «Η ταυτότητα των μεταναστών, παράγοντας ξеноφοβίας και ρατσισμού – Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών». Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλίσεις.* Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, σσ. 159-197.
- Κασιμάτη Κ. (επιμ.), 2004, *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλίσεις.* Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg.
- Κασιμάτη Κ., Ψημμένος Ι., 2004, «Οργανωτική κουλτούρα και κοινωνικός αποκλεισμός». Στο Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός.* Αθήνα: Εξάντας, σσ.439-482.
- Κασιμάτη Κ., 2006, «Η ένταξη των Αλβανών μεταναστών στην Ελληνική κοινωνία. (Από διηγήσεις Αλβανών και Ελλήνων)». Στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία.* Αθήνα: Gutenberg, σσ. 353-411.
- Κασιμάτη Κ., Μουσούρου Λ. Μ., 2007, *Φύλο και Μετανάστευση. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση.* Τόμος Ι. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg.
- Κασίμης Χ., Ζακοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Α., 2003, «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ν° 111, σσ. 9-38.
- Καστορίδας Δ., 1994, *Ξένοι (;) εργάτες στην Ελλάδα.* Αθήνα: ΙΑΜΟΣ.
- Κατριβέσης Ν., Προκοπάκης Ε., «Ξένοι εργαζόμενοι, συλλογικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες. Η περίπτωση των ξένων μεταναστών στη συνοικία της Αγίας Τριάδας του Ηρακλείου Κρήτης». *Νέα Κοινωνιολογία* (υπό έκδοση).
- Κατρούγκαλος Γ., 2001, «Τα κοινωνικά δικαιώματα των παράνομων αλλοδαπών». Στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα.* Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 69-88.

- Κατσίκας Χ., Πολίτου Ε., 2005, *Εκτός «τάξης» το «διαφορετικό»; Τσιγγάνοι, Μειονοτικοί, Παλιννοστούντες, και Αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κοβάνη Ε., 2009, «Ο Πολωνός χωρικός των W. I. Thomas και Znaniecki : Γενέθλιος τόπος και μακρινή Αμερική». Στο Ν. Τάτσης, Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 425-444.
- Κοιλιάρη Α., 1997, *Ξένος στην Ελλάδα. Μετανάστες, γλώσσα και κοινωνική ένταξη. Στάσεις της Ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες ομιλητές*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κοκαράκης Μ., 2007, *Προγράμματα για τους μετανάστες και τους πρόσφυγες / αιτούντες πολιτικό άσυλο στην Κρήτη*. PEOPLES (Νέες ανθρώπινες σχέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο), της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας INTERREG III B Archimed. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου.
- Kolodny E., 1985, *Η Σαμοθράκη στις όχθες του Νέκαρ. Έλληνες μετανάστες στη Στουτγάρδη*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών.
- Κόντης Α., 1998, «Ημεδαπό και αλλοδαπό εργατικό δυναμικό στην Ελληνική αγορά εργασίας». Στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας, σσ. 509-533.
- Κόντης Α., 2001, «Οικονομική ενσωμάτωση μεταναστών στη χώρα υποδοχής». Στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 177-220.
- Κοντιάδης Ξ., Παπαθεοδώρου Θ., (επιμ.), 2007, *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κυριαζή Ν., 1999, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λαγουδάκη-Σασλή Ε., 2004, *Ειδικό Προσφύγων*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου.
- Λαγουδάκη-Σασλή Ε., 2005, «Αγροτική εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων του Νομού Ηρακλείου». Παλίμψηστον, Τεύχος 19-20. Ετήσια έκδοση της «Βικελαίας δημοτικής βιβλιοθήκης» του Δήμου Ηρακλείου, σσ. 207-236.
- Λαλιώτου Ι., 1999, «Οδύσσεια 2000 μείον 1. Δι-εθνικότητα και μετανάστευση στο τέλος της χιλιετίας». Ελευθεροτυπία, 23 Ιουλίου.

- Λαμπριανίδης Λ., Λυμπεράκη Α., 2001, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Levitas R., 2004, «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα ντυρκεμιανή ηγεμονία». Στο Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας, σσ. 202-224.
- Levitas R., 2004, «Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός; ». Στο Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας, σσ. 225-265.
- Λένιν Β. Ι., 2005, *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λιανού Θ. Π., 2003, *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Μελέτες 51.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., 1993, *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ., 2000, *Ο «φόβος του ξένου» στην αγορά εργασίας: Ανοχές και προκαταλήψεις στην ανάπτυξη*. Αθήνα: Πόλις.
- Μαρβάκης Αθ., Παρσανόγλου Δ., Παύλου Μ., (επιμ.), 2001, *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Μάρκοβα Ε., 2001, «Η παρουσία των Βουλγάρων μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία». Στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σσ. 247-275.
- Μάρκου Γ. Π., 1996, *Προσεγγίσεις της πολυπολιτισμικότητας και η διαπολιτισμική εκπαίδευση – Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Mason J., 2003, *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ματζουράνης Γ., 1974, *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία (γκασταρμπάϊτερ)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ματζουράνης Γ., 1990, *Τα παιδιά του Νότου. Μας λένε Γκασταρμπάϊτερ και στην πατρίδα Γερμανούς*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουζέλης Ν., 1978, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Εξάντας.

- Μουσούρου Λ. Μ., 1991, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου Λ. Μ., 1993, *Από τους γκασταρμπαϊτερ στο πνεύμα του Σένγκεν. Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου Λ. Μ., 1998, «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία». Στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, σσ. 67-85.
- Μπάγκαβος Χρ., 2003, «Δημογραφικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση». Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 45-90.
- Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., (επιμ.), 2006, *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπουρντιέ Π., 1999, «Κοινωνικό κεφάλαιο». Στο Π. Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Στάχυ, σσ. 91-95.
- Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ., (επιμ.), 2001, *Μετανάστες και Μετανάστευση, Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*. Αθήνα: Πατάκης.
- Νικολινάκος Μ., 1974, «Οι αντιφάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα: Ανεπάρκεια εργατικών δυνάμεων και μετανάστευση». Στο Μ. Νικολινάκος (επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κάλβος, σσ. 78-97.
- Νικολινάκος Μ., (επιμ.), 1974, *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κάλβος.
- Νιτσιάκος Β., 2003, *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, «Αριθμός αλλοδαπών μαθητών ανά Σχολείο». Ηράκλειο: Δ/ση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.
- Παλυβός Θ., 2001, «Οικονομική μετανάστευση: μια σύντομη περίληψη της αμερικανικής εμπειρίας». Στο Χ. Ναξάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 115-144.
- Παπαγεωργίου Γ., (επιμ.), 1998, *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

- Παπαδοπούλου Δ., 2004, «Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελληνική κοινωνία». Στο Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας, σσ. 367-398.
- Παπαδοπούλου Δ., 2006, «Μορφές κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών. Το παράδειγμα της Περιφέρειας Αττικής». Στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 291-351.
- Πατινιώτης Ν., 1989, *Εξάρτηση και μετανάστευση. Η περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Παύλου Μ., 2001, «Οι «λαθρέμποροι του φόβου»: ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υπογήφιας μητρόπολης». Στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σσ. 127-162.
- Παύλου Μ., 2004, «Η Ελλάδα της μετανάστευσης με αριθμούς». Στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 367-402.
- Παύλου Μ., Χριστόπουλος Δ., (επιμ.), 2004, *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική.
- Πεπονάκης Μ., 2001, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897 /1899». Στο Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός, (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών ιστορικών μελετών, σσ. 127-145.
- Περιφέρεια Κρήτης, «Αιτήσεις για προσωρινή κάρτα παραμονής το 2001». Ηράκλειο: Διεύθυνση Αλλοδαπών.
- Περιφέρεια Κρήτης, «Αριθμός αλλοδαπών με άδεια παραμονής στο Δήμο Ηρακλείου το 2006». Ηράκλειο: Στοιχεία της Διεύθυνσης Αλλοδαπών.
- Περτσελάκης Γ., 2000, «Ηράκλειο: Χάος με χάρη. Σκιαγράφιση όσων έγιναν, όσων γίνονται και όσων μέλλει να γενούν στο λαβύρινθο ενός πολεοδομικού οράματος». Στο Σ. Κανάκη (επιμ.), *Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*. Ηράκλειο: Ηράκλεια Πρωτοβουλία, σσ. 245-275.
- Πετμετζίδου Μ., Παπαθεοδώρου Χ., (επιμ.), 2004, *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας.

- Πετρινώτη Ξ., 1993, *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα. Μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Πετρινώτη Ξ., «Η ανεργία», *Επετηρίδα Εργασίας* 1998. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου, σσ. 55-76.
- Προκοπάκης Ε., Ράτσικα Ν., 2000, *Μελέτη Κοινότητας στην περιοχή της Αγ. Τριάδας*. Ηράκλειο: Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Τ.Ε.Ι. Κρήτης.
- Προκοπάκης Ε., 2001, *Ο παρεμβατικός ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στις μεταναστευτικές ομάδες. (Μια αρχική προσέγγιση στη περιοχή του Δήμου Γαζίου)*. Στο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνικής Πολιτικής «Δίκτυο Υπηρεσιών Κοινωνικής Φροντίδας: ο ρόλος της εκτελεστικής εξουσίας, των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης και των μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», Διοργάνωση: ΣΚΛΕ, ΚΟΙΝΩ.ΠΟΛΙΤΙ.Α, ΕΣΑΕΑ., Ηράκλειο.
- Προκοπάκης Ε., Οικονόμου Κ., Κούτρα Κ., «Το κοινωνικό κεφάλαιο των μεταναστών μαθητών που φοιτούν στα δημοτικά σχολεία της πόλης του Ηρακλείου». *Κοινωνική Εργασία*, (υπό έκδοση).
- Robson C., 2007, *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ρομπόλης Σ., Δημουλάς Κ., 1998, «Οι Εταιρικές σχέσεις στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού». Στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, σσ. 151-189.
- Ρομπόλης Σ., Μπάγκαβος Χρ., Χατζηβασίλογλου Ι., 2006, «Ο ρόλος της μετανάστευσης στις μεταβολές του εργατικού δυναμικού και στη βιωσιμότητα του συνταξιοδοτικού συστήματος στην Ελλάδα». Στο Χρ. Μπάγκαβος Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 127-156.
- Ρομπόλης Σ., 2007, *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα. Απολογισμοί και προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Σαρρής Α., Λιανός Θ., 1994, *Μετανάστευση και τοπικές αγορές εργασίας στη Βόρεια Ελλάδα*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών Διεθνούς Οικονομικής και Ανάπτυξης, Ινστιτούτο Ανάπτυξης και Βαλκανικής Στρατηγικής.
- Schnapper D., 2008, *Η κοινωνική ενσωμάτωση. Μία σύγχρονη προσέγγιση*, Αθήνα, Κριτική.
- Tarinos G., Delaunay D., 2006, «Μπορούμε πράγματι να μιλάμε για παγκοσμιοποίηση των μεταναστευτικών ροών;». Στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ.

Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, σσ.37-82.

- Τάτσης Ν., Θανοπούλου Μ., (επιμ.), 2009, *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Thompson P., 2002, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Τριανταφυλλίδου Α., Γρώπα Ρ., (επιμ.), 2009, *Η μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσάκαλος Μ. Γ., 2008, *Η σύγχρονη ελληνική μετανάστευση μεταξύ θεωρίας και εμπειρίας*. Χίος: Αιγέας.
- Τσιάκαλος Γ., 1998, «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Ορισμοί, Πλαίσιο και Σημασία». Στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, σσ. 39-65.
- Τσιώλης Γ., 2006, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσουκαλάς Κ., 1986, «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, απαντήσεις». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ν^ο 60, σσ. 3-71.
- Φακιολάς Ρ., 2001, «Η ενσωμάτωση των Ελληνοποντίων στην Ελληνική κοινωνία». Στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 129-155.
- Φίλιας Β., (Γεν. εποπτεία), 1996, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χάλαρης Γ., 1998, «Μετανάστευση και παγκοσμιοποίηση». *Ο Πολίτης*, τ. 46, σσ. 20-25.
- Χατζή Χ., 2004, «Ο αλλοδαπός ως υποκείμενο δικαιωμάτων στην ελληνική έννομη τάξη». Στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 233-252.
- Χλέτσος Μ., 2001, «Η πολιτική οικονομία της μετανάστευσης». Στο Χ. Ναξάκης, Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 17-42.
- Ψημμένος Ι., 1995, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια – Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*. Αθήνα: Glory Book – Παπαζήσης.

- Ψημμένος Ι., 1998, «Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: Η περίπτωση των Αλβανών ανεπίσημων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας». Στο Κ. Κασιμάτη, (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*. Αθήνα: ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, σσ. 221- 273.
- Ψημμένος Ι., 2001, «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα». Στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σσ. 95-126.
- Ψημμένος Ι., 2003, «Ερμηνείες μετανάστευσης, προσδοκίες και ταυτότητες των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών». Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 123-155.
- Ψημμένος Ι., 2006, «Η κοινωνική διάσταση της εργασίας των μεταναστριών οικιακών βοηθών: αιτίες ανάπτυξης και συνθήκες απασχόλησης». Στο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 157-207.
- Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χ., 2008, *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Amin S., 1970, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, tome 1. Paris: Anthropos.
- Balibar E., Wallerstein I., 1998, *Race, nation, classe. Les identités ambiguës*. Paris: Découverte.
- Barou J., 2007, *La Planète des migrants*, Circulation migratoire et constitution de diasporas à l'aube du XXIe siècle, Grenoble: P.U.G.
- Blanc-Chaléard M.C., 2001, *Histoire de l'immigration*. Paris: La découverte.
- Body-Gendrot S., 2002, "Les recherches sur les «lieux sensibles» aux Etats-Unis". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18-N° 3, pp. 107-116.
- Boutang Y. M., 2002, "L'avenir des migrations vers l'Europe: changer de système migratoire et de paradigme". In E. Bribosia et A. Rea (sous la direction), *Les Nouvelles Migrations. Un enjeu européen*. Bruxelles: Complexe, pp. 75-91.

- Bribosia E., Rea A., 2002, “Le débat sur les nouvelles migrations en Belgique à la lumière des politiques migratoires récentes”. In E. Bribosia et A. Rea (sous la direction), *Les Nouvelles Migration. Un enjeu européen*. Bruxelles: Complexe, pp. 233-259.
- Bribosia E., Rea A., (sous la direction), 2002, *Les Nouvelles Migration. Un enjeu européen*. Bruxelles: Complexe.
- Burgess E. W., 1984, “La croissance de la ville. Introduction a un projet de recherche”. In Y. Grafmeyer, I. Joseph (textes traduits et présentés), *L' Ecole de Chicago*. Paris: Aubier Montaigne, pp. 127- 143.
- Caselli G., 2003, “Les migrations internationales au XXe siècle. Les cas des pays occidentaux”. In G. Caselli, J. Vallin et G. Wunsch, (sous la direction), *Les déterminants de la migration*. Paris: INED, pp. 13- 53.
- Caselli G., Vallin J., Wunsch G., (sous la direction), 2003, *Les déterminants de la migration*. Paris: INED.
- Chapoulie J.-M., 2002, “La tradition de Chicago et l'étude des relations entre les races”. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18- N^o3, pp. 9-24.
- Cogneau D., Gubert F., 2005, “Migration du sud et réduction de la pauvreté: Des effets ambigus pour les pays de départ”. In E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*. Paris: Universalis, pp. 59-77.
- Cogneau D., Lambert S., 2005, “Le développement des pays du sud”. In E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*. Paris: Universalis, 2005, pp. 167- 183.
- De Rudder V., Guillon M., 1987, *Autochtones et immigrés en quartier populaire*. Paris: L'Harmattan.
- De Rudder V., Poiret C., Vourc'h F., 2000, *L'inégalité raciste. L'universalité républicaine a l'épreuve*. Paris: PUF.
- De Rudder V., 2002, “De l'urbain au social: le «cycle des relations raciales»”. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18 - N^o3, pp. 41-54.
- De Tinguy A., 1995, «Europe de l'Est: intégration ou gestion du désordre?». In C. Wihtol de Wenden et A. de Tinguy, (sous la direction), *L'Europe et toutes ses migrations*. Paris: Complexe, pp.117- 131.

- Dumont J.-C., 2005, “Les migrations internationales des travailleurs qualifiés: Des bénéficiaires à partager”. In E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*. Paris: Universalis, pp.79-96.
- Fakiolas R., 1995, “Italy and Greece: from emigrants to immigrants”. In R. Cohen (ed.), *The Cambridge survey of world migration*. Cambridge: University Press, Cambridge, pp. 313-315.
- Fakiolas R., 2000, “Migration and unregistered labour in the Greek economy”. In R. King, G. Lazaridis, C. Tsardanidis (eds), *Eldorado or fortress? Migration in Southern Europe*. London: MacMillan Press, pp. 57-78.
- Galbraith J. K., 1979, *Théorie de la pauvreté de masse*. Paris: Gallimard.
- Garson J. P., 2005, “Un panorama des migrations dans les pays de l’ OCDE”. In E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*. Paris: Universalis, pp. 45- 58.
- Garçon J. P., 1999, “Où travaillent les clandestins?”. Paris: L’Observateur, OCDE, p. 37.
- Gauthier C. A., 2002, “Les routes du bled : commerce et mobilité marocaines”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp. 193-216.
- Godefroy T., 2002, “ Les flux financiers de l’économie de bazar et la question des systèmes informels de transferts de fonds”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp.145-161.
- Grafmeyer Y., Joseph I., 1984, “La ville - laboratoire et le milieu urbain”. In Y. Grafmeyer, I. Joseph (textes traduits et présentés), *L’ Ecole de Chicago*. Paris: Aubier Montaigne, pp. 5- 52.
- Grafmeyer Y., Joseph I., (textes traduits et présentes), 1984, *L’ Ecole de Chicago*. Paris: Aubier Montaigne.
- Guillon M., Taboada-Leonetti I., 1986, *Le triangle de Choisy, un quartier Chinois à Paris*. Paris: L’Harmattan.
- Halbwegs M., 1984, “Chicago, expérience ethnique”. In Y. Grafmeyer, I. Joseph (textes traduits et présentes), *L’ Ecole de Chicago*. Paris: Aubier Montaigne, pp. 279-327.

- Hammar T., (ed.), 1985, *European Immigration Policy*. Cambridge University Press.
- Hayot A., 2002, “Pour une anthropologie de la ville et dans la ville: questions de méthodes”. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18 - N°3, pp. 93- 105.
- Horowitz R., 2002, “Inégalités, démocraties et travail de terrain: L’Ecole de Chicago d’ hier et d’aujourd’hui”. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18-N° 3, pp. 117-128.
- Kasimis C., Papadopoulos, A.G. 2005, “The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31, Number 1, January, pp.99-129.
- Kasimis C., Papadopoulos, A.G., Zacopoulou, E. 2003, “Migrants in Rural Greece” *Sociologia Ruralis*, Vol. 43, Number 2, April, pp.167-184.
- Khellil M., 2005, *Sociologie de l’intégration*. Paris: Que sais-je?
- Laacher S., 2002, *Après Sangatte...nouvelle immigrations, nouveaux enjeux*. Paris: La Dispute.
- Lazaridis G., Romaniszyn K., 1998, “Albanian and Polish undocumented workers in Greece: a comparative analysis”. *Journal of European Policy*, vol. 8(1), pp. 5-22.
- Legoux L., 2003, “La pression politique”. In G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch, (sous la direction), *Les déterminants de la migration*. Paris: INED, pp. 125-145.
- Merane Mahmoud H., 2002, “Londres au Carrefour des réseaux migrants et financiers ”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp. 125-144.
- Morokvasic M., Rudolph H., (sous la direction), 1996, *MIGRANTS. Les nouvelles mobilités en Europe*. Paris: L’Harmattan.
- Mouhoud E. M., 2005, “Les migrations internationales: Une composante de la mondialisation”. In E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*. Paris: Universalis, pp. 27-43.
- Mouhoud E. M., 2005, “Les nouvelles migration en Europe”. In E. M. Mouhoud (dirigé), *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*. Paris: Universalis, pp. 141- 151.

- Mouhoud E. M., (dirigé), 2005, *Les nouvelles migrations. Un enjeu Nord-Sud de la mondialisation*. Paris: Universalis.
- Noiriel G., 2006, *Le creuset français. Histoire de l'immigration XIXe –XXe siècle*. Paris: Seuil.
- Palidda S., 2002, “Milan global : entre affairisme et politiques sécuritaires”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp. 91-123.
- Park R. E., 1984, “La ville. Proposition de recherche sur le comportement humain en milieu urbain”. In Y. Grafmeyer, I. Joseph (textes traduits et présentés), *L'École de Chicago*. Paris: Aubier Montaigne, pp. 79-126.
- Peraldi M., (sous la direction), 2002, *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose.
- Perotti A., 1996, *Migration et société pluriculturelle en Europe*, Paris: L'Harmattan.
- Portes A., 1985, “L'enclave ethnique, Réflexions théoriques et études des cas”. *Revue internationale d'action communautaire*, N° 14/54, pp. 45-64.
- Portes A., Haller W., Guarnizo L. E., 2002, “ Les entrepreneurs transnationaux: une forme alternative d'adaptation économique des immigrés”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp. 51-89.
- Rea A. (sous la direction), 1998, *Immigration et racisme en Europe*. Bruxelles: Complexe.
- Rea A., 2002, “Le travail des sans papiers et la citoyenneté domestique”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp. 459-478.
- Rea A., Tripier M., 2003, *Sociologie de l'immigration*. Paris: La Découverte.
- Rinaudo C., 1999, *L'ethnicité dans la cité. Jeux et enjeux de la catégorisation ethnique*. Paris: L'Harmattan.
- Ruggiero V., 2002, “Les répertoires d'action des immigrés”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp. 43-49.

- Sarris A., Zografakis S., 1999, “A computable general equilibrium assessment of the impact of illegal immigration on the Greek economy”. *Journal of population economics*, vol. 12, pp. 155-182.
- Sayad A., 1999, “Les trois ages de l’émigration”. In A. Sayad, *La double absence*. Paris: Seuil, pp. 55-98.
- Sayad A., 2006, *L’immigration ou les paradoxes de l’altérité. L’illusion du provisoire*, Tome1. Paris: Raisons D’Agir.
- Schnapper D., 1991, *La France de l’intégration. Sociologie de la nation en 1990*. Paris: Gallimard.
- Serdedakis N., Tsiolis G., Tzanakis M., Papaioannou S., 2003, “Strategies of social Integration in the Biographies of Greek Female Immigrants coming from the Former Soviet Union. Self-employment as an Alternative”. *International Review of Sociology - Revue Internationale de Sociologie*, Vol. 13, No. 1.
- Simmons A., 2002, “Mondialisation et migration internationale: tendances, interrogations et modèles théoriques”. *Cahiers québécois de démographie*, vol. 31, n° 1, pp.7-33.
- Simon G., 1995, *Géodynamique des migrations internationales dans le monde*. Paris: Presses Universitaire de France.
- Streiff-Fénart J., 2002, “Transnationalité et ethnicité”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp. 489-495.
- Tandonnet M., 2003, *Migrations la nouvelle vague*. Paris: L’Harmattan.
- Tarrus A., 1992, *Les fourmis d’Europe. Migrants riches, migrants pauvres et nouvelles villes internationales*. Paris: L’Harmattan.
- Tarrus A., 2002, “Au-delà des Etats - nations: sociétés, cultures et réseaux de migrants en Méditerranée occidentale”. In M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Réseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*. Paris: Maisonneuve et Larose, pp. 479-488.
- Termote M., 2003, “Les déterminants économiques de la migration”. In G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch, (sous la direction), *Les déterminants de la migration*. Paris: INED, pp. 83-100.

- Tripier P., 2002, “Migration et tradition pragmatique en sociologie : une relation nécessaire ?”. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 18-N° 3, pp. 25-40.
- Vishnevski A., 1996, “Migration européennes dans le nouveau contexte géopolitique”. In M. Morokvasic et H. Rudolph, (sous la direction), *MIGRANTS. Les nouvelles mobilités en Europe*. Paris: L’Harmattan, pp. 33-55.
- Wanner P., Gabadinho A., Ferrari A., 2003, *La participation des femmes au marché du travail*. Forum Suisse pour l’étude des migrations et de la population, Rapport de recherche n° 7/03.
- Wets J., 2002, “La dynamique migratoire internationale et son impact sur l’Europe”. In E. Bribosia et A. Rea (sous la direction), *Les Nouvelles Migrations. Un enjeu européen*. Bruxelles: Complexe, pp. 23- 35.
- Wihtol de Wenden C., De Tinguy A., 1995, «L’Europe et ses migrations ». In C. Wihtol de Wenden et A. de Tinguy, (sous la direction), *L Europe et toutes ses migrations*. Paris: Complexe, pp. 14-53.
- Wihtol de Wenden C., De Tinguy A., (sous la direction), 1995, *L Europe et toutes ses migrations*. Paris: Complexe.
- Zlotnik H., 2003, “Théories sur les migrations internationales”. In G. Caselli, J. Vallin et G. Wunsch, (sous la direction), *Les déterminants de la migration*. Paris: INED, pp. 55-78.

Παραπομπές στο διαδίκτυο

- Baldwin-Edwards M., Κυριάκου Ι., Κακαλίκα Π., Κάτσιοι Γ., 2004, *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα: Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης, Ι.Α.Π.Α.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/IMEPO_Report_Greek_revised_Final1.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 25 Απριλίου 2009).
- Δημουλάς Κ., Παπαδοπούλου Δ., 2004, *Έρευνα για τις μορφές κοινωνικής ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην περιφέρεια Αττικής 2003-2004*. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα

<http://www.inegsee.gr/equal/>

[equal2/EPEYNEΣ/Τελική%20Εκθεση%20Μετανάστες-Tel.zip](http://www.inegsee.gr/equal/equal2/EPEYNEΣ/Τελική%20Εκθεση%20Μετανάστες-Tel.zip), ημερομηνία επίσκεψης 10 Δεκεμβρίου 2008).

- Ε.Σ.Υ.Ε., *Ταξινόμηση Επαγγελμαμάτων της ΕΣΥΕ (ΣΤΕΠ-92, ISCO-88)*, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.eetaa.gr/equal_projects/endrasei/ypoerga/ypoergo8/pinakes.doc, ημερομηνία επίσκεψης 7 Σεπτεμβρίου 2006).
- Ζαβού Α., 2005, «Ζητήματα και προτάσεις για τις πολιτικές αντιμετώπισης της μετανάστευσης στην Ελλάδα στο άμεσο μέλλον». Στο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, Α. Καψάλης, (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Μελέτες 22. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, σσ. 111-115, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/ΜΕΛΕΤΕΣ/ΜΕΛΕΤΗ_22.zip, ημερομηνία επίσκεψης 10 Απριλίου 2008).
- Hukum P., Le Saout D., 2002, “Les femmes migrantes et la création d’activité”. *Revue Migration Etudes*, Janvier No 104, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα, http://www.pseau.org/outils/ouvrages/cnhi_migrationsetudes104_femmes_migrates.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 7 Σεπτεμβρίου 2007).
- Ιωσηφίδης Θ., Κίζος Θ., Παπαγεωργίου Δ., Μαλλιωτάκη Α., Πετράκου, Η., 2008, «Κοινωνικά και Οικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας: Αγορά Εργασίας και Κοινωνική Αναπαραγωγή». Στο Τ. Καβουνίδη Α. Κόντης, Θ. Λιανός, Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα. Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Τόμος Α. Αθήνα: Ι.ΜΕ.ΠΟ., σσ. 38-51, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/Tomos_A.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 20 Ιανουαρίου 2009).
- Καβουνίδη Τ., 2003, *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*. Αθήνα: Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.paep.org.gr/gr/mod/fileman/files/erevna.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 20 Δεκεμβρίου 2008).
- Καβουνίδη Τ., Κόντης Α., Λιανός Θ., Φακιολάς Ρ., (επιμ.), 2008, *Μετανάστευση στην Ελλάδα. Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Τόμος Α. Αθήνα: Ι.ΜΕ.ΠΟ., σσ. 192-209, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/Tomos_A.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 20 Ιανουαρίου 2009).

- Κασίμης Χ., 2008, «Ντόπιοι και ξένοι στη σύγχρονη αγροτική Ελλάδα». Στο Τ. Καβουνίδη Α. Κόντης, Θ. Λιανός, Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα. Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Τόμος Α. Αθήνα: Ι.ΜΕ.ΠΟ., σσ. 192-209, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/Tomos_A.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 20 Ιανουαρίου 2009).
- Καψάλης Α., (συγγραφή), 2004, *Παρουσίαση των αποτελεσμάτων από την διεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της ομάδας-στόχου των εργαζομένων μεταναστών στους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων βενζίνης και της ένδυσης*, Κοινοτική πρωτοβουλία EQUAL “Forum για την ισότητα και την κοινωνική συνοχή”. Αθήνα: Φορείς υλοποίησης: Ε.Κ.Α., Ομοσπ. Εργ/νων κλωστ/ργίας, Ιματισμού Δέρματος, ΚΕΚ ΑΚΜΩΝ, ΚΕΚ ΕΡΓΟΝ, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/EPEYNEΣ/EQUAL_RESEARCH_FINAL.zip, ημερομηνία επίσκεψης 5 Δεκεμβρίου 2008).
- Καψάλης Α., Λινάρδου-Ρυλμόν Π., 2005, «Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική. Απολογισμός και προτάσεις από τη σκοπιά των συνδικάτων». Στο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, Α. Καψάλης, (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Μελέτες 22. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, σσ. 11-27, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/ΜΕΛΕΤΕΣ/ΜΕΛΕΤΗ_22.zip, ημερομηνία επίσκεψης 10 Απριλίου 2008).
- Κόντης Α., Ζωγραφάκης Σ., Μητράκος Θ., Εταιρία Knowledge Systems Α.Ε., 2006, *Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/epiptoseisAEP.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 5 Ιανουαρίου 2010).
- Λιανός Π., Κανελλόπουλος Κ., Γρέγου Μ., Γκέμι Ε., Παπακωνσταντίνου Π., 2008, *Εκτίμηση του όγκου των αλλοδαπών που διαμένουν παράνομα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/AENEAS_IMEPO_RESEARCH_2008_GR_000.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 5 Ιανουαρίου 2010).
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., Καψάλης Α., (επιμ.), 2005, *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Μελέτες 22. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ,

(διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/ΜΕΛΕΤΕΣ/ΜΕΛΕΤΗ_22.zip, ημερομηνία επίσκεψης 10 Απριλίου 2008)

- Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., 2006, *Μελέτη για την ενδυνάμωση των μεταναστών και προσφύγων στην αγορά εργασίας*, Πρόγραμμα EQUAL. Αθήνα. Πάντειο Πανεπιστήμιο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.inegsee.gr/equal/equal2/ΕΡΕΥΝΕΣ/Τελική%20έκθεση%20EQUAL%20συνολική.zip>, ημερομηνία επίσκεψης 10 Δεκεμβρίου 2008).
- Πετράκου Η., Κόντης Α., Οικονόμου Μ., Ζαμπέλης Π., Νικολόπουλος Π., Κεχαγιά Α., 2007, *Αναλυτική Μελέτη για τις επιπτώσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου στην Κοινωνική Ασφάλιση*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας, Mentoring ΑΕ, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/epiptoseisAigaiouMentoring.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 15 Ιανουαρίου 2010).
- Ρομπόλη Σ., 2005, «Οικονομία, αγορά εργασίας και μετανάστευση στην Ελλάδα». Στο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, Α. Καψάλης, (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Μελέτες 22. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, σσ. 29-43, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.inegsee.gr/equal/equal2/ΜΕΛΕΤΕΣ/ΜΕΛΕΤΗ_22.zip, ημερομηνία επίσκεψης 10 Απριλίου 2008).
- Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. για τους πρόσφυγες: *Η σύμβαση της Γενεύης του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων και το Πρωτόκολλο της 31.1.1967 για τη Νομική κατάσταση των προσφύγων*, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://hosting01.vivodinet.gr/unhcr/protect/files/UNHCR%20CONVENTIONS%20AND%20STATUTE/1951_CONVENTION.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 14 Απριλίου 2008).
- Χλέτσος Μ., Κόλλιας Χ., Συρακούλης Κ., Παλαιολόγου Σ., Θαλασσοχώρη Χ., Μπουρδούβαλη Β., Πουλιού Α., 2005, *Οικονομικές διαστάσεις της μετανάστευσης. Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Ιανουάριος, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/Agrotikostomeas.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 25 Απριλίου 2009).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1
Καταμερισμός των μεταναστών μαθητών του Δήμου Ηρακλείου ανά περιοχή/συνοικία & σχολείο, το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000

ΠΕΡΙΟΧΗ/ ΣΥΝΟΙΚΙΑ	ΣΧΟΛΕΙ Ο	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤ ΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΝΗΠ/ΓΕΙΟ ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤ ΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΣΥΝΟΛ Ο	%
ΑΓ.ΤΡΙΑΔΑ	1οv	ΔΕΛΗΜΑΡΚΟΥ 24		1	1	
	1οv	ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ 197	29		29	
	22οv	ΠΑΛΜΕΤΗ 12		7	7	
	2οv	1878	17		17	
	3οv	ΣΑΒΒΑΘΙΑΝΩΝ 40	26		26	
ΣΥΝΟΛΟ ΑΓ.ΤΡΙΑΔΑΣ			72	8	80	17,32
ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΟ	21οv	Μ.ΚΑΡΔΙΩΤΙΣΗΣ 40		6	6	
	8οv	Τ.ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ 8	44		44	
ΣΥΝΟΛΟ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΟΥ			44	6	50	10,82
ΑΤΣΑΛΕΝΙΟ	10οv	ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ 2	17		17	
	16οv	ΠΛΟΥΤΩΝΟΣ 30	6		6	
	24οv	ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΗ 26		1	1	
	32οv	Ν.ΛΥΤΡΑ 4	2		2	
	37οv	ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ 90	1		1	
	41οv	ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΠΗΓΑ 63	10		10	
	49οv	ΣΚΛΑΒΟΚΑΜΠΟΥ 20		2	2	
	5οv	ΠΕΡΙΔΟΥ 23		1	1	
ΣΥΝΟΛΟ ΑΤΣΑΛΕΝΙΟΥ			36	4	40	8,66
ΟΑΣΗ	17οv	Λ.ΚΝΩΣΣΟΥ 1	17		17	
	25οv	ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 18		3	3	
	34οv	ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 18		1	1	
	53οv	ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 8	2		2	
	54οv	ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 8	2		2	
	7οv	Λ.ΚΝΩΣΣΟΥ 1	13		13	
ΣΥΝΟΛΟ ΟΑΣΗΣ			34	4	38	8,23
ΑΝΑΛΗΨΗ	15οv	ΡΟΔΩΝ 10		3	3	
	24οv	ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗ 13	12		12	
	31οv	ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗ 13	18		18	
	36οv	ΕΚΑΤΗΣ 9		1	1	
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑΛΗΨΗΣ			30	4	34	7,36
ΠΟΡΟΣ	12οv	ΚΡΑΠΗΣ 4	11		11	
	14οv	ΣΤ.ΣΠΑΝΑΚΗ 5	10		10	
	39οv	ΚΟΜΝΗΝΩΝ 40	6		6	
	7οv	ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ 5		4	4	
ΣΥΝΟΛΟ ΠΟΡΟΥ			27	4	31	6,71

ΜΑΣΤΑΜΠΑ	23ov	ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ 7		1	1	
ΣΥΝΟΛΟ ΜΑΣΤΑΜΠΑ	33ov	ΙΕΡΟΛΟΧΥΤΩΝ 155		1	1	
	35ov	ΕΟΚ 35	13		13	
	9ov	Α. ΜΠΕΤΕΙΝΑΚΗ 5	12		12	
			25	2	27	5,84
ΓΙΟΦΥΡΟΥ	34ov	Α.ΣΒΑΙΤΖΕΡ 61	15		15	
	43ov	ΣΠ.ΜΟΥΣΤΑΚΛΗ	7		7	
	54ov	ΣΠ.ΜΟΥΣΤΑΚΛΗ		2	2	
	68ov	Α.ΣΒΑΙΤΖΕΡ 61		1	1	
ΣΥΝΟΛΟ ΓΙΟΦΥΡΟΥ			22	3	25	5,41
Ν.ΣΤΑΔΙΟ	17ov	Δ.ΦΡΑΚΙΑΔΑΚΗ 15		1	1	
	20ov	ΛΕΒΗΝΟΥ 13		1	1	
	25ov	Δ.ΦΡΑΚΙΑΔΑΚΗ 3	5		5	
	28ov	ΘΕΡΙΣΣΟΥ 120	5		5	
	30ov	ΠΥΡΑΝΘΟΥ 7	8		8	
	49ov	ΠΥΡΑΝΘΟΥ 7	2		2	
ΣΥΝΟΛΟ Ν. ΣΤΑΔΙΟΥ			20	2	22	4,76
ΠΑΤΕΛΛΕΣ	23ov	ΜΟΥΣΩΝ 71	12		12	
	26ov	ΟΛΥΜΠΙΟΥ 127		1	1	
	35ov	ΟΛΥΜΠΙΟΥ 127		2	2	
	48ov	ΜΟΥΣΩΝ 71	4		4	
	65ov	ΦΙΛΟΛΑΟΥ 5		1	1	
	8ov	ΞΑΝΘΟΥ 13		1	1	
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΤΕΛΛΩΝ			16	5	21	4,55
ΔΕΙΛΙΝΑ	30ov	ΛΕΥΚΩΣΙΑΣ 17		1	1	
	33ov	ΔΕΙΛΙΝΑ 7	19		19	
	45ov	ΔΕΙΛΙΝΑ 7	1		1	
ΣΥΝΟΛΟ ΔΕΙΛΙΝΩΝ			20	1	21	4,55
ΚΑΜΙΝΙΑ	26ov	Γ.ΜΑΡΑΝΤΗ 3	8		8	
	50ov	ΤΑΛΩΣ	10		10	
ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΜΙΝΙΩΝ			18		18	3,90
ΚΑΤΣΑΜΠΑ	13ov	ΚΑΝΑΡΗ 40	12		12	
	42ov	ΚΑΝΑΡΗ 40	4		4	
ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΣΑΜΠΑ			16		16	3,46
Ν.ΑΛΑΤΣΑΤΑ	20ov	Ν.ΑΛΑΤΣΑΤΑ	12		12	
	51ov	ΚΑΡΔΙΤΣΗ 10		1	1	
ΣΥΝΟΛΟ Ν. ΑΛΑΤΣΑΤΩΝ			12	1	13	2,81
ΧΡΥΣΟΠΗΓΗ	11ov	ΠΛΑΤ. Μ.ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ	9		9	
	4ov	ΜΑΡΑΘΩΝΑ 10		1	1	
	50ov	ΠΛΙΝΙΟΥ 16		2	2	
ΣΥΝΟΛΟ ΧΡΥΣΟΠΗΓΗΣ			9	3	12	2,60
ΚΕΝΤΡΟ	10ov	ΕΠΙΜΕΝΙΔΟΥ 1		3	3	

ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ						
	3ov	ΜΠΙΖΑΝΙΟΥ 11		1	1	
	6ov	ΑΓ.ΤΙΤΟΥ 1	4		4	
ΣΥΝΟΛΟ ΚΕΝΤΡΟΥ			4	4	8	1,73
ΦΟΡΤΕΤΣΑ	21ov	ΦΟΡΤΕΤΣΑ	1		1	
ΣΥΝΟΛΟ ΦΟΡΤΕΤΣΑΣ			1		1	
ΣΚΑΛΑΝΙΟΥ	ΣΚΑΛΑ-ΝΙΟΥ	ΣΚΑΛΑΝΙΟΥ	1		1	
ΣΥΝΟΛΟ ΣΚΑΛΑΝΙΟΥ			1		1	0,22
ΜΠΙΕΝΤΕΒΗ	18ov	ΕΡΥΘΡΑΙΑΣ 40	1		1	
ΣΥΝΟΛΟ ΜΠΙΕΝΤΕΒΗ			1		1	0,22
ΒΟΥΤΕΣ	2ov	ΒΟΥΤΕΣ	1		1	
ΣΥΝΟΛΟ ΒΟΥΤΩΝ			1		1	0,22
ΒΑΣΙΛΕΙΕΣ	ΒΑΣΙ-ΛΕΙΕΣ	ΒΑΣΙΛΕΙΕΣ		1	1	
ΣΥΝΟΛΟ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ				1	1	0,22
ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ	47ov	ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ	1		1	
ΣΥΝΟΛΟ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ			1		1	0,22
ΑΓ. ΒΛΑΣΗΣ			0	0	0	0,0
ΑΓ.ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΩΣΤΟΣ			0	0	0	0,0
ΔΑΦΝΕΣ			0	0	0	0,0
ΕΣΤΑΥΡΩΜΕΝΟΣ			0	0	0	0,0
ΜΕΣΑΜΠΕΛΙΕΣ			0	0	0	0,0
ΣΤΑΥΡΑΚΙΑ			0	0	0	0,0
ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΟΥ			0	0	0	0,0
ΓΕΝΙΚΟ ΛΘΡΟΙΣΜΑ			410	52	462	100,0

Πίνακας 2 : Βιογραφικά στοιχεία ερευνητικών υποκειμένων

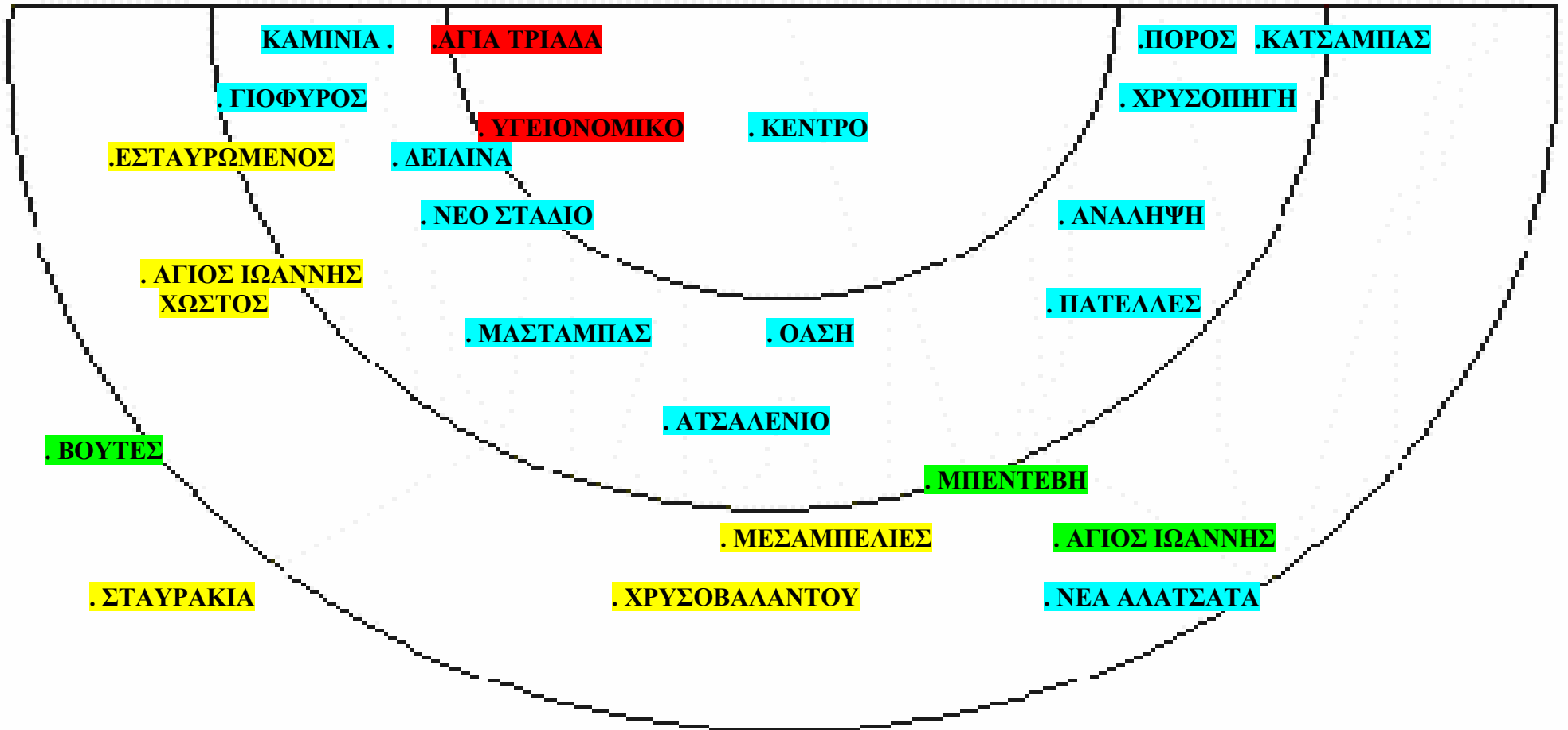
A/A	ΨΕΥΔΩΝΥΜΟ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΑΦΙΞΗ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ
1	«Μαρία»	Κατάγεται από τη Γεωργία, είναι 39 ετών, έγγαμη με δύο παιδιά	Ο πατέρας οικονομικό διευθυντικό στέλεχος του κράτους και η μητέρα μουσικός	Έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση και στην πατρίδα της ήταν καθηγήτρια μουσικής σε ωδείο	Πρωτοήλθε στο Ηράκλειο το 1999. Σήμερα ζει με τον άνδρα της και με τα δύο της παιδιά που πηγαίνουν στο γυμνάσιο	Οικιακή βοηθός
2	«Νίκη»	Κατάγεται από τη Γεωργία, είναι 37 ετών, άγαμη	Ο πατέρας αγρονόμος και η μητέρα νηπιαγωγός	Ιρανική φιλολογία. Εργάστηκε ως φιλόλογος αλλά και ως διερμηνέας στο υπουργείο εξωτερικών	Πρωτοήλθε στο Ηράκλειο το 2003. Ζει μόνη της	Υπάλληλος σε κατάστημα τουριστικών ειδών, οικιακή βοηθός, φρόντιζε ηλικιωμένους, ιδιωτικός υπάλληλος σε γραφείο
3	«Ναταλία»	Κατάγεται από τη Μολδαβία, είναι 28 ετών, έγγαμη	Προέρχεται από εργατική οικογένεια	Έχει τελειώσει Η/Υ και λογιστικά στο πανεπιστήμιο. Χωρίς εργασιακή εμπειρία στην πατρίδα της	Ήλθε στο Ηράκλειο το 2000. Έχει παντρευτεί Έλληνα και έχουν αποκτήσει ένα παιδί	Σερβιτόρα
4	«Ελευθερία»	Κατάγεται από τη Ρουμανία, είναι 24 ετών, άγαμη	Ο πατέρας ναυτιλιακός υπάλληλος και η μητέρα ιδιωτικός υπάλληλος	Λύκειο. Χωρίς εργασιακή εμπειρία. Σήμερα σπουδάζει σε ρουμάνικο πανεπιστήμιο και πηγαίνει δύο φορές το χρόνο για να δώσει εξετάσεις	Ήλθε στο Ηράκλειο το 2003 για διακοπές και για να δει τον αρραβωνιαστικό της που ήταν οικονομικός μετανάστης. Σήμερα ζει μόνη της	Μπέμπι σίτερ, καθαρίστρια σε ιδιωτικό συνεργείο, οικιακή βοηθός

5	«Ντίνα»	Κατάγεται από την Αλβανία, είναι 28 ετών, έγγαμη με δύο παιδιά	Ο πατέρας βοσκός και η μητέρα νοικοκυρά.	Γυμνάσιο. Χωρίς εργασιακή εμπειρία	Ήλθε στην Ελλάδα το 1998. Στο Ηράκλειο ζει από το 2004 μαζί με την οικογένεια της	Οικιακή βοηθός, φρόντιζε ηλικιωμένους, σερβιτόρα σε ψητοπωλείο. Σήμερα ασχολείται με το νοικοκυριό της
6	«Αξάνα»	Κατάγεται από την Ουκρανία, είναι 28 ετών, άγαμη	Σε μικρή ηλικία έχασε τον πατέρα της. Η μητέρα ενδυματολόγος	Φοίτησε σε ανώτερη σχολή νομικής κατεύθυνσης. Χωρίς εργασιακή εμπειρία	Το 2002 ήλθε στο Ηράκλειο για να ζήσει με τη μητέρα της που ήταν ήδη εγκαταστημένη στην πόλη	Μπέιμπι σίτερ
7	«Μαρίνα»	Κατάγεται από τη Βουλγαρία είναι 34 ετών, άγαμη	Προέρχεται από εργατική οικογένεια	Τελείωσε αγγλικό λύκειο και μετά σπούδασε σε κολλέγιο τουριστικά επαγγέλματα. Με μικρή εργασιακή εμπειρία	Το 1998 ήλθε στη Ελλάδα για να ζήσει με τη μητέρα της που ήταν ήδη εγκαταστημένη στη Σητεία. Το 2000 εγκαταστάθηκαν στο Ηράκλειο	Βοηθητικό προσωπικό σε ταβέρνα, φρόντιζε ηλικιωμένη, υπάλληλος σε κατάστημα τουριστικών ειδών, περιστασιακά μπέιμπι σίτερ, ξενοδοχειακός υπάλληλος
8	«Γιάννα»	Κατάγεται από τις Φιλιππίνες, είναι 45 ετών, άγαμη μητέρα	Ο πατέρας αρχιμάγειρας και η μητέρα νοικοκυρά	Έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση και στην πατρίδα της ήταν δασκάλα	Το 1990 ήλθε στο Ηράκλειο με πρόσκληση εργασίας από Έλληνα εργοδότη για να εργαστεί ως νοσοκόμα. Σήμερα ζει με το παιδί της που πηγαίνει στο δημοτικό σχολείο	Φρόντιζε ηλικιωμένο, οικιακή βοηθός

9	«Βούλα»	Κατάγεται από τις Φιλιππίνες, είναι 47 ετών, έγγαμη με τρία παιδιά	Ο πατέρας δικηγόρος και η μητέρα νοικοκυρά	Λύκειο. Στην πατρίδα της εργαζόταν ως υπάλληλος γραφείου	Το 1983 ήλθε στην Αθήνα με πρόσκληση εργασίας από Έλληνα εργοδότη για να εργαστεί ως νοσοκόμα. Στο Ηράκλειο ζει από το 1984 μαζί με την οικογένεια της. Τα δύο παιδιά της δουλεύουν και το μικρότερο πηγαίνει Γυμνάσιο	Φρόντιζε ηλικιωμένο, σερβιτόρα σε κινέζικο εστιατόριο, επιχειρηματίας με αλυσίδα εστιατορίων και με μαγαζί ρούχων
10	«Αλέξανδρος»	Κατάγεται από την Αλβανία, είναι 48 ετών έγγαμος με δύο παιδιά	Ο πατέρας τοπικό κομματικό στέλεχος του κομμουνιστικού κόμματος και η μητέρα νοικοκυρά	Τεχνική σχολή. Εργαζόταν ως μηχανικός στο αεροδρόμιο της πόλης που ζούσε	Ήλθε στην Ελλάδα το 1995 και το 1997 εγκαταστάθηκε στο Ηράκλειο. Σήμερα ζει με τη σύζυγο του και με τα δύο του παιδιά που δουλεύουν	Βοηθός ηλεκτρολόγου, καθαριστής τζαμιών, ελαιοχρωματιστής με δικό του συνεργείο
11	«Νίκος»	Κατάγεται από την Αλβανία, είναι 33 ετών έγγαμος με δύο παιδιά	Ο πατέρας γεωπόνος και η μητέρα νηπιαγωγός	Γυμνάσιο. Χωρίς εργασιακή εμπειρία	Πρωτοήλθε στην Ελλάδα το 1993 και το 1997 εγκαταστάθηκε στο Ηράκλειο. Σήμερα ζει με τη σύζυγο του και με τα δύο ανήλικα παιδιά του	Εργάτης γης, μεταφορές, οικοδομές
12	«Μιχάλης»	Κατάγεται από την Αλβανία, είναι 32 ετών, άγαμος	Ο πατέρας ανώτατος αξιωματικός του στρατού και η μητέρα δημόσιος υπάλληλος	Γυμνάσιο. Χωρίς εργασιακή εμπειρία	Ήλθε στην Ελλάδα το 1996. Από το 1997 ζει στο Ηράκλειο μαζί με τον αδελφό του	Αγροτικές εργασίες, εργάτης στις οικοδομές, τεχνίτης στις οικοδομές
13	«Γρηγόρης»	Κατάγεται από τη Αρμενία, είναι 47 ετών έγγαμος με δύο παιδιά	Προέρχεται από αγροτική οικογένεια	Γυμνάσιο. Στην πατρίδα του ασκούσε το επάγγελμα του αγρότη	Πρωτοήλθε στην Κρήτη το 1995 και έμεινε πέντε μήνες. Το 2001 επιστρέφει στο Ηράκλειο μαζί με την οικογένεια του	Αγροτικές εργασίες, ελαιοχρωματιστής

14	«Χουσεΐν»	Κατάγεται από τη Συρία, είναι 37 ετών, άγαμος	Προέρχεται από αγροτική οικογένεια	Λύκειο. Εργαζόταν ως τεχνίτης σε εργοστάσιο	Ήλθε στο Ηράκλειο το 1998	Εργάτης στις οικοδομές και στα χωράφια. Εργολάβος οικοδομών
15	«Αλί»	Κατάγεται από τη Συρία, είναι 42 ετών, έγγαμος με τρία παιδιά	Προέρχεται από αγροτική οικογένεια	Δεν τελείωσε το λύκειο. Χωρίς εργασιακή εμπειρία	Ήλθε στο Ηράκλειο το 1998 και ζει μόνος του	Εργάτης στις οικοδομές, μάστορας
16	«Μάριος»	Κατάγεται από την Αίγυπτο, είναι 29 ετών, άγαμος	Σε μικρή ηλικία έχασε τη μητέρα του. Ο πατέρα ανώτερος δημόσιος υπάλληλος	Έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση και στην πατρίδα του δούλεψε ως δάσκαλος αλλά και ως ταξιτζής	Στο Ηράκλειο ήλθε το 2004	Εργάτης στις οικοδομές, στην κουζίνα καφετέριας, ντι-τζέϊ, ιδιοκτήτης super-market
17	«Φαρούκ»	Κατάγεται από το Πακιστάν, είναι 31 ετών, έγγαμος με δύο παιδιά	Προέρχεται από αγροτική οικογένεια	Δημοτικό. Εργαζόταν ως εργάτης	Ήλθε στην Ελλάδα το 2004. Στο Ηράκλειο ζει μόνος του από το 2005	Ανειδίκευτος εργάτης σε εργοστάσιο

Σχεδιάγραμμα 1
Σχεδιάγραμμα συνοικιών και δημοτικών διαμερισμάτων του Δήμου Ηρακλείου

.ΔΑΦΝΕΣ

. ΑΓΙΟΣ ΒΛΑΣΗΣ

. ΦΟΡΤΕΤΣΑ

. ΣΚΑΛΛΑΝΙ

. ΒΑΣΙΛΕΙΕΣ